

УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ
ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена М. Павловић Јовановић

**Зависносложена реченица у
административно-правном стилу
српскога језика у XIX веку**

докторска дисертација

Крагујевац, 2023

UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC
FACULTY OF PHILOLOGY AND ARTS

Jelena M. Pavlović Jovanović

**THE SUBORDINATE CLAUSE IN THE 19th
CENTURY SERBIAN LEGAL LANGUAGE**

Doctoral Dissertation

Kragujevac, 2023

Аутор
Име и презиме: Јелена М. Павловић Јовановић
Датум и место рођења: 03.02.1988, Крушевац
Садашње запослење: истраживач-сарадник, Центар за научноистраживачки рад, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Докторска дисертација
Наслов: Зависносложена реченица у административно-правном стилу српскога језика у XIX веку
Број страница: 414
Број слика: 0
Број библиографских података: 269 извора (233 појединачних, 36 општих), 378 литература
Установа и место где је рад израђен: Филолошко-уметнички факултет Крагујевац
Научна област (УДК): 811.163.41'367.355'37'38'34:658"18(043.3)
Ментор: др Милош Ковачевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Оцена и одбрана
Датум пријаве теме: 09.12.2016.
Број одлуке и датум прихватања теме докторске/уметничке дисертације: одлука број IV-02-477/15 од 10.05.2017.
Комисија за оцену научне заснованости теме и испуњености услова кандидата: 1. Проф. др Милош Ковачевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, ужа научна област <i>Савремени српски језик, Теоријске лингвистичке дисциплине</i> 2. Проф. др Владимир Поломац, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, ужа научна област <i>Дијахронија српског језика</i> 3. Проф. др Александар Милановић, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду, ужа научна област <i>Српски језик (историја српског језика)</i>
. .
Комисија за оцену и одбрану докторске/уметничке дисертације: 1. др Александар Милановић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду, ужа научна област <i>Српски језик (историја српског језика)</i> 2. др Владимир Поломац, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет, Универзитета у Крагујевцу, ужа научна област <i>Дијахронија српског језика</i> 3. др Јелена Петковић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет, Универзитета у Крагујевцу, ужа научна област <i>Савремени српски језик</i>
Датум одбране дисертације:

Author
Name and surname: Jelena M. Pavlović Jovanović
Date and place of birth: 03.02.1988, Kruševac.
Current employment: research assistant, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac
Doctoral Dissertation
Title: The subordinate clause in the 19th century Serbian Legal Language
No. of pages: 414
No. of images: 0
No. of bibliographic data: 269 sources (233 documents, 36 collections), 378 literature
Institution and place of work: Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac
Scientific area (UDK):811.163.41'367.355'37'38'34:658"18(043.3)
Mentor: Miloš Kovačević, PhD, Full Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac
Grade and Dissertation Defense
Topic Application Date:
Decision number and date of acceptance of the doctoral / artistic dissertation topic: IV-02-477/15 од 10.05.2017.
Commission for evaluation of the scientific merit of the topic and the eligibility of the candidate:
1. Miloš Kovačević, PhD, Full Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac
2. Vladimir Polomac, PhD, Associate Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac

3. Aleksandar Mladenović, PhD, Associate Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

Commission for evaluation and defense of doctoral / artistic dissertation:

1. Aleksandar Milanović, PhD, Full Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

2. Vladimir Plomac, PhD, Associate Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac

3. Jelena Petković, PhD, Associate Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac

Date of Dissertation Defense:

Захвалност

Неизмерну захвалност дугујем својим професорима и колегама на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, посебно свом ментору проф. др Милошу Ковачевићу за велику помоћ и подршку током израде докторске тезе. Све грешке у докторској дисертацији су моје.

Велику захвалност дугујем својим професорима и колегама на Институту за словенске језике Филолошког факултета Универзитета у Вроцлаву, на Филолошком факултету Универзитета „Пајсије Хиландарски” у Пловдиву и на Институту за словенске језике Хумболтовог универзитета у Берлину, који су ми пружили подршку приликом израде дела докторске дисертације у иностранству.

Захвалност дугујем и колегама и колегиницама из Центра за проучавање језика и књижевности на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, који су били вредна подршка и извор инспирације у току израде докторске тезе.

Захвалност дугујем библиотекарима Библиотеке Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу и Универзитетске библиотеке у Крагујевцу, који су били од неизмерне помоћи приликом рада на докторској тези.

Велику захвалност дугујем Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, чији сам стипендиста била од 2015. године и које ми је омогућило да се прикључим пројекту *Динамика структура савременог српског језика* (ОИ 178014), прво као стипендиста, а затим као истраживач-приправник и истраживач-сарадник. У оквиру овога пројекта је и настала докторска дисертација.

Неизмерно хвала породици, која ми је била велика подршка на изради тезе и која је имала стрпљења за све сате одсуства.

Велико хвала свима који су ми били подршка на путу израде докторске тезе, који су ме бодрили да истраживање приведем крају и који су омогућили да ова дисертација угледа светло дана.

Посебну захвалност дугујем и својим колегиницама и колегама Бранкици, Светлани, Марини, Милану и Душану, за сву подршку у току рада на тези.

Дисертацију посвећујем сину Димитрију Јовановићу.

САЖЕТАК

Предмет докторске дисертације била је дескрипција и синхронијска анализа система зависнослужених реченица у административно-правном стилу српскога језика у XIX веку. Анализа је обухватила корпус од *Сретењског* (1835), односно *Турског устава* (1838) све до *Устава* из 1901. године. У корпус су укључени писмени и усмени жанрови административно-правног стила.

Од метода у анализи примарно је коришћен синтаксичко-семантички метод у комбинацији са функционалностилским методом, методом спољашње и унутрашње историје језика, методом теорије права и методом анализе дискурса.

Систем зависнослужених реченица анализиран је у оквиру система допунских, релативних, условних, временских, месних, начинских и поредбених (начинско-поредбених), узрочних, циљних, последичних, допусних, ексцептивних, спецификативних и реченица са значењем пропратне околности.

Утврђено је да систем зависнослужених реченица, уз мала одступања у предстандардном периоду, одговара систему зависнослужених реченица у народном језику. Највећи утицај на избор и дистрибуцију зависнослужених реченица у административно-правном стилу XIX века имају инхерентне особине административно-правног стила. У дистрибуцији различитих типова зависнослужених клауза разликују се нормативноправни и идеолошки слој.

Утврђена је начелна доминација семантички неспецификованих контекстуално условљених једнолексемских везника на почетку периода, који се током века смењују семантички спецификованим контекстуално неусловљеним сложеним везницима. На почетку периода запажена је интерференција различитих значењских типова, док се на крају периода, под утицајем развоја језика и друштва, развијају сложени везници и нове језичке (пот)категорије.

Кључне речи: српски језик, зависнослужене реченице, административно-правни стил, XIX век, нормативноправно кодирање, идеолошко кодирање, историјска синтакса, функционална стилистика, доситејевски језик, вуковски језик.

ABSTRACT

The subject of this doctoral dissertation was the description and synchronic analysis of the system of complex dependent sentences within the administrative and legal register of the 19th century Serbian language. The analysis incorporated the corpus of the Sretenje constitution (Serbian: Сртењски устав) (1835), the Turkish constitution (Serbian: Турски устав) (1838) and the Constitution from the year 1901. The corpora consisted of written and spoken subgenres of the administrative and legal register.

The primary method of analysis included the syntactic and semantic methods in combination with functional stylistic analysis method, method of external and internal history of language, theory of law methodology and discourse analysis method.

The system of complex dependent sentences was analyzed within the system of the following sentences: complement, relative, conditional, temporal, locative, sentences of manner and comparison, causal, intentional, consequential, concessive, and sentences that express exceptions, explanations and surrounding circumstances.

The studied data showed that the system of complex dependent sentences, with a few notable exceptions from the pre-codification period, aligns with the system of complex dependent sentences present within the shtokavian based dialect of the Serbian language. The inherent characteristics of the administrative and legal register have the most substantial influence on the choice and distribution of complex dependent sentences in the 19th century administrative and legal register. Within the distribution of different types of complex dependent clauses, one can distinguish between a legislative and an ideological layer.

There is a principal domination of semantically unspecified, contextually dependent monolexical conjunctions at the beginning of the observed period, which were interwoven with semantically specified, contextually independent complex conjunctions as the time period continued. At the beginning of the 19th century one can note a combination of different types of meanings, while at the end of the time period, due to the influence of the development of language and society, complex conjunctions and new linguistic (sub)categories were developed.

Key words: Serbian language, complex dependent sentences, administrative and legal register, 19th century, legislative language, ideological coding, historical syntax, functional stylistics, pre-codification period, standard Serbian language.

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
2. ПРАВНА КОДИФИКАЦИЈА У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ И ДОСАДАШЊА ПРОУЧАВАЊА СРПСКОГ ПРАВНОГ ЈЕЗИКА XIX ВЕКА	6
2.1. Кратка историја права	6
2.2. Кратка историја српског правног језика.....	7
2.3. Правна кодификација у Србији и српски правни језик у XIX веку	9
2.4. Досадашња проучавања српског правног језика XIX века	12
3. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ.....	19
3. Теоријско-методолошке основе докторске тезе.....	19
3.1. Право као феномен и улога језика у праву.....	19
3.1.1. Основне поставке теорије права.....	19
3.1.2. Значај језика за право и основне одлике правног језика.....	21
3.1.3. Право као средство контроле и идеолошка обојеност правног језика.....	22
3.1.4. Главни правци у досадашњем проучавању права у Србији.....	23
3.2. Статус административно-правног стила у оквиру функционалне стилистике.....	24
3.2.1. Функционални стилови	24
3.2.2. Административно-правни стил.....	25
3.2.3. Одлике језика законодавно-правног подстила	27
3.2.4. Синтакса језика права.....	29
3.2.5. Типови реченица у праву	30
3.2.6. Зависносложена реченица у административно-правном језику XIX века	31
3.3. Специфичности историјске синтаксе као историјскојезичке дисциплине.....	33
3.3.1. Основни постулати историјске лингвистике.....	33
3.3.2. Општи принципи историјске синтаксе	34
3.3.3. Статус развоја зависних клауза у историјској синтакси	38
3.3.4. Статус историјске синтаксе у србистици и сербокоратистици.....	39
3.3.5. Историјски аспекти проучавања (зависно)сложене реченице у србистици и сербокоратистици	40
3.3.6. Статус синтаксичких проучавања у традиционалним историјскојезичким студијама	41
3.3.7. Појединачне студије посвећене синтаксичким проблемима XIX века.....	42
3.4. Релевантни аспекти спољашње историје језика	43
3.4.1. Статус српског књижевног језика у XIX веку.....	43
3.4.2. Српски књижевни језик у XIX веку	45

3.4.3. Историјски аспекти функционалности стилске диференцијације и развој функционалних стилова у XIX веку.....	46
3.5. Основне одлике зависносложене реченице, критеријуми за анализу и статус зависносложене реченице у XIX веку.....	48
3.5.1. Статус зависносложене реченице у граматикама и приручницима објављеним у XIX веку и почетком XX века.....	48
3.5.2. Одлике зависнослужених реченица, типови зависнослужених реченица и критеријуми за класификацију	51
3.5.3. Доприноси Милоша Ковачевића проучавању синтаксе зависносложене реченице...	55
3.5.4. Статус служених везника	57
3.7. Остали релевантни методи.....	58
3.7.1. Критичка анализа дискурса.....	58
3.7.2. Мишел Фуко и настанак затвора	61
3.7.3. Основни прагматички појмови	61
4. ДОПУНСКА РЕЧЕНИЦА	63
4.1. Теоријско-методолошке напомене	63
4.2. Општа запажања о употреби допунских реченица у корпусу	64
4.2.1. Допунска реченица као надреченица у законодавно-правном стилу XIX века	66
4.2.2. Типови допунских реченица у законодавно-правном подстилу у XIX веку.....	76
4.2.3. Статус допунских реченица у усменом жанру административно-правног стила.....	102
4.2.4. Допунске реченице у <i>Природном праву</i> Јована Стерије Поповића.....	116
4.3. Закључак о статусу допунских реченица.....	117
5. РЕЛАТИВНА РЕЧЕНИЦА	119
5.2. Статус релативних реченица у административно-правном стилу XIX века.....	121
5.3. Релативне реченице уведене релативизатором <i>који, која, које</i>	121
5.3.1. Дистактни положај антецедента и релативне реченице	125
5.3.2. Релативне реченице са инкорпорираним антецедентом	127
5.3.3. Слободне релативне реченице уведене релативизатором <i>који</i>	135
5.3.4. Статус рестриктивних и нерестриктивних реченица у административно-правном језику XIX века.....	141
5.3.5. Релативне реченице са еноцентричним антецедентом уведене релативизатором <i>који</i>	147
5.3.6. Релативне реченице са посесивним значењем	149
5.3.7. Структурно рашчлањене релативне реченице уведене релативизаторима <i>који</i> и <i>што</i>	153
5.3.8. Закључак о статусу релативних реченица уведених релативизатором <i>који</i>	155
5.5. Релативна реченица уведена променљивим релативизатором <i>што</i>	156
5.6. Релативна реченица у улози текстуалног конектора	158
5.7. Релативна реченица уведена релативизатором <i>ко</i>	159

5.8. Релативне реченице уведене заменичким прилогом <i>колико</i>	160
5.9. Партиципи као кондензатори дубинског реченичног значења	160
5.10. Закључак о статусу релативних реченица	162
6. УСЛОВНЕ РЕЧЕНИЦЕ.....	165
6.1. Теоријско-методолошке основе.....	165
6.2. Статус условних реченица у корпусу	166
6.3.1. Условне реченице уведене везником <i>ако</i>	166
6.3.2. Условне реченице уведене спојем <i>ако ли</i>	175
6.3.3. Условне реченице уведене везником <i>кад</i>	179
6.3.4. Условне реченице уведене везником <i>уколико</i>	184
6.3.5. Условне реченице уведене везником <i>где</i>	188
6.3.6. Условне реченице уведене субјункторидом <i>ли</i>	190
6.3.7. Условне реченице уведене различитим типовима сложених везника	193
6.3.8. Условне реченице уведене везником <i>да</i>	201
6.3.9. Употреба условних реченица у жанру стенографских бележака	202
6.4. Закључак о статусу условних реченица.....	203
7. ВРЕМЕНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ.....	206
7.1. Теоријско-методолошке напомене	206
7.2. Општа запажања о статусу темпоралних реченица у корпусу	207
7.2.1. Статус реченица уведених везником <i>кад</i>	208
7.2.2. Статус реченица уведених везником <i>како</i>	212
7.2.3. Статус реченица уведених везником <i>пошто</i>	216
7.2.4. Статус реченица уведених везником <i>док</i>	220
7.2.5. Статус реченица уведених везником <i>докле</i>	223
7.2.6. Статус реченица уведених везником <i>чим</i>	228
7.2.7. Статус реченица уведених везником <i>пре него / но што</i>	229
7.2.8. Статус реченица уведених везником <i>почем</i>	233
7.2.9. Статус реченица уведених везником <i>тек што</i>	235
7.3. Закључне напомене о статусу временских реченица	235
8. МЕСНЕ РЕЧЕНИЦЕ.....	237
8.1. Теоријско-методолошке напомене	237
8.2. Општа запажања о статусу месних реченица у административно-правном стилу XIX века	238
8.2.1. Месне реченице уведене заменичким прилогом <i>где</i>	238
8.2.2. Месне реченице уведене везником <i>куда</i>	247
8.2.3. Месне реченице уведене заменичким прилозима <i>откуда/отуда</i>	250
8.3. Закључна разматрања о статусу месних реченица	251
9. НАЧИНСКО-ПОРЕДБЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ.....	252

9.1. Теоријско-методолошке напомене	252
9.2. Статус начинских, поредбених и поредбено-начинских реченица	253
9.2.1. Спој начинског прилога <i>тако</i> и општезависног везника <i>да</i>	253
9.2.2. Везник <i>како</i> у начинском и у поредбено-начинском значењу	258
9.2.3. Сложени везник <i>како да</i> у начинском значењу	262
9.2.4. Сложени везник <i>као што</i> као везник поредбених и поредбено-начинских реченица	262
9.2.5. Сложени везник <i>како год што</i> у функцији изражавања поредбених и начинско-поредбених реченица	273
9.2.6. Статус реченица уведених везником <i>као да</i>	275
9.2.7. Поредбене диферентивне реченице уведене сложеним везником <i>него што</i>	277
9.2.8. Статус начинских реченица уведених везником <i>без да</i>	279
9.2.9. Интерференција начинског значења са значењем пропратне околности (зависне реченице уведене неспецификованим везником <i>где</i>)	279
9.2.10. Формирање сложених начинских везника	280
9.3. Закључак о статусу начинских и поредбених реченица	280
10. УЗРОЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ	281
10.1. Теоријско-методолошке напомене	281
10.2. Статус узрочних везника у административно-правном стилу српскога језика XIX века	282
10.2.2. Статус узрочних реченица уведених везником <i>јер</i>	282
10.2.2. Статус узрочних реченица уведених везником <i>што</i>	288
10.2.3. Статус узрочних реченица уведених сложеним везником <i>зато што</i>	291
10.2.5. Статус узрочних реченица уведених везником <i>како</i>	292
10.2.6. Статус узрочних реченица уведених сложеним везником <i>будући (да)</i>	295
10.2.7. Сложени везник <i>по тому што</i>	304
10.2.8. Узрочне реченице уведене везником <i>пошто</i>	305
10.2.9. Узрочне реченице уведене везником <i>чим</i>	305
10.2.10. Узрочне реченице уведене везником <i>откуда</i> и сложеним везником <i>отуда што</i>	306
10.2.11. Сложени узрочни везници у процесу формирања	306
10.2.12. Статус узрочних реченица уведених везником <i>зашто</i>	310
10.3. Закључак о статусу узрочних реченица	310
11. ЦИЉНЕ РЕЧЕНИЦЕ	312
11.1. Теоријско-методолошке основе	312
11.2. Општи статус циљних реченица у административно-правном стилу српскога језика XIX века	313
11.2.1. Статус циљних реченица уведених везником <i>да</i>	313
11.2.2. Статус сложеног везника <i>зато да</i>	321
11.2.3. Статус зависних реченица са везником <i>како</i>	321

11.2.4. Статус сложеног везника <i>како да</i>	326
11.2.5. Статус сложених циљних везника.....	327
11.2.6. Статус зависних клауза са значењем намене	327
11.3. Закључак о статусу циљних реченица	328
12. ПОСЛЕДИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ.....	329
12.1. Теоријско-методолошке напомене	329
12.2. Статус последичних реченица у административно-правном стилу XIX века	329
12.3. Закључак о статусу последичних реченица.....	336
13. ДОПУСНЕ РЕЧЕНИЦЕ	338
13.1. Теоријско-методолошке напомене	338
13.2. Статус допусних реченица у административно-правном стилу српскога језика XIX века	338
13.2.1. Клаузе са општеконцесивним значењем.....	339
13.3. Парцијалноконцесивни везници у административно-правном стилу српскога језика XIX века.....	345
13.4. Закључак о статусу допусних реченица	348
14. ЕКСЦЕПТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ	350
14.1. Теоријско-методолошке напомене	350
14.2. Статус ексцептивних везника у административно-правном стилу српскога језика XIX века.....	350
14.3. Закључак о статусу ексцептивних реченица	354
15. СПЕЦИФИКАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ	356
15.1. Теоријско-методолошке напомене	356
15.2. Статус спецификативних реченица у административно-правном стилу српскога језика XIX века.....	356
15.3. Статус спецификативних реченица.....	357
16. ЗНАЧЕЊЕ ПРОПРАТНЕ ОКОЛНОСТИ	358
16.1. Теоријско-методолошке напомене	358
16.2. Статус зависних реченица са значењем пропратне околности у административно-правном стилу српскога језика XIX века.....	358
16.3. Закључак о реченицама са значењем пропратне околности.....	360
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	361
Извори.....	375
Литература.....	388
Биографија кандидата.....	410

1. УВОД

1.1. Приступне напомене

Основни циљ дисертације је детаљан синтаксичко-семантички опис зависнослужених реченица у административно-правном стилу српскога језика у XIX веку. Иако се развој српског правног стила у XIX веку може пратити, како на територији Србије, тако и на територији Хабзбуршке монархије, Отоманског царства и Црне Горе (Луковић 2009: 40), досад није било систематских проучавања српског правног језика, посебно система (зависно)служених реченица у њему. Корпус ће обухватити правне прописе са територије Кнежевине, односно Краљевине Србије у периоду од *Сретењског устава* из 1835. до *Устава Краљевине Србије* из 1901. године.

Овај период карактеришу велика превирања на друштвеном и политичком плану, а прате га развој српског друштва, науке, просвете и културе. Обухвата период прве владавине кнеза Милоша, краткотрајну владавину Милана Обреновића, прву владавину Михаила Обреновића, период владавине Александра Обреновића и уставобранитеља, другу владавину Милоша Обреновића, другу владавину Михаила Обреновића, владавину Милана Обреновића и владавину Александра Обреновића. Поред политичких и династијских борби, овај период одликује и борба за српски језик и правопис, која ће резултирати коначном победом Вукове језичке и правописне реформе, што ће имати утицај и на српски правни језик.

Истраживање обухвата два велика раздобља: предстандардни период и период стабилизације српског књижевног језика на вуковској основи. Као граничник узима се 1868. као година коначне победе Вукове језичке реформе (Луковић 1994б: 309). Утицај друштвених и културноисторијских фактора разликује се у два раздобља развоја српског књижевног језика у XIX веку. У предстандардном периоду централно је питање статуса књижевног језика, док у другом периоду претежно делују фактори „урбанизације и интелектуализације језика” (Луковић 1994а: 73). У другој половини века овај процес се највише може пратити кроз функционалностилско раслојавање језика вуковског типа (Милановић 2006: 132–133). У првој половини века јављају се зачеци функционалностилске диференцијације доситејевског и славеносрпског језичког типа (Бјелаковић 2008: 19–20; Кречмер 2004: 201–210; Милановић 1998).

Језик правних прописа у Србији на почетку периода одређен је као језик доситејевског типа (Луковић 1994а: 51), док је идиом на крају епохе дефинисан као „вуковски језички тип, али са специфичностима србијанске, првенствено београдске културне средине” (Луковић 1994а: 72). У том смислу, полази се од тога да постоји континуитет у развоју стандардног језика на народној основици екавског типа још од друге половине XVIII века, при чему је нарочито значајна линија која води до војвођанских писаца и правника који су имали пресудан утицај на обликовање српског административно-правног стила (Белић 1998: 15–16; Јерковић 1971: 147–148; Јерковић 1972а: 5–7; Јерковић 1972б: 67; Јерковић 1976: 5–8; Јерковић 1997: 141–149; Кашић 1968: 1–2; Младеновић 1964: 9–10; Младеновић 2008: 147–152, 518–526; Суботић 1989: 7; Суботић 2004: 181–186; Суботић 2007: 242–246; Унбегаун 1995: 71–94).

Основни циљ дисертације је издвајање инвентара и синхрона дескрипција зависнослужених реченица у једном специјалном функционалном стилу у току XIX века уз уважавање формалнограматичког, логикосемантичког и функционалног критеријума (Ковачевић 2015: 9). Истовремено, укључен је и критеријум функционалностилске репартиције, при чему се као главни поткритеријуми издвајају селекција и организација одговарајућих језичких јединица (Тошовић 2002: 89). На дијахроном плану, прати се развита система зависнослужених реченица коришћењем

обеју метода историјске лингвистике: методе унутрашње реконструкције и компаративне методе (Грковић-Мејдор 2004а: 108–116; Поломац 2016: 38; Суботић 2002: 51–59).

Анализа у дисертацији следи следећу хијерархију метода: (а) одређен је инвентар везника и семантичко-синтаксичких типова зависнослужених реченица синтаксичко-семантичком методом; (б) методом функционалностилске репартиције одређена је фреквенција и дистрибуција пронађених модела; (в) уз помоћ методе теорије права издвајају се конститутивни елементи правне норме; (г) социолингвистичком и методом анализе дискурса откривају се идеолошки елементи (идеологеме) у анализираном корпусу (Јанићијевић 2015: 33–39; Павловић 2018: 207).

Систем зависнослужених реченица поима се као јединствени језички подсистем у коме владају односи интердепенденције (међузависности), детерминације (једностране зависности) или констелације (слободне зависности) (Хјелмслев 1980: 32). Са синхронијског становишта, у питању је јединствен систем који одликује сталност језичког знака, те је систем као такав статичан, док у дијахроном пресеку долази до промене језичког знака, па се језик схвата као динамичка смена низа синхроних пресека (Сосир 1969: 89–119), у којима се запажају три језичка слоја: (а) „преовлађујући елементи актуелног језичког система”; (б) „периферни остаци претходних језичких нивоа”; (в) „рубни замеци језичког стратума који долази” (Павловић С. 2013: 5–6).

Развој хипотаксе превасходно је везан за писани језик (Грицкат 2004: 27–28; Грковић-Мејдор 2004а: 127–130; Павловић С. 2013: 295). Формулација правних норми подразумева коришћење језичких средстава која омогућавају да се на што мањем простору пренесе што већа количина информације (Грицкат 2004: 27–28; Грковић-Мејдор 2004а: 128; Павловић С. 2013: 295). Развој писмености повезан је и са процесом стандардизације језика (Грковић-Мејдор 2004а: 129; Курешевић 2022: 10). Имајући ово у виду, развој система хипотаксе у административно-правном стилу српског језика пре свега припада спољашњој историји језика (историји књижевног језика), а секундарно његовој иманентној историји (историјској граматици) (Грицкат 1964: 131; Кречмер 2002: 11).

Главни критеријум за утврђивање инвентара зависних везника је формалнограматички. Субординирани везник поседује следеће особине: (а) он је структурни елемент клаузе коју уводи; (б) може се премештати заједно са клаузом којој припада; (в) искључиво уводи зависнослужене клаузе, односно не може повезивати лексеме, синтагме и независнослужене клаузе (Вукић 2021: 22; Ковачевић 1998: 11). Овако издвојени везници биће разврстани у семантичко-синтаксичке типове пошто свака категорија садржи „специфичне, самосвојне везнике који су носиоци врсне семантике” (Ковачевић 1998: 37).

Следеће опозиције представљају важне поткритеријуме за анализу издвојеног инвентара везника: семантички спецификовани ~ семантички неспецификовани; контекстуално условљени ~ контекстуално неусловљени; једнолексемски ~ сложени; општесистемски ~ вишесистемски ~ моносистемски, домаћи везници ~ позајмљени везници, моносемантични (једнозначни) ~ полисемантични (вишезначни)¹. На синхронном плану овако организовани везници, распоређени у микропоља, важни су за организацију функционално-семантичких поља којима припадају одређени типови зависнослужених реченица. Тако се у центру одређеног поља налазе семантички спецификовани контекстуално неусловљени везници, који носе „чисто” категоријално значење, док се на периферији налазе семантички неспецификовани контекстуално

¹ Милош Ковачевић указује на то да је: „Моносемантичност [...] ванконтекстуално, а полисемантичност контекстуално својство једнога везника” (1994: 147).

условљени везници који, поред надређеног категоријалног значења, носе и додатне семантичке нијансе (Ковачевић 2012а: 26–29; Пипер 2005: 580–581). На дијахроном плану запажа се развој језика од семантички неспецификованих, контекстуално условљених, једнолексемских и општесистемских везника ка појави семантички спецификованих, контекстуално неусловљених, сложених везника резервисаних за одређене функционалне стилове (Ђуркин 2018б: 17; Ковачевић 1998: 89–104; 107–133; Ковачевић 2012а; Павловић С. 2008: 17–29; Павловић 2009а; Павловић С. 2013: 305; Павловић 2018: 197). Овакво проучавање захтева јединство семасиолошког и ономасиолошког приступа (Ковачевић 2015: 9, Пипер и др. 2005: 575).

Језичка промена у оквиру једног семантичко-синтаксичког подтипа може се запазити и на формалном и на семантичком плану. На формалном плану може доћи до растеређења или до усложњавања инвентара везника или до формирања сложених везника код категорија претходно изражаваних само простим везницима, док на семантичком плану може доћи до формирања нових или до повлачења одређених семантичко-синтаксичких типова, као и до формирања нових субпоља у оквиру већ постојећих типова (Антонић 2001: 360–363; Ђуркин 2013: 12). Развој одређеног семантичко-синтаксичког подтипа на дијахроном плану може се пратити на следећи начин: (а) прво се користе средства мисаоно једноставнијих категорија за изражавање мисаоно сложенијих категорија (све док контекст представља довољно диференцијално средство); (б) формирају се средства са општесистемским значењем (семантичко уопштавање); (в) формирају се средства за изражавање специфичних значења (семантичка диференцијација) (Ђуркин 2013: 272; Ковачевић 2012а: 30–40). Стварањем нових језичких средстава стара не нестају из употребе, већ коегзистирају у јединственом синхронном пресеку, док на дијахроном плану чине различите хронолошке слојеве у развоју језика (Грковић-Мејџор 2004а: 114–115; Павловић С. 2013: 5–6).

Иако се везнички систем ретко богати позајмљивањем (Маретић 1887: 78), треба имати на уму да је могућ утицај славеносрпске (односно рускословенске, па чак и руске) норме на развој хипотаксе (Кречмер 2002: 12). С друге стране, не сме се заборавити ни могући утицај синтаксе немачког, француског и/или латинског језика током целог проучаваног периода (Милановић 2014: 356, 398).

Процес преласка доситејевског у вуковски језички тип биће праћен преко испитивања односа између конкурентних конструкција. На синтаксичком нивоу доситејевски тип језика одликује један славенизам – употреба партиципа за кондензацију реченичног значења (Милановић 2014: 381–387; Суботић 1989: 190), док се они не срећу у језику вуковског типа (Ивић 1998: 221).

Задатак дисертације је и утврђивање функционалностилске репартиције и степена заступљености општесистемских, вишесистемских и моносистемских зависних везника, као и везника који су одлика само одређених (под)жанрова административно-правног стила. Утврђено је да постоји „мањи или већи степен (ин)компатибилности између конкретног семантичког и структурног типа сложених везника и инхерентних карактеристика појединих функционалних стилова, тј. њихове логичко-семантичке нарави” (Ђуркин 2013: 505). На дубинском плану правна норма дата је у облику хипотетичког суда или дисјунктивног суда који се састоји од два хипотетичка суда. То значи да је погодбена реченица идеална површинска репрезентација правне норме (Висковић 1989: 52–57). Да је ово тачно, показује доминација условних реченица у различитим периодима развоја српског правног стила (Ђуркин 2013: 170–171; Луковић 1994а: 98–99; Луковић 2009: 434; Павловић 2009а: 305). Ипак, због тога што се правна норма може на површинском нивоу реализовати на више начина, у административно-правном стилу могу се наћи различити типови зависнослужених реченица (Висковић 1989: 89).

На основу претходно реченог, у дисертацији се полази од следећих хипотеза:

1. Текстови административно-правног стила у првој половини XIX века припадају доситејевском језичком типу, који током века постепено прелази у вуковски језички тип;

2. Највећи утицај на избор и фреквенцију типова зависнослужених реченица имају инхерентне особине административно-правног стила;

3. Развој система зависнослужених реченица креће се од једноставнијих мисаоних типова до мисаоно служенијих „чистих” типова;

4. На развој система зависнослужених реченица у току XIX века подједнако су утицали и спољашњи и унутрашњи фактори.

Емпиријско истраживање у докторској дисертацији ослањаће се на следеће помоћне хипотезе, које се тичу промена у језичком подсистему зависнослужених реченица током XIX века:

1. Постепено се повећава број контекстуално неусловљених семантички спецификованих везника;

2. Постепено се повећава број служених везника;

3. Развијају се нове семантичке нијансе у оквиру постојећих значења и формирају се нови синтаксичко-семантички типови;

5. Долази до стабилизације реда клауза у оквиру вишеструкослуженог реченичног комплекса;

6. Постепено се смањује број зависнослужених реченица са корелативима.

1.2. Истраживачки корпус

Истраживачки корпус обухвата административно-правне текстове настале у периоду од 1835(8). године, односно од доношења Сретењског устава, па све до 1901. године. Корпус обухвата различите жанрове административно-правног стила. Грађа обухвата шест устава: *Сретењски устав* (1835), *Турски устав* (1838), *Устав Кнежевине Србије* (1869), *Устав Краљевине Србије* (1888) и *Устав Краљевине Србије* (1901). *Устав Краљевине Србије* увели смо у корпус из трију разлога. Први је тај што представља последњи устав донет за време династије Обреновића, други је тај што правни језик по себи садржи многе формулатичне и архаичне изразе (Висковић 1989: 30), а трећи разлог је што се овај *Устав* у много чему наслања на уставе донете у ранијем периоду, а посебно на *Устав* из 1888, од кога преузима и многе конструкције. Највећи део корпуса ексцерпиран је из *Зборника закона и уредбених указа* донетих на територији Кнежевине, односно Краљевине Србије у периоду од 1840. године до 1878. године. Ови зборници штампани су у издању Државне штампарије (Луковић 1994а: 75). Од значајних појединачних правних прописа у грађу је укључен *Грађански законик за Кнежевину Србију*, који је написао Јован Хацић. Укључено је и неколико појединачних прописа донетих у току осамдесетих година XIX века. Од правноуџбеничког подстила у грађу смо уврстили *Природно право* Јована Стерије Поповића. Поред примера писаног административно-правног стила, укључили смо и *Стенографске белешке са седница Народне Скупштине* за 1899. годину. Од писаних жанрова укључени су различити типови законодавно-правног стила као што су закони, уставни, укази, тумачења, прокламације. *Стенографске белешке са седница Народне Скупштине* за 1899. посебно су значајан извор јер садрже комбинацију усменог и писменог подстила административно-правног стила XIX века и јер илуструју стање у испитиваном подстилу на самом крају епохе. У анализи су коришћени и документи који постоје у електронском облику на сајту *Дигиталне библиотеке Матице српске*, *Дигиталне библиотеке Управе*

за заједничке послове Републичких органа, Дигиталне библиотеке Народне библиотеке Србије и доступних претраживих докумената у библиотеци Гугл књиге (Google books).

Грађа из предстандардног периода ексцерпирана је у потпуности, осим за фреквентне типове као што су допунска, релативна и условна реченица, док су примери из друге половине века ексцерпирани са првих сто страна текста, осим ако документ није краћи. У анализи примере доносимо у оригиналној граfiји (што укључује и оригиналну интерпункцију), док се у трансформацијама служимо савременим правописом². Трансформације, које се изводе само ради објашњења, служе да објасне примере, а не да донесу тачну транскрипцију текста.

1.3. Структура докторске дисертације

Након уводног поглавља, друго поглавље говори о правној кодификацији у Србији и о досадашњим проучавањима српског правног језика XIX века. Треће поглавље је теоријско-методолошко и састоји се од приказа релевантних аспеката за анализу зависносложене реченице у XIX веку. Аналитичка поглавља посвећена су допунским реченицама, релативним реченицама, условним реченицама, узрочним реченицама, циљним реченицама, начинско-поредбеним реченицама, последичним реченицама, допусним реченицама, ексцептивним реченицама, спецификативним реченицама и реченицама са значењем пропратне околности. Последње поглавље доноси закључак докторске дисертације.

² Напомињемо да су трансформације само помоћно средство за објашњење појаве, а да ни у ком случају не доносе ни верну транскрипцију, нити верну синтаксичку реконструкцију примера (о транскрипцији текстова из овог периода в. Младеновић 1979).

2. ПРАВНА КОДИФИКАЦИЈА У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ И ДОСАДАШЊА ПРОУЧАВАЊА СРПСКОГ ПРАВНОГ ЈЕЗИКА XIX ВЕКА

2.1. Кратка историја права

Правни списи спадају у најстарије писане споменике (Висковић 1989: 7–8; Јанићијевић 2015: 11, 15; Марјановић 2006: 114; Остојић 2000: 239; Шкиљан 1998: 89). Развој јавне комуникације везује се за оснивање првих градова и држава, када се развој писмености везивао за професионалну групу писара (Шкиљан 1998: 63–65). Развој јавне комуникације креће од античке Грчке, где се правни стил развија у оквиру реторике (Шкиљан 1998: 66–68). У античкој Грчкој разликовали су се: (а) *судски или судбени говори*; (б) *саветодавни или политички говори*; (в) *епидеиктички или свечани говори* (Антонић 1994: 42–43; Аристотел 2000: 34).

Европско континентално право утемељено је на римском праву (Тирзма 2012: 14). Касније је живело у оквиру византијског правног система, чији је најрепрезентативнији споменик Јустинијанов кодекс (*Corpus Juris Civilis*) (Тирзма 2012: 14–15). За време ренесансе, кодекс је пренет у Италију, где су правници у Болоњи почели да пишу своје коментаре на маргинама (*глосе*). Касније се наслеђе византијског, и преко њега, римског права пренело у Европу преко студената који су изучавали право у Болоњи (Тирзма 2012: 15).

Латински је био доминантни правни језик у већини европских земаља, па се и данас користи велики број латинских термина (Тирзма 2012: 15–16). У Европи за време средњег и једног дела новог века постоји правни дуализам: заједнички закон (општи закон, *jus commune*) карактеристичан за већи део Европе (брачни закони, трговачки закони), који се изучавао на универзитетима и који је био заснован на латинском језику, и национални закони, који су били везани за поједине области у Европи и који су били на националним језицима и регионалним дијалектима (Тирзма 2012: 16).

Са доласком просветитељства почиње епоха кодификације права. Ово је идеја енглеског теоретичара права Џеремија Бентама (Jeremy Bentham). Кодификације се од XVIII века јављају у многим европским земљама као што су Пруска (*Landrecht*, 1794) и Француска (Наполеонов *Code Civil*, 1804). Наполеонов кодекс утицао је на кодификације у многим земљама као што су Белгија, Холандија, Португалија, Шпанија, делови Немачке и Италије (Тирзма 2012: 17–18). У Немачкој кодификација је обухватала обједињење наслеђа права на латинском језику и домаћих правних тековина. Највећи немачки кодекс је *Немачки цивилни кодекс*, донет 1896. године. Немачки правни систем утицао је и на правни систем у другим земљама где се говори немачки језик, пре свега на правни систем у Аустрији (Тирзма 2012: 18–19). Овим великим кодификацијама припада и кодификација права у Србији у XIX веку, која је изведена под утицајем немачког и француског правног система (Павловић М. 2006: 13).

Током XVIII и XIX века велики утицај на правни језик и правну терминологију имао је француски, као доминантни језик права и дипломатије (Матила 2012: 34; Тирзма

2012: 18–19). Велике кодификације током XVIII и XIX века довеле су до победе правних језика заснованих на националном језику (Тирзма 2012: 19). Немачки утицај био је ограничен, али је златан период немачког права (крај XIX века) допринео проширењу немачких термина на правне системе централне, источне и северне Европе (Матила 2012: 34).

2.2. Кратка историја српског правног језика

Средњовековну писменост одликује хомогена диглосија³, која се огледа у комплементарној дистрибуцији српкословенског и српског народног језика. То се види и у правним текстовима (Ивић 2014: 34; Курешевић 2022: 11). Црквени правни текстови написани су српкословенским језиком. Црквена кодификација почиње *Номоканоном (Законоправилом)* Светога Саве (Павловић М. 2006: 7–9). Световни правни текстови, као што су повеље и писма српских владара, *Законик цара Стефана Душана* и *Закон о рудницима* Деспота Стефана Лазаревића, написани су народним језиком, са изузетком аренги (уводних делова повеља), које су садржале српкословенске елементе. Српкословенски је био и језик преведених законика (Ивић 2014: 34; Павловић М. 2006: 7–9).

За време краља Милутина осећа се византијски утицај на српски правни систем, што се огледа и у преводу *Синтагме* Матије Властара (Павловић М. 2006: 10–11). Најважнији правни споменик српског средњег века је *Душанов законик*. Марко Павловић истиче да је базиран на „класичној правничкој техници протазис – аподозис (диспозиција - санкција), тј. по обрасцу ако се деси случај А уследиће последица Б” (Павловић М. 2006: 12). Марина Курешевић у законцима писаним српкословенским језиком као преовлађујући реченички модел проналази форму *ако – онда* (2007б: 442). Последњи законик средњовековне Србије је *Закон о рудницима*, који је за Ново Брдо 1412. године донео деспот Стефан Лазаревић (Павловић М. 2006: 12). У овом закону видан је утицај немачке рударске терминологије (Павловић М. 2006: 12–13).

Језик српских правних списа у средњем веку Павле Ивић оцењује на следећи начин: „Језик правних и пословних докумената тежи да се укалупи, избегавајући елементе разговорног стила и дијалектизме који би могли потицати од састављача списа или њихових писара” (Ивић 2014: 41). У средњем веку доминира домаћа правна терминологија, уз позајмице из грчког језика (Ивић 2014: 41–46). С друге стране, језик црквених правних списа Ивић оцењује као „црквени, интелектуализован, а изрази су најчешће књишки” (2014: 46, 47). Интересантно је да се у црквеном правном језику срећу удвојени термини као што су *двајима и недвајима иманија* „покретна и непокретна имовина”, *сходешти и нисходешти сродници* „улазећи и силазећи, тј. преци и потомци” (Ивић 2014; 47), што је одлика и српског модерног правног и политичког језика (Кликовац 2008: 80–82; Тошовић 2002: 370–371).

Српски језик користио се као један од дипломатских језика у Турској империји, а њиме су се служили у неким деловима Мађарске и Румуније (Ивић 2014: 65, 92; Лутовац Казновац 2019; Поломац, Лутовац 2014; Поломац 2018). За време турске владавине, администрација на српском језику вођена је у Паштровићима (посебно је сачувана богата грађа из периода XVI и XVII века), у другим крајевима Црне Горе и у деловима Херцеговине (Ивић 2014: 85). За период турске владавине везује се и неколико преписа *Душановог законика* (Ивић 2014: 114, 144; Толстој 2004: 78).

³ Диглосија је „стање у којем се једно друштво служи двама језичким типовима, функционално диференцираним тако да се један од њих осећа као ‘виши’, оплемењен, отменији и ученији, а други као ‘нижи’, народски и једноставнији” (Ивић 2014: 29).

Српски као административни језик користио се и на територији Хабзбуршке монархије после Велике сеобе Срба 1690. године. Документи на српском народном језику сачувани су из будимске области, Београда и Срема. Већим делом ови документи остају непроучени, посебно са језичке стране. Нарочито је значајна грађа са територије Београда из периода аустријске владавине (1719–1739) (Ивић 2014: 108; Толстој 2004: 76; Унбегаун 1995: 32–33). Народни језик користи се у дипломатским и трговачким повељама и правним документима током XVIII века (Нуорлуото 1989: 23).

За језик српских административних докумената са територије Аустроугарске Борис Унбегаун каже да је „био заснован на изворном српском, али снажно прожет црквенословенским елементима” (1995: 32). У језику ових докумената запажен је утицај немачког, мађарског и латинског језика, што се објашњава утицајем аустроугарске бирократије, али и турског језика, што представља слој инкорпориран у српски правни језик пре Велике сеобе (Ивић 2014: 110; Толстој 2004: 76; Унбегаун 1995: 33, 44). Бечки двор је подржавао употребу српског језика у администрацији (Унбегаун 1995: 64). Народним језиком са мало црквенословенских елемената штампан је *Регуламент за Војну границу*, који је донела Марија Терезија, у румунској штампарији у Блажу 1748. године (Ивић 2014: 145, Толстој 2004: 82).

Током времена рускословенски замењује српски народни и српкословенски језик у административним текстовима. Утицај рускословенског осећа се доста рано у црквеној администрацији, а у актима из области Будима се среће већ 1731. године (Ивић 2014: 119; Младеновић 1989а: 46). Временом рускословенски⁴ потискује српски народни језик и користи се као језик прокламација, превода аустријских привилегија, објава, у државној и црквеној преписци (Ивић 2014: 125). Никита Толстој указује на разлику између језика црквених административних текстова из двадесетих година XVII века и оних из тридесетих и четрдесетих година истог столећа (2004: 77).

Павле Ивић истиче да се никако не може говорити о јединственом административном језику и да се, поред рускословенског, запажа и руски утицај на језик административних докумената (2014: 125). Утицај рускословенског је највећи у црквеној администрацији, а нешто је мањи у грађанским документима, у којима се мешају елементи локалног градског говора шумадијско-војвођанског типа са рускословенским, односно славеносрпским утицајем у горњем језичком слоју (посебно у лексици) (Унбегаун 1995: 33–34; Толстој 2004: 81–83, 110). Чувени *Школски статут* из 1776. године писан је језиком који Борис Унбегаун одређује као језик на „граници између рускословенског и руског” (1995: 64). Утицај рускословенског језика се седамдесетих и осамдесетих година XIX века осећа и у званичним документима, које је доносила бечка влада као што су школски прописи, закони, одредбе о таксама и верски прописи. Ови пописи су били паралелно штампани на немачком (или латинском) и на славеносрпском језику. За језик ових докумената Никита Толстој каже да су најближи руском историографском стилу (2004: 89–90, 110). За српски административни језик на народној основи у XVIII веку Павле Ивић каже да је близак данашњем језику, с разликом у речнику и синтакси, а за реченице каже да су „у појединим случајевима видљиво подешене према узорима у немачком и латинском административном језику” (Ивић 2014: 110).

Како је изгледао административни језик у Аустроугарској показује Димитирије Стефановић анализирајући административни језик у Сентандреји. У терминолошком слоју налазе се народне особине, али и руске, односно рускословенске, као и

⁴ Иако се бележе спорадични утицаји рускословенског и раније, званично се рускословенски користи од доласка руског учитеља Максима Суворова у Сремске Карловце и оснивања његове Славенске школе (1726–1730), као и од оснивања Славенско-латинске школе (1733–1737) Емануила Козачинског (Младеновић 1989а: 13–15).

позајмљенице из страних језика, највише из латинског и немачког, који су били званични административни језици у монархији, из мађарског као језика околног становништва, док позајмљеница из других језика као што су турски, италијански и грчки има мање (Стефановић 2000).

Говорећи о административним документима из времена Хабзбуршке монархије, Никита Толстој истиче њихов значај:

Текстови кореспонденције и привредних докумената се, наравно, не смеју сматрати књижевним споменицима или споменицима књижевног језика свога времена. А ипак се не може порећи да они у низу случајева могу да буду извор за историју књижевног језика, нарочито приликом разматрања његових функционалних аспеката, приликом одређивања који је тип књижевног језика (при постојању „подјезика” или језика) доминирао, био популаран или ауторитативан и које су форме књижевног језика (фонетске, граматичке, лексичке и стилске) биле стабилније. (Толстој 2004: 77)

О недовољној истражености српског административног језика са територије Хабзбуршке монархије, Борис Унбегаун говори већ 1935. године: „Потпуни недостатак једне студије о српском административном језику XVIII века нам, уосталом, не дозвољава да до појединости схватимо модалитете утицаја рускословенског на овај језик” (Унбегаун 1995: 44). Проблем недостатка адекватног описа језика ових докумената актуелан је и данас, а може се претпоставити њихов велики утицај на формирање српског правног језика у XIX веку. Потребно је истаћи и да је на формирање руског књижевног језика у XVIII и XVIII веку велики утицај имао руски административни језик (такозвани „средњи стил”), што је могло имати одјека у уделу руских, односно рускословенских елемената у српском правном језику XIX века (Толстој 2004: 77–78).

2.3. Правна кодификација у Србији и српски правни језик у XIX веку

Према Милошу Луковићу, развој српског правног језика може се поделити на три периода: (а) период од Првог, односно Другог српског устанка, па до тридесетих година XIX века, када се постепено, у оквиру устаничке преписке и локалних законика, развија српски правни језик, али без системског и организованог приступа; (б) почетак организованог рада на стварању законодавства у Србији, који обухвата период од доношења *Сретењског* (1835), односно *Турског устава* (1838) године, и траје до пада уставобранитеља (1858); (в) период од друге Милошеве, односно Михаилове владавине, па све до краја XIX века, који Луковић даље дели на два потпериода, први потпериод друге Милошеве и Михаилове владавине, и други потпериод стварања самосталне српске државе (1994а: 24–25). Језик првог и другог периода Милош Луковић одређује као „*модернизовани доситејевски*”, који се за време друге Милошеве и Михаилове владавине све више приближава вуковском језичком типу. Након прихватања Вукове језичке реформе 1868. године закони се пишу вуковским језичким типом (1994а: 24–25; 1994б: 309). Стварање српског правног језика у XIX веку нераскидиво је повезано са великим европским кодификацијама за време XVIII и XIX века (Павловић М. 2006: 13).

Развој српског правног језика почиње за време Првог српског устанка, када устаници воде преписку међу собом, са црквеним званичницима и са властима у Аустроугарској и Русији. Сачувано је на стотине ових докумената, али не постоји њихов адекватан попис, обрада, ни систематска језичка анализа (Ивић 2014: 166; Младеновић 2004: 16). За језик устаничке преписке Павле Ивић каже да је био „углавном независна творевина без континуитета са прошлошћу” (2014: 166). У писмима која су устаници слали међусобно користи се српски народни језик, док је језик писама намењен црквеним великодостојницима, аустријским и руским властима, као и руским војним

властима, богат рускословенским, славеносрпским и руским елементима. Ово је посебно видљиво у начину обраћања, уводним и завршним формулама и формулама учтивости (Ивић 2014: 167; Младеновић 2004: 16–20). Устаничку преписку водили су домаћи писмени људи, али и људи са територије Аустроугарске (Ивић 2014: 166–167). За језик првих устаничких писама Милош Луковић каже: „Ти акти имају, бар на почетку, неусиљен разговорни начин саопштавања, али се касније могу пратити почеци формирања канцеларијског стила, са сувљим, једноличнијим изразима и устаљивањем одређених термина” (1994: 43). Александар Младеновић у овим писмима запажа руске и рускословенске одлике, што им је дало извесну „славеносрпску а то значи ондашњу књижевнोजезичку обојеност” (Младеновић 1989а: 148).

У овом периоду почиње и утицај Срба из Аустроугарске на развој српског правног језика. Многи писари су били пореклом из Хабзбуршке монархије. Такви су били секретари Правитељствујушћег совјета Иван Југовић и Стефан Живковић Телемах. Писари су понекад били и домаћи писмени људи, као што је случај са Вуком Караџићем, који је био прво писар харамбаше Ђорђа Ђурчије, а касније и Јакова Ненадовића и Правитељствујушћег совјета (Ивић 2014: 176; Луковић 1994а: 42; Луковић 1994б: 310–311).

Током Првог српског устанка стварају се и зачеци кодификације, која баштини и српску средњовековну традицију, али и достигнућа великих европских кодификација:

Нови и модерни облици државног устројства захтевали су и одређену правну регулативу која би обезбеђивала функционисање државе, коју су не само устаничке вође него и читав народ намеравали да обнове, памтећи њене средњовековне корене, али уз присутну свест, бар кад је реч о далековиднијим и образованијим Србима, да се она мора организовати на тада важећим савременим, европским темељима. (Јовановић 2010: 143).

Није сачувано много докумената из периода првих покушаја стварања законске регулативе код Срба у XIX веку. Међу познатим (али не увек сачуваним) документима налазе се: такозвани *Карађорђево законик*⁵, чији је аутор непознат⁶; акт који је Карађорђе донео у Тополи 28. новембра 1804. године, којим потврђује да је врховни вожд (није сачуван, али је сачуван текст прокламације којом он добија законску снагу)⁷ (Луковић 1994а: 44–45); заклетве чланова Совјета; нацрт уређења Совјета који је уредио Михаијло Грујовић, млађи брат Боже Грујовића и школовани правник (Луковић 1994а: 45–47); *Законик проте Матије Ненадовића*, намењен решавању кривичних спорова у Ваљевској нахији, састављен по угледу на средњовековну *Крмчију* и *Карађорђево законик* (Луковић 1994а: 47).

Иако за време Другог српског устанка кнез Милош доноси заповести, уредбе, указе и настављенија, организован рад на доношењу законских прописа почиње тек тридесетих година XIX века, пошто је добијен хатишериф 1830. године. Образована је *Законописателна комисија*, чији је члан био и Вук Караџић. Димитрије Давидовић је радио на преводу *Грађанског законика*, док је Вук преводио *Кривични законик* и *Закон о судском кривичном поступку*. Ова комисија имала је задатак да преводи француске законе из времена Наполеона. Кнез Милош није био задовољан радом комисије, а критике на урађене преводе упутили су Јоаким Вујић, Јован Хацић и Василије Лазаревић. Комисија је распуштена, а урађени преводи нису узети као основ будућих

⁵ Оригинал овог рукописа страдао је приликом немачког бомбардовања Народне библиотеке 1941. године, а сачуван је у издању Александра Соловјева из 1932. године (Јовановић 2010: 144).

⁶ Новија истраживања ауторство приписују Ивану Југовићу, секретару Правитељствујушћег совјета (Јовановић 2010: 143).

⁷ И ауторство ове прокламације приписује се Ивану Југовићу (Луковић 1994а: 44–45).

закона (Јовић 1995: 23–25, 53; Луковић 1994а: 48–49; Павловић М. 2006: 13; Станковић 2006: 47).

Најважнији моменат у развоју српског правног језика XIX века јесте доношење модерног *Сретењског устава*, чији је аутор кнежев секретар Димитрије Давидовић, а проглашен на Сретење 1835. године. Љубомир Ив. Јовић проналази и Вуков утицај на језик *Сретењског устава*: „Нема сумње да је Вукова заслуга што се овај устав, као драгуљ српске прошлости, лако чита и схвата. Писан је народним језиком, простим речима и краћим реченицама, дакле Вуковим језиком и стилем” (Јовић 1995: 25). Након укидања *Сретењског устава*, децембра 1838. у Цариграду је донет такозвани *Турски устав*, који је састављен на турском језику, а чији су преводиоци били Јаков Живановић, Аврам Петронијевић и Јованча Спасић, од којих је само последњи знао турски језик (Луковић 1994а: 51–52; Луковић 1994б: 311–313).

У мају 1837. године у Србију долазе два школована правника, Јован Хаџић из Новог Сада и Василије Лазаревић из Земуна. Најзначајнији кодификатор у XIX веку у Србији био је Јован Хаџић, аутор *Грађанског законика*⁸, донетог 1844. године, као и бројних других правних прописа (био је у Уставној комисији, написао је један пројекат устава, *Устројеније Совјета*, *Устројеније централног правленија*, *Устројеније кнежевске канцеларије*, *Устројеније гарнизоне војске*, *Устројеније судова*) (Луковић 1994а: 34, 47–49). Иако је Хаџићев књижевни језик проучен (Суботић 1989), изостала је анализа језика његових правних текстова (Луковић 1994а: 51). Језик *Грађанског законика* и других Хаџићевих правних прописа био је предмет многих критика, међу којима су најзначајније оне које су упутили Вук Караџић и Валтазар Богишић (Луковић 1994а: 50). Поред Јована Хаџића, значајни кодификатори XIX века јесу и Димитрије Давидовић, аутор првог српског устава, Јован Стерија Поповић, аутор више закона из области просвете, као што су *Закон о уређењу јавне наставе и Лицеја* (1844), као и првих прописа везаних за очување споменика културе, Илија Гарашанин, који је аутор више војних и полицијских прописа и други (Луковић 1994а: 51–52).

Језик правних прописа прве половине XIX века под снажним је утицајем језика чиновника пореклом из Аустроугарске. У питању је градски говор шумадијско-војвођанског типа са снажним уделом славенизама у домену лексике и синтаксе. Овај језички тип Милош Луковић, на основу проучавања језика Јована Хаџића, које је спровела Љиљана Суботић, назива „модернизованим доситејевским” (1994: 51). Међу правницима из Аустроугарске, који су имали велики утицај на формирање српског правног језика⁹, било је и много противника Вукове језичке и правописне реформе. Најпознатији Вуков противник је Јован Хаџић¹⁰, али је Вук полемисао и са Аврамом Петронијевићем, Јаковом Живановићем и другима.

Ситуација се мења за време друге владавине Милоша Обреновића, а посебно за време друге владавине Михаила Обреновића. Милош је отпустио многе чиновнике верне уставобранитељском режиму (такозвано „чиновничко питање”). За време Михаила Обреновића у државној администрацији наћи ће се доста Вукових присталица школованих у иностранству, посебно у Француској, што ће језик правних прописа постепено приближити вуковском језичком типу и што ће довести до коначне победе

⁸ Овај правни пропис у великој мери се ослања на аустроугарски *Општи имовински законик* (Луковић 1994: 50).

⁹ Развој бирократског језика код Срба Душка Кликовац везује за државне службе за време династије Обреновић (2008: 47).

¹⁰ Вук је водио полемику са Јованом Хаџићем, поводом Хаџићеве књиге *Ситнице језикословне* објављене 1837. године. Ова полемика је окончана 1847. Даничићевом књигом *Рат за српски језик и правопис* (Ивић 2014: 210–211).

Вукове језичке реформе 1868. године. Међу вуковцима у државној администрацији били су Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Ранко Алимпић, Јован Илић, Јован Ристић и други (Луковић 1994а: 33–57; Станковић 2006: 47).

Законодавна пракса за време Михаила Обреновића централизована је и везана за рад Државног савета. Након убиства кнеза Михаила и доношења *Намесничког устава*¹¹ 1869. године, законодавни рад се са Државног савета преноси на Народну скупштину. Законе из доба кнеза/краља Милана и краља Александра Обреновића одликује колективно ауторство и мањи утицај идиома појединца на језик законодавних прописа. Правна продукција нагло се повећава, а у изради законских прописа учествују комисије и тела која се састоје од више људи (Луковић 1994а: 68–73)¹².

Српски правни језик у XIX веку не развија се само на територији Кнежевине, односно Краљевине Србије. На тлу Аустроугарске монархије доноси се чувени вишејезични речник правне терминологије, у чијој су изради учествовали и Вук Караџић и Божидар Петрановић из Шибеника (*Juridische-politische Terminologie für slawischen Sprachen Oestereichs*) (Павловић М. 2006: 15–16). Божидар Петрановић расправљао је о правној терминологији. Он је на српски превео и аустријски *Грађански законик* (Ивић 2014: 245).

Најзначајнијим кодификатором српског правног језика XIX века сматра се Валтазар Богишић, аутор *Општег имовинског законика за Кнежевину Црну гору*. И данас се језик овог законика сматра узором доброг правног језика (Јовић 1995: 47–54; Луковић 2009; Павловић М. 2006: 16–19). Српски као административни језик користио се и на тлу Отоманске империје. Српски правни језик који се развијао ван територије Кнежевине, односно Краљевине Србије остаће ван домета нашег истраживања.

2.4. Досадашња проучавања српског правног језика XIX века¹³

Српски правни језик XIX века није систематски проучен ни на једној од територија где се развијао (Кнежевина/Краљевина Србија, Хабзбуршка монархија, Црна Гора и Отоманско царство) (Луковић 2006: 1540–1541; Луковић 2009: 40; Павловић Јовановић 2022). Углавном је био предмет појединачних радова и осврта на неке језичке особине појединачних текстова, или су давана општа опажања о језику правних списа у XIX веку. Изузетак чине две монографије и неколико радова Милоша Луковића, најзначајнијег проучаваоца српског правног језика овога периода.

За почетак проучавања српског правног језика узима се рад правника Ђорђа Петровића, који је био члан суда у Београдском округу и који је 1856. године саставио *Речник закона, уредаба и уредбених прописа који су били издати у Кнежевини од 1827. до половине 1854. године* (Луковић 1994а: 52–53). Речник представља „лексикон помоћу кога би се лако нашао пропис у вези с појединим правним појмовима” (Луковић 1994а: 53). У *Речнику* је скупљена терминологија позитивноправних прописа тога доба, која је посебно богата славенизмима (Луковић 1994а: 54). Циљ је био да се изради лексикон „изъ когъ бы се брзо и лако знати могло, шта е и како по комъ предмету и у комъ отношењу прописано и опредѣлено” (Петровић 1856: VII). Дело је посебно значајно јер се закони, циркулари и уредбе групишу у тематске и хијерархијске целине, прате се

¹¹ Аутори овог устава су Јован Ристић, Радивоје Милојковић и Димитрије Матић (Луковић 1994а: 73).

¹² У изради *Устава* из 1888. године учествовало је 12 чланова у оквиру ужег, а чак 82 у оквиру ширег одбора (Луковић 1994: 73).

¹³ У току израде докторске тезе овај одељак објављен је, у нешто измењеном облику, као посебан рад под називом „Досадашња проучавања српског правног језика 19. века“ (*Савремена проучавања језика и књижевност*, год. XIII, књ. 1, Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, 2022, 301–313).

допуне и измене закона, како и законска снага сваког појединачног акта (Петровић 1856: X–XII). У предговору се запажа и то да има великих варијација у погледу *писања* (ортографије) (Петровић 1856: XIII).

У току XX века језик правних прописа XIX века углавном остаје у домену интересовања правника, али маргинално (Јовић 1995; Подгорац 1990). Малобројни прилози правника посматрају језик са аспекта стилске коректности и језичке ваљаности. Опаске о граматичким и лексичким својствима језика дате су узгред и критеријуми за њихово навођење су архаичност и(ли) стилска коректност. Пошто су аутори ових радова правници, изостаје адекватна лингвистичка апаратура потребна за анализу. Језички израз докумената из XIX века даје се у опозицији са савременим језиком и истичу се његове добре особине у поређењу са законским текстовима насталим у XX веку. То илуструје следећи цитат из рада Годора Подгорца:

Устави Кнежевине и Краљевине Србије у XIX и почетком XX века, у погледу језика и стила, у поређењу са савременим српским покрајинским уставима и југословенским уставом /да не помињемо остале републичке уставе/, далеко су бољи. Прегледом њиховог текста види се да се раније јасније мислило и јасније писало. Ако се човек, сусревши се са овим уставима, не топи од миља, он се сигурно пријатно осећа. Текстови садржани у њима, углавном, претрајавају и надживљавају своје време не само идејама него и језиком и стилем, којима су оне изражене. (Подгорац 1990: 189).

Треба истаћи да Годор Подгорац ову оцену даје само за уставе настале у стандардном периоду и да она не важи за уставе донете у предстандардном периоду (*Сретењски и Турски устав*) (2010: 188–189).

У кратком раду Годора Подгорца „Језик и стил устава Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903.” (1990: 185–190) истиче се да језик правних списа није био предмет досадашњих проучавања „или, уколико јесте, онда мимогред, *en passant*” (1990: 185). Подвлачи се значај широког образовања и опште културе уставописаца у XIX и почетком XX века¹⁴ (1990: 185). Наводи се списак правних и стилистичких приручника који су могли имати утицаја на језик правних прописа у овом периоду и истиче се значај доброг стила за формирање правних прописа (Подгорац 1990: 186). Наводи се да *Сретењски* и *Турски* устав не задовољавају критеријуме доброг стила. Њихов језик оцењен је на следећи начин: „Писани су старим језиком који се одликује *варваризмима*, тј. употребом туђих речи /поред старословенских, односно црквенословенских, у овом другом уставу су честе турске речи, назване *турцизми*” (Подгорац 1990: 197). Од граматичких особина истиче се употреба инфинитива у *Сретењском уставу*, употреба словенског генитива, употреба глаголског прилога садашњег и глаголског прилога прошлог у *Турском уставу* (у облику глаголског прилога и партиципа). Каже се да су Устави од 1869. написани реформисаним правописом и савременим језиком. Од језичких особина помиње се употреба страних речи и архаизама. На крају даје се кратко поређење језика устава из XIX века и са почетка XX века са савременим уставима и истиче се потреба да се више пажње посвети језику савремених правних прописа.

Познати су језички ставови Јована Хаџића, једног од највећих српских законодаваца у XIX веку, али није било систематских проучавања његовог језика (Луковић 1994а: 5). Интересантно је да Хаџићев *Грађански законик* садржи правила језичког тумачења (Луковић 1994а: 5).

Најзначајнија књига посвећена синтаксичким и стилским особинама правног језика Кнежевине/Краљевине Србије у XIX веку јесте монографија Милоша Луковића *Развој српскога правног стила: прилог историји језика и историји права у Србији*. Књига обухвата период од 1868. до 1918. године. Година 1868. узета је као година победе

¹⁴ Помињу се Димитрије Давидовић, Димитрије Матић, Глиша Гершић и Милован Миловановић.

Вукове језичке реформе, а 1918. узета је као година када престаје да постоји Краљевина Србија и када се ствара Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Луковић 1994а: 73). Размак између текстова који чине корпус је десет година (Луковић 1994а: 74–76). Књига се састоји од два дела. У првом делу описују се шире историјске и културне околности важне за формирање правног стила у Србији, при чему је дат посебан значај усвајању Вукове реформе (Луковић 1994а: 27–72). Други део доноси синтаксичку и стилску анализу одабраних језичких особина. Луковић користи модернизовану традиционалну историјскојезичку методологију. Приликом давања објашњења за одабир одређених језичких особина, аутор истиче инхерентне особине законодавно-правног подстила административно-правног стила, чиме се истиче значај познавања правне науке за адекватно објашњење језичких појава у правним текстовима. Правни језик предстандардног периода оцењен је као „модернизовани *доситејевски*” (Луковић 1994а: 51). Правни језик стандардног периода јесте „вуковски језички тип, али са специфичностима србијанске, првенствено београдске културне средине” (Луковић 1994а: 72). Аутор прати синтаксичке црте, јер оне најбоље сведоче о „процесу *урбанизације* и *интелектуализације* језика” (Луковић 1994а: 73). Не прате се све синтаксичке особине, већ само оне које су означене као важне за процес формирања функционалних стилова. Прате се синтаксичке особине у оквиру следећих поглавља: синтакса реченице (ред речи у реченици, напомене о реченици, везници, конгруенција), синтакса падежа и синтакса глагола (Луковић 1994а: 78–136). У „Напоменама о реченици” говори се о дужини реченице, реченици у функцији субјекта, рефлексивном пасиву и процесу номинализације (Луковић 1994а: 85–94).

У раду „Настанак и синтаксичка својства *Устава за Књажество Србију* од 1869. године” Милош Луковић (1988/90: 87–97) проучава процес настанка и најистакнутија синтаксичка својства једног важног документа донетог убрзо након прихватања Вукове језичке реформе. *Устав за Књажество Србију* посматра се као репрезент административно-правног стила вуковског типа и као узор за настанак других устава крајем XIX и почетком XX века (Луковић 1988/90: 90). Рад је подељен на уводни и аналитички део. У уводном делу доносе се околности важне за настанак устава у време намесништва Јована Ристића (Луковић 1988/90: 87–91). У другом делу даје се општа оцена да је „била видна тежња да одредбе имају нормативни карактер и у том смислу чврсту форму, на појединим местима избија на видело колоквијалан или наративан израз” (Луковић 1988/90: 92). Колоквијалност се види у употреби партикула *но* и *а*¹⁵ на почетку реченице (Луковић 1988/90: 92). Од синтаксичких својстава анализирани су: ред речи, реченице са уметнутим и инверзивним деловима („преплетени ред реченице”), инверзиван ред именице и атрибута, зависноупитна реченица у функцији субјекта, положај глаголске енклитике у реченици, неодређене заменице *који* и *какав*, један пример употребе релативне заменице *што*, имперсонална реченица, бесубјекатска реченица, кондиционалне реченице уведене везницима *ако* и *кад* (уз напомену о употреби потенцијала), конкурентност инфинитива и конструкције *да* + презент, употреба футура првог, поименичени трпни глаголски придев, модална употреба глагола *имати* у значењу *требати*, императивни облик *буди* уместо партикуле, употреба израза *стајати у сношају*, мешање партитивног и словенског генитива и употреба посесивног датива у улози релативизатора (Луковић 1988/90: 93–96).

Друга Луковићева књига у којој се бавио српским правним језиком XIX века посвећена је *Опитом имовинском законуку за Књажевину Црну Гору* (Богишићевом законуку)¹⁶. У овој књизи комбинује се социолингвистичка метода са методом историје

¹⁵ Аутор овако употребљено *но*, *а*, али назива везницима.

¹⁶ Творац *Опитег имовинског закона за Књажевину Црну Гору* је Валтазар Богишић. Прво издање је штампано у Паризу 1888. године (Луковић 2009: 19).

језика (Луковић 2009: 41). Аутор се ослања на сазнања до којих је дошла правна и историографска наука. С лингвистичке тачке гледишта, највише пажње је посвећено терминологији. Што се тиче анализе граматичких карактеристика, коришћена је традиционална метода историје језика и одабране су диференцијалне особине (Луковић 2009: 443–443). Граматичка анализа обухвата праћење одабраних фонетских, морфолошких, творбених и синтаксичких особина. Синтаксичка анализа обухвата синтаксу падежа, синтаксу глагола и синтаксу реченице. У оквиру синтаксе реченице прате се ред речи у реченици, дужина реченице, обезличене реченице, процеси номинализације и употреба везника (Луковић 2009: 427–436).

Прегледни чланак „Српски правни језик” (Луковић 2006: 1533–1554) доноси концизан преглед правног наслеђа на српском језику. Чланак је подељен на два дела. Први део бави се српским правним језиком у средњем веку, а други правним језиком у периоду од XIX до почетка XXI века. Износе се историјске и културне околности које су утицале на формирање српског правног језика у различитим периодима. У другом делу чланка анализира се статус правног језика у Кнежевини/Краљевини Србији, Кнежевини Црној Гори, Аустроугарској и Отоманској империји. Даје се и кратак преглед правног језика после 1918. године.

У раду „Језички израз Уставâ Кнежевине/Краљевине Србије” (Луковић 2010) аутор истиче најзначајније културне, историјске и политичке околности важне за усвајање уставâ и најважније језичке особине шест устава донетих у току XIX и у првој половини XX века (1835, 1838, 1869, 1888, 1901. и 1903). Језик устава посматра се као „сведочанство о развоју *српскога књижевног* (или *стандардног*) *језика* у сфери права, односно његовога *функционалног стила* који се најчешће назива *правни* или *административни*” (Луковић 2010: 159–160). Посматра се период од почетка XIX века до 1918. године, а он се дели на два дела, чији је граничник 1868. година. Језички тип коришћен у *Сретењском* и *Турском уставу* припада предстандардном периоду. Истичу се и неке разлике у језичком изразу ова два устава, са оценом да је језик *Турског устава* архаичнији (Луковић 2010: 170). Истичу се рускословенске особине, али се не анализирају. Језик осталих уставâ је вуковског типа. Највише пажње посвећује се њиховом настанку, а само се набрајају архаични примери. На основу њих може се закључити да се срећу следеће језичке црте: постпоновани положај атрибута, положај глаголске енклитике иза друге речи у реченици, архаични глаголски спојеви, употреба релативизатора *што* уз рестриктивне релативне реченице, употреба словенског генитива, употреба генитива и датива релативизатора *који* у посесивној функцији, архаични глаголски облици, архаична употреба падежа, слободна релативна реченица уведена релативизатором *који* (Луковић 2010: 173). Истиче се да је више ових особина присутно у *Намесничком уставу*, него у другим проучаваним уставима (Луковић 2010: 173).

Жељко Марковић бавио се језиком *Сретењског устава* у раду „Из језичке проблематике *Сретењског устава*” (1994: 329–337). *Сретењски устав* узима се као веран репрезент административног стила XIX века (Марковић 1994: 329). Након основних информација о *Сретењском уставу*, следи кратка језичка анализа заснована на диференцијалном принципу (Марковић 1994: 329–330). Наводе се термини који долазе из руског, односно рускословенског језика. У тексту се налази и доста домаћих речи са термилошким статусом (Марковић 1994: 331–333). Други део анализе носи назив *Из синтаксе*. Аутор се држи диференцијалног принципа и наводи особине које нису део савременог српског језика (Марковић 1994: 333). У оквиру синтаксичке анализе издвајају се: синтакса падежа, синтакса глагола и ред речи (Марковић 1994: 335–337). Марковић истиче да постоје и друге црте које су интересантне за анализу, као што је

необичан избор везника и повремен продор колоквијалног стила, али он се њима детаљније не бави (1994: 337).

Језиком *Сретењског устава* бавио се и Марко Радојевић у мастер раду *Језик Сретењског устава – стилистичке и синтаксичке црте* (Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, 2015, ментор проф. др Владимир Поломац). Аутор се ослања на традиционалну историјскојезичку методологију и на анализу коју је спровео Милош Луковић (1994а). Од синтаксичких црта прате се: синтакса падежа, ред речи, дужина реченице и синтакса глагола (Радојевић 2015: 7–26). Од стилистичких особина издвајају се номинализација, употреба устаљених конструкција и употреба пасивних конструкција (Радојевић 2015: 27–31).

Веома је важан рад Боже Ћорића „Неке језичке карактеристике правних текстова половине 19. века” (1996). Аутор анализира уџбенике права Димитрија Матића, који су били намењени ученицима Лицеја. То су били уџбеници *Начела умног државног права* и *Кратки преглед историчног развитака начела права, морала и државе* из 1851. године (Ћорић 1996: 85). Аналитички део рада показује следеће: (а) правопис је предвуковски, са морфонолошким одликама; (б) Матић пише предвуковском азбуком, иако је био вуковац, пошто је државни чиновник и члан Српског ученог друштва; (в) фонетско-фонолошки ниво је шумадијско-војвођански; (г) од морфолошких особина издвајају се новоштокавска деклинација, другачији род неких именица, новоштокавски систем придева и заменица, употреба енклитике *ју*, новоштокавски глаголски систем, уз неке типичне шумадијско-војвођанске дијалектизме; (д) на морфосинтаксичком плану издваја се честа употреба партиципа (Ћорић 1996: 81–90). Што се тиче синтаксе, константују се „дуге, компликоване, покатакд нејасне синтаксичке конструкције” (Ћорић 1996: 90), што се тумачи утицајем позног барока. Божо Ћорић каже да су ове барокне конструкције биле појачане употребом немачког језика, пошто се Матић школовао у Немачкој, а његови приручници се у већој мери наслањају на немачке ауторе (1996: 90). Од синтаксичких конструкција издвајају се: (а) финални положај инфинитива, односно личног глаголског облик, што се тумачи се и као барокизација, и као директан утицај немачког језика; (б) још један инфинитив се наслања на крајњи инфинитив, што се тумачи као германизам; (в) реченица је често оптерећена опкорачењима и уметањима речи између атрибута и управне именице; (г) често се јавља антепозиција генитива; (д) код Матића се јавља и фонтирање субјекта зависне реченице на почетак главне; (ђ) атрибут се јавља и у препозицији и у постпозицији (Ћорић 1996: 90–91). Ћорић посебно наводи примере који се третирају као германизми: (а) неочекиван избор значења немачког глагола; (б) непотребно и сувишно понављање субјекта у зависној реченици; (в) честа употреба присвојне заменице *његов* него *свој*; (г) употреба релативизатора *који* у средњем роду уместо мушком или женском; (д) честа употреба везничке конструкције *без да*; (ђ) задржавање немачког реда речи; (е) прихватање немачке рекције (Ћорић 1996: 92). На крају даје се осврт на лексику, односно издвајају се руски и рускословенски слој, слој интернационализама, а посебна пажња посвећена је терминима.

У раду „Језик Стеријиних правних списа (*Инфинитив – нека значења и функције*)” Љиљана Суботић бавила се статусом инфинитива у делу Јована Стерије Поповића *Природно право*. Јован Стерија Поповић био је школовани правник, који је предавао филозофију права на Лицеју у Крагујевцу током школске 1840/41. и у Београду током школске 1841/42. године (Суботић 1996: 79–80). У фокусу рада је статус инфинитива у Стеријином делу и могућност његове замене конструкцијом *да* + презент. Посебности употребе инфинитива код Стерије су: (а) јавља се као допуна много већег броја глагола него што је то случај у XX веку; (б) не важи увек закон о једнакости субјекта управне и кондензоване предикације; (в) јавља се инфинитив у функцији

намерне реченице; (г) под утицајем немачке реченице код Стерије се среће конструкција *za* + инфинитив, која представља кондензатор финалне реченице (Суботић 1996: 80–81). Поред тога, особеност синтаксе правног језика су и имперсонализација и употреба перифрастичне предикације (Суботић 1996: 83–84).

Лексиколошки и термилошки проблеми правног језика XIX века у фокусу су рада Надежде Јовић „О лексици Зборника закона и уредба из 1867. године”. Ауторка се бави анализом административно-правне лексике и лексике везане за употребу телеграфа (Јовић 2011б: 387–397). Овај документ штампан је предвуковским правописом (Јовић 2011б: 388). Издвајају се термини везани за административни стил, економију и банкарство (Јовић 2011б: 388–391). Лексика долази из латинског, турског, грчког, немачког, италијанског, француског и шпанског језика, али има и адаптираних домаћих термина (посрбица) (Јовић 2011б: 391). Закључак је да је општи напредак друштва и развој културе, условио и бржи улазак нових речи у српски језик, што се рефлектује и у језику права (Јовић 2011б: 396).

Гордана Јовановић бавила се анализом правне терминологије у Карађорђевог законика (2010). За корпус рада узет је *Карађорђево законик*, али и *настављенија* (упутства са наредбодавном снагом), деловодни протокол, протоколи београдског, шабачког и ваљевског магистрата (Јовановић 2010: 143). Језичка анализа своди се на анализу лексике и наводе се: (а) речи из немачког и латинског језика; (б) речи из немачког и латинског језика којима је додат турски суфикс *-лук*; (в) комбинација народних и књижевних елемената у творби (славенизми), што се види у творбеној основи и у афиксима (Јовановић 2010: 146). Наводе се примери који припадају правној терминологији (Јовановић 2010: 146–147).

Језиком из доба Првог српског устанка највише се бавио Александар Младеновић (1983; 1989б; 1995; 2004). Један од таквих радова је „Напомене о српском књижевном језику за време Првог српског устанка” (Младеновић 2004). Даје се анализа језичких црта пронађених у писмима. Дијалекатска припадност им је шумадијско-војвођанска. Издвојене су фонетске и морфолошке особине. Највише је речи српског порекла, али има доста турцизама и славенизама (Младеновић 2004: 14–15). У писмима црквеним старешинама није се само повећавао број славенизама већ се користе синтаксичке црте и реченица карактеристична за рускословенски и руски црквени језик (Младеновић 2014: 15). Јасно се диференцира тип језика у зависности од адресанта. Писма која су устаници писали међу собом су разумљивија, тек са повременим упливом славенизама (Младеновић 2004: 16).

Јелена Стошић (2012) бавила се анализом језика, графије и ортографије једног Карађорђевог писма упућеног руском цару Александру Првом из 1810. године. Пошто је писмо намењено руском цару, констатује се да је више руских особина него у писмима упућеним домаћим личностима (Стошић 2012: 147). Писмо је писано руском грађанском ћирилицом, а издвајају се само оне графеме које су по нечему специфичне (Стошић 2012: 147–151). Што се језика тиче, прате се фонетско-фонолошке и морфолошке особине (Стошић 2012: 155–156).

Административно-правним језиком из периода стабилизације језика вуковског типа бавио се Слободан Марјановић (1996). Аутор је анализирао језик и правопис *Протокола Народне скупштине у Нишу* из 1878. Језичка анализа обухвата морфолошки и творбени ниво, уз опаске везане за употребу придева и одређених глаголских облика (уп. Павловић Јовановић 2022: 306).

Неколико аутора бавило се и српским правним језиком ван територије Кнежевине, односно Краљевине Србије (уп. Павловић Јовановић 2022: 307). Бранислав

Остојић¹⁷ у раду „Језичка структура црногорских законика 19. вијека с посебним освртом на њихову лексичку структуру” (2000) даје, по диференцијалном принципу, особине црногорских законика које одступају од језичког стандарда. Анализирани су *Законик црногорски и брдски* (1798), *Законик књаза Данила* (1855) и *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору* (1888). Позивајући се на Висковића, Остојић издваја четири слоја правног језика у сваком од трију текстова (неизмењени елементи општег језика, измењени елементи општег језика, правни термини и термини других струка) (Остојић 2000а: 244). Долази се до закључка да се чешће користе именице од придева и прилога и да се чешће користе прошла времена од других глаголских облика (Остојић 2000а: 244). Посебна пажња посвећује се правној терминологији и позајмљеницама. Испитиван је и правни језик судова у Црној Гори у предстандардном периоду (Биговић-Глушица 2002; Павловић Јовановић 2022: 307).

Димитрије Стефановић бавио се административним језиком у Сентандреји у другој половини XVIII века (Павловић Јовановић 2022: 307–308; Стефановић 2000). За корпус су узете сентандрејске земљишне књиге с краја 1775. и 1776. године (Стефановић 2000: 1113). Даје се лексиколошка и термилошка анализа (Стефановић 2000: 1115). Од речи словенског порекла више има славенизама, а мање речи из српског народног језика. Славенизми се најчешће користе да означе апстрактна значења, док је народна лексика ограничена на конкретна значења. Јављају се и хибридни термини. Од позајмљеница највише има речи из латинског, мађарског и немачког језика, турцизама има мало, а најмање је италијанизама и грецизама. Позајмљенице су обично творбено и лексички адаптиране (Стефановић 2000: 1117).

Правни језик на територији Босне и Херцеговине био је предмет неколико радова Милоша Окуке, који се углавном бавио социолингвистичким и ширим културним и друштвеним аспектима правног језика (Окука 1990; Окука 1996).

Испитиван је и црквени административни језик (Ранковић, Лазић 2010а; Ранковић, Лазић 2010б; Ранковић, Лазић 2011а; Ранковић, Лазић 2011б; Кнежевић, Ранковић 2016). Језички аспекти црквених административних текстова у фокусу су радова Ранковић (2013), Кнежевић Ранковић (2016).

Административни језик улази и у корпус студија које су посвећене конкретним језичким феноменима (на пример, Ајџановић 2008; Бјелаковић 2007а; Бјелаковић 2007б; Бјелаковић 2007в; Бјелаковић, Марковић 2010).

Српски правни језик био је предмет и неколико наших радова, од којих је већина настала у процесу израде докторске тезе. Предстандардним периодом бавили смо се са више аспеката: са аспекта графије и ортографије (Павловић 2020б), са аспекта синтаксе сложене реченице (Павловић 2018; Павловић Јовановић 2019; Павловић Јовановић 2020а, Павловић Јовановић 2021), са аспекта културолошке анализе (Павловић Јовановић 2020б). У неколико радова бавили смо се и правним стилем у периоду стабилизације савременог српског језика (Павловић Ј. 2013; Павловић 2014; Павловић 2015; Павловић 2017). Бавили смо се и процесом изградње корпуса правних текстова XIX века (Павловић 2019).

¹⁷ Аутор се правним језиком на тлу Црне Горе бавио и у другим радовима (Остојић 1998/1999, Остојић 2000б).

3. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

3. Теоријско-методолошке основе докторске тезе

У оквиру овога поглавља обрадићемо теоријско-методолошке аспекте важне за докторску тезу: (а) право као феномен и улога језика у праву (одељак 3.1); (б) статус административно-правног стила у оквиру функционалне стилистике (одељак 3.2); (в) специфичности историјске синтаксе као историјскојезичке дисциплине (одељак 3.3); (г) релевантни аспекти спољашње историје језика (одељак 3.4); (д) најважније одлике зависнослужених реченица (одељак 3.5); (ђ) Осврт на остале приступе, који ће служити за анализу идеолошког аспекта употребе зависнослужених реченица (одељак 3.6).

3.1. Право као феномен и улога језика у праву

Основне одлике права као феномена и улогу језика у праву обрадићемо кроз пододељке: (а) основне поставке теорије права (3.1.1); (б) значај језика за право и основне одлике правног језика (3.1.2); (в) право као средство контроле и идеолошка обојеност језика права (3.1.3); (г) главни правци досадашњег проучавања језика права у Србији (3.1.4).

3.1.1. Основне поставке теорије права

Право¹⁸ је „систем норми [...] у функцији регулисања заједничког живота људи” (Јанићијевић 2015: 13). Кршење норми повлачи друштвену санкцију (Лукић 1995: 13–15). Основни елементи правног поретка су правне норме, правни акти¹⁹ и правни односи (Лукић 1995: 83). Право сачињавају друштвени односи, друштвене вредности и правне норме (Висковић 1982: 91; Висковић 1989: 18)²⁰. Реч право има бар пет значења: (а) „скуп објективних норми (позитивноправних или историјских)”; (б) „наука о таквом скупу норми”; (в) професионална примена норми у оквиру правничке вештине; (г) „представа о праву, односно нејасна друштвена свест о постојању извесних принудних или диспозитивних норми код лаика”; (д) скуп „институција и односа – и то као апстрактни систем права или само онај његов део који се стварно примењује, право као модел по којем се реално одвија друштвени живот” (Табороши 2006: 29).

Основна јединица правног поретка је правна норма (Луковић 1994а: 3). Правна норма је „правило о понашању људи које је заштићено државним апаратом за насиље” (Лукић 1995: 84). Њом се казује „*da nešto treba da bude ili da se dogodi, a osobito da čovek treba da se ropаша na određeni način*” (Келзен 2000: 13). Правне норме изражене су у облику правних аката (Лукић 1995: 110).

Правне норме се стварају „чином (актом) којим се материјализује одређени психички (духовни) садржај” (Луковић 1994а: 4). Изводе се генерализацијом (Табороши 2006: 34). У континенталном праву правне норме стварају се конструкцијом, интерпретацијом и применом општих принципа, које касније треба применити на конкретне ситуације (Готи 2012: 58). Норме се могу доносити за ситуације које већ

¹⁸ Није лако дефинисати реч *право*, јер се различити аутори не слажу око њеног значења (Лукић 1995: 14).

¹⁹ Правни акти се деле на материјалне и на језичке (Висковић 1981: 186).

²⁰ Посматрање права као интегралног феномена у основи је Висковићеве интегралне теорије права (1989: 18).

постоје, али и за будуће ситуације. Норма „може предвиђати ситуације које ће се вероватно догодити” (Лукић 1995: 86). Стварањем правних норми афирмишу се одређене друштвене вредности и одређена понашања легитимишу се као пожељна (Табороши 2006: 34). Правне норме деле се на опште и појединачне. Опште норме су оне које „се односе на неодређени низ лица која се налазе у истој ситуацији или могу доћи у исту ситуацију” (Лукић 1995: 87). Појединачне норме односе се конкретног, именованог правног субјекта (Лукић 1995: 87). Опште правне норме налазе се у општим правним актима, а појединачне правне норме у појединачним правним актима (Лукић 1995: 114).

Елементи правне норме су хипотеза, диспозиција и санкција (Лукић 1995: 88). *Хипотеза* (услов, претпоставка) јесте предуслов за остварење правне норме. Хипотеза постулира догађај „који се предвиђа као могућ, који је, чак, можда, вероватан или нормалан, или и неизбежан” (Лукић 1995: 90). *Диспозиција* представља „само правило понашања” и има нормативни карактер. *Санкција* доноси последице за лице које је поступило противно диспозицији. Да би се применила санкција, потребно је да постоји *деликт*, односно прекршај (Лукић 1995: 89–90, 104–105).

Никола Висковић има другачији приступ дубинској структури правне норме. (1989: 51–59). Ослањајући се на учење о дубинској и површинској структури Ноама Чомског, као основну структуру правне норме наводи форму *ако Х, онда треба У* или *ако постоји чињеница-услов, онда следи правна последица* (Висковић 1981: 311–312; Висковић 1989: 52). Правна норма је *хипотетички суд* (Висковић 1989: 52). У кривичним одредбама има дубинску форму *ако деликт, онда санкција*. Може се разложити на формулу која се састоји од дисјунктивног суда састављеног од два хипотетичка суда: *ако Н треба²¹ Т, или, ако D (не-Т) треба S²²* (Висковић 1989: 53)²³. Обавезни елементи дубинске правне норме су: правни субјекти, правне чињенице, требање, правна обавеза, правно овлашћење, потраживање и тужба, правни објекти, деликти, кривица и санкција (Висковић 1981: 131, 311–313; Висковић 1989: 55–58)²⁴. У пракси обично се прећуткује структура правне норме и потребно ју је контекстуално реконструисати (Висковић 1981: 313).

Никола Висковић разликује правне норме и правне одредбе. Правна норма је дубинска структура правног прописа, а правна одредба је њена површинска реализација. Једна правна норма може бити исказана и кроз више правних одредби, па чак и у неколико правних аката. Једна правна одредба може садржати и елементе више правних норми (Висковић 1989: 71–77; Луковић 1994а: 4, 12–13). Правна одредба је „*iskaz, sastavljen od jedne ili više rečenica, koji izražava cjelovitu normu ili pojedine dijelove norme i čini relativno samostalnu značenjsku jedinicu neke normative jezičke radnje odnosno pravnog akta*” (Висковић 1989: 72). Једна правна одредба може да садржи делове материјалне правне норме, процедуралне правне норме, формалне дефиниције и правила понашања (Висковић 1981: 187; Висковић 1989: 77). Правна одредба се састоји од једне или више реченица, а по изузетку и од једне речи (Висковић 1981: 188). Правне одредбе су идеолошки обојене и представљају „одраз ставова законодавца о друштвено-

²¹ За функтор *треба* Ханс Келзен каже да „изражава специфичан смисао у коме је људско понашање детерминисано нормом” (2010: 112).

²² Н – почетни услов или хипотеза, Т – тражење правне обавезе или правног овлашћења, D – деликт, S – санкција.

²³ Према Висковићу, правне норме су нужно у виду дисјунктивног суда, јер је човек слободно биће које увек може да бира између више алтернатива (1981: 182–183).

²⁴ Ови елементи правне норме називају се *примарним нормативним појмовима* или *примарним нормативним квалификацијама* (Висковић 1989: 181).

економској стварности и будућности, [па сходно томе] формирају и мењају друштвену свест и друштвену стварност” (Јанићијевић 2015: 14).

3.1.2. Значај језика за право и основне одлике правног језика

Значај језика за право и комплексност њиховог односа истичу многи аутори (Висковић 1982: 92–95; Висковић 1989: 9–10; Дракић 2012: 370; Лукић 1995: 212; Редли 2019: 228; Станковић 2006: 43; Ћорић 2017: 1582; Шкиљан 1998: 19). Правни језик одређује се као „*jezički podsistem koji upotrebljavaju osobe nadležne da izriču pravne norme, opće i pojedinačne, zatim pravnici u njihovom praktičkom i znanstvenom radu te svi oni koji obavljaju jezičke radnje ponavljajući načine izražavanja normotvoraca i pravnika*” (Висковић 1989: 16, курзив у оригиналу). Однос језика и права може се схватити на два начина: (а) уже – језик као средство израде правних прописа; (б) шире – језик као средство преко кога се изражава целокупна правна делатност (Подгорац 2006: 131). Разликује се правни језик као језик објекат (правни језик првог нивоа) и правни метајезик (Висковић 1981: 309; Максимовић 2006: 168). У правној комуникацији јављају се спознајна и прескриптивна функција, али прескриптивна је доминантна. Експресивна функција је ретка (Висковић 1981: 309–310).

Језик у праву је и одраз посебне друштвене праксе и утиче на наше поимање света (Савић и др. 2006: 59). Преко језика друштвена стварност (преднормативни правни односи) преображава се у правну стварност (нормативне правне односе) (Јовић 1995: 122). У праву се, преко језика, конкретна стварност и конкретни догађаји генерализују и подводе под опште правне норме, а конкретан, свакодневни језик трансформише у уопштен и апстрактан језик (Дракић 2012: 372).

Правна језичка делатност је и јединствени комуникацијски систем, који се састоји од субјеката комуникације (пошиљаоца и примаоца правних порука), правних порука у облику правних аката, правних објеката (примарних и секундарних правних односа), правних кодова (језичких, логичких, вредносно-идејних и нормативноправних), медија правне комуникације и субјекатских ситуација, односно конкретног контекста правних субјеката²⁵ (Висковић 1989: 18–25).

У праву је често тешко одредити ко су прави примаоци и пошиљаоци правних порука. Зато се у теорији права разликују *интенционални или декларативни субјекти*, који су наведени у правном акту, од *стварних субјеката правних порука* (Висковић 1989: 133). Прималац правног текста је неодређен, јер је некада тешко утврдити коме се законодавац обраћа (Висковић 1989: 137; Максимовић 2006: 172; Савић и др. 2006: 58). Језик модерног права углавном се обраћа стручњацима са правном компетенцијом, чиме правни језик постаје средство контроле (Јанићијевић 2015: 61–67).

Тешко је утврдити и ко су стварни творци правних порука. Разликују се *интенционални творци* (појединци и институције), који имају задужење да доносе правне норме, од *стварних твораца*, који су носиоци политичке моћи (Висковић 1989: 133–135). Посебно је тешко утврдити ко је прави аутор правне норме када је у питању колективно ауторство, при чему се појединачни интерес представља као интерес већине (Висковић 1989: 135–137; Савић и др. 2006: 56). Приликом доношења закона долази до компромисних решења и увек постоји прикривени сукоб интереса различитих друштвених група (Јанићијевић 2015: 67).

Језик у праву сложен је семиотички систем у коме „*vladaju strogo formalizirana proceduralna pravila koja uspostavljaju jedan hijerarhizirani tok jezičke samoregulacije*”

²⁵ *Субјекатске ситуације* су најмање предвидив аспект комуникацијског процеса у праву, па се зато правна комуникација сматра *отвореним процесом*, а правни текст *отвореним текстом* (Висковић 1989: 23).

(Висковић 1981: 315; Висковић 1989: 45). Кодиран је двоструко: (а) општејезичким кодом, односно преко фонетских, морфолошких, лексичко-семантичких, синтаксичких и праграматичких правила природног језика; (б) нормативноправним кодом, који преобликује материјал природног језика у систем правних норми (Висковић 1989: 45–46; Јанићијевић 2015: 51).

Језик је у праву важан и са аспекта тумачења²⁶ правне норме, пошто се свако тумачење заснива на језичком тумачењу (Лукић 1995: 255, 256; Павловић Јовановић 2021а: 60). Језичко тумачење подразумева тумачење граматичких и језичких средстава употребљених у закону (Лукић 1995: 256).²⁷ Језичко тумачење подразумева и анализу односа између реченица, односно утврђивање различитих типова њихове зависности (Лукић 1995: 256). Тумачење се врши на основу друштвених кодова, објеката на које поруке реферишу и на основу ситуације правног субјекта (Висковић 1989: 23). Не постоји јединствено значење правне поруке, већ оно варира од случаја до случаја (Висковић 1982: 101).

Члан или параграф основна је јединица правног текста. Члан се дели на ставове, тачке и подтачке. Чланови групишу се тематски у веће целине као што су главе, одељци и пододељци (Јанићијевић 2015: 16). Преамбула представља уводни део у закону или уставу, а њен стил је „свечанији и претежно декларативни” (Јанићијевић 2015: 16). Марко Јанићијевић истиче да се у преамбулама често налази мотивација за доношење закона, која открива идеолошку и политичку мотивацију за доношење правног прописа. Преамбуле могу послужити и као основа за реконструкцију историјског, друштвеног и ширег културног контекста, у коме је закон донет (Јанићијевић 2015: 16).

Међу деловима закона постоји „слаба кохезија” (Јанићијевић 2015: 65; Савић и др. 2006: 56). Кохезија се постиже употребом антонима и контраста, употребом неодређених именица и односом *опште – посебно*, употребом синонима, простим понављањем именица и коришћењем заменица (Јанићијевић 2015: 65).

3.1.3. Право као средство контроле и идеолошка обојеност правног језика

Правне норме одређују се као „sredstva prinudne društvene kontrole kojima se postavljaju najspecifičnija pravna značenja (kvalifikacije) *obaveze, ovlaštenja, delikta i sankcije* за понашања правних субјеката у апстрактно или конкретно одређеним правним односима” (Висковић 1989: 21–22). Језик права јесте идеално средство контроле (Андријанић 2009: 15; Висковић 1981: 51; 318–319; Висковић 1989: 122; Јанићијевић 2015: 10–11; Силић 2006: 65; Хилтунен 2012: 39). Административни језик одликује „bezlična moć koja proistječe iz administrativne funkcije održavanja modaliteta kolektivnog života” (Шкиљан 1998: 88). Правни, административни и политички језик²⁸ карактеришу фетишизам и политичка функција језика (Луковић 1996: 151–152). Правни дискурс је погодан и за искључење одређених друштвених група из јавне комуникације (Јанићијевић 2015: 68). Отежано разумевање правног текста често се објашњава идеолошком функцијом права (Хилтунен 2012: 39).

²⁶ Тумачење у праву дефинише се као „intelektualna djelatnost kojom se *određuju značenja kulturnih pojava* на начин да се ове стављају у однос с њиховим друштвеним и индивидуалним контекстима” (Висковић 1989: 144).

²⁷ На језичко (лексичко-семантичко) тумачење наслањају се логичко, систематско, историјско и телеолошко тумачење (Висковић 1989: 162, Лукић 1995: 256–261). О проблему тумачења в. Висковић (1989: 144–167), Лукић (1995: 256–260), Јовић (1995: 19–20), Марјановић (2006: 117–122), Симић (2006: 65–72).

²⁸ О досадашњим проучавањима политичког језика у (сербо)коратистици в. Слијепчевић Бјеливук (2021: 30–40).

Право као поредак моћи карактеришу: ауторитарна контрола понашања, претња присиле против оних који крше правне норме (санкција), ограничена компетенција правних субјеката, тајност језичке комуникације, покорност и ћутање широких слојева и механизми догматског закључивања заснованих на доминантним идеологијама (Висковић 1989: 124). Као и религија и политика, право се позива на опште добро (*bonum commune*), чиме се појединачни и општи интереси представљају као интереси свих, а скривају се иза божанског, праведног или моралног поретка (Висковић 1981: 126; Висковић 1989: 124–125).

Као и код језика религије, неразумљивост језика права јесте у служби моћи оних који тај познају код (Висковић 1989: 125; Табороши 2006: 35). Привидна објективност и рационалност модерних правних система служе да прикрију праве односне моћи (Висковић 1989: 125–126; Јанићијевић 2015: 11). Односи моћи често се скривају иза вредности као што су једнакост, слобода или правда (Висковић 1989: 126–127).

Специфичност правног језика јесте и да истовремено открива и прећуткује однос између правних субјеката. У језику права јавља се „одређени степен мистификације” (Савић и др. 2006: 57). Класа која има моћ врши контролу кроз контролу кодова и начина кодирања (одређивање правила нормативноправног кода), кроз контролу канала комуникације (начина дистрибуције и објављивања правне поруке) и кроз контролу декодирања и интерпретације правне поруке (Висковић 1989: 144). Прелокуцијска моћ правних порука је велика, пошто се мора вршити оно што заповеда законодавац (Шкиљан 1998: 89).

Процес доношења закона често се мистификује, што служи као механизам државне контроле. Ово је приметио још Џереми Бентам (Jeremy Bentham). Драгана Ћорић снагу контроле правног језика пореди са Бенамовим Паноптиконом: „Контрола коју држава путем (мистификованог) права врши једнака је Бентамовом Паноптикуму – архитектонском решењу приступа и надгледања свих и свега што раде, пројектованом са првом намером контроле затвореника, ученика или било које друге веће групе људи” (Ћорић 2017: 1579).

Идеологизација (идеологичност) правног језика повезана је и са сменом друштвених, политичких и вредносних система. На дубинском нивоу то доводи до промене правних концепата. Један правни концепт (*слобода, мир, правда*) нема исто значење у различитим правним системима. На површинском нивоу ово се најчешће огледа у промени правне терминологије²⁹ (Матила 2012: 28; Редли 2019: 229; Савић и др. 2006: 59). Промену политичких и идеолошких система прати често и промена „легитимишућих текстова (над)моћи” (Јанићијевић 2015: 11).

Идеологизација се остварује преко различитих језичких средстава као што су номинализације, коришћење непотребно дугих реченица и говора, коришћење експлицитног изражавања, анонимизација агенса, коришћење неразумљиве правне терминологије и тако даље (Кликовац 2008: 56–76; Јанићијевић 2015: 68; Савић и др. 2006: 56). Међутим, и иза привидно јасних термина из општег језика могу стајати сложена правна значења (Савић и др. 2006: 58).

3.1.4. Главни правци у досадашњем проучавању права у Србији³⁰

Улога језика у праву интересовала је правнике и лингвисте, али се и даље ради о недовољно систематски проученом феномену (Павловић Јовановић 2021а: 59). Код нас

²⁹ Хеики Матила разликује *правни концепт* као апстрактни појам у људском уму и *правни термин* као име за концепт (2012: 27–28).

³⁰ У току израде докторске дисертације ово поглавље је, у широј верзији, објављено као посебан рад под називом „Главни правци у проучавању језика права” (*Наш језик*, ЛП/2, 2021, 59–70).

највише пажње посвећено је стилу правног језика и његовим недостацима (Дракић 2012: 374; Јовић 1995: 9; Лукић 1983: 99–103; Луковић 1994а: 13–14; Максимовић 2006: 165; Марјановић 2006: 114; Станковић 2006: 45; Подгорац 2006: 132; Савић и др. 2006: 55; Хилтунен 2012: 39; Ћорић 2017; Шкиљан 1995: 88). У свету правним језиком највише се баве италијанска, скандинавска и енглеска школа. У словенском свету правни језик се највише проучава у Пољској (Висковић 1989: 12–15; Марјановић 2006: 115). Интердисциплинарна наука која проучава однос језика и права зове се *јурислингвистика* (Максимовић 2006: 163). Дефинише се као наука „која описује језик у праву (језик права) као и право у језику” (Максимовић 2006: 163). У Србији постоји више теоријских радова који се баве општим значајем језика за право (Дракић 2012; Марјановић 2006; Пантић 2006; Табороши 2006; Станковић 2006; Ћорић 2017). Језик права се обрађује и у оквиру номотехнике, која се одређује као „наука о форми општих правних аката, односно о концептуалним принципима и поступку припремања закона (...) и њиховој лингвистичкој, логичкој и структуралној обради” (Јелић 1986: 13). Најзначајнији аутор који се бавио проучавањем језика права у (сербо)коатистици јесте правник Никола Висковић. Он спаја теорију права и лингвистичку теорију, а своје учење развија у оквиру неколико радова, од којих је најзначајнија књига *Језик права* (Загреб, 1989).

Лингвисти су се бавили општим одликама језика права (Савић и др. 2006; Редли 2019), родном перспективном у језику права (Видановић 2017; Савић и др. 2006; Митић, Благојевић 2021), статусом позајмљеница у праву (Младеновић 2006), израдом корпуса правних текстова (Васиљевић 2014; Витас и др. 2014), анализом диркуса правних текстова (Савић и др. 2006; Јанићијевић 2015), улогом правних текстова у настави српског као страног језика (Спасић 2020), специфичностима превода правних текстова (Кирфел 2004; Радоњић 2017), вишезнашчношћу правног језика (Чутура, Стевановић 2014), експлицитном категоризацијом у правним текстовима (Манојловић 2016), статусом пасивних конструкција у правним текстовима (Ерић Букарица 2018; Манојловић 2015), статусом правног језика у настави српског као страног (Спасић 2021) и тако даље. Нина Манојловић бавила се анализом различитих аспеката правног језика као што су употреба падежа (Манојловић 2013), фази конструкције (Манојловић 2017), пасивне конструкције (2015), номинализоване конструкције (Манојловић и др. 2015; Годоровић, Манојловић 2015). У србистици анализи правног језика са аспекта теорије дискурса највише пажње посветио је Марко Јанићијевић у својој књизи *Дискурс законских аката на српском и енглеском језику: развојно-упоредни приступ* (Београд, 2014). Аутор је овој теми посветио и неколико појединачних радова (Јанићијевић 2011; Јанићијевић 2012а; Јанићијевић 2012б; Јанићијевић 2013а; Јанићијевић 2013б; Јанићијевић 2013в; Јанићијевић 2013г)³¹. Улогом рекламно-пропагандног жанра у политичком дискурсу бавила се Светлана Слијепчевић у својој монографији *Рекламно-пропагандни жанр у српском политичком дискурсу* (Београд, 2021)³².

3.2. Статус административно-правног стила у оквиру функционалне стилистике

3.2.1. Функционални стилови

Функционални стилови условљени су друштвеним променама и развојем друштва (Ђуркин 2018а: 273–289; Ђуркин 2018б: 15–19; Луковић 1994а: 61–67, 73–76; Радовановић 2003: 166–185). Образовање функционалних стилова састоји се од фазе

³¹ Неки од радова које је издао аутор касније су објављени у оквиру монографије (Јанићијевић 2015). Сви цитати у дисертацији дати су према монографији.

³² О досадашњим проучавањима српског политичког дискурса в. Слијепчевић Бјеливук (2021: 10).

селекције (избора) и фазе организације језичке грађе (Тошовић 2002: 89). Прва фаза обухвата одабир језичких јединица из парадигматске равни и одвија се на свим језичким нивоима. Сваки стил има своје принципе и ограничења везана за одабир језичких елемената (Тошовић 2002: 89). У оквиру сваког функционалног стила разликују се три групе елемената: специфични/моносистемски елементи (везани само за један стил), полуспецифични/вишесистемски елементи (налазе се у двама или трима стилевима, али не у свим) и неспецифични/општесистемски елементи (срећу се у свим стилевима) (Ђуркин 2018а: 247; Тошовић 2002: 90).

Бранко Тошовић функционалне стилове дели на пет врста: књижевноуметнички, публицистички, научни, административни³³ и разговорни (Тошовић 2002: 97). Постоје и међустилови и подстилови (Луковић 1994а: 21; Тошовић 2002: 97). Најнижи ниво функционалностилске диференцијације је жанр (Тошовић 2002: 97–98). Жанр се одређује „као конвенционализована, у одређеној култури препозната језичка категорија, одређена, пре свега, екстерним критеријумима: намераваном публиком (примаоцима поруке), сврхом, деловањем” (Степанов 2018: 484). Жанровске конвенције изазивају одређена очекивања код читалаца, па би њихово кршење могло довести до неразумевања (Готи 2012: 60–61).

3.2.2. Административно-правни стил

У оквиру јавне комуникације Дубравко Шкиљан разликује политички, административни и правни реторички домен. Предмет административног дискурса је „*zajednički interes društva, u najširem smislu te riječi*” (Шкиљан 1998: 85–86). Административни стил везан је за администрацију и управљање (Степанов 2018: 481; Чутура, Стевановић 2014: 121). Његова улога је „*zvanična komunikacija između pojedinaca i ustanova, između ustanova, između država i državnika, pojedinaca i državnih organa*” (Катнић-Бакаршић 2001: 88). Административни стил је један од специјалних стилова (Луковић 1996: 144). Обухвата правну и законодавну делатност, писану и усмену комуникацију појединаца, тела, органа, државних установа и правних субјеката (Тошовић 2002: 355). Дели се на законодавно-правни, пословни³⁴, дипломатски, индивидуално-потврдни и кореспонденцијски стил (Катнић-Бакаршић 2001: 91; Тошовић 2002: 355; Степанов 2018: 483). Може се остварити усменим и писменим путем (Кликовац 2008: 127; Манојловић 2013: 235; Манојловић 2015: 620; Тошовић 2002: 355; Шкиљан 1998: 89–90). Административни језик може се мешати са другим стилевима, нарочито са стилем правне науке (Катнић-Бакаршић 2001: 92; Јанићијевић 2015: 95–116).

Административни стил дели многе особине са језиком политике (Чутура, Стевановић 2014: 129–130; Шкиљан 1998: 86). Основни циљ административног језика јесте „*operativno normiranje i provođenje prihvaćenih političkih poruka*” (Шкиљан 1998: 86). Важна разлика је то што је административни дискурс статичан и трајнији од политичког (Шкиљан 1998: 86–87). Правни језик се од политичког и административног разликује по високом степену специјализације (Шкиљан 1998: 90).

³³ Јосип Силић овај стил зове административно-пословним (2006: 65–74).

³⁴ Радоје Симић и Јелена Јовановић пословне текстове деле на пословну документацију, пословна писма и пословно-пропагандне текстове (2002: 169).

У литератури се издвајају следеће особине административног стила: институционализованост, стандардизација³⁵, унификација³⁶, висок степен шематизованости, строга формализованост и употреба образаца³⁷, прецизност, тачност, фактографија, неемоционалност, неекспресивност, одсуство фигуративности, објективност, усмереност на преношење поруке, идеологизација, номинализованост, једноставност, јасноћа, тачност, потпуност, уједначеност, експлицитност, економичност, аналитичност, конкретност, краткоћа (лаконизам), одређеност (детерминисаност), терминологичност, императивност, клишеизираност, језички паразитизам, експлицитност, конкретност, стереотипност, језичка укалупљеност, обиље клишеа и устаљених израза, ограничена лексика и синтакса, конзервативност, релативна једносмерност комуникације, безлична моћ, моносемичност, једнообразност, деперсонализација/десубјективизираност, дуже и компликованије реченице, декомпоновање, непотребно гомилање речи, деперсонализовани облици, употреба презента и синтакса генерализације (Андријанић 2009: 15–22; Катнић-Бакаршић 2001: 88–92; Кликовац 2008: 127; Манојловић 2013: 235–236; Манојловић 2016: 342–343; Манојловић 2015: 620; Луковић 1996: 143–154; Тошовић 2002: 359; Силић 2006: 65–74; Степанов 2018: 481–494; Чутура, Стевановић 2014: 121–133; Шкиљан 1998: 85–89). На семантичком нивоу правни текстови показују специфичности код категорија егземплификације, темпоралне спецификације, каузалних веза, уступака, хипотеза, дескрипција, сугестија, закључака, поређења (контраст или аналогија), предвиђања (предикција) и анализа. Посебност у семантичкој и прагматичкој реализацији може се идентификовати и за одређени жанр правног текста (Готи 2012: 64).

Душка Кликовац бирократски језик своди на манипулативну функцију, јер „*često ima svrhu da prikrije ili marginalizuje bitne delove informacije*” (2008: 128). Главне особине бирократског језика су номиналност, општост, неодређеност, експлицитност (у смислу редувантности), еуфемизам, вишак речи и квазинаучност (Кликовац 2008: 51, 99). Општост у бирократском језику представља „*kategorizaciju pojmova na nivou višem od osnovnog*” (Кликовац 2008: 56). Виши појам уводи се јер доприноси економичности и неутралише особине које нису битне (Кликовац 2008: 56). У бирократском стилу општи изрази ориентисани су ка манипулацији, јер је њихово значење познато само адресату, док за реципијенте може остати сакривено (Кликовац 2008: 59). Активности у бирократском језику често се разлажу на почетну фазу и на фазу реализације, а адресат се обавезује само на прву фазу (Кликовац 2008: 74–75). Бирократски језик одликује и употреба еуфемизама (Кликовац 2008: 76–77; Слијепчевић Бјеливук 2021: 29). Нагомилавање речи, то јест негативна редувантност, постиже се и понављањем исте речи у оквиру једне реченице или текста (Кликовац 2008: 79–80). Вишак речи постиже се и нагомилавањем координираних синтагми уведених везником *и* (Кликовац 2008: 80). Информација у овим изразима теже се декодира (Кликовац 2008: 81–82). Једна од важних особина административног и бирократског језика је и прећуткивање агенса. То може бити одраз језичке економије, али се чешће ради о стратегији манипулације. То се постиже номинализацијом. Чак и када је именован, агенс је често „маргинализован” (Кликовац 2008: 54–55)

Посебност административног језика је и директни стил (Тошовић 2002: 366–367). Јављају се декомпоновани предикати, удвојене речи и изрази (двочлани, трочлани

³⁵ Стандардизација представља „примјену јединствених норми приликом састављања докумената” (Тошовић 2002: 359).

³⁶ Унификација подразумева „једнообразну израду са максималним бројем заједничких елемената” (Тошовић 2002: 359).

³⁷ Формализованост и употреба образаца у оквиру административног стила имају за циљ да омогуће што ефикаснију комуникацију у што краћем времену (Катнић-Бакаршић 2001: 88).

и четворочлани). У сложеним реченицама долази до понављања везника (Тошовић 2002: 369–371). Као стилске грешке у административном стилу се издвајају дуге, синтаксички лоше уобличене реченице, гомилање речи и друга одступања од норме (Кликовац 2008: 127; Силић 2006: 65).

3.2.3. Одлике језика законодавно-правног подстила

Правни језик је део општеупотребног језика, али и специјални језик правне струке (Васиљевић 2014: 1; Висковић 1981: 318; Висковић 1989: 25–26; Готи 2012: 52; Јанићијевић 2015: 59; Јовић 1995: 35; Кирфел 2004: 159; Јанићијевић 2015: 60; Максимовић 2006: 164–165, 167; Матила 2012: 27, 31; Станковић 2006: 44). Постоји разлика између правног и општег језика. У правним системима и правним гранама које се тек формирају нарочито је честа употреба елемената из општег језика (Матила 2012: 31). Правни језик може бити и изразито другачији од општег језика. У реалности сви правни системи налазе се негде између (Тирзма 2012: 13).

Разлике између општег и правног језика свде се на разлике у заступљености језичких црта. Правни језик и општи језик имају доста заједничких особина и на граматичком (посебно морфолошком) и на лексичком плану, али је њихов избор у оквиру правног језика доста сужен (Висковић 1981: 317; Јанићијевић 2015: 59; Максимовић 2006: 167; Остојић 2000а: 24; Табороши 2006: 34). Никола Висковић разликује четири елемената језика права: (а) неизмењене елементе општег језика (морфолошке категорије и општеупотребну лексику, чији је избор сиромашнији него у општем језику); (б) измењене елементе општег језика, који добијају своја посебна значења у оквиру нормативноправног кода; (в) стручне правне изразе и значења (правну терминологију); и (г) неправничке термине и значења (терминологију других струка) (1989: 29–32; Остојић 2000а: 241).

Појмови из општег језика одређују се преко лексичких дефиниција, док се специјални правни појмови одређују преко *стипулативних правних дефиниција*, којима се правним појмовима додељују посебна значења. Стипулативне правне дефиниције остварују се преко стипулативне редефиниције или реконструкције значења (мењају се значења из општег језика) или преко стипулативне конструкције значења (стварање нових значења). У правним актима постоје и *нормативне правне дефиниције*, у којима се експлицитно дефинише правни појам. Постоје и имплицитне дефиниције присутне у хипотезама правних норми (Висковић 1989: 33–39).

Неодређеност јесте једна од фундаменталних особина језика права, која постоји да би правна норма била применљива на што више конкретних ситуација (Лукић 1995: 97; Табороши 2006: 34). Употреба детерминације у правном тексту састоји се само у издвајању кључних својстава ентитета (Табороши 2006: 34). Језик закона је „пун апстракција и генерализација, неодређености, формализма, дефиниција, упућивања на друга места у закону или на друге законе” (Дракић 2012: 376–377). Ово се постиже употребом неодређених појмова, нормативних појмова и генералних клаузула (Дракић 2012: 377). Неодређеност је и средство манипулације (Кликовац 2008: 62–63). Исказује се граматичким средствима, као што су номинализација, употреба безличних израза, употреба пасива, употреба првог лица множине, али и лексичким средствима као што су неодређене лексеме типа *грађани*, *народ* (Кликовац 2008: 64). Правне поруке са неодређеним или нејасним елементима отворене су за тумачење и представљају отворени текст (Висковић 1989: 149).

Вишезначност правних појмова произлази из тога да се они употребљавају у различитим срединама и да су развијени у оквиру другачијих друштвених контекста и различитих правних пракси (Матила 2012: 30; Станковић 2006: 44; Табороши 2006: 31;

Хилтунен 2012: 40). Различита значења једног термина често се преклапају и организована су хијерархијски (Максимовић 2006: 168; Матила 2012: 30–31). Вишезначност у праву повезана је са „вишесмисленошћу објективно-правног смисла правне норме” (Симић 2006: 65). Неодређеност и вишезначност остварују се и преко хипонимско-хиперонимских односа (Чутура, Стевановић 2014: 128).

Правни језик поседује баланс између неодређености и прецизности (Висковић 1989: 64–70; Кирфел 2004: 161; Лукић 1995: 215–217; Манојловић 2016: 169). Потребно је да језик у праву буде прецизан да би се тачно дефинисали правни односи и да не би било неспоразума. Да би се остварила јасност правног текста, некад донали до претераног понављања и редувантности. Користе се парафраза, лексичко понављање, паралелизам и делимично понављање (Јанићијевић 2015: 61; Максимовић 2006: 169; Табороши 2006: 34; Торић 2017: 1582).

У правном језику делују општејезички механизми економичности³⁸ као што су сажимање реченица, скраћивање реченица услед познавања језичког и ванјезичког контекста, избегавање употребе синонима, избегавање дугих речи и синтагми и престанак употребе речи услед измењеног друштвеног контекста (Висковић 1989: 92). Постоје и посебна правна средства за постизање економичности, од којих су за нас релевантни: експлицитно навођење само неких елемената правне норме, изрицање правних одредби с општим принципима или заједничким садржајима за већи број правних норми, окупљање одредаба са сродним правним нормама у један правни акт, коришћење конектора из општег и специјалног слоја правног језика, употреба неодређених појмова, употреба легалних дефиниција³⁹, употреба синтагми, фраза и доктринираних израза и типизирање језичких правних радњи (Висковић 1989: 98–99). Језичкој економичности може допринети и употреба именичких синтагми (Манојловић 2013: 238).

У правном језику постоје и позитивна и негативна редувантност. Позитивна редувантност јавља се када се користе изрази блиски рецепијентима. Међутим, нагомилавање дугачких и компликованих израза често доводи до негативне редувантности. Обе врсте редувантности постижу се кроз понављање правничких термина и понављање елемената виших правних норми у оквиру норми нижег ранга (Висковић 1989: 101; Готи 2012: 52). Велики број речи у правним текстовима везан је за тежњу да се избегне двосмисленост (Готи 2012: 53). Претерана редувантност правног текста може довести до преоптерећења максиме квантитета и максиме начина (Јанићијевић 2015: 68).

Интертекстуалност и текстуално мапирање јесу важне особине правног стила (Готи 2012: 56; Хилтунен 2012: 49). Правни текст је мрежа, са честим упућивањем како унутар самога документа, тако и на друге правне документе (Хилтунен 2012: 49). Честе су експлицитне правне референце, што се обично показује насловом закона или упућивањем на друга средства идентификације као што су параграфи (Хилтунен 2012: 49).

Одлика правног језика јесте и правни формализам, који се постиже прецизним правним дефиницијама и прецизирањем синтаксичких односа (Висковић 1989: 102–103). Разликује се ирационални формализам конзервативних магијских, религијских и правних система и (привидно) рационални формализам модерних кодификација (Висковић 1989: 103–105).

³⁸ У савременим друштвима постоји тежња ка економичном изражавању (Радовановић 2003: 126; Степанов 2018: 486).

³⁹ Легалне дефиниције означавају оно „шта треба да се у правном језику тачно подразумева под конкретним појмом” (Максимовић 2006: 169).

У правном језику присутан је и баланс између променљивости језика и његове конзервативности. Право се мења са променом друштвених и идеолошких система (Савић и др. 2006: 59; Хилтунен 2012: 50). Промена се одвија углавном на лексичко-семантичком и терминолошком нивоу. Граматичка структура правног текста обично остаје конзервативана и стабилна (Хилтунен 2012: 50). Старе формуле чувају се и кад изађу из општег језика (Готи 2012: 52). Правни језик има и „obilježje svečanosti (solemniteta), simboličke ritualnosti i ponekad izravno smisao svetosti” (Висковић 1989: 115), што рефлектује хијерархијску устројеност људског друштва (Јанићијевић 2015: 62).

У правном језику јављају се контекстуална значења, али су она сиромашнија него у другим областима људске делатности. У правном језику ређе се срећу субјективна и конотативна значења, као и полисемичност (Висковић 1981: 314).

3.2.4. Синтакса језика права

У правном језику постоје две врсте синтаксичких правила: правила општег језика и специјална правила везана за синтаксу правног језика. У праву се користе иста синтаксичка средства као и у општем језику, али са различитом фреквенцијом (Висковић 1981: 317; Висковић 1989: 85). Специјална синтаксичка правила правног језика су линеарност и фрагментарност. Линеарност значи да се реченице надовезују једна на другу, да се један акт надовезује један на други. То је регулисано строгом хијерархијом нормативноправног кода, при чему нижи правни акт увек следи из вишег. Фрагментарност правног текста односи се на то да је правни текст разбијен у више правних одредби, а правне одредбе се деле на параграфе, ставове и чланове (Висковић 1989: 85–86). Ристо Хилтунен (Risto Hiltunen) истиче да синтаксу права одликује посебан начин организације реченица, синтагми и посебан ред речи (2012: 41). За језик права карактеристична је синтакса генерализације, односно присуство пасива, номинализација и тематизација (Манојловић 2016: 342).

Никола Висковић у оквиру синтаксе језика права разликује два типа конектора. У прву групу спадају конектори из општег језика: граматички конектори (*и, ни, али, или*), конклузивни конектори (*према томе, дакле, стога*), компаративни конектори (*исти, сличан, као*), ексклузивни конектори (*само, једино*), кондиционални конектори (*ако, онда, тада, под увјетом*), квантитативни конектори (*толико, онолико*) и деиктички конектори (*такав, онај, тај*) (Висковић 1989: 87). Другој групи припадају конектори из нормативноправног кода којима се постиже линеарност и фрагментарност текста. То могу бити амплификаторни конектори, који повезују правне одредбе и правне изразе путем набрајања, и пропозиционални антецедентни и постцедентни конектори, који упућују на претходни или наредни део текста. Употреба амплификаторних конектора и подела на параграфе олакшава рецепцију правног текста (Готи 2012: 60).

У правним текстовима користе се и коњујктори (везници), који поред кохезионе и имају и прагматичку функцију одређивања врсте реченице (Готи 2006: 56). Правни језик појачава прагматичку функцију везника и чини њихово значење још експлицитнијим⁴⁰ (Готи 2012: 56–57). То се постиже тако што се у површинску форму укључује лексема која показује сврху употребе датог везника (Готи 2012: 57). Ово је видљиво код сложених везника (Ђуркин 2018б: 425–440). Пошто су једнолексемски семантички неспецификовани везници углавном вишезначни, правни језик често се опредељује за употребу структурно сложенијих, али прагматичких транспарентнијих алтернатива (Готи 2012: 57; Ђуркин 2018а: 285–287; Ђуркин 2018б: 437–438). Јосип

⁴⁰ „It is notable again that legal language strongly emphasizes the pragmatic function of connectives by making meaning more transparent through inclusion in the surface form of a lexeme denoting their illocutionary value.” (Готи 2012: 56–57)

Силић ово објашњава заменом имплицитних структура експлицитним (Андријанић 2009: 16; Силић 2006: 67).

3.2.5. Типови реченица у праву

У савременим правним системима право има писани облик и изражава се у форми реченица (Станковић 2006: 44–45). На језик правног текста утичу дужина реченице, њена комплексност, организација у оквиру паратаксе и хипотаксе, доминација пасивних реченица, широка употреба номинализација и избегавање граматичког повезивања ван граница реченица (Хилтунен 2012: 41).

Што се тиче процене да ли у тексту закона доминирају дуже или краће реченице, у литератури се срећу опречна мишљења. По неким ауторима преовлађују краће реченице (Савић и др. 2006: 57; Силић 2006: 72–73). Други сматрају да су чешће дуже реченице (Висковић 1989: 88–89). По неким ауторима доминира координација над субординацијом (Силић 2006: 73), зато што су реченице у административном стилу углавном самосталне. Разлику у употреби дугих и кратких реченица Готи види и у типу права. Реченице у континенталном праву обично су дуже. Могу да се састоје и од три или четири главне клаузе модификоване субординираним клаузама, што је условљено захтевом да се што већи број детаља укључи и да одредба буде прецизна и недвосмислена (Готи 2012: 58–59).

Никола Висковић истиче да у правним текстовима има мало простих и простопроширених реченица. Доминирају сложене реченице и скупови сложених реченица. Према испитивању, које спровео је на малом узорку југословенских закона, утврђено је да доминирају сложене, и то зависносложене реченице (Висковић 1989: 88). У тексту закона, према истраживањима на енглеском језику, преовлађују комплексне (зависносложене) реченице (Хилтунен 2012: 43). Према Марини Катнић-Бакаршић, реченице у административном стилу су дуге са низом зависних и независних реченица (2001: 92). Милош Луковић истиче да употреба предугачких реченица са стереотипним изразима отежава разумевање административних текстова (1996: 153). Иако дуге реченице отежавају перцепцију и процесуирање текста, треба имати на уму да се правни текстови не читају као обични текстови. Писани су да би се професионалци на њих могли позивати и да би се селективно читали, те личе на енциклопедијске текстове (Хилтунен 2012: 42)⁴¹.

Према резултатима истраживања за енглески језик, релативне реченице чине готово половину, а адвербијалне реченице трећину свих зависнослужених реченица у правном тексту. Од осталих типова најфреквентнија је клауза уведена комплементизатором *that*. Током времена није забележена промена у дистрибуцији реченичних типова, што се објашњава њиховом улогом у оквиру правног текста. Релативне реченице служе да дефинишу или квалификују појам у главној клаузи или клаузу у целини. Адвербијалне клаузе показују велику варијацију у исказивању најразличитијих околности, као што су условност, циљ, разлог, уступак или последица (Хилтунен 2012: 43).

У правним текстовима зависне реченице јављају се у све три позиције (иницијалној, медијалној и финалној). Најчешћа је финална позиција, јер је најлакша за

⁴¹ Yet another point in considering the processing of long sentences is the fact that legislative texts are not in the first place intended to be read like more ordinary texts. They are written above all for professionals and for reference. The texts are likely to be consulted selectively, often with just one particular detail in mind. In this sense they are examples of encyclopedic text. They constitute works of reference, where information can be looked up, checked, and if necessary followed up in other acts, including those of other domains within the network of legislation.” (Хилтунен 2012: 42)

процесуирање. Уметнуте реченице често представљају перцептуални проблем. У корпусу савременог енглеског језика ове реченице су ретке (Хилтунен 2012: 44–45).

Употреба простих и сложених реченица може зависити и од жанра. Страхинџа Степанов бележи доминацију простих реченица у жанру огласа продаје стечајне имовине (2018: 490). Од сложених реченица најчешће су релативне реченице, које прецизирају или идентификују антецедент (Степанов 2018: 495). У законодавно-правном подстилу јављају се и деградиране клаузе уместо релативних клауза (*одлука Сената – одлука коју је донео Сенат*), што доводи до економичности текста (Манојловић 2013: 239).

Дужина реченица не мора бити мерило комплексности текста, јер и краће реченице могу бити тешке за разумевање (Хилтунен 2012: 41–42). Пошто реченице у правном тексту одликује релативна самосталност, користе се нелингвистички елементи кохезије. Делови комплексних реченица графички се одвајају, користе се средства за набрајање, кључне речи и кратки сажети на маргини (Хилтунен 2012: 42).

Пошто је се у дубинској структури правне норме налази хипотетички суд, идеална површинска репрезентација дубинске структуре јесте условна реченица у форми *ако – онда*. Дубинска структура правне норме, осим погодбеним реченицама, може бити изражена и другим типовима зависносложених реченица (Висковић 1989: 88–89). Ову структуру издваја Страхинџа Степанов у жанру огласа (2018: 491). Доминација условних реченица уведених везником *ако* примећена је и у дијахроним анализама (Павловић 2009а: 302–319; Луковић 1994а: 98–99; Луковић 2009: 140). Веселина Ђуркин као одлику административног стила наводи сложене узрочне везнике са обележјем хипотетичности (*под условом да, уз услов да, у случају да, у случају ако*) (Ђуркин 2018: 287). У административном стилу користе се и други сложени везници са елементом *ако* (*осим ако*) (Ђуркин 2018б: 288).

3.2.6. Зависносложена реченица у административно-правном језику XIX века

Милош Луковић (1994а) даје неколика запажања о зависносложеној реченици у административно-правном стилу српског језика XIX века. Дуга реченица среће се у процедуралним одредбама, нарочито на почетку раздобља (Луковић 1994а: 85). У *Општем имовинском законнику за Кнежевину Црну Гору* доминира „[д]уга и изварирана сложена реченица (често и с инверзивним редоследом конституената унутар појединих реченица и испреплетаним реченицама унутар сложене реченице)” (Луковић 2009: 431). Краће реченице налазе се у материјалним одредбама (Луковић 1994а: 88). Кратке реченице преовлађују у *Уставу* из 1869. године (Луковић 1988/90: 92).

У функцији субјекта јавља се односна реченица (слободна или са еноцентричним антецедентом), којом се спецификује правни субјекат (Луковић 1994а: 89). У *Општем имовинском законнику за Кнежевину Црну Гору* у позицији субјекатског конституента срећу се „и разуђене субјекатске синтагме, тј. читави низови краћих реченица” (Луковић 2009: 431).

Процес номинализације прати се од самог почетка раздобља. Девербативна именица кондензује значење атрибутске реченице и финалне реченице (Луковић 1994а: 90–91). Запажа се конкурентна употреба девербативних именица и временских реченица (Луковић 1994а: 91–92). Процес номинализације среће се и у *Општем имовинском законнику за Кнежевину Црну Гору* (Луковић 2009: 432).

Рестриктивне релативне реченице уводе се релативизаторима *који* и *што* (Луковић 1994а: 94–95). Чешће се у улози рестриктивног релативизатора јавља релативна заменица *који* (Луковић 1994а: 96; Луковић 2009: 433). Релативизатор *што*

користи се у облику номинатива или акузатива. Релативизатор *који* чешће уводи нерестриктивне релативне реченице (Луковић 1994а: 97). Променљиви релативизатор *што* уводи нерестриктивне рашчлањене реченице, које као антецедент имају целу реченицу (Луковић 1994а: 97). На почетку испитиваног периода, у овој функцији среће се и релативизатор *који* у облику средњег рода (Луковић 1994а: 98).

Најзаступљенији је везник *ако*, који уводи условне реченице. Разлог за то је тај што сложени реченични комплекс, који садржи условну реченицу „представља изузетно погодно синтаксичко средство за формулисање правних норми, које често у себи носе значење хипотетичности, нечега што ће се санкционисати само уколико постоје одређени услови (диспозиција)” (Луковић 1994а: 98). Јавља се, са становишта савремене норме, необична конструкција *ако је потреба*, као и сложени везник у *случају ако* (Луковић 1994а: 98). У *Уставу* из 1869. године везници *ако* и *кад* уводе условне реченице (Луковић 1988/90: 94–95). Висока фреквенција везника *ако* бележи се и у *Општем имовинском закону* за *Кнежевину Црну Гору*. Истиче се да се уз везник *ако* јавља и речца *ли* „чиме се појачава значење хипотетичности у реченици” (Луковић 2009: 434). Као конкурентна везнику, *ако* јавља се и речца *ли* у условним клаузама (Луковић 1988/90: 99; Луковић 2009: 434).

Среће се семантички неспецификован контекстуално условљен везник *где*. Поред месног значења, јавља се и у значењу везника *кад* и *ако* (Луковић 1994а: 101). У одељку о генитиву налази се запажање да се за означавање посесивности користи генитив релативизатора *који* и релативизатор *чији*. У Луковићевом корпусу заменица *чији* јавља се 1898. године и касније (Луковић 1994а: 104). Јавља се нестрандардна везничка конструкција *без да* (Луковић 1994а: 108).

Посесивно значење означава се и дативом релативизатора *који* (Луковић 1994а: 109). Иста оваква употреба је забележена у *Уставу* из 1869. године (Луковић 1988/90: 96). Потенцијал се користи за изражавање хипотетичких радњи, а среће се често и у рестриктивним релативним реченицама, у којима се може наћи и презент (Луковић 1994а: 123–124, 127). Потенцијал се користи и у условним реченицама, при чему се у главној реченици налази презент или футур први (Луковић 1994а: 126).

У *Општем имовинском закону* за *Кнежевину Црну Гору* уместо релативизатора *који* може се наћи заменица *ко* праћена форичким антецедентом (Луковић 2009: 434). Користи се дијалекатски обележен везник *н’ако* (Луковић 2009: 434–435). У условним реченицама срећу се везници *кад* и *да*. Изричне и узрочне реченице уводи и везник *е* (Луковић 2009: 436–437). За увођење намерних реченица користи се и везник *е да* (Луковић 2009: 437).

У *Сретњском уставу* запажена је употреба речце *ли* уз везник *ако*, што се тумачи као средство емфазе. Констатује се постојање вишеструкосложених реченичних комплекса, који могу да обухвате и цео члан (Радојевић 2015: 21). Примећена је употреба корелатива у спојевима (*ако ли не – а оно ће, кад би – онда ће, како за – тако и за*) (Радојевић 2015: 20–21, 31).

У току израде докторске дисертације, објавили смо неколико радова који се тичу синтаксе зависносложене реченице у XIX веку. У раду „Методолошки аспекти анализе зависносложених реченица у правним текстовима на српском језику (предстандардни период)” доносимо предлог методолошке анализе зависносложених реченица у правним текстовима предстандардног периода (Павловић 2018). Дошли смо до закључка да у предстандардном периоду доминирају контекстуално условљени семантички неспецификовани општесистемски једнолексемски везници. Ово запажање делимично се нарушава појавом сложених везника, који су у току XIX века у процесу формирања (Павловић 2018: 198–199). Утврђена је потпуна доминација везника домаћег порекла над везницима страног порекла, са јединим изузетком сложеног везника са рускословенским

елементом *кромъ кад* (*кrome, кромје кад*). Утврдили смо да је изрична реченица (експлицирана и неексплицирана) доминантни тип зависноложене реченице у законским текстовима предстандардног периода⁴² (Павловић 2018: 203).

У раду „Статус финалних реченица у *Зборницима закона и уредбених указа из пете деценије 19. века*” испитивали смо статус циљних реченица у законодавно-правном подстилу административно-правног стила у текстовима из пете деценије XIX века (Павловић Јовановић 2019). Утврдили смо да се финалне реченице најчешће уводе везником *да*. Реченице са субординатором *да* и потенцијалом најчешће се налазе у постпозицији и односе се на мотивацију везану за доношење закона. Реченице са потенцијалом у препозицији посебно су идеолошки обојене, јер садрже аргументацију за доношење закона. Реченице уведене везником *како* обично су са потенцијалом, налазе се у постпозицији, а ређе у друге две позиције. Ретко се среће циљна реченица уведена везником *да* са предикатом у футуру. Овакве конструкције у савременом језику сматрају се архаизмом. Ретко се среће архаични циљни везник *како да*. Сложени везник *зато да* је у процесу формирања. Поред тога, налазе се спојеви прилошких израза и везника *да*, али они још увек нису срасли у сложени везник (Павловић Јовановић 2019: 361–366).

У раду „Нерестриktivне релативне реченице у административно-правном стилу српскога језика 19. века (прелиминарна истраживања)” бавили смо се статусом релативних нерестриktivних реченица на корпусу законодавно-правних текстова из предстандардног периода и периода стабилизације савременог српског језика. Утврђено је да доминирају релативне рестриktivне реченице, што је услољено неререференцијалном природом административног стила. Чешће се срећу релативне нерестриktivне реченице континуативног типа, којима се додатно објашњава дужност чиновника или државних органа. Нерестриktivне реченице континуативног типа носе важне информације с гледишта правне норме. Могу се изоставити, али по штету потпуности правне информације. Углавном се нерестриktivна реченица среће уз јединствене референте, као што су државне институције, краљ, министри или конкретна места. Када се кодирају информације које су важне са идеолошког, а не нормативноправног аспекта, нерестриktivна реченица може се изоставити без штете по значење правног текста. На нерестриktivност релативне клаузе утичу и детерминатори који се налазе уз антецедент (Павловић Јовановић 2020а: 36–44).

У раду „Изражавање наредби и дужности у *Зборницима закона, уредби и уредбених указа* за 1840. и 1845. годину” анализирали смо језичка средства за изражавање наредби и дужности у законодавно-правном подстилу предстандардног периода. Посебно смо се осврнули на глаголе који као допуну траже изричну реченицу (Павловић Јовановић 2021б: 17–25).

3.3. Специфичности историјске синтаксе као историјскојезичке дисциплине

3.3.1. Основни постулати историјске лингвистике

Историја језика дели се на историјску граматику (унутрашњу историју језика) и на историју књижевног језика (спољашњу историју језика) (Кречмер 2002: 11). Док на развој језика као система утичу унутрашњи фактори, на развој стандардног језика утичу спољашњи фактори. Ова дистнкција повезана је са Де Сосоровим разликовањем екстерне (спољашње) и интерне (унутрашње) лингвистике (1996: 45). Наша дисертација припада и унутрашњој и спољашњој историји језика. Љиљана Суботић издваја основне принципе историјске лингвистике: (а) језик је у стању непрекидне промене; (б) језички

⁴² Детаљно о овоме у поглављу о изричним реченицама.

закони у свим фазама језичког развоја су исти; (в) језичке промене се одвијају према одређеним правилима, тако да се комуникација међу говорницима никада не наруши; (г) постоји садејство између унутарјезичких и ванјезичких (друштвених фактора); (д) промене у језичком систему повезане су са механизмима језичке економије и језичке редунданце (Суботић 2002: 9).

3.3.2. Општи принципи историјске синтаксе

Јасмина Грковић-Мејдор истиче да су основни задаци историјске синтаксе: истраживање синтаксе у синхронијским пресецима, опис дијахроног развоја синтаксичких конструкција, реконструкција синтаксе прајезика и утврђивање општих теоријских принципа синтаксичке промене (2004: 104). Изучавање историјске синтаксе подразумева: (а) прађење синтаксичке промене у конкретном језику; (б) истраживање одређених врста синтаксичких промена; и (в) истраживање импликација формалних теорија на дијахроном материјалу (Харис, Кембел 1995: 1).

Ограничења у истраживању представљају: недостатак интуиције матерњих говорника⁴³, постојање „рупа“ у корпусу, недостатак филолошких вештина истраживача и мали број забележених писаних језика (Харис, Кембел 1995: 10). Ирена Грицкат истиче опасност да се интуиције савремених говорника пренесу на тумачење примера из старијег периода (2004: 67). У историјској синтакси није проблем саставити инвентар постојећих конструкција, већ је проблем у њиховој експликацији, која зависи од доступних података и од одабраног теоријског модела (Фарлунд 1990: 19). Нека од ових запажања важна су за наше истраживање. Иако се ради о периоду XIX века, за ову епоху недостају информатори, што је посебно важно за предстандардни период.⁴⁴ Чак и ако се (релативно) поуздано⁴⁵ можемо ослонити на интерпретације везане за вуковски период, не постоји ниједан компетентан говорник језика доситејевског/славеносрпског језичког типа, као ни поуздана норма ових језичких идиома, те се интерпретације везане за предстандардни период узимају као условне.

За нас је важно и запажање о хронолошким слојевима, пошто језик права чува архаичне конструкције (Висковић 1989: 30; Грицкат 2004: 27–28; Грковић-Мејдор 2004а: 128–129). Поред конструкција које су део актуелног језичког система, јављају се и оне које припадају старијим хронолошким слојевима (Грковић-Мејдор 2004а: 105). У једном тексту употребљавају се конкурентне језичке структуре на површинском нивоу, док се на дубинском нивоу реализују иста значења (Ајџановић 2008: 84; Ковачевић 1988/89).

Последње ограничење, које је важно за нас, јесте ограничење везано за употребу интонације и паузе, које у нашем корпусу изостају. Ово је посебно важно за процес формирања сложених везника, када долази до контактне позиције заменичког прилога, односно прилошког израза и везника, што се у XIX веку обележава интерпункцијом (Милановић 2003: 86–87).

Основни методи историје језика јесу метод унутрашње реконструкције и компаративни метод (Грковић-Мејдор 2004а: 107–110). Код унутрашње реконструкције почетно и завршно стање лоцирају се унутар једног језика / језичког система, а у случају

⁴³ Фарлунд предлаже да се овај проблем превазиђе коришћењем интуиције истраживача (Faarlund 1990: 17).

⁴⁴ Јасмина Грковић-Мејдор истиче да је „свака интерпретација синтаксичких средстава, како семантичка тако и функционална, у бити хипотетичка и носи са собом опасност од пројекције модела савременог језика“ (2004: 105).

⁴⁵ Кажемо релативно поуздано пошто, чак и на самом крају периода, постоје конструкције као што је сложени везник *односно тога што*, који се више не користи у савременом језику.

компаративне методе унутар два различита језика / језичка система. У синтакси не врши се директно поређење, већ долази до поређења образаца (Грковић-Мејџор 2004а: 113–116; Харис, Кембел 1995: 346).⁴⁶ У дисертацији ћемо користити оба метода.

Примарни извори за синтаксичку реконструкцију јесу реликти или арахичне конструкције. Реликти се налазе на периферији система и не потпадају под доминантна правила епохе. Као изузеци, они не бивају захваћени генерализацијама, које важе за савремени језик. Реликти се добро чувају у правним формулама (Харис, Кембел 1995: 355). Као база за реконструкцију користе се и кореспонденције, односно обрасци, типови и контексти који се великој мери поклапају у различитим фазама развоја језика (Харис, Кембел 1995: 355–356).

Када дође до синтаксичке промене, стара конструкција не повлачи се одмах из система, већ да може да се задржи дуго. Често два слоја фигурирају као „површинске алтернатије исте дубинске структуре” (Грковић-Мејџор 2004а: 109). Старија конструкција обично се користи у формулама (правним, религијским и магијским), у емфатичким конструкцијама, са маркираним редом речи или су за њену употребу везана контекстуална ограничења (Грковић-Мејџор 2004а: 108). Маркирана конструкција има сложенију структуру, ређа је, когнитивно и перцептивно сложенија (Грковић-Мејџор 2004а: 110).

За историјску синтаксу важан је и појам *хронолошких слојева*. Док су архаизми на периферији система и налазе се у контекстуално ограниченим позицијама, код хронолошких слојева не постоје контекстуална или друга ограничења везана за њихову употребу (Грковић-Мејџор 2004а: 114–115). Постојање хронолошких слојева „подразумева коегзистенцију конкурентних синтаксичко-семантичких средстава у истом систему, која сведочи о прелазној фази на путу синтаксичке промене” (Грковић-Мејџор 2004а: 115). Слободан Павловић у сваком синхронном пресеку разликује три хронолошка слоја: слој „преовлађујућих елемената актуелног језичког система”, слој „периферних остатака претходних језичких нивоа” и слој „рубних заматака језичког статуса који долази” (2013: 5–6). Фреквенција неког језичког средства може, али не мора, бити показатељ да се ради о архаичном слоју. Иновације се у почетку јављају са ниском фреквенцијом (Грковић-Мејџор 2004а: 116–117). Током времена старија конструкција постаје „маркирана, стилски обојена, емфатична, резервисана за одређене стилове” (Грковић-Мејџор 2004а: 117). У историјској синтакси честе су промене на површинском плану, док су промене на дубинском плану ретке и обично трају вековима (Грковић-Мејџор 2004а: 117).

Промене у историјској синтакси условљене су унутарјезичким и ванлингвистичким факторима. Међу унутарјезичким разлозима синтаксичке промене истичу се равнотежа система⁴⁷, импликационе универзалије⁴⁸ и принцип транспарентности. Најчешћи спољашњи узроци језичке промене јесу језички контакт и језичко позајмљивање. Језичко позајмљивање може бити директно, или, у случају историјске синтаксе, индиректно позајмљивање образаца, тј. калкирање. Некад језички контакт може бити подстицај за језичку промену за коју је постојао унутарјезички

⁴⁷ Одржавање равнотеже система значи да се губитак на једном језичком нивоу компензује променама на другим језичким нивоима. На пример, губитак падежа често се компензује фиксирањем реда речи (Грковић-Мејџор 2004а: 120).

⁴⁸ Импликационе универзалије значи: ако језик поседује особину *a*, поседоваће и особине *b* и *c* (Грковић-Мејџор 2004а: 120–123).

импулс. У спољашње узроке језичке промене спадају тип културе и развој писмености (Грковић-Мејџор 2004а: 124–125).

Три механизма⁴⁹ синтаксичке промене јесу реанализа или реинтерпретација⁵⁰, генерализација или екстензија и позајмљивање. Док су прва два механизма повезана са унутарјезичким факторима, позајмљивање се остварује под утицајем спољашњих фактора. Реанализу помиње још Херман Пол, говорећи о развоју допунских реченица у немачком језику (Грковић-Мејџор 2004а: 130; Харис, Кембел 1995: 31). Слично запажање имао је и Карл Бругман, који је на тај начин тумачио прелажење заменица у субординаторе у германским језицима (Харис, Кембел 1995: 26). Процесима реанализе и генерализације тумачи се настанак хипотаксичког *да* у средњовековној писмености (Грковић-Мејџор 2007б: 222–224; Павловић С. 2013: 314–319).

Реанализа је промена на површинском нивоу, која не мора одмах довести до преструктурирања на дубинском нивоу⁵¹. Иако је реанализа широко призната као синтаксички механизам, не постоји сагласност шта она тачно обухват (Мадаријага 2017: 70). Дефинише се као „унутрашња реанализа реченичних конституената у смислу редифинисања синтаксичких или других граница” (Грковић-Мејџор 2004а: 130). До реанализе могу довести и промене у морфолошкој и фонетској структури речи (Грковић-Мејџор 2004а: 131). Често обухвата промену структуре конституената. Може обухватити и категоријалне ознаке (промену врсте речи), при чему ред речи може остати нетакнут (Харис, Кембел 1995: 63).

Да би се остварила реанализа, потребно је да постоји база за реанализу, односно да постоји могућност двоструке или вишеструке интерпретације синтаксичке конструкције (Харис, Кембел 1995: 65–72). Разлику се три фазе реанализе, које се не могу јасно разграничити: (а) фаза инпута, која обухвата исходнишну или базну структуру и која отвара могућност за вишеструку интерпретацију; (б) фаза актуализације, у којој су могуће обе анализе и у којој постепено доминира нова анализа; (в) последња фаза, у којој постоји само једна интерпретација. Приликом реанализе, мења се и значење. Промена значења обухвата целу реченичну структуру. Често то у укључује и промену темпорално-аспекатске парадигме (Харис, Кембел 1995: 90–91).

Граматиализација односи се на било који процес стварања граматичких (функционалних) јединица (Нарог, Хајне 2017: 7). Теорију граматиализације засновао је Антоан Меје и њом је објашњавао процес преласка лексичких речи у граматичке, односно процес преласка пунозначних речи у непунозначне. Граматиализација често укључује и губљење значења (енгл. *semantic bleaching*) (Нарог, Хајне 2017: 7; Харис, Кембел 1995: 19–20).

Генерализација или *екстензија* подразумева проширење правила ван првобитног контекста. Синтаксичка промена дешава се у ограниченом контексту и шири се на друге контексте, чиме се правило уопштава. Примери за генерализацију јесу замена инфинитива конструкцијом *да* + презент у словенским језицима или промена модела за формирање сложених везника (уп. Ђуркин 2018б). Екстензија уклања изузетке и доводи у склад нову интерпретацију са остатком система (Грковић-Мејџор 2004а: 132; Харис, Кембел 1995: 97).

Јавља се и уклапање (енгл. *blending*), које подразумева постојање мешаних структура. Мешане (хибридне) структуре садрже особине старе и нове конструкције. Хибридне конструкције никада се не устаљују и не трају дуго (Харис, Кембел 1995: 117).

⁴⁹ Оригинални теоријски модел у књизи Харис, Кембел (1995).

⁵⁰ О реанализи и реинтерпретацији говори се још код старих Грка и арапских граматичара (Харис, Кембел 1995: 16). Детаљно о реанализи в. Мадаријага (2017).

⁵¹ „**Reanalysis** is a mechanism which changes the underlying structure of a syntactic pattern and which does not involve any modification of its surface manifestation.” (Харис, Кембел 1995: 50)

Пример хибридних конструкција јесу партиципске конструкције са везницима (Суботић 1984: 67) и депредикатизоване концесивне конструкције уведене концесивним везницима (Кубурић Мацура 2021: 119–121) *Контаминација* означава постанак нове конструкције од две сличне конструкције, а може видети и код неких реченичних образаца (Харис, Кембел 1995: 118). У XIX веку јавља се прелазна структура између партиципа и развијене синтаксичке структуре (зависне реченице) (Суботић 1984: 67).

Основни принципи синтаксичке промене јесу *принцип изоморфности* (*иконичности*) и *принцип раста*⁵². Принцип изоморфности⁵³ заснива се на претпоставци да синтаксичке структуре нису арбитране и да реплицирају структуру когнитивних система. Најпознатији је *принцип близине* „по којем ентитети који су функционално или когнитивно блиски бивају постављени близу један другом на нивоу језичког кода” (Грковић-Мејџор 2004а: 133). У словенским језицима ово се остварује кроз контактни положај антецедента и релативизатора и детерминатора и именице. Принцип изоморфности остварује се и кроз *принцип конституентности*, при чему се тежи да два члана истог конституента стоје заједно, што олакшава њихову перцепцију (Грковић-Мејџор 2004а: 133–134). У питању су само тенденције, не апсолутни закони.

Постоји неколико принципа иконичности у језику: принцип квантитета, принцип проксималности (близине) и принцип секвентности (Павловић С. 2013: 146–147). Принцип квантитета „подразумева да се већа количина кодног материјала додељује 1) већој количини садржаја (*више форме – више садржаја*), 2) мање предвидљивим садржајима, те 3) комуникативно важним садржајима” (Павловић С. 2013: 147). Принцип *проксималности* значи да се концептуално или когнитивно повезане језичке јединице постављају у контактни положај или да се преферира линеарна блискост оваквих јединица (Павловић С. 2013: 147). Принцип *принцип секвентности* указује на то како ће бити распоређене синтаксичке конструкције у оквиру више рангиране синтаксичке јединице. Распоред може бити одређен: „1) хорнологијом ситуација о којима се реферише, 2) комуникативном важношћу фокусираних ситуација, те 3) познатошћу саопштених садржаја” (Павловић С. 2013: 147). Иконичност се на нивоу зависнослужених реченица у старосрпској пословноправној писмености постиже преко принципа хронолошке секвентности и принципа хијерархијске секвентности (Павловић С. 2013: 148).

Принцип раста је један од најстаријих и најпознатијих закона у историји језика. Означава да когнитивно и мисаоно сложеније категорије настају од структурно и мисаоно једноставнијих категорија. То значи да су конкретна значења претходила апстрактним, односно да структурно једноставније категорије претходе структурно сложеним. Принцип раста повезан је са развојем мишљења и друштва. Њиме се објашњава развој многих категорија сложених реченица (Грковић-Мејџор 2004а: 135; Кордић 1995: 16; Кубурић Мацура 2021: 14–15; Маретић 1887: 79). Предраг Пипер прави разлику између центрипеталних и центрифугалних сила у језику (2018: 382): (а) центрипеталне силе се односе на тежњу језика да што више категорија развије на бази постојећих; (б) центрифугалне силе теже да се различита значења изразе различитим језичким средствима. Док се не формира нова категорија „[j]ezik iskorišćava sredstva već postojećih kategorija za izražavanje novih sve dok kontekst može služiti za uspostavljanje razlike” (Кордић 1995: 17).

⁵² Принцип раста једно је од најстаријих објашњења граматичке промене и заснива се на кретању од малог ка великом, односно од конкретног ка апстрактном (Харис, Кембел 1995: 17–19).

⁵³ Ото Јесперсен овај закон је формулисао као *закон релативне тежине* (Principle of Relative Weight), по коме *лакши* елементи долазе ближе центру реченице, а *тежи* иду на периферију (Јасперсен 1894: 57, према Харис, Кембел 1995: 21).

3.3.3. Статус развоја зависних клауза у историјској синтакси

У хипотаксу у дијахроној перспективи убрајају се финитне, али и нефинитне (редуковане) клаузе (Харис, Кембел 1995: 283). Нарог и Хајне наводе генералне закључке везане за настанак зависних реченица: (а) у свим документованим језицима субординатори су изведени из лексичког или другог материјала, који пре није имао улогу субординатора; (б) појава новог субординатора укључује десемантизацију, односно губитак лексичке или граматичке функције; (в) у прелазу између фазе субординације и других функција постоји фаза неодређености значења, односно вишезначности, а маркер врши обе функције; (г) са граматикализацијом маркер губи и друга морфосинтаксичка обележја и своди се граматичку функцију обележавања субординације (декатегоризација); (д) може се јавити и унутрашња декатегоризација, односно маркер може постати семантички непрозиран; (ђ) субординатор може бити фонолошки или прозодијски еродиран (2017: 10).

Сложеност хипотаксичких структура повезана је са дужином трајања писмености, па латински и старогрчки имају сложенију хипотаксу него савремени језици без писма. Старословенски, под утицајем грчког језика, брзо је развио систем зависних реченица, док се хипотакса у народним језицима споро развијала (Грковић-Мејџор 2004а: 128; Павловић С. 2013: 293). Схватање да се хипотакса јавила касније у развоју језика лежи у „претпоставици да је хипотакса софистицирана, високо развијена конструкција, често повезана са схватањем да је паратакса примитивна”⁵⁴ (Харис, Кембел 1995: 308). Паратакса се везује за говорни, а хипотакса за писани језик (Харис, Кембел 1995: 308). Радикална верзија ове тврдње мора да се одбаца (Харис, Кембел 1995: 308). Ову тврдњу коментарише и Владислава Ружић и истиче да се може претпоставити двоструки развој, који обухвата и прелазак паратаксе у хипотаксу и хипотаксе у паратаксу (Ружић 2006а: 145). Александар Белић истиче повезаност хипотаксе и паратаксе на дијахроном плану (на пример, развој *иже у јер*) (Ружић 2006а: 145).

Развој хипотаксе у оквиру писаног језика објашњава се двама разлозима. Први разлог је што се у усменом језику јављају супрасегментална средства, која недостају писаном језику. Други разлог је што је перцептивни моменат другачији у писаном и усменом говору. Усмени говор је ограничен на краће реченице, које се могу лако процесуирати (Харис, Кембел 1995: 309). Сложена реченица „оптерећује меморију учесника у комуникацији и тиме утиче на брзину и ефикасност размене информација. С друге стране, она је погодна за писани језик јер већи број информација преноси мањим бројем језичких елемената и има потенцијал да на различите начине спецификује односе између идеја” (Грковић-Мејџор 2004: 128). Хипотакса одговара писаном језику, јер омогућава да се велики број информација сажме у неколико речи (Харис, Кембел 1995: 309).

Ирена Грицкат субординацију везује за писани, поготово за правни језик:

Сваки чин слободног писања, а дотеривање правног садржаја поготову, неминовно мобилише аутора да не мисли „у глобалима”, да што боље изоштрава своје исказе. У невезаном говору ми можемо, нпр., да састављамо узрочне реченице тако рећи необавезно, све на исти калуп или уопште без калупа. Али ако смо у положају да пишемо сложенији правни текст, за јавност или за потомство, доћи ћемо до сазнања да у категорији узрочности постоји разлика између узрока неке радње као такве, узрока побуде која је до радње довела, узрока самог расправљања о њој, итд. Писани документ који проистекне из таквог

⁵⁴ „The view that hypotaxis appears later in the development of language is based in part on the assumption that hypotaxis is a sophisticated, highly developed construction, often coupled with an assumption that parataxis is primitive.”

нашег сазнања биће природан утолико што ће бити мање или више одраз тих мисаоних сплетова, али неприродан утолико што неће одразити владајуће говорне обичаје. (Грицкат 2004: 27–28)

Језик поседује и друга средства за исказивање дубинског хипотаксичког значења (партиципи, герунди или номинализације) (Грковић-Мејдор 2004а: 132). Издвајају се два типа развоја хипотаксе: (а) претварање паратаксичких реченица у хипотаксичке; (б) вербализација партиципских структура, односно претварање номиналних структура у вербалне (Грковић-Мејдор 2004а: 134; Курешевић 2013: 65; Курешевић 2015: 21).

У историји развоја словенске сложене реченице издваја се неколико фаза: (а) стадијум јукстапозиције; (б) статијум хомонимичних везника, који служе као ознака зависног или независног обележја реченица; (в) стадијум синонимичних везника, који служе да означе исти однос зависности; (г) стадијум специјализације везника за одређене функције (Грковић-Мејдор 2004а: 136). У новије време то подразумева развијање система сложених везника, чиме се постиже специјализација значења унутар већ постојећих значења, али и развијање потпуно нових значења, као што је значење спецификације (Ђуркин 2018б: 385–398). Слободан Павловић, говорећи о развоју старосрпске хипотаксе, издваја фисиони и фусиони механизам развоја сложених реченица. Фисиони приступ, у чијој су основи механизми ширења, претпоставља да је сложена реченица настала тако што је проширена проста реченица. Реченица се образује око предиката као централног члана, а остала реченична средства добијају улогу његових допуна и одредби. С друге стране, према фузионом приступу, у чијој је основи механизми спајања, сложена реченица настаје од претходно независних реченица, паратаксичких или јукстапонираних, формализацијом њихове логичко-семантичке везе (Павловић С. 2013: 294).

Развој сложених клауза обухвата и процес реанализе субординатора. Пример је немачко *dass* које је, као демонстративна заменица, било део главне реченице, па је реанализиран као маркер субординације (Харис, Кембел 1995: 286). Реанализа је важан део промене кроз коју пролазе субординиране реченице, што укључује и реанализу врсте речи (Харис, Кембел 1995: 289).

3.3.4. Статус историјске синтаксе у србистици и сербокоратистици

У другој половини XX века историјска синтакса у србистици и сербокоратистици била је маријализована. Међутим, у овом периоду јављају се два важна достигнућа из области историјске синтаксе. Таква је књига *Студије из историје српскохрватског језика* Ирене Грицкат (1974, 2004). У овој књизи Ирена Грицкат бавила се историјским развитком српскословенске зависне реченице са аспекта говорног (народног) језика и са аспекта балканологије. Значајна је и књига Ласла Дежеа *Типолошке студије из старе српске синтаксе (Typological Studies in Old Serbo-Croatian Syntax)*, објављена 1982. године на енглеском језику у Будимпешти. Његова истраживања обухватају студије о вербалној фрази, глаголским аргументима, површинској структури падежних система, именској фрази, нефинитним конструкцијама, зависносложеним реченицама, реду речи, укључујући и ред речи у комплексним реченицама. Значајно је и поменути рад Ханса Кристијана Микелсена о статусу сложених реченица (независносложених и зависносложених) у Струшком препису *Душановог законика* (Микелсен 1981).

Најважнији теоријско-методолошки текст посвећен историјској синтакси у србистици је текст Јасмине Грковић-Мејдор „Увод у историјску синтаксу” (в. одељак 3.3.2). Јављају се радови посвећени историјској синтакси српскословенског и српског народног језика у средњем веку, али и радови посвећени синтакси старословенског језика (в. Грковић-Мејдор 1991; Грковић-Мејдор 1992; Грковић-Мејдор 1993; Грковић-

Мејдор 1994; Грковић-Мејдор 1996а; Грковић-Мејдор 1996б; Грковић-Мејдор 2001; Грковић-Мејдор 2006; Грковић-Мејдор 2008; Грковић-Мејдор 2010а; Грковић-Мејдор 2010б; Грковић-Мејдор 2011а; Грковић-Мејдор 2011б; Грковић-Мејдор 2012а; Грковић-Мејдор 2012б; Грковић-Мејдор 2013; Драгин 2005; Драгин 2009; Драгин 2014; Јерковић 1990; Курешевић 1996; Курешевић 1997/8; Курешевић 1999/2001; Курешевић 2001; Курешевић 2005; Курешевић 2009; Курешевић 2010а; Курешевић 2010б; Курешевић 2011а; Курешевић 2011б; Курешевић 2011в; Курешевић 2013; Павловић С. 2006а; Павловић С. 2006б; Павловић С. 2006в; Павловић С. 2006г; Павловић С. 2006д; Павловић С. 2006ђ; Павловић 2007б; Павловић 2007в; Павловић 2007г; Павловић 2007д; Павловић 2008; Павловић 2009а; Павловић 2009в; Павловић 2009г; Павловић 2009д; Павловић 2010; Павловић С. 2013; Петковић, Поломац 2013; Поповић 1994)⁵⁵.

3.3.5. Историјски аспекти проучавања (зависно)сложене реченице у србистици и сербокоратистици

Развој историјске синтаксе у србистици и (сербо)коратистици везује се за четвороделну студију Томислава Маретића *Везници у словенскијем језицима* (Маретић 1887; Маретић 1888а; Маретић 1888б; Маретић 1888в). Везнике аутор дефинише на следећи начин: „veznici имају у језику posao, da iziču odnošaj među riječima i među rečenicama” (1887: 76). За реченице у словенским језицима Маретић истиче да се повезују релативним заменицама или везницима (1887: 78). У најстаријем ступњу развоја језика настао је само најужи скуп неопходних везника. Касније су се, на основу развоја мишљења, развијала и нова језичка значења (Маретић 1887: 78–79). Настанак везника аутор објашњава принципом раста (1887: 79).

Ирена Грицкат истиче значај везничког система за развој система сложених реченица. Везници обазовани заједно групишу се у „системе подложне сасвим одређеним, заједничким развојним усмерењим” (Грицкат 2004: 65), што значи да системи и подсистеми сложених везника имају исти развој

Хипотаксичким структурама у српскословенском језику највише се бавила Марина Курешевић (2014; 2015). Ауторка каже да се субординација изражава нефинитним средствима (партиципима, герундима, номиналним конструкцијама, инфинитивом) и финитим (вербидним) конструкцијама (2013: 20–21; 2015: 65). Старословенски, а касније и српскословенски, хипотаксички систем претрпео је велики утицај грчког језика (Курешевић 2022: 9–10).

Слободан Павловић (2013: 293–325) каже да су везници основно обележје хипотаксичких структура. Велики број везника је вишезначан, па они првенствено имају граматичко значење. Семантички тип обично се реконструише из контекста (Павловић С. 2013: 306–307). У старосрпском језику зависни везници су се развили од упитних речи, деиктичких речи и модалних партикула (Павловић С. 2013: 307).

Слободан Павловић у својој књизи *Старосрпска зависносложена реченица од XII до XV века* издваја следеће подсистеме зависносложених реченица: допунске, односне, просторне, временске, поредбене, узрочне, намерне и погодбене (Павловић 2009а). Приликом анализе зависносложених реченица аутор је користио следеће критеријуме: лексичко-семантичка својства глагола, валентност управне и зависне предикације, пропозитивни садржај главне и зависне предикације, темпорално-аспекатску парадигму, квантитативну анализу, таутосубјекатске и хетеросубјекатске реченичне комплексе, однос зависних реченица према конкурентним конструкцијама, семантичко-

⁵⁵ О прегледу синтаксичких проучавања у оквиру пројекта *Историја српског језика* (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду) до 2007. године в. Грковић-Мејдор (2007а).

прагматичке факторе, жанровске конвенције и положај реченице у оквиру надређеног реченичног комплекса (препонирана, интрапонирана, постпонирана, екстрапонирана). Аутор издваја следеће минималне формалне маркере зависносложене реченице у старосрпској пословноправној писмености: аспект, везивање неког елемента за значењски неспецификовани везник, везник као спецификовано средство за изражавање неког значења, темпоралну релацију између зависне и управне предикације и контекст. Запажају се трагови говорног језика у структури реченице (Павловић 2009а: 169а).

Приликом испитивања структуре зависнослужених реченица, Слободан Павловић поклања пажњу кореферентима. Кореференти су „траг чвршће формализованости (и интегрисаности) зависне реченичне структуре”, али и „додатни интегративни маркери”, „односно индикатори граматичке недостатности (нестабелизованости)” реченичне структуре (Павловић 2009а: 107). Комплекси са корелитативима посматрају се као прелазна фаза у развоју зависнослужених реченица између „независних реченичних структура које се – губећи аутономну интонацију – интегришу у реченични комплекс и с, друге стране синтаксичко-семантички стабилизираних реченичних комплекса у којима везник функционише као достатни индикатор дате релације” (Павловић 2009а: 223).

Пажња је посвећена и положају зависнослужене реченице у оквиру надређене реченичне структуре. Препонованост се тумачи на различите начине: (а) упитним пореклом реченице (в. Павловић 2009а: 110); (б) „архаичном структуром – трагом некадашњег низања независних реченичних конструкција” (Павловић 2009а: 131); (в) логичким следом радњи (Павловић 2009а: 169); (г) нијансом погодбености условљеном „прескриптивно-регулативним карактером” пословноправног стила (Павловић 2009а: 122). С друге стране, постпонованост се тумачи: (а) као фаза у развоју зависнослужених реченица – „први корак у процесу стабилизације реченичног распореда”; (б) као логички след радњи (уп. Павловић 2009а: 191, 287); (в) као првобитно деиктичко порекло везника (какав је случај са везником љ) (уп. Павловић 2009а: 252).

Једно од својстава правног језика јесте и његов прескриптивни карактер, који условљава и већу појаву неререференцијалних радњи, везаних за сферу будућности или свевремености. Ово има утицаја на избор зависних реченица, а нарочито сужава избор временских реченица (Павловић 2009а: 167).

3.3.6. Статус синтаксичких проучавања у традиционалним историјскојезичким студијама⁵⁶

Језик писаца преддуковске епохе углавном је проучаван историјскојезичком методом, која подразумева дескрипцију на графичко-ортографском, фонетско-фонолошком, морфолошком и лексичком нивоу, а тек делимично обухвата творбени и синтаксички ниво. О овоме Љиљана Суботић пише:

Језик аутора старијих епоха, ако је већ описан, учињено је то махом традиционалним приступом и појмовним апаратом, и већином у облику монографског описа целог микро језичког система, при чему се о синтакси обично тек овлаш и спорадично расправљало. Стога би том корпусу требало поново прићи за шта је потребно реанализирање и синтаксичког нивоа и термилошко преименовање феномена у складу са новим лингвистичким сазнањима (Суботић 1994: 598).

⁵⁶ Сумарна верзија поглавља објављена је као део рада „Најважније тенденције у проучавању синтаксе српског језика 19. века” (*Савремена проучавања језика и књижевности, зборник радова са XI научног скупа Младих филолога Србије на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, година XI, књига I*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2738, посебно 30–33).

О недостацима ове методе Јован Кашић каже: „о језику писаца који долазе у обзир за поређење информисали [су] граматичари различитог научног формата, различитих концепција и амбиција, што је било од значаја приликом избора појава и детаља који ће бити обухваћени датим описима” (Кашић 1968: 154). Углавном су аутори користили диференцијални приступ, а Јован Јерковић га овако објашњава: „Нису посебно истицане особине које у књижевном језику имају општу, неограничену фреквенцију, већ одступања с било ког аспекта. Узимано је и оно што се јавља као алтернативна могућност” (1972: 296).

Милош Ковачевић критикује третман синтаксичких конструкција у традиционалним студијама и каже да је „синтаксички ниво по правилу најскромније представљен. Често и не толико бројем страница колико самим резултатима (њиховом употребном вриједношћу)” (1989: 177). Као највећу замерку традиционалним студијама аутор истиче недостатак систематских описа и свођење описа на диференцијалне особине, описане ван система и подсистема у којима функционишу. Показује да се разлике између система и подсистема у различитим дијакроним пресецима не свде само на разлике у инвентару већ и у структури семантичких поља (Ковачевић 1989: 177). О предности систематских описа аутор пише:

Системски (структурални) описи показали би, увјерени смо, да се језик и у случајевима кад су два стања потпуно формално подударна стално усавршава: или сужавањем или проширењем семантичких оптерећења постојећих форми, или пак укидањем (смањењем) или богаћењем форми за дату категорију. Тиме би се уједно показало да чак и потпуна формална подударност најчешће и не значи подударност него тек *привид подударности* јер у семантичкој структури датог система и исте форме имају различиту вриједност (бар у смислу искључења потпуне семантичке еквивалентности) (Ковачевић 1989: 178).

Ана Кречмер, говорећи о језику *Хроника грофа Ђорђа Бранковића*, осврће се и на методолошке аспекте важне за проучавање синтаксе предстандардног периода (2002: 11). Ауторка предлаже радни модел за проучавање писмене традиције преддуковске епохе: „При томе се, као непосредни објекат истраживања узима сам текст са свим својим особинама, основни метод истраживања је дескрипција, а сваке априорне премисе и селекције свде се до апсолутног минимума” (Кречмер 2002: 11).

Диференцијални приступ присутан је у свим традиционалним језичким студијама посвећеним језику писаца и листова XVIII и XIX века. Изучавају се: грађа реченице, ред речи, заменице, придеви, глаголи, прилози, везници, бројеви, конгруенција, употреба падежа и употреба глагола. О реченицама се дају само основна запажања (Албин 1968; Бабић 2012; Јерковић 1972а; Јерковић 1981; Кашић 1968; Младеновић 1964; Милановић 2014; Нуорлуото 1989; Херити 1983; Суботић 1989). Херта Куна у анализу укључује и утицај страних језика (руског/рускословенског, латинског, немачког и италијанског) на структуру реченице Доситеја Обрадовића (1970). Александар Милановић у свом магистарском раду *Особине језика „Новина Сербских (1813–1822)”* доста простора посвећује анализи сложене (и зависносложене) реченице (Милановић 1998: 105–137).

3.3.7. Појединачне студије посвећене синтаксичким проблемима XIX века

У новије време јављају се студије посвећене синтакси језика XIX века засноване на савременој методологији. Њих карактерише одабир једног проблема, који се обрађује на ограниченом корпусу. Уколико се узима више дела, корпус је функционалностилски разноврстан. Као гранична се узима 1868. година. Бирају се дела која репрезентују доситејевски и славеносрпски период. Од синтаксичких тема најчешће се обрађују: употреба партиципа (Суботић 1995; Суботић 1998), употреба пасива (Бјелаковић 2005; Бјелаковић 2008; Бјелаковић 2009; Суботић, Бјелаковић 2005), употреба инфинитива

(Ајдановић, Ружић 2015; Грковић-Мејдор, Курешевић 2005; Петровић, Војновић 2005; Суботић 1996), условне реченице (Шафер 2017; Шафер 2019), декомпоновани предикат (Бјелаковић 2007а; Војновић 2007а), агенс у пасивним конструкцијама (Бјелаковић 2007б; Бјелаковић 2007в), номинализоване структуре (Ајдановић 2007; Ајдановић 2008; Војновић 2007б; Суботић 1986), корелативи (Милановић 2002б; Милановић 2003), барокна реченица (Антић 2019; Михајловић 2019; Мијаловић, Мијаловић 2019; Суботић 2007; Стевановић 2017), парцелисање реченице (Суботић 1994), употреба глаголских времена (Цолић Јовановић 2018) релативне реченице (Суботић 1995), интенционалне реченице (Ковачевић 1989), допунске реченице (Суботић 1988) и адвербијалне реченице (Цолић 2018). Синтакси XIX века прилази се и са аспекта традиционалне методологије (Кашић 1970; Јовић 2012). Синтаксом језика фазе стабилизације савременог српског језика бавио се Живојин Станојчић у два монографијама посвећеним синтакси језика Лазе Лазаревића (1973, 1980), као и у неколиким радовима (Станојчић 1980).

3.4. Релевантни аспекти спољашње историје језика

3.4.1. Статус српског књижевног језика у XIX веку

Борис Унбегаун разликује три периода у развоју српског књижевног језика: (а) од 1690. до 1740. користи се српскословенски; (б) од 1740. до (око) 1780. књижевни језик је рускословенски или „славенизирани руски“, којима конкуришу „славенизирани српски” и руски књижевни језик; (в) последњих двадесет година XVIII и почетак XIX века време је доминације „славенизираног и русифицираног српског” и време покушаја да се он замени народним језиком (Унбегаун 1995: 21; Суботић 2004: 165).⁵⁷ У употреби су рускословенски језик (виши стил), славеносрпски језик (средњи стил) и доситејевски / нижи слој славеносрпског / српски народни језик (нижи стил) (Суботић 2004: 181–182; Унбегаун 1995: 51).

Као синтаксичка обележја црквенословенског, односно рускословенског језика, Борис Унбегаун издваја употребу аориста и имперфекта, употребу апсолутног датива, употребу инфинитива са *еже* и употребу везника и партикула *абіе, аце, убо, обаче, зане, јако, точію, паки, сице, сиргъчь, сгъмо* (1995: 41–42). Ана Кречмер као одлике синтаксе високог руског стила издваја: синтетичке претериталне форме, употребу одређених хипотаксичких везника, употребу апсолутног датива и употребу партиципа и партиципских конструкција (2002: 12). Што се тиче особина зависнослужених реченица, издвајају се: (а) употреба **i-* и **k-* заменица, при чему црквенословенски показује велику тежњу ка првом (употреба *иже*); (б) употреба конструкције са *да* уместо старог инфинитива; и (в) синкретизам синтаксичких конектора (*иже, који, што*) (Кречмер 2002: 12). За синтаксу рускословенског језика Павле Ивић и Александар Младеновић пишу да се „поводила за гломазном латинском и немачком реченицом какву су као узор нудили текстови аустријске администрације” (Ивић 2014: 124).

Као посебан тип у XVIII издваја се славеносрпски језик. Ана Кречмер одређује славеносрпски⁵⁸ као „*jezik srpskih tekstova nastalih u austrijskom delu Srbije u vremenu između 1760. i 1830. g.*” (1990: 221). Ирена Грикцат каже да: „[п]од славеносрпским треба подразумевати све оно што су људи од пера, почев од друге половине XVIII до негде пред средину XIX века, надграђивали над свакодневним говором нешколованог света,

⁵⁷ Ова подела на три језичка типа заснива се на подели на три језичка стила, која је тада владала у Русији (Кречмер 1990: 223; Кречмер 2002: 12; Толстој 2004: 27–28).

⁵⁸ Истраживање овог периода интензивира се активношћу Александра Младеновића и новосадске лингвистичке школе (Кречмер 1990: 221–223).

над својим родним дијалектом или дијалектима” (Грицкат 1966: 65). Александар Милановић славеносрпски језик одређује као „хибридну језичку творевину са ненормираним односом елемената из рускословенског, руског књижевног, српског народног језика (говора градова и вароши на тлу шумадијско-војвођанског дијалекта) и српскословенског језика” (2013: 10). Александар Милановић разликује две фазе развоја славеносрпског језика: (а) „*орфелиновски језик, изразито руског типа*”; (б) „*доситејевски, радикално посрбљен на граматичком, првенствено на морфолошком плану*” (Милановић 2013: 10).

Славеносрпски језик је мешовити језички тип који садржи елементе рускословенског, српског народног језика и руског књижевног језика, па чак и неке особине српскословенског језика (Младеновић 1989а: 82). Према Александру Младеновићу време „мирне егзистенције” славеносрпског језика траје од друге половине XVIII до друге деценије XIX века. За еволуцију славеносрпског језика, Александар Младеновић каже: „Општа линија развоја славеносрпског језика ишла је, прво, ка већем приближавању српском народном језику, ка већој његовој стабилизацији, и, друго, ка утврђивању извесних особина, ка генерализацији његове употребе” (Младеновић 1989а: 82–83).

Временом се у славеносрпском језику повећавао број народних особина (Ивић 2014: 135). Удео народних и рускословенских особина није био устаљен (Младеновић 1989а: 135). Славеносрпски је био резервисан за световна дела (Ивић 2014: 131–132; Младеновић 1989а: 136;). Славеносрпски је био писани језик. Ограничени број људи га је користио у усменој комуникацији (Ивић 2014: 134; Младеновић 1989: 136).

Ана Кречмер предлаже методологију за анализу текстова славеносрпског периода. Прва фаза је детаљна дескрипција, а након ње следе интерпретација и експликација. Лингвистичка анализа се састоји од: (а) потпуне дескрипције језичких особина на свим нивоима; (б) поређења текста превода са језиком оригинала; (в) класификације особина према језичком типу; (г) социолингвистичке и шире културне анализе (Кречмер 1990: 226).

Ирена Грицкат је шездесетих година XX века писала да се проучавање славеносрпског језика треба свести на проучавање његове лексике (1966: 65). Ирена Грицкат каже да „није толико битно да се проучавају пролазне фонетске и морфолошке особине овог језичког периода, а такође ни његове синтаксичке одлике или застрањивања. Не само што није потребно него није ни могућно писати граматику или синтаксу нечега што није језик већ језичко стање, језичко превирање, почетак књижевног језика” (Грицкат 1966: 65). Ова концепција погрешна, пошто је довела до занемаривања синтаксичког нивоа. Ирена Грицкат је у праву да не треба проучавати само књижевна дела, већ треба узети у обзир и полифункционални корпус: „То значи да се морају узимати и дела тзв. лепе књижевности и школске књиге и канцеларијски списи и новине и друго” (Грицкат 1966: 66).

Утицај страних језика (руског, рускословенског, немачког и латинског) посебно је видљив у синтакси славеносрпског језика (Суботић 1984: 6). За синтаксу књижевности XVIII века Ирена Грицкат каже: „И синтакса је стара, чак архаична са гледишта славистике, уз нешто несловенских утицаја” (1966: 63), односно она представљала „подражавање оних руских синтаксичких елемената, који су и тамо мање-више представљали имитацију” (Грицкат 1966: 65).

У току XVIII и XIX века постоји и непрекинута традиција писања на народном језику. Народни језик користи се у периферним и краћим жанровима (Грицкат 1987: 113). Планско увођење народног језика у књижевност везује се за Доситеја Обрадовића (Унбегаун 1995: 71–72). За Доситејев језик Никита Толстој каже да је шумадијско-

војвођански банатског типа са славенизмима у горњем слоју (Ивић 2014: 140; Тослтој 2004: 127).

Доситејевски језички тип⁵⁹ развија се у другој половини XIX века и „може [се] сматрати наредним степеном развоја до којег је еволуирао славеносрпски на путу србизације” (Суботић 2004: 182). У литератури користи се и термин *народни језик* (Бјелаковић 2008: 20; Младеновић 1969: 61; Суботић 2004: 182; Толстој 2004: 38). То је „тип језика чија је основа била српска ’народна’ са присуством елемената, на лексичком плану, рускословенске провенијенције, тзв. славенизама” (Бјелаковић 2008: 20). Ирена Грицкат користи термин *нижи слој славеносрпског језика* (1987: 112; Суботић 2004: 1985). За овај језички тип ауторка пише: „он је био реалистичан утолико што је много пута морао, обликујући се *ad hoc*, да се неклишетирано примењује на раније незапажене и неописиване ствари” (Грицкат 1987: 116). У овом језичком типу нема устаљених правила (Грицкат 1987: 117). У питању је екавски говор шумадијско-војвођанског типа, који је користила грађанска класа у Војводини (Грицкат 1987: 118). За синтаксу овог језичког слоја Ирена Грицкат каже да је „још недовољно оспособљена”. У овом периоду у њу се уносе нови термилошки изрази и конструкције под утицајем страних језика (Грицкат 1987: 121)

Ирена Грицкат говори и о барокизацији језика (1987: 125). Овај талас се јавио преко пољског, украјинског и белоруског барока, а код нас је стигао преко рускословенског и руског (Грицкат 1987: 125; Толстој 2004: 27–28). У Русији барокизација се јавља под утицајем западноевропске литературе. У реченичној структури виде се „одрази латинских и немачких синтаксичких конструкција са глаголом на крају, као и општа накићеност и компликованост реченице” (Грицкат 1987: 125).

3.4.2. Српски књижевни језик у XIX веку

У вези са употребом књижевног језика у XIX⁶⁰ веку се издвајају велика потпериода: (а) предстандардни период; (б) период победе српског књижевног језика вуковског типа. Као гранична узима се 1868. година, када је у Србији званично усвојена Вукова језичка и правописна реформа. Почетком XIX века користе се рускословенски, славеносрпски и доситејевски језички тип, и, у траговима, српски народни језик. Живе чак и неке српскословенске особине (Ивић 2014: 159–166; Младеновић 1989а: 48; Суботић 2004: 149, 182). Према Никити Толстоју у овом периоду остала су у конкуренцији два стила: средњи стил (славеносрпски језик) и нижи стил (српски народни језик) (Суботић 1981: 182). Крајем XVIII и почетком XIX века рускословенски језик био је резервисан за црквену употребу (Младеновић 1989а: 48). Међутим, рускословенски је и даље био језик почетног описмењавања (Ивић 2014: 160; Младеновић 1989а: 46–50). За велики број текстова који су настали од двадесетих до четрдесетих година XIX века Александар Младеновић каже да су „у великој мери народни” (1989: 62). Према Борису Унбегауну, на почетку XIX века јавља се много позајмљеница из славеносрпског/рускословенског књижевног језика, али „основа говорног језика се није мењала и остала је српска” (1995: 68).

У првој половини XIX века у административно-правном стилу доминира *доситејевски језик* (Луковић 1994а: 29). У Србији у XIX веку велики утицај имао је језик

⁵⁹ Термин *доситејевски језик* уведен је у раду Павла Ивића „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског” (1991: 5).

⁶⁰ Павле Ивић и Јован Кашић XIX век деле на два потпериода: (а) доба победе народног језика (1804–1878); (б) епоха кристализације стандардног језика (1878–1918) (Ивић 2014: 159–255, 256–305).

Срба из Аустроугарске. Они долазе на позиције у оквиру државне службе, културе и школства (Димитрије Давидовић, Аврам Петронијевић, Стефан Радичевић, Јаков Живановић и други). Током тридесетих година XIX века у Србији нагло се повећава број чиновника (Луковић 1994а: 33). Они су са собом донели доситејевски језички тип и говор грађанске класе у Хабзбуршкој монархији (Луковић 1994а: 34). У периоду од тидесетих до шездесетих година XIX века развијају се култура, администрација и просвета. Отварају се институције и школе. Друштво српске словесности почело је да ради 1842. године (Ивић 2014: 206–209; Грицкат 1964; Мацановић 2018: 26–27).

У току друге половине XIX века долази до урбанизације и европеизације књижевног језика на вуковској основи (Луковић 1994а: 61). На обликовање екавског стандарда, који је у основи законских текстова у Кнежевини, односно Краљевини Србији, утицао је шумадијско-војвођански дијалекат урбаних центара, Београда и Крагујевца (Луковић 1994а: 61–62). Овај период карактерише убрзан развој школства и културе. Велики број људи из Србије школује се у иностранству (Француска, Немачка, Белгија, Швајцарска и Русија). Отвара се универзитет и развијају се нове научне дисциплине (Ивић 2014: 259; Луковић 1994а: 62–63)

Епоха шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година XIX века одређена је као „гранична” или „прелазна” (Станојчић 1973: 5): „Језички системи прелазних епоха представљају једновремени израз учвршћеног система и зачетак нових црта, па – без обзира на чврстину система – увек имају и тенденције колебања. Оне су и први знак нових система” (Станојчић 1973: 7). Престаје јако деловање екстралингвистичких фактора на развој српског стандардног језика и примат добијају унутарјезички фактори (Грицкат 1994: 5–6). Књижевни језик улази у фазу своје „мирне егзистенције”. Развијају се лексика и синтакса (Грицкат 1994: 5–6; Ивић 2014: 256; Луковић 1994а: 67; Симић, Јовановић 2004: 51).

На крају века развија се београдски стил. Долази до преструктурирања реченице под француским утицајем, што се огледа у смањењу броја корелатива⁶¹ (Милановић 2003: 89). Београдски стил нема јединствену норму (Ивић 2014: 266). То је језик младе генерације која се школовала у Француској или у француским градовима у Швајцарској. У том периоду француски је био језик престижа, културе и књижевности, па је приметан његов утицај на развој српске реченице (Ивић 2014: 266–269).

3.4.3. Историјски аспекти функционалностилске диференцијације и развој функционалних стилова у XIX веку

Функционалностилска диференцијација је пратилац друштвених промена и везује се за развој стандардног језика (Симић, Јовановић 2004: 46). Свет о потреби да језик буде функционално издиференциран постоји још код Захарија Орфелина, који је „већ 1768. инсистирао на стварању трију напоредних језичких норми: *рускословенске, руске и српске народне*” (Милановић 2013: 9). Ана Кречмер истиче да је развој функционалних стилова у историјској перспективи слабо проучен (2004: 201).

Заметци функционалностилске диференцијације могу се пратити још у средњем веку. Слободан Павловић дели старосрпску пословноправну писменост на жанрове даровница, привилегија, покладница и захтевница (2013: 341–368)⁶². У студијама о српској дипломатици, Станоје Станојевић издваја делове средњовековних повеља, који показују одређене стилске специфичности (1928). Српскословенски језик, такође,

⁶¹ О корелативима в. Поповић Московљевић (2016).

⁶² Аутор је неколико радова посветио жанровима старосрпске пословноправне писмености (Павловић 1999; Павловић 2000а; Павловић 2000б; Павловић 2003; Павловић 2004а; Павловић 2004б; Павловић 2007а; Павловић 2009б).

показује „развијену функционалностилску издиференцираност” (Курешевић 2022: 13). Анализирајући ниже жанрове српскословенског језика, Марина Курешевић је дошла до закључка да хипотаксичке структуре представљају маркере функционалностилске диференцијације (Курешевић 2015: 63). Праћење имплицитних и експлицитних хипотаксичких конструкција један је од начина праћења формирања функционалних стилова у историјској перспективи (2015: 65). У историји језика на функционалностилску дистрибуцију утичу стилски, семантички и хронолошки фактори (Курешевић 2015: 65). У оквиру српскословенске епохе као доминантни фактори функционалностилске диференцијације издвајају се друштвено-историјски фактори, типологија текста, контекст, тип дискурса, жанр, тематика текста, однос аутора према тексту или теми саопштења, литерарна школа, друштвена намена текста (адресат), језик оригинала, образованост писара (Курешевић 2022: Одлике административног језика писама и повеља из доба Деспотовине јесу номиналност, деперсоналност, употреба рефлексивног пасива и клишеизираност (Поломац 2016: 381–413).

Зачетке функционалних стилова налазимо у предстандардном периоду (Ајџановић 2008; Бјелаковић 2007а; Бјелаковић 2007б; Бјелаковић 2007в; Бјелаковић 2008; Бјелаковић, Марковић 2010; Бјелаковић 2017; Војновић 2007а; Војновић 2007б; Грицкат 1964; Грицкат 1994; Ђуркин 2018б: 349–440; Јовић 2011а; Јовић 2012; Луковић 1994а; Кречмер 2004; Милановић 2013; Неринг 1996; Симић, Јовановић 2004; Стојановић 2008). Исидора Бјелаковић истиче да се „у језику писаца предвуковске епохе уочавају извесне тенденције, чак и регуларности у присуству истих елемената у сличним текстовима, што би се могло посматрати као почетак формирања функционалних стилова будућег стандардног језика” (2008: 19). Ана Кречмер, с друге стране, каже да је „стилска диференцијација у српској писмености с почетка 19. в. још увек била слабо изражена” (2004: 208). Радоје Симић и Јелена Јовановић подвлаче да се зачеци функционалностилског раслојавања могу видети и у текстовима Вука Стефановића Карацића (2004: 50). Проучавање функционалних стилова у предстандардном периоду треба да обухвати лингвистички, социолингвистички и текстолошки аспект (2004: 203–204). Текстолошка анализа обухвата жанровски различите текстове истог аутора и проучавање истог жанра у синхронном и дијахроном пресеку (Кречмер 2004: 204).

Милош Луковић (1994: 23–24) скреће пажњу на запажање Ирене Грицкат да се проучавање књижевног језика не може ограничити на књиженоуметнички жанр:

Јасно је да историја књижевног језика не сме да буде ограничена на историју изражавања у тзв. лепој књижевности (...). Треба узимати у обзир, уколико се располаже материјалом, и друкчије споменике писмености, научне, административне и трговачке списе, статистике, наредбе, расписе итд. Неоспорна је чињеница да се и у тим посебним сферама, стиловима или типовима језика, или како се то већ у модерној лингвистици све назива, појављују речи сковане односно преосмишљене за одговарајућу потребу, без којих после не може да опстане ни говор представника књижевног језика, ни сама лепа књижевност (Грицкат 1964: 130).

У другој половини XIX века почиње функционалностилска диференцијација „са разгранатим функционалним стиловима (поетским, прозно-литерарним, научним, новинарским, разговорним итд.) и са обимном терминологијом најразличитијих струка” (Ивић 2014: 243; Луковић 1994а: 73).

Постоји више радова посвећених функционалним стиловима који се развијају у XIX и почетком XX века: научном (Бјелаковић 2017; Грицкат 1964; Грицкат 1994), новинарском (Јовић 2011; Јовић 2012; Милановић 1998а; Милановић 1999а; Милановић 1999б; Милановић 2000а; Милановић 2000б; Милановић 2002а; Милановић 2004; Милановић 2013; Поломац 2006), административно-правном (в. поглавље 2.4) и разговорном (Кашић 1969; Кашић 1971).

3.5. Основне одлике зависносложене реченице, критеријуми за анализу и статус зависносложене реченице у XIX веку

У овом одељку осврнућемо се на: (а) статус зависносложене реченице у граматикама и приручницима из XIX века (одељак 3.5.1); (б) на основне одлике зависнослужених реченица издвојених у синтаксичкој литератури (одељак 3.5.2); (в) на доприносе Милоша Ковачевића; и (г) на статус слојених везника у синтакси слојене реченице (одељак 3.5.4).

3.5.1. Статус зависносложене реченице у граматикама и приручницима објављеним у XIX веку и почетком XX века⁶³

Синтакса у XIX веку је „најнеразвијенији део науке о језику” (Мацановић 2018: 317). У овом одељку биће обрађене граматике и приручници издати у току XIX и почетком XX века: *Србска синтакса* Ђуре Даничића (Београд, 1858), *Складња илирског језика* Адолфа Вебера Ткалчевића (Беч, 1862), *Извод из српске граматике* (друга књига, *Синтакса*) Јована Бошковића (Београд, 1864), *Грамматика српскохрватског (илирског језика)* (*Grammatica della Lingua Serbo-Croata (Illirica)*) Петра Будманија (Беч, 1867), *Српска синтакса за реалке и ниже гимназије* Стојана Новаковића (1870, Београд), *Српска граматика* Стојана Новаковић (1894, 1902, Београд), *Српска синтакса* Јована Живановића (1899, Нови Сад), *Грамматика и стилистика хрватскога или српског језика* Томислава Маретића (1899, Загреб) и *Српска синтакса* Јанка Лукића (1920, Београд). Ово поглавље ћемо поделити на два одељка. У одељку 3.5.1.1 говоримо о статусу зависнослужених реченица у одабраним граматикама, а у одељку 3.5.1.2 говоримо о статусу периода као посебног реченичног устројства у XIX веку.

3.5.1.1. Дефиниција и критеријуми за поделу (зависно)служених реченица у граматикама и приручницима објављеним у XIX веку и почетком XX века

У *Србској синтакси* Ђуре Даничића и у *Изводу из српске граматике* Јована Бошковића изостаје анализа синтаксе простице и синтаксе слојене реченице. Реченица се само укратко дефинише у уводном поглављу, истиче се да се слојена реченица састоји од више простицих реченица и даје се један пример слојене реченице. Даља објашњења изостају (Бошковић 1864а: 1–4; Даничић 1858: 1).

Адолфо Вебер Ткалчевић помиње простице, „разширене”, једноставне⁶⁴, стегнуте⁶⁵, састављене, многостручно састављене и покраћене реченице (Вебер 1862: 4; Павловић Јовановић 2022б: 169)⁶⁶. Посебну пажњу обраћа на релативне реченице (Вебер 1864: 14–15). Описана је и употреба времена у зависним реченицама (Вебер 1862: 100–113). Везници се дефинишу као непорменљиве речи које спајају речи у реченици и целе реченице, а деле се на *узпоредне* (независне) и *подредне* (зависне) (Вебер 1862: 120;

⁶³ У доку израде докторске тезе ово поглавље у проширеној верзији објављено је као посебан рад: Јелена Павловић Јовановић, „Статус зависних реченица у граматикама из 19. века”, *Verba iuvenium*, 4, Универзитетско издаваштво Универзитета у Пловдиву, Пловдив, 2022, 167–178. О статусу синтаксичких проучавања у 19. веку в. Павловић (2020).

⁶⁴ Састоје се од једног субјекта и једног предиката (Вебер 1862: 9).

⁶⁵ Могу да се састоје из једног субјекта и више предиката и субјеката и предиката са више додатака (Вебер 1862: 9–10).

⁶⁶ Запажња која се дају за одређене типове зависних реченица даћемо у одговарајућим поглављима, а тамо ћемо навести и издвојене везнике

Павловић Јовановић 2022б: 169). У узпоредне (независне) везнике спадају спојни, раставни, противни, узрочни, закључни и месни везници (Вебер 1862: 120; Павловић Јовановић 2022б: 169). У зависне везнике аутор убраја времене⁶⁷, погодбене, узрочне, допустне, намерне, последичне, присподобне (поредбене) и упитне везнике (Вебер 1862: 126; Павловић Јовановић 2022б: 169).

Петар Будмани наводи копулативне, адверзативне, компаративне, концесивне, каузалне (узрочне), изричне, финалне, темпоралне и интерогативне везнике (Будмани 1867: 144; Павловић Јовановић 2022б: 170–171). Постоје погрешке у класификацији, па се као везници издвајају и друге врсте речи (партикуле и заменички прилози). Реченице аутор дели на *просте (simplici)* и *сложене (composte)*, при чему се сложена реченица састоји од више уједињених простих реченица (1867: 147; Павловић Јовановић 2022б: 170–171). Сложене реченице Будмани одређује као две или више простих реченица повезаних везницима (1867: 230). Сложене реченице дели на координиране (независне) и субординиране (зависне). У координиране реченице спадају копулативне, раставне, адверзитивне, каузалне и конклузивне реченице. Код субординираних реченица разликује главну и секундарне реченице (Будмани 1867: 230). Субординиране реченице добијају свој назив према везнику и аутор у њих убраја изричне, финалне, кондиционалне, компаративне, концесивне и темпоралне реченице. Релативне реченице наводе се посебно као врста реченица која се уводи релативним заменицама. Посебно поглавље је посвећено употреби времена у сложеним реченицама (Будмани 1867: 230–236).

Стојан Новаковић реченице дели према броју предиката и субјеката. Сложену реченицу дефинише на следећи начин: „Кад се пак више таквих простих реченица једна за другом на разне начине постављају свезама или односним заменицама у једну реченицу (управо у низ од реченица) онда се то зове сложена реченица” (Новаковић 1870: 8). Сложене реченице дели по начину склапања или састављања на независне и зависне (1870: 64). Зависне реченице се јављају „кад је мисао, казана у једној, допуна, доказ, објашњење, поређење мисли казаној у другој реченици” (Новаковић 1870: 65). Зависне реченице састоје се из главне и из споредне реченице, при чему главна реченица носи мисао, а споредна њену допуну или објашњење (Новаковић 1870: 68). Аутор користи функционални критеријум, те реченице дели: на додатак подмету, предмет или додатак прироку, циљ или намеру, погодбу (услов), време или место и додатак додатку (Новаковић 1870: 67–68).

На другом месту, Стојан Новаковић истиче да сложене реченице настају приређивањем и подређивањем, те се деле на приређене (независне) и подређене (зависне) реченице (1894: 326). Основни критеријум за разликовање независних и зависних реченица јесте значењска и структурна самосталност. *Подређивање (subordination)* подразумева да су реченице зависне једна од друге, да представљају објашњење мисли у главној реченици или додатак неком делу главне реченице. У оваквом грађењу реченице разликују се главна и споредна реченица (Новаковић 1894: 327). Аутор користи функционални критеријум за анализу зависних реченица. Сматра да су зависне реченице проширени додатак субјекта или предиката (Новаковић 1894: 333). Издваја: (а) субјекатске додатке (додатке подмету), у које спадају придевске реченице и именичке реченице; и (б) додатке предикату или његовим додацима, у које спадају реченичне предметне (додатак објекту), реченице којима се исказује намера, реченице којима се казује погодба, реченице којима се казује допуштање, реченице којима се казује поређење, реченице којима се казује време и реченице којима се казује место и реченице којима се казује последица или узрок (Новаковић 1894: 333).

⁶⁷ При набрајању задржали смо термин и ортографију из оригинала.

Јован Живановић нема посебно поглавље посвећено сложеним реченицама. У поглављу о везницима („Савези“) каже да они „везују реченице“ (Живановић 1889: 27). Реченице дели на независне и зависне (Живановић 1889: 27–28). Наводи спојне, раздвојне, супротне, узрочне, везнике за намеру, конклузивне, декларативне, везнике за допуштање и компаративне везнике.

У Маретићевој *Граматици и стилистици хрватскога или српскога језика* запажања о зависносложеној реченици нису дата на једном месту, већ се налазе у различитим поглављима (у поглављу о реду речи, заменицама, везницима, негацији и глаголским прилозима). Од везничких типова аутор наводи намерне или финалне везнике, везнике начина (модалне), везнике времена (темпоралне), изричне (декларативне) везнике, узрочне (каузалне) везнике, последичне (консекутивне) везнике и допусне или концесивне везнике (Маретић 1899: 501–515).

Сложена реченица, према Јанку Лукићу, јесте спој „две или више простих реченица, од којих свака има свој подмет и прирок“ (1920: 24). Сложена реченица настаје од две самосталне реченице (приређивање, паратакса или *coordinatio*) или тако да једна реченица зависи од друге (подређивање, хипотакса или *subordination*). Несамосталне (зависне) реченице настају проширивањем чланова простопроширене (раширене) реченице. Сложене реченице аутор дели, према броју чланова, на просте сложене реченице и на многострукосложене реченице (1920: 24). У самосталне сложене реченице Лукић грешком убраја и узрочне реченице (Лукић 1920: 29–30). За поделу сложених реченица користи функционални критеријум и издваја следеће типове реченица: (а) реченице које стоје уместо самосталних реченичних чланова (*подметне* или *субјективне* и *прирочне* или *предикативне реченице*); (б) реченице које стоје уместо именичких одредби (*атрибутивне* и *апоситивне реченице*); (в) реченице које стоје уместо објекта (*предметне* (*објективне*) *реченице*); (г) реченице које стоје уместо одредба предиката (реченице за место или локалне, реченице за време или темпоралне, реченице за начин или модалне, реченице за узрок или каусалне, намерне или финалне реченице, погодбене или хипотетичне реченице и уступне, концесивне или пермисивне реченице) (Лукић 1920: 31–35).

3.5.1.2. Статус периода у у граматицама и приручницима објављеним у XIX веку и почетком XX века

Период је структурни облик карактеристичан за организацију реченице у XIX веку. Адолфо Вебер Ткалчевић дефинише период као „umětno sastavljen skup od više izrekah, jedne glavne i drugih podređenih, koje su medju sobom tako spojene, da čim si jednu izreкао, могаћ i sve do краја“ (1862: 144). Периоде дели на *просте* и *састављене*. Просте периоде чине једна главна и више зависних реченица. Састављени периоди садрже протазу и на аподозу. У аподози је главна реченица, а у протазу су зависне реченице. Аподаза мора бити таква да је сама по себи недовољна да изрази смисао. Протазу и аподазу могу се састојати од више реченица (Вебер 1862: 144). У протазу могу бити релативна заменица или везници (временски, погодбени, допусни, поредбени или узрочни), а у аподази могу бити везници или заменице (*тко – о, тко – онај, кад – о, кад – онда, ако – то, премда – ипак, кано што – тако, будућ да – зато*) (Вебер 1862: 145).

Појам *периода* користи и Стојан Новаковић (1870: 80):

Кад су у сложеној реченици састављене две мисли тако да се у једној набраја нешто, или се казује неко правило или разлог, али тако да из тог правила или разлога и из тога набрајања још се не зна шта ће бити – док се у другој из тога набрајања или правила не изведе неки послерад, суд или одлука: онда се таква сложена реченица зове *перијод*.

Период се, као и сложена реченица, састоји из главног и споредног дела. Главна реченица налази се на првом месту, а зависна на другом. Период је „увек вештачки склопљена сложена реченица” (Новаковић 1870: 80). Периоди се могу поделити на чланове (Новаковић 1870: 82).

Период (*оптицај, обилажење*) помиње и Јанко Лукић. Период је „скуп више реченица тако састављених у једну целину, да мисао тек онда постаје потпуна, кад се главне речи кажу” (Лукић 1920: 59). Састоји се из предњег дела или протазе и задњег дела или аподозе. Први део је подређен другом, пошто се у другом делу налази централна мисао. Граница између предњег и задњег дела се зове *периодски прекрет* и на њему се налазе знак две тачке или тачка и запета. По броју реченица у предњем и задњем делу период се дели на двочлани, трочлани, четворочлани и вишечлани период (Лукић 1920: 59). Према врсти везника, периоди могу бити условни, поредбени, допусни, односни, временски и други (Лукић 1920: 60).

Пошто се ради о текстовима насталим у току XIX века, за нас је у дисертацији значајан и појам периода. Посматрамо га као посебну структуру, типичну за XIX век, а посебно за предстандардну епоху. Ради се о посебном начину организације сложене реченице. Сложена реченица састоји се од протазе и аподозе, односно првог и другог члана периода. Између два дела (члана) периода обично се налази интерпункцијски знак (тачка, две тачке или тачка и запета). У структури реченица чести су корелативи. За разлику од барокне реченице, која представља нестабилну реченичну структуру предстандардне епохе, период је стабилна и предвидива структура. Пошто административно-правни стил захтева прецизност у изражавању, очекиван је велики удео зависнослужених реченица структурираних у облику периода.

3.5.2. Одлике зависнослужених реченица, типови зависнослужених реченица и критеријуми за класификацију⁶⁸

У србистичкој и сербокоратистичкој литератури нема јединственог приступа зависнослуженим реченицама (Антонић 2001: 12–13; Велчић 1987: 17–18; Ружић 2006а: 134–140). Један критеријум није довољан за диференцирање зависнослужених реченица од независнослужених (Ружић 2006а:135). Две основне одлике зависнослужених реченица јесу финитни глагол и субординатор (везник или релативизатор) (Кордић 1995: 23; Поповић 1982: 3). У свакој зависној реченици важни су: везник, глаголски вид (аспект), темпорална парадигма зависне и управне реченице, семантика зависне предикације, лексички састав главне и зависне предикације, обележје динамичности, употреба негације, инхерена граматичка и семантичка својства управне и зависне предикације, дистрибуција синтаксичко-семантичких елемената, као и језички и нејезички контекст (Пипер и др. 2018: 298). На структуру и семантику зависних реченица утичу и структурни тип предиката, комуникативна перспективизација клауза, хијерархија реченичних конституената и други фактори (Ружић 2010: 107).

Рикард Симеон у *Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива* наводи три дефиниције реченице: (а) реченица је граматички и интонацијски обједињена целина према правилима природног језика; (б) реченица представља „дводелни синтаксички комплекс” са субјектом и предикатом⁶⁹; (в) реченица представља део сложене реченице (1969: 255). Термин реченица јесте двосмислен: (а) реченица као исказ је основна комуникациона јединица; (б) реченица представља целину са финитним глаголским

⁶⁸ Добри прегледи литературе дати су у Антонић (2001: 10–14), Вукић (2020: 23–37); Ружић (2006а: 134–139, 140–155), Русимовић (2014: 13–27).

⁶⁹ Реченица у овом смислу представља комуникативну реченицу која се дефинише као „Најмањи завршени изговорени или написани исказ у некој комуникацији“ (Поповић 1996: 1).

обликом, и тада се за њу користи термин клауза или предикатска реченица (Поповић 1982: 2).

Игрутин Стевовић разликује самосталне реченице и реченичне низове. Под самосталним реченицама подразумева оне реченице које су смисаоно, интонационо и интерпункцијски самосталне (Стевовић 1960: 34). Интонационо и интерпункцијски повезане реченице чине реченични низ (Стевовић 1960: 34–35).

Зузана Тополињска реченичну структуру схвата као „актуализовану (референцијално повезану са говорном ситуацијом) предикатско-аргументску структуру”, коју чини предикатски израз са својим имплицираним аргументима, који се контекстуално остварују (1986: 13).

У литератури издвајају се три начина настанка сложених реченица. *Спајање* или *координација* обухвата синдетско и асиндетско везивање две независне реченице. *Уврштавање* или *субординација* обухвата укључивање зависне реченице у структуру надређене реченице. *Прикључивање*, *додавање* или *адиција* обухвата прикључивање формално зависне, а семантички независне реченице (Микелсен 1986: 54; Милер 1986: 96; Мразовић, Вукадиновић 2009: 589–623; Ружић 2006а: 143–144, 169; Пипер, Клајн 2013: 467).

За зависносложене реченице користе се и термини зависне, подређене, уклопљене, уврштене, хипотаксичке, субординиране или детерминативне реченице (Ружић 2006а: 142). Оне су „*интегрисане* у синтаксички сложеној целини, састављеној од главне, надређене, управне, доминирајуће реченице, и друге, семантички и структурно несамоствалне клаузе, граматички зависне од главне” (Ружић 2006а: 142). Везници у зависним реченицама имају и граматичко и лексичко значење. Граматичко значење односи се на то да су везници експлицитни маркери субординирације. Лексичко значење се односи на тип везе између главне и зависне клаузе (Велчић 1987: 20–21; Лалевић 1962: 209; Микелсен 1986: 48; Милер 1986: 95; Пипер, Клајн 2013: 462; Симић, Јовановић 2002: 1364–1365). Различити типови зависних реченица често се уводе истим везницима (Стевановић 1969: 788–789).

Александар Белић разликује граматичку или синтаксичку зависност и логичку или смисаону (семантичку) зависност (1954/І: 228). Логичка и граматичка (синтаксичка) зависност нису нужно повезане. Логичка зависност може се јавити и међу независносложеним реченицама, у оквиру периода, али и у оквиру више простих самосталних реченица (Белић 1954/І: 230). Функционална зависност може се изражавати: (а) посебним граматичким обележјима (везницима); (б) синтаксичком функцијом (код директног говора) (Белић 1954/І: 230–231). Семантичка зависност, која се остварује и на нивоу зависних и на нивоу независних реченица, подразумева да клаузе не могу мењати места (Белић 1954/ІІ: 298–299).

Питање класификације сложених реченица представља једно од најстаријих питања у лингвистици, које своју актуелност не губи ни данас (Милер 1986: 95). У класичној граматици подела се углавном заснивала на формалном критеријуму (типу везника) и логичко-семантичком критеријуму (смисаоном односу између делова сложене реченице) (Губерина 1952: 273). Владислава Ружић издваја шест критеријума за поделу сложених реченица: семантички, формални, функционални, структурни, тип структурирања и тип конституентске везе (Ружић 2010: 107).

Семантички критеријум не може бити примаран у издвајању сложених реченица, пошто се исти семантички типови могу изразити и зависним и независним реченицама (Губерина 1952: 52; Ковачевић 1998: 11–13, 36–38, 181–192, 203–222, 223–233). Семантички критеријум погодан је за издвајање подтипова сложених реченица. Не може применити на изричне и релативне реченице. Његов недостатак лежи у постојању интерференције различитих значењских типова, те немогућности да се издвоје потпуно

чисти типови, посебно у почетним фазама језичког развоја (Антонић 2001: 10; Милер 1986: 97–101; Ружић 2006а: 13; Тополињска 1986: 16).

Формални критеријум заснива се на типу везника (Ружић 2006а: 145). Овај приступ има три недостатка: (а) постоји мало специјализованих семантички спецификованих контекстуално условљених везника; (б) постоје асиндетске реченице; (в) унутар вишеструкосложеног реченичног комплекса може се јавити двострука и вишеструка зависност. Постоје и типови реченица које се уводе другим типовима субординатора (релативизатори уводе односне реченице) (Кордић 1995: 23–24; Прањковић 1986: 57; Прањковић 1993: 84–85; Ружић 2006а: 145;).

Функционални критеријум заснива се на паралели са функцијама у простој реченици. На основу њега издвајају се субјекатске, објекатске, предикатске, атрибутске и апозитивне реченице. Међутим, потпуна паралела између чланова прости и зависне реченице не постоји. Поред тога, занемарује се структурни аспект реченице, па се структурно исте реченице сврставају у различите типове. Проблематичан је и статус реченица са корелативима (Губерина 1952: 57; Кордић 1995: 23–24; Мразовић, Вукадиновић 2009: 571–582; Прањковић 1986: 58–60; Прањковић 1993: 85–86; Ружић 2008а: 146–150; Стевовић 1960: 35).

На основу структурног критеријума, издвајају се структурно рашчлањене и структурно нерашчлањене реченице. Структурно рашчлањене реченице односе се на целу попозицију, док се структурно нерашчлањене реченице везују за неку реч у главној реченици (Прањковић 1986: 59–60; Прањковић 1993: 87–88; Ружић 2006а: 144–149, 171–172; Ружић 2010: 109; Силић, Прањковић 2007: 392).

Према типу структурирања (начина уврштавања), Владислава Ружић разликује четири типа сложених реченица: (а) комплементацију, која представља „попуњавање, откривање или проширивање унутрашњег садржаја, тј. семантичког потенцијала задатих речи и израза”; (б) детерминацију придевског типа; (в) детерминацију прилошког (адвербијалног) типа; и (г) прикључену предикацију, која подразумева накнадно додату информацију (Ружић 2006б: 172; Ружић 2010: 109).

Према конституентној вредности, зависне реченице деле се на реченице са именичком, придевском, прилошком и сентенцијалном (пропозитивном, вербативном) конституентском вредношћу (Ружић 2006а: 173). На нивоу зависних реченица, као и на нивоу реченичних чланова, разликују се: (а) *допуне*, без којих би садржај управних речи био непотпун и реченица неграматична; (б) *одредбе* или *додаци*, чија је појава факултативна, а условљени су тематски и контекстуално (Ружић 2006а: 170). Живојин Станојчић и Љубомир Поповић разликују именичку, придевску и прилошку конституентску вредност реченица (1992: 292).

Предраг Пипер и Иван Клајн зависносложене реченице деле према трима критеријумима: (а) према синтаксичкој функцији клаузе; (б) према „опсегу зависности клаузе од управног дела реченице”; (в) према томе да ли је зависна клауза у саставу надређеног реченичног комплекса обавезна или необавезна (Пипер, Клајн 2013: 493).

Ирена Грицкат разликује три типа реченица: екпликативне, релативне и адвербијалне (Грицкат 2004: 79). Значајан допринос Ирене Грицкат теоријској расправи о сложеним реченицама јесте истицање експликације као „једног мисаоног и синтаксичког обрта” (Грицкат 2004: 78). Експликација увек се остварује као зависна реченица. Улога експликације је да „ближе открива, садржински разјашњава неку реч” (Грицкат 2004: 79).

Према критеријуму синтаксичке функције, Ханс Милексен зависне реченице дели на: (а) зависне реченице које означавају „*нуклеарни члан реченице* (субјекат, објекат); (б) зависне реченице са функцијом „*периферног реченичног члана*”, које се

односе на целу пропозицију. То су обично адвербијалне или циркумстанцијалне реченице (Микелсен 1986: 50).

Употреба зависнослужених реченица условљена је језичким и прагматичким факторима. Од језичких фактора истичу се валентност предиката, лексичко-семантичка и морфолошка (општекатегоријална) обележја речи и структурне карактеристике управне предикације (Ружић 2006а: 171). Разлика међу реченицама може бити и у топикализацији (Тополињска 1986: 14–15). Александар Белић истиче да се у оквиру сложених реченица мора узети у обзир и говорникова намера. Међутим, никада се не може знати примарно значење зависне реченице. Често је слушалац или читалац (реципијент) тај који читава значење (Белић 1954/1: 232).

Владислава Ружић говори и о зависним корелативним реченицама уз формалне антецеденте. Каже да су „*заменичко-саодносне реченице (...)* смисаони конкретизатори заменичко-придевских речи (корелатива) за које су везани” (Ружић 2006а: 175). Под корелацијом се у синтакси подразумева „*uzajamni odnos između dviju jezičkih jedinica*” (Прањковић 2001: 37). Корелативи су анафорске речи који стоје у односу корелације према субординатору, имају конституентску вредност и учествују у структурирању реченице. Заменице и заменички прилози у улози корелатива могу бити обавезни и необавезни. Корелативи могу упућивати на различите семантичке улоге. Могу бити и са предлогом, који је условљен рекцијом управног глагола (Ружић 2006а: 176). Корелација се остварује преко заменичко-упућивачких речи (као што су демонстративне заменице и заменички прилози) и одговарајућих односних или упитних заменичких речи и везника (Прањковић 2001: 38). Корелација се може остварити и у контактном и у дистактном положају. У дистактном положају корелатив има улогу интензификатора, а у контактном положају је „*semantički 'prazniji'*, па *služi zapravo kao svojstveni prijelaz od glavne do zavisne rečenice*” (Прањковић 2001: 38). Корелатив, када се нађе у контактном положају, лако губи своју примарну улогу, реанализира се и постаје део сложеног везника (Прањковић 2001: 39).

Александар Белић говори и о *престилизацији реченице*. Овај методолошки поступак у савременој синтакси зове се трансформационо-супституционим тестом (1954/1: 233). Аутор истиче да је потребно разликовати реченицу и њен контекст од наше интерпретације (Белић 1954/1: 234). Белић упозорава на методолошки опрез приликом коришћења ове методе: „То је нова радња, то је нова реченица, а ми немамо права да, градећи нову реченицу, показујемо граматичке односе у реченици сасвим друкчије саграђено” (Белић 1954/1: 233).

За сложену реченицу у целини важна је и синтаксичка структура појединих клауза. Избор лексике и граматичких средстава није произвољан, управни део често је семантички непотпун, а зависне реченице показују специфичности у употреби глаголских времена и у реду речи (Пипер, Клајн 2013: 466). Постоје ограничења у употреби времена, глаголског вида и глаголског начина код неких типова зависних реченица (Пипер, Клајн 2003: 467).

Александар Белић говори и о улози времена у зависним реченицама (1955: 90). Према времену у зависној реченици, зависне реченице могу бити: (а) индикативне, када реферишу на временски однос између субјекта и предиката; (б) начинске (модалне), када говоре о ставу говорног лица. Неки типови зависних реченица искључиво су модални. Везници могу бити носиоци модалности, уколико износе став говорног лица. Модалност у зависној реченици може се исказати преко управног предиката, преко глаголског облика и преко везника (Белић 1955: 90–94).

3.5.3. Доприноси Милоша Ковачевића проучавању синтаксе зависносложене реченице⁷⁰

Највећи допринос Милоша Ковачевића проучавању синтаксе (зависно)сложене реченице јесте истицање критеријума за разликовање субординације и координације. Ослањајући се на критеријуме руског синтаксичара А. М. Пешковског, аутор издваја следеће критеријуме по којима се независносложени везници разликују од зависносложених: (а) зависни везници су део структуре зависне реченице, док независни везници не чине део реченичне структуре; (б) зависна реченица уведена субординатором може да се, у комбинацији са везником, пребаци у инверзивни положај, док то није случај са независним везницима; (в) независни везник повезује речи, синтагме, зависне реченице и независне реченице, док зависни везници повезују само зависне реченице (Вукић 2020: 37; Ковачевић 1998: 11). Аутор као примарани критеријум за разликовање координације од субординације истиче тип везника (функционални критеријум) (Ковачевић 1998: 12), што подразумева да одређени тип реченице има „специфичне, самосвојне везнике који су носиоци специфичне семантике” (Ковачевић 1998: 13). У радовима Милоша Ковачевића на више места истиче се да се иста значења могу изразити и зависним и независним реченицама, те да је семантички критеријум секундаран у односу на формални (1998: 36–38; 181–192). Што се тиче везника, Милош Ковачевић истиче да они имају два значења: (а) граматичко (унутарјезичко, интралингвистичко) – означавају тип између клауза (координацију или субординацију); (б) семантичко (ванјезичко, екстралингвистичко) – значењски одређују тип релације (Ковачевић 1998: 110).

Милош Ковачевић бавио се и анализом одређених семантичких поља, у којима се значење изражава и зависним реченицама. У раду „Финалне и конструкције намјене” Милош Ковачевић истиче да је, да би се одређена појава адекватно описала и анализира, потребно прво инвентарисање појаве, па потом и анализа суодноса регистрованих јединица (1998: 83). Значајан допринос аутора сагледава се и у дијахроном аспекту развоја зависних реченица, при чему „сложеније категорије настају на подлози и у окриљу простијих; у простијим су оне припремљене и с њима никад не раскидају све везе” (Ковачевић 1998: 84). Историјски аспект развоја зависних реченица повезан је са развојем мишљења и друштва, што је показано поређењем система последичних реченица у савременом српском језику са стањем у језику Вука Стефановића Караџића (Ковачевић 1998: 111). Поред проширења већ постојећих категорија новим језичким средствима, јављају се зависносложене реченице у оквиру нових категорија као што су експективне (Ковачевић 1998: 203–222) или спецификативне реченице (Ковачевић 1998: 158–168; Ковачевић 2015: 189–202).

Важна дистинкција коју аутор прави јесте она између контекстуално условљених и контекстуално неусловљених везника, који се проналазе код различитих реченичних типова, као што су финалне реченице (Ковачевић 1998: 85–86) или узрочне реченице (Ковачевић 1998: 123–124). Контекстуално условљени везници користе се све док се не јави потреба за диференцијацијом значења, односно „све док контекст буде могао бити довољан диференцијални знак” (Ковачевић 1998: 105). Главно правило у развоју синтаксичких јединица је да „за изражавање нових категорија [језик] искориштава постојећа средства све докле док контекст може бити довољно диференцијално

⁷⁰ У оквиру прегледа нећемо се осврнути на све радове аутора, већ само на оне који садрже најрелевантнија достигнућа с аспекта наше дисертације, а тичу се критеријума за разликовање зависносложених реченица, на дијахроне аспекте развоја система зависносложених реченица, те на принципе развоја сложених везника и настанка нових категорија, што се тумачи развојем мишљења, друштва и функционалностилском диференцијацијом.

обиљежје” (Ковачевић 1998: 124). Када контекст није довољан, ствара се нова синтаксичка јединица или долази до „семантичке репартиције између постојећих [синтаксичких јединица]” (Ковачевић 1998: 124). Продукт новијег језичког развоја су контекстуално неусловљени везници (Ковачевић 1998: 124)

Веома важан рад јесте „Начини усложњавања везничког система” (Ковачевић 1998: 234–245). У овом раду аутор скреће пажњу на то да у граматицима српског језика списак субординацијских везника није коначан. Један од разлога за то и искључив рад на корпусу из књижевноуметничког стила. Систем усложњавања сложених везника везан је за специјалне функционалне стилове (публицистички, научни и административно-правни). Богаћење везничког система повезано је и са процесом богаћења система предлога и заменичких прилошких израза. Издвајају се следећи начини настанка сложених везника: (а) преко заменичких прилошких израза сраслих са везницима *што* и *да*; (б) преко срастања лексеме опште семантике у зависном падежу и демонстративне заменице; (в) преко спајања предлога или предлошког израза са генитивом заменице *што* употребљене анафорски. Стварају се нови сложени везници да би прецизније изразили значење код категорија које већ имају своје самосвојне везнике, али и да би изразили значење дотад неспецификованих синтаксичко-семантичких категорија. У оквиру већ постојећих категорија систем зависносложених везника богати се из два разлога: (а) из потребе за прецизнијим изражавањем неке семантичке категорије или њене нијансе; (б) из структурних и стилистичких разлога, односно због боље организације вишеструкосложених реченица (Ковачевић 1998: 239).

Важан је и рад „Диференцијација партикула и хомофорних (дијелова) везника”, у чијем је фокусу могућност модификације садржаја зависне или независне реченице партикулама и могућност стварања спојева партикула и везника (Ковачевић 1998: 247). Партикуле могу модификовати састав целе зависне клаузе. Осим тога, партикула има и статус пресупозицијске компоненте значења (Ковачевић 1998: 249–250). Партикула не постаје саставни део везника, већ има само семантичко-прагматичку, али не и синтаксичку улогу (Ковачевић 1998: 252). Овакве партикуле могу учествовати у формирању сложених везника (Ковачевић 1998: 252).

У раду „О типовима нагомилавања везника у сложеној реченици” Милош Ковачевић наводи могуће типове гомилања везника. Истиче да се у српском језику сложени везници не могу образовати ни преко споја зависног и независног везника, ни преко споја два зависна везника. До гомилања зависних и независних везника долази или као последица низања две хомофункционалне зависне реченице или као последица структурно-стилистичког устројства зависне клаузе. Уметање зависносложене реченице често је разлог за контактни положај два зависносложена везника (Ковачевић 1998: 258–267).

У раду „Усложњавање система модела зависносложених реченица у савременом српскохрватском језику” аутор истиче да је систем зависносложених реченица у српском језику недовољно описан. Постоји неколико разлога за то: (а) непостојање одговарајућих описа типова зависносложених реченица; (б) доминација семантичког критеријума у квалификацији; (в) избор „нерепрезентативног, функционалностилски једноличног корпуса“, односно навођење конструисаних примера (Ковачевић 2015: 238–239). Аутор развој система сложених везника доводи у везу са функционалностилском диференцијацијом: „Унутар специјалних стилова стандардног језика, посебно научног и административно-правног, стално је присутна тежња ка проширењу броја реченичних форми, како поради прецизнијег изражавања појединих значења или нијансе неког од значења, тако и зарад изражавања дотад ’неграматикализованих’ значења (значења за чије изражавање језички систем нема посебних, једнозначних јединица” (Ковачевић

2015: 239). У оквиру специјалних стилова богате се већ постојеће, али се и стварају нове језичке категорије.

3.5.4. Статус сложених везника⁷¹

За наше истраживање значајна је монографија Веселине Ђуркин, па ћемо у кратким цртама представити најважније резултате до којих је дошла ауторка⁷². Ради се о докторској тези ауторке, која је касније објављена као монографија под називом *Сложени везници у српском језику (и њихова функционалностилска дистрибуција)* (Ђуркин 2018б).

Ауторка истиче да су на почетку развоја српског стандардног језика, који обухвата и другу половину XIX века, „односи међу клаузама у сложеној реченичној структури слабо диференцирани и, између осталог (понајчешће), изражени вишезначним, контекстуално условљеним везницима” (Ђуркин 2018б: 15), или „десемантизованим везницима, какав је у српском језику везник *да*” (Ђуркин 2018б: 15). Сложени везници последица су развоја друштва, а нарочито развоја функционалних стилова (Ђуркин 2018б: 15).

Ауторка наводи дефиницију сложеног везника, коју ћемо и ми користити у дисертацији. Сложени везник представља „везничку јединицу сложене (чврсте, стабилне) структуре и јединственог значења, у чијем формирању, као обликотворне структурне компоненте, учествују различите врсте ријечи (замјенички прилози, приједлози, партикуле, везници) или језичке јединице које у језику функционишу као функционално-семантички еквиваленти појединих врста ријечи (као што су приједлошки или прилошки изрази), а која се у субординираним реченичним структурама појављује у служби везника, тј. функционише као прости, једнолексемски зависни везник” (Ђуркин 2018б: 15). На основу семантичког критеријума издвојено је једанаест типова сложених везника: сложени везници месног значења, сложени везници временског значења, сложени везници начинског и поредбеног значења, сложени везници условног значења, сложени везници узрочног значења, сложени везници последичног значења, сложени везници финалног значења, сложени везници концесивног значења, сложени везници експективног значења, сложени везници ексцептивног значења и сложени везници спецификативног значења (Ђуркин 2018б: 16). Главни поткритеријум за поделу јесте структурни образац, односно творбени модел, на основу кога је ауторка издвојила шест типова сложених везника: (а) сложени везници формирани преко заменичких прилога; (б) сложени везници образовани преко прилошких израза; (в) сложени везници настали удруживањем партикуле и зависног везника, или неке од заменичких речи; (г) сложени везници настали удруживањем компаративне прилошке лексеме и сложеног диферентивног поредбеног везника; (д) сложени везници формирани преко анафорски употребљене релативне заменице *што*; (ђ) сложени везници образовани у процесу обједињавања глаголског прилога садашњег и општезависног везника *да* (Ђуркин 2018б: 16).

Издвојени су следећи критеријуми за идентификацију сложених везника: „(1) могућност супституције сложене везничке структуре простим, једнолексемским зависним везником, (2) блокираност конституената, (3) немогућност дисконтинуиране

⁷¹ У току израде докторске тезе објавили смо приказ монографије: Јелена Павловић, „Значајан прилог синтакси и функционалној стилистици српскога језика (Веселина Ђуркин, *Сложени зависни везници у српском језику: (и њихова функционалностилска дистрибуција)*, Јасен, Београд, 2018, 466 стр.)”, *Лунар*, 71, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац, 323–328.

⁷² Монографија је настала на основу докторске дисертације ауторке (Ђуркин 2013). Сви цитати су дати према монографском издању (Ђуркин 2018б).

реализације структурних компонената сложеног везника, (4) могућност инверзивне трансформације зависне клаузе у чијој се иницијалној позицији налази конструкција чији везнички статус треба да утврдимо, (5) немогућност елидирања структурних компонената без последица на граматичком или семантичком плану реченице, (6) сталан и непромјенљив поредак интегралних дијелова сложеног везника, (7) семантичка цјеловитост, односно јединство значења” (Ђуркин 2018б: 37). Ове критеријуме користићемо у дисертацији.

Критеријум супституције служи да потврди да ли сложени везник врши службу субординатора и да одреди значење реченице (*упркос томе што* → *икао, с обзиром на то да* → *јер*) (Ђуркин 2018б: 37). *Критеријум блокираности конституента* односи се на (не)могућност инкорпорирања других лексичких јединица у структуру сложених везника (*у време кад* → *у то/оно време кад, под условом да* → *под тим/таквим условом да*) (Ђуркин 2018б: 37). *Критеријум дисконтинуиране релаизације* подразумева да се везнички спој реализује у контактаној позицији (Ђуркин 2018б: 38). *Критеријум инверзивне трансформације* показује да се сложени везник помера заједно са зависном клаузом, када се она стави у инверзивну позицију. *Критеријум могућности/немогућности елидирања* делова сложеног везника показује да он везничку функцију обавља у целини (Ђуркин 2018б: 38). *Критеријум семантичке цјеловитости* показује да сложени везник има јединствено значење (Ђуркин 2018б: 39).

Један од задатака дисертације јесте да прати развој сложених везника у оквиру административно-правног стила у XIX веку, те да прати заступљеност модела у предстандардном периоду и у периоду стабилизације савременог српског језика.

3.7. Остали релевантни методи

3.7.1. Критичка анализа дискурса

Критичку анализу дискурса као метод за анализу текстова на српском и енглеском језику користио је Марко Јанићијевић (2014)⁷³. Ми ћемо извојити само најважније сегменте који се тичу наше анализе. Модел анализе дискурса Нормана Ферклафа (Norman Fairclough) састоји се из три нивоа: (а) описна или дескриптивна димензија, која обухвата анализу дискурса као текста; (б) интерпретативна димензија, која обухвата анализу дискурса као дискурзивне праксе, текст повезује са ширим друштвеним контекстом; (в) експланаторна димензија обухвата анализу дискурса као друштвене праксе (Јанићијевић 2015: 40). Основни нивои анализе дискурса које издваја Ферклаф јесу „дескрипција, тумачење и интерпретација” (Слијепчевић Бјеливук 2021: 52).

Анализа Марка Јанићијевића великим делом заснована је на методологији Нормана Ферклафа (2003: 191–194), а допуњена је и анализом других аутора. Анализа дискурса у правном тексту обухвата: (1) анализу друштвених догађаја, при чему се прати ланац друштвених догађаја чији је текст део и утврђује се да ли је испитивани текст „део ланца или мреже текстова”; (2) анализу жанрова (ланца жанрова, мешања жанрова, инкорпорираних жанрова); (3) анализу различитости, односно „оријентацију према различитости у тексту” (Јанићијевић 2015: 41); (4) анализу интертекстуалности; (5) анализу претпоставки (егзистенцијалних, пропозиционалних, вредносних, идеолошких); (6) анализу семантичких и граматичких односа између реченица и клауза; (7) анализу размена, функција говора и граматичких начина; (8) анализу дискурса (који

⁷³ О критичкој анализи дискурса в. Јанићијевић (2015: 33–40), Јосијевић, Даниловић Јеремић (2019: 120–122).

се дискурси налазе у тексту, да ли се мешају, како су структурирани, које су особине инкорпорираних дискурса); (9) анализу репрезентације друштвених догађаја; (10) анализу стилова (који су стилови коришћени и како су структурирани, да ли има мешања стилова, које су особине стилова); (11) анализу модалности (какав је однос према истини, како се изражава деонтичка модалност, да ли су модалитети категорички, који се тип модалности (низак, средњи или висок) налази у тексту, какви су маркери модализације); (12) анализу вредновања (које су вредности представљене, а које су остварене у тексту) (Јанићијевић 2015: 40–44).

Ферклаф наглашава да се текст не може посматрати у изолацији, независно до социјалне анализе и анализе ширег контекста (2003: 16). Текст је увек део друштвеног догађаја, али и сам текст (посебно законски текст) може бити узрок друштвених догађаја. Учесници у друштвеним догађајима који обликују текстове ограничени су социјалним, језичким и жанровским конвенцијама, али су у свом избору и делимично слободни (Ферклаф 2003: 22–23).

Дискурс се у оквиру друштвене праксе односи на три главна аспекта: (а) на жанр као начин деловања; (б) на дискурс као модел репрезентације; (в) на стил као начин постојања (Ферклаф 2003: 26). Начин деловања, односно жанр, остварује се кроз различите писане и усмене форме. Жанр као модел репрезентације учествује у представљању света, односно његових делова. Дискурс као стил учествује у формирају друштвених и личних идентитета (Ферклаф 2003: 26). Ланци жанрова представљају текстове који се конвенционално структурирају заједно, према одређеном реду и правилима, и који чине јединствени систем, какав би био ланац жанрова законских текстова (Ферклаф 2003: 31). Често је и мешање жанрова. Остварују се и ретроспективни и проспективни односи са другим жанровима у ланцу, чиме се постиже интердискурзивна хибридна (Ферклаф 2003: 34–35).

Интертекстуалност у најширем смислу јесте присуство других елемената у тексту у виду различитих врста цитата. Поред цитата, постоје и други начини да се укључи интертекстуалност (Ферклаф 2003: 39). Сваки текст садржи и претпоставке, које га везују за друге текстове, односно, све што је речено остварује се на позадини онога што је подразумевано.⁷⁴ Разлика између цитата и претпоставки јесте та што се претпоставке не могу везати за конкретан извор (Ферклаф 2003: 40).

У сваком тексту постоје гласови других који су распоређени према односима моћи. Ферклаф разликује пет главних могућности репрезентације гласова других: (а) отвореност и прихватање разлике, истраживање разлике и дијалог у најширем могућем смислу; (б) наглашавање разлике, конфликт, полемика, борба око значења норми и моћи; (в) покушај да се реше и превазиђу разлике; (г) смањивање разлике и фокус на ономе што је заједничко и на солидарности; (д) потискивање разлике у значењу и норми (Ферклаф 2003: 41–42).

Сваки текст садржи одговарајуће претпоставке, што има велики социјални значај. Ферклаф разликује три основна типа претпоставки: (а) егзистенцијалне претпоставке или претпоставке о ономе што постоји; (б) пропозиционалне претпоставке или претпоставке о ономе шта може бити или ће бити; (в) вредносне претпоставке или претпоставке о ономе што је вредно и добро (Ферклаф 2003: 55). Све ово може бити уведено (енгл. *triggered*) одређеним лингвистичким средствима. На пример, фактивне претпоставке могу бити уведене фактивним глаголима (Ферклаф 2003: 56). Претпоставке могу да се вежу за одговарајући дискурс и идеологију (Ферклаф 2003: 58–59).

⁷⁴What is 'said' in a text is 'said' against a background of what is 'unsaid', but taken as given (Ферклаф 2003: 40).

Ферклаф издваја следеће типове семантичких релација: каузалне (разлог, последица и сврха), кондиционалне, темпоралне, адитивне, елаборативне, контрастивне и концесивне (Ферклаф 2003: 89). Ови односи идентификују се локално, на нивоу реченица и клауза, али и на вишим нивоима у оквиру матрица као што су *проблем – решење, циљ – остварење циља* (Ферклаф 2003: 91–92). Ови логички односи граматички могу бити представљени на различите начине, кроз паратаксу, хипотаксу и кроз уметање реченица (Ферклаф 2003: 92–93). Семантички односи остварују се и кроз кохезиона средства, као што су референцијални изрази, лексички односи и конјуктивни односи међу реченицама (Ферклаф 2003: 94).

Основне стратегије легитимизације јесу ауторизација (референца на ауторитет, традицију, обичаје, закон или неку врсту институционалног ауторитета), рационализација (корисност и знање као основи за легитимизацију), морална евалуација (легитимизација кроз систем вредности) и мотологизација (легитимизација кроз наратив) (Ферклаф 2003: 98). Све социјалне интеракције остварују се кроз односе еквиваленце и разлике, што се читава и на самом тексту, па се и елементи текста непрестано спајају и раздвајају (Ферклаф 2003: 100–101).

Ферклаф разликује два типа размена: размену знања, која се заснива на размени информација, чињеница и тврдњи, и размену акција, која се фокусира на размену активности (Ферклаф 2003: 105). Постоје два типа размене активности: (а) активност коју иницира агенс; (б) активност коју активира неког други (Ферклаф 2003: 107). Постоје и две врсте размене знања: (а) активност иницира онај ко зна (има информацију); (б) активност коју иницира неког други (Ферклаф 2003: 108). Ферклаф издваја следеће говорне чинове: (а) изјаве о чињеницама (о реалним стварима); (б) иреалне изјаве (предвиђања и хипотетичке изјаве); и (в) евалуације (Ферклаф 2003: 109). Политички текстови имају тенденцију да представљају оно што ће се догодити као нешто што се догађа овде и сада (Ферклаф 2003: 115).

У дискурсу могу бити репрезентовани различити елементи као што су процеси, учесници са својим уверењима, жељама и веровањима, социјални односи и институционалне форме, објекти, средства, време и место, као и језик и други типови производње значења (Ферклаф 2003: 136). Догађаји могу бити репрезентовани на различитим нивоима конкретности и апстракције (Ферклаф 2003: 138).

Ферклаф разликује следеће типове процеса: материјалне, вербалне, менталне, релационе и егзистенцијалне (Ферклаф 2003: 141). Од околности могу се спецификовати време, место, сврха, разлог, начин и средство (Ферклаф 2003: 141). Процеси могу да се остваре преко граматичке метафоре. Номинализације укључују губљење неких важних семантичких карактеристика као што су време и модалност, али и искључивање учесника. Номинализације јесу средство апстракције и генерализације догађаја и серија догађаја (Ферклаф 2003: 144).

Ферклаф везује модалност за тип размене, па размену знања повезује са епистемичком модалношћу, а размену активности са деонтичком модалношћу (Ферклаф 2003: 167–168). Ферклаф издваја и три нивоа обавезивања како у деонтичкој, тако и у епистемичкој модалности: сигурност (висока модалност), вероватноћа (средња модалност) и могућност (дозвола) (ниска модалност) (Ферклаф 2003: 169–170).

Према анализи Марине Катнић-Бакаршић, коју прилагођава Светлана Слијепчевић Бјеливук, политичким текстовима из лингвистичке перспективе прилази се са следећих аспеката: (а) анализира се лексички ниво (вредности лексема, припадност одређеном регистру, употреба метафора и друго); (б) анализира се граматички ниво (експересивна употреба граматичких јединица, врсте напоредних односа, употреба заменица *ми – они*); (в) анализира се ниво текстуалне структуре (у коју спада и употреба

конектора); (г) анализира се ниво интратекстуалне структуре (однос текста према према другим текстовима) (Слијепчевић Бјеливук 2021: 53).

3.7.2. Мишел Фуко и настанак затвора

Прелазак из XVIII у XIX век време је промена у систему кажњавања. Физичка казна нестаје, као и јавно мучење, а уместо њих јавља се затвор као метод кажњавања: „Обред извршења казне постаје све скривенији, да би коначно постао само нови процедурални или административни акт” (Фуко 1997: 11–12). Казна се са јавног простора сели у скривени простор и губи обележја ритуалности (Фуко 1997: 12).

У XIX веку мења се систем кажњавања и „казна искључује јавно приказивање патње” (Фуко 1997: 17). Циљ казне није више усмерен ка телу, већ ка души (Фуко 1997: 19). Право казне са владара преноси се на државу. Власт скрива механизме контроле иза саосећања и потребе да се појединац преобрати (Фуко 1997: 79–100).

Фуко разрађује и Бенетамов Паноптикон, као средство свеопштег надзора у савременом друштву (1997: 194–220). Циљ Паноптикона јесте илузија о надзору, свеприсутности, која код затвореника изазива послушност (Фуко 1997: 195). Власт постаје анонимна, бестелесна и аутоматска. Модел Паноптикона дубински је присутан у свим правним системима. Дисциплина се остварује на два начина. Први је кроз затвор у коме се смештају маргинализовани чланови друштва, а други је „дисциплина као устројство: као функционални механизам који треба да побољша вршење власти чинећи је бржом, лакшом, ефикаснијом, као нацрт суптилних видова присиле својствених будућем друштву” (Фуко 1997: 203).

3.7.3. Основни прагматички појмови

У прагматици реченица представља низ речи структуриран према правилима природних језика. Пропозиција дефинише се као „значење декларативне реченице која изражава тврђење” (Мишковић Луковић 2015: 27). Исказ подразумева реализацију реченице у контексту (Мишковић Луковић 2015: 27–29). Реченице и искази увек се остварују у контексту, а он може бити: ситуациони или физички контекст (просторно-временско ситуирање радње), језички контекст (текст који му претходи или следи), енциклопедијски контекст (претпоставке које деле говорник и саговорник) и друштвени контекст (друштвени или институционални оквир у коме је смештен текст) (Мишковић-Луковић 2015: 29–31).

Херберт Пол Грајс (Herbert Paul Grice) у оквиру интерперсоналне прагматике разликује оно што се каже и оно што се имплицира. Оно што се каже представља пропозицију исказа. Грајс полази од тога да се људска комуникација заснива на принципима кооперативности и издваја четири конверзационе максиме: (а) максима квантитета – „буди информативан онолико колико захтева разговор” (говори се онолико колико је неопходно); (б) максима квалитета – „исказ треба да буде истинит”; (в) максима односа – „исказ треба да буде релевантан за разговор”; (г) максима начина – „исказ треба да буде изговорен на јасна начин” (Јанићијевић 2015: 52; Мишковић-Луковић 2015: 37–38).

Пресупозиција се одређује као „пропозиција чија се истинитост подразумева у исказу те служи као предуслов за његову одговарајућу употребу” (Мишковић-Луковић 2015: 45). Пресупозиција опстаје и под негацијом. Пресупозиције се деле на: (а) егзистенцијалне, које пресупонирају постојање некога или нечега; (б) фактивне, које се везују за фактивне предикате, а пресупонирају истинитост пропозиције; (в) лексичке, везане за одређене врсте речи; (г) нефактивне, везане за нефактивне глаголе; (д)

конструкционе пресупозиције које зависе од реченичне структуре; и (ђ) контрафактуалне које генерира кондиционална структура (Мишковић-Луковић 2015: 47–49).

У оквиру теорије говорних чинова Џона Л. Остина (John Langshaw Austin) разликују се локуциони акт, који се односи на сам чин исказивања реченице, илокуциони акт, који се односи на намеру говорника, и перлокуциони акт, који се односи на ефекат код саговорника (Јанићијевић 2015: 51). Према Џону Серлу (John Rogers Searle) сви говорни чинови разврставају се на асертиве (реферишу о истинитости пропозиције), комисиве (обавезују на будућу радњу), директиве (адресат даје инструкције адресанту), експресиве (реферишу о психолошком стању говорника) и декларативе или перформативе (радња се врши самим извођењем) (Јанићијевић 2015: 51). Код законских аката „илокуциона снага (...) је изузетно велика, скоро се поклапа с перлокуционим ефектом, последичним деловањем на реципијенте – народ, чиме се, у великој мери, остварује перформативност исказа, деловање самим њиховим извођењем” (Јанићијевић 2015: 51).

4. ДОПУНСКА РЕЧЕНИЦА

4.1. Теоријско-методолошке напомене

Сложене реченице са допунском клаузом одређују се као „сложена реченична структура с инкорпорираним пропозитивним садржајем (пропозицијом) у функцији синтаксичког партиципанта” (Павловић 2009а: 8). Допунска реченица је обавезна⁷⁵. У структуру надређене реченице уводи се преко рекцијског потенцијала управне речи. Управна реч може бити глагол, именица, придев или прилог (укључујући именичке, придевске и прилошке изразе) (Алановић 2017: 600). На синтаксичко-семантичко устројство допунске реченице утичу: „(а) значење управног глагола, (б) тип корелативне морфосинтаксичке јединице, (в) кореференцијални домен субјекта допунске реченице, (г) везничка средства и (д) темпорална парадигма” (Алановић 2015: 211).

Значење допунске клаузе зависи од значења управне речи (Алановић 2017: 602–603). На структуру и значење управних клауза утичу: структура управног израза (приглаголски, присупстантивни и приадјективни тип), обележја управног глаголског израза (време, аспект, модалност, истинитосни модалитет, персоналност, транзитивност), могућност комбиновања са номиналним допунама, употреба просентенцијализатора и различита стилистичка обележја (Ружић 2006б: 106–125).

Владислава Ружић допунске реченице дели на три типа: (а) приглаголске реченице, које су и структурно и функционално зависне; (б) субјекатске реченице, које су структурно зависне, али функционално независне; (в) реченице у функцији лексичког језгра именског предиката или у функцији предикатива семикопулативног глагола, које са управним делом чине структурну и функционалну целину (Ружић 2006б: 104–105). На семантичком плану допунске реченице су „апстрактни, непредметни садржај различитих интелектуално-комуникативних и других активности, односно открива се тзв. материјална садржина, као и садржина субјекатских оцена, судова, виђења, нејезичке стварности које су изречене управним предикатским деловима тих структура” (Ружић 2006б: 105). Према типу управног израза, могу бити приглаголског, приименичког и приадјективног типа (Ружић 2006б: 106)⁷⁶.

Допунске реченице по правилу налазе се у постпозицији (Ружић 2006б: 127). Допунска клауза може бити и у иницијалном положају, а у структури главне реченице може да се нађе просентенцијализатор. Овакву структуру Владислава Ружић везује за XIX век и средину XX века. Просентенцијално *то* има „улогу потенцирања претходног реченичног садржаја” (Ружић 2006б: 129). У интерпозицији су углавном пропозиционални конектори и реченичне структуре које служе да обликују дискурс на ширем плану (Ружић 2006б: 130).

Јављају се уз глаголе који „*označavaju prenos, prijem ili obradu obavjesti odnosno, kako su se u latinskim gramatikama nazivali, o glagolima (i konstrukcijama) govorenja, mišljenja, osećanja, volje i sl. (verba dicendi sentiendi, putandi, percipienti, affectuum, voluntatis i sl.)*” (Прањковић 2001: 64). Граматичко средиште им је у главној реченици, а комуникативно и семантичко у зависној реченици. Главна реченица представља субјективни модални оквир за зависну реченицу и њоме се изражава „*odnos govornika ili kakve druge osobe prema onome o čemu se priorćuje*” (Прањковић 2001: 65).

⁷⁵ Миливој Алановић истиче да на класификацију допунских реченица утичу валенцијски статус, синтаксичка функција и значење (2015: 204).

⁷⁶ За преглед класификацијских критеријума везаних за допунске клаузе в. Алановић (2019: 184–190).

Слободан Павловић у старосрпској пословноправној писмености издваја допунске реченице асертивног, волунтативног и дубитативног типа (2009: 8). Допунска клауза била је уведена везницима *јер, јер, како, како јер, да, јер да, како да, јер како, гдѣ, зашто, зашто јер, ан, еда, упитним заменицама и зависним упитним прилозима* (Павловић 2009а: 8–100).

Аутори граматика и приручника насталих у другој половини XIX и почетком XX века као везничка средства допунских реченица издвајају: упитне партикуле *ли, да ли, не ли* (Вебер 1862: 132), изричне везнике (*congiunzioni dichiarative*) *да, гдје* и упитне партикуле (*congiunzioni interrogative*) *ли, једна, једали, зар, да ли, јали* (Будмани 1867: 144), изричне (декларативне) везнике *како, где, да, е* (Маретић 1899: 507). Стојан Новаковић наводи реченице предметне (додатак објекту), које се јављају уз прелазне глаголе и уводе везницима *да, где, како, е*, упитном речцом *ли*, односном заменицом (савезном заменицом) или се користе без везника (1894: 336). Јанко Лукић допунске реченице назива приповедним, наративним или декларативним реченицама (1920: 35). Замењују објекат и уводе се везницима *да, е, како* и *где*. Могу бити и јукстапониране (Лукић 1920: 35). Постоје и несамосталне или индиректне упитне реченице, које се уводе упитним заменицама и прилозима или упитним везницима *ли, да ли, еда, еда ли* (Лукић 1920: 38–39). Александар Белић наводи везнике *како, где, да* и *е* (2000: 182).

Изричне реченице у новинарском стилу XIX века су честе. Служе за навођење информација. Везник *да* је обичнији од везника *како*. Јављају се императивне и жељне реченице, код оба типа доминира везник *да*. Зависноупитне реченице јављају се као последица дескриптивног стила, а честе су у репортажама (Милановић 1998б: 110–112).

4.2. Општа запажања о употреби допунских реченица у корпусу

Допунске реченице уведне су општезависним везником *да* у преко осамдесет процената пронађених примера главног корпуса. Око осамнаест процената представљају зависноупитне реченице. У осталим примерима уводе се субординаторима *што, како, како да, као да* и *е да*. По бројности, допунске реченице заузимају треће место у главном корпусу, након релативних и условних реченица. То се објашњава двама разлозима: њиховом улогом у номративноправном коду и њиховом заступљеношћу у општем језику, то јест њиховом облигаторном улогом у реченичној структури. Осим архаичних везника *како да* и *е да*, не постоје разлике у устројству допунске клаузе у нашем корпусу у односу на савремени језик.

У предстандардном периоду разлика постоји у лексичком облику управних глагола и именица. У питању су славенизми, који се, после усвајања Вукове реформе, или губе или добијају нов фонетски и творбено-морфолошки облик. Ово одговара промени која се остварује у вербидном делу декомпонованих предиката, код којих се чува основни структурни модел, а долази до промена лексичких експонената глаголског дел (Бјелаковић 2007б; Бјелаковић 2007в; Војновић 2007б: 328–336).

Најважнија одлика допунских реченица у законодавно-правном подстилу јесте њихова наткатегоријална природа. У основи права је несиметрични хијерархијски однос између законодавца и поданика, што значи да законодавац има увид у оно што чини поданик, а поданици немају никаког утицаја на одлуке законодавца (Фуко 1997: 167)⁷⁷.

Допунска реченица као надреченица, у којој је кодирана заповест од стране законодавца, налази се у преамбулама закона. Њена основна форма садржи субјекатску

⁷⁷ „Дисциплинирање претпоставља механизме који ће принуду спроводити преко система осматрања, то јест такво устројство где технике које омогућавају видљивост јединки уједно преносе дејство власти и где, повратно, инструменти принуде чине јасно видљивим оне над којима се та принуда врши” (Фуко 1997: 167).

фразу, управни одредбени глагол (*наредити, заповедити, овластити*) и објекатску фазу, у облику целог нормативноправног текста (Павловић 2018: 205–207).

У нашој грађи управна и зависна реченица најчешће се одвајају интерпункцијом, што бележи и Владислава Ружић у старијим делима корпуса свог истраживања (Ружић 2006б: 130). Повремено се користе у грађи и други интерпункцијски знаци, нарочито знак две тачке, када се посебно истиче садржај зависне клаузе, што је такође потврђено у литератури (Ружић 2006б: 130).

Допунске реченице најчешће се јављају у постпозицији. У препозицији су изузетно ретке, а обично је овај положај везан за зависноупитне реченице

У испитиваном корпусу доминантно се налазе примери без просентенцијализатора, ког има свега 3,07 %. Потврђен је уз следеће управне изразе:

(А) Уз глагол *старати се* / именицу *старање* (факултативан):

Учредникъ Новина Србски дужанъ ће бити брижљиво старати се *о томе*, да одма у прве дане сваке седмице са изборомъ и преводомъ оны членова (Пропис (26) 1841/45: 44) [→ Учредником Новина Србски дужанъ ће бити брижљиво старати се, да одма у прве дане (...)]; Непрестано старанъ *о томъ*, да се све оно уклони и уништи, што бы безопасностъ явнога здравля у карантину нарушити могло (...) (Уредба (29) 1841/45: 56) [→ Непрестано старање да се све ово уклони и уништи (...)]; У кругъ дѣятелности Попечителя Просвѣщенія (Уст. Чл. 22) спада вообште: д) Старати се *о томъ*, како да се устрои и све оно, што се относя на Законъ, Богослуженіе и Цркве, ставивши се у преписку са Управительми Црковнима (Устројеније IV 1839/40: 53) [→ Старати се како да се устроји и све оно (...)];

(Б) Глагол *занимати се* + просентенцијализатор *с тим* (факултативан):

Одъ тада се наравъ занима съ *тимъ*, да оно, што є вучаць сагорео, одлучи одъ живота, средствомъ благогъ, доброгъ гновня (Уредба (29) 1841/45: 119) [→ Од тада се наравъ занима да оно што је вучац сагорео, одлучи од живота...];

(В) Глагол *состоји се* / *састоји се* + просентенцијализатор *у том* (облигаторан):

Главно опредѣленіе и старанъ Попечителя Правосудія состоице вообште *у томъ*, да онъ она права и дужности, коє Князу, као верховномъ Управителю Землѣ и Народа у извршиваню правде и правце по струцы Правосудія припадаю, именовъ Княза у извршеніе доводи, и надзирући бди, да се и одъ други извршую [→*состои се уопште да он она права и дужности које Књазу, као врховном управителу земље и народа у извршивању правде и правце по струци правосудија припадају, именом Књаза у извршеније доводи (...)](Устројеније IV 1839/40: 50);

(Г) Глагол *служити* + просентенцијализатор *тому* (факултативан):

Билѣженъ ово служитѣ *тому*, да се зна одакле є кои продаваць стоке (...) (Уредба X 1839/40: 89) [→ Билежење ово служитѣ, да се зна одакле је који продавац стоке];

(Д) Изрази *обратити вниманије* / *имати призреније* + просентенцијализатор *на то* (факултативан уз први, облигаторан уз други израз):

И Кметови свакогъ Обштества треба да оброте вниманиє свое *на то*, да се Уредба ова у цѣлости храни, и да свакій на свое селяне добро мотри, да ко границу предстоєће Уредбе непређе (...) (Уредба XII 1839/40: 104) [→ И Кметови сваког Обштества треба да оброте вниманије да се Уредба ова у целости храни (...)]; При избору лица за редовне Членове и за Кассехранителѣ Депутаціе, валя имати призрѣніе на способностъ, и *на то*, да **изабра ный съ кућомъ не обитава одъ мѣста централногъ Правленія далѣ одъ 10 саатій** (Уредба (18) 1841/45: 24) [→ *При избору лица за редовне Членове и Касехранителѣ Депутације, ваља имати призреније на способност, и да избора њи с кућом не обитава од места централног Правленија даље од 10 сахата];

(Ђ) Глагол *разумевати се* у форми стипулативне дефиниције + просентенцијализатор *то* (факултативан):

Ємство у готовомъ новцу разумева се *то*, кадъ закупитель на предъ годишню аренду положи у кассу Обштине (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 226) [Ємство у готовом новцу разумева се кад закупац на пред годишњу аренду положи у касу Обштине];

(Е) Израз *учинити представљеније* + просентенцијализатор *у томе* (факултативан):

Представленіе Попечительства Правосудія подъ 13 Февр. тек г. А. № 785.учинѣно Совѣту *у томе*, да се за оне, кои родну гору безъ дозволенія секу, казнъ опредѣли (...) (Предписаније (5) 1840/45: 4) [→ Представљеније Попечительства Правосудија под 13 Февр. (...) учињено Совјету, да се за оне, који родну гору без дозволенія секу, казнъ определи];

(Ж) Глагол *примечавати* + просентенцијализатор *то* (факултативан):

Овде се ради објаснења, примјечава и *то*, да како год што изјатије не може се на више догађаја распростирати, него што је назначено, тако се само по себи разумева (...) (Толковање (90) (Пр.) 1844/45: 359) [→ Овде се ради објаснења, примјечава и, да како год што изјатије не може на више догађаја распростирати, него што је назначено, тако се само по себи разумева (...)].

Од појединачних примера у једном примеру јавља се спој *као да* уз глагол *сматрати*:

Но ако је на речениј уговоръ еднога одъ опоменути господара землѣ и зданија другѣи као сведокъ подписанъ, сматра се **као да је и судейски понуђенъ** (Определеније ХХІХ 1840/40: 212).

Овде се ради о споју везника *да* и контрафактивне партикуле *као* (Николић 2017: 162).

Уз глаголе *старати се* и *бринути се* јавља се и архаични сложени везник *како да*. Уз глагол *старати се* јавља се и просентенцијализатор *о том*. Допунска реченица је у постпозицији, а глагол је у свршеном презенту:

Онъ ће се о сходнымъ средствама *бринути*, **како да се уклони све оно, што бы миръ и поредакъ нарушити могло** (...) (Устројеније IV 1839/40: 42); д) Старати се *о томъ*, **како да се устрои и све оно, што се относя на Законъ, Богослуженіе и Цркве, ставивши се у преписку са Управительма Црковнима** (Устројеније IV 1839/40: 53); а по томъ *бринути се*, **како да и вышше науке у Отечеству процвѣтаю, да способни и вешти люди за државне службе и важна дѣла изъ отечественны сынова изобразесе** (Устројеније IV 1839/40: 54).

У наредном поглављу осврнућемо се на допунску реченицу као надреченицу у оквиру законодавно-правних текстова XIX века (одељак 4.2.1) и на статус допунске реченице у законодавно-правном стилу XIX века (што укључује уставе, законе и указе) (одељак 4.2.2). Након тога ћемо обратити пажњу на статус допунске реченице у жанровима у којима њихова заступљеност показује одступање у односу на главни корпус. Испитаћемо статус допунских реченица у жанру стенографских бележака (одељак 4.2.3), у жанру протокола и у жанру правног уџбеника (као репрезенту правнотеоријског жанра) (Јанићијевић 2015: 74) (одељак 4.2.8). Посебно се посвећујемо односу допуна *да* + презент са инфинитивним конструкцијама. Основни критеријум у анализи је формални (тип везника), а секундарни функционални.

4.2.1. Допунска реченица као надреченица у законодавно-правном стилу XIX века

Допунска реченица која је надређена целом законском тексту налази се у преамбули и служи као имплицитни оквир за целокупни законски пропис. Предикат уводне (главне) реченице у преамбули има облик перформативног глагола, који означава одредбени процес (Јанићијевић 2015: 171). Од диспозитивних процеса⁷⁸ одредбени процеси су најчешћи, а њихов прототип је глагол *одредити*⁷⁹ (Јанићијевић 2015: 171). Процес је представљен активно. Обично је глагол у првом лицу множине (*решили смо и решавамо, објавили смо и потврђујемо*). Управни глаголи се јављају у паровима, што је одлика правног језика још од средњег века (Ивић 2014: 46–47; Тошовић 2002: 370–371). Удвајање управног предиката, при чему је први у свршеном перфекту, а други у несвршеном презенту, имплицира да закон није донет без претходног промишљања. Као примарни актер у доношењу законских решења, истиче се владар. Оваквом концептуализацијом може доћи до прикривања процеса доношења законских прописа, па се „замагљује комплексан легислативни ланац догађаја, што отвара простор за манипулацију” (Јанићијевић 2015: 174). Други актери у доношењу закона кодирају се предлошко-падежним конструкцијама у форми *са* + инструментал (*са согласијем*

⁷⁸ Прототипичан глагол диспозитивних процеса је глагол *чинити* (Јанићијевић 2015: 157).

⁷⁹ У савременим српским уставима одредбени процеси исказују се глаголима *донети/доносити, одредити/одређивати, предвидети, прописати, уредити/уређивати, утврдити/утврђивати*.

Совјета) или прилошким изразаом у *договору са* + инструментал (у *договору са Совјетом*). Уколико се ради о периодима када је доношење процеса транспарентније и када је одговорност јасније истакнута, јављају две напоредне реченице у управном делу (*Државни Совјет је решио, а ми смо одобрили*). Агенс у овим случајевима (било да је реч о владару или државној институцији) има улогу иницијатора или мотиватора радње⁸⁰, а њен реализатор је грађанин/поданик на кога се пропис односи (Алановић 2005: 163–164). Понекад постоји и двострука допунска реченица, односно једна допунска реченица надређена је другој, при чему први перформативни глагол означава процес објављивања закона, док друга реченица уводи законски пропис:

Милан М. Обреновић IV. по милости божјој и вољи народа Књаз српски *проглашавамо и објављујемо* свима и свакоме, да је Народна скупштина решила, и да смо ми потврдили и потврђујемо (Зборник 1872: 1).

Уводна реченица у преамбулама кодира и улогу кнеза и државних органа у доношењу закона, као и хијерархију и временски след правних радњи:

(а) Период 1835(38)/1848:

Намѣсничество Княжеског Достојинства са согласіемъ Совѣта *опредѣлило є и опредѣлює* (Зборник 1845: 78); Александеръ Карађорђевић, князь србскій, са согласіемъ Совѣта *опредѣлили смо и опредѣлюємо*: (Заклетва чиновничка 1845/45, Зборник 1845: 44);

(б) Период 1848/1858:

Александеръ Карађорђевић, князь србскій, са согласіемъ Совѣта + преамбула (Закон 1847/49);

(в) Период 1858/1868:

Михаилъ М. Обреновић III. по милости божіоји вољи народа князь србскій, по договору са државнимъ Советомъ *решили смо и решавамо* да, се §.77 закона о Устройству ђумрука допуни овако (Указ I 1865/1865: 1); Михаилъ М. Обреновић III. по милости божіоји вољи народа князь србскій, *проглашавамо и обявљуємо* свима и свакоме, да є Државный Советъ решио и да смо мы одобрили и одобравамо (Закон о панађурима 1865/1865, Зборник 1865: 2);

(г) Период 1868/1878:

У име његове светлости Књаза Србског Милана М. Обреновића IV. намесници књажевског достојанства *одобрили смо и одобравамо* решење Народне скупштине (Зборник 1871: 1); У име његове светлости намесници књажевског достојанства *проглашавамо и објављујемо* свима и свакоме, да је Народна Скупштина решила, и да смо ми *потврдили и потврђујемо* (Зборник 1871: 9);

(д) Период 1878/1888:

Милан М. Обреновић по милости божјој и вољи народа Књаз Србски *проглашавамо и објављујемо* свима и свакоме, да је Народна скупштина решила, а да смо ми потврдили и потврђујемо (Зборник 1878: 11); Милан М. Обреновић по милости божјој и вољи народа Књаз Србски *одобрили смо и одобравамо* решење Народне скупштине (Зборник 1878: 83); Ми Милан Први по милости божјој и вољи народној Краљ Србије, *проглашавамо и објављујемо* свима и свакоме да је Народна скупштина решила и да смо ми *потврдили и потврђујемо* (Закон о попису људства и имовине 1884: 1);

(ђ) Период 1888/1898(1901):

МИ АЛЕКСАНДЕР I по милости Божјој и вољи народној Краљ Србије На предлог Нашег Министра финансија, а по саслушању Нашег Министарског савета, *решавамо* (Стенографске белешке, предлог закона 1898/99: 370); МИ АЛЕКСАНДЕР I по милости Божјој и вољи народној Краљ Србије На предлог Нашег Министра Народне Привреде а по саслушању Нашег Министарског Савета, *решили смо и решавамо*: (Стенографске белешке, предлог закона 1898/99: 262).

Оваква реченица кодира се двоструко. Прво се кодира по правилима природнојезичког кода, па се добија следећа структура⁸¹:

субјекат + управни глагол + допунска реченица у облику објекатске допуне.

⁸⁰ Иницијатор или мотиватор је агенс који представља „фазног реализатора”, односно онога ко је одговоран за покретање радње, али је сам не врши. Радњу врши реализатор (Алановић 2005: 163).

⁸¹ Шема је преузета из Павловић 2018: 202.

Линеарна структура фрагментизује се даље сходно правилима нормативноправног кода:

NP + VP + CP⁸² (→ фрагментизовати структуру)

(Ми, Александар Први Обреновић, решили смо и решавамо да донесемо закон)

На крају се добија графички издвојена хијерархијска структура, која својим визуелним обликом подсећа на Бентамов Паноптикон⁸³:

NP → Ми, Александар Обреновић

VP → решили смо и решавамо

CP → да донесемо закон

У *Устројенију Совјета* име и титула владара су јасно видљиви. Предикатски део управне реченице одштампан је мањим словима и истакнут на визуелно мање важном месту:

МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ
КНЯЗЪ СРБСКІЙ

са согласіемъ Совѣта опредѣлилисмо и опредѣлюемо (Устројеније 1839/40: 16)

Дубинска структура управног дела остаје иста кроз цели период. Површинске реализације варирају у зависности од доминантног идеолошког кода. За време уставобранитеља краћи укази почињу директним обраћањем адресанту (*Попечитељству Финансија, Попечитељству Унутрашњих дела*). За законе из овога периода карактеристичне су преамбуле у којима се експлицитно наводи мотивација. У периоду уставобранитеља преовлађује глагол *определити*, уз пратећи социјативни предлошки израз⁸⁴ у *слогласију са Совјетом*, што показује да и Совјет има важну улогу у доношењу закона.

(Не)изношење експлицитне мотивације главна је разлика између указа за време уставобранитеља и указа из доба кнеза Михаила. Навешћемо неколико примера преамбула, у којима се надређена реченица директно надовезује на графички издвојене чланове законе. Након кодификације на нивоу природног језика следила је нормативноправна кодификација, на основу које су одредбе фрагментисане на чланове. Реченични комплекс разбијен је на уводни део, графички издвојен у преамбули, и на чланове:

(А) Пример 1:

⁸² Скраћенице означавају: NP – номиналну фразу, VP – глаголску фразу, CP – комплементну фразу (допунску реченицу). У раду ове ознаке користимо у смислу нормативноправног, а не природнојезичког кода.

⁸³ Бентамов Паноптикон изгледа овако: „на ободу је зграда престенастог облика; у средишту је кула; на кули су велики прозори који гледају на унутрашњи део прстенастог здања, издељеног на многе ћелије; свака од тих ћелија пружа се целом ширином зграде и свака има по два прозора, један окренут ка унутрашњем делу, спрам прозора на кули, док други на супротном зиду омогућава да светлост која долази споља пролази кроз ћелију целом њеном дужином” (Фуко 1997: 194).

⁸⁴ О предлошким изразима детаљно у Поповић (1966).

Александеръ Карађорђевић,
князь сръбскій,
са согласіемъ Совѣта

Како се почувствовала потреба за правило, по комъ бы Архіереи нашегъ Отечества знали, колико су они и на какавъ начинъ властни своимъ иманѣмъ на случай смрти последньомъ волюмъили тестаментомъ располагати, и у комъ бы надлежне власти прописъ нашле, како ће масе оны Архіерея, кои бы се безъ тестаментѣ преставили, расправити и средити: тако смо на учинѣно намъ о овомъ предмету представленѣ одъ стране выше духовневласти и одъ Попечительства Просвѣщенія слѣдуюће опредѣли:

(...)

(1) Да се све покретне ствари, кое су од покойника набавлѣне, приберу и напишу, а од одъ исты да се само оне за Епископію задрже, коима ће се попунити моћи оне такове ствари, кое є онъ затекао у Епископіи, па кое су се за живота нѣговогъ сасвимъ изварили или кои є нестало, а остало све покретно иманѣ покойниково да се разпрода. (Зборник 1847: 22)

(Б) Пример 2:

Александеръ Карађорђевић,
князь сръбскій,
са согласіемъ Совѣта опредѣлили смо и опредѣлюємо:

КАЗНИТЕЛНЫЙ ЗАКОНЪ ЗА ПОАРЕ И КРАЂЕ.

Како се потреба показала, да се они, кои безбѣдность иманя а поред ове и личну жителя у нашей земљи нарушаваю, чрезвычайнымъ строгимъ казнима подвргаваю; то смо, на особито о томе учинѣно представленѣ Попечительства Внутренъи Дѣла, слѣдуюће за такове преступнике опредѣлили;

1.) Свакій, кои кућу, дућанъ, стасину, или другу какву зграду, обіе или отвори и поару, макаръ какву и ма' одъ какве вредности, учини, као и онай, кои кога на путу или буди гди нападне и поара га или му што отме, да се казни смрћу.

2.) Свакій, кои коня или вола или другу домаћу живу стоку, или буди какву стваръ у вредности одъ 10. талира већой, украде, да се казни мртвомъ шибомъ, т. є. таковомъ крозь триста момака дванаестъ пута на мѣсто.

3.) За крађе манѣ, одъ вредности до 10. талира, да се преступници казне по досадашнѣму, боемъ сирѣчь штаповима, и затворомъ или робіомъ, но све строже, соразмѣрно овымъ, у 1ой и 2ой точки одређенимъ казнима.

4.) Ятацы да се казне као они, кои су поару или крађу учинили (Зборник 1847: 28).

У првомъ примеру на главну реченицу директно се надовезује допунска реченица. Други пример је интересантнији, пошто показује да се уводна реченица истовремено односи на четири става правне одредбе. То је могуће захваљујући фрагментарности и линеарности правногъ језика (Висковић 1989: 85–86; Павловић 2018: 203–204), које омогућавају да се закон истовремено чита линеарно (као целина) и фрагментарно (у деловима). Ако се закон чита као целина, добијамо вишеструкосложени реченични комплекс са надређеном реченицом и више координираних објекатских реченица повезаних везником *и*, који на површинском плану репрезентују амплификаторни конектори (1, 2, 3, 4). То је важно са аспекта нормативноправногъ кода, јер је потребно је да се сродне норме групишу у једну правну одредбу, чиме се постиже економичност правногъ текста, пошто није потребно за сваку одредбу појединачно понављати главну реченицу. Захваљујући рекурзивности, која се остварује на нивоу објекатских реченица и координације, овакве реченице могу се ређати неограничено:

Читање 1.

Вишеструкосложени реченични комплекс са координираним односом међу реченичним члановима:

Определили смо се да се казни свако ко похара кућу или неку другу зграду, и да се казни свако ко украде стоку мртвом шибом, и да се затвором или робијом казне они који учине мања дела, и да се јатаци казне као да су похару учинили.

Друга могућност је фрагментарно читање, којим се олакшава кретање кроз текст. Правни текст обично се не чита линеарно као други жанрови, пошто адресант у закону тражи само делове који се тичу његовог случаја (Хилтунен 2012: 42). У оквиру фрагментарног читања, на дубинском нивоу, срећемо више двоструких реченичних комплекса са истоветном надређеном реченицом. Објекатске реченице кодирају конкретне прекршаје:

Читање 2.

Више двоструких реченичних комплекса, који имају исту надређену, али различите подређене реченице.

(а) Реченица 1: *У сагласију са Совјетом определили смо да се казни свако ко кућу похара.*

(б) Реченица 2: *У сагласију са Совјетом определили смо да се мртвом шибом казни свако ко украде стоку.*

(в) Реченица 3: *У сагласију са Совјетом определили смо да се затвором казне мањи прекршаји.*

(г) Реченица 4: *У сагласију са Совјетом определили смо да се јатаци казне као и преступници у члановима један и два.*

Апстрактна шема изгледа овако:

(А) Линеарно или глобално читање:

Законодавац (субјекат) + одредбени глагол (надређена реченица) + објекатска реченица 1 + (и) објекатска реченица 2 + (и) објекатска реченица 3 + (и) објекатска реченица (4) + (...) (неограничено, ограничено само могућностима перцепције, и у случају правног текста, могућношћу репродукције у штампаном облику).

(Б) Фрагментарно читање:

Законодавац (субјекат) + одредбени глагол (надређена реченица) + објекатска реченица 1.

Законодавац (субјекат) + одредбени глагол (надређена реченица) + објекатска реченица 2.

Законодавац (субјекат) + одредбени глагол (надређена реченица) + објекатска реченица 3.

Законодавац (субјекат) + одредбени глагол (надређена реченица) + објекатска реченица 4.

У сваком тренутку оба читања су доступна.

Слична могућност линеарног и фрагментарног читања остварује се и на нивоу хијерархијски нижих јединица у правном тексту, као што су ставови, тачке и подтачке. Навешћемо пример фрагментације правне одредбе, у којој је надређена реченица издвојена. Објекатске реченице су фрагментисане и визуелно обележене амплификаторним конекторима:

Попечителству Правосудія и Просвѣщенія относит' ће се Началничество Окружно по свима дѣлима кругу нѣговомъ принадлежећима, и то:

А) По части Правосудія вообще у свима онима, која у союзу са Судомъ Апелляціоннымъ, Судовима Окружнымъ и Примирительнымъ стоє, коима у случаю потребе притицати мора, или на нѣово зактеванѣ, или по собственной дужности своіой, као:

а) Да свакогъ оногъ, кои бы каково злочинство учинію, быю онъ одъ Судейске власти позвать или не, самъ или посредствомъ Срезскогъ Началника увати и надлежномъ Суду преда.

б) Да на зактеванѣ Суда свакога, кой бы, макаръ и парничне пресуде, сведочанства и суроченя ради нужданъ быю, позове и пошлѣ, а упорнога премора.

в) Да на поискаванѣ Суда, а и самъ извѣщава Судъ о станю пупила, и да ову одъ свакогъ неправедногъ прикосновенія и вредачува.

г) Да пресуде Судейске самъ, или посредствомъ Срезки Началника, у извршенѣ приводи мотрећи, да у томе не поступи противу Чл; 44. Устава (Законик 1845: 80–81).

У овом конкретном примеру ради се о опису дужности. Хијерархија се може остварити на више нивоа, што се постиже коришћењем два типа амплификаторних конектора (велика и мала слова). У првом случају везивање за именицу *дужност* отвара могућност за глобално читање (*Дужност окружних и примирителних судова је да свакога предају вишем суду, да пошаљу судске позиве и да оне које позиве одбију приморају да дођу на суд, да сами извештавају о стању пупила и да преводe пресуде у извршење*). Могуће је фрагментарно читање, па се у оквиру једне правне одредбе налази више правних норми, које деле заједничку надређену реченицу: (а) *Дужност је Окружног и Примирителног суда да кривца преда*; (б) *Дужност је Окружног и Примирителног суда да парничаре позове, а да упорне примора*; (в) *Дужност је Окружног и Примирителног суда да извештава о стању пупила*; (г) *Дужност је Окружног и Примирителног суда да мотри над извршењем пресуда*.

Ова конструкција стабилна је до краја века и представља одлику административно-правног стила кроз цели период. Сажимањем управне реченице, постиже се фрагментарност текста. Навешћемо један дужи пример с краја периода:

Школском је управитељу, односно управитељици дужност:

- 1) Да води непосредан назор над наставом, васпитањем и редом у школама, које су његовој управи поверене.
- 2) Да походи предавање наставника и уверава се о тачном вршењу програма и прописаних наредаба.
- 3) Да у случају преке потребе даје наставницима одсуство до три дана, о чему је дужан увек накнадно извести окружног надзорника.
- 4) Да сам врши или наређује замену наставницима на случај њиховог краћег боловања и одсуствовања.
- 5) Да уводи у дужност наставнике и приправнике, и овима даје потребне поуке и упустава.
- 6) Да чува и уредно држи школску књижницу и архиву, за што је и одговоран.
- 7) Да поставља и отпушта школске служитеље.
- 8) Да води преписку са свима властима.
- 9) Да учитељима саопштава све наредбе школских и других власти и о њихном се извршењу стара.
- 10) Да се брине о одржавању школске зграде у добром стању и да на време предлаже потребне исправке.
- 11) Да на крају сваког месеца подноси тачан и опширан извештај о целокупном стању поверених му школа, школском надзорнику (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 240).

Укази за време кнеза Михаила карактеристични су јер се у њима редукује мотивација, која постоји у уставобранитељским указима. Прописи се своде на нужне нормативноправне елементе. У овом периоду се у указима јавља само фрагментисана допунска реченица. Ово се тумачи апсолутизмом Михаила Обреновића и тежњом да се процес доношења прописа аутоматизује и шаблонизује. Навешћемо неколико примера указа донетих за време Михаилове владавине:

(А) Пример 1:

Михаилъ М. Обреновићъ Ш.
по милости божіој и вољи народа князь сръбскій,

По договору са државним Советомъ решили смо и решавамо:

1. Да се при министерству финансиє княжескимъ указомъ изъ правослова установи, сталный православный одборъ, у брою одъ деветъ чланова, но тако да онъ не може радити безъ найманъ петъ чланова. (Указ бр. 1863/63: 4)

(Б) Пример 2:

Михаилъ М. Обреновић III.

по милости божіой и вољи народа князь србскій,

На предлог Нашега министра унутрашњи дела, и сагласно са државнимъ Советом одъ данашнѣгъ № 388. решили смо и решавамо:

„Да Топчидеръ са своимъ просторомъ подпадне у полицаиноме погледу подъ надлежность управительства вароши Београда.“

Наш министеръ унутрашњи дела има да изврши ово решенѣ.

1. Юніа 1863.

У Београду.

М.М. Обреновићъ, с.р.

(В) Пример 3:

Михаилъ М. Обреновић III.

по милости божіой и вољи народа князь србскій,

ПО ДОГОВОРУ СЪ ДРЖАВНИМЪ СОВЕТОМЪ РЕШИЛИ СМО И РЕШАВАМО

Да се §. 8 буџетскогъ закона одъ 1858. год. (збор. XI стр. 98) измени овако: (...) (Измене закона 1864/64: 5).

Три примера илуструју три могућности у кратким указима. Први показује следећу структуру: почетна реченица и уводна реченица у дужи пропис. Реченица је фрагментисана на нивоу нормативноправног кода. Управна реченица је хијерархијски (визуелно и граfiјски) издвојена. Тематски фокус прописа уведен је амплификаторним конекторима. У другом примеру донет је цео пропис. Надређена реченица је граfiјски и визуелно издвојена. Одредба је дата у облику објекатске реченице, која је граfiјски наглашена наводницима, а издвојена је да би се пропис лакше перципирао. У последњем примеру, у облику објекатске реченице, доносе се измене закона. Измене, на које се катафорски упућује заменичким прилогом *овако*, налазе се у средишњем делу прописа. Глагол у уводном делу налази се у немобилном презенту (Алановић 2015: 222; Ивић 1970: 42–54). Коришћење презента карактеристично је за административно-правни стил од средњег века до савременог језика и у складу је са тежњом правног језика да донет пропис делује универзално и свременски.

У хијерархијски издвојеном уводном делу срећемо глаголе који значе одредбене процесе, као што су *решили смо и решавамо, проглашавамо и објављујемо, одобрили смо и одобравамо*. Јављају се у комбинацији са предлошко-падежним конструкцијама са девербативним именицама (*на предлог Државног Савета, на одобрење Министра, поводом одобрења Министра*). Девербативна именица указује на радњу неопходну у процесу доношења закона, али секундарну у односу на радњу експлицитне предикације. Експлицитна предикација се налази у комуникацијски и структурно надређеном положају. Ово указује и на принцип иконичности (Грковић-Мејџор 2004а: 133–134; Павловић С. 2013: 139–172), при којем се оно што се односи на владара истиче у први план граматички и визуелно. Различити глаголи указују на различите сегменте доношења закона. Највећи утицај са аспекта нормативноправног кода имају глаголи *решили смо и решавамо*, који указују на процес доношења одлуке. Глаголи *одобрили смо и одобравамо* указују на то да владар само потврђује оно што је донео неки други орган. Најмању снагу са нормативноправног гледишта имају глаголи *проглашавамо и објављујемо*, који су перформативи и који указују на то да је закон објављен, тј. проглашен јавним, али не дају информацију о томе ко је закон саставио и донео. Управни

глаголи често се јављају у паровима, што је одлика средњовековног и савременог права (Ивић 2014: 46; Кликовац 2008: 80; Тошовић 2002: 370). Донета одлука је непроменљива, тј. донета је у прошлости, а у садашњости се потврђује кроз перформативни облик управног глагола у облику „владарске множине (*pluralis majestatis*)” (Пипер и др. 2005: 597–598). Израз *проглашавамо и објављујемо свима и свакоме* има допуну у дативу, која означава реципијента закона означеног редуликованом општом заменицом.

Да одабир глагола у надређеној реченици преамбуле има идеолошку позадину, показују примери из доба намесништва кнеза, касније краља Милана Обреновића. У њима се јасно истиче да је Народна скупштина донела закон, а да га је намесништво потврдило. Глаголи у споју *потврдили и потврђујемо* имају најмању правну снагу, односно означавају само признавање већ донетог решења. Срећемо координирани спој перформативних глагола са удвојеним индиректним објектом у облику редулицираног универзалног квантификатора:

У име његове светлости
Књаза србског
намесници књажевског достојанства

проглашавамо и објављујемо свима и свакоме, да је Народна Скупштина решила, и да смо ми потврдили и потврђујемо:

Да се §§. 28, 31 и 39-ог II. и III. одељак закона о уређењу велике школе од 24. Септембра 1863. год. (Зборник XVI. стр. 75) замене овако (Зборник 1871: 9).

Касније ову формулу преузима и Милан Обреновић:

Милан М. Обреновић
по милости божјој и вољи народа
Књаз Србски

Проглашавамо и објављујемо свима и свакоме, да је Народна скупштина решила, а да смо ми потврдили и потврђујемо (...) (Зборник 1878: 11)

У време Милана Обреновића, ова се формула, заједно са краћом формулом везаном за коришћење глагола *одобрили смо и одобравамо*, користи до Берлинског конгреса. Касније се примећује промена у тону и као управни глаголи употребљавају се глаголи *наредити, прописати*, чиме се појачава дистанца између поданика и владара. Владар добија већу снагу, а интензивира се илокуциона и перлокуциона моћ упућеног израза. Навешћемо неколико примера у којима се види да се позадинска улога кнеза, коју је имплицирао управни глагол *потврдити*, пребацује у предводничку позицију краља, коју јасно имплицира глагол *наредити*⁸⁵:

(А) Пример 1 (последњи штампани пропис у *Зборнику закона и уредбених указа* пре проглашења независности, 15. јул 1878. године):

Милан М. Обреновић
по милости божјој и вољи народа
Књаз Србски

Проглашавамо и објављујемо свима и свакоме, да је Народна скупштина решила, а да смо ми потврдили и потврђујемо (Зборник 1878: 81, пропис донет 15. јула 1878. у Крагујевцу, последњи штампани пропис у *Зборнику* пред проглашење независности Србије).

⁸⁵ Глагол *наредити* Слободан Павловић третира као волунтативно-директивни глагол (2009: 50–51). Глагол *наредити* спада у прохибитивне глаголе „којима адресант поставља адресату одређене захтеве у своју корист” (Павловић 2009а: 51).

(Б) Пример 2 (први пропис донет непосредно након проглашења независности, са неубичајено дугом преамбулом за период (доноси се мотивација за одступање од дотадашње праксе) и прелазак на глагол *решавамо*):

Милан М. Обреновић
по милости божјој и вољи народа
Књаз Србски
На предлог Нашег Министарског Савета,

Узимајући у обзир, да је Нашом Прокламацијом данас обнародован Берлински уговор, којим је призната независност Србије, са земљишним увећањем, и да је истом прокламацијом проглашен мир између Србије и Турске,

Имајући у виду члан III. закона од 5. јула 1878. (Срп. Нов. Бр. 151) о узимању на знање и одобрењу привремених закона и наређења.

Решавамо (...) (Зборник 1878: 89, пропис донет 10. августа 1878. у Београду).

(В) Пример 3 (трећи штампани пропис по формалном проглашењу независности, уместо глагола *решавати* срећемо глагол *наређивати*, преамбула је скраћена и сведена на процедурални део (*на предлог Министарског савета*), а владар је истакнут у први план):

Милан М. Обреновић
по милости божјој и вољи народа
Књаз Србски
На предлог Нашег Министарског Савета
Наређујемо (...) (Зборник 1878: 91, пропис донет 10. августа 1878. у Београду).

(Г) Пример 4 (четврти закон штампан по ослобођењу, тон се смирује и уместо глагола *наредити* јавља се глагол *прописати*):

Милан М. Обреновић
по милости божјој и вољи народа
Књаз Србски
На предлог Нашег војног Министра, а на основу §3. закона о устројству војске прописујемо:
(Зборник 1878: 92, пропис донет 10. августа 1878. у Београду).

У овим примерима пратимо илокуциону и перлокуциону снагу управних глагола, при чему она прво градијски расте (*потврдити – решити/решавати – наредити*), а у последњем примеру опада (*прописати*). Иако су три прописа номинално донета истог дана (10. августа 1878. године), то не значи да су у то време и написана, већ да су тада званично потврђена и „уведена у живот”.

Пример из доба уставобранитеља навешћемо да бисмо показали још једну појаву карактеристичну за предстандардни период, а то је фронтирање субјекта зависне реченице, што је већ примећено у правном стилу XIX века, а тумачи се немачким утицајем (Ћорић 1996: 92):

Како се потреба показала, да се они, кои безбѣдность иманя а поред ове и личну жителя у нашој земљи нарушаваю, чрезвычайнымъ строгимъ казнима подвергаваю; то смо, на особито о томе учинѣно представленѣ Попечительства Внутренѣи Дѣла, слѣдуюће за такове преступнике опредѣлили;

1.) Свакій, кои кућу, дућанѣ, стасину, или другу какву зграду, обіе или отвори и поару, макаръ какву и ма’ одѣ какве вредности, учини, као и онај, кои кога на путу или буди гди нападне и поара га или му што отме, да се казни смрћу.

2.) Свакиј, кои коня или вола или другу домаћу живу стоку, или буди какву стварь у вредности одъ 10. талира већой, украде, да се казни мртвомъ шибомъ, т. е. таковомъ крозь триста момака дванаестъ пута на мѣсто.

3.) За краје манѣ, одъ вредности до 10. талира, да се преступници казне по досадашњему, боемъ сирѣчь штаповима, и затворомъ или робіомъ, но све строже, соразмѣрно овѣмъ, у 1^{ој} и 2^{ој} точки одређенимъ казнима.

4.) Ятацы да се казне као они, кои су поару или крађу учинили (Зборник 1847: 28).

Фронтирање налазимо у сва четири примера. Сви примери реализовани су рефлексивним пасивом⁸⁶. Субјекатски аргумент представља пацијенс на семантичком плану (Танасић 2014: 209). Субјекатски аргумент у првој и другој реченици помера се из зависне реченице и поставља у иницијалну позицију да би се постигао реченични фокус⁸⁷. То се чини из потребе да се истакне тачно ко је прекршилац и о којем се прекршају ради. Други разлог зашто долази до фронттирања у предстандардном периоду јесте постављање глагола у финални положај. У првом примеру фронтрна је релативна реченица са ендоцентричним антецедентом у облику универзалног квантификатора, а трансформација је изгледала овако: (а) *Да се казни смрћу свакиј, кои кућу, дућанъ, стасину, или другу какву зграду, обіе или отвори и поару, макаръ какву и ма' одъ какве вредности, учини, као и онај, кои кога на путу или буди гди нападне и поара га или му што отме* → *Свакиј, кои кућу, дућанъ, стасину, или другу какву зграду, обіе или отвори и поару, макаръ какву и ма' одъ какве вредности, учини, као и онај, кои кога на путу или буди гди нападне и поара га или му што отме да се казни смрћу*; (б) *Да се казни мртвомъ шибомъ, т. е. таковомъ крозь триста момака дванаестъ пута на мѣсто свакиј, кои коня или вола или другу домаћу живу стоку, или буди какву стварь у вредности одъ 10. талира већой, украде* → *Свакиј, кои коня или вола или другу домаћу живу стоку, или буди какву стварь у вредности одъ 10. талира већой, украде, да се казни мртвомъ шибомъ, т. е. таковомъ крозь триста момака дванаестъ пута на мѣсто*. У четвртном примеру фронттирање је могуће објаснити само ако се као исходна узме пуна реченица остварена у фрагментарном читању: *Опредлели смо да се казне јатацы као они који су поару или крађу учинили* → [Подразумевано на дубинском нивоу *Опредлели смо се*] *Јатацы [фронттрирано, постављено у фокус] да се казне као они који су поару или крађу учинили* → *Јатацы да се казне као они који су поару или крађу учинили*. У трећем примеру се у фокус ставља разлог за извршење казне, који је на површинском плану исказан предлошко-падежном акузативном конструкцијом, а на дубинском нивоу може се трансформисати у релативну реченицу (*За мање казне до десет талира да се казне по досадашњему* → *Свако ко је учинио казну до десет талира да се казни по досадашњему* → *Да се казни по досадашњему свако ко је учинио казну до десет талира*).

Реченица фрагментисана по правилима нормативноправног кода надређена је свим члановима у закону, што омогућава да се чланови у императивној форми *да* + презент тумаче на двоструки начин: (а) као фрагментисани делови зависносложене реченице, чији се управни члан налази у преамбули закона и изражен је одредбеним глаголом *определити/наредити/донети*; (б) као самостална конструкција (Павловић 2018: 24; Павловић Јовановић 2021б: 19–20). Овакво фрагментисање омогућава повезивање закона у целине, али и фрагментарно читање појединих ставова у оквиру

⁸⁶ За реченицу са рефлексивним пасивом Срето Танасић каже: „За њу је карактеристично, као за сваку пасивну реченицу, да у предикату има обавезно прелазни глагол и да, као двочлана реченице, има синтаксички субјекат. Именска ријеч у тој позицији на семантичком плану је објекат радње, или другим ријечима, именском ријечи у позицији субјекта исказује се пацијенс” (2014: 209).

⁸⁷ Реченични фокус је веома важан „за откривање идеолошке подлоге“ текста, „јер се стављањем тачно одређене речи на прво место може скренути пажња на одређени појам” (Ван Дијк 1997: 38 према Слијепчевић Бјеливук 2021: 28).

чланова. Некад се и више императивних конструкција у напоредном односу надовезује једна на другу⁸⁸:

Князь има право, предлагати државному Совѣту законе и уредбе, о којима да се онъ совѣтуе, и дае му мнѣніа своя (Устав 1835: 4); Ако ли бы и мужкарцы женске врсте садашнѣ княжеске фамиліе ОБРЕНОВИЧЕВЕ изумрли, а оно да опомене Државный Совѣтъ послѣднѣга Княза три пута, да за живота свога наменуе свога пресмника изъ членова Народа, кои бы быо найспособни и найдостойни къ важному достоинству княжескому (Устав 1835: 5); Одъ нѣи они, кои су или време свое веѣ одслужили, или кодъ куѣа инокосни остали, или су за службу неспособни, отпуштаю се своимъ куѣама, а остали до истеченія опредѣленогъ имъ времена за службу, да служе у сада устроенной Гарнизонной войски (Устројеније V 1839/40: 66); а) Ови да буду дужни свакога, кои се гоѣъ своје кмету или Примириетелному Суду противанъ и непокоранъ покаже, дати одма везати и Окружному Началнику послати (Настављенија IX 1839/40: 85); Оттуда 9. Да се Додатакъ Новина Србски сообрашана и обнародована ради по потреби Дружеству уступи, или по изискиваню обстоятелства и умложи (Уредба (38) 1841/45: 153); Гди се осуѣеный не хтедне добровольно пресуди покорити, ту да се Срезскій Началникъ у помоѣъ позове, да пресуду изврши, и по редъ тога да противника за нѣгово упорство са 10 штапова казни; ако ли бы упорство ово было такове природе, да бы требало противника на веѣу казнъ осудити, то да се противникъ оправи Окружному Суду, да му овај за показано упорство казнъ изрече, и казнъ та да се после у мѣсту показаногъ упорства, предъ надлежнымъ Примириетелнымъ Судомъ, изврши (Допунителна правила (6) 1845/47: 40).

У овим примерима може се реконструисати дубинска имплицирана уводна реченица: *Законодавац решава/наређује да се он совјетује и даје мнѣнија своја, Законодавац решава/наређује да Државни Совјет опомене последњега кнеза три пута.* У овим примерима се такође примеђује екстракција субјекта: *Да ови буду дужни свакога, кои се гоѣъ своје кмету или Примириетелному Суду противанъ и непокоранъ покаже, дати одма везати и Окружному Началнику послати* → *Ови да буду дужни свакога, кои се гоѣъ своје кмету или Примириетелному Суду противан и непокоран покаже, дати одма везати и Окружному Началнику послати.*

Често се јавља и негирана императивна конструкција *да + не + презент* са изразито прохибитативним значењем. Уколико се у овој конструкцији јави глагол *усудити се*, ради се о изразито стилематичном примеру (Павловић Јовановић 2021б: 20–21):

А млађа Княгиня да не прима за живота старе ништа одъ Народа, но кадъ удова умре, онда прелази плаѣа нѣна на младу Княгиню, као на супругу владаюѣега Княза (Устав 1835: 5); Притомъ се увекъ најлепша, најчистія, неповредна богиня избрати мора, а гди е само една богиня, та да се неупотребљава (Правила VII 1839/40: 75); Нѣима досаде или увреде чинити да се нико неусуди ни дѣломъ ни словомъ, иначе свакиѣ ће преступникъ бити строго казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 134); Самовольно свой квартиръ оставляти, и другій заузимати, да се нитко не усуди, ерѣ ће таковий строго казнѣнъ бити (Закон XXI 1839/40: 145); Но и у овимъ предметима да се изятіе не простире далѣ одъ ова два случая (Толковање (4) 1845/47: 36); Смысао закона нико да неизврѣе, и криво да не толкуе (Граѣански законик 1844: 2).

Оваква конструкција јавља се на самом крају периода:

Она пак села и општине, које се имају спојити, а немају у својој средини парохіјску црквену општину да се споје из довољног броја пореских глава, а општински суд да буде у средини општине, а никако на крају општинског рејона (Стенографске белешке 1899: 361, предлог).

Овај пример показује да правни језик добро чува архаизме (Висковић 1989: 30). Присуство ове конструкције у XIX веку представља и континуитет са српским пословноправним језиком у средњем веку (Павловић С. 2013: 315).

4.2.2. Типови допунских реченица у законодавно-правном подстилу у XIX веку

⁸⁸ Милош Ковачевић лексему *да* у овим случајевма тумачи као „обликотворну партикулу” која се користи за творбу „директивних исказа, тј. исказа којима се адресат подстиче на неку акцију” (2009: 69). Међутим, аутор истиче да се могу третирати и као „редуковане реченице с елиптираним перформативним надређеним глаголом” (Ковачевић 2009: 71).

У овом одељку представимо типове допунских реченица у законодавно-правном подстилу административно-правног стила у XIX веку у централном корпусу, који обухвата уставе, устројенија, указе и краће прописе. Преглед ћемо урадити према формалном критеријуму (типу везника). Као секундарни користимо функционални критеријум, па ћемо обрадити допунске реченице у функцији објекатске допуне (одељак 4.2.2.1), допунске реченице у функцији субјекта (одељак 4.2.2.2) и допунске реченице у функцији предикатива (одељак 4.3.2.3).

4.2.2.1. Допунске реченице уведене везником *да*

4.2.2.1.1. Допунске реченице уведене везником *да* у функцији објекатске допуне

Употреба општезависног субординатора *да* у допунској реченици уз глаголе говорења, мишљења и осећања јако је добро проучена (Алановић 2019: 197–207; Барић и др. 1997: 515–522; Брабац и др. 1966: 206; Будмани 1867: 141, 241–242; Вебер 1862: 133–135; Лалевић 1962: 221–222; Лукић 1920: 35–37; Грицкат 2004: 74–78, 83–111, 113–135, 137–175; Јанић 2012; Ковачевић 1998: 140–141; Маретић 1899: 491–492, 507; Миновић 1987: 92–94; Новаковић 1870: 69; Новаковић 1884: 333; Павловић 2009а: 8–100; Пипер, Клајн 2013: 497–499; Пипер и др. 2018: 99–104; Силић, Прањковић 2007: 300–334; Стевановић 1969: 778–795). Допунске клаузе представљају проширење основне реченичне структуре. Тип управног глагола има утицаја на структурна и семантичка обележја зависне предикације (2006б: 104–112). Основно обележје управних глагола је транзитивност, која може једноставна или комплексна, односно номинална или сентенцијална (Ружић 2006а: 108).

Реченице уведене општезависним везником *да*⁸⁹ јављају се у око осамдесет посто примера. Не запажају се велика одступања од структуре допунске реченице у савременом језику. Постоје разлике у типу управног глагола у предстандардном периоду. Након 1868. године славенизми се постепено повлаче, а примат добијају србизирани облици. Допунске реченице углавном се налазе у постпозицији. У препозицији се срећу само када их је потребно фокализовати. У предстандардном периоду глагол се може наћи на крају реченице.

Основна функција допунских реченица јесте кодирање дужности и правних прописа. Допунске реченице уводе се одредбеним глаголима као што су *решиити*, *определити*, *донети*. У предикату се налази презент или презент модалног глагола. Иако се на дубинском нивоу радња односи на будућност, она своју површинску реализацију добија у форми презента, пошто се тако постиже ефекат свевремености и илузија да је пропис већ на снази (Висковић 1989: 91; Савић и др. 2006: 56; Тошовић 2002: 364; Ђуркин 2018б: 147)⁹⁰. Употреба презента представља и средство обликовања правно релевантне стварности, јер законодавац тежи да преко правних прописа контролише друштвени поредак. Ова форма је нарочито карактеристична за жанр кратких указа, када се цели пропис налази у форми вишеструкосложеног реченичног комплекса. Поред презента, срећу се и облици футура првог и футура другог, који реферишу на будућност

⁸⁹ У току средњег века везник *да* се употребљавало у оптаивној, емфатичкој, адјунктивној, паратаксихкој и хипотаксихкој функцији (Грковић-Мејџор 2007б: 211–224; Павловић С. 2013: 314–318). Према Слободану Павловићу, волунтативно *да* развило се из оптаивне перифразе *да* + презент (2013: 314–316). Процес ширења везника *да* на рачун инфинитива представља дуг процес, који се тумачи утицајем балканског језичког савеза (Грицкат 2004: 74–78).

⁹⁰ Још Аристотел каже да се закон „не односи на појединачно, већ на будуће и опште“ (Аристотел 2000: 33).

када ће правни пропис бити на снази (Висковић 1989: 91). Овај тип реченице остаје стабилан у току целог века. У предстандардном периоду пронађени су и реченични комплекси у којима се више допунских реченица ређају једна за другом. Информацијски центар је зависна реченица, док је управна реченица оквир који уводи правни пропис. Ове реченице представљају базу нормативноправног кодирања, јер износе материјалну садржину правног прописа. Управни предикат је у презенту или у перфекту. У предстандардном периоду предикат је обично у владарској множини, док је у стандардном периоду у облику у трећег лица једнине или множине. Јављају се и удвојени управни глаголи. Уколико у процесу доношења закона учествују два државна органа, срећу се две управне реченице. Забележени су примери уз глаголе:

(А) *Решити*:

инфинитивна конструкција (надређена реченица) + футур први (допунска реченица):

Као што є Нѣгова Свѣтлость, Милостивѣйшій Господарь и Князь нашъ къ допунѣнію Высочайшегъ Указа одъ 8го Априлїя т. г. В. № 997., касателно касапски уредба, подъ 10. истога мѣсеца В № 1008 *извольо рѣшити*, да издата Уредба у смотрению касапница никаково вліяніє на Турке имати неће (Указ 3. (Пр.) 1839/40: 229);

перфекат (надређена реченица) + несвршени презент (допунска реченица):

На представленіє Попечителя Иностранны Дѣла учинѣно Совѣту, да се законный ѣумрукъ уведе, (...) Намѣстничество Княжескогъ Достоинства, са согласіємъ Совѣта, *рѣшило є*, да се у **напредакъ по постоещему закону ѣумручкому наплаћує и ѣумрукъ на сву соо, коя се или изъ Видина сувымъ за внутренность Сербіє, или водомъ овамо и за Босну доноси, као и за ону, коя се съ Дунава преко предѣла наши за Турску у Нишь и друга мѣста односи, и како соо на границы нашей стає 50 гроша 100 ока, тако да се по тому и ѣумрукъ на 100 ока соли по 60 пара обычный узима**11 (Указ 9. (Пр.) 1839/40: 235); (...) то је мој предхондник, с погледом на члан XIV закона о општој царинској тарифи, а у интересу наше извозне трговине, *решило*, да се те извозне таксе осем статистичке у пограничном промету са Бугарском не наплаћују (Стенографске белешке 1899: 368, предлог закона);

несвршени презент (главна реченица) + футур други (допунска реченица):

На представлѣнне Намъ жалбе мезулиця, Крагувечкогъ, Ягодинскогъ и Ражаньскогъ, да имаю штету држанѣмъ мезулана по досадашнѣмъ опредѣленію, у согласію са Совѣтомъ *рѣшавамо*, да **ове године у мезулани Крагувечкой 30, у Ягодинской 40, и у Ражаньской такође 40 коня буду, и по 5 талира выше него досада мезулице плате имаю, а да дужни буду као и досада, сва званична писма бадава носити, и конѣ мезулске безплатежно давати Србскимъ Татарима и Чиновницама путуюћимъ по правительственнымъ пословима съ обявленіємъ Наше Канцелларіє, Совѣта или Попечительства кога** (Указ 2. (Пр.) 1839/40: 228);

(Б) Глаголи *решити* и *одобрити*⁹¹:

свршени перфекат (главна реченица) + несвршени презент (допунска реченица):

(...) *Совѣтъ Княжества Србскогъ є рѣшио, и Намѣстничество є одобрило*, да се, во избѣжаніє ове неправде и оттуда родити се могућегъ праведногъ роптанія наши людій, унапредакъ при поставляню званичника на наше люде особито призрѣніє има, да се званія, за коя они довольно науке и способно сти имаю, нѣма пре иностраннаца даю, изузимаюћи само она вышша званія, за коя се засадъ іоштъ немогу употребити наши домородцы, и по томе да свако Попечительство и свака Власть, коя лица за службу представляла буде, свагда назначую, откуда є за службу представлѣно лице, какоє є науке свршило, каквогъ є владаня и чимъ се до онда занимало (...) (Указ 12.(Пр.) 1839/40: 242);

свршени перфекат (главна реченица) + модални глагол (допунска реченица):

У призрѣнію даваня дозволенія Чиновницама Окружны и Срезски Началничества ради отсутствованя на нѣко време одъ званичны дужностій, *Совѣтъ є*, поводомъ представленія Попечительства Внутренъи Дѣла отъ 20. Дек. Пр. Год. № 4422, *рѣшио, и мы смо одобрили*, да Началничества Окружна Чиновницама своима таково дозволеніє на 15, а Попечительство на мѣсець дана дати могу; за већій пакъ терминъ да треба искати одобреніє одъ высочайше Власти, засадъ сирѣчь отъ Намѣстничества, а кадъ Князь ступи на Правленіє, отъ Княза (Указ (1) 1840/45: 1);

⁹¹ Глагол *одобрити* Миливој Алановић убраја у ауторизационо-прохибитативне глаголе (2015: 2017).

(В) Глаголи *одобрити* и *потврдити*:

инфинитивна конструкција (главна реченица) + свршени презент (допунска реченица):

На учинѣно предложеније Попечителства Просвѣщенія изволило є Намѣстничество Княжескогъ Достоинства у согласію са Совѣтомъ *одобрити* и *потврдити*, да се **кромѣ** *существующіе* Гимназіе у Крагуевцу, **іошть** єдна у Бѣограду **оснуе**; и да се **прве** две Грамматикалне класе **исте** Гимназіе; **одма съ почеткомъ** *идућегъ* те ченія школскогъ **ове** 1839 год. **започну** (...) (Указ 16. (Пр.) 1839/40: 246).

У допунским реченицама види се хијерархија односа у административно-правном стилу. Предикат у управној клаузи обично је глагол комуникативне радње, који подразумева однос наредбодавца (законодавца/надређеног) и подређеног, што представља однос иницијатора радње и њеног реализатора (Алановић 2005: 163). Глагол у допунској реченици обично је у блокираном презенту. Хијерархијски однос може се представити двојако, из перспективе законодавца и из перспективе поданика. Када се фокусира законодавац користе се глаголи који имплицирају хијерархијски однос између коагенаса, као што су глаголи *опоменути*, *захтевати/зактевати*, *заповедити*, *наложити/налагати*⁹². Владислава Ружић ове глаголе сврстава у каузативне глаголе принуде и присиле (2006б: 163–164). Глаголи *заповедити* и *наложити/налагати*⁹³ траже допуну у облику датива индиректног објекта, преко које се формализује реципијент законске одредбе. Глагол *наложити/налагати* може се јавити у безличној форми са уопштеним агенсом, при чему допунска реченица има улогу субјекатске допуне. Задржава се форма индиректног објекта, који углавном долази на иницијално место у реченици и представља реченични фокус⁹⁴. Глагол *опоменути* јавља се у примерима из предстандардног периода у значењу „*подсетити*, *обратити*, *пажњу*, *упозорити*” (РМС III: 158). Има мању прагматичку снагу од других глагола и користи се као стратегија учтивости, када је реципијент владар или када припада свештенству. Овај глагол се користи и када су адресанти људи из народа (на пример, странке у суду):

(А) Глагол *опоменути*:

да + презент (надређена конструкција) + свршени презент (допунска реченица):

Ако ли бы и мужкарцы женске врсте садашнѣ княжеске фамиліе ОБРЕНОВИЋЕВЕ изумрли, а оно да *опомене* Државный Совѣтъ послѣднѣга Князя три пута, да за **живота свога** **наименуе** свога **пресмника** изъ членова **Народа**, **кои бы бѣю** **найспособнѣи** и **найдостойнѣи** къ **важному** **достоинству** **княжескому** (Устав 1835: 5); Да се народъ нашъ одъ *предпоставлѣнны* му Старѣшина *опомене*, да **Свештенству** за **совершаема** **свештеннодѣянія** **прописану** **награду** **безъ** **отлаганя** **издае** (...) (Указ 13. (Пр.) 1839/40: 243);

футур први (надређена реченица) + несвршени презент (допунска реченица):

Ко таковогъ пасоша не бы имао, тога ће Коммиссаръ као *подозрителногъ* човека *сматрати*, и *кадѣ* бы ко што одъ *нѣга* купіо према обстоятелству или купце ове *опоменути*, да **онѣ** **доказательства** **нейма** **одакле** **є** и **коє**, или га подѣ *затворѣ* ставити. (Уредба X 1839/40: 89);

(Б) Глагол *захтевати/зактевати*:

инфинитив (надређена конструкција) + (не)свршени презент (допунска реченица):

(...) и *зактевати*, да се **законимъ** **путемъ**, **што** **му** **припада**, **даде** (...) (Грађански законик 1844: 3); 5. (...) *зактевати*, да **му** **се** **одъ** **свію** **земальски** **Судова**, **међу** **коима** **се** и **Великій** или **Апеллаціонный** **Судъ** **разумѣва**, **свака** **три** **мѣсеца** **списакъ** **свію** **процеса**, и **за** **то** **време** **учинѣны** **пресуда** **поднесе**, **съ** **назначеніемъ**, да **ли** **су** **исте** **пресуде** **извршене**, или **не** (Устројеније IV 1839/40:

⁹² Ови глаголи убрајају се у општепринудне каузативно-манипулативне глаголе (Алановић 2011: 71).

⁹³ Миливој Алановић глаголе *заповедити*, *наложити* и *наредити* сврстава у директивне, и то ординативне глаголе (2015: 216–217).

⁹⁴ Срето Танасић истиче да се „у савременом српском језику често јављају безличне реченице са клаузом у функцији објекатске допуне” (2012б: 21), а међу примерима реченица наводи и онај са глаголом *налагати*.

50); Скупштина има право *захтевати* да су **Министри присутни у њезиним седницама** (Устав 1888: 38);

потенцијал (надређена реченица) + свршени презент (допунска реченица):

Ако *бы* која страна изъ достаточны основа *зактевала*, да **писменный одговоръ на рочиште донесе**, и то Судъ, по справедливости валя да уважи (Устројеније XXV 1840/1840: 190);

(В) Глаголи *заповедити/наредити* са обавезном допуном у облику датива индиректног објекта (Ружић 2006б: 168–169):

инфинитив (надређена конструкција) + несвршени презент (допунска реченица):

Судја не зависи у изрицању своје пресуде ни одъ кога у Србији, до одъ законика Србскогъ; никаква, ни већа ни мања, власть у Србији не има права одвратити га одъ тогъа или *заповедити му*, да **другіе суди, него што му закони предписую** (Устав 1835: 8);

футур први (надређена реченица) + несвршени немобилни презент (допунска реченица):

Началничество Окружно пријимивши спискове од Срезски старѣшина и у Бѣограду одъ Полиціе, **наредитѣ одма, да се данакъ купи** (Уредба XXIV 1839/40: 179);

(Г) Глагол *наложити / налагати* у предстандардном периоду има јако значење наредбе. Јавља се и у безличној форми, чиме се аноминизује агенс:

(г1) Лична форма која се односи на турског султана, као врхунског господара, са обавезном допуном у форми индиректног објекта:

несвршени презент (надређена реченица) + несвршени презент (допунска реченица):

*Я Ти налажемъ*⁹⁵ *къ тому*, да уважавашъ станѣ, честь, чинѣ и службе свакогъ; да бдишъ **наипаче о томъ, да точке и условія уставна горе изложена буду извршавана у цѣлости** и за свагда, полагаюћи тако сву ревность Твою, да **прибавишъ мојој личности молитве и благослове свію класса жителя земальски, и да потврдишъ и оправдашъ тымъ образомъ повѣреніе и благоволеніе Царско къ Теби** (Устав 1838: 8);

(г2) Безлична форма са уопштеним агенсом, у којој је допунска реченица у функцији субјекатске допуне⁹⁶, са облигаторним индиректним обликом у форми датива реципијента:

несвршени презент (надређена реченица) + несвршени презент (допунска реченица):

Свима се войницыма оштро налаже, да са свеомъ и ватромъ, **былоу касарни было у квартирима, смотренно поступаю** (Закон XXI 1839/40: 145); Да бы се ова плата уредно скупляла, и точно Кметовима и Помоћницыма издавала, *налаже се свима Срезским Началницыма*, да се **постараю, да жители ову Кметовску плату заедно съ данкомъ издаю, како ѣ се Кметови и Помоћницы за свою службунамиривати моћи** (Уредба XXVII 1840/40: 203–204); *Налаже се свима родительыма*, да они **ову са законномъ силомъ прописану забрану своимъ сыновима, кои се већ узрелимъ годинама налазе, озбыльно обзнаю, и да имъ свойски у память уселяваю штетна и зла слѣдства, која за ныи у случаю преступлѣнія те забране произићи могу** (Уредба (37) 1841/45: 150–151); *Свима се Чиновницыма дужность налаже*, да савѣстно и справедливо своје званичне послове **одправляю, и да свако Правителствено добро у цѣлости држе и чуваю (...)** (Уредба (47) 1842/45: 172–173).

На крају века допуснка реченица уз безлично употребљен глагол *овластити* среће се као субјекатски аргумент у форми рефлексивног пасива:

Овлашћује се Министар финансија, да **Народној Скупштини, која је сазвана за 1898. годину, поднесе на решење предлог закона о измени и допуни у закону о установљењу нових државних монопола** (Стенографске белешке 1898: 366, предлог закона); *Овлашћује се* Министар финансија да **Народној Скупштини, која је сазвана за 1898 годину, поднесе на решење предлог закона о изменама и допунама у закону о уредби од 6. јуна 1840. и њеној допуни од 26. Јануара 1861. године** (Стенографске белешке 1898: 368, предлог закона).

⁹⁵ Пример је из *Турског устава* из 1838. године.

⁹⁶ Иако се на формалном плану ради о субјекту, на дубинском нивоу ради се о „објекту или посебном семантичког типу објекатског аргумента” (Ружић 2006а: 206).

Прохибитативни глагол *забрани*⁹⁷ (Јанићијевић 2015: 169) у предстандардном периоду може бити у негираној и афирмативној форми. Употреба глагола *забрани* са негацијом представља архаизам. Пример са негацијом је са почетка периода и налази се у *Сретењском уставу* (*Нити Правителство, нит' никакав старѣшина, ни чиновникъ, ни трговацъ, ни селянинъ, нит' никакав Србинъ права, заграђивати ии, или забранѣвати Србима изъ други села и Окружїя, да ии неуживаю*). У савременом језику пример би био неграматичан, јер „ако управни глагол имплицира нереализованост садржаја о коме реферише управна предикација, тада је допунски предикат обавезно у афирмативној форми” (Ружић 2006б: 187):

(а) Са негацијом у допунској реченици:

Нити Правителство, нит' никакав старѣшина, ни чиновникъ, ни трговацъ, ни селянинъ, нит' никакав Србинъ права, заграђивати ии, или *забранѣвати Србима изъ други села и Окружїя, да ии неуживаю* (Устав 1835: 11).

(б) Без негације у допунској реченици:

Као што е Нѣгова Свѣтлость, Милостивѣйшїй Господаръ и Князь нашъ къ допунѣнию Высочайшегъ Указа одъ 8го Априїлїя т. г. В. № 997., касателно касапски уредба, подъ 10. истога мѣсеца В № 1008 изволѣо рѣшити (...) тако исто *Евреїма забрани, да не могу, ни нашимъ людма, коє кошеръ нїе, продавати* (...) (Указ 3. (Пр.) 1839/40: 229).

Уз глагол *забрани* јавља се и допуна у инфинитиву. Управни глагол у обезличеном облику у предстандардном периоду обично је у постпозицији. Инфинитив, заједно са фронтраним објекатском допуном, долази у препозицију, да би се истакао фокус реченице. У предстандардном периоду глагол *забрани* претежно је са инфинитивом. Глагол *забрани* у обезличеном облику може бити и у препозицији. Адресант може бити експлициран у дативу индиректног објекта. Ако агенс није експлициран, подразумева се да се забрана односи на све (поданике/грађане), на шта указује и употреба прилошког квантификатора *сасвим*. Када се фокусира коме је забрана намењена, датив индиректног објекта може бити и у иницијалној позицији,:

Елене и кошуте *ловити* засада сасвимъ *забранює се* (Предписаније (7) 1840/45: 6); *Окривлѣника, кои се подъ испытомъ налази, на признанїе злочинства или преступленїя боємъ нагонити, или на муке метати*, Судовима *забранює се* (Устројеније XXV 1840/1840: 185); *Забранює се строго стражарима*, карауле лакоумно или навалице *кварити* (...) (Правила (30) 1841/45: 131); Младићима *се строго забранює, на ноћна прела и седишта ићи и на њима се са младежи женскогъ пола дружити и забавляти* (Уредба (37) 1841/45: 150).

Хијерархијски однос власти и поданика види се и кроз односе *допуштања и дозволе*, што се изражава пермисивним глаголима *допустити/допуштати, дозволити/дозвољавати*⁹⁸. Ови глаголи имају комплексну реакцију и, поред допунске реченице, захтевају и допуну у дативу индиректног објекта, којом се формализује адресант. Могу се јавити и у обезличеној форми, чиме се постиже анонимизација агенса. Када нису у форми обезличене реченице, улогу агенса преузима документ (закон или неки подзаконски акт). На тај начин агенс се анонимизује, што се остварује преко „(онтолошке) метафоричке репрезентације, најчешће персонификације” (Јанићијевић 2015: 78). Закон и право изједначавају се са активним живим бићем, чиме се скида одговорност са законодавца (Јанићијевић 2015: 78–79). Лична форма, због илокутивне снаге глагола и због ограниченог броја оних који имају правно овлашћење да допусте или дозволе нешто, везује се за вишу власт. У примеру из *Сретењског устава* реч је о заклетви намењеној намесницима. Коришћење глагола у негираном облику (*не допустити*) представља идеологему и функционише као прохибитативни глагол. Прохибитативну улогу глагол *допустити* има и у примеру из *Устава* из 1888. године,

⁹⁷ Миливој Алановић глагол *забрани* сврстава у ауторизационо-прохибитативне глаголе (2015: 217).

⁹⁸ Глаголе *дозволити* и *допустити* Миливој Алановић сврстава у ауторизационо-прохибитативне глаголе (2015: 217).

када се јавља у негираној форми, која је садржана у редуплицираном координираном везнику *ни/нити* (*Народна Скупштина не може примати депутације, ни појединце, нити допустити да у њезиној средини други ко говори осим горе поменутих лица*). У овом примеру није експлициран адресант, што имплицира да се забрана односи на све. Коришћење негираног глагола ставља нагласак на активност агенса, који по сваку цену треба да спречи да се одређена активност догоди. Предикат зависне реченице је у немобилном презенту и обично се налази на финалном месту у реченици:

(А) Глагол *допустити/допуштати*:

(а1) Лична форма када је у улози агенса државни службеник или државна институција:

(...) нити да ћу се у најманџм чему одъ нѣга удалывати, *нити допустити кому да се удали одъ нѣга* (Устав 1835: 5); Народна Скупштина не може примати депутације, ни појединце, нити *допустити да у њезиној средини ко други говори осим горе поменутих лица* (Устав 1888: 35);

(а2) Лична форма када је у улози агенса законски пропис:

Државный Совѣтъ орудіе е, коимъ се Князь разговара съ народомъ на Скупштинама, кадъ му не бы обстоятелства *допуштала, да се лично съ њомъ види, и устмено разговара* (Устав 1835: 7);

(а3) Обезличена форма:

Одъ прилѣпчивы стварій, *допушта се, да се само писма на састанку пріймаю* (Устројеније ХХІІІ: 164); Исто тако у предидућа два члена, не подразумѣваю се они бѣгунцы, кои силомъ нашъ кордонъ преступити намѣре (съ којима ѣесе по издати се имаюћој Уредби за стражаре, линіе кордонске, поступати), но само они, кои се или на састанку, или на којој близу овога караули добровольно предаду, и безъ свакогъ противленія *допусте се стражи, да се одъ карауле до карауле у карантинъ пропраћую* (Устројеније ХХІІІ: 167);

(Б) Глагол *дозволити/дозвољавати*, у обезличеној форми и са обавезним дативом индиректног објекта:

Тако исто *дозвољава се* и Меанцијама, да могу свободно куповати живу стоку, или на чаршии или у селима, и у меанама своимъ продавати месо кувано и печено, немораюћи ништа за то давати Касапину (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 220); Збогъ веће безопасности не могу на границы при истой линіини села ни друга обиталишта людій стояти, нити се *дозвољава, да се на њој прилика, као польскимъ радомъ или чуванѣмъ стоке, чини, којомъ бы се люди съ обе стране састаяти или овамо и онамо лако коєкадъ подкрасти могли* (Правила (30) 1841/45: 122–123); И оноmъ Чиновнику, кои бы своєвольнo правителствену службу оставіо итимъ у приватно станѣ ступіо, *дозвољава се, да у овай фондъ, прописно по последной плати, кою е до своє оставке уживао, и далѣ улаже, и тимъ пензію изъ нѣга за свою породіцу после своє смрти осигура* (Уредба (73) 1843/45: 269).

Пермисивних глагола нема много, јер би њихов велики број имплицирао да правни систем није довољно чврст.

Хијерархијски однос између законодавца/власти и поданика може се приказати и из другачије перспективе. У управној реченици фокус је на поданику, а у зависној реченици на агенсу (законодавацу или представнику власти). Другачија хијерархизација изражава се глаголима који означавају молбу, жалбу или другу административну радњу у домену поданика. У питању су глаголи комплексне рекције, „којима се означавају радње (адресоване на кога) вршене с каквим циљем над објектом” (Ружић 2006б: 166). Њих одликује субјективна и објективна модалност (Прањковић 1993: 66). Предикат је у свршеном немобилном (блокираном) презенту. Најчешће се ово значење изражава глаголом *молити*, који се у предстандардном периоду може јавити у пару са глаголом *предстати*⁹⁹. Глаголи *предстати* и *молити* са реципијентом исписаним великим словом (*молити Га*), имплицирају дистанцу између владара и поданика. Глагол *предстати* значи и да молилац мора и физички да дође да би се молба остварила. Уколико је јасно из контекста коме се молба упућује, реципијент се не експлицира:

Где бы пакъ последний Князь одъ садашнѣ княжеске фамиліе ОБРЕНОВИЋА изоставіо то учинити, а оно државный Совѣтъ и Скупштина народна бираю најспособнѣга и најдостойнѣга мужа између себе *и моле обитенародно Султана, да призна и потврди нѣга у наслѣдственномъ достоинству*

⁹⁹ Основно значење глагола *предстати* је „доћи куда или пред кога” (РМС III: 914).

Княза Српскога сходно берату, кои є дарованъ Князу МИЛОШУ ТЕОДОРОВИЋУ ОБРЕНОВИЋУ 7^{га} Ребюль-Евеля 1246. године по турскомъ календару (Устав 1835: 5); У приликама, кадъ бы каква особито важна лица *молила*, да се за нѣи у томъ **23. §. прописанный карантинирания периодъ скрати**, Князь ће и нитко другій, имати право, колико за добро и нужно нађе, и по доброты станя здравля оны предѣла, изъ кои поменута лица долазе, и одъ тога 5. 23. изятіе учинити (...) (Указ (46) 1842/45: 164); Да бы се пензія уредно и у своє време, коме надлежи, издавати могла, свака ће удовица дужна быти (...) одма после мужевлѣве смрти надлежномъ Окружномъ Суду съ потребнымъ документима (точ. 17.) *предстати и молити*, да Судъ по предмету нѣне, и дѣце нѣне, пензіе по надлежности поступи (Уредба (42) 1845/47: 99); Државному Совѣту пристои право, мотрити на предмете, о коима не има закона ил' уредбе, предлагати Князу законе и уредбе кое налази, да су нуждне Сербіи, и *молити Га*, да се прече и нуждніе, **наинайпре и приведу у дѣйство** (Устав 1835: 7).

На крају периода у овој функцији јавља се и глагол *тражити* у жанру предлога упућених Народној скупштини. Појава глагола *тражити* имплицира другачију идеолошку позицију. Глагол *тражити* у поређењу са глаголом *молити* имплицира равноправнији однос моћи. Пошто је реципијент Народна скупштина, изостаје допуна у облику датива:

За то подписани посланици *тражимо*, да се у интересу државном раскине уговор са велико закупцима, или сачека рок по истеку године, и да продају дувана узме држава у своје руке, и да управа преко монополског особља издаје малопродавцима дуван (...) (Стенографске белешке 1899: 356, предлог); (...) и *молим* да донесе једно решење то да се ово унесе у прелазно наређење поменутог закона (Стенографске белешке 1899: 361, предлог).

На крају периода глагол *молити* служи за изражавање материјалне садржине молби и жалби које се читају у Народној Скупштини, али се не разматрају. Субјекат је у трећем лицу једине или множине. Молилац се наводи именом и презименом. Може бити експлициран или се може реконструисати из контекста. Управни глагол је у несвршеном презенту. Глагол у зависној реченици је у свршеном немобилном презенту, који може бити у потврдној и у негираној форми:

Секретар чита молбу Милана А. Исаковића посланика који *моли да му се одобри одсуство од 15. Августа ове године* (Стенографске белешке 1899: 362); Павле Швабић професор Богословије, *моли Народну Скупштину, да му у године указне службе урачуна извесно време, које је провео као хоноарни наставник у Богословији* (Стенографске белешке 1899: 362, молба); Димитрије Миловановић учитељ из Ресника *моли да му се одобри периодска повишица* (Стенографске белешке 1899: 362, молба); Све општинске латвичке у срезу ариљском, *моле да се просече пут Ариље Ивањица* (Стенографске белешке 1899: 362, молба); 127 грађана општине слаковачке у срезу пожаревачком, *моле да се не групишу општине* (Стенографске белешке 1899: 362, молба).

Као конкурентно средство допунској реченици среће се у форма *за* + акузатив:

Марија удова пок. Јован Тришића из Салаша Ноћајског у срезу мачванском, *моли за инвалидску помоћ* (Стенографске белешке 1899: 362, молба); Дамњан Бојић тежак из Бакијонице, жали се противу извесних лица, и *моли за исплату* (Стенографске белешке 1899: 363, молба).

Глагол *жалити се* користи се за изражавање материјалне садржине жалби:

Карло Д. Вајс брашнар из Ниша, жали се, да му се извесна кауција на начелства округа нишког не враћа (Стенографске белешке 1899: 363, молба).

Допунске реченице уз глаголе и именице које означавају дужности¹⁰⁰ одлика су административно-правног стила кроз цели XIX век. Ове конструкције остају стабилне у свим законским актима. У току целог периода конкурентан им је инфинитив. У предстандардном периоду доминира инфинитив, а на крају века конструкција *да* + презент. Када се јави управни израз *бити дужан* или именица *дужност*, дужност се исказује из перспективе онога ко је врши. Имплицирано је да је налогодавац дужности законодавац.

Уз израз *бити дужан* углавном се налази инфинитивна допуна. Реч је о таутосубјекатским реченицама. Израз *бити дужан* може бити у потврдном и у одричном

¹⁰⁰ У току израде дисертације објавили смо рад посвећен овој теми под називом „Изражавање наредби и дужности у Зборницима закона, уредби и уредбених указа из 1840. и 1845. године” (*Баштина*, 54, 2021, 15–26).

облику. Инфинитивна допуна често се налази на крају реченице, у дистактном положају у односу на управни глагол. Заједно са инфинитивом у постпозицију померају се и додаци рекцијски везани за њега (најчешће објекат). Управни израз може бити у презенту, футуру првом или у облику конструкције *да* + презент:

Свакій Србинъ **дужанъ є плаћати** сваке године закономъ одређеный данакъ, одъ кога се нико не ослобођава, и притицати къ обштинскимъ потребама, при грађеню мостова, и крченю друмова (Устав 1835: 11); Секретари маньи **дужни су** главнога Секретара у **дѣлима нѣговымъ подпомагати**, и нѣгово мѣсто у случаю препятствія **заступати** (...) (Устројеније I 1839/40: 26); Протоколлистъ **є дужанъ**, свакій ступившій у Канцелларию и изступившій изъ нѣ предметъ достаточно **завести у Протоколль, и одговарати за неисправнось овогъ** (Устројеније III 1839/40: 34); Преводчикъ, знающій выше языкаупотребителнѣйши, Ђатипъ Турскій и Писаръ Грчкогъ языка **дужни су, точно и совѣстно дѣла, повѣрена имъ, преводити и отправляти** (Устројеније III 1839/40: 35); Они ће по опредѣленію Устава (§ 15.) и Устроєнія Совѣта (§ 24) **дужни быти** како уредно по истеченію сваке године у месецу Марту и Апријлу изводъ дѣла свои и рачуна **на испытъ Совѣту подносити**, тако и на зактеванѣ Совѣта и изванредно за своя дѣла Совѣту **одговарати** (Устројеније IV 1839/40: 39); **Да дужни буду мотрити, да се краја и поаре у Срезу ньиномъ не догађаю** (...) (Настављенија IX 1839/40: 85).

Примери уз израз *бити дужан* уведени конструкцијом *да* + презент ретки су у предстандардном периоду. У овом периоду допуне могу бити у дистактном положају у односу на глагол, што отежава читање и перцепцију законског прописа. У примеру који следи читање отежава се присуством још једне допунске реченице уведене везником *да* (везане за именицу *известіје*). Допуна се поставља у дистактни положај да би глагол дошао на крај реченице:

Поредъ овога *да буде дужанъ* свакій Окружнѣй Началникъ одма, како извѣстіє добыє, да су се у Окружію нѣговомъ айдуцы ил' лопови появили, поитати, **да противъ таковы устане**, и у исто време да и сосѣднѣмъ Окружнѣмъ Началницѣма ово появленіє айдука и лопова обяви (...) (Настављенија IX 1839/40: 84–85).

С друге стране, после прихватања Вукове реформе доминира конструкција *да* + презент (већ у Уставу из 1869. године). Израз *бити дужан* одваја се запетом од допуне. Управни израз је у презенту или футуру другом. Допунска реченица има функцију предикатива:

Ако виша власт нађе, да је жалба неоснована, *дужна је да жалитеља у своме решењу извести о основама, са којих му жалбу не уважава* (Устав 1869: 13); Сваки је Србин војник, и *дужан је да служи у војсци, стајајој или народној* (...) (Устав 1869: 13); Скупштина *дужна је, да пре свега узме у саветовање оне предмете, које јој влада поднесе* (...) (Устав 1869: 20); Закони ће одредити у којим *ће случајима суд бити дужан да притворенога пусти на слободу без јемства, или на јемство, лично или новчано* (Устав 1888: 4); *Влада је дужна да Народној Скупштини поднесе Главном Контролом оверени тачан извештај, да ли су финансијски уговори закључени и извршени у смислу закона* (Устав 1888: 34).

Примери са инфинитивом примећени су и на крају века. Јавља се један уводни израз, који се односи на све остале ставове у оквиру члана, те овде примећујемо нормативноправно кодирање. Ставови су уведени амплификаторним конекторима, што омогућава линеарно и фрагментарно читање. На крају века инфинитивне допуне више се не налазе на самом крају реченице, већ на ближе управном изразу:

Наставници су дужни:

а) држати се при настави тачно прописаних програма, упутстава и уџбеника који се надлежно пропишу;

б) чувати поверене им школске ствари (књиге, учита и т. д.) за шта су и материјално одговорни;

в) извештавати на време родитеље, старатеље и школски одбор о ученичким изостанцима,

г) замењивати болесне или одсутне учитеље према наредби управитељовој;

д) узимати учешћа у учитељском већу ради старања о настави и васпитању ученика;

ђ) водити децу у цркву, а учитељи су дужни још и појати недељом и празником, и;

е) владати се у служби и ван ове како то доликује образованим људима и учитељском позиву (Стенографске белешке 1899: 237–238, Предлог Закона о народним школама).

Уз именицу *дужност* у предстандардном периоду преовладава инфинитив. Инфинитивна допуна може бити у контактном положају уз именицу *дужност* (одвојена интерпункцијом) или у дистактном положају на крају реченице:

Окружногъ Фізікуса најглавнѣ є *дужность*, **старати се** о станюбобшегъ здравля у мѣсту гдѣ обитава, какогодъ и у надлежномъ Окружію (Настављенија XIV1839/40:109); Главна є *дужность Суда*, **свакоме своє право скоро и извѣстно досудити** (Устројеније XXV 1840/1840: 188); Зато ће прва и *поглавита дужность* Великога Суда *быти, прогледати*, дали є предметъ одъ Суда Окружнога доволно исцрплѣнь (...) (Устројеније XXVI 1840/1840: 197); При разправляню свою парница, и одсуђиваню каштига надъ кривцѣма, кое су у точки 9. и 10. изчислѣне, *најглавнѣ є дужность* Примирителногъ Суда **пазити**, да лѣ парнице предметъ 100 гроша превазилази, или да лѣ кривица заслужує казнѣ већу одъ 10 удараца штапа, или три дана затвора (...) (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 239).

У току целог века уводна реченица са именицом *дужност* јавља на самоме почетку правне одредбе. Остале реченице уведене су амплификаторним конекторима, чиме се постиже економичност правног текста, као и фрагментарно и линеарно читање (*пропис се чита у целини, или се чита дужност по дужност*). Агенс типа посесор има облик посесивног генитива и од именице одвојен је енклитиком помоћног глагола, што је одлика правног језика у XIX веку (Луковић 1994а: 80–82). Допунска реченица има улогу субјекатског аргумента. Доносимо један пример с краја века:

Дужности су школске општине:

1. Да подиже, оправља и одржава зграду за школу, стан за учитеља и школског послужитеља, онако како је то прописано правилима о грађењу народних школа.
2. Да даје прописно земљиште за школска дворишта и школске градине.
3. Да даје огрев за школу и учитеље, и то свагда у почетку школске године за целу зиму и за учитеље у току године.
4. Да при крају сваке рачунске године саставља школски буџет за идућу школску годину и да га шаље окружном школском одбору на одобрење.
5. Да набавља: школски намештај и сва наставна средства, која прописује Министар Просвете, као и књиге и писаћи материјал за сиротну децу.
6. Да плаћа школским фондом, који се састоји од засебног имања, или завештања, или каквих било засебних прихода дотичне школе, а по правилима која ће о томе прописати Министар Просвете (Стенографске белешке 1899: 244, Предлог Закона о народним школама).

Као посебна одлика административно-правног стила јављају се глаголи којима се изражавају дужности чланова државне администрације, или, ређе, грађана (в. детаљно Павловић Јовановић 2021б: 15–26). Предикат зависне реченице обично је у немобилном презенту. Ове реченице налазе се на граници између циљних и изричних реченица. Издваја се неколико група ових глагола.

Прву групу чине глаголи који означавају бригу и старање¹⁰¹ и који имплицирају да је државном службенику или државном органу стало до посла који обавља, што даље имплицира родитељски однос између државних органа и грађана. У ову групу спадају неутрални глаголи *старати се*, *постарати се*, стилематичан глагол *бдити*, глагол *бринути се*, глаголи *настојати/настојавати* и глагол *набљудавати* (Павловић Јовановић 2021б: 21–23). Глагол *старати се* / *постарати се*¹⁰² имплицира да ће радња бити довршена. Допунска реченица углавном је без просентенцијализатора. Међутим, среће се са факултативним просентенцијализатором *о томе* (Ружић 2006б: 118–130). Управни глагол је у футуру првом или у облику инфинитивне допуне уз именицу

¹⁰¹ У вези са употребом глагола *бринути* у политичким слоганима, Светлана Слијепчевић Бјеливук каже: „брига о некоме обично подразумева да је онај о коме се брине дете или старија, болесна особа, у сваком случају, неко неспособан да се стара сам о себи, те му је неопходна помоћ старатеља или лекара“ (2021:

¹⁰² У административно-правном стилу глагол *старати се* има значења: „1. радити што је потребно да се осигура нормалан живот одн. одржавање или развој кога или чега; 2. настојати, трудити се, залагати се да се нешто постигне, оствари и сл.“ (РМС V: 998, под *старати се*).

дужност, израз бити дужан и глагол имати, као и у облику допуне да + презент уз глагол ваљати:

(а) Без просентенцијализатора:

Князь Србскій издае при ступању на достојност своје народу на честномъ крсту и светомъ еванђелију ову заклетву: „Заклинѣмъсе светомъ, единосущномъ и нераздѣлномъ Троицомъ, да ћу Уставъ Княжества Сербіе држати точно и совѣстно у цѣлости (...) да *ћу се свакојоко старати, да обезбѣдимъ и узвысимъ благостояніе и свега народа Србскога вообште и свакога Србина поособъ* (Устав 1835: 6); Како годъ што Началникъ Окружія и Срезске Старешинебдити мораю, да се злочинства и пресупленія предупредити и недогоде, и злочинцы да се увате и Суду предату; тако е Суда Окружнога дужностъ *старати се, да се злочинцы и преступници испытаю, и невинни ослободе, а кривцы осуде и казне* (Устројеније XXV 1840/1840: 183); Судъ *ће старати се, да казнь буде соразмѣрна кривици* (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 186); (...) ако ли се осуѣуе, валя *да се постара, да се иста пресуда своимъ путемъ и начиномъ у извршеніе доведе* (Устројеније XXV 1840/1840: 187); Главна *ће Контрола, старати се, да у одређено време о станю Главне и други Касса се увери* (...) (Устројеније (81) 1844/45: 306); Онъ *ће се старати, да се училиштни закони у своје време ученицыма прочитаю, и одъ нѣи точно наблюдаваю* (Устројеније (82) 1844/45: 343); 1.) Да Срезске Началнике строго опомене на дужностъ, по којој *се имаю старати, да новце, коспо налозима купе и саставляю, за оно време, докле се при нѣима налазе, нико не оштети* (Уредба (32) 1845/47: 85);

(б) Са просентенцијализатором о том:

Свака удовица са својомъ дѣцомъ подпада подъ закономъ за нѣи наређено тугорство, које *ће дужно бити, и о томъ се старати, да се припадајућа имъ пензія цѣли сходно на урено издржаванѣ и воспытаванѣ нѣино, располаже и употребљава* (Уредба (73) 1843/45: 264).

Просентенцијализатор се употребљава уз девербативну именицу *старање*. Уз именицу *старање* срећу се и примери без просентенцијализатора. Именица може бити појачана придевима *ревностно/непрестано*:

(а) Примери са просентенцијализатором о том:

Далѣ у поглавите нѣгове дужности спада: 13. *Непрестано старанѣ о томъ, да се све оно уклони и уништи, што бы безопасность явнога здравля у карантину нарушити могло* (...) (Уредба (29) 1841/45: 56);

(б) Примери без просентенцијализатора:

Далѣ у поглавите нѣгове дужности спада: 14. *Скупно: ревностно старанѣ, да се точно наблюдаваю сви прописи карантинске Уредбе, да се укланяю и изтреблюю сви, које спази и нађе, недостатцы и безпутни и погрешни поступцы и послови, и да се казне они, кои што скриве или преступе, нѣимъ самымъ, или ако што нѣгову власть превазилази, вышомъ влашю* (Уредба (29) 1841/45: 56).

Глагол *бдети*¹⁰³ у предстандардном периоду стилематичан је, јер имплицира брижан родитељски однос власти према поданицима (Павловић Јовановић 2021б: 21). Допунска реченица је у постпозицији. Предикат је у потврдном или негираном свршеном немобилном презенту. Јавља се са факултативним просентенцијализатором о том. Управни глагол је у футуру првом или је допуна модалног глагола *морати*, као и израза *бити дужан*. Глагол *бдети* среће се и у споју са глаголом *надзирати*. Употреба глагола *бдети* представља идеолошко кодирање, посебно у *Турском уставу*, у коме означава да је кнез дужан да нарочито пази на то да прописане дужности буду извршене:

(б1) Без просентенцијализатора:

Како годъ што Началникъ Окружія и Срезске Старешине *бдити мораю, да се злочинства и пресупленія предупредити и недогоде, и злочинцы да се увате и Суду предату* (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 183); д) Онъ *ће надзирати надъ Судовима Примирителнима Села, и зато ће бдити, да они точно дужности званія свога отправляю* (Устројеније VIII 1839/40: 82); Како годъ што Началникъ Окружія и Срезске Старешине *бдити мораю, да се злочинства и пресупленія предупредити и недогоде, и злочинцы да се увате и Суду предату* (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 183); У овомъ прирѣчију дужанъ *ће бити Судъ Окружній бдити, и надзирати, да сироте или пупилле заоставше неостану безъ тугора* (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 192–193);

¹⁰³ У административно-правном стилу глагол *бдети* има значења: „1. *проводити време, ноћ без сна; не спавати*; 2. *пазити, бити на опрезу, чувати стражу, стражарити*; 3. *стално се бринуту, старати се о коме, о чему; лебдети над ким, пазити на кога*” (РСАНУ I: 362).

(62) Са просентенцијализатором *о том* (Ружић 2006б: 119–127):

Я Ти налажемъ къ тому, да уважавашъ станѣ, честь, чинъ и службе свакогъ; да *бдишь* найпаче **о томъ**, да точке и условия уставна горе изложена буду извршавана у цѣлости и за свагда, полагаюћи тако сву ревность Твою, да прибавишь моіой личности молитве и благослове свію класса жителя земальски, и да потврдишь и оправдашь тымъ образомъ повѣреніе и благоволеніе Царско къ Теби (Устав 1838: 8)¹⁰⁴.

Допуна уз глагол *бринути се / побринути се* означава да ће се државни службеник/орган постарати да се радња и доврши. Допунска реченица је у постпозицији и њен предикат је свршени немобилни презент:

По томе ће нѣму принадлежати *бринути се в*), да се подигну нуждне аптеке, поставе изучени Лѣкари, бабице, и да се предупреди свака превара и злоупотребленіе са лековима и леченѣмъ одъ невещтака (Устројеније IV 1839/40: 43).

Глагол *настојати*¹⁰⁵ налази се у личном и безличном облику. Имплицира труд државних органа који врше одређену радњу, али не прецизира остваривање циља, па може бити средство манипулације (Кликовац 2008: 68; Павловић Јовановић 2021б: 22). Управни глагол је у презенту, футуру првом или у форми допуне *да + презент*. Употреба овог глагола стабилна је кроз цели XIX век:

Попечителѣи *настос*, да се Княземъ одобрени и Државнымъ Совѣтомъ у зборникъ закона уведени закони и уредбе точно наблюдаваю (Устав 1835: 7); б) Да *настои*, да у оны мѣсты, гди се поредъ живе стоке и све остало продавати сме, роба и остали дућански еспапи оддвоєнни буду одъ продаваца овоземны производа, као одъ продаваца неучинѣны кожа, сира, масла, вуне, куделѣ и томе подобно; и да меанне, при коима непрестанно ватра гори, поради предохраненія пожара, одъ свію преднаведены продаваца поудалѣне буду (Уредба X 1839/40: 90); У оваковимъ мѣстима, гдѣ е гора редка, и гдѣ се и нужнымъ само употребленіемъ лако утаманити може, нужно е, да *се настои*, да се млади шумари подижу, и ови нипошто недираю (...) (Уредба XII 1839/40: 102); Но да бы то нѣгово право ясно и чисто было и остало у свако време, па и приликомъ появившегъ се каковогъ потраживаня, Попечителство Финансіа (...) а съ друге *ће стране настояти*, да се прописно нова тапія начини и изда, коіомъ *ће се Правителство у свомъ имаоства праву обезбѣдити и укрѣпити* (Указ (49) 1842/45: 179); Онъ *ће се старати*, да се и друге потребе, за училищта нуждне, благовременно набаве, као што е огревъ; онъ *ће надзирати надъ зданіемъ, и настояти, да се поправке, као што е креченѣ, оправлянѣ прозора и т. д. у истомъ благовременно предузму* (...) (Устројеније (82) 1844/45: 326); Дужности су школскога окружнога одбора: 2. да *настојава*, да поједине школске општине врше дужности, који им прописује члан 94. овога закона (Стенографске белешке 1899: 246, Предлог закона о народним школама).

Допунска реченица уз глаголе *чувати се, надгледати, мотрити, пазити* налази се на граници циљне и изричне интерференције. Односи се на дужности чиновника и служи као упозорење да се нежељена последица не би догодила. Предикат је негираном презенту или, ређе, негираном потенцијалу, што представља сувишну или експелтивну негацију (Ружић 2006б: 193–194). Глагол *пазити се* може бити и у глаголском прилогу садашњем. Може се јавити и са факултативним просентенцијализатором у акузативу (*пазити на то*) (Павловић Јовановић 2019: 336; Павловић Јовановић 2020: 21–23; Ружић 2006б: 135–136). Управни глагол може бити додатно квалификован прилошком одредбом за начин *добро*. Више допунских реченица може бити у координираном односу. Управни глагол среће се у облику футура другог, као допуна модалног глагола *требати* или као допуна изразу *бити дужан*. Употреба потенцијала је стилематична и указује на то да се ради о изразито негативној последици. У једном примеру срећемо кумулацију три придева са изразито негативним значењем (*неправедно, безчовечно и сурово поступање*). Употреба негираног потенцијала уз глаголе *чувати се* и *пазити се* представља архаизам (*и пазити да се с ким помешао не би*):

(А) Глагол *чувати се*:

(а1) Предикат у негираном презенту:

¹⁰⁴ Пример из *Турског устава* дат у виду директне наредбе турског султана.

¹⁰⁵ Глагола *настојати* значи „улагати напоре, трудити се, залагати се (да се нешто оствари, постигне)” (РСАНУ XIV: 458).

Сверху тога онъ е дужанъ надзиравати надъ Судовима Примирителными Села, и *чувати се добро да се не мѣша у дѣла Ц'ерквій и школа Селски*, и да не дирне у приходе и землѣ, и да не дирне у приходе и землѣ (...) (Устав 1838: 7); е) Но при томъ *чуват'ће се добро, да се не меша у дѣла Црквій и Школа Селски*, и да не дирне у приходе Землѣ, коє зависе одъ други побожны заведенія (Устројеније VIII 1839/40: 83); Обштине *ће се чувати, да подъ видомъ ненарушимости своє попаше трговину неузнемирую* (Уредба XXVIII 1840/40: 208); Но трудећи се и радећи око' свега тогъ, свему *се добро треба чувати, да се како съ болестникомъ или съ нѣговымъ стварма не помѣша* (Уредба (29) 1841/45: 77);

(а2) Предикат у негираном потенцијалу: Но и Старѣшине военне *да се чуваю, да не бы неправеднымъ, безчовечнымъ и суровымъ поступанѣмъ повода къ непокорности и противности дали, подъ строгимъ одговоромъ* (Извод закона XXII 1839/40: 159);

(Б) Глагол *пазити*:

(б1) Предикат зависне реченице у презенту:

Ствари, кои су тако лоше, да ништа не вреде, валя на ватри спалити, но све *добро пазећи, да се съ нѣма мѣшавина не учини* (Правила (30) 1841/45: 126); Нарочито пакъ *пазит'ће на то, да се дрва, за мензулане опредѣлена, у ару неложе* (Устројеније (69) 1843/45: 231);

(б2) Предикат зависне реченице у потенцијалу:

(...) одъ надлежне своє Власти, одредити едногъ Латова, кои ће съ истимъ на ону страну прећи и *пазити, да се съ кимъ помѣшао не бы* (Устројеније XXIII: 169);

(В) Глагол *мотрити* са предикатом у негираном презенту:

Надзиратель састанка при трговини марвеной *дужанъ е добро мотрити, да се какво болестно маринче, или изъ оногъ мѣста, гдѣ марвене болести има, унутра не приими* (Устројеније XXIII: 169); Сплавови, кои су и онако у води потоплѣни, могу се таки приимити, *само да се добро мотри, да не буде што у дрвима прилѣпчиво помѣшано* (Устројеније XXIII: 175); Судъ *ће мотрити, да кривацъ пре испыта и пресуде выше зла нетрпи, но колико е нужно, да се испытъ и пресуда неосуети* (Устројеније XXV 1840/1840: 185).

Јавља се и девербативна именица *чување*, за коју се везује допунска реченица са предикатом у негираном потенцијалу:

Састанакъ е мѣсто на пограничној линіи, кое е на то по строено и одређено, да се народъ сусѣдны земаля на нѣму свои потреба, найвыше трговине радисастае и разговара, но све подъ строгимъ санитарскимъ чуванѣмъ, да се у томъ *кужна болестъ не бы у ову страну унела* (Уредба (29) 1841/45: 107).

Глагол *мотрити* може бити у глаголском прилогу садашњем:

Тако исто каменъ за потребу, као грађенѣ кућа, и калдрме, вадити, песакъ копати, кречъ палити, и т. д. кадъ никоме на штету ние, Обштине да незабраную, но по досадашнѣмъ обычаю да се владаю, *мотрећи само, да се то безъ реда и безъ допуштена самопроизвольно, и другима на кваръ нечини, као н. пр. да се неквири ни чія ныва, ливада, воћнякъ, виноградъ, и тима подобна* (...) (Уредба XXVIII 1840/40: 208).

Глаголи *надгледати* и *надзирати* имлицирају дужности и бригу државних органа и службеника. Допунска реченица обично се налази у постпозицији, а њен предикат је у немобилном свршеном презенту у потврдном облику. Глагол *надгледати* може бити у пару са глаголом *настојавати*, а глагол *надзирати* јавља се у комбинацији са глаголом *бдети*¹⁰⁶:

(А) Глагол *надгледати*:

(а1) Употребљен самостално:

У подозрителна и опасна времена Лѣкара су дужности: 7. *Надгледати, да се свагда колибе чисто држе, и да се ствари и еспапъ, и животинѣ при приманю по пропису карантинске Уредбе чисте* (Уредба (29) 1841/45: 58); Осмотритель, треће чиновно лице у карантину, дужанъ е навластито: 4. *Надгледати, да се еспапи и ствари, коє се по пропису подъ надзиранѣмъ стариі чисте, одъ свакога квара и вреда чуваю* (Уредба (29) 1841/45: 59);

(а2) Удвојени глаголи *надгледати* и *настојавати*:

Къ тому како Директору, тако и Доктору *надгледати треба и настојавати, да се карантинистима свакиј поисканый предметъ, навластито естиво и пиће, у добромъ качеству дає, и да иј продавцы ни превеликомъ цѣномъ давајући имъ стварій, ни неправомъ мѣромъ, ни другимъ каквымъ нѣнынѣмъ невалялствомъ не вараю* (Уредба (29) 1841/45: 73); Дужности Надзирателя главне

¹⁰⁶ Користи се у значењу „1. бити будан, не спавати; 2. бити на опрезу, пазити, старати се” (РМС I: 155).

есу (...) да надгледа и настојава, да се послови на нѣму строго иточно по прописима одправляю, и да служителѣ у порядку и у редовномъ извршиваню нѣны дужности придържава (Уредба (29) 1841/45: 108, 109);

(Б) Глагол *надзирати*:

(б1) Употребљен самостално:

По томъ у кругъ дѣятелности Попечителя Правосудія спада (...) *надзирати*, да се и пресуде криминалне у извршеніе доводе (...) (Устројеније IV 1839/40: 50–51); 13. Попечителю Просвѣщенія припада и надзыраніе надъ болницама и прочима общеполезнима заведеніями (...) и *надзирати*, да опредѣленію своме подпуно одговараю, и у веће савршенство доводе се, брига ће нѣгова быти (Устројеније IV 1839/40: 55);

(б2) У комбинацији са глаголима *надзирати* и *бдети*:

По томъ у кругъ дѣятелности Попечителя Правосудія спада (...) При извршенію пакъ *надзирати* и *бдити*, да се апсови и апсеницы сходно опредѣленію своме држе (...) (Устројеније IV 1839/40: 50–51); У овомъ призрѣнію дужанъ ће быти Судъ Окружнѣй *бдити*, и *надзирати*, да сироте или пупилле заоставше неостану безъ татора, кои бы се о садржаню, воспитанію сирота, и причуваню нѣиовога иманя бринуо (Устројеније XXV 1840/1840: 192–193).

У једном примеру из предстандардног периода уз глагол *мотрити* негација се налази у оквиру партиципа презента пасива, који је лексикализован:

Пре свега дужанъ ће быти Судъ *мотрити*, да свою власть Судейску невредиму садржи у цѣлости (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 184–185).

Појава удвојених глагола у управној реченици одлика је административно-правног стила (Павловић Јовановић 2021б: 21–22):

(А) Удвојени глаголи *пазити* и *чувати* са предикатом у негираном презенту:

Кордонске страже — по особљивымъ своимъ дужностима — мораю у свако време и непрекидно *пазити* и *чувати*, да нико изъ ове наше стране у ону преко пограничне линіе крадомъ не пређе (Правила (30) 1841/45: 124).

(Б) Удовојени глаголи *старати се* и *бдити*:

По томъ у кругъ дѣятелности Попечителя Правосудія спада:б) *Старати се* и *бдити*, да се не само пресуде по законима чине, но и да се безъ отлаганя изврше (...) (Устројеније IV 1839/40: 50);

(В) Удвојени глаголи *надзирати* и *бдити* са афирмативним презентом:

При извршенію пакъ *надзирати* и *бдити*, да се апсови и апсеницы сходно опредѣленію своме држе (Устројеније IV 1839/40: 50–51).

Изузетно се у управној реченици среће негирани глагол *дати*, којим се наглашава значај дужности. Факултативно се у управној реченици може јавити и допуна у облику негираног универзалног квантификатора у дативу (*никому*), чиме се наглашава јачина забране. У примеру из *Сретењског устава*, цео израз има јак идеолошки карактер, јер се истиче да чланови Совјета морају спречити све изјаве о издаји, нарушењу устава, као и негативне изјаве о кнезу:

Членови Државнога Совѣта дужни су давати мнѣнія своя одкровено, и истинолобно, и нелицѣмерно, и недати никому, да ѣй дае о издаи Отчества, о нарушенію Устава, о прикосновенію лица Княжескога (...) (Устав 1835: 8); Гвардіане, кои око еспапа раде, кои су дакле съ нѣимъ изложени, треба свакій данъ по свршеној чистителној манипулацији у особитој, за нѣи одређеној, одлуки или колиби затворити и никако имъ недати, да безпослени слободно коскуда одаю (Уредба (29) 1841/45: 85).

Дужност се ређе изражава реченицом са партиципским пасивом. Управни глагол је у пасиву (*бити одређен*), а фокус је на дужности. Агенс је анониман, јер је та информација редувантна (јасно је да је то законодавац, односно закон):

Попечители су одређени, да *предуготовљаваю* и *предлажу* државному Совѣту, свакій по својој струцы, законе и уредбе, које су нуждне Народу Србскому (Устав 1835: 7).

Дужност може да се искаже и преко глагола *препоручити*¹⁰⁷, који се користи и као стратегија љубазности (енгл. *politeness*), односно стратегија чувања образа (енгл. *face saving*) у приликама када законодавац, који је на нижој позицији, прописује

¹⁰⁷ Глагол *препоручити* Миливој Алановић убраја у стимулативно-иницијативне глаголе (2015: 217).

дужности онима који су на вишој позицији од њега. Глагол *препоручити* може се комбиновати са другим глаголима. Пример који следе је из прокламације, експресивнијег и патетичнијег жанр у оквиру административно-правног стила:

Но дабыови Мои труди, кое я за благо и срећу Народа, никадъ жалити нећу, сапожелателнымъ успѣхомъ крунисани были, найнужднѣе, да прелюбезный народъ српскій за собственну свою срећу Мени у свему на руцы буде; и за, то му *Я налажемъ и препоручуемъ, да законне Моє Уредбе и заповести ревностно слуша, да се властима, кое му се предпоставляю, повинуетъ, да све на нѣгову ползу и срећу клонеће се налоге безъ свакогъ роптанія испуњава, да миръ и тишину наблюдава, да любовь взаимну чува, да и найманѣ семе раздора, кои га є на велику жалость свію вообще до садъ свагда къ несрећи водіо, ако є іошгѣ гди заостало, изъ темеля угуши и да се свега онога клони, што бы му вредь каковъ нанети и праведно Моє негодованіе побудити могло* (Прокламација (83) (Пр.) 1842/45:: 350–351).

Глагол *препоручити* има функцију завршне формуле указа из предстандардног периода. Користи се као формула учтивости, јер не обавезује адресанта да извршење радње (Кликовац 2008: 68). Управни глагол је у облику перформатива (првог лица једине презенте). Среће се са обавезном допуном у дативу индиректног објекта, која изражава реципијента (владара или високи државни орган). Допунска реченица је у постпозицији, а предикат је у свршеном немобилном презенту:

Издавајући о томъ настоєћій Указъ, *препоручуемъ Попечительству Внутреннѣ Дѣла, да га Оно изврши, и содржаніе истогъ по средствомъ надлежны властїи свему народу Србскомъ объяви* (Указ (84) (Пр.) 1842/45: 4 (352); Ово представленіе Совѣта одобравамъ я совершено, *препоручуемъ Попечительству Правосудія, да оно предизложено толкованѣ Судовима за упутствованіе саобшти* (Толковање [Указ] (5) 1845/47: 37); Съ мнѣніемъ овимъ саглашавамъ се савршено и *препоручуемъ Попечительству, да напоменути препоруку свою у овомъ смыслу преиначи и тако преиначену Судовима за правило предпише* (Закон (13) 1845/47: 51–52); Придржавајући се смисла трактата, кои између Отоманске Порте и Аустрійскогъ Двора постое, Попечительство Правосудія, успоразумѣнію са Попечительствомъ Иностраннѣ Дѣла, *препоручило є Судовыма предпоменуемымъ циркуларомъ „да они у будуште свакогъ ц. кр. подданика, преданогъ имъ одъ полицайне власти сбогъ учинѣногъ нѣмие каквогъ преступленія или злочинства, подъ затворъ ставе, но после га безъ икаквогъ отлаганя, съ описаніемъ преступленія или злочинства нѣговогъ, непосредственно Управительству вароши Београдске одправе, кое ће га ц. кр. Консулату далѣгъ ради съ нѣмие званичногъ поступка предати имати; а у исто време да о свакомъ таковомъ догађаю и Попечительство Правосудія извѣсте* (Уредба (16) 1845/47: 55); Соглашавајући се Я совершено съ предизложенымъ рѣшеніемъ Совѣта, сообштавамъ га *Попечительству и препоручуемъ истому да се оно по овоме рѣшенію точно управля* (Уредба (37) 1845/47: 91).

Ретко се формула са глаголом *препоручити* користи у другим жанровима. Ако се појави, представља идеолошку мотивацију у преамбули. Глагол *препоручити* је у перфекту. Допунска реченица уводи део који реферише на претходни пропис. Обликом инструментала може се спецификовати о ком се документу ради. Препорука се може увести наводницима, као маркерима аутентичности:

Подъ 29. Апр. 1842. А. №1079. Попечительство Прав. *препоручило є Судовима, „да зломыслѣнике, беспосличаре и пангалозе, одъ којї поправленіе едномъ само телесномъ казни не бы се очекивати могло, на заточеніе у друго кое место и Окружіе, гди ће се спомогателны средства свога злочинія найпоузданіе лишавати, осуђує и нѣи средствомъ полицайне власти са прогонителнымъ пасошемъ на место досуђеногъ заточенія оправля* (Закон (13) 1845/47: 51); Циркуларомъ Попечит. Прав. одъ 24. Новмврія 1843. А. № 3619. *препоручено є Судовима, да они придржавајући се Уредбе одъ 3. Августа 1838. № 2527. све пресуде своє, изречене о располаганю са пупиларнымъ иманѣмъ, пре извршенія Апел. Суду на разсмотреніе подносе* (Закон (15) 1845/47: 53).

Као посебност административно-правног стила употребљавају се и глаголи са евиденцијалним значењем. Они представљају радњу као да се заиста догодила, која као таква може послужити као основ за доношење правне норме. У овој улози најчешће срећемо глагол глагол *сведочити*, који је и етимолошки повезан са именицом *очи* (*сведочити / осведочити / видети својим очима*). У овом значењу срећу се и когнитивни глаголи *уверити се, дознати, сазнати*. Глагол је у перфекту. Реферише на нешто што се заиста догодило или означава да радња и сведочанство о њој морају претходити доношењу правне норме (*прво се мора осведочити/посведочити да је најстарији син*

кнезов малоуман или телесно неспособан, па тек касније долази до прескакања наследног рада). Уколико се ради о констатацији постојећег стања, предикат зависне клаузе је у презенту. Допунска реченица је увек у постпозицији. Управни глагол може бити и у глаголском прилогу прошлом, јер указује на радњу која претходи другој правној радњи. У преамбулама и указима налазе се примери са глаголом *видети*, који означавају мотивацију за доношење закона:

(А) Глагол *осведочити/посведочити*:

Ако се дѣломъ *освѣдочи* и предѣ Државнымъ Совѣтомъ и предѣ Народномъ Скупштиномъ, да є **найстаріи сынъ Кнѣза малоуман, или збогъ тѣлесны каквы недостатка неспособанъ къ княжескому достоинству** (...) у томъ случаю слѣдоваће за нѣмъ **найстаріи нѣговъ сынъ** (...) (Устав 1835: 5–6); Но свагда се разуме, да є свидѣтельствомъ надлежне Власти **посведочити нужно, да є то што се превози, правительственно** (Уредба XXX 1840/1840: 215); Ако се изъ доброгъ казivanja *дознало и поузданымъ званичнымъ, или и другимъ, посве вѣроватнымъ доказателствомъ освѣдочило*, да є у свима **онимъ земляма, изъ кой куга своимъ зломъ и овамо грозити и нападати може, све здраво, сасвимъ не подозрительно и безопасно**, онда се люди, изъ оны туђоземны страна долазећи, ни како подѣ карантинскій испытъ не поставляю (Уредба (29) 1841/45: 64);

(Б) Удвојени предикати *видети и осведочити / видети и уверити се / увидети и дознати / доказати и видети*:

(...) или *видити и освѣдочити може, да су они, кои су изъ оне затворене стране овамо дошли, подпуно и сасвимъ здрави* (...) (Уредба (29) 1841/45: 70); Ако *бы* таковыи старіи Чиновникъ *увидіо и дознао*, да **кои одъ млађи подчинѣны му Званичника или Чиновника одъ вышшега реда дужностномъ учтивостѣу и пристойностѣу не предусрета, да у кругу прописане му радиности, не марећи свойски за дате му налоге поради званичны послова, неуредность, или непослушность показує; то ће онъ онаковога одма** (...) (Уредба (47) 1842/45: 168–169); Свакій данакъ одређуєсе само за єдну годину дана; и ако се по истеченію ове *види и докаже* изъ рачуна казначейства државнога, да **ніє доволянъ**, то ће га скупштина народна за другу годину сходно повысити, како бы манякъ прошле године изишао (Устав 1835: 9); Но у томъ случаю опетъ нико несме заклано марвинче донети, но мора га живо дотерати, и **доказати напредъ, да є здраво**, па после га сѣћи (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 223);

(В) Глагол *уверити се*:

(...) онда му Надзиратель, *увѣривши се* найпре, да **онъ натай конацъ допуштенъ одъ выше Власти има**, да єдногъ Латова, кои ће сѣ нѣмъ онамо ићи и чувати га, да се не помѣша, и дозволи му прелазакъ (Уредба (29) 1841/45: 113–114); У случаю пакъ, ако стража добрымъ, свойски и разборито изложенымъ рѣчма кодъ онаковогъ дошляка, па быо онъ бѣгунацъ или што му годъ драго, ништа небы могла учинити, него *бы се увѣрила*, да **се онъ твердолаво противи и свакояко сили, да кордонъ преступи**, онда нека га на мѣсто изъ пушке убіє (Правила (30) 1841/45: 124–125);

(Г) Глагол *видети*:

(г1) У глаголском прилогу садашњем:

Совѣтъ видѣћи, да ово поступанъ у смотренію пупиларны маса нити се слаже са интересима пупила, нити са Устроєніемъ Окружны Суда и Апелациє, као и да ни она Уредба одъ године 1838, на кою се Попечительство позыва, не постои, будући є она новимъ Устроєніемъ и опредѣленіемъ круга дѣятелности Суда дигнута и уништована, подѣ 3. ов. №401. предложіо ми є, и я по томе наведеный Циркуларъ Попечительства обезснажавамъ, и согласно са основима Устроєнія Суда и са опредѣленіемъ Грађанскогъ Закона, овимъ опредѣлявамъ, да унапредакъ расположеніє: пупиларны маса, одъ Суда Окружны учинѣно, остає стално и извршително (...) (Закон (15) 1845/47: 53–54);

(г2) У личном глаголском облику:

При прегледаню наставленія и уредбены упутствованія, коя є Попечительство Правосудія одъ времена обнародованія Устава Судовима за правацъ предписало, Совѣтъ *є видіо*, да є године 1841. 22. Маія подѣ А. № 1020. изданъ єданъ циркуларъ - Судовима у смотренію поступаня са онимъ ц. кр. Аустрійскимъ подданицыма, кои бы какво преступленіє или злочинство у Србіи учинили (Уредба (16) 1845/47: 55);

(г3) Безлично употребљен глагол:

Но будући *се* изъ предпоменутогъ Циркулара *види*, да **се на радъ узимаю и такови апсеницы, коима пресуда јоштъ ніє конечно изречена** (...) *то* ми є Совѣтъ 3. ов. № 401. предложіо, да се свима Судовима предпише за правило, да се никакавъ окривлѣникъ не употреблює ни на какавъ радъ, докле годъ се надъ нѣмє конечно пресуда не изрече и надлежной полицейной власти на извршеніє не преда (Закон (17) 1845/47: 57);

(Д) Когнитивни глагол *дознати*:

„Кадъ бы ко у Србиі какво зло учиніо и збогъ истогъ подъ Судъ дошао, пакъ *бы Судъ дознао, да є онъ и претога учиніо какво злочинство или преступленіе, у Србиі или изванъ Србіе*, онда ће Судъ исто злочинство или преступленіе, было оно казнѣно или неказнѣно, као доказателство пређашнѣгъ рђавогъ владаня злочинца, узимати у смотреніе при изрицаню пресуде за злочинство, збогъ коеистыйподъ Судъ пао (Правило (19) 1845/47: 60); И онай войникъ, *кои бы дознао, да другій какову издаю или бунтъ учинити намѣрава, па знаюћи, о томъ своме Началнику не яви*, битѣе као и самъ бунтовникъ казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 147–148); Па ако є предидућа болестъ упокоеногъ такова была, да се по нъой нія могло поуздано *дознати, да є болестникъ сасвимъ чистъ одъ куге быо, или напротивъ тога (...)* (Уредба (29) 1841/45: 78);

(Ђ) Глагол аудитивне перцепције *чути*:

Ово све да дужни буду чешће чинити; а кадъ *чую, да се гдѣ у Окружію поредакъ квари*, онда одма да у Окружіе; сами собомъ изађу (...) (Настављенија IX 1839/40: 84);

(Е) Глагол *доказати/доказивати*:

А бирачку карту је надлежна власт дужна издавати свакоме, који *докаже* признаницом или протоколом у који се заводи плаћање порезе **да је у прошлом или у текућем полугођу платио порезу која даје право бирања** (Устав 1888: 23); (...) кадъ бы тужитель *доказао, да є кон властникъ или судія такову землю самъ за узео и на свою ползу употребіо (...)* (Закон XIII 1839/40: 105–106).

Евиденцијални глаголи представљају обележје преамбула, као и краћих указа и уредби из предстандардног периода. Изражавају експлицитну мотивацију за доношење правног прописа (*Совјет је видео како се поступа противно интереса пупула, па је донео ново решење*). Представљају пример идеолошког кодирања Уколико се оваква конструкција јави у оквиру дужег правног прописа, има улогу обавезног конститутивног елемента, пошто констатација стања или утврђивање чињеница представљају предуслове за извршење акције (*Карантински чиновници морају се уверити / осведочити / видети да су странци здрави, да би их пустили у карантин*). Између управног глагола и допунске реченице може се јавити уметнути део:

Свакій данакъ одређусе само за едну годину дана; и ако се по истеченію ове *види и докаже* изъ раучна казначейства државнога, **да ніе доволянь (...)** (Устав 1835: 9); А бирачку карту је надлежна власт дужна издавати свакоме, који *докаже* признаницом или протоколом у који се заводи плаћање порезе **да је у прошлом или у текућем полугођу платио порезу која даје право бирања** (Устав 1888: 23).

Значење основа правне радње има и глагол *наћи* у безличној форми:

Свакому грађанину Србскому отворенъ є путь къ свимъ чиновима у Србиі, како се само *нађе, да є способанъ и достоянъ къ њима (...)* (Устав 1835: 10).

Комуникативни глаголи¹⁰⁸ уводе допунске реченице и у административно-правном стилу XIX века. Допунска реченица обично се уводи везником *да*, а предикат допунске реченице је у презенту. Допунска реченица је у постпозицији. Уводне реченице са удвојеном предикацијом јављају се као део правних формула. Уз комуникативне глаголе налази се и датив индиректног објекта, којим се означава адресант правне поруке. Уколико два државна органа доносе исти предлог или учествују у доношењу правне одредбе, тада се срећу и две управне реченице са различитим агенсима одредбених процеса (*Совјет је предложио и ја сам одобрио [пропис]*). Користе се и удвојени предикати. Од комуникативних глагола највише се употребљава глагол *предложити*¹⁰⁹, који реферише о почетној фази доношења правног прописа и који је неопходан са аспекта нормативноправног кодирања:

Финансія не може бацати народа Србскогъ у дугъ. Ако ли бы када и то нужно было, а оно да се *предложи и докаже* Князу, Државному Совѣту и Народной Скупштини, **да є то необходимо нужно (...)** (Устав 1835: 10); Будући се ова наредба никаквимъ полезнимъ побуђеніяма оправдати не може, и будући она само излишанъ посао и непотребну дангубу Судовима причинява: *то є Совѣтъ 3. ов. № 401. предложіо, и я одобравамъ, да се поменута два циркулара уничтоже и приватне молбе да одсада не*

¹⁰⁸ Комуникативни глаголи зове означавају „[п]роцес информисања или прецизније саопштавања информација” (Павловић 2009а: 11).

¹⁰⁹ Миливој Алановић глагол *предложити* убраја у стимулативно-иницијативне глаголе, „којима се каузација испољава као формулисање могућег и пожељног облик деловања објекта каузације” (Алановић 2015: 217).

мораю званичнимъ путемъ и узваничномъ виду ићи, него да се Чиновници као и остали грађани у потребама своимъ, коме имъ є нужно, непосредствено обраћаю (Уредба (18) 1845/47: 58); (...) онда председник има право седницу да за тај дан прекине, и у следећој седници *предложи*, да скупштина реши: да се дотични члан за неко време изкључи из скупштине (Устав 1869: 24).

Допунске реченице уз когнитивне глаголе нису посебно обележје законодавно-правног подстила. У зависној реченици је презент или потенцијал. Служе да објасне мотивацију за пропис који треба донети уколико одређени државни орган то сматра неопходним. У корпусу користе се следећи когнитивни глаголи:

(А) Когнитивни глагол *налазити* у значењу „сматрати”:

Државному Совѣту пристои право, мотрити на предмете, о којима не има закона ил’ уредбе, предлагати Князу законе и уредбе коє *налази*, да су **нуждне Сербіи** (...) (Устав 1835: 7); Ако би скупштина *налазила*, да би **требало неке предложене суме умалити, или их сасвим изоставити**, она ће своје мишљење разложима подкрепити, и именовати предмете (...) (Устав 1869: 21);

(Б) Когнитивни глагол *знати*, којим се указује на материјалну страну правног прописа:

(...) *дужни су знати*, да є и њина ревностъ, и вниманіє у тому **необходима** (Устав 1838: 6); А свакиј Чиновникъ, о комъ *ће* се изъ учинѣногъ довољногъ опыта *знати*, да онъ **нуждне способности и образованости заслужбу вишега степена нема**, остатъ *ће* у служби нижега степена (...) (Уредба (47) 1842/45: 167).

Допунске реченице јављају се и уз израз *наћи за потребно*:

Место становања школског надзорника је у окружном граду, а канцеларија у згради окружног начелства, сем ако *Министар Просвете не би нашао за потребно*, да му одреди **које друго место** (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 241).

Дубитативни глаголи нису чести у законодавно-правном подстилу, јер уносе сумњу у легитимност правног система. Употребљавају се када треба утврдити стање које претходи правном нормирању (преднормативни правни однос). У допунској реченици предикат је у перфекту. Управни глагол може бити у обезличеној форми, чиме се анонимизује агенс:

(А) Глагол *подозревати* у обезличеном облику:

Но и ово треба да се извиди најдалѣ за три месеца, ако *се подозрева*, да є **чиновникъ учиніо што у Сербіи**, а за шестъ мѣсеци, ако *се подозрева*, да є **учиніо што изванъ Сербіє** (Устав 1835: 11).;

(Б) Глаголи *сумњати/посумњати*:

Далѣ у поглавите нѣгове дужности спада: 11. Обвезателство, одма се самъ карантинирано изложити, како бы се коимгодъ начиномъ помѣшао, или *и посумняо само*, да се **икако помѣшао** (...) (Уредба (29) 1841/45: 56).

Конативни глаголи ретко се користе. Спорадично се јављају глаголи *желети/зажелети, искати/поискати*. Глагол се налази на финалном месту у реченици. Предикат зависне реченице је у презенту:

На молбенно представленіє Совѣта и народа Србскогъ, потврдивши ме Высочайшимъ Своимъ Бератомъ у качеству Владѣтелствующеѣ Княза Србскогъ, Нѣгово Величество, Премилостивый Царъ нашъ, Султанъ Абдуль-Мешидъ, *желіо є*, да **Муя, преодлазка на опредѣленіє моє у Сербію, лично предстанемъ и мою подданическу вѣрностъ и преданностъ засвѣдочимъ** (Прокламација 18. (Пр.) 1830(40)/40: 248); Ако *бы* кои одъ карантиниста, особито у случаю слабости какве или болести *зажеліо и искао*, да **га, осимъ колибаша іоштъ и друго какво честито и ваљано лице съ поля у карантину двори и послужиє** (...) (Уредба (29) 1841/45: 74).

Први пример је из прокламације, жанра који одликује свечанији том. У другом примеру указује се на одступање од типичних ситуација (*законодавац претпоставља да се карантиниста неће жалити*).

Конативним глаголима блиски су и глаголи „позитивних или негативних стремљења” (Ружић 2006б: 136–137). Они се обично користе као мотивација за доношење закона у предстандардном периоду (јединство душе и теле, вера у прогрес народа која се постиже преко закона), те представљају идеологеме. Због свог секундарног положаја у оквиру нормативноправног кода, често су у облику глаголског прилога садашњег. У другом примеру кодире се циљ због кога се доноси конкретан

пропис (*тежи се да се шуме не тамане, те се доноси пропис да се штеде жирородне горе*):

9. При устроявану воспитателни заведенія да се придржава праве човечности, *тежећи да све силе човеческе односеће се како на душу, тако и тѣло, соразмѣрно се развијоу и крѣпе, имајући предъ очима Народность Србску и потребе народне*; и тако уважавајући и подпомажући предложенија верховне духовне Власти у заводену Богословски школа ради изображенія Свештенства, подижући школе и воспитателна заведенія како за мужскій, тако и за женскій полъ, прописујући најсходније стану и потреби нѣовой предмете, наравно споразумѣвајући се са верховномъ духовномъ Властию у томъ призрѣнию у толико, у колико природа и опредѣленіе таковы предмета, сасвѣмъ или одъ части се нѣой односили буду по свима воспитателнымъ заведеніями, како да добріи Христіяни и поштени люди изъ нѣи постану, да буду разумни, радини, уредни и да се у обштой взаимной любви придржаваю (...) (Устројеније IV 1839/40: 54); У слѣдству саобштеногъ Совѣту Попечителствомъ Внутренњи Дѣла подъ 25. Февр. т. г. П. № 934. представленія Началничества Окр. Смедеревскогъ одъ 20. Февр. т. г. №671. у смотренію сеченя родне горе за потребу и крчевину, рѣшио самъ я у согласію са Совѣтомъ, да и унапредакъ уредба о сечену шума подъ 22. Юлія № В. 561./№ С. № 1098. штеднѣ ради жирородне горе издана, у своіой обширности постои и наблюдавасе, *на то тежећи, да се шуме безштедно нетамане* (...) (Указ (86) (Пр.) 1843/45: 354).

Уз промисивни глагол *заклети се* или декомпоновани предикат *положити заклетву* (Павловић 2009а: 19–20) зависна предикација обично је у футуру првом, јер се њима говорници обавезују да ће радњу извршити у будућности. Ове реченице су обично део формула заклетви и предикат у њима је у облику перформатива (првог лица једине). Некад се, ради посебног истицања, текст заклетве одваја знаком две тачке. Заклетва је обично дата у виду индиректног говора:

Сви ови Тutori малолѣтнога Кнѣза *заклињосе* Државному Совѣту, *да ће испуњавати дужности своје вѣрно и точно, и воспитати малолѣтника у почитанію къ Уставу Србскомъ и у любви къ грађанима свога Отечества* (Устав 1835: 5); Намесници при преузимању власти *полажу* пред скупштином *заклетву, да ће Кнѣзу верни бити, и по уставу и законима земљским владати* (...) (Устав 1869: 8); Пре него што узму Краљевску власт у своје руке, намесници ће пред овом Скупштином *положити заклетву: да ће Краљу верни бити и да ће владати по уставу и законима земаљским* (Устав 1888: 18).

Заклетва се јавља и у форми хипотетичког директног говора, односно директног говора који није изговорен:

Чиновникъ *заклињѣсе*, при полученію Кнѣжескога наименованія на званіе, власти, која му е најближа, овако: „*Заклињѣмъ се светомъ, едносущномъ и нераздѣленомъ Троицом, да ћу Уставъ Кнѣжества Сербіе точно наблюдавати, да ћу све законе и уредбе предпостављѣни властїи точно, совѣстно, и на предписано време извршавати, и да ћу бити вѣранъ и покоранъ Државному Совѣту. Тако ми Богъ помогао!*“ (Устав 1835: 12); При ступању на владу он полаже пред првом скупштином заклетву, која гласи: „*Ја (име) примајући владу, заклињем се свемогућим Богом и свим што ми је најсветије и најмилије на овоме свету, пред светим његовим крстом и евангелијем, да ћу земаљски устав неповређен одржавати, да ћу по њему и законима владати, и да ћу у свима мојим тежњама и делима само добро народа пред очима имати.*“ (Устав 1869: 7).

Често је допунска реченица субјекатски аргумент уз безлично употребљен партиципски пасив, уз глаголе као што су *утврдити, предвидети, објаснити, доказати*:

(...) У члану XV. Закона о општој царинској тарифи, *утврђено је* да ће се особено од царине, наплаћивати при свакој увозној, извозној и провозној експедицији, и ове споредне таксе (...) (Стенографске белешке 1899: 373, предлог закона); Међу тим, нити *је* у овом, нити у ком другом закону *предвиђено, да се оне таксе могу употребити на циљ, коме су намењене* (Стенографске белешке 1899: 373, предлог закон); Расписом Министра финансија, од 6. априла 1894. године У Бр. 3740. *објашњено је* нашим царинарницама, *да се чај има сматрати као колонијална роба* (Стенографске белешке 1899: 374, предлог); *И наређено је* да она акционарска друштва која немају такву одредбу у својим статутима *да у року од две године исту унесу у штатуте* (Стенографске белешке 1899: 382, посланик Мата Јовановић); У последње време *доказано је, да власт кад хоће да врши службу како треба, може и добра да учини* (Стенографске белешке 1899: 391, дебата, Милан Драгојевић); У другом одељку *наведено је, да ће се председници узимати из средине грађана оне општине за коју се постављају* (Стенографске белешке 1899: 394, дебата, Милован Дамњановић); За то *је* овде у принципу *унесено да ће се за председника узимати људи из средине грађана оне општине, за коју се постављају* (Стенографске белешке 1899: 395, дебата, Министар Унутрашњих Дела Јеврем Андоновић).

Уз глагол *предвидети* јавља се и просентенцијализатор *то*:

А овим законом *предвиђено је и то*: да општина може бити састављена из више села (...) (Стенографске белешке 1899: 345, дебата посланик Гаја Швабић).

4.2.2.1.2. Допунске реченице уведене везницима *да* и *што* у функцији допунског предикатива

Допунска реченица може бити у функцији допунског предикатива уз копулативне и семикопулативне глаголе (Алановић 2019: 211–212; Брабец и др. 1966: 205; Барић 1997: 467–468; Миновић 1987: 89; Пипер и др. 2018: 106–107; Ружић 2006: 187–201; Силић, Прањковић 2007: 300–331). Допунска реченица има функцију „*споне* између конкретног или пропозитивног субјекатског аргумента и зависне синдетске клаузе у функцији семантичког језгра или тзв. допунског предикатива” (Ружић 2006а: 187).

У централном корпусу допунске реченице у функцији предикатива највише се користе уз глагол *састојати се / састојати се*, који „реферише о садржавању апстрактног субјекатског аргумента у другом, пропозиционалном аргументу” (Ружић 2006а: 193). Допунска реченица уводи се општезависним везницима *да* и *што*. Среће се и просентенцијализатор (*у том*):

Главнo опредѣленіе и старанѣ Попечителя Правосудія *состоисе* вообште у томѣ, да онѣ она права и дужности, коѣ Князу, као верховномѣ Управителю Землѣ и Народа у извршиваню правде и правце по струцы Правосудія припадаю, именемѣ Княза у извршеніе доводи, и надзирајући бди, да се и одѣ други извршуют (Устројеније IV 1839/40: 50) [→ Главнo опредѣленије и старање Попечителя Правосудија је вообште у том, да он она права и дужности, које Књазу, као верховном Управителю Земље и Народа у извршивању правде и правце по струци Правосудија припадају, именованіи предметі ослобођени од царине, обратног пореза, трошарине и осталих државних и општинских такса, осим статистичке (Стенографске белешке 1899: 368, предлог); Тај се предлог *састоји у томе* што ће се иза реченице: „председници ће се узимати из средине грађана оне општине, за коју се постављају,“ додати реченица: „који су били жители тих општина бар пет година.“ (Стенографске белешке 1899: 394, дебата посланик Милован Дамњановић).

Предикатив уз глагол *састојати се (состојати се)* има улогу информационог фокуса и налази се у оквиру стипулативних дефиниција. Субјекат је појам који се дефинише, а објашњење појма налази се у зависној реченици. Ова информација је изузетно важна са аспекта нормативноправног кодирања и не може се изоставити.

Предикатску конституентску вредност допунска реченица има и уз именице *одредба* и *ствар*:

Главне Контроле *одредба е*, да прегледа и испътуе рачуне свию прихода и расхода Земальски, Обштински и осталы свию явны заведенія (Устројеније (81) 1844/45: 304); Овде *е* дакле *главна стварь*, да се позна пређашный животъ и владанъ кривца, па да по истомѣ може имати Судъ верно знанѣ о нѣговомѣ карактеру (Правило (19) 1845/47: 60).

4.2.2.1.3. Допунске реченице уведене везником *да* у улози субјекатског аргумента

Субјекатске допунске реченице налазе се уз сложене предикатске изразе или уз обезличене предикате (Алановић 2019: 190–191; Ружић 2006: 201–217). Означавају чињенично стање или служе за кодирање информација важних са правног становишта. У предикату обично је несвршени презент, пошто се исказује стање које се нормира. У жанру указа допунска реченица може бити у препозицији као члан који носи „презентациони фокус реченице” (Халупла Решетар 2011: 11).

Управни израз израз¹¹⁰ *истина* је пресупонира фактивност и истинитост пропозиције изражене допунском реченицом. Копулативни глагол може бити изостављен (*истина да*)¹¹¹. Обично се користе за реферисање о нормативноправним чињеницама:

Истина да се Државный Совѣтъ саставя по гласу члена б. овогъ Устава: а.) Изъ едногъ Предсѣдателя Совѣта; б.) Изъ шесть Попечителя поєдины струка државны дѣла; в.) Изъ Државны Совѣтника, и г.) Изъ едногъ главногъ Секретара у чину наймлаѣега Совѣтника (Устав 1835: 7); *Истина, да се у §. 57. Граѣанскогъ Законика, гди срѣчь о задрузи, као єдномъ моралномъ тѣлу, опредѣлює, тако, да се задруга состои изъ выше пунолѣтны или оженѣны глава, коє: тако у строгомъ смыслу и постои, али зато нигди нїє назначено нити забранѣно, да после смрти оваковы глава пунолѣтны неможе кодъ потомства њинога задруга се наставити* (Толковање [Указ] (5) 1845/47: 37).

Сложени израз *истина да* у предстандардном периоду има концесивну нијансу. Општезависни везник *да* уводи информацију о материјалној садржини закона, која представља основ за даље тумачење. Ово је посебно изражено у жанру толковања:

Истина, да се у §. 57. Граѣанскогъ Законика, гди срѣчь о задрузи, као єдномъ моралномъ тѣлу, опредѣлює, тако, да се задруга состои изъ выше пунолѣтны или оженѣны глава, коє: тако у строгомъ смыслу и постои, али зато нигди нїє назначено нити забранѣно, да после смрти оваковы глава пунолѣтны неможе кодъ потомства њинога задруга се наставити (Толковање [Указ] (5) 1845/47: 37) [→ Иако се у члану 57. Граѣанскогъ Законика, гди је реч о задрузи, као једном моралном телу, опредељује, тако, да се задруга состоји изъ выше пунолетни или ожењени глава, које: тако у строгом смислу и постоји, али зато није назначено нити забрањено, да после смрти овакови глава пунолетни не може се код потомства њинога здруга да настави]. Иако строго тумачење постоји, оно није основ да се одбаци друго могуће тумачење, тј. да потомци наставе задругу.

Субјекатске допунске реченице налазе се и уз безлично употребљене пасивне конструкције (Ружић 2006а: 206–208). У субјекатској реченици налази се информација важна са аспекта нормативноправног кодирања. Управни глагол је одредбени глагол *одредити* у форми обезличеног партиципског пасива¹¹² (*одређено је*):

Састанакъ зовесе оно погранично мѣсто, гдѣ *є одређено, да се Народъ обе сосѣдне Землѣ може састаяти, договарати, између себе трговати, но подъ строгимъ само надзыранїємъ* (...) (Устројеније XXIII: 163); У првѣмъ догађаима несме уговоръ нарушити една страна на штету друге, безъ узаймногъ согласїа; а у последнѣмъ догађаю, т. е. кадъ *є одређено, да се месо по обстоятелствама таксира* (...) (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 225); За таковѣй случай, као и за онај у прав. 11. изложенѣй, а неманѣ и по причини смрти и неиманя майке, кадъ постане и постои нужда за особито старанѣ о заоставшой сирочади, *одређує се, да се пензія, коя се сваколика изъ фонда издає, на удовицу матеръ и на сироту дѣцу на еднаке дѣлове дѣли* (...) (Уредба (73) 1843/45: 265).

Удвојени евиденцијални глаголи могу бити у обезличеном рефлексивном пасиву:

Ако бы се кои войникъ учинїо болестанѣ, и иза войске, кадъ *є у походу, заостао, а после бы се открило и доказало, да є само притворность была* (...) (Закон XXI 1839/40: 144); По чему ће Чиновникъ, *о комъ се доказало буде, да званичну тайну нїє по својој заклетви чувао, него є или изъ лакоумства и непредосторожности или по зломе умышляю ил' за собственну незаконну користъ издавао, у првомъ случаю, особито, ако се виновникомъ маловажне какве кривїце учинїо, оштро укоренѣ, по обстоятелству и премѣштенѣ и одъ редовногъ авансираня задржанѣ быти* (...) (Уредба (47) 1842/45: 170); О коме *бы се* Чиновнику у таковомъ случаю *доказало, да онѣ по слабости душевны и тѣлесны силаи истина ону службу, у којој се налази, отправляти неможе, али бы за другу, коя манѣ труда инапрезаня изыскує, довольно іошть снаге имао* (...) (Уредба (64) 1843/45: 211–212).

Глагол *забрањивати/забранити* употребљава се у безличном рефлексивном пасиву, чиме се анонимизује агенс:

¹¹⁰ О управним именским изразима в. Алановић (2019: 193–196).

¹¹¹ Разликују се „стварна фактивност (фактивност у ужем смислу), контрафактивност и нефактивност” (Сааведра 2000: 995). Фактивност „укључује као подтекст у свој исказ подразумевану информацију о истинитости зависног суда” (Сааведра 2000: 995). Појам фактивности преузет је из логике, а Паул и Керол Кипарски под фактивношћу подразумевају „особину предиката главне реченице да својим значењем имплицира истинитост онога што се његовом допуном износи” (Ивић 1970: 2–3).

¹¹² На реченице са обезличеним партиципским пасивом пажњу скреће Срето Танасић (2021: 168–181).

Забранюєсе свакому Србину у свету Наделю или на Господскій заповѣднѣй Праздникъ польске тежачке послове предузимати и радити, и то се *забранює, да реченне послове, ни домаѣинъ самъ, нити преко челядїй своїй, нити пакъ преко надничара, или мобомъ сме предузимати* (Уредба XV 1839/40: 114).

Глагол *забранити* може бити и у форми партиципског пасива:

(...) али зато нигди *ніє назначено нити забранѣно, да после смрти оваковы глава пунолѣтны неможе кодъ потомства нѣинога задруга се наставити* (Толковање [Указ] (5) 1845/47: 37).

Глагол *забранити* не користи се често у корпусу, пошто имплицира скривања и правих односа у административно-правном стилу. Глагол *забранити* у корпусу обичнији је са инфинитивном допуном.

У тумачењима закона користи се обезличени глагол *разуме се*, који припада нормативноправном коду. Среће се и у комбинацији са просентенцијализатором *тако*, што чини да се ове реченице налазе на граници изрично-начинске интерференције (одговара се на питање *како се текст закона разуме*):

Што се тиче толкованя §. 1. овај є тако јасанъ, да никаквогъ толкованія не потребує; а §. 2. *разуме се тако, да и свакиј другий, кои бы крчмію пиће, мора као и меанциє платити меанско* (Зборник 1847/49: 9); Ко уступи другоме право своє, *разумѣва се, да є и съ нѣимъ скопчане корысти уступію* (Грађански законик 1844: 4).

Ретко се јавља допунска реченица уз изразе који означавају лични став, као што је израз *бити противан*. Допунска реченица се уводи везницима *да* и *што*, па су ова значења блиска узрочном:

Поредъ тога, што се по природи опредѣленія свога Практиканство не може сматрати као Чиновничество, Совѣтъ суди, да є цѣли државной *противно, што су сазваніємъ Практиканта права и преимущество Чиновника саюжена* (Уредба (29) 1845/47: 81); Моя нарочна воля єсть, да жители Сербіє, подданицы мое высоке Порте, буду защищени у нѣиныма добрима, у нѣиныма лицама, нѣіовой чести и нѣіовомъ достоинству, и ова иста воля Царска противна є *тому, да какво лице, буди кос, безъ суда буде лишено свои права граждански, или да буде изложено каквому гоненію или казненію каквомъ му драго* (...) (Устав 1838: 4).

У другом примеру јавља се просентенцијализатор *тому*. Пример је из *Турског устава*. Други пример изразито је идеолошки обележен, пошто указује на идеолошке вредности уграђене у законски поредак XIX века.

4.2.2.1.4. Допунске реченице уведене везником *да* са атрибутомском конституентском вредношћу

Допунска клауза може бити и у атрибутомској функцији (Алановић 2019: 207–210; Барић и др. 1997: 471–472; Брабец и др. 1966: 205; Пипер, Клајн 2013: 493; Пипер и др. 2018: 107–108; Ружић 2006б: 212–232). У корпусу допунска реченица са атрибутомском конституентском вредношћу налази се уз различите типове именица. Најчешће се среће уз именице конативне семантике (*воља, жеља, надежда*):

Моя нарочна воля єсть, да жители Сербіє, подданицы мое высоке Порте, буду защищени у нѣиныма добрима, у нѣиныма лицама, нѣіовой чести и нѣіовомъ достоинству (...) (Устав 1838: 4); Да бы свака Варошь или Паланка, и свако мѣсто, гдѣ бы касапнице быле, имало задовольно говеѣгъ, овчїегъ, ягнѣгъ и друге стоке мяса, да бы се жители свію таковы мѣста одъ свакогъ злоупотребления Касапа сачували, и најпосле, да бы се испунила *и обща жеља, да се по свымъ таковымъ мѣстима, здрава и дебела стока и то по приличну цѣну колѣ* (...) (Уредба (37) 1841/45: 150); Одушевленіє нѣгово, коимъ є онъ досадъ за добрымъ тежію, природна нѣгова мудрость и са мужествомъ скончана смерность и спрама старїєга послушность питаю Ме тврдомъ *надеждомъ, да ће Ми преважно бремє владѣнія, коє Я данасъ на себе прїимамъ, лако быти сносити, да ће Ми достоинство Княжеско, на коє самъ Я данасъ ступію, на утѣху и задовольство служити* (...) (Прокламација (83) (Пр.) 1842/45: 3 (352)).

Допунске реченице у функцији атрибутомске допуне изражавају материјалну садржину правног прописа. У предстандардном периоду користе се именице са суфиксом *–ије*, што представља типчни творбени славенизам. То су именице као што су *предположеније, назначеније, представленије, определеније, предложеније, примечаније, увереније, основоположеније, известїје, решеније, намереније,*

упустованије. У предстандардном периоду одредбе уз именицу могу бити у препозицији да би се именица и допунска реченица довеле у контактни положај (*достављено Совѣту одъ стране Попечительства Внутренњи Дѣла извѣстіе*). Када су именица и допунска реченица у контактном положају, одвојене су запетом. Именица и допунска реченица могу бити и у дистактном положају:

Никакавъ Член Суда не може бити сбаченъ *подъ предположеніемъ, да є онъ изступіо изъ своій дужностей* (...) (Устав 1838: 5); (...) надлежномъ Суду предає, *съ исправнымъ назначеніемъ, за чии су рачунъ или за кою пупиларну массу покулѣни* (Уредба (32) 1845/47: 85); *Поводомъ представленія Попечительства Внутр. Дѣла подъ 27. Септ. ов. год. О. №716. Совѣту учинѣногъ, да се у напредакъ и Пост-Експедиторіи као служителии Правительствени сматраю, као што є то већ и за Практиканте подъ 23. Юлія ов. год. В. №1117. рѣшено, кои се сада по указаной потреби изъ єдногъ места у друго и премештати, а у случаю довольны узрока и изъ службе отпуштати могу* (...) (Уредба (40) 1845/47: 94–95); Као што є *опредѣленіе овога заведенія, да се у нѣму вышше науке предаю* (...) (Устројеније (82) 1844/45: 338); На учинѣно Совѣту 15. т. П. №1314. *предложено Попечительство Просвѣщенія да се обясни и протолкує смисао 8. точке Уредбе о Пензій Удовица и Сирочади Чиновника, издане (Толковање (88) (Пр.) 1843/45: 356); Попечительство Правосудія 26. Януара т. г. А. № 3602. одъ пр. год, сообштило є Совѣту, изявлѣна ми Апеллаціонногъ Суда примѣчанія, да му се чини, да є 11. точка закона о повраћаю земаля, недостаточна* (...) (Толковање (90) (Пр.) 1844/45: 358); (...) пакъ бы сада ова оштеѣна страна поднела Суду сва нужна доказателства *съ тымъ увѣреніемъ, да є у оно време немогуће было* (...) (Толковање (4) 1845/47: 35); Узевши у разсмотреніе досадашній начинъ Судопроизводства у отечеству нашемъ, и имаюћиу видуто *основоположеніе, да правицу треба досуђивати брзо, и да треба ономе, кои покровительство закона потражує, отворити путь* (...) (Допунителна правила (6) 1845/47: 38); Узевши у призрѣніе *достављено Совѣту одъ стране Попечительства Внутренњи Дѣла извѣстіе, да се краје и лоповлудцы по многимъ мѣстима умножаваю, и да ово умножанѣ лоповлука произлази изъ слабогъ и благогъ казненія лопова* (...) (Уредба (12) 1845/47: 48); (...) и пре него што одъ нѣга добыю *рѣшеніе, да се стваръ у суѣнѣ предузети може* (Закон (14) 1845/47: 52); (...) нису имали *намѣреніе, да своє люде одъ заслужне за учинѣна злочинства казни ослобођаваю, него само да ій сачуваю одъ суѣненія турски Судова* (Уредба (16) 1845/47: 55–56).

Током целог периода допунска реченица јавља се уз именице *правило, одредба, одговор, додаток, изговор, уверење* и њим сличне:

(...) дакле почемъ є положено то *правило, да се сва приманя и издаваня, како месечна тако и годишня, при свыма Правительственнымъ кассама свакогъ месеца последнѣгъ дана заключаю,* — постало є нужно, да се ово досадашнѣ опредѣленіе усмотренію издаваня плате преиначи (...) (Уредба (37) 1845/47: 90); (...) на кое ће после *одговоръ* слѣдовати, да є *поднесеный рачунъ исправанъ и да се рачунополагаюће Надлежателство или лице разрешава одъ свакогъ за пречишѣный рачунъ одговор* (Устројеније (81) 1844/45: 311); Узевши у призрѣніе досадъ донешена извѣстія земаљски Надлежателства, као и поднесено представленіе Попечительства Внутренњи Дѣла у смотренію штеднѣ и чуваня жирородне горе, нашли смо задобро сходно обстоятельствомъ и потребама народнымъ Уредбу подъ 22га Юлія 1839. Нам. № 561/Сов. № 1089. поради штедливогъ сѣченя горе издану, іошть слѣдујоћимъ *додаткомъ* допунити 1. *Да надлежни Окружни и Срезски Началницы, као и Обштине нарочито на то мотре, да люди самовластно и самопроизвольно гору забраномъ или заватиномъ себи не присваю ради принавляня или требежа у ныиву и ливаду и т. д., коє и Законъ Грађанскій §. 232 и Рѣшеніе Княжеско одъ 28. Марта 1843, В. № 454. представленіе Совѣта одъ 19. Марта 1843. №. 264. издано, ограничава* (Уредба (3) 1845/47: 29).

Именица *упустованије* комбинује се са изразом у *том смислу* у функцији просентенцијализатора:

(...) да се изда полицајнымъ властима єдно *упустованіе у томъ смислу, да могу сасвимъ игранѣ картій забранити у случанма онымъ, гди виде, да се игранѣ картій преко границе умерености чини, и гди се игранѣмъ тимъ почну люди упропашћавати; и да се полицајнымъ властима даде право, да у таквимъ случанма могу и картаціє соразмѣрномъ тѣлесномъ казни казнити и новце, кои се у играню нађу, конфисцyrати и на ползу шпиталя, а гди таквогъ нема, у обштинску кассу, обратити* (Закон (21) 1845/47: 62).

Обележје административно-правног стила је и појава комплементизатора уз именицу *право*, односно израз *имати право*, којима се кодира правно овлашћење:

(...) и да се полицајнымъ властима *даде право, да у таквимъ случанма могу и картаціє соразмѣрномъ тѣлесномъ казни казнити и новце, кои се у играню нађу, конфисцyrати и на ползу шпиталя, а гди таквогъ нема, у обштинску кассу, обратити* (Закон (21) 1845/47: 62); Почемъ се 100 приложника, којима *право припада, да буду почестни Членови Депутаціє* (...) (Уредба (18) 1841/45: 22).

Израз *имати право среће се* и са инфинитивом:

8. Касса обштинска и рачуни стојат ће подь надзираніємъ Срезскогъ и Окружногъ Началника, кои **ће право имати** у свако време кассу **прегледати**, и о точности дѣловодства **увѣравати се** (Уредба XVII 1839/40: 120).

4.2.2.2. Допунске реченице уведене везником *како* у административно-правном стилу XIX века

Заменички прилог *како* у служби везника изричних реченица добро је запажен у литератури (Барић и др. 1997: 522; Грицкат 2004: 170; Ковачевић 1998: 171; Лукић 1920: 37; Новаковић 1870: 69; Новаковић 1894: 333–334; Маретић 1899: 507; Мразовић, Вукадиновић 2009: 573; Пипер, Клајн 2013: 497–499; Ружић 2006б: 202–205; Силић, Прањковић 2007: 331–334; Симић, Јовановић 2002: 1138–1344; Станојчић, Поповић 1992: 295–298). Овај субординатор садржи и нијансу начинског значења (Алановић 2015: 224; Грицкат 2004: 170; Ковачевић 1998: 176; Ружић 2006б: 203).

Реченица уведена везником *како* у корпусу јавља се са мањем бројем потврда него реченица уведена везницима *да* и *што*. Среће се уз глаголе који имплицирају *бригу*, *старање*, односно одговорност државног органа (*старати се*, *бринути се*), уз декомпоновани глагол *учинити представљеније* и уз именице *признаница* и *уверење*. Уз глагол *старати се* употребљава и просентенцијализатор у локативу (*о томе*). Допунска реченица је у постпозицији. Предикат је у немобилном свршеном презенту или футуру првом, што су типични глаголски облици за административно-правни стил. Неки примери илуструју објекатско-релативну интерференцију, јер се ради о допуни управног глагола, али и о рестриктивној релативној реченици уз супстантив општег значења (*Предсѣдатель и Членови Депутаціе совѣтоват'ће се у засѣданіяма своима о начину и средствама, како ће се особени капитали фонда обезбѣживати, на интересъ давати, или иначе съ ползомъ употребљавати* → *советовати се како ће се особени капитали фонда обезбеђивати, на интерес давати или иначе с ползом употребљавати / начин и средства како ће се особени капитали фонда обезбеђивати, на интерес давати, или иначе с ползом употребљавати* (Уредба (18) 1841/45: 24)):

(...) и *старати се о томе, како треба књиге те, за јавно наставленіе нуждне, да се израде и на светъ издаду* (Устројеније (27) 1845/47: 77–78); Онъ ће се о сходнымъ средствама *бринути, како да се уклони све оно, што бы миръ и поредакъ нарушити могло* (...) (Устројеније IV 1839/40: 42); (...) *учинило* € Попечительство Финансіе Совѣту подь 22. Августа т. г. П. №2413. *представленіе, како да се унапредакъ плата Чиновницыма месечно рачуна и издае* (Уредба (37) 1845/47: 90); После избора овогъ примійт'ће новоизбрана Депутація рачуне и кассу са свима дѣлима одь бывши Членова и Кассехранителя, кои по томъ увѣрненіе одь преемника *добываю, како су точанъ рачунъ предали* (...) (Уредба (18) 1841/45: 23); Предсѣдатель и Членови Депутаціе совѣтоваг'ће се у засѣданіяма своима *о начину и средствама, како ће се особени капитали фонда обезбѣживати, на интересъ давати, или иначе съ ползомъ употребљавати* (...) (Уредба (18) 1841/45: 24); Прво каламлтѣнѣ овчій богиня дужни су, особито садъ съ почетка, сами мѣстни и Окружни Лѣкари и Фисикуси предузимати и чинити, и то колико те потребе ради, да се редняма поуздано и брзо край учини, толико и зато, да и други люди одь нѣи, као одь вѣштака у послу, *науче, како треба правилно и уредно овце пелцовати* (Правила (78) 1844/45: 294).

4.2.2.3. Зависноупитне реченице у административно-правном стилу XIX века

Зависноупитне реченице добро региструје литература још од XIX века (Алановић 2015: 225–226; Барић и др. 1997: 523–525; Брабец и др. 1966: 206; Будмани 1867: 144, 241–242; Вебер 1862: 132; Лукић 1920: 38–39; Мразовић, Вукадиновић 2009: 575–576; Пипер, Клајн 2013: 499–500; Станојчић, Поповић 1992: 296–297). Употреба зависноупитних реченица зависи од типа информације, а оне увек имају као пресупозицију информацију која је непозната (Ружић 2006б: 196). Када одговара на

тотално питање, зависноупитна реченица уводи се упитном формом *да ли*¹¹³ и глаголским формама са упитном речцом *ли*. Одговори на парцијална питања уводе се упитним заменицама и заменичким прилозима у везничкој служби (Ружић 2006б: 198–199).

Зависноупитне реченице у корпусу користе се уз глаголе који означавају бригу и пажњу (*набљудавати, пазити*), уз евиденцијалне и когнитивне глаголе (*видети, дознати, сазнати*) и уз глаголе који означавају одредбене процесе (*одредити, решити, одредити*). У корпусу тотална питања уводе се облицима *да ли, је ли, еда ли*, а парцијална питања различитим упитним заменицама и прилозима. Обично зависноупитне реченице реферишу на ситуације на које треба обратити пажњу, на непознате ситуације, на правно нерегулисана питања и на питања око којих се води дебата.

Глагол *набљудавати*, карактеристичан за предстандардни период, има значење „*чувати, пазити, одржавати*” (РСАНУ XIII: 404). Глагол *набљудавати* уводи зависноупитну реченицу:

Директоръ опредѣленный за руководство Правосудія, имаюћи у своима својствама и Министерство общенароднаго воспитанія и распространеніе наука, *има наблюдавати, да ли су се пресуде, коє су учинѣне, извршене или нису* (...) (Устав 1838: 3).

Глагол *пазити* може да веже реченицу уведену упитном формом *да ли*:

При разправляню своіо парница, и одсуђиванюкаштига надъ кривцѣма, коє су у точки 9. и 10. изчислѣне, најглавнїя є дужность Примирилелногъ Суда *пазити, да л' парнице предметъ 100 грош превазилази, или да л' кривица заслужує казнъ већу одъ 10 удараца штапа, или три дана затвора* (...) (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 239).

Зависноупитна реченица уведена упитним партикулама и зависним прилозима у везничкој служби може увести допунску реченицу и уз евиденцијалне глаголе. Овај тип глагола означава да је, пре него што се донесе правни пропис, потребно проверити чињенично стање, односно утврдити какви су преднормативни правни односи. У корпусу употребљавају се евиденцијални глагол *видети* и когнитивни евиденцијални глаголи *дознати и сазнати*. Срећу се и удвојени глаголи, често у обезличеној форми:

(А) Глагол *осведочити*:

Газда, кои свога слугу одпусти и *неосведочи се: ели одлазећій (слуга) данакъ платію, моратъ ће за нѣга платити* (...) (Уредба XXIV 1839/40: 180);

(Б) Глагол *видети*:

Изъ своіо поднешены и испытаны рачуна прихода и расхода, Контрола ће састављати главне сравнителне прегледе, изъ кои ће *се видити: какви су и колики приходи и расходи, како ови напредую или се умаляваю, и ел' се при рукованю съ истима мотрило на ползу Правителственну, Обштинску или касателногъ Заведенія, и да ніє ова изъ вида испушена* (...) (Устројеније (81) 1844/45: 305–306); Съ едне стране Судови се яко обтерећаваю суђенѣмъ оваквы предмета; съ друге пакъ стране люди, *видећи, гди се сада преиначаваю и уништаваю пресуде, коє су пре толико година по налогу и одобреноу законе земальске власти учинѣне*, долазе у сумню и неизвѣстность за добра и притяжанія (...) (Толковање (4) 1845/47: 34);

(В) Когнитивни евиденцијални глаголи *дознати/сазнати*:

Да бы се дознати могло колико у комъ месту беѣара има, и у кою классу кои принадлежи, дужанъ є примирителный Судъ свакогъ места све беѣаре пописати (...) (Уредба XXIV 1839/40: 177);

(Г) Удвојени глаголи *видети и дознати*:

У подозрителна и опасна времена Лѣкара су дужности: 1. Люде, кои у карантинъ ступаю, и оне, кои изъ карантина, по одлежаномъ періоду, излазе, точно визитирати, *да се види и дозна, есу ли они здравіи или одъ куге болестни* (Уредба (29) 1841/45: 57);

(Д) Глагол *уверити се*:

¹¹³ Субординатор *да ли* упућује на „нефактивност допунског садржаја, тј. да говорно лице не зна како се према стварности односи садржај зависне реченице” (Алановић 2015: 226). Исто запажање и у Ивић (1970: 13).

Ако е пакъ рачунъ предварително прегледаный такавъ, да се испыту подвергнути може, *онда* ће се Рачуноиспытатель *найпре уверити, есу ли надлежне сумме добро израчунѣне (...)* (Устројеније (81) 1844/45: 310);

Обичне су зависноупитне реченице уз когнитивни глагол *знати/дознати*, који кодира неопходно знање из преднормативних правних односа. Две зависноупитне реченице често се контаминирају у једну (*знати како она долази и знати одкуда она долази* → *знати како и откуда она долази*):

Билѣженѣ ово служитѣ тому, да се *зна одакле е кои продаваць стоке (...)* (Уредба (57) 1842/45: 195); *Да бы се дознати могло колико у комъ месту беѣара има, и у кою классу кои принадлежи*, дужанъ е примирителный Судъ свакогъ места све беѣаре пописати, кои се у мѣсту налазе, и пописане у классе по гласу точке 5. 6. 7. и 8. раздѣлити (Уредба XXIV 1839/40: 177); *Али се писма у свако време и свагда мораю карантински чистити, изъ узрока што се свакий путь не може знати, како она и одкуда долазе* (Уредба (29) 1841/45: 82).

Као део нормативноправног кода, зависноупитне реченице употребљавају се уз глаголе који означавају одредбене процесе (*одредити, решити, определити*). Обично се налазе у постпозицији. Када је фокус на питању, допунска реченица је у препозицији. Често је управна реченица у обезличеној форми. Ако се јавља у личном глаголском облику, улогу агенса преузима закон преко онтолошке метафоре и персонификације, чиме се замагљује процес доношења одлука. Овакве форме зависноупитних реченица веома су важне са гледишта правног кодирања, јер указују на нерегулисане делове стварности. Зависноупитна реченица означава да ће се нови, хијерархијски нижи правни акт, односити на област која још увек није регулисана, или да означава да се пропис већ налази у вишем правном акту. Инструменталом може се означити да се одређена област регулише другим правним актом. Глагол *решити* обично је у личном глаголском облику. Агенс је, углавном, државни орган. Зависноупитна реченица уз глагол *решити* има улогу у оквиру нормативноправног кода и служи да уведе дужности државних органа:

(А) Одредбени глагол *одредити*¹¹⁴:

(а1) У личном глаголском облику, персонификован агенс је закон:

А како ће се право Србскога грађанства получити, одредиће особытый законъ (Устав 1835: 10); *Закони ће одредити у којим ће случајима суд бити дужан да притворенога пусти на слободу без јемства, или на јемство, лично или новчано* (Устав 1888: 4);

(а2) Обезличена форма:

Како се добива и губи српско грађанство, каква права оно даје и како та права престају одређује се овим Уставом и законима. (Устав 1888: 2);

(Б) Одредбени глагол *решити/решавати*:

Успоставља се државни савет, коме је задатак: 14., *да решава има ли по закону места заузимању приватних непокретних добара, за обштенародну потребу* (Устав 1869: 29–31); Пошто је овако поступљено, онда ће се сазвати велика народна скупштина, *да коначно реши, хоће ли се и предложене измене или допуне у уставу учинити, или који пропис истога протумачити* (Устав 1869: 41); Једино Скупштина има право *да решава да ли је избор правилан или не* (Устав 1888: 30);

(В) Удвојени глаголи *решити и определити*:

Зато ће Судъ неотложно кривца на одговоръ позвати, и (...) *предварително рѣшити и опредѣлити, да ли ће истый криваць изъ затвора на дальй испытъ позывати се, или ће у слободи бранити се и пресуду очекивати* (Устројеније XXV 1840/1840: 185).

Зависноупитне реченице употребљавају се и уз одредбене глаголе (*одлучити, одредити*), када закон делегира одлуку државном органу или чиновнику, који је дужан да донесе нижи законски акт. Ове реченице обичне су у препозицији:

У којим ће местима похађање продужне школе бити обавезно, одлучује Министар Просвете и Црквених Послова (Стенографске белешке, Предлог закона о народним школама, 233); *У којим ће се местима отварати забавишта и о државном трошку, одлучује Министар Просвете и Црквених Послова*

¹¹⁴ Глагол *одредити* Миливој Алановић сврстава у прескриптивне глаголе (2015: 217). Овај глагол, поред презента, дозвољава и употребу футура првог у зависној реченици „с обзиром на то да се допунском реченицом изражава будући облик деловања субагенса” (2015: 224).

(Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 229); **Које ће ученице и колико плаћати за заједничко издржавање у државним девојачким школама** одредиће Министар Просвете и Црквених Послова (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 234).

Зависноупитне реченице користе се и као атрибутске допуне уз именице *питање*, *обстојателство*, *уверење*:

Поводомъ учинѣногъ Совѣту Попечительствомъ Внутренъи Дѣла 8. тек. П. № 5395. *питаня*, да ли се поизданой уредби о пензиі удовица и сирочадій чиновника разуме, да мораю у пензионый овай фондъ улагати и они пензионери, кои супре установленія тога фонда изъ службе у пензию поставлѣни (...) (Толковање (89) (Пр.) 1843/45: 357); (...) безъ призрениа на то *обстоятелство*, дали ко камень копа за свою потребу или ради спекулаціе (Уредба (20) 1845/47: 61).

Зависноупитне реченице уведене формом *еда ли* јављају се ретко уз глаголе *запитати/питати*, *нагледати* и *гледати*¹¹⁵. У централном корпусу налазе се четири потврде из предстандардног периода. Ова конструкција представља архаизам (Ружић 2006б: 201–202):

Люде, кои изъ онострански земаля у карантинъ дођу, да подъ карантинскій испытъ ступе, пре свега Лѣкаръ, или Осмотритель, кадъ што и самъ Директоръ, съ пристойномъ учтивошћу *пята* (...) б) **еда ли имъ е ко одъ дружине у путу боловао или умро?** (Уредба (29) 1841/45: 64); Кадъ стране на одређеный рокъ Суду предстану, дужность е Суда и (...) пакъ *тужителя запытати*, *еда ли на одговоръ обтуженога што казати нема* (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 189); Амбарціа прима свако јутро ключеве одъ амбаровъ изъ руку Директора, и држи ий преко данъ кодъ себе, да може почесто *надгледати*, **еда ли се еспањ уредно по пропису чисти** (...) (Уредба (29) 1841/45: 86); Свако јутро дужне су страже и патроле *гледати*, **еда ли се на границы къ нашој страни различне ствари, животинѣ или стопе одъ людѣи налазе** (Правила (30) 1841/45: 126).

Прва два примера имају колоквијални призивок, јер се у њима може реконструисати форма дијалога (*Директор учтиво пита*: „Е да ли вам је неко од дружине у путу боловао или умро?“, *Суд тужителя пита*: „Е да ли имате на одговор обтуженога што казати?“).

4.2.3. Статус допунских реченица у усменом жанру административно-правног стила

Пошто писани жанрови административно-правног стила показују строгу дистрибуцију типова зависнослужених реченица регулисану правилима нормативноправног кода, у проверу смо укључили и стенографске белешке као репрезент усменог вида административно-правног стила¹¹⁶. Стенографске белешке представљају институционализовани усмени говор, пренет преко писаног текста. У оквиру дебата, које се налазе у средишту жанра стенографских белешка, очекујемо велику заступљеност типова допунских реченица које нису карактеристичне за централни корпус. Као корпус послужиле су прве три дебате из Стенографских бележака са седница Народне скупштине Краљевине Србије за 1898. годину (Стенографске белешке 1899).

4.2.3.1. Статус зависнослужених реченица у жанру стенографских бележака

Когнитивни глаголи, као што је глагол *размишљати*, употребљавају се када говорник указује на то да су државни органи дуго промишљали о потребама народа. Дужина процеса посебно је наглашена употребом везника *како*, који, поред материјалне

¹¹⁵ *Е да* у упутном значењу региструје Јован Кашић код Милована Видаковића (1968: 132), а бележе га и Јанко Лукић (1920: 38–39) и Александар Белић (2000: 183).

¹¹⁶ Светлана Слијепчевић Бјеливук жанр скупштинских дебата сврстава у примарни политички дискурс, заједно са жанром политичких програма и рекламано-пропагандним жанром (Слијепчевић Бјеливук 2021: 22).

садржине глагола, имплицира и начин вршења радње (Ковачевић 1998: 175–176), и употребом глагола несвршеног вида:

Данашња влада *размишљала је* о потребама и начинима, **како би се могле наше установе поставити на здраву основу (...)** (Стенографске белешке 1899: 332, расправа).

Глаголи који означавају сећање, као што је глагол *памтити*, уз који се налази везник *како*, чести су када се као аргумент користи догађај из прошлости:

Ја *памтим* још од толико година, **како је било још под кнезом Милошем и кнезом Михаилом** (Стенографске белешке 1899: 337, дебата, посланик Никола Радовановић).

Уз глаголе типа *налазити* у значењу „откривати, опазити, уочавати (што у коме или чему); уопште видети што у чему” (РСАНУ XIV: 46), примећена је допунска реченица уведена везником *да*, којом се, поред материјалне садржине, исказује и разлог који је навео говорника да се обрати скупштини. Овај тип реченица сличан је форми која се јавља у преамбулама закона, а везана је за мотивисање одлука које законодавци доносе. У комуникацијској хијерархији ове реченице обично су секундарне, па се употребљавају у облику глаголског прилога садашњег. У препозицији се може наћи низ допунских реченица које изражавају мотивацију у координираном низу:

Налазећи и ја да је то врло важно питање, и да је општина једна од најважнијих чињеница у државном уређењу, да је управо камен темељац на коме држава почива, – ја сам сам о томе писао и нашао (...) (Стенографске белешке 1898: 332); *Налазећи да је ово питање најважније у овом законском пројекту и слажући се о начину на који се мисли извести*, ја ћу гласати у начелу за овај пројекат (Стенографске белешке 1899: 344, посланик Тодор Миловановић); Било би то, да за осталу публику не би ни било кредита њој би била затворена врата јер би браћа одборници исцрпили цео кредит и разделили га међу се, *налазећи да је за завод најсигурније кад новац лежи код нас сигурних људи!* (Стенографске белешке 1899: 380, дебата Пера Тодоровић).

Глагол *налазити* може бити и управни глагол. Пошто се ради о дебати, управни предикат је у првом лицу једине када се односи на говорника, а у трећем лицу једине када се односи на државни орган. Допунска реченица је у постпозицији, а предикат је у несвршеном презенту или се у предикату налази модални глагол, као што је глагол *требати*:

Али ипак *ја налазим да је велика гаранција дата народу овде у чл. 13. тачка 1 где се каже (...)* (Стенографске белешке 1899: 341; посланик Милош Илић); *Ја налазим, да баш при преради тога закона ова одредба не треба да одпадне (...)* (Стенографске белешке 1899: 383, дебата, посланик Мата Јовановић); Господе, *ја налазим да није неоправдана та примедба од двојице предговорника (...)* (Стенографске белешке 1899: 389, дебата Министар Унутрашњих Дела); Према свему овоме, одбор *налази да овај предлог треба усвојити (...)* (Стенографске белешке 1899: 376, предлог).

Предикати типа *verba timendi* означавају страх од негативних последица закона о коме се води дебата, тј. користе се као средство манипулације¹¹⁷ да би други посланици гласали за опцију за коју се говорник залаже (уп. Ружић 2006б: 134–135). У Стенографским белешкама глагол *бојати се* користи се у значењу „стрепети, бринути се (за неког, за нешто)” и „са стрепњом, са страхом, са бригом помишљати на нешто, очекивати нешто, слушати забринуто” (РСАНУ II: 32). Владислава Ружић у значењу овога глагола издваја компоненту „страха, бриге за оно што предстоји и носи предзнак непознатог” (2006б: 135). Уз овај тип глагола се јавља „сувишна” или експлетивна негација (Ружић 2006б: 193):

Г. Пера Тодоровић каже, да те штедионице образују већином људи средњег и нижег сталежа, и *боји се да чланови управног одбора не разграбе имовину новчаног завода* (Стенографске белешке 1899: 381, дебата, Илија Стојановић); Кад тако стоји као што сам навео, *ја се бојим, ако се овај законски пропис усвоји, да неће г. Министар Привреде бити на једној раскрсници и мислити којим ће путем да пође* (Стенографске белешке 1899: 383, дебата, посланик Марјан Бирчанин); Што је Драгојевић навео, да ће доћи друго време и да *се боји да ће други Министар све председнике да разјури а да друге постави*, неосновано је (Стенографске белешке 1899: 396, дебата, посланик Гаја Швабић).

¹¹⁷ Светлана Слијепчевић Бјеливук манипулацију одређује као „прикривање чињеница, али и намерно исказивање погрешних, нелогичних, збуњујућих, двосмислених информација” (2021: 26).

Између допунске реченице и управног глагола може бити уметнута и друга, обично условна, реченица.

У овом контексту користи се и допунска реченица у атрибутој функцији уз именице *зебња* и *бојазан*:

Дакле, *ова зебња* г. Предговорника да **ће се у ову суму рачунати она сума коју држава има да прими од Народне Банке**, не стоји (Стенографске белешке 1899: 377, дебата Министар. Народ. Привреде Сима Лозанић); Откуда сад *бојазан да ће изаћи*?! (Стенографске белешке 1899: 387, дебата Пера Тодоровић).

Када говорник жели да одбаци сумњу у пропозитивни садржај допунске реченице, у постпозицији се налази прилошки предикатив¹¹⁸ *неосновано је* или прост глаголски предикат *не стоји*.

Посебну одлику стенографских белешки представљају допунске реченице у служби текстуалних конектора, које се везују за израз *што се тиче* (Ружић 2006б: 136). У овој функцији запажена је допунска реченица уведена експликативним везником *што* са форичким антецедентом, који упућује на претходни контекст. У првом примеру упућивање је ендоричко (катафоричко и анафоричко). Анафоричко упућивање је трансфрастичко, јер упућује на оно што су говорници рекли раније, а катафоричко упућивање је интрафрастичко, јер упућује на сумирање говора претходних посланика. У првом примеру цела релативна реченица са форичким антецедентом отвара позицију за допунску реченицу. У улози просентенцијализатора јављају се именице *предлог*, *бојазан*, *зебња*:

Што се тиче онога што је казано да плата може да буде до 3500 дин., не заборављајте да има варошица и вароши, које боље стоје, него неке окружне вароши (Стенографске белешке 1899: 429, дебата, Министар Унутрашњих Дела, Јевр. А. Андоновић); *Што се тиче предлога г. Петковића, да се ове измене штампају, те да буде једна целина закона*, ја сам и сам то мислио да наредим (Стенографске белешке 1899: 432, дебата, Министар Унутрашњих Дела); *Што се тиче бојазни да ће настава трпети за то што учитељи неће примати плату из државног буџета него окружног*, ја кажем да је та бојазан неоснована (Стенографске белешке 1899: 491, дебата, посланик Гаја Швабић).

Уз именицу *бојазан* долази релативна реченица, која представља конкурентно средство допунској реченици:

Што се тиче бојазни, коју је г. предговорник напоменуо, да ће државна штампарија све те приходе растури и да ће их расподелити на оно, на што не треба, ако би остали код монополске управе, они би се употребили на одужење државнога дуга – могу да кажем, да се г. предговорник налази у потпуној обмани (Стенографске белешке 1899: 466–467, дебата, Министар Финансија, Стеван Д. Поповић).

Допунске реченице уз управне емотивне глаголе нису типичне за административно-правни стил. У жанру стенографских бележака среће се глагол *радовати се*, код кога постоји изрично-узрочна интерференција (Ковачевић 2012а: 76–77). Уз њега се употребљава реченица уведена везником *да*, која реферише на нефактивну предикацију, то јест на оно што се, према мишљењу говорника, неће остварити:

Ја бих се радовао, да Краљ поставља све председнике указом, али, пошто Његово Преузвишено име треба да стоји више нас, као свети дух, ја мислим да ће господа посланици признати то што каже, кад Краљ бира Министра он га бира као свога саветника с којим мислим да ће бити задовољан и када Краљ даје своју реч он хоће да је искупи преко свога Министра (Стенографске белешке 1899: 393, посланик Живко Јеремић).

Употреба потенцијала показује да се ради о пожељној, али неостваривој радњи.

Од когнитивних глагола често је у употреби глагол *знати*¹¹⁹, који служи за евоцирање заједничког знања међу учесницима дебате. Уз њега се користи допунска реченица уведена везником *да*. Предикат зависне реченице је у перфекту или несвршеном презенту. Употреба овог типа допунских реченица може бити тактика

¹¹⁸ О типовима допунских реченица уз прилошке предикативе в. Алановић (2019: 191–193).

¹¹⁹ Владислава Ружић овај глагол сврстава у глаголе „спознаје ствари умом” (2006б: 142–143).

манипулације, јер оно што је представљено као истинито не мора бити тачно у стварности. Ових примера има доста. Фактивно значење глагола додатно се појачава употребом прилога за начин *добро*. Инклузивност се наглашава употребом опште заменице *сви* у функцији интензификатора, који је овде редундантан, јер се већ алудира на све говорнике. Инклузивност је појачана када се користи инклузивно *ми*, које може бити наглашено општом заменицом за лице *сви*. Поред субјунктора *да*, често се уз глагол *знати* у овом значењу среће и везник *како*, па чак и неки други везници који примарно не уводе допунско значење, као што је везник *ако*. У овом примеру у дубинској структури имплициран је субординатор *да*, који је изостављен у усменом говору, а до контактне позиције је дошло јер везник *ако* уводи реченицу у препозицији (*Ви сви знате да ако у једној мањој радњи, у једном обичном подuzeћу нема сталности, ако се људи често мењају, ту не може бити великог напретка*). Слично редуковање везника *да* у усменом говору јавља се и код примера уведеног везником *кад*. Срећу се и различити типови зависноупитне реченице:

(А) Предикат у другом лицу множине:

Господо! *Ви знате, да општина има тако рећи у држави два задатка* (Стенографске белешке 1899: 332, дебата, Министар Унутрашњих дела, Јевр. А. Адоновић); *Ви добро знате да општине имају непрестано додира са државним властима и појединим Министарствима (...)* (Стенографске белешке 1899: 333, дебата, Министар Унутрашњих дела, Јевр. А. Адоновић); *Ви сви знате, ако у једној мањој радњи, у једном обичном подuzeћу нема сталности, ако се људи често мењају, ту не може бити великог напретка* (Стенографске белешке 1899: 333, дебата, Министар Унутрашњих дела, Јевр. А. Адоновић); *Ви добро знате како је било у народу једна врста бира председника* (Стенографске белешке 1899: 340, дебата посланик Виден Станковић); *Ви Сами знате, какве су се злоупотребе дешавале усљед тога, што су чланови управног одбора имали кредит код својих завода* (Стенографске белешке 1899: 378, дебата Министар Народне Привреде Сима Лозанић); *Ви знате да је било завода, којима је претила опасност да пропадну, зато што су чланови управног одбора имали кредит код својих завода* (Стенографске белешке 1899: 378, дебата, Министар Народне Привреде Сима Лозанић);

(Б) Предикат у првом лицу множине:

(...) *и ми знамо да је на управу земље дошла једна неутрална влада (...)* (Стенографске белешке 1899: 335, дебата, извештач Илија Стојановић); *Ми сви знамо, какви су до сада били наши избори и како су они обављани* (Стенографске белешке 1899: 335, дебата, извештач Илија Стојановић); *Ми сви знамо, кад се мења систем владавине да се онда мења и чиновништво (...)* (Стенографске белешке 1899: 398, дебата, извештач Тодор Миловановић);

(В) Безлично употребљен управни глагол:

Зна се да су председници општински извршне власти свију Министара и других управних државних органа (Стенографске белешке 1899: 338, дебата, извештач Гаја Швабић).

Когнитивни глагол *знати*, који уводи допунску реченицу, има другачију функцију у зависности од тога да ли се налази у првом лицу једнине презента или у футуру првом. На овај начин се антиципира негативна реакција на оно што говорник изговара. У питању је стратегија манипулације, којом се говорник унапред штити од могућих осуда. У зависној реченици предикат може бити у несвршеном презенту, футуру првом или у потенцијалу:

Ја знам, да ћу примити много прекора од штампе и других страна, да сам ја узрок што су права народна поништена и избор кметова од народа одузет итд. итд. (Стенографске белешке 1899: 335, дебата, изасланик Илија Стојановић); *Ја знам да се то не допада посланицима са села* (Стенографске белешке 1899: 336, посланик Илија Радовић); Но да сад кажем то своје мишљење, *знам, да бих код вас наишао на отпор* (Стенографске белешке 1899: 398, дебата, посланик Тодор Миловановић).

Глагол *знати* користи се и за антиципирање аргумента у корист онога што говорник износи:

(...) *ја знам, да људи, који су данас на управи земаљској, чине ово из добре воље (...)* (Стенографске белешке 1899: 340, дебата, посланик Мика Поповић); *Ја знам у моме месту да свега има осам људи који могу да буду чланови управног и надзорног одбора а да не морају бити у обавези према заводу* (Стенографске белешке 1899: 383–384, дебата, посланик Марјан Бирчанин).

Екстракција конструкције у *моме месту* из допунске реченице тумачи се утицајем усменог говора (*Ја знам да у моме месту свега има осим људи који могу бити*

чланови управног одбора → *Ја знам у моме месту да свега има осим људи који могу бити чланови управног одбора*).

Глагол *знати* употребљава се и у свом основном значењу поседовања знања о свету:

Кад дође други Министар председници *ће знати* и сами да *ће он узети и поставити своје људе* (Стенографске белешке 1899: 335, дебата, изасланик Илија Стојановић); (...) али ми треба да *знамо да је искуство добар учитељ* (...) (Стенографске белешке 1899: 339, дебата, посланик Мика Поповић); Господо, ја бих могао да се ослоним на данашњу владу и Министра унутрашњих дела, кад *бих знао, да ће то трајати 20 година* (Стенографске белешке 1899: 392, дебата, Милан Драгојевић).

Глагол *знати* у негираном облику користи се да се исказе другачији став од става већине. Као аргументи служе лично искуство и знање:

Ја бар *не знам* случај да је *тога било у селима*, а свим знамо случајеве, који се у варошима десили (Стенографске белешке 1899: 342, дебата посланик Мијајло Јевремовић).

У овом примеру у улози просентенцијализатора налази се именица *случај*.

Глаголи *казати* користи се за изражавање најаве онога што ће говорник рећи, чиме се имплицира да садржај говора може наићи на отпор код других посланика. Глагол *казати* може бити модификован модалним оператером (најчешће је то глагол *моћи*), чиме се постиже ублажавање исказа и еуфемизација:

Ми можемо казати да верујемо, да ће ова влада са овим правцем и даље и дуго остати; али с друге стране *могу и да кажем, и да не верујем да ће бити и друкчије промене* (...) (Стенографске белешке 1899: 335, дебата, изасланик Илија Стојановић); *Сад сам хтео да кажем да бих хтео да идем и даље кад би могло да се усвоји* (...) (Стенографске белешке 1899: 336, дебата, посланик Илија Радовић); *Нећу да кажем да је сам народ крив свему томе злу, али направите нашу општину да буде уређена како ваља* (Стенографске белешке 1899: 401, дебата, посланик Пера Тодоровић).

Израз (*они/неки*) *веле/наводе* користи се да би се реферисало на неодређени број претходних говорника који имају супротан став од оног који се износи¹²⁰:

Што се тиче оних, који веле, да је до сада избор председника био слободан, ја не делим то мишљење (Стенографске белешке 1899: 340, посланик Виден Станковић); *Неки веле, да полиција није имала права да се меша* (Стенографске белешке 1899: 340, посланик Виден Станковић); *Даље су неки наводили да се може наићи и таквих општина у којима неће бити људи који би се на та места постављали, већ да их треба са стране доводити* (Стенографске белешке 1899: 395, Министар Унутрашњих Дела Јеврем Андоновић).

Користи се и обезличено *вели се*, које уводи слободни уведени управни говор¹²¹:

(...) *вели се, доћи ће нови Министар и збациће га јер му није по вољи* (Стенографске белешке 1899: 394, дебата, посланик Живко Јеремић).

Када је глагол *казати* допуна глагола *хтети*, говорник се ограничава само на једну, најважнију информацију:

Само хоћу ово да кажем, да се не слажем са оним предговорницима, који су казали то, да се народу одузима право, које је толико година имао (Стенографске белешке 1899: 338, дебата, посланик Гаја Швабић).

Некад глагол *казати* означава само материјалну садржину онога што су изrekli претходни говорници. Служи за представљање индиректног говора (уколико се преноси туђи говор) или као оквир за увођење сопствених речи. Обично је праћен просентенцијализатором *то*:

Само хоћу ово да кажем, да се не слажем са оним предговорницима, који су *казали то, да се народу одузима право, које је толико година имао* (Стенографске белешке 1899: 338, дебата, посланик Гаја Швабић); Ја на ту његову напомену *имам да кажем то: да се овим пројектом не ремети ни уколико оно што је у Уставу казано* (Стенографске белешке 1899: 338); Ја хоћу да кажем *то, да има људи који су гледали на то, да се изаберу они, ко да их прпоуштају да арају и краду* (Стенографске белешке 1899: 340, посланик Ђорђе Јеленковић); *Ја имам да кажем то, да је овим предлогом учињена неправда оним људима, који су чланови управног одбора у новчаним заводима* (Стенографске белешке 1899: 380, дебата, Никола Радовановић).

¹²⁰ Глагол *велим* Владислава Ружић убраја у глаголе нулте рекције (2006б: 157).

¹²¹ Слободни уведени управни говор јесте тип управног говора у коме су изостављене ортографска обележја управног говора, али у коме постоји ауторска дидаскалија (Ковачевић 2012б: 20).

Јавља се и без просентенцијализатора:

Ја *имам* у начелној дебати *да кажем да су г.г. предговорници Илија Стојановић и Живко Јеремић довољно расветлили ову ствар* (Стенографске белешке 1899: 341); *Ја могу да кажем, да нисам члан тога управног одбора, нити ћу можда бити, али пошто сам примио ту молбу зајечарске штедионице за свој предлог, то сматрам за дужност да неколико речи проговорим* (Стенографске белешке 1899: 381, дебата, Илија Стојановић).

Глагол *казати* у безличној форми користи се да изрази материјалну садржину закона:

Али ипак ја налазим да је велика гаранција дата народу овде у чл. 13. тачка 1 где *се каже: да кметове, одборнике и њихове заменике бирају грађани непосредно а не преко повереника (...)* (Стенографске белешке 1899: 341; посланик Милош Илић); (...) где *се каже, да ће Министар постављати председника из места у коме је потребан председник (...)* (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муцић).

У овом значењу среће се и глагол *стојати*, уз који допунска реченица има функцију субјекатског аргумента:

Овде *стоји* у овој тачци *да општински збор врши следеће послове (...)* (Стенографске белешке, 345, дебата, посланик Гаја Швабић).

Код индиректног говора, када се наводи тачно чије су речи, користи се глагол *рећи* у перфекту:

Даље *г. Министар је у свом говору рекао да је овај пројекат за то да се могу да изаберу спремна и способна лица, која ће овај посао вршити и да се не би тиме и државни и сам општински посао реметио* (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муцић).

За преношење индиректног говора (пред)говорника, употребљава се и глагол *казати* у перфекту или у презенту:

Друго је, господо, овде важно, *што је казао г. Известилац Стојановић, да се овим пројектом иде на то да се не пролива крв у народу и да се више не буде што је до сада било* (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муцић); (...) *јер је он казао да народ стоји на томе ступњу, да је незрео, што је нас изабрао (...)* (Стенографске белешке 1899: 342, дебата известилац Илија Стојановић); *Г. Пера Тодоровић каже, да те штедионице образују већину људи средњег и нижег сталежа, и боји се да чланови управног одбора не разграбе имовину новчаног завода* (Стенографске белешке 1899: 381, дебата, Илија Стојановић); *Г. Драгојевић каже, да верује г. Андоновићу, као Министру полиције и не мисли да сумња, да би он бирао људе који не треба да буду изабрани* (Стенографске белешке 1899: 396, дебата, посланик Гаја Швабић).

Глагол *казати* користи се и да означи шта је рекла група посланика:

Неки су од *г. г. предговорника казали, да се око бирања кметова проливала крв (...)* (Стенографске белешке 1899: 342, дебата посланик Мијајло Јевремовић).

Индиректни говор преноси се и обезличеним глаголом *говорити*¹²²:

Говори се, да су то најбогатији људи (Стенографске белешке 1899: 382, дебата, посланик Мика Поповић); *Овде се говори, да оним људима, који су уложили капитал у поједине новчане заводе, да им тај капитал неће требати* (Стенографске белешке 1899: 383, дебата, посланик Марјан Бричанин); *Многи говоре, да се овде овим законом, прави разлика између општина варошких и сеоских и наводе да Краљ указом поставља председнике и по селима* (Стенографске белешке 1899: 394, дебата, посланик Јевта Шундић).

Индиректни говор јавља се и са глаголом *објаснити*:

Лепо је г. Пера Тодоровић објаснио да тај завод није основан само на акцијама (Стенографске белешке 1899: 382, дебата, посланик Мата Јовановић).

Такође, индиректни говор уводи се и изразом *изволети се изразити*:

Тај разлог нема места овде да се помиње, *кад се сам Краљ изволео изразити, да тај терет радо прима на себе* (Стенографске белешке 1899: 401, дебата, Пера Тодоровић).

За увођење индиректног говора користе се и глаголи *навести, напоменути, помињати*. Допунска реченица је у постпозицији и уводи се везницима *како* и *да*:

Поштовани предговорник г. Мијајло Петровић *навео је како се у селима око избора председника бију (...)* (Стенографске белешке 1899: 342, дебата Мијајло Јевремовић); *Господин је напоменуо, да се тиме што су се на неколико места десиле неправилности не треба бацати љагу на*

¹²² О типовима преношења туђег говора писали смо детаљно у Павловић (2014). Детаљно о типовима туђег говора у Ковачевић (20126).

остале управе новчаних завода (Стенографске белешке 1899: 379, дебата Министар Народне Привреде Сима Лозанић); *Г. Предговорник је навео да ће у одборима седети људи од великог угледа и крупног капитала* (Стенографске белешке 1899: 380, дебата, посланик Пера Тодоровић); *Многи су посланици већ помињали, да оно што је нама свима свето што стоји на висини, да не треба то са оне висине да спустимо у низину* (Стенографске белешке 1899: 396, дебата посланик Гаја Швабић); *Што је Драгојевић навео, да ће доћи друго време и да се боји да ће други Министар све председнике да разјури а да друге постави*, неосновано је (Стенографске белешке 1899: 396, дебата, посланик Гаја Швабић).

Када се преноси сопствени говор, користи се глагол *мислити* у перфекту. Одричним обликом управног предиката негира се садржај зависне реченице:

Ја нисам мислио да то кажем у своме говору, да је г. Министар бацао љагу на кога, него ми се можда реч случајно омакла (Стенографске белешке 1899: 379, дебата Илија Радовић).

Глаголи који означавају интелектуалне и комуникативне радње, као што су глаголи *говорити*, *рећи*, *казати* у обезличеном облику могу се употребити као модални изрази, чиме се „на изванредан начин уопштава и објективизира језички израз, информација се актуелизује и укључује у шири, ситуациони контекст” (Ружић 2006б: 105). Са прагматичког аспекта, допунске реченице уз комуникативне глаголе служе да допринесу утиску о аутентичности, да укажу на извор информације, да успоставе заједничко знање (енгл. *grounding*), да активирају одређене моменте из прошлости и да активирају емоције (Ружић 2006б: 105). Владислава Ружић овај тип допунских реченица уз комуникативне глаголе сврстава у пропозиционалне конекторе, којима говорник свој говор повезује или са онима што је опште, колективно знање, или са оним што је раније изречено у скупштинској дебати (Ружић 2006б: 112–115). Предикати се обично налазе у фронталном делу реченице, а њихова материјална садржина се углавном уводи везником *да*. У ову групу спадају и предикати у трећем лицу множине са неодређено-личним значењем (*кажу*, *веле*). Уз њих се често користе универзални спацио-темпорални квантификатори. Употребом допунских реченица уз овај тип глагола постижу се различити прагматички ефекти, као што је заснивање онога што је речено на заједничком знању и колективном искуству или давање на аутентичности говора позивањем на извор (Ружић 2006б: 112–115). У Стенографским белешкама у овој функцији употребљава се глагол аудитивне перцепције *чути*:

Чују се гласови: да се реши (Стенографске белешке 1899: 403, дебата, Председник Министарског Савета, г. В. Ђорђевић); *Господо, чуо сам говора нарочито код ове четврте тачке, да је по мањим варошицама велика плата од 2000 дин* (Стенографске белешке 1899: 428, дебата, Министар Унутрашњих Дела, Јевр. А. Андоновић); *Од многих предговорника чуо сам, да кажу да народ није дозрео, да није до сад умео да бира себи председнике и кметове (...)* (Стенографске белешке 1899: 342, дебата, Сава Илић).

У овој улози срећу се и глаголи *казати*, *говорити*, *навести*, *расветлити*, *објаснити*, *изнети*, *уочити*. Субјекат се може модификовати квантификаторима *многи* или *неки*:

Многа су господа расветлила зашто се прима овај пројекат т.ј. да буду председници указом по општинама варошким постављени, а по сеоским претписом (Стенографске белешке 1899: 405); *Многи су говорили, да се председници постављају тамо претписом, а тамо указом* (Стенографске белешке 1899: 407, дебата, посланик Живко Јеремић).

У Стенографским белешкама налазимо и примере управног говора:

Ми са овим предлогом излазимо пред народом и кажемо му: „**ево ти народе твога права; у томе је твоје право; кад која влада дође нека тобом њезини чиновници у управљају.**“ (Стенографске белешке 1899: 335–336, дебата, извештач Илија Стојановић); (...) законодавац каже: **не дам ти, хоћу да ти будем тотор** (Стенографске белешке 1899: 337, посланик Никола Радовановић); (...) свет се изопачио и пошао странпутицама, па био човек добар, *они кажу нећемо га* и узимају онога што не вреди (Стенографске белешке 1899: 338, посланик Никола Радовановић); Његово Величанство рекло је овако: „**Господо, на вама је да решите питање о постављању кметова, како ви хоћете**“ (Стенографске белешке 1899: 401, дебата Пера Тодоровић); *Вичу: да се реши* (Стенографске белешке 1899: 401, дебата).

Подврстом управног говора сматрамо и примере цитирања закона:

Овде у чл. 127. Устава каже се: **општине су самосталне у својој управи сходно прописима закона**; а у претходном чл. 126 каже се **никаква нова општина, и у опште никакво правно лице, не**

може постати без одобрења државних власти (Стенографске белешке 1899: 338, дебата, Министар Унутрашњих Дела).

Као генератор фактивне пресупозиције, којом се успоставља заједничко знање, користи се израз *познато је*, уз који је допунска реченица субјекатски аргумент (Ружић 2006а: 201–217). Овај израз може бити појачан навођењем дативског аргумента у облику универзалног квантификатора (*свима*). Јавља се са просентенцијализатором *то*, али може бити и без њега. Имплицира фактивну пресупозицију, која је део заједничког знања о свету:

Господо и браћо, *вами је познато* да наши земљораднички производи могу добити своју праву вредност само у случају ако има ко да их купи, и у колико је већа конкуренција купаца у толико је повољнија цена нашим земљорадничким производима (Стенографске белешке 1899: 377, посланик Душан Спасић); *Вама је познато* да у последње време, наши трговци оскудевају у новцу с тога што не могу да се користе својим кредитом код новчаних завода (Стенографске белешке 1899: 377, дебата посланик Душан Спасић); Господо посланици, *вама је свима познато* да наша Народна Банка даје живот свима привредницима и произвођачима (...) (Стенографске белешке 1899: 377, дебата, посланик Илија Радовић); Господо посланици, *вама је познато* да су на управи завода у нашој земљи први људи и по имању и по карактеру; а *познато* вам је и то, да је у сваком заводу било по 200–300 акционара (Стенографске белешке 1899: 379, дебата, посланик Илија Радовић).

Глаголи *објавити/објављивати* и *оглашавати*, који представљају перформативе, срећу се у процедуралној улози. Примећени су у говору председника скупштине када врши процедуралне радње:

Објављујем да је Скупштина решила: да је довољно обавештена о овој ствари и да не треба више о њој говорити (Стенографске белешке 1899: 344, дебата, председник); *Оглашујем*, да је Скупштина примила овај пројекат у начелу (Стенографске белешке 1899: 344, дебата, председник); *Оглашујем*, да је примљено (Стенографске белешке 1899: 344, дебата, председник); *Објављујем*, да је Скупштина једногласно усвојила овај предлог и Председништво ће га упутити Влади да поднесе формалан предлог (Стенографске белешке 1899: 378, дебата, председник).

Допунска реченица уводи се и глаголом *заборавити*:

А заборавио сам да кажем име те варошице (...) (Стенографске белешке 1899: 400, дебата, посланик Сима Секулић).

Уз глагол *предвидети* јавља се и просентенцијализатор *то*:

А овим законом *предвиђено* је и *то*: да општина може бити састављена из више села (...) (Стенографске белешке 1899: 345, дебата, посланик Гаја Швабић).

Чести су глаголи који означавају да посланици имају одређено мишљење о питању о коме се води дебата. Такви су глаголи *држати*, *мислити*:

Ја, господо, *држим*, да то не би требали да учинимо (...) (Стенографске белешке 1899: 344, дебата, посланик Драгомир Радуловић); (...) што се *мисли* да се њиме одузима право бирања кметова и председника од народа (Стенографске белешке 1899: 335, дебата, посланик Мијајло Митровић); *С тога мислим*, да око тога не треба више ни говорити, и да овај закон треба у начелу примити (Стенографске белешке 1899: 336, дебата, извештач Илија Стојановић); *Ја мислим*, да је овај закон врло савремен (...) (Стенографске белешке 1899: 338, дебата, посланик Никола Радовановић); (...) *јер мислим*, да је г. Министар Унутрашњих Дела врло јасно и чисто обавестио Скупштину, какве су га побуде руководиле, да овај пројекат законски поднесе (Стенографске белешке 1899: 338, дебата, посланик Гаја Швабић); (...) *ја мислим* да не треба да много дебатujemo у начелу, већ да га примимо (...) (Стенографске белешке 1899: 339, дебата, посланик Аранђел Маринковић).

Допунска реченица уз глагол *мислити* убедљиво је најбројнија у корпусу стенографских бележака, пошто преноси лични став говорника како о ономе о чему се дебатује, тако и о самом току дебате. Лични став говорника изражава се и глаголом *сматрати*:

(...) то према томе *сматрамо*, да су садањи порезници у овој количини у коликој их сада има врло излишни (...) (Стенографске белешке 1899: 360); С тога, *ја сматрам* за своју дужност да изјавим своју захвалност г. Радуловићу и Илији Радовићу што су узели иницијативу и поднели овај предлог и ја молим Народну Скупштину да га једногласно усвоји (Стенографске белешке 1899: 378, дебата, посланик Светозар Гвоздић); Господо, *сматрам* за дужност да исправим говор г. предговорника, да ја нисам никакву љагу бацио на сам управни одбор, кад сам тражио да се изврши ред у заводима одржи (Стенографске белешке 1899: 379, дебата, Министар Народне Привреде Сима Лозанић).

Допунска реченица у атрибутој функцији среће се уз именицу *мишљење*:

(...) али моје је *мишљење да ће на крају крајева тако и да се усвоји* (...) (Стенографске белешке 1899: 336, посланик Илија Радовић); С тога *сам мишљења, да се по селима бирају председници као и д сада* (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муџић); (...) *финансијски је одбор мишљења да би предлог овај требало усвојити* (Стенографске белешке 1899: 378).

Негирани глагол *мислити* користи се у значењу „намеравати”, а уз њега се клауза уводи везником *да*:

Ја *нисам мислио да говорим о овом закону у начелу* (Стенографске белешке 1899: 338, дебата посланик Гаја Швабић).

Коришћењем негираног управног глагола антиципира се негативни исход:

Чим дође други Министар, *немојте мислити, да ће и једнога од њих сто задржати*, него знајте, да их ни 10% остати неће (Стенографске белешке 1899: 392, дебата, посланик Милан Драгојевић).

Неслагање се изражава и еуфемистичним изразом *не делим мишљење*:

Господо, *ја не делим мишљење да се за једну земљу двојаки закони праве*, ја мислим да закони за све треба да буду једнаки (...) (Стенографске белешке 1899: 393, дебата, посланик Аранђел Маринковић).

Користи се и глагол *назрети* у облику перфекта:

У члану 23. и 24. *назрео сам, да се према важности и величини или буди из каквог значаја, правила разлика о начину постављања председника општинских како за престоницу тако и за окружна места, чаршије, чаршијнице а и за нека већа села* (Стенографске белешке 1899: 393, дебата, посланик Милосав Куртовић).

Уз глагол *гледати* у значењу „*настојати, старати се, тежити, смерати*” (РСАНУ III: 337) јавља се просентенцијализатор *на то*:

Ја хоћу да кажем то, да има људи који *су гледали на то, да се изаберу они, који ће да их пропуштају да арају и краду* (Стенографске белешке 1899: 340, посланик Ђорђе Јеленковић).

Среће се и без просентенцијализатора:

Ако хоћемо да сви општински и државни послови пођу на боље *треба да гледамо да ово питање о постављању расправимо на најбољи начин* (Стенографске белешке 1899: 343, посланик Тодор Миловановић).

Допунска реченица уведена везником *да* среће се и уз глаголе *молити, тражити* или израз *бити слободан*, у постпозицији је и информисе о току дебате. Глагол *молити* означава већу хијерархијску дистанцу између власти и поданика него глагол *тражити*, па се његова употреба може тумачити као стратегија учтивости, док се глагол *тражити* везује за директније обраћање:

(...) *молим владу, да ово добро узме у разматрање* (...) (Стенографске белешке 1899: 340, посланик Мика Поповић); Онда, г. посланиче, *ја тражим, да узмете реч натраг* (Стенографске белешке 1899: 342, председник); Зато *молим председника, да се тачно држи пословника и по пословнику да поступи према ономе који вређа Народну Скупштину* (Стенографске белешке 1899: 343, дебата посланик Светозар Гвоздић); *Тражим да се ова седница прекине, не могу више у њој да седим* (Стенографске белешке 1899: 343, дебата посланик Милан Драгојевић); Ја *сам господо посланици, тражио од њега да узме реч натраг* (...) (Стенографске белешке 1899: 376, дебата, председник).

Допунска реченица налази се и уз израз *бити за нешто*:

(...) *ја сам зато да се овај пројекат у начелу прими* (...) (Стенографске белешке 1899: 342); (...) *ко је за то, да се овај предлог прими*, нека изволи седети (...) (Стенографске белешке 1899: 378, дебата, председник); (...) *ја сам за то*, ако овај члан није довољно одређен, *да се боље обради, и да се овим људима пружи благодјејање, које и заслужују, на првом месту* (Стенографске белешке 1899: 382, дебата, посланик Мика Поповић).

Слично значење има и допунска реченица уведена глаголом *слагати се* уз просентенцијализатор *са тим*:

Од многих предговорника чуо сам, да кажу да народ није дозрео, да није до сад умео да бира себи председнике и кметове; *и већина се слажу са тим, да се од сада председници постављају Министарским претписом или Краљевим указом* (Стенографске белешке 1899: 342, дебата, Сава Илић).

Уз глагол *сложити се* као просентенцијализатор користи се акузативна форма *на то*:

Док сам ишао у седнице одборске, *ми смо се сложили на то, да се свуда у целој земљи председници општински постављају Краљевим Указом* (...) (Стенографске белешке 1899: 391, посланик Милан Драгојевић).

Допунска реченица уведена је изразом *бити противан нечему* са просентенцијализатором у дативу (*овом/томе*):

(...) и стога *сам ја противан овом да се члановима не да право то, да и они имају право узимати зајам, и због тога ја сам да се дигне та забрана* (Стенографске белешке 1899: 380, дебата, Никола Радовановић).

Ови изрази изражавају субјективан став посланика према теми дебате.

Јављају се и глаголи који значе експлицитно одбијање онога што су рекли други посланици:

Ја *одбијам да је ово неуставан предлог* (Стенографске белешке 1899: 336, дебата, известилац).

Слични су глаголи који исказују неслагање, као што је израз *не делити мишљење*:

Ја *не делим то мишљење, да му се овим пројектом законским ма што одузима* (Стенографске белешке 1899: 338, дебата, посланик Гаја Швабић).

Допунска реченица користи се и уз конклузивни маркер *значи*:

(...) Дакле *значи, да не ваљају сви, па онда не ваљаш ни ти!* (Стенографске белешке 1899: 343, дебата, известилац Ил. Стојановић); Предговорник је навео да су најбогатији људи унели свој капитал у тај новчани завод, дакле, кад су унапред знали, да се неће тим капиталом користити а то **значи да та одредба није сметала првим људима, да улажу своје капитале** (Стенографске белешке 1899: 381, посланик Пера Тодоровић); (...) кад се њима закрати да се на њихове потписе може да узима новац из тих завода, онда *значи: да немате на чије друге потписе да узимате новац из завода и онда ће сви заводи да пропадну, пошто немају с киме да раде* (Стенографске белешке 1899: 386, дебата, посланик Васа Анђелковић).

Конативни глаголи усмерени су ка будућности. Уз њих се налази реченица уведена везником *да*, а предикат је у футуру првом, чиме се исказује нада да ће ствари тећи онако како говорник жели, те да ће други чланови скупштине усвојити његов аргумент:

(...) а ја се *надам да ћете га примити* (Стенографске белешке 1899: 334, дебата, Министар Унутрашњих дела, посланик Јевр. А. Адоновић); С тога вас молим, господо, а *надам се да ћете ви бити сви сложни с тим, да се овај закон прими као врло користан за наше привредне и трговинске интересе* (Стенографске белешке 1899: 377, дебата, посланик Илија Радовић); *Ја бих желео да г. Министар а и сам одбор прихвати предлог који ћу поднети* (Стенографске белешке 1899: 394, дебата, посланик Милован Дамњановић).

Допунска реченица уведена везником *да* употребљава се уз глаголе и изразе који значе уверење или став (*бити уверен, бити убеђен, сматрати, веровати*). Некад се ови изрази јављају и удвојено (*уверен сам и сматрам*), чиме се појачава поуздање у аргумент. Предикат зависне реченице обично је у футуру првом, те је радња усмерена проспективно. Аргумент се заснива на тежњи законодавца да нормира и предвиди будућност. Уколико се износе негативна предвиђања, указује се на лоше последице недоношења закона, што се у појединим примерима своди и на ниво опште катастрофе (*показаће се рђаво, велико зло, многа зла, избављења од зла*)¹²³, чиме се евоцира и библијски дискурс, и слика законодавца, превасходно владара, као спасиоца народа. Ради се о субјективном ставу, а не објективним чињеницама:

(...) а *уверен сам да ће се он и на пракси рђаво показати* (...) (Стенографске белешке 1899: 334, дебата, посланик Драгомир Радуловић); *Ја сам дубоко убеђен и сматрам да је овај закон користан, и да ћемо њиме многе и многе људе од великих зала и мука избавити* (Стенографске белешке 1899: 335, дебата, посланик Мијајло Митровић); Ми можемо казати да *верујемо, да ће ова влада са овим правцем и даље и дуго остати*; али с друге стране могу и да кажем, и да *не верујем да ће бити и друкчије промене* (...) (Стенографске белешке 1899: 335, дебата, изасланик Илија Стојановић).

Када се убеђују други посланици, користи се и израз *имати уверења*:

Али, господо, *имајте уверења да тога од сада неће бити* (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муцић).

Глагол визуелне перцепције *видети* употребљава се као когнитивни глагол у значењу *схватити, увидети* и односи на догађаје у скупштини или на оно што ће се

¹²³ Катастрофични сценарији као средство манипулације користе се и у савременом политичком дискурсу (Слијепчевић Бјеливук 2021: 136–137).

дешавати у будућности. Зависна реченица уводи се субординатором *да*. Ретко се, под утицајем говорног језика, јавља безвезничка допунска реченица (*Како ја видим, цела је Скупштина вољна да овај предлог прими*):

(...) јер **видим, да је Скупштина вољна да га прими** (Стенографске белешке 1899: 334, дебата, посланик Драгомир Радуловић); (...) али **видим да је овај предлог врло благ** (...) (Стенографске белешке 1899: 336, посланик Илија Радоњић); *Како ја видим, цела је Скупштина вољна да овај предлог прими* (Стенографске белешке 1899: 338, посланик Никола Радовановић); *Видим да смо вољни сви да се реши а да се и не говори*, али ипак треба да саслушамо (Стенографске белешке 1899: 339, дебата, посланик Мика Поповић); *Видите даље да кад се наши трговци не појављују на трговима да страни купци и агенти купују те производе по нижој цени, него што сами производи вреде и пошто треба да плате* (Стенографске белешке 1899: 377, посланик Душан Спасић).

Глагол визуелне перцепције *видети* уводи и допунску реченицу са везником *како*. Предикат, употребљен у перфекту, садржи и значење евиденцијалности, односно означава да је говорник био сведок онога што казује, те му треба веровати. У овој употреби могу се јавити и зависноупитне реченице. У првом примеру примећује се понављање глагола *видети* у првом лицу једнине перфекта три пута, чиме се истиче да је говорник заиста присуствовао описаним догађајима. Међутим, употреба других језичких средстава, као што су неодређени израз *један човек* и партиципски и рефлексивни пасив (*биран је, како се бирало*), скривају агенса описаних радњи, те употребу допунске реченице уз глагол *видети* сврставају у стратегије манипулације и убеђивања:

Видео сам, господо, како су општине премештане као да су на шлајферским колима; најпре су груписали општине, па их после разгруписавали и премештали. Видео сам, господо, кад је вршен избор повереника, па сам видео како се бирало партијски на пр. ако је један човек био радикал, па макар био пијаница, и неписмен човек, њега су бирали за кмета (Стенографске белешке 1899: 377, дебата, посланик Живко Јеремић).

У овом значењу може се користити и допунска реченица уведена везником *да*. Значење евиденцијалности везује се за управни предикат у перфекту:

Ја сам имао прилике да видим, да је 10 пута кварен избор председника, ако није изабран онај кандидат, кога је хтела полиција (...) (Стенографске белешке 1899: 340, дебата, посланик Виден Станковић).

Уз глагол *доказати* и њему сличне глаголе, који служе за утврђивање чињеница, користи се реченица уведена везником *да*:

Главно је то, да *смо ми доказали, да нисмо ми за то, да бирамо сами себи општинску управу* (Стенографске белешке 1899: 337, дебата, посланик Живко Јеремић); *Искуство прошлости доказало је да је требао овакав пројекат законски да дође пред Народну Скупштину* (Стенографске белешке 1899: 339, посланик Аранђел Маринковић); (...) *а ја сам мојим радом и мојим животом доказао да нико нема права да ми каже да сам неваљалац* (Стенографске белешке 1899: 342–343, дебата, посланик Сава Илић).

Уз глагол *тумачити* јавља се катафорски употребљен заменички прилог *тако* у контактном положају са допунском реченицом уведеном везником *да*:

Ја то тумачим тако, да у општинама треба сам народ да буре себи часништво и тако тек општине могу бити самосталне (Стенографске белешке 1899: 336, дебата, посланик Јосиф Бојиновић).

Уз глагол *признати/признавати* користи се допунска реченица уведена везником *да*. Употребљава се са просентенцијализатором *то*, али су примећени и примери без просентенцијализатора. Просентенцијализатор *то* може бити појачан интензификатором *и*. Функција допунске реченице уз глагол *признати* јесте изношење чињеничног стања, али имплицира да оно што износи говорник не мора бити нужно оно што заиста мисли, већ да је говорник приморан да прихвати чињенично стање. У последњем примеру, након тога што признаје да је оно што су изнели (пред)говорници тачно, посланик износити свој став који је супротан ставу већине. Став који говорник заправо заступа уводи се супротним везником *али* (*Признајем да је незгодно да чланови завода узму новац из завода, али се слажем да је та невоља мања него да они сами себи одређују кредит*):

Ja moram da priznam da stoje navodi poštovanih predgovornika, da narod nije umeo ona svoja prava koja je po zakonima o opštinama imao da upotrebi onako, kako bi to dolikovalo jednom свесном народу (Стенографске белешке 1899: 339, дебата, посланик Мика Поповић); *Али господо, не могу, а да не признам и то, да је искуство добар учитељ* (Стенографске белешке 1899: 339, дебата, посланик Мика Поповић); *Ja признајем да је тако* (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муцић); *Ja признајем да је доста било тога проливања крви око кметовских столица* (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муцић); *И дакле, кад он признаје за себе, да је неваљалац*, онда нека му и буде (Стенографске белешке 1899: 342, дебата, известилац Илија Стојановић); *И ја признајем да има случајева у којима ће бити мало незгодно, да чланови управе не могу узимати новац из својих завода*, али ја се слажем с оним наводима г. Министра, да је та незгода увек много мања, него што би била кад би се дозволило, да они сами себи кредит одређују (Стенографске белешке 1899: 380, дебата, посланик Пера Тодоровић).

Као субјекатски аргумент уз безлично употребљени глагол *разумети се* користи се допунска клауза уведена субординатором *да*. На овај начин се истиче оно што се сматра заједничким знањем, које је, с аспекта дебате, споредно. Ову стратегију користе неки посланици када желе да скрену пажњу са аргумената који треба прећутати, односно када желе да укажу да неке ствари нису тема скупштинске расправе, имајући у виду строгу цензуру за време апсолутизма Александра Обреновића:

Кавки су разлози руководили г. Министра и Владу да поднесу овакав предлог да се председници у варошима и варошицама постављају указом, *разуме се да су они увиђавнији за то него ми* (Стенографске белешке 1899: 344, дебата, посланик Радисав Петровић); (...) *а разуме се, да се неће узимати људи без икакве спреме, и који не уживају поверење у грађанству* (Стенографске белешке 1899: 344, дебата, посланик Радисав Петровић).

Уз безлично употребљен фактивни глагол *дешавати се* употребљава се допунска реченица уведена везником *да*. Допунска реченица је у функцији субјекатског аргумента, а њоме се казује радња која се више пута догађала у прошлости (или се ради манипулације узима здраво за готово да се догађала). Допунска реченица носи аргумент у корист онога што говорник износи:

Дешавало се да се ми власти противимо и станемо на браник нашег права, па шта је опет бивало? (Стенографске белешке 1899: 335, посланик Никола Николић).

Уз прилошке предикате, са предикативима као што су *лепо, боље, јасно, главно, природно, добро, лепше*, допунска реченица уведена везником *да* има функцију субјекатског аргумента. Предикатским изразом износи се оцена пропозиције са аспекта говорника или се истиче оно што је, према мишљењу говорника, најважније:

(а) Без просентенцијализатора:

(...) *и не би било добро да им се то право одузме* (...) (Стенографске белешке 1899: 334–335, посланик Никола Николић); (...) *онда је ипак боље да нам место среског писара и капетана бира и поставља или збацује кметове неко већи, јачи и увиђавнији*. (...) (Стенографске белешке 1899: 335, посланик Никола Николић); (...) *онда је јасно да овим законом није угрожено нити одузето*, него је сама ствар постављена и уређена како треба да буде (...) (Стенографске белешке 1899: 335, посланик Никола Николић); (...) *а наравно и природно је, да они буду постављени од државне власти* (...) (Стенографске белешке 1899: 338, посланик Гаја Швабић); *Много ће лепше бити да се постави једно од поменутих лица, да врши дужност кмета* (Стенографске белешке 1899: 389, дебата, посланик Милован Дамњановић);

(б) Са просентенцијализатором:

Главно је то, да смо ми доказали, да нисмо ми за то, да бирамо сами себи општинску управу (Стенографске белешке 1899: 337, дебата, посланик Живко Јеремић).

Уз безлично употребљене пасивне реченице користи се допунска реченица у функцији субјекатског аргумента. У улози управног предиката налазе се глаголи типа *дати* (у значењу *дозволити*), *наредити*:

(...) *а овамо је народу дато* баш у члану 1. овога закона, *да бира кметове и одборнике, да бира кметове, који ће њему судити; и да бира одборнике, који ће му у општинским пословима решавати* (Стенографске белешке 1899: 338, посланик Гаја Швабић); (...) *наређивано је* и властима *да се мешају у изборе* (...) (Стенографске белешке 1899: 339, дебата, посланик Мика Поповић).

Јавља се и уз безлично употребљени рефлексивни пасив глагола *дозволити*:

Ја мислим, да би добро било, да се збору дозволи, да бира кметове и одборнике (Стенографске белешке 1899: 340, посланик Мика Поповић).

Уз именице које означавају документе, као што је именица *предлог*, допунска клауза има функцију атрибута и означава само материјалну садржину прописа:

Какви су разлози руководили г. Министра и Владу да поднесу овакав *предлог да се председници у варошима и варошицама постављају указом*, разуме се да су они увиђавнији за то него ми (Стенографске белешке 1899: 344, дебата, посланик Радисав Петровић).

Атрибутски аргумент може бити и у дистактном положају у односу на управну именицу, што се тумачи усменом природом жанра стенографских бележака:

За *предлог* овај, који се појавио ту, да се укине тај члан, помиње се као разлог тај, што његови чланови улажу свој капитал, а не могу да се њиме користе (Стенографске белешке 1899: 382, дебата, Мата Јовановић);

У атрибутској позицији налази се допунска реченица која долази уз именице које означавају разлог, мотив или повод за доношење закона (*разлог, повод, закон*). Допунска клауза уведена је експликативним везником *да*:

Дакле, сасвим је оправдан *разлог да се постављају указом председници по окружним варошима, па и по мањим варошицама (...)* (Стенографске белешке 1899: 340, дебата, посланик Радисав Петровић); Досада Министар није имао никаква *права да поставља председнике* (Стенографске белешке 1899: 340, посланик Мика Поповић); Искуство нам је и сувише *дало доказа, да је у главном узрок што наше општинске власти нису могле одговорити својој дужности као што би требало да буде (...)* (Стенографске белешке 1899: 343, посланик Тодор Миловановић).

Допунске реченице уводе се у конструкцијама које означавају оцену пропозиције исказане допунском реченицом са гледишта говорника. Допунска реченица уведена је експликативним везником *што*, а управни глагол је глагол *урадити* у партиципском пасиву. У наведеном примеру употребљен је облигаторни просентенцијализатор *то*. Допунска реченица има улогу субјекатског аргумента:

У пројекту је врло лепо урађено *то, што је предвиђено да ће се непосредно бирати кметови и одборници* (Стенографске белешке 1899: 334, дебата, посланик Драгомир Радуловић).

Зависне реченице уведене експликативним везником *што* показују узрочно-изричну интерференцију. Срећу се уз глаголе и изразе који значе жаљење:

Жао ми је, господо, што сам доживео да се данас подноси овакав један законски предлог (...) (Стенографске белешке 1899: 337, дебата, посланик Живко Јеремић).

На граници изричног и узрочног значења налазе се експликативне допуне уз глаголе типа *сажаљевати, описати, благодарити, жалити се, замерити*. Допунска реченица уведена је експликативним везником *што*:

800 потписника из среза жупског *благодаре* Народној Скупштини *што је Милоша Обреновића прогласила „Милошем Великим“* (Стенографске белешке 1899: 364, молба); *Михаило М. Симић*, економ болнице бољевачке у окр. Тимочком *жали се што му држава тражи натраг издати му 281. дин. на име станарине, кад је он предписом г. Мин. Унутр. Дела постављен са правом на станарину и ову му и Државни Савет признао* (Стенографске белешке, 366, молбе); Неће ми г. Драгојевић *замерити што ћу сада навести, да би се могла створити сумња и у само Његово Величанство, ако би се предлог г. Драгојевића усвојио* (Стенографске белешке 1899: 394, посланик Милован Дамњановић).

Зависноупитне реченице у жанру стенографских бележака јављају се уз именице *питање, трзавица* (са просентенцијализатором *око тога*), *зебња*, са глаголима *прописати, обавестити, показати се, предвидети, споразумети се, знати, гледати, проценити/ценити* и уз прилошке изразе *бити познато, бити начисто*:

(А) Зависноупитна реченица као атрибутска допуна уз именице:

Господо, по овој начелној дебати *питање је да ли треба овај предлог да се усвоји или не?* (Стенографске белешке 1899: 336, посланик Јосиф Бојиновић); (...) који је у свом говору изнео *једну зебњу да ли се овај пројекат не коси са чл. 127 земаљског Устава* (Стенографске белешке 1899: 338, дебата Министар Унутрашњих Дела); (...) и највећа је *трзавица* била *око тога, ко ће да буде изабран* (Стенографске белешке 1899: 340, дебата посланик Ђорђе Јеленковић);

(Б) Зависноупитна реченица као објекатска допуна уз глаголе:

(...) овде дакле закон *прописује какво ће бити уређење општина* (...) (Стенографске белешке 1899: 337, дебата, известилац); (...) да је г. Министар Унутрашњих Дела врло јасно и чисто *обавестио* Скупштину, *какве су га побуде руководиле, да овај пројекат поднесе* (Стенографске белешке 1899: 337,

посланик Гаја Швабић); Али, од 15 година па на овамо *показало се како се радило по општинама, и какве смо председнике општина добијали* (Стенографске белешке 1899: 338, дебата, Министар Унутрашњих Дела); (...) може у закону да *се предвиди, колико рок може да служи* (Стенографске белешке: 340, дебата, посланик Мика Поповић); Ако се нека села и општине *не би могле споразумети, где ће се и са којом општином спојити* (...) (Стенографске белешке: 361, предлог); Само, господо, *ја не знам, да ли ће се из ових 5000000 динара наплатити држава за онај рест недигнутог зајма преко 3000000, који држава наша има да прими од Народне Банке* (Стенографске белешке 1899: 377, дебата, посланик Душан Спасић); Он *зна, како је у Зајечару, а ја знам како је на другим местима* (...) (Стенографске белешке 1899: 381, дебата, Пера Тодоровић); Ми знамо *шта нас је на то нагнало* (Стенографске белешке 1899: 401, дебата, посланик Пера Тодоровић); Сад се управо *гледа ко ће да дође у управу* (Стенографске белешке 1899: 379, посланик Илија Радовић); (...) него сваку мјеницу, која се поднесе, *они цене, да ли у потписницима има довољно гаранције* (...) (Стенографске белешке 1899: 380, дебата);

(В) Зависноупитна реченица као допуна прилошког израз *бити познато, бити начисто* (са просентенцијализатором *о томе*):

Господо посланици, *вама је познато каквим је се изразима у јучерашњој седници поштовани посланик г. Сава Илић према Народној Скупштини служио* (Стенографске белешке 1899: 375, дебата, председник); Господо, ја мислим, да *је вама свима познато, зашто су основане штедионице и новчани заводи у унутрашњости и који их је основао* (Стенографске белешке 1899: 385, дебата, посланик Михајло Петровић); И ја сам хтео да говорим о овом члану 24. али *нисам начисто о томе да ли ми сада имамо да говоримо о целој редакцији овога члана или само о начину постављања председника општинских судова* (Стенографске белешке 1899: 394, дебата, посланик Милован Дамњановић);

Допунска реченица јавља се и уз глагол *изгледати* у значењу *чинити се*, као и уз глагол *чинити се*:

(...) *изгледало би, да колико има општина, толико и држава* (Стенографске белешке 1899: 339, дебата Министар Унутрашњих Дела); Мени *се чини да је много да два кмета дангубе по два месеца,* (Стенографске белешке 1899: 391, дебата, Сима Секулић); *Мени се чини да овде постоји једна празнина коју би требало попунити* (Стенографске белешке 1899: 394, дебата, посланик Милован Дамњановић).

Као субјекатски аргумент јавља се и реченица са везником *што*, уз прилошки предикатив *важно је*:

Друго *је, господо, овде важно, што је казао г. Известилац Стојановић, да се овим пројектом иде на то да се не пролива крв у народу и да се више не буде што је до сада било* (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муцић).

Допунска реченица уз глагол *реши* користи се и као део формула упућених скупштини. У овој функцији у предлозима Народној скупштини је и глагол *предложити*, чији је аргумент допунска реченица са глаголом *реши*, која уводи допунску реченицу која реферише о садржају прописа који треба усвојити:

С тога *предлажем* Народној Скупштини да изволи решити да се овај издатак који се чини на **Миличини издржање укине – избрише из државног буџета** (Стенографске белешке 1899: 354, предлог); (...) с тога ми *је част предложити* Народној Скупштини да изволи решити да **Министар народне привреде поднесе један пројект закона о уређењу потеса и груписању потеских имања, и то што скорије** (Стенографске белешке 1899: 354, предлог); (...) с тога *предлажемо* Народној Скупштини да изволи решити да се **мост на Јадру а на друму државном Лозница Шабац огласи за државни, и да га држава о своме трошку подигне** (...) (Стенографске белешке 1899: 355, предлог).

У процедуралним деловима дебате јавља се глагол *предложити*:

Прекинуо сам јучерању седницу а данас *вам предлажем, да господина посланика за ове изразе, којима је вређао и багателисао Народно Представништо – посланике које је народ изабрао, и посланике које је Краљ именовано искључиво из седница Народне Скупштине за 30 дана* (Стенографске белешке 1899: 376, дебата, председник).

Среће се и глагол *пристати*:

Влада *пристаје да се од дневног реда одступи, и да се прво овај предлог реши* (Стенографске белешке 1899: 376, дебата, председник Министарског Савета, Др. Владан Ђорђевић); За то бих молио г. Министра *да пристане да се у овом члану дода: да се за председника може поставити само онај који у том месту живи, има непокретног имања, и плаћа на то имање 30 динара непосредне порезе без шпекулативне радње* (Стенографске белешке 1899: 400, дебата посланик Ђорђе Јеленковић);

Допунска реченица користи се уз израз *водити рачуна* у комбинацији са просентенцијализатором *о томе*:

(...) а председништво *води рачуна о томе*, да Скупштина не остане без довољнога броја посланика (...) (Стенографске белешке 1899: 362, процедурални део).

У процедуралном делу допунска реченица налази се и уз глагол *јавити*:

Част ми је *јавити* Скупштини да сам и ја одобрио г. Радуловићу посланику три дана одсуства (Стенографске белешке 1899: 362, процедурални део).

4.3.2.2. Допунске реченице у жанру протоколима

Пошто жанр протокола представља скраћену варијанту жанра стенографских бележака, осврнућемо се укратко на употребу допунских реченица у *Протоколу Народне скупштине* одржане у Крагујевцу 1877. године. За увођење допунских реченица доминантно се користе глаголи који се односе на преношење индиректног говора, као и глаголи и изрази који се односе на преношење одлука Народне скупштине. Управни глаголи могу бити и у облику глаголског прилога садашњег:

Г. Стева, као председник, рече да се **изаберу 9 лица, која ће се звати „одборници за прегледање пуномоћја и пријављивање посланика.“** (Протокол 1877: 1); Ђорђе Ђорђевић *предложи*, да буду у овоме одбору, она лица која беху лањске год. у одбору за молбе и жалбе (Протокол 1877: 1).

Јављају се глаголи којима се сумирају закључци Народне скупштине, попут глагола *наћи*:

Нашло се, да је г. Стева **Мирковић, посл. из окружја шабачког, по годинама најстарији** и овај заузео председничко место (Протокол 1877: 1).

Зависноупитне реченице јављају се уз глаголе и изразе који означавају питања:

(...) онда председник по други пут *упита* Скупштину, **хоће ли Скупштина гласањем ова лица да изабере или да их он сам кандидира?** (Протокол 1877: 1).

4.2.4. Допунске реченице у *Природном праву* Јована Стерије Поповића

У односу на законодавно-правни и усмени жанр, правнотеоријски жанр одликују глаголи који реферишу на интелектуалне делатности, као што су глаголи *држати, увидети, помислити*. Сумирају се теоријска мишљења о праву и за њима следи научна дебата. Овде ћемо навести само репрезентативне примере.

У правнотеоријском жанру XIX века допусне реченице се јављају уз глагол *држати*, којим се сумирају мишљења правника о некој теми:

Неосновано је дакле и одметно *мњеније* свију они[x], који *држе*, да је **извор сваког права произвољан, или да се само позитивно право по филозофном поњатију иследи** (...) (Природно право 1995: 25).

Од глагола мишљења јавља се и глагол *помислити*:

И кад *помислимо* да природно право представља **правично делатнокружије како појединог човека, тако и свију људи воопште** (...) (Природно право 1995: 26).

Допунска реченица јавља се уз глагол *увидети* и *узети*:

(...) лако се може *увидети*, да **све што ум као право и добро налази**, упућивање истог суштества бива, следователно на овај начин може се узети, да **ум поњатија своја из неизмерног источника божије премудрости црпи** (Природно право 1995: 25).

Допунска реченица у препозицији може се бити и пропозиционални фокус:

Да предизложено поњатије права није произвољно узето, *показује* општи начин говора и употребљеније (Природно право 1995: 38).

У аргументацији јавља се глагол *доказати*:

Почем је *доказано* да поњатије права и њему одговарајућа дужност **принуд као натеривање опкључује**. (Природно право 1995: 38).

Глагол *казивати* реферише о доказима везаним за одређивање науке о праву:

Практични ум често човеку *казује*, да **наступа до крајње границе свога права** (...) (Природно право 1995: 39).

Допунска реченица се јавља и уз именицу *пословица*, којом се исказује опште знање из области права:

У правословију општа је *пословица да је највеће право највећа неправда* (Природно право 1995: 39).

4.3. Закључне напомене о допунским реченицама

Испитивали смо статус допунских реченица у административно-правном стилу XIX века. Утврдили смо да пронађено стање начелно одговара стању у савременом језику. Од везника су пронађени општезависни субординатор *да*, заменички прилог у везничкој функцији *како*, архаични везник *како да*, спој *као да*, упитне партикуле, упитне заменице и упитни заменички прилози који уводе зависноупитне реченице. Зависноупитне реченице у три потврде уводи архаични везник *еда ли*. Пронађено је мало архаизама: употреба архаичних везника *како да* и *еда ли*, употреба негираног презента уз глагол *забранити* у једном примеру (*забранити да не уживају*) и употреба негираног потенцијала уз глагол *чувати* у једном примеру. Посебна одлика синтаксе реченице XIX века јесте постављање глагола у финални положај реченице, што понекад условљава и померања других реченичних чланова. Примећена је и промена именичких лексема уз које се јављају допунске реченице са атрибуском конституентском вредношћу (у предстандрном периоду доминирају именице са суфиксом *-ије*).

Допунска реченица трећа је група зависносложених реченица по бројности у корпусу, иза релативних и условних реченица. Њихова учесталост условљена је њиховом улогом у нормативноправном кодирању, као и њиховом заступљеношћу у општем језику.

Утврђено је да је допунска реченица надреченица за све друге реченице у оквиру законодавно-правног подстила. Она је кодирана двоструко – преко правила природног језика и преко правила нормативноправног кода. Прво се кодира преко правила природног језика у оквиру формуле: субјекатски скуп + предикат + објекатска реченица. Касније долази до фрагментисања у оквиру нормативноправног кода. У преамбули налазе се име владара (субјекатски скуп) и управни део надређене реченице, са неким од одредбених глагола. Ово хијерархијско устројство подсећа на Бенетамов и Фукоов Паноптикон. Имплицирана структура иста је до краја XIX века, варирају њене површинске реализације, које изражавају доминантне идеолошке позиције за време одређеног владара.

Могуће је двоструко читање оптативних конструкција: као императивна конструкција (*да* + презент) и као конструкција са имплицираним управном реченицом, чија је структура *законодавац наређује/решава/доноси* + *да* + презент. Оптативна конструкција повезује правни стил XIX века са средњовековним пословноправним стилем. Оптатив се спорадично јавља до краја периода, захваљујући томе што правни језик добро чува архаизме.

Двоструко кодирање видљиво је и на нивоу чланова и ставова током целог периода. Једна надреченица поставља се за више правних одредби, што је нарочито видљиво у дугим списковима дужности. На овај начин се постиже економичност у правном тексту. Одредба се може читати линеарно и фрагментарно. Линеарно читање односи се на читање целе одредбе у целини, а фрагментарно читање везује се за читање појединачних ставова у оквиру правне одредбе.

Допунска реченица претежно се јавља у постпозицији. Препозиција је резервисана за зависноупитне реченице. Допунска реченица у току XIX века одвојена је запетом од управног глагола. Допунска реченица доминантно има објекатску функцију, али се може наћи и у субјекатској, предикатској и атрибутској функцији.

У оквиру корпуса примећена је стабилна заступљеност одређених типова допунских реченица. Њихова дистрибуција условљена је инхерентним особинама административно-правног стила. Допунске реченице имају улогу у нормативноправном

кодирању, тј. оне преносе материјалну садржину правних норми. Идеолошку функцију имају глаголи конативне семантике и њима слични глаголи, који се јављају у указима и преамбулама из доба уставобранитеља.

У законодавно-правном подстилу доминирају глаголи који означавају одредбене процесе (*решити, одобрити, определити*), глаголи који изражавају хијерархизацију процеса било са стране законодавца (*опоменути, наредити, заповедити*), било са стране поданика (*дозволити, допуштати*), евиденцијални глаголи, глаголи који означавају дужности и комуникативни глаголи. Ређе се јављају допунске реченице уз конативне и дубитативне глаголе.

Поједини типови допунских реченица типични су за одређене жанрове. На пример, конструкција уз глагол *препоручити* карактеристична је за завршне делове указа и уредби с почетка епохе, док се на крају епохе у овој улози јавља допунска реченица уз глагол *овластити*. У жанру стенографских бележака доминирају групе глагола које указују на преношење туђег говора (индиректног, директног и преношења текста закона), глаголи који указују на заједничко знање, глаголи који преносе субјективно мишљење посланика, глаголи којима се изазива страх од могућих последица (не)доношња закона, глаголи везани за лична уверења и слични. У протоколима се јављају глаголи везани за преношење туђих речи и за преношење мишљења других. У *Природном праву* јављају се глаголи и изрази који показују интерференцију са научним стилем (преношење мишљење других, доказивање и томе слично).

Током посматраног периода забележена је конкурентност допунских клауза са инфинитивним конструкцијама. Она је нарочито изражена у предстандардном периоду, где инфинитивне конструкције доминирају. То је посебно видљиво код израза *бити дужан*, именице *дужност*, глагола *заборавити* и израза *имати право*. Инфинитивна допуна јавља се и на крају периода.

5. РЕЛАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ

5.2. Теоријско-методолошка разматрања

У основи релативних реченица лежи однос релације или саодноса (Кордић 1995: 15; Русимовић 2014: 13; Урошевић 2015: 36–37). Релативна реченица уводи се релативизаторима, најчешће релативним заменицима, који поседују следећа својства: (а) представљају интегрални део релативне реченице и у њој врше синтаксичку функцију; (б) увек упућују на именицу у главној реченици; (в) њихов падежни облик условљен је синтаксичко-семантичком структуром релативне клаузе (Кордић 1995: 19–20). Релативизатор се са антецедентом слаже у роду и броју (Кордић 1995: 19–20). Између антецедента и релативизатора остварује се однос кореференцијалности (Урошевић 2015: 37). Релативизатори имају двоструку улогу: (а) имају „конективну (везничку) улогу”, односно указују на субординацију; (б) имају улогу реченичног члана (субјекта, објекта, атрибута или адвербијалне одредбе) (Ковачевић 1998: 193).

Основне особине релативне реченице јесу: (а) она је зависна; (б) има примарно адјективну конституентску вредност; (в) уводи се уз помоћ релативизатора; (г) антецедент има „синтаксичко-семантичку и прагматичку функцију у главној реченици”; (д) антецедент и релативизатор типично су у контактном положају, а релативне реченице су обично постпоноване (Кордић 1995: 20–21; Русимовић 2014: 24–25). Јављају се и типови који одступају од прототипичних особина. У српском језику свака релативна реченица је зависна, уводи се релативизатором, а у зависној реченици антецедент има синтаксичко-семантичку функцију и прагматичку функцију теме. Минималне одлике сваке релативне реченице јесу присуство финитног глаголског облика и релативизатора (Кордић 1995: 23).

Од свих зависних реченица у српском језику, релативне реченице су најбројније, а томе је узрок повлачење партиципа и герунда. Релативизатори морају бити исказани. Релативне реченице уводе се заменичким, прилошким и придевским релативизаторима, као и везничким средствима (Брабец и др. 1966: 204; Кордић 1995: 34–35; Лалевић 1962: 225; Пипер и др. 2018: 210–220; Урошевић 2015: 50–53). Корелативи често се користе уз релативне реченице (Брабец и др. 1966: 204; Лалевић 1962: 225; Миновић 1987: 89–90; Силић, Прањковић 2007: 365; Стевановић 1969: 815–833; Станојчић, Поповић 1992: 301).

Постоји разлика између рашчлањених и нерашчлањених релативних реченица. Структурно нерашчлањене релативне реченице односе се на један члан надређене реченице. То су релативне реченице са лексичкосемантичким антецедентом, релативне реченице са ендоцентричним антецедентом, релативне реченице са формалним антецедентом и слободне релативне реченице (или реченице са неексплицираним формалним антецедентом, како их назива Тања Русимовић). Релативне реченице рашчлањене структуре односе се на цео пропозитивни садржај супраординиране клаузе. Структурно рашчлањене реченице у савременом језику уводе се променљивим релативизатором *што*, а њима је синонимна објаснидбена независносколожена клауза уведена спојем *а то / и то* (Ковачевић 1998: 223–224; Русимовић 2014: 33–36).

Тања Русимовић према типу антецедента разликује: (а) релативне реченице које се ослањају на лексичкосемантички антецедент, изражен именицом или синтагмом; (б) релативне реченице са ендоцентричним антецедентом, при чему је именички антецедент елидиран, али се може контекстуално реконструисати (*Онај [→човек] који седи на клупи мој је пријатељ*); (в) релативне реченице са формалним антецедентом, најчешће заменичког типа (Русимовић 2014: 58–59). Према положају антецедента у структури

надређене клаузе, Данка Урошевић разликује преноминалне, постноминалне и циркумноминалне клаузе, у којима се антецедент налази у структури релативне реченице (2015: 40).

Кроз развој српског књижевног језика постојала су три типа релативних реченица (Грковић-Мејџор 2004а: 106–107): (а) реченице са инкорпорираним антецедентом; (б) реченице са препонованом релативном клаузом; (в) реченице са простпонованом релативном клаузом. У старосрпској пословноправној писмености постоје релативне реченице са именским антецедентом и релативне реченице са формалним антецедентом. Према положају антецедента и релативизатора, разликују се контактни и дистактни положај. У контактном положају релативна реченица може бити препонована и постпонована. У старосрпској пословноправној писмености јавља се и реченица са инкорпорираним антецедентом, као и екстрапонирана односна реченица (Павловић 2009а: 102).

Релативне реченице бележе и граматике из XIX и са почетка XX века. Релативне реченице у том периоду обрађују се углавном у оквиру поглавља о заменицама. Истиче се да се релативизатор слаже са антецедентом у роду и броју (Вебер 1862: 14). Будмани у поглављу о синтакси заменица помиње да се релативна заменица *који* може супституисати непроменљивим релативизатором *што*, при чему се у косим падежима налази лична заменица у трећем лицу једнине (ресумптивна заменица) (1867: 156–157). Стојан Новаковић реченице дели према функцији, па издваја реченице које ближе објашњавају субјекат, уведене односним заменицама *који*, *ко*, *шта* (Новаковић 1870: 68–69). На другом месту, Новаковић зависне реченице које су додатак подмету (субјекту) дели на придевске реченице (проширени придевски додатак или атрибут) и на именичке реченице (проширени субјекат) (1894: 332–333). Код Томислава Маретића запажања о релативној реченици налазе се у поглављима о реду речи и заменицама. Маретић каже да се релативизатор може наћи у три позиције: (а) иза именице на коју се односи у дистактном положају (ретко); (б) између предлога и именице; (в) испред именице која је уведена предлогом. За односну заменицу каже да је најчешће у контактном положају са именицом (антецедентом) (Маретић 1899: 433).

Аутори који су анализирали језик писаца и гласила предстандардног периода дали су и нека запажања везана за релативну реченицу. Најчешће опсервације везане су за нарушавање односа живо : неживо у акузативу, за коришћење генитива релативне заменице *који* уместо релативизатора *чији* у посесивном значењу и за употребу релативизатора *који* и *што* (Албин 1968: 100–101; Бабић 2012: 195; Јерковић 1972а: 204, 259–260; Јерковић 1972б: 259–260; Јерковић 1976: 96, 118–119; Јерковић 1981: 114, 116–118; Кашић 1968: 125; Куна 1970: 176–177; Милановић 1998б: 114–116; Младеновић 1964: 162–163; Херити 1983: 297–299). Херта Куна код Доситеја запажа и дистактни положај антецедента у односу на релативизатор (1970: 169, 173).

Релативне реченице у *Новинама сербским* доста су заступљене. Обично се уводе релативизатором *који*. Често се користе са корелативима, док су оне без корелатива мање бројне. Релативизатор *што* је мање заступљен у односу на релативизатор *који*. Употреба корелатива уобичајена је и уз друге типове релативизатора, као што су *што год*, *какав*. Александар Милановић бележи и релативне реченице уведене везником *да*. Архаична је употреба релативног *које* уместо релативног *што* у релативним реченицама рашчлањене структуре (Милановић 1998б: 113–116).

Љиљана Суботић, пишући о релативним рестриктивним и нерестриктивним реченицама код Доситеја Обрадовића, разликује синтаксички рестриктивне, а комуникативно нерестриктивне реченице, синтаксички и комуникативно нерестриктивне реченице, синтаксички и комуникативно рестриктивне реченице и контекстуалну нерестриктивност (Суботић 1995: 47–49).

У административно-правном језику XIX века Милош Луковић издваја односну реченицу у функцији субјекта, која означава „сва она лица што испуњавају услове потребне да би се вршила радња означена предикатом основне реченице” (1994а: 89). Наводе се слободне релативне реченице уведене релативизаторима *ко* и *који*. Релативне реченице у улози субјекта јављају се и у *Општем имовинском закону* за *Кнежевину Црну Гору* (Луковић 2009: 431). Рестриктивне релативне реченице уведене су релативизаторима *који* и *што*, с тим да је релативизатор *који* чешћи (1994а: 94–96; 2009: 96). Луковић истиче и појаву променљивог и непроменљивог релативизатора *што*, као и појаву ресумптивне заменице уз непроменљиво *што* (1988/90: 94; 1994а: 95). Бележи се употреба релативизатора *што*, који уводи релативне рашчлањене реченице (Луковић 1994а: 98).

За нас је и важно истраживање о статусу релативних реченица у шумадијско-војвођанским дијалектима које је спровела Данка Урошевић (Нови Сад, 2015), пошто се у основи административно-правног језика XIX века налази шумадијско-војвођански дијалекат.

5.2. Статус релативних реченица у административно-правном стилу XIX века

Релативне реченице заступљене су са 3030 примера, што их чини најбројнијим типом зависнослужених реченица у корпусу (чине скоро четрдесет посто свих примера у централном корпусу). Ово се слаже са резултатима до којих је Ристо Хилтунен дошао за енглески језик, у коме релативне реченице чине готово половину зависних реченица у правним текстовима (2012: 40). Ово се објашњава учесталошћу релативних реченица у општем језику, али и улогом релативних реченица у нормативноправном кодирању.

Преко две трећина примера уведено је релативизатором *који*. Преко двадесет процената релативних реченица уведено је релативизатором *што*. Остали типови су заступљени са знатно мањим бројем примера: релативизатор *ко* (1,75%) и релативизатор *чији* (1,62%). Прилошки релативизатори биће обрађени у оквиру релативно-адвербијалне интерференције у одговарајућим поглављима.

Релативне реченице, поготово слободне релативне реченице, представљају погодно средство за кодирање нормативноправне *ако – онда* хипотезе, чиме се потврђује претпоставка да постоји јединствена дубинска форма правне норме, која добија различите површинске реализације у правном тексту.

У корпусу доминирају релативне рестриктивне реченице, пошто је административно-правни стил нерестриктиван. Нерестриктивност се везује за јединичне референте, као што су посебне личности или државне институције. Постоје посебни услови везани за употребу релативних нерестриктивних реченица у административно-правном стилу, пошто се њима често кодира информација важна с аспекта нормативноправног кода. Та информација може се изоставити без последица по значење, али тада изостаје важна информација са аспекта правног стила. Ови елементи представљају конститутивне елементе правног текста.

У поглављу обрађујемо релативне реченице уведене релативизатором *који* (одељак 5.3), посесивне релативне реченице (одељак 5.4), релативне реченице уведене релативизатором *што* (одељак 5.5), нерашчлањене релативне реченице (одељак 5.6), релативне реченице уведене релативизатором *ко* (одељак 5.7) и однос релативних реченица према конкурентним средствима (партиципима и герундима) (одељак 5.8).

5.3. Релативне реченице уведене релативизатором *који, која, које*

Релативизатор *који* јесте „основни [...] и најфреквентнији релативизатор структурно нерашчлањене сложене реченице са релативном зависном клаузом” (Ковачевић 1998: 224). Има везничку и заменичку функцију. Уз овај релативизатор могу се јавити различити антецеденти (именице, заменице, придеви, редни бројеви и синтагме). У предстандардном периоду антецедент може бити цела реченица. У зависној реченици релативизатор може вршити различите функције (субјекта, објекта, прилошке одредбе, именског дела предиката, атрибута и допуне уз придев или прилог) (Кордић 1995: 53–54; Русимовић 2014: 38). Релативизатор *који* има придевски и именички карактер (Ковачевић 1998: 193; Кордић 1995: 60). Конгруира са именицом у роду, броју и падежу (Ковачевић 1998: 193). Релативна реченица уведена релативизатором *који* подједнако уводи релативне рестриктивне и нерестриктивне реченице (Кордић 1995: 60–64). Данка Урошевић истиче да се у шумадијско-војвођанском дијалекту око тридесет посто реченица уводи релативизатором *који*. У корпусу њеног истраживања пронађене су и релативне реченице са антецедентом и релативне реченице без антецедента. Од реченица са антецедентом јављају се реченице са препонованим антецедентом, реченице са постпонованим антецедентом и циркуминалне реченице (реченице са инкорпорираним антецедентом) (Урошевић 2013: 112).

У корпусу релативна реченица уведена релативизатором *који* обично је у контактном положају са антецедентом. Релативна реченица је у постпозицији у односу на антецедент, што је типично и за савремени језик и за старосрпску пословноправну писменост (Павловић 2009а: 118). Због изразите неререференцијалности административно-правног стила, преовлађују рестриктивне реченице. Правне одредбе се генерализују и потребно их је применити на што више ситуација, тако да је нерестриктивност инкомпатибилна са инхерентим особинама административно-правног стила.

Од особина које наводи Сњежана Кордић у нашем корпусу све релативне реченице уведене релативизатором *који* јесу зависне реченице, у свима релативна заменица има у зависној реченици синтаксичку улогу реченичног члана и прагматичку улогу реченичне теме и у свима се јавља релативизатор. Од прототипичних особина одступају релативне реченице са инкорпорираним антецедентом, слободне релативне реченице уведене релативизатором *који* и реченице код којих је релативизатор *који* у дистактном положају у односу на антецедент, што су и особине које Сњежана Кордић региструје код периферних типова релативних реченица (1995: 20–21). Више простора ћемо посветити анализи оних особина које одступају од прототипичних конструкција, пошто се прототипичне релативне реченице поклапају са стањем у савременом језику.

Обично је у антецеденту именица, која може да се односи на лица (грађане и државне чиновнике), државне институције, физичке локације, документа (*берат, закон, предлог*), конкретне предмете, правне концепте и различите лексеме општег значења (*доказателства, разлози, узроци, правила*). У антецеденту јављају се и различите именице са општим значењем, на пример лексема *лице*:

Малолетанъ Князь стои подъ титорствомъ майке своѣ и оны лица изъ Државнога Совѣта, коя Князь отаць у тестаменту своѣмъ одреди (Устав 1835: 5); Лице странно, коѣ ніє рођенъ Сербинъ, или коѣ не бы націонално приимило было качество Сербина, не може занимати ни едно одъ гореописана три мѣста (Устав 1838: 3).

Именички антецедент може бити детерминисан (и вишеструко детерминисан) конгруентним и неконгруентним атрибутима. Атрибути могу бити у постпозицији, што доводи до дистактног положаја антецедента и релативизатора (в. одељак 5.3.1):

Тога ради ће онъ примати сваке године одъ Судова Окружны точна извѣстія о рачунима титорскимъ и пупилларнимъ, коѣ ће онъ прегледати, и са своима примѣчаніяма Попечителству Правосудія подносити (Устројеније XXVI 1840/1840: 199).

Одступање од стања у савременом језику представља и употреба корелатива, преваходно у предстандардном периоду. Корелативи имају улогу у структури релативне реченице, а најчешће се користе када су антецедент и релативна реченица у препозицији, при чему корелатив редулицира синтаксичку функцију антецедента у главној клаузи. Овакво реченично устројство показује да је реченични комплекс у предстандардном периоду још увек нестабилан. У улози корелатива јавља се демонстративна заменица *овај*, *ова*, *ово* или *онај*, *она*, *оно*. Корелатив може редулицирати само антецедент (у првом случају) или целу пропозицију (у другом случају):

Дрва, која се за разну јапио одь родне горе учестама, или иначе одь грмова сѣку, ова се безь дозволенія надлежне Власти сѣћи забранюю (...) (Уредба XII 1839/40: 102); **У којима є предметима парничнимь одь год. 1816, а у повраћенимь Окружјама одь год. 1833. терба на Суду већь была, и пресуда изречена и у извршеніе доведена, оно є стално и непремѣнно, нити се порицати и на ново судити може** (Закон XIII 1839/40: 105–106).

Више релативних реченица може бити у координираном односу. Релативизатор друге реченице може бити експлициран или елидиран:

Судь Великій само ће по доказателствама, која су већь предь Судомь Окружнимь была, и која су при суђеню у призреніе узета, пресуду или потврдити или преиначити (Устројеније XXVI 1840/1840: 196).

Релативизатор *који* може имати различите функције у релативној реченици. У примерима из предстандардног периода глагол често долази на финално место у релативној реченици, али ово није апсолутно правило. Пронађени су примери у којима релативизатор врши функцију¹²⁴:

(А) субјеката активне реченице:

Државный Совѣтъ совѣтуесе и дае мнѣнія своя о предложеніяма, која бы му одь Князя дошла (Устав 1835: 7); Државный Совѣтъ има право тужити Князю свакогь свога члена, кои бы што скривіо, или противь овогь Устава, или вообште противу користи народа Србскога (Устав 1835: 7); Јоште Князь има право наименовати Државнымь Совѣтницама и остале заслужне чиновнике Србске, кои бы извань столичного мѣста пребывали, и кои, наименовани членовима Совѣта, право имаю, у нѣму засѣдавати (...) (Устав 1835: 7); А Совѣту Државномь, кои ће одредити едно одѣленіе као судилиште у трећемь и последнѣмь степену (Устав 1835: 8); Князь и Државный Совѣтъ поставиће главну рачунциницу, која ће прегледати све рачуне Финансіе, и мотрити, да се народни новцы не троше на друге потребе (...) (Устав 1835: 10);

(Б) субјеката пасивне (партиципске или рефлексивне) реченице:

Попечительи предлажу државному Совѣту законе и уредбе, свакій по струци, која є нѣму повѣрена (Устав 1835: 4); Државный Совѣтъ има право казнити и свакогь чиновника, кои бы што скривіо противь својой дужности, све по закону, кои ће се јошть издати (Устав 1835: 7); Свакій депутат, кои бы се бирао за скупштину народну, не смѣ млађи бити одь 30. Година (Устав 1835: 9); Свакому Србину допуштено є, селитисе покретнымь своимь иманѣмь у друге предѣле турскогь Царства, а и у странне землѣ; но кь тому треба да испуни законне уредбе, коє ће се издати (Устав 1835: 11);

(В) логичког субјекат:

(...) у Србији и извань Србије налазећий се чиновникь или служитель христіанскогь вѣроисповѣданія, свакій кому є десеть година прошло, одь како се у Србији налази (...);

(Г) директног објекта:

Малолетань Князь стои подь титорствомь майке своє и оны лица изь Државного Совѣта, која Князь отаць у тестаменту свомь одреди (Устав 1835: 5); Руководство правосудія предаћесе Судовима, кои ће се, по обнародованію Србскогь закона, у три степена установити (Устав 1835: 8); Сва земля, кою народь Србскій има, принадлежи свакомь имаоцу (...) (Устав 1835: 11); Сходно дакле ограниченскому Уставу, кой я даємь Народу Србскому, достоинство Князя дано є Твоему лицу и Твојой фамилии за награжденіе Твое вѣрности и Твое приврежености, и по содржанію Царскогь Берата, кой си Ты раніе приміо (Устав 1838: 1);

(Д) индиректног објекта израженог:

¹²⁴ Због ограниченог простора не наводимо све могуће функције, већ само наводимо илустративне примере.

(д1) дативом:

(...) зато не може нико ни тужити ни судити Княза Србскога за иста дѣла, коима є свакој одређено своє дѣло (Устав 1835: 4);

(д2) акузативом са предлогом:

(...) Князь не одговара ни за какво дѣло владѣніяни правлѣнія, за која одговараю остале власти Србске, свака по своємь одгълѣнїю (...) (Устав 1835: 4); Я Ти налажемь у исто време: е,) поступакъ извршенїя казнїй, на коє буду осуђени кривцы по уредбама (...) (Устав 1838: 4);

(д3) генитивом са предлогом:

Свакій Србинь дужань є плаћати сваке године закономь одређенїй данакъ, одь кога се нико не ослобођава (...) (Устав 1835: 11);

(Ђ) адвербијалне одредбе:

(ђ1) адвербијалне одредбе за узрок:

(...) зато не може нико ни тужити ни судити Княза Србскога за иста дѣла, коима є свакој одређено своє дѣло (Устав 1838: 4); Нико у Србиї да не стои выше одь три дана у затвору, а да му се не яви кривица, за кою є затворень, и да се не узме на испытъ. (Устав 1835: 10);

(ђ2) адвербијалне одредбе за место (укључујући и просторне метафоре):

Князь и членови фамилиє княжеске ослобођени су одь даваня данка на куће и зданїя, у коима пребываю, но плаћаю на остало непокретно своє иманѣ (...) (Устав 1835: 4); (...) онда се рѣшава предметь по мнѣнїю о̀не стране, на кою пређе Председатель нѣговь са своимь мнѣнїемь (Устав 1835: 8); Они се могу премештати изь єдногь места у друго на званїе, у комь су были у првому (Устав 1835: 11); Међу тимь веће власти имаю право, уклонити се за време одь званїя чиновника, на кога бы пало подозренїе какво (Устав 1835: 11);

(ђ3) адвербијалне одредбе за критеријум:

Државный Совѣтъ устроява закономь све остале Србске власти, предписує имь закономь правила, по коима имь валя владати се (...) (Устав 1835: 7);

(ђ4) адвербијалне одредбе средства:

Државный Совѣтъ орудїе є, коимь се Князь разговара съ народомь на Скупштинама (...) (Устав 1835: 7); Финансїя дужна є измышлявати средства, коима бы се умложили приходи земальски, но средства та не смѣю быти на штету народа или противна овомь уставу (Устав 1835: 10); Сва земля, кою народь Србскїй има, принадлежи свакомь имаоцу, као природно иманѣ, коимь може по своїой вољи располагати (Устав 1835: 11);

У неким случајевима, када се релативизује индиректни објекат, релативизатор има архаичну форму, која је условљена рекцијом предиката релативне реченице:

Државному Совѣту пристои право, мотрити на предмете, о коима не има закона ил' уредбе, предлагати Князу законе и уредбе (...) (Устав 1835: 7); Државный Совѣтъ мотри на предмете, о коима не има изданы закона и уредба, а Попечительи отправляю (Устав 1835: 7).

Архаична форма запажена је и код акузатива директног објекта, а условљена је рекцијом глагола:

Кои бы противь овогь поступао, већ є самь по себи злочинаць, кога треба судити и казнити по законима (Устав 1835: 8); Државному Совѣту пристои право, мотрити на предмете, о коима не има закона ил' уредбе, предлагати Князу законе и уредбе, коє налази, да су нуждне Србиї (...) (Устав 1835: 7).

У једном примеру из *Сретењског устава* две релативне клаузе редукују се у једну, при чему су антецеденти и релативне заменице различитог рода. Предикат се слаже са релативизатором у женском роду према принципу близине:

Синови Княжески и кѣри све княжеске фамилиє, кои и коє бы ступиле у бракь безь одобрєня отца и майке и безь споразумѣнїя Државног Совѣта, съ лицами другога, а не православногь восточногь вѣроисповеданїя, губи право на наслѣдіє княжескога достоинства и за себе и за свою дѣцу [→ Синови Књажески и кѣри књажеске фамилије, који би ступили у брак без одобрења отца и мајке и без споразуменија Државног Совјета, с лицами другога, а не православног восточног вјероисповеданија и које би студиле у брак, без одобрења отаца и мајке и без спорауменија Државног Својета, са лицами другога, а не православног восточног вјероисповеданија (...)].

У предстандардном периоду, релативне реченице могу се и кумулативно везивати једна за другу, без саставног везника (*као природно имање, којим може по својој вољи располагати, које може и другому продати → као природно имање, којим може по својој вољи располагати и које може и другому продати*):

Сва земља, коју народъ Србскій има, принадлежи свакомъ имаоцу, као природно иманѣ, коимъ може по својој вољи располагати, ког може и другому продати; само мора у томъ случаю явитисе надлежной власти свога общества или Окружя, и предъ нѣмъ продати ю; а после не може населяватисе на тују некупльну (Устав 1835: 11).

У наредним одељцима осврнућемо се на екстрапонирану релативну реченицу (одељак 5.3.1), релативне реченице са инкорпорираним антецедентом (одељак 5.3.2), слободне релативне реченице уведене релативизатором *који* (одељак 5.3.3), статус релативних рестриктивних и нерестриктивних реченица (одељак 5.3.4), релативне реченице са ендочентричним антецедентом (одељак 5.3.5), посесивне релативне реченице уведене релативизаторима *који* и *што* (одељак 5.3.6) и структурно рашчлањене релативне реченице уведене релативизаторима *који* и *што* (одељак 5.3.7).

5.3.1. Дистактни положај антецедента и релативне реченице

Одлика прототипичне релативне реченице у скоро свим индоевропским језицима јесте контактни положај антецедента и релативизатора. На тај начин олакшава се процесуирање и перципирање релативних реченица и избегава се појава уметнутих реченица. Контактни положај антецедента и релативизатора умањује улогу конгруенције у распознавању односа између антецедента и релативизатора. Уколико се релативна реченица налази у дистактном положају у односу на релативизатор, реч је о екстрапонираној релативној реченици. Употреба екстрапонираних реченица учесталија је у усменом и у старијем језику (Кордић 1995: 41; Урошевић 2015: 96–97). Ирена Грицкат помиње дистактни положај релативне реченице у односу на корелатив у главној реченици, што је изазвано постављањем предиката у финални положај. Ауторка ово тумачи као утицај народног језика (Грицкат 1987: 134). У старосрпској пословноправној писмености релативне реченице у контактном положају су осам пута бројније од релативних реченица у дистактном положају. У случају дистактног положаја, контекст или конгруенција разрешавају антецедент на који се односи релативна реченица (Павловић 2009а: 124–125). Дистактни положај релативизатора и антецедента у језику Вука Караџића и Ђуре Даничића бележи Томислав Маретић (1899: 427–428). Екстрапозиција релативне реченице среће се и у славеносрпском језику, у коме се тумачи утицајем вернакулара (Курешевић 2022: 23).

Читав XIX век одликује тип реченице који се у литератури зове „барокна реченица” или нестабилан вишеструкосложени реченични комплекс (Ивић 2014: 124; Јерковић 1972а: 193–194; Кашић 1968: 110–111; Куна 1970: 169; Милановић 1998б: 89–92; Милановић 2014: 355; Младеновић 1964: 135; Нуорлуото 1989: 141; Суботић 1989: 165; Суботић 2007: 246–250; Ћорић 1996: 90), односно, оно што се у генеративистичкој теорији управљања и везивања зове неконфигурисана синтакса (Павловић С. 2013: 11)¹²⁵, што за последицу има и дистактни положај релативизатора и антецедента. У нашем корпусу примери дистактне реализације јављају се због финалног положаја

¹²⁵ Термин неконфигурисана синтакса везан је за теорију управљања и везивања (енгл. Government and Binding Theory). Првобитно се користио за синтаксичке системе неиндоевропских језика. Неконфигурисану синтаксу одликује: „појачана аутономност појединачних речи у реченичној структури, што изразито подиже значај морфонолошких облика, тј. парадигматике, а што се на реченичном плану, поред осталог, испољава кроз слободан ред речи, широку заступљеност нулте анафоре, синтаксичку дисконтинуираност именске фразе и одсуство динамизма именске фразе (на релацији актив-пасив)” (Павловић С. 2013: 11–12). У средњовековној пословноправној писмености Павловић бележи слободну линеаризацију исказа, линеаризацију именске фразе (постпонованост и препонованост атрибута), синтаксичку дисконтинуираност именске фразе (њихов контактни и дистактни положај), као и однос падежних адвербијала и предлошке фразе (Павловић С. 2013: 5–30). Неке од особина неконфигурисане синтаксе бележе се и у предстандрном периоду, а везане су за слободан ред речи, препонованост и постпонованост атрибута, као и за дисконтинуираност именске фразе.

глагола и због уметања различитих реченичних чланова. У корпусу релативна реченица у дистактном положају увек је постпонована у односу на антецедент.

Углавном се дистактни положај остварује због постављања глагола у финални положај управне реченице, што је типична одлика синтаксе предстандардног периода. Оваква реченична конфигурација тумачи се утицајем немачког, латинског и рускословенског језика:

А за ствари и людске стопе, које би се угледале, треба страже одма своимъ старима да яве, кои ће нађене ствари дужностно подь строгу стражу метнути и наредбу учинити, да се чезь санитарски служителя прописно очисте (...) (Правила (30) 1841/45: 126); Но кадъ стражари люде и њине ствари или затворене куће чуваю, мораю се добро узети на умъ, да се и сами непомѣшаю; зато имъ валя све подалѣ одъ њи стояти, и свакогъ одбѣяти, кои бы се съ њима помѣшати ѿгѣо (Правила (30) 1841/45: 127); На онымъ мѣстима, на којима се збогъ болѣ воде, или болѣга пута ононостранске лађе нашомъ страномъ вуку, мора свагда стража за њима ићи, коя ће ий на измѣну одъ карауле до карауле пратити (...) (Правила (30) 1841/45: 128); (...) по томе ће и свакій таковий обвезанъ быти, оне дужности одправляти, које му Правительство кадшто, по указаной потреби, буде налагало, имаюћи у томъ у виду њѣгове способности (...) (Указ (34) 1841/45: 140–141); Осымъ Чиновника и поменути лица, не ће се таксе за пасоше ни одъ врло убожны и сиромашны людѣи, нити одъ оны младића наплаћивати, кои су ради у иностранне Землѣ ићи, да тамо полезне науке или занате уче (Уредба (36) 1841/45: 148).

Дистактни положај може се остварити и због уметнуте друге релативне реченице и финалног положаја глагола:

(...) да се особенный за варошь Бѣоградску Судъ, у истой категоріи, у којој су Судови Окружни, установи, кои ће парнице, које бы жители свою Окружѣя Сербіе противу Бѣограђана или странны подданика у Сербіи живѣти, или које бы ови т. е. странны подданицы противу жителя когъ му драго Среза и Окружѣя водити имали, примати, разматрати и пресуђивати (...) (Указ (33) 1841/45: 139).

Дистактни положај могу условити и уметнуте одредбе и допуне, комбиноване са глаголом у финалном положају:

(...) онда ће имъ онъ своје препоручително писмо за надлежно Началничество дати, съ коимъ ће они кодъ овога исканя ради пасоша предстати и таковий получити (Уредба (36) 1841/45: 144); У слѣдству тога неће се выше никакво лице у Правителственну службу, на ни у ону првога или найнижега степеня примати, које неће быти у станю, поузданымъ свидѣтелствама показати, да се за ню донста прописно, како валя предуготовлявао, и да е њѣ и по благимъ обичаима достойно (...) (Уредба (47) 1842/45: 165–166).

Дистактна позиција може се остварити и због неконгруентног атрибута и постављања предикатива у постпозицију:

(...) онда оно нека остави рубрике пасоша за Немачкій сзыкъ празне, које ће се после приликомъ видимираня или у Управителству вароши Бѣограда (Уредба (36) 1841/45: 147).

Дистактни положај може се остварити и због уметнуте адвербијалне одредбе:

Редовни Дружства Членови као и Корреспонденти имаю се бирати сви они безъ разлике вѣре и сзыка, кои су къ достиженію предопредѣлене важне цѣлидѣломъ у помоћ притећи вредни (Уредба (29) 1841/45: 87).

Између антецедента и релативизатора може се наћи и енклитика:

Државный Совѣтъ орудіе е, коимъ се Князь разговара съ народомъ на Скупштинама, кадъ му не бы обстоятелства допуштала, да се лично съ њомъ види, и устмено разговара (Устав 1835: 7).

Овакав положај енклитике убичајен је у XIX веку.

Посебно је интересантан пример из *Сретењског устава*, у коме се дистактни положај остварује због уметнуте адвербијалне одредбе за критеријум. Иза одредбе за критеријум следи рестриктивна партикула *само*. У релативној реченици може се реконструисати имплицитни инкорпорирани антецедент:

Свакій Србинъ има, право бирати начинъ живлѣња свогъ по својој вољи, само **кои [начин живота] ніс на общенародну штету** (Устав 1835: 10).

На дубинском нивоу присутна је и редукована условна клауза: *Сваки Србин има право бирати начин живљења свог по својој вољи, само ако тај начин живљења није на общенародну штету*.

У предстандардном периоду дистактни положај срећемо и у случају форичког антецедента. Такав је пример из *Грађанског законика*:

Толкованѣ закона само ће оно имати силу закона, **коє бы се путемъ власти законодательне то єсть одъ Кнѣза, са согласіємъ Совѣта учинило** [→ Само ће имати силу закона оно толковање закона, које би се путем власти законодательне то јест од Кнѣза, са согласіємъ Совѣта учинило] (Грађански законик 1844: 2).

Положај демонстративне заменице *оно* може се тумачити двојако. С једне стране, може се тумачити као дистактни положај атрибута у односу на именицу *толковање* (*оно толковање* → *толковање оно*). Постпоновани положај атрибута одлика је синтаксе предстандрадног периода. С друге стране, постоји могућност да се овај пример тумачи као редупликација субјекта у оквиру надређене реченице (*Толковање закона имаће силу закона* → *толковање закона само ће ОНО имати силу закона*). То је учињено да би се субјекат поставио у положај теме, док демонстративна заменица има улогу у структурирању реченичног комплекса, у коме заступа функцију субјекта. Оваква реченична структура постигнута је ради истицања информације битне с гледишта правне норме, односно постављања именице *тумачење* у положај теме.

Један пример из *Сретењског устава* илуструје проблем неконфигурисане синтаксе и дистактног положаја релативизатора у предстандардном периоду:

Кнѣзь не одговара ни за какво дѣло владѣніяни правлѣнія, за коя одговараю остале власти Србске, свака по свомѣ одѣлѣнію; зато не може нико ни тужити ни судити Кнѣза Србскога за иста дѣла, **коима є свакој одређено своє дѣло** (Устав 1835: 4).

У контактної позицији налазе се синтагма (*за иста дела*) и релативизатор, који се у броју слаже са лексемом која му претходи. Међутим, уколико заменимо релативизатор именицом *дела* добијамо семантички необичну реченицу: **зато не може ни тужити ни судити кнѣза србскога за иста дела* [→ *јер је*] *истим делима свакој одређено своје дело*. Универзални квантификатор *сваки* у женском роду множине са дистрибутивном семантиком анафорски упућује на претходни контекст, али не на непосредно надређену реченицу (*зато не може ни тужити ни судити кнѣза србскога за иста дела*), већ на њој надређену реченицу (*за коју одговарају остале власти српске*). Релативизатор се односи на *остале власти српске, јер је осталим српским властима* [*СВАКОЈ ПОНАОСОБ*] *одређено своје дело*. Дистрибутивни квантификатор омогућава да се ова компликована структура рашчита и правилно протумачи. Перцепцију и процесуирање ове реченице отежава дистактни положај релативне реченице и присуство две лексеме, које у броју слажу са релативизатором (*која дела – којима делима, власти – којима властима*). У овом примеру информативно секундарна нерестриktivна реченица налази се у дистантном положају. Информативно је редундантна, а њена редукација не доноси штету по интерпретацију реченице ни на семантичком плану, ни на плану нормативноправног кодирања (*зато се може нико ни тужити ни судити кнѣза србскога за иста дела*). Пример илуструје и узрочно-релативну интерференцију, пошто се на дубинском нивоу може реконструисати узрочна реченица (*зато не може нико ни тужити ни судити кнѣза србскога за иста дела којима је свакој [власти] одређено своје дело* → *зато се не може нико ни тужити ни судити кнѣза србскога за иста дела јер свакој власти је одређено своје дело*), а на то указује и њен положај у постпозицији (Ковачевић 1998: 181–192).

5.3.2. Релативне реченице са инкорпорираним антецедентом

Реченица са инкорпорираним антецедентом представља најстарији хронолошки слој у развоју релативних реченица у словенским језицима (Грковић-Мејџор 2004а: 106–107). Среће се у старосрпској пословноправној писмености. Међутим, већ у XIII веку налази се на периферији система (Павловић 2009а: 120). Структуре са инкорпорираним антецедентом очувале су се у шумадијско-војвођанском дијалекту (Грковић-Мејџор 2004а: 106–107; Урошевић 2015: 166). Ове реченице региструје Будмани у Рјечнику

ЈАЗУ (V: 164). Присуство релативне реченице са инкорпорираним антецедентом тумачи се њиховим чувањем у дијалекатској синтакси. С друге стране, чињеница да се архаична форма чува и у XIX веку говори о континуитету развоја српског правног стила. Нагли развој друштва и учвршћивање реченичне структуре на крају XIX века, доводе до тога да се релативне реченице са инкорпорираним антецедентом на крају века губе и представљају реликт, о чему и сведоче истраживања Сњежане Кордић (1995: 108–109).

У средњовековној пословноправној писмености Слободан Павловић проналази следеће типове релативних реченица са инкорпорираним антецедентом: (а) релативну реченицу са „антецедентом блокираним кореферентним детерминатором [који] може бити поновљен”; (б) релативну реченицу са „антецедентом (...) заступљеним постантецедентским кореферентом”; (в) релативну реченицу са имплицираним антецедентом (2009: 120). Реченица с инкорпорираним антецедентом првобитно се налазила у препозицији. Касније се јавља и у постпозицији, што се представља први корак у стабилизовању система релативних реченица (Павловић 2009а: 120–123).

Реченице са инкорпорираним антецедентом бележе и аутори из XIX века. Адолфо Вебер Таклчевић истиче да се у реченици са инкорпорираним антецедентом антецедент и релативизатор слажу у роду, броју и падежу (1862: 14–15). Томислав Маретић региструје реченице са инкорпорираним антецедентом у језику Вука Караџића и Ђуре Даничића (Маретић 1899: 441),

Реченице са инкорпорираним антецедентом срећу се у предстандардном периоду. Релативизатор се слаже са антецедентом у роду, броју и падежу. Обично су релативизатор и инкорпорирани антецедент у улози субјекта активне реченице:

Кои чиновникъ узиште одпустъ одъ службе пре него є право заслужио на пенсію, одпустићесе (Устав 1835: 12); **Кои бы войникъ одъ свога оружія или амуницие што поропію, продао или заложію, быт' ће шибомъ казнѣнъ** (Закон XXI 1839/40: 141); **Кои бы криваць исподъ стаже бѣжао, или на трикратный по зывѣ на опасномъ месту, кадъ таковузаповѣсть стража има, стао не бы,** онога стража слободно да убиє (Извод закона XXII 1839/40: 159).

Реченице са инкорпорираним антецедентом могу се јавити и у препозицији, при чему је релативизатор неки од косих падежа. У том случају релативизује се нека адвербијална функција. Инкорпорирани антецедент слаже се са релативизатором у роду, броју и падежу. Функцију релативизатора у надређеној клаузи заступа демонстративна заменица *она*. У надређеној клаузи може се реконструисати имплицирани субјекат, који је изостављен да би се избегло понављање:

На коимъ обнародованіямъ не има своіо овы правила, она нису законна, и не треба, да се наблюдаваю. (Устав 1835: 4) [→ На којим обнародованијамъ не има свију ови правила, она правила нису закона, и не треба да се набљудавају].

Реченица са инкорпорираним антецедентом може бити и у постпозицији. У примеру који наводимо присутна је концептуална синонимија, односно у надређеној реченици јавља се хипоним *крава*, а у релативној реченици, као инкорпорирани антецедент, хипероним *животиња*. Контактни положај није остварен због смештања глагола главне реченице у финалну позицију:

Као што є матерія каламлѣня кравльи богиня у почетку **одъ краве** узета, **коіой животиньн болестъ ова свойственна є,** и као што є кадъ кадъ нужно, матерію за каламлѣнѣ чисту одъ краве узети (...) (Правила VII 1839/40: 72–73).

Највише примера релативних реченица са инкорпорираним антецедентом пронађено је у *Устројенију гарнизоне војске*, чији је аутор Јован Хацић (Луковић 1994а: 49). Уколико се у главној реченици јави корелатив, он се слаже у роду и броју падежу са инкорпорираним антецедентом. Корелатив заступа функцију антецедента у главној реченици:

Кои бы криваць исподъ стаже бѣжао, или на трикратный по зывѣ на опасномъ месту, кадъ таковузаповѣсть стража има, стао не бы, онога стража слободно да убиє (Извод закона XXII 1839/40: 159) [→ Који би кривац испод страже бежао, или на трикратни позив на опасном месту, кад таквоу заповест стража има, стао не би, онога (кривца) стража слободно да убије].

Корелатив анафорски упућује на садржај релативне реченице.

Препоноване реченице са инкорпорираним антецедентом кордирају дубинску условну реченицу, што је већ примећено у литератури (Будмани 1867: 243; Павловић 2009а: 122; Урошевић 2014: 178). О овој могућности пише Слободан Павловић, који наводи: „Препоноване односне реченице с инкорпорираним антецедентом, уз атрибутивност, садрже и додатну нијансу погодбености” (2009: 122). Интерференцију са погодбеним значењем Павловић објашњава смештањем реченице са инкорпорираним антецедентом у препозицију. На дубинско условно значење указује и присуство свршеног презента саграђеног префиксом уз-, који се у предстандардном периоду често користи за уместо футура другог (Албин 1968: 101; Јерковић 1972а: 265, 270–271; Јерковић 1976: 126; Јерковић 1981: 120–121; Куна 1970: 206). Начелно је могућа замена и потенцијалом. Слична је ситуација и у случајевима кад се у препонованој реченици са инкорпорираним антецедентом налази свршени презент. Препонована реченица са инкорпорираним антецедентом има и улогу фокуса, при чему се примарна хипотеза, као најважнија са аспекта нормативноправног кодирања, ставља на прво место у реченици. У трећој и четвртој реченици интерференција са условним значењем показује се кроз коришћење потенцијала у релативној реченици (*који би војник се усудио / који би се официр усудио*). Ово су релативне реченице рестриктивног типа, што показује њихова трансформација у постпоноване релативне рестриктивне реченице (*Који би Званичник против ове уредбе приступио, први пут ће се казнити (...) → Званичник који би против ове уредбе приступио, први пут ће се казнити*).

Примери у којима се реченица са инкорпорираним антецедентом налази у препозицији (са корелативима у управној реченици или без њих) илуструју *леву дислокацију* (енгл. *left dislocation*), што се некад маркира и корелативом у главној реченици. На овај начин врши се и фронтирање (енгл. *fronting*), односно постављање релативне реченице у почетни положај, чиме се истиче фокус (Халупка Решетар 2011: 23–24). Тематски део изражен је релативном реченицом (која кодира примарну хипотезу), док се рематски део односи на управну клаузу (која кодира правну последицу, правно овлашћење или санкцију). Препоновани положај реченице са инкорпорираним антецедентом показује да реченична структура није још стабилизовала (Павловић 2009а: 122). Број оваквих реченица опада у току средњовековне писмености, па је мањи у XV, него у XIV веку. Чување релативних реченица са инкорпорираним антецедентом, како у средњем веку, тако и у предстандардном периоду, омогућава „проспективно-регулативни карактер пословноправне [односно законодавно-правне] писмености” (Павловић 2009а: 122):

Кои чиновникъ узиште одпустъ одъ службе пре него є право заслужио на пенсію, одпустићесе, но губи право на пенсію [→ Ако (који) чиновник узиште / ако буде пожелео / ако би пожелео одпуст од службе пре него је право заслужио на пенсију, (онда) ће се он отпустити / отпустиће се / биће отпуштен] (Устав 1835: 12); **Коя пакъ распра пређе вредность одъ 100 гроша, за такову** да и тужителя и обтуженогъ упуѣе къ Суду [→ Ако (која / нека) распра пређе / буде прешла / ако би прешла вредност од сто гроша, (онда) / за такову и тужителя и оптуженог упућује к Суду] (Уредба X 1839/40: 91); **Кои бы се войникъ, буди когъ чина, усудио или речма или дѣломъ светомъ имену Божіемъ хулу наносити, цркву и вѣру православну презирати и опорочавати, онај** ће подъ строгу казнь подпасти [→ Ако би се (који / неки) војник, буди ког чина, усудио или речма или делом светом имену Божјем хулу наносити, цркву и веру православну презирати и опорочавати, (онда) ће онај под строгу казнь подпасти] (Закон XXI 1839/40: 133); **Кои бы Оффицъръ при приманію плате, раане и амуниція и тима подобны, усудио се узети на веће число войника, него што ій управо има, онај** ће као невѣрный служитель Отечества свога чина лишень быти, и преко тога штету накнадити, и іюштъ толико, као глобу на шпиталь платити [→ Ако би се (који / неки) официр при примању плате, ране и амуниција и тима подобни, усудио узети на веће число војника, него што их управо има, (онда) ће онај као (...)] (Закон XXI 1839/40: 142); **Кои бы Началникъ противъ тога поступао, бытъ** ће свога чина лишень [→ Ако би (који / неки) началник против тога поступао, (онда) ће бити свога чина лишен] (Закон XXI 1839/40: 143); **И коя бы се Община усудила такова добра заузимати или отимати,** подпашиће подъ строгій одговоръ, и платитће накнаду штете, као

и другій отимачъ туђега иманя [→ И ако би се (која / нека) општина усудила такова добра зауимати или отимати, подпашће под строги одговор (...)]; Ко би сметао власти у контролисању количине произведенога пива, **и који пивар не би дао нужну рукопомоћ при премеравању те количине** [→ и ако који/неки пивар не би дао нужну рукопомоћ при премеравању те количине] платиће казну у првome случају до 100, у другом до 200, у трећем и сваком даљем случајудо 400 динара (Закон 1873: 31); Која **општина** сама не би на време зајам на поједине разрежала, у њој ће полицајна власт зајам разрежати и наплатити [→ ако која/нека општина сама не би на времем зајам на поједине разрежала, у њој ће полицајна власт зајам разрежати и наплатити] (Закон 1873: 43).

Када се реченица са инкорпорираним антецедентом постави у препозицију, може се јавити и корелатив у облику анафорски употребљене демонстративне заменице за каквоћу *таков, такова, таково* или демонстративне заменица *онај, она, оно*. Овај реченични тип са „проантецедентским кореферентом” у надређеној реченици постоји и у средњовековној пословноправној писмености (Павловић 2009а: 120). Два примера реченице са инкорпорираним антецедентом Сњежана Кордић налази у корпусу са почетка XX века (1995: 109):

(А) корелатив *таков, такова, таково*:

Коя пакъ распра пређе вредность одъ 100 гроша, за такову да и тужителя и обтуженогъ упућуе къ Суду (Уредба X 1839/40: 91); **Кои бы войникъ свога другара или и подчинѣногъ шакомъ по образу ударю, таковий** да буде строго казнѣнъ (...)(Закон XXI 1839/40: 149); **Кои бы се Кметъ при испуњаваню дужности свое небрежливимъ показао, и збогъ тога бы се шума затирала, таковий** да се са Кметовства сбацы (...) (Уредба (3) 1845/47: 31);

(Б) корелатив *онај, она, оно*:

Кои бы се войникъ, буди когъ чина, усудио или речма или дѣломъ светомъ имену Божіемъ хулу наносити, цркву и вѣру православну презирати и опорочавати, онај ће подъ строгу казнь подласти (Закон XXI 1839/40: 133); **Кои бы войникъ у мирно или немирно време, самовольно варошь, село, цркву, шпиталь или куће жителя и остале зграде подпалою, ако и не бы сагорело, онај** да буде живота лишень заедно са своима помагачима (Закон XXI 1839/40: 153);

(В) корелатив *тај, та, то*:

Кои бы войникъ девојку, жену или удовицу насилу за собомъ одвукао, или оteo, съ намѣреніемъ узети є или блудъ учинити, *тај* да буде строго тѣлесно казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 152); **Кои се меанція усуди, пиће пріе крчмити, него што га є одређеномъ одъ обштине човеку или арендатору явіо, или кои у поступку овому какву нибудъ другу превару учини, тај** ће за казнь платити дуплу таксу на пиће, коимъ єтео превару учинити (Уредба (8) 1840/1845: 8);

(Г) корелатив са интензификаторском улогом *то* (у првом примеру комбинује се анафорски употребљеном демонстративном заменицом *такови*, која редуплицира антецедент):

О коме бы се Чиновнику у таковомъ случаю доказало, да онъ по слабости душевны и тѣлесны силаистина ону службу, у којој се налази, отправляти неможе, али бы за другу, коя манѣ труда и напрезаня изыскуе, довольно јоштѣ снаге имао, *то* се таковий неће у пензію ставити, него ће се на отправляѣ оне друге службе опредѣлити (...) (Уредба (29) 1841/45: 54).

Има примера без експлицитног антецедента, у којима се инкорпорирани антецедент може контекстуално реконструисати. Ово је посебно видљиво у *Устројенију војске* из 1839. године, чије је изразито стилско обележје представљају препоноване реченице са инкорпорираним антецедентом предикатом у потенцијалу. Ове реченице могу се трансформисати у условне реченице уведене везником *ако* са предикатом у потенцијалу у протазу. У трећем примеру, у контактном положају налазимо два примера са инкорпорираним антецедентом, при чему је први експлицитно наведен (*чиновник*), а у други имплициран. Експлицирање другог антецедента било би информативно редундантно пошто би довело до лексичке редупликације:

Кои бы [војници] ограде ломили и уничтожавали или рану туђу на себе и конѣ свое потрошили безъ крайнѣ нужде и нарочите заповѣсти, да буду најстрожіе казнѣни (Закон XXI 1839/40: 153); **Кои бы [војник] стосѣи на квартиру одъ свогъ домаћина, одъ свогъ Началника, или другара што украо, да буде шибомъ казнѣнъ** (Закон XXI 1839/40: 153); Законни узроцы, збогъ кои **Чиновникъ** изъ службе изступити са правомъ на пензію може, опредѣлюю се слѣдуюћи: а. **Кои є Чиновникъ пуны 40. година вѣрно и уредно одслужю.** б. **Кои є [чиновник] 10. или выше година службу отечественну**

точно отправляю, пабы збогъ слабости, или болести тѣлесне или душевне, збогъ кое бы за отправлянѣ дужности свое неспособанъ быо, изъ службы изступіо (Уредба (64) 1843/45: 210).

У улози инкорпорираног антецедента могу бити и комплексне синтагме. Због померања релативне реченице у препозицију, ради учвршћивања реченичне структуре, у супраординираној реченици употребљава се корелатив *оно*. Релативна реченица са инкорпорираним антецедентом померена је на почетак, ради информационог истицања исказа:

У коима є предметима парничнимъодъ год. 1816, а у повраћенимъ Окружіяма одъ год. 1833. терба на Суду већъ была, и пресуда изречена и у извршеніе доведена, оно є стално и непремѣнно, нити се порицати и на ново судити може (...) (Закон XIII 1839/40: 105–106).

Посебан случај условно-релативне интерференције представљају реченице са инкорпорираним прилошким изразом *у ком случају / у којим случајевима*, који анакатафорски упућују на први чланак периода, у коме се налази примарна хипотеза правне норме (надређена реченица), истовремено упућујући на садржај релативне реченице, у којој се налази диспозиција, односно правно правило које се примењује у датом случају. У првом примеру, између два чланка периода, налази се тачка и запета, а користи се и интензификаторска партикула *и то*. Ове реченице уводе информацију која је важна с аспекта нормативноправног кодирања, односно изражава се ситуација у којој се примењује правна норма. Конструкција *у ком случају* употребљава се ради постизања текстуалне кохезије и структурирања реченичног комплекса, пошто је релативна реченица у постпозицији:

У кругъ дѣятелности Суда Окружнога спада: Испытывати и судити у првомъ степену, све кривице или злочинства и преступленія, и сва дѣла спорна или парнице грађанске, заедно са трговачкими и пупилларними дѣлима у истомъ Окружію; и то у коима бы случаемъ предметъ власть Судова примирителны превазилазіло, или се поравненіе учинити небы могло, или се стране задовольлиле небы (Устројеније XXV 1840/1840: 183); Тако ако уговоръ гласи на свагда, онъ остає снажанъ за свагда, ако ли є рокъ за неко извѣстно време ставлѣнъ, траятъ же до истеченія истога времена, ако ли рока опредѣлѣнога нема, онда се разумѣва, да трає до конечногъ порушенія зданія, у комъ случаю господарь зданія безъ допущенія господара землѣ изъ темеля зданіе понавляти неће смети (Определеније XXIX 1840/40: 211); МИХАИЛЪ М. ОБЕРНОВИЧЪ, КНЯЗЪ СРБСКІЙ, са согласіемъ Совѣта опредѣлилисмо и опредѣлюємо ПРАВИЛА Коимъ се одреѣує време и случай, за кое и укомъ же дужно быти млађе лице отпраляти званична дѣла старіегъ свогъ, са своіомъ платомъ, у комъ же пакъ случаю и каковымъ начиномъ плату старіегъ свогъ, кога дужность отпраля, примати (Правила (23) 1841/45: 40); Данъ, у кои же се надлежнымъ лицамъ пензія издавати, одреѣує се последній данъ свакога мѣсеца, ако у истый неделя илъ какавъ праздникъ не падне, у комъ случаю на тай же се конаць узимати првый по ономъ идућій посленный данъ (Уредба (73) 1843/45: 265).

Стилску специфичност предстандардног доба представљају примери периода, у коме се у првом чланку помиње пропозициони садржај, а у другом се користи апстрактна лексема (*случај, начин, циљ, решење, повод*), која анафорски упућује на претходну пропозицију. Ова реченица је структурно рашчлањена Углавном се ради о прелазном типу између релативног и неког адвербијалног значења:

Недостатцы, кое рачунополагателѣи подмирити мораю, изискаће се такође на писмено зактеванѣ Главне Контроле; алъ же у исто време и надлежно Попечителство о изисканомъ недостатку одъ стране Главне Контроле извѣстити се, кои — недостатакъ — же се у ону кассу примити, у кою по природи своіой утећи мора (Устројеније (81) 1844/45: 307); По варошима пакъ и већимъ мѣстима дѣвойке же се особито и оддѣлѣне у другомъ училишту учити; на кои конаць же Попечителство Просвѣщенія са позоромъ на опредѣленіе женскога пола особенна правила ради наставленія прописати (Уредба (29) 1841/45: 87).

Посебан тип реченица са инкорпорираним антецедентом јесу случајеви референата који се јављају два пута, у надређеној реченици и инкорпорирани у релативну реченицу. Понављањем антецедента остварује се лексичка кохезија (Јанићијевић 2015: 65). Ови примери су типични за крај XIX и почетак XX века. Јављају се због дистактног положаја антецедента и релативизатора. Примећују се и примери концептуалне синонимије. У надређеној реченици наводе се дани (*субота и уторак*), а у релативној реченици, као инкорпорирани антецедент, понавља се цела синтагма (*два*

дана). У овим случајевима, реченица са инкорпорираним антецедентом је, због поновљеног антецедента, нерестриktivна. Поновљени антецедент анафорички упућује на свој концептуални синоним. У трећем случају ради се о лексичком понављању, које се остварује кроз две различите врсте речи. У надређеној реченици налази се глагол *казнити*, а као инкорпорирани антецедент појављује се лексема *казн*. Пошто релативне реченице реферишу о радњи коју нормирају у будућности, у њима је предикат у футуру првом. У једном примеру, у надређеној и графички издвојеној реченици, употребљава се лексема *дужности*, а у фрагментисаној и амплификаторним конектором издвојеној релативној реченици са инкорпорираним антецедентом, у улози концептуалног синонима користи се синтагма *наложени послови*. Антецедент се понавља пошто се релативна реченица налази у дистактном положају и пошто је граfiјски издвојена. Хипонимско-хиперонимске односе запажамо и у примеру, у коме се у антецеденту налази именица *чиновник*, а у инкорпорираној реченици њен административно-правни хипероним *класа*. Антецедент и инкорпорирана релативна клауза налазе се у контактном положају у постпозицији. Овај тип конструкција претходио је губљењу конструкција са инкорпорираним антецедентом (које се у граfiји доминантно јављају или у препозицији или у дистантном положају). У примеру са лексемом *аманет* срећемо лексичку редупликацију, која се јавља због дистактног положаја. Понављање антецедента, уз другачији структурни тип инкорпориране клаузе, среће се и средњовековној пословноправној писмености (Павловић 2009а: 120–121). Овакве примере на почетку XX века наводи Сњежана Кордић, али их не сматра правим релативним реченицама са инкорпорираним антецедентом, због контактнег положаја антецедента и релативне реченице, и због постављања релативне реченице у постпозицију. До понављања антецедента долази да би се уклонила „*moguća dvosmislenost i nejasnoća*” (Кордић 1995: 111):

(А) проста лексичка редупликација:

Свакиј войникъ быт'ће дужанъ одъ дана, кадъ сеу военну службу упише, четири године дана служити, изузимаюћи особите догађае, по којима се може и прие овогъ времена изъ службе одпустити, кои догађаи опредѣлит'ће се особытомъ Уредбомъ (Устројеније V 1839/40: 62); Поводомъ учинѣногъ Совѣту подъ 6. Марта т. год. И. № 472. представленія Попечителства Иностранны Дѣла, у смотренію узиманя Обявленія трговачкій, кое є уредбомъ, іошть у 1824 год. изданомъ, установлѣно, тако: да свакиј трговаць, кои бы у внутрѣнности Србіе желію свинѣ или другу живу стоку куповати, на то одъ надлежне Власти обявленіеузети и за таково такеу, коя по раздѣленнымъ классама припада, платити мора, коіой су Уредби сви на и сами страни трговцы, подвргнути были (...) (Предписаније (51) 1842/45: 183); За аманете само оне емствує Поштанско заведеніе, кои се као аманети за делижансь предавали буду, а никако за оне, кое бы пошилятель у писма или друге завитке, не явивши Пошти, ставляю (...) (Устројеније (69) 1843/45: 246–247); Ова такса ештафетална размѣрена є по разстоянію мѣста предаваня и мѣста опредѣленія ештафеталнога пошиляня, узимаюћи тежину слѣдуюћимъ начиномъ у призрѣніе: а) за ештафету до 7. ока тежку такса є на еданъ сать одъ едногъ коня по 4. гроша чаршійска, коя се такса разумѣва и за писмоносну ештафету (...) (Уредба (70) 1843/45: 253);

(Б) референцијално спацијално-темпорално указивање:

(...) опредѣлюєе шестый данъ сваке Недѣлѣ т. е. Субота, а за варошъ Бѣоградъ поредъ Суботе опредѣлюєе и Вторникъ, у коя ће се ова два дана пійца и пазарь држати (Уредба XV 1839/40: 114–115); Тако су главне потребе за Мензулане слѣдуюће: а) За сваку Мензулану на Главномъ Друму одъ Бѣограда до Алексинца безъ разлике по 20. коня, за све друге на главнимъ Линіямъ, изванъ овы по 4. изузимаюћи на првой Линіи Пожаревацьи Неготинъ, на трећой Линіи Крагуеваць, Чачакъ и Ужицу, а на четвртой Палежь, Шабаць и Вальво, коя ће мѣста имати по коня (Устројеније (69) 1843/45: 230);

(В) у управној реченици глагол, а у релативној девербативна именица:

Како годъ што се войницыма свако блудочинство, као већъ закономъ Христіянскимъ забранѣный грѣхъ, подъ строгомъ казною запрештава, тако ни блудне кѣри по гарнизонима, на кордону и военнымъ упражненіяма да се не трпе, но кое бы се уватиле, да се строго казне и протераю, коя ће се казнь при повторенномъ случаю поштриги (Закон XXI 1839/40: 152); Да свакиј, кой камень копа, за свою собствену потребу или ради продає, дужанъ буде платити Арендатору 2. цванц. таксе за свакиј куб. фатъ, изъ когъ се плаћаня ни Правительство не изузима (Уредба (20) 1845/47: 61);

(Г) преформулација и додатна информација:

Састанци ваља да буду на згоднымъ и чистымъ мѣстима, одъ онострански села удалѣни, съ когъ мѣстоположеніа да се може на далеко видити (Устројеније XXIII: 165);

(Д) хипонимско-хиперонимски односи:

Главне и особите нѣгове дужности есу: Да се споразумѣва са свима нѣговымъ подручнымъ, како бы свагда саединѣнымъ силама радити, и важне, коѣ су му наложене послове одправляти мого (Уредба (29) 1841/45: 54); Чиновницы сви, у кою классу спадаю и учителя како они, коима Правительство, тако и они, коима Обштине плаћаю, даваню данка на свою главу неподчинѣни будући, само ће плаћати на добра и землѣ (...) (Правила (66) 1843/45: 221).

У једној реченици налазимо вишеструку месну дистрибутивну локализацију. У управној реченици предлаже се да *састанци буду на чистим местима*. Додатно се то спецификује адвербијалном одредбом за место (*од онострански села удаљени*). Инкорпорирани антецедент додатно се детерминише релативизатором у облику генитива са предлогом *са* (*са ког местоположенија – са местоположенија ког*). Реченица са инкорпорираним антецедентом служи као додатни спецификатор након једног уметнутог спецификатора. Реченица са редулицираном лексемом *уредба* издваја се по томе што је у њу уметнута реченица са инкорпорираним антецедентом нерестриктивна и што се њом кодира мање важна информација. У једном примеру референцијално се помињу места (*Палеж, Шабац и Ваљево*), а затим се, у нерестриктивној реченици са инкорпорираним антецедентом, јавља додатна информација, важна са аспекта правне норме.

Други прелазни тип представљају ситуације дистактне реализације, које се остварују због постављања глагола надређене реченице у финални положај. У релативној реченици нема инкорпорираног антецедента, али се он може реконструисати у дубинској структури, тако да се ови примери могу тумачити и као примери са имплицитним инкорпорираним антецедентом и као дистактно реализована релативна реченица. Први пример тумачимо као реченицу са имплицитним инкорпорираним антецедентом из два разлога: (а) постоји неслагање антецедента и релативизатора у броју (*предати своје протоколе – који [протокол] по пропису да буде уредан*); (б) због неконфигурисане синтаксе, која је карактеристична за предстандардни период, готово је немогуће структурирати ову реченицу тако да антецедент и релативна реченица дођу у контактни положај (*Лекари да свагда буду дужни по истеченију месеца октомврија, своје протоколе о каламѣњу, који по пропису треба да буду уредни и од надлежних лица пописан, представити одељењу санитета*). Као што се види, да би се остварио контактни положај, треба извршити потпуно пререструктурирање реченице. Ова реченица илуструје барокну геометрију реченице, са многим уметањима. Такође, показује колико је отежана перцепција и процесуирање ових реченица, јер, поред дистактног положаја антецедента и релативне реченице, срећемо и инкопатибилност у роду између релативизатора и антецедента. У другој реченици долази до лексичке репетиције због дистактног положаја антецедента и релативне клаузе. Антецедент и инкорпорирани антецедент слажу се у броју, а у дистактном положају су због уметнуте реченице. У трећем примеру налазимо референцијалну синонимију и лексичку репетицију (*кратки извод – који ће се изводи*), а реченица са инкорпорираним редулицираним антецедентом јавља се због дистантног положаја глагола. Слична је ситуација и у четвртој реченици (*без редовног иследованија – које ће се иследованије*). У четвртом и петом примеру види се како се структурира типична реченица предстандардног доба. Први чланак садржи антецедент, а затим следи реченица одвојена тачком и запетом. Понавља се антецедент, који анафорички упућује на претходни контекст, а реченица са инкорпорираним антецедентом има улогу у остваривању текстуалне кохезије (*нуждни персонал – који се персонал*):

Лекари да свагда буду дужни по истеченију месеца Октомврија, протоколле свое о каламѣню Одѣленіу Санитета представити, кои по пропису да буде уреданъ и одъ надлежны Лица подписанъ

[→ Лекари да свагда буду дужни по истеченију месеца Октомврија, своје протоколе о каламљену представити Одељењу санитета, кои *протокол* по пропису да буде уредан и од надлежних лица потписан] (Правила VII 1839/40: 72); Парлаторія, или оно мѣсто, гдѣ народъ састанка ради долази, треба да буде якимъ преградама оддѣлена тако, да една преграда одъ друге два фата одстои, и да е свуда наоколо утврђена, да се не може обићи, у коє преграде, съ ове стране пуштаю се онострански, а съ оне онострански люди (Устројеније XXIII: 165); Овај списакъ ће примирителный Судъ Началничеству Срезскомъ, а у Бѣограду полицији поднети, кои ће спискове те Окружномъ Началничеству предати, а овај ће кратакъ изводъ Попечительству Финансіе послати, у комъ изводу на кратко ће быти изложено: колико и коє классе бећара у Окружію надлежномъ наоде се (Уредба XXIV 1839/40: 179); Предсѣдатель и Членови Судова Окружны законнымъ путемъ и начинемъ поставлѣни, као и остали Званичници, неће се моћи званія свогъ лишити и пресуде Судейске, збогъ учинѣни и доказаны преступленія; коє ће се изслѣдованіе само по предварителномъ налогу и упутствованію Попечительства Правосудія, коєму припада жалба противу Судія пријмати и къ рѣшенію упућивати, предузимати моћи (Устројеније XXV 1840/1840: 183); Ради лакшега и точнѣга отправления дѣла придоданъ е нужднѣй Персональ, состоєщій се изъ Секретара, Столоначалника, Протоколлесте, Архивара и Регистратора, Экспедитора и Канцеллиста; кои се Персональ по потреби умалити или умножити може (Устројеније XXVI 1840/1840: 196).

Понављање антецедента може да се оствари и преко различитих врста речи, па и у том случају имамо концептуалну синонимију. У примеру који следи, у надређеној реченици налази се глагол *измерити*, а у релативној реченици, уметнутој и издвојеној заградама, налазимо девербативну именицу *мерење*. У другом примеру, нерестриктивна релативна реченица са инкорпорираним антецедентом *повод* анакатафорички реферише на надређену клаузу:

Овај ће по тому одма пиће исто прегледати, и измѣрити (коє мѣренѣ можесе и одъ прилике опредѣлити, ако се меанція са одређеннымъ одъ Обштине човекомъ или арендаторомъ на то согласи) и дати меанціи тескеру за доказательство (...) (Уредба (8) 1840/1845: 8); Будући да су се многе жалбе збогъ промѣнѣногъ теченія новаца, нарочито при приманю данка, и наплаћиваню ђумрука, коимъ сусе, плаћаюћи особито по обореној цѣни дуката, оштећенима видели, показале, коимъ се **поводомъ** Привременно Правленіе побуђенымъ нашло, подъ 6. Октоврїа о. г. Ф. П. № 158. цѣну новаца, по којой ће се ови у Правительственну кассу примати, и изъ нѣ издавати, преиначити, и расписомъ своимъ опредѣлити; зато и мы, желећи свако и поумно оштећенѣ одъ народа удалити, рѣшили смо (...) (Уредба (29) 1841/45: 54).

Инкорпорирани антецедент може бити анафорски употребљена синтагма са демонстративном заменицом, која анафорички упућује на временску референцу из надређене реченице. У другом примеру датум је експлицитно назначен (*први новембар*), а релативна реченица је графички издвојена (*од ког дана*). У овом примеру релативна реченица са инкорпорираним антецедентом користи се ради истицања:

Обявленія ова на полагањѣ капитала даватъ ће се свагда писменно посредствомъ Окружногъ надлежногъ Суда дужнику на реверсъ, одъ когъ датума починѣ теченіе полгодишнѣгъ рока, одреѣногъ за повраћеніе капитала (Уредба (18) 1841/45: 26–27); Уредба ова имаће законну силу одъ првогъ Ноемврїа тек. год. — одъ когъ дана, да све Власти Земальске дужне буду, своє печате, коє су оне досадъ употребљавале, своимъ путемъ Княжеской Канцелларїи на сохраненіе послати (Уредба (32) 1841/45: 138).

Редупликација се остварује и кроз концептуалну синонимију, остварену у оквиру нормативноправног кодирања. У надређеној реченици налази се црта, која се у сваком појединачном случају попуњава конкретном сумом. У релативној реченици синтагмом *ова сума* анафорски се упућује на норму добијену генерализацијом. Ова конструкција пронађена је у оквиру модела облигације, тј. у оквиру шаблона који се увек другачије попуњава:

Одъ добры гроша, кою самъ сумму я долуподписанѣй общенародномъ у Сербїи ради общага воспитанія и наставленія заведеномъ фонду съ тымъ обвезательствомъ дужанъ остаю, да сваке поль године, т. е. о Бурђеву и Митрову дне припадаюћїи интересъ на сто шесть непремѣнно дондѣ плаћамъ, докле годъ капиталъ овај я, или наслѣдници мои дужни будемо; за сигурность тога залажемъ я у вредности одъ гроша . . . пара добры (Уредба (18) 1841/45: 30 (МОДЕЛ ОБЛИГАЦИЈЕ)).

Посебан случај релативних реченица са инкорпорираним антецедентом представљају примери са инкорпорираним лексемом *случај*, који кодирају хипотезу правне норме. Поред лексеме *случај*, као инкорпорирани антецедент може се јавити и лексема *догађај*. Овај тип реченица се јавља кроз цели XIX век:

Сваки налог на Началничество, кои бы быо другимъ путемъ изданъ, а не бы быо надлежнымъ Попечителъмъ према подписанъ, сматратъће се незаконнымъ, **у комъ догађаю обратитъ се надлежномъ Попечителству ради нужднаго упутствованія** (Устројеније VIII 1839/40: 79); Тужба поради вођняка уважитъће се равно као и поради њива и ливада, ако повраћаю тапія за основъ служи; у другима случаима уважитъће се онда, ако садашній притяжатель ніе га преко половине умножіо и приновію, или онде се са кућомъ и стаяма на местіо; **у комъ случаю добыя тужитель равномѣрну накнаду съ тымъ, што ће му садашній притяжатель дужанъ быти, затечена дрва по проценіи судейской исплатити, задржаваюћи вођнякъ као свою собственность (...)** (Закон XIII 1839/40: 106); Наставничка се служба не може оставити у свако доба, већ само на свршетку школске године или школског течаја, **у ком се последнемъ случају мора окружни школски надзорник барем шест недеља напред извѣстити** (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 237).

Да закључимо. Релативне реченице са инкорпорираним антецедентом представљају најстарији слој у развоју релативних реченица, маргиналан већ у средњем веку. Присуство овог хронолошког слоја објашњава се чувањем ове конструкције у шумадијско-војвођанском дијалекту, индиректним утицајем средњовековне пословноправне писмености, те специфичностима административно-правног стила, који чува архаизме. У предстандардном периоду овај тип је учесталији него на крају епохе, када се чува само у фразеологизираним конструкцијама (*у ком случају*). Инкорпорирани антецедент може бити у препозицији и у постпозицији. У препозицији користи се са корелативима *таков, такова, таково, онај, она, оно, тај, та, то* и, ретко, са интензификаторским корелативом *то*. Овај тип обичан је у *Устројенију војске*, чији је аутор Јован Хацић. Служи да укаже на дужности војника и њихову кривицу, а његова фреквентност може се објаснити строгим тоном документа. Реченица са инкорпорираним антецедентом у препозицији кодира дубинску *ако – онда* хипотезу, на шта указује коришћење потенцијала и свршеног презента, али и могућност супституције условним реченицама уведеним везником *ако*. У неким ситуацијама инкорпорирани антецедент није експлициран, али се може реконструисати. У препозицији, ради постизања фокуса, користи се реченица са инкорпорираним антецедентом. Примери са инкорпорираним антецедентом у постпозицији показују да се овај реченични тип полако повлачи. У постпозицији, антецедент и релативна реченица налазе се у контактном положају. Редупликација антецедента остварује се ради постизања текстуалне кохезије. Кохезија се постиже простом лексичком редупликацијом, кроз концептуалну синонимију или се цела пропозиција понавља неком апстрактном лексемом. Када се употребљава лексема апстрактне семантике (*случај, догађај*), релативне реченице са инкорпорираним антецедентом имају важну улогу у нормативноправном кодирању. На крају XIX века, ове конструкције изостају, што се тумачи стабилизацијом реченице на крају века и повлачењем конструкција које оптерећују систем.

5.3.3. Слободне релативне реченице уведене релативизатором *који*

У предстандардном периоду јављају се слободне релативне реченице уведене релативизатором *који*. Обично се налазе у препозицији. Показују условно-релативну интерференцију (уп. Павловић 2009а: 105–106), која је условљена њиховим коришћењем у административно-правном стилу и њиховим положајем у реченици. Ове реченице региструје Будмани у Рјечнику ЈАЗУ (V: 163–164). Када су у препозицији, користе се или без корелатива или са демонстративном заменицом у функцији корелатива:

(А) без корелатива:

Кои бы противъ овогъ поступао, већ е самъ по себи злочинацъ, кога треба судити и казнити по законима (Устав 1835: 8) [→ Ако би (који / неки) [члан Државног совјета] проитв овога поступио, већ је сам по себи злочинац (...)]; 9. **Кои е на колы довезао какавъ производ на продају**, платит' ће на кола 1. грошъ (Уредба X 1839/40: 92) [→ Онај (трговац) који је на коли довезао какавъ производ на продају, платиће на кола један грош / Ако трговац довезе какавъ производ на продају на коли, платиће један грош]; 10. **Кои на коњу донесе товаръ на продају**, платит' ће на њѣга 20 пара (Уредба X 1839/40: 93) [→ Онај (трговац) који на коњу донесе товар на продају, платиће на њѣга 20 пара / Ако трговац на коњу донесе товар на продају, да / нека плати двадесет пара]; **Кои мысли, да на ову или ону земљу яче право одь садашнѣга притѣжателя за себе има**, мора Суду своју тужбу предати, доказательствама подкрепити, па пресуду очекивати, и по њој се владати (Закон XIII 1839/40: 103 (105) – 104 (106)) [→ Онај (притѣжатель) који мисли, да на ову или ону земљу яче право од садашнѣга притѣжателя за себе има, мора Суду своју тужбу предати / Ако (који / неки) притѣжатель мисли да има яче право на ону земљу од садашнѣг притѣжателя, мора Суду своју тужбу предати]; (...) **кои одь жлѣзда, шуге, конштака, венерическе болести, или одь краставе главе страдаю, могу се каламити**, но одь њи да се никадъ матерія за каламлѣнѣ не узима (Правила VII 1839/40: 75) [→ они (људи) који од жлѣзда, шуге, коштаника, венерическе болести, или од краставе главе страдају, могу се каламити (вакцинисати) / Ако неко страда о жлѣзда, шуге, коштаника, венерическе болести, или од краставе главе, може се каламити (...)]; **Кои ово преступи**, првѣй и другѣй путь платит' ће соразмѣрну глобу; а трећѣй путь лишит' ће се свое робе на ползу шпитала (Закон XXI 1839/40: 134) [→ Онај (војник или офицер) који ово преступи, први и други пут ће платити соразмерну глобу / Ако (који / неки) (војник или офицер) ово преступи, први и други пут платиће соразмерну глобу]; **Кои бы пушку или саблю у љутини на другога потегао, съ намѣрениемъ досадити му**, да буде најстрожіе казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 149) [→ Онај (војник) који би пушку или саблю у љутини да другога потегао, с намерениемъ досадити му, да буде најстрожіе казнѣнъ / Ако би (неки / који) војник у љутини на другога потегао пушку, да буде најстрожіе казнѣнъ]; **Кои е збогъ какове кривице већ суђенъ, и пресудомъ ослобођенъ**, да се за исту кривицу по другѣй путь несуди (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 186) [→ Онај који је због какове кривице већ суђен, и пресудом ослобођен, да се за исту кривицу по други пут не суди (...)] / Ако је (неки / који) кривац због какове кривице већ суђем и пресудом ослобођен, да се за исту кривицу по други пут не суди (...)];

(б) Са корелативом (корелатив се у роду и броју слаже са релативизатором и у главној реченици заступа функцију релативне реченице):

(б1) *Који – тај*:

Кои буде ово преступіо, тај да се казни подвргне (Правила VII 1839/40: 71) [→ Онај који буде ово преступіо, тај да се казни подвргне / Ако (који/неки) човек буде ово пресуіо, тај да се казни подвргне]; **Кои бы се усудио, свогъ Началника или Старѣшину безчестнымъ рѣчма ружити и нѣговой чести вредъ наносити, тај**, ако е Офицѣръ, лишит' ће се свога чина, ако ли е простѣй войникъ, быт' ће шибомъ казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 135) [→ Онај (офицер или војник) који би се усудио, свог Началника или Старѣшину, безчестним речма ружити и његовој чести вред наносити, тај, ако је (...)] / Ако би се (неки/који) офицер или војник усудио свог Началника или Старѣшину безчестним речма ружити и његовој чести вред наносити, тај (...)]; **Кои бы другога честно име проносио, оговарао, сѣзкомъ вређао и безчестіо, тај** ће за опрощенѣ предь военнымъ Судомъ и предь онима, предь којима е безчестіо, молити увређеногъ, свое речи натрагъ узети, и по случаю и соразмѣрну казнѣ примити (Закон XXI 1839/40: 150) [→ Онај који би другога честно име проносио, оговарао, језиком вређао и безчестіо, тај ће за опрощење (...)] / Ако би (који / неки) војник другога честно име проносио, оговарао, језиком вређао и безчестіо, тај ће за опрощеније (...)];

(б2) *који – таков(и)*:

Кои се пакъ у Окружія населити желе, мораю *такови* најпре свое Дипломе Окружномъ Фѣзѣкусу поднети, кои ће исте по томе видимирати, да слободно по Окружію могу леченѣ упражњвати (Настављенија XIV 1839/40: 110) [→ Они (фѣзѣкуси, лекари и бабице) који се пак у оркужія населити желе, морају такови најпре своје дипломе окружном фѣзѣкусу поднети / Ако (који / неки) фѣзѣкуси, доктори и бабице желе да се населе у окружія, морају такови најпре своје дипломе Окружном Фѣзѣкусу поднети]; **Кои бы се у то време изванъ квартира свогъ, осимъ случая службене дужности, или особите нужде, безъ допущѣня Началника свога, нашао, таковѣй** ће строго казнѣнъ бити (Закон XXI 1839/40: 146) [→ Онај (војник) који би се у то време изванъ квартира свог осим случаја службене дужности, или особите нужде, без допущѣња Началника свога, нашао, такови ће строго казнѣн бити / Ако би се (неки/који) војник у то време изванъ квартира свог осим случаја службене дужности, или особите нужде, без допущѣња Началника свога, нашао, такови ће строго казнѣн бити];

(б3) *који – онај*:

Кои бы се нашао кривоклетвеникъ или клетвопреступникъ, онај ће строго, и по мѣри злы слѣдства проузрокованы и најстрожіе казнѣнъ бити (Закон XXI 1839/40: 134) [→ Овај војник који би се

нашао кривоклетник или клетвопреступник, онај ће строго, и по мери зли следстава проузроковани и најстрожије казњен мити / Ако би се (који/неки) војник нашао кривоклетник или клетвопреступник, онај ће се строго (...); **Кои бы войникъ на своіой стражи заспао, или бы се опио тако, да своју службу испуњавати не бы могао**, онај ће, био Оффицъръ или простый войникъ, најстрожіе казњѣнъ, и у време немирно или на кордонской оштрој стражи по важности злы слѣдствія и самога живота лишѣнъ быти (Закон XXI 1839/40: 138) [→ Онај (војник) који би на својој стражи заспао, или би се опио тако, да своју службу испуњавати не би могао, онај ће се (...)] / **Ако би (који / неки) војник на својој стражи заспао, или би се опио тако (...)**; **Кои бы у љутини другога срамотнымъ рѣчма исповао**, онај ће одъ увређеногъ опроштенъ искати (Закон XXI 1839/40: 150) [→ Онај (војник) који би у љутини другога срамотним речима исповао, онај ће од увређеног опроштење искати / Ако би (који/неки) војник у љутини другога срамотним речима исповао, онај ће од увређеног опроштење искати]; **Кои бы буну подигао или бунтовне речи просипао, или писао и радио оно, чимъ би се поводъ къ буни давао**, онај најстрожіе, и самомъ смртю да буде казњѣнъ (Извод закона XXII 1839/40: 158) [→ Онај који би буну подигао или бунтовне речи просипао, или писао и радио оно, чим би се повод к буни давао, онај најстрожије, и самом смртју да буде казњѣн / Ако би (који/неки) војник буну подигао или бунтовне речи просипао, или писао и радио оно, чим би се повод к буни давао, онај најстрожије (...)].

На условно-узрочну интерференцију упућује коришћење потенцијала у протази (релативној реченици), као и могућност трансформације у условну реченицу по моделу *ако – онда* (Брабец и др. 1966: 211). Поред потенцијала, у протази се користи и футур други, што, такође, сугерише на могућност условне трансформације (*Ако неко ово буде преступио, тај да се казни подвргне*). Коришћење футура другог имплицира већу блискост са временским реченицама и већу вероватноћу да ће се преступ догодити. На пример, у конструкцији *који би против овог поступао, већ је сам по себи злочинац* кривац се карактерише као тежак преступник навођењем лексеме *злочинац*. Потенцијал имплицира мању вероватноћу (с аспекта законодавца) да ће се преступ догодити. У примеру *који буде против овога преступио, да се казни подвргне* кодира се дубинска хипотеза у форми *ако деликт – онда санкција*, што је елементарна форма правне норме. Није важно о ком је преступу реч, већ како законодавац третира преступ – као нешто што је за моралну осуду (употреба потенцијала) или нешто што је очекивани преступ и очекивана санкција с аспекта правне норме (футур први). Слична дистрибуција времена остварује се ако ове реченице трансформишемо у условне: *ако би који/неки човек против овога преступио, он се већ сматра злочинцем (на ће након тога бити кажњен) – ако који човек буде против овога преступио, биће подвргнут казни*. Уколико се у протази (релативној клаузи у препозицији), јави перфекат, он само указује на процедурални след радњи. Овај тип правне норме је најблажи, пошто очекује се да ће се сви повиновати овим нормама, јер се ради о свакодневним ситуацијама (*прво ћемо донети робу, па ћемо робу платити*). Блаже преступе кодирају и реченице које у протази (релативној реченици у препозицији) имају свршени презент, а у аподози санкција се изражава футуром другим (*који ово преступи, казниће се овако*). Овај тип реченица може се тумачити и као реченица са имплицираним антецедентом, који се увек може реконструисати на основу контекста (или непосредног контекста или на основу ширег контекста закона, или је то именица опште семантике као што је лексема *човек/грађанин*). Слободне релативне реченице уведене релативизатором *који*, заједно са реченицама са инкорпорираним антецедентом, представљају карактеристику *Устројенија гарнизоне војске*. Углавном се употребљавају при кодирању казни, које су строже него у осталим законима.

Занимљив пример забележен је у *Сретењском уставу*. Слободна релативна реченица налази се у другом чланку вишеструкосложеног реченичног комплекса (периода). У првом чланку уведен је правни пропис по коме *синови и браћа кнеза не могу ступати у службу страних држава*, а у другом делу периода цела реченица анафорски упућује на први чланак. У другом члану периода уводи се структура *деликт – санкција*, при чему слободна релативна реченица уводи деликт, а њој надређена реченица санкцију. Овај пример је специфичан, јер је релативна реченица нерестриктивна,

односно односи се на познате референте¹²⁶ (кнежеве синове, браћу и њихове потомке). Релативном реченицом кодира се информација битна с гледишта нормативноправног кóда. Антецедент је заменица (*који од њих/неки од њих*). Овај пример лако се трансформише у структуру *ако – онда*:

Синови и браћа Књаза и њини синова не имају права, ступати у службу странни Држава; **кои бы то учинио, лишава се и права на наслѣдје и плаће**, кою бы другчје одъ Сербіе получавао [→ Синови и браћа Књаза и њини синова не имају права, ступати у службу страни Држава; који би од њих то учинио / ако би који / неки / неко од њих то учинио, лишава се и права на наследије и плаће].

Слободне релативне реченице морају се тумачити у односу на контекст документа у коме се налазе. Пре реченице **Кои є на колы довезао какавъ производ на продаю**, платит' ће на кола 1. грошъ (Уредба X 1839/40: 92) јавља се реченица са ендоецентричним антецедентом: **Они, кои ни у колиби ни у чадору, но на пољу са еспапомъ стос**, и мѣсто су заузели, плаћат' ће на исто заузето мѣсто 5 гроша (Уредба X 1839/40: 92). Показна заменица *они* ланчано анафорички упућује на лексему *трговци*, која се може реконструисати и у првој и у другој реченици на основу ширег контекста документа (*који је трговац на коли довезао какавъ производ на продају, платит' ће (...)* / *они трговци, који ни у колиби, ни у чадору, ни на пољу са еспапом стоје, и место су заузели, плаћат' ће на исто место 5 гроша*).

Показатељ блискости релативних и условних реченица у административно-правном стилу XIX јесу примери у којима се у структури условне клаузе јавља заменица *који* у значењу неодређеног детерминатора:

Ако би који учитель у току једне школске године ма из каквих оправданих узрока, и без своје кривице, остао неоцењен, та ће му се година рачунати и за повишицу и за пенсију (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 236).

У неким случајевима, слободне реченице уводе се да би се постигла економичност правног текста (Висковић 1989: 92–102). Један прекршај могу да почине лица различитог ранга (на пример, и официр и војник). Међутим, казна ће бити сразмерна чину. Да би се постигла сажетост и економичност правног текста, две норме у форми *деликт – санкција* површински се кодирају у једну правну одредбу. Поред тога што се на овај начин кодирају конститутивни елементи правне норме (деликт и санкција), кодирају се и идеолошки аспекти, који указују на то да право у XIX веку није једнако за све и да друштвена хијерархија утиче на тип додељене казне:

Кои бы се усудио, свогъ Началника или Старѣшину безчестнымъ рѣчма ружити и нѣговой чести вредъ наносити, тай, ако є Официрѣ, лишит' ће се свога чина, ако ли є простый войникѣ, быт' ће шибомъ казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 135) [→ (а) прва хипотеза у форми *ако деликт – онда санкција*: ако би Официр вређао свога надређеног, лишиће се свога чина; (б) друга хипотеза у форми *ако деликт – онда санкција*: ако би прости војник вређао свога надређеног, биће кажњен шибом].

С друге стране, са гледишта нормативноправног кодирања, ако је прекршај толико озбиљан да хијерархија није важна, у предстандардном периоду користи се слободна релативна реченица:

Кои бы войникѣ на својой стражи заспао, или бы се опио тако, да свою службу испунявати не бы могао, онай ће, быо Официрѣ или простый войникѣ, найстрожіе казнѣнъ, и у време немирно или на кордонской оштрој стражи по важности злы слѣдствія и самога живота лишень быти (Закон XXI 1839/40: 138).

Спавање и опијање на стражи, без обзира на чин прекршиоца, толико је тежак прекршај да подлеже највећој (смртној) казни.

Слободне релативне реченице углавном су рестриктивне, због нерелевантности правног језика. Уколико се ради о нерестриктивним реченицама, релативизатор и имплицирани форички антецедент ланчано анафорички упућују на непосредни реченични контекст:

¹²⁶ Иако конкретни референт може да варира, јасно је да се мисли на тачно одређене чланове династије Обреновић и њихове потомке (импицирано је да се не мисли да кћери, сестре и њихове потомке).

Началници и Старѣшине дужни су човечно и пристойно са своимъ подчинѣнима поступати; **кои, ако бы своимъ неправеднымъ, безчовечнымъ и свирѣпымъ поступанѣмъ поводъ къ нарушенію покорности войничке дали**, быће строго, и по важности обстоятелства и слѣдства и найстрожіе казнѣни (Закон XXI 1839/40: 136).

У овој реченици релативизатор *који* и имплицирани форички антецедент *они* анафорски интрафрастично упућују на координирану синтагму (*началници и старешине*), која се налази на почетку реченице. У питању је нерестриktivна релативна реченица са генералном референцом.

У краћим жанровим (указима, предписанијама, уредбама) предстандардног периода, слободне реченице користе се у оквиру вишеструкосложеног реченичног комплекса, у коме се износе сви елементи правне норме (хипотеза – диспозиција – санкција):

Поводомъ представленія Попечительства Внутреннѣи Дѣла, учинѣногъ Совѣту подѣ 15. Юлія т. г. П. № 3438. Совѣтъ ми є писмомъ своимъ отъ 16. тек. № 692. учиніо предложеніе, да се забрани хватанѣ рыбепосредствомъ бацаня у воду отрова, и казнѣ за преступнике уредбе ове да се опредѣли у слѣдуюћемъ степену: **кои се првѣи путъ у дѣлу томе нађе**, да се казни съ 10. штапа, и рыба уловлѣна да се у контробандѣ узме; **кои и другѣи путъ противу ове уредбе погрѣши**, да се казни съ 25. штапа и контрабандиранѣмъ ухаѣене рыбе, **а кои дрзне и трећѣи путъ противъ ове уредбе поступити**, ономе да буде казнѣ 50. штапа, и контрабандиранѣ рыбе (Предписаније (10) 1840/45: 11).

У вишеструкосложеном реченичном комплексу прво се наводи повод (мотивација) за доношење закона, а затим кривица. Ради економичности правног текста, користи се слободна релативна реченица. Може се реконструисати (инкорпорирани) антецедент *кривац (који се кривац први пут у делу нађе, који кривац други пут погрѣши, а који се кривац дрзне и трећѣи пут)*. Кодирање се јавља у форми климакса, а глаголи се градирају према висини кривице (*први пут се кривац у делу НАЂЕ случајно – други пут ПОГРЕШИ – а трећѣи пут се ДРЗНЕ*), чиме се идеолошки кодира став о кривици, казни и васпитању у XIX веку, односно, о могућности да казна делује превентивно.

Ове реченице налазимо и у периоду стабилизације савременог српског језика, али знатно ређе. У *Уставу* из 1869. године проналазимо и тип релативне реченице са антецедентом и без антецедента, али је реченица без антецедента чешћа:

Не може бити судија првостепеног суда **који није навршио двадесет и пет година**, а виших судова, **који није навршио тридесет година живота** (Устав 1869: 36) [→ Не може бити судија првостепеног суда она (судија) који није навршио двадесет и пет година, а виших судова онај (судија) који није навршио тридесет година живота / Ако судија није навршио двадесет и пет година живота, не може бити судија првостепеног суда, а ако није навршио тридесет година, он не може бити судија виших судова].

Може се реконструисати антецедент *судија*, који је изостављен да не би дошло до понављања, тј. може се реконструисати ендоцентрични антецедент *онај*, који анафорички упућује на лексему *судија (не може бити судија првостепеног суда ОНАЈ (СУДИЈА) који није навршио двадесет и пет година)*. Релативна реченица је нерестриktivна. Антецедент *судија* и релативизатор упућују на исти генерални скуп референата (на скуп судија који (не) остварује услове прописане правном нормом). У првом примеру, налази се реченица без антецедента, пошто се ради о контаминацији два услова у један. Тачније, ова реченица у дубинској структури садржи две *ако–онда* условне реченице, тј. два посебна услова која судије треба да испуне. Ради се и о два посебна референта, јер један судија, према прописима закона, не може истовремено бити члан нижег и члан вишег суда: (а) први услов: *ако судија нема двадесет пет година, не може бити члан првостепеног суда*; (б) други услов: *ако судија нема тридесет година, не може бити члан вишег суда*. У површинској реализацији правне одредбе, два генерална антецедента (потенцијалне судије нижих и потенцијалне судије виших судова) контаминирају се у једну конструкцију, а услови се разбијају у две релативне реченице. Због тежње правног текста ка економичности, нема потребе да се антецедент понавља, пошто се лако реконструиса из ширег контекста.

Ове конструкције налазимо и у *Уставу* из 1888. године, мада се у њима може реконструисати и ендоцентрични антецедент:

Привремено губе бирачко право: 1) **Који су осуђени на робију**, док се не поврате у права; 2) Који су осуђени на преступе на губитак грађанске части, за време док траје та казна; 3) **Који су у затвору или у притвору за злочинства или преступе поменуте у тачкама 1-ој и 2-ој**; (4) Који су судском пресудом осуђени што су злоупотребом своје власти, претњом, поклоном, или обећањем поклона радили за себе или за другога да буде изабран за посланика, а такође и они који су осуђени за продају својег гласа. Губитак траје докле је судска пресуда одредила. (5) **Који је под стецциштем**; (6) **Који су под старатељством**; (7) **Који су без допуштења српске владе ступили у службу стране државе**; (8) **Који су као присталице непризнатих вера осуђени за невршење грађанских и војних дужности, за време које је одредила судска пресуда** (Устав 1888: 23–24).

Привремено губе бирачко право: (1) **Који су осуђени на робију**, док се не поврате у права; (2) **Који су осуђени на преступе на губитак грађанске части**, за време док траје та казна; (3) **Који су у затвору или у притвору за злочинства или преступе поменуте у тачкама 1-ој и 2-ој**; (4) **Који су судском пресудом осуђени што су злоупотребом своје власти, претњом, поклоном, или обећањем поклона радили за себе или за другога да буде изабран за посланика, а такође и они који су осуђени за продају својег гласа**. Губитак траје докле је судска пресуда одредила (Устав 1888: 23–24).

У наведеном примеру може се реконструисати именица опште семантике *грађани*, а реченице могу се тумачити и као релативне реченице уз ендоцентрични антецедент (*сваки (грађанин)*) и као слободне релативне реченице. Овде је на делу и правно кодирање, односно линеарност и фрагментисаност правне синтагме. Општа норма наводи се тако да се прво износи општи услов (*да губи правно гласа ко испуњава наведено у закону*), и затим се, кроз коришћење амплификаторних (енумеричких) конектора, спецификују услови. Овако се остварује и линеарно читање правне норме у целини: *право гласа губи онај који (...)* и *онај који (...)* и *онај који (...)*, и тако (условно) неограничено, због рекурзивности координираних конструкција¹²⁷. С друге стране, омогућено је и фрагментарно читање сваке одредбе појединачно: 1. *право гласа губи онај који испуњава услов X*; 2. *право гласа губи онај ко испуњава услов X1*; 3. *право гласа губи онај ко испуњава услов X2* и тако даље, па читалац кога занима појединачни услов, може само на њега да се фокусира. Овде је кодирана дубинска структура основне хипотезе *ако – онда: право гласа губи (онај грађанин), ако испуњава услов X / ако грађанин испуњава услов X, онда губи право гласа*. Чување архаичне конструкције са (условно) слободном реченицом уведеном релативизатором *који*, омогућено је због инхерентних особина правног стила, односно да би се избегло понављање и да би норма била економичнија. Да се у првом примеру ради о осам посебних услова, најбоље се види у тачки 5, где се на зависноској реченици наставља независноској реченици, која објашњава докле важи ограничење права (*ограничење траје док је то прописано судском пресудом*). Да се ради о реченици са ендоцентричним антецедентом, показује последњи пример, у коме се у једној реченици појављују два услова, од којих је други са ендоцентричним антецедентом *они (грађани) који су осуђени за продају свог гласа*. Ово показује да се ендоцентрични антецедент (једна лексема или цела синтагма), може реконструисати и у другим примерима у документу.

Да закључимо. Слободне релативне реченице уведене релативизатором *који* јављају се током целог периода, али су заступљеније у предстандардном добу. У предстандардном периоду могу се тумачити као релативне реченице са имплицитним инкорпорираним антецедентом, а на крају периода као реченице са имплицитним ендоцентричним антецедентом, који се углавном може контекстуално реконструисати. Јављају се у препозицији, а доминантно реферишу о преступима. Кодирају дубинску *ако*

¹²⁷ С аспекта номотехнике члан представља довршену мисао, али структура законских норми је у XIX веку је била таква да је (начелно) постојала могућност да се услови у једној норми неограничено наводе (наравно, ради се о теоријској могућности, пошто је у конкретном закону број услова које треба остварити увек ограничен).

– онда хипотезу. Избор глаголског времена указује на јачину казне и на тежину казне у моралном смислу (потенцијал указује на тежи преступ и на јачу моралну осуду, док футур и перфекат дају информацију о свакодневним преступима и временском следу радњи). Готово равноправно користе се без корелатива или са корелативима у облику демонстративне заменице за каквоћу *такав, таква, такovo*, или демонстративних заменица за идентитет *тај, та, то* и *онај, она, оно*. Велики број ових реченица, као и белики број реченица са инкорпорираним антецедентом, пронађен је у *Устројенију гарнизоне војске*, у коме служи за кодирање строгих казни намењених војницима који прекрше прописе. Поред нормативноправног кодирања, овај тип реченица користи се у реченичним комплексима у којима се кодира идеолошки поглед на статус казне и преступа у XIX веку. На крају века, доминира нормативноправно кодирање, пошто се ове конструкције користе да би се остварила економичност правног прописа, те истовремено линеарно и фрагментарно читање правног текста.

5.3.4. Статус рестриктивних и нерестриктивних реченица у административно-правном језику XIX века

Према „opsegu referenta riječi” релативне реченице деле се на: (а) рестриктивне (атрибутске), које „sužavaju opseg referenta imenske riječi” (Кордић 1995: 25); (б) нерестриктивне (апозитивне), које немају утицаја на семантички опсег референта (Ковачевић 1998: 182; Кордић 1995: 25–26; Миновић 1987: 89–92; Русимовић 2014: 45; Стевановић 1969: 815–833; Силић, Прањковић 2007: 365; Пипер и др. 2018: 224–238; Урошевић 2015: 60–65). Нерестриктивне реченице уводе додатну информацију о антецеденту и може се изоставити без последица на семантичком плану (Кордић 1995: 29). На одређивање рестриктивности, односно нерестриктивности утичу многи језички и ванјезички фактори (Кордић 1995: 25–34, 65–112; Русимовић 2014: 49–50). Леман (Lehmann) релативне нерестриктивне реченице дели на нерестриктивне реченице континуативног типа и на нерестриктивне реченице парентетичког типа (Русимовић 2014: 67). Континуативне нерестриктивне реченице имају исту информативну вредност као надређена реченица, те су важне за изградњу дискурса. Парентетичке нерестриктивне реченице носе информацију која је мање битна, па се могу изоставити, а да текст буде подједнако информативан (Кордић 1995: 100; Русимовић 2014: 67 – 68; Урошевић 2015: 64).

Форићност антецедента важан је фактор за одређивање рестриктивности и нерестриктивности. Релативне ендофоричне заменице (оне које упућују на односе унутар текста) анафорски упућују на следеће начине: (а) референцијална анафора – упућује на антецедент, а преко њега на конкретан ентитет или концепт и кореференцијална је са антецедентом; (б) концептуална анафора упућује само на концепт (денотат) и она је са њим није кореферентна, већ само дели исто значење; (в) формална анафора упућује само на форму (Русимовић 2014: 57–58). У оквиру релативних клауза, Тања Русимовић разликује два типа упућивања: (а) унакрсну ендофору, односно „укрштање анафоре и катафоре”, при чему релативизатор прво анафорски упућује на антецедент, а антецедент катафорички упућује на садржај релативне клаузе; (б) удвојену или ланчану анафору, код које релативизатор прво анафорички упућује на антецедент одређен детерминатором, а детерминатор даље упућује на претходни контекст. Овај тип анафоре карактеристичан је за нерестриктивне реченице (Русимовић 2014: 59–60).

Са аспекта нормативноправног кода, релативне рестриктивне реченице јако су важне у организацији правног текста, јер из скупа свих доступних ентитета издвајају оне који подлежу законским нормама. У случају да су део стипулативних дефиниција,

одређују карактеристике које одређени ентитет мора да има да би потпадао под скуп дефинисан законом. Некад нов ентитет постаје такав захваљујући закону (на овој основи почивају све државне институције, које тек кроз законе добијају своју дефиницију). Из тог разлога, у законима релативним рестриктивним реченицама детерминишу се и неке лексеме из општег језика, јер се њихово правно и њихово опште значење не поклапају у потпуности. Тачније, њихово значење у језику права сужено је у односу на њихово значење у општем језику:

Јавне су оне школе, које отварају и о свом трошку издржавају: општине, срезови, окрузи или држава. Приватне су оне школе, које отварају и издржавају приватна лица, поједине задужбине (фондови) или поједина удружења (Стенографске белешке, Предлог закона о народним школама, 229); Општина, у којој има најмање 40 деце за школу, дужна је отворити основну школу (Стенографске белешке, Предлог закона о народним школама, 230); У основну школу примају се деца, која 1 септембра те године не буду млађа од 6 ни старија од 10 година (Стенографске белешке, Предлог закона о народним школама, 230); За вишег учитеља може бити постављен учитељ, који је положио виши учитељски испит или професорски приправник, који је положио професорски испит или виши учитељски испит (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 235).

У антецеденту могу се јавити и удвојене именице, што је карактеристика административно-правног стила (Кликовац 2008: 80–81; Тошовић 2002: 370). Релативном рестриктивном реченицом издваја се подскуп на који се односи пропис:

Сверху тога онъ е дужанъ надзиравати надъ Судовима Примирителнымъ Села, и чувати се добро да се не мѣша у дѣла Ц'ерквѣи и школа Селски, и да не дирне у приходе и землѣ, и да не дирне у приходе и землѣ, коє завьсе одъ други побожны заведенія [→ и да не дирне у приходе и земље –]; Онъ не може држати у затвору никога дуже одъ 24 сахата, но онъ ће шияти къ Суду Окружному распре и парнице коє бы се могле породити у нѣговомъ срезу, и обрати ће се къ Началнику Полициѣ Окружне, ако ова дѣла у Полицију спадаю [→ но он ће шиљати к Суду Окружному распре и парнице, односило би се на све парнице, а не само на оне у одређеном срезу]; Князь и членови фамилиѣ князжеске ослобођени су одъ давања данка на куће и зданія, у коима пребываю, но плаћаю на остало непокретно свое иманѣ и налоге казни народной, као и остальї народъ (Устав 1835: 4) [→ Къяз и членови фамилије кнажеске ослобођени су од давања данка на куће и зданија, но плаћају на остало непокретно своје имање и налоге казни народной, као и остали народ].

У последњем примеру релативна рестриктивна реченица служи да кодира информацију важну са аспекта нормативноправног кода, тј. да се порез не плаћа само на куће и здања у којима се живи. Да се порез плаћа на остала здања, додатно је наглашено супротном реченицом уведеном везником *но*, која на дубинском нивоу кодира хипотезу алтернативну примарној правној норми. Изостављањем рестриктивне реченице, добило би се потпуно друго значење, јер би се имплицирало да се порез не плаћа на куће и здања, али да се плаћа на другу врсту непокретних имања.

Општи детерминатор упућује на подскуп који задовољава одређене критеријуме и доприноси рестриктивности. Упућује катафорички на релативну реченицу (Русимовић 2014: 129–132). У неким случајевима општи детерминатор не доприноси рестриктивности, јер је реченица рестриктивна и када се он изостави, што показују трансформације. Његов задатак је емфатичко истицање рестриктивности релативне реченице (Русимовић 2014: 130):

У свима сучајима у којима према одредбама овога Устава имају да се изаберу Краљевски намесници, Министарски савет ће привремено вршити под својом одговорношћу уставну Власт Краљевску (Устав 1888: 20) [→ У случајевима у којима према одредбама овога Устава имају да се изаберу Краљевски намесници, Министарски савет ће привремено вршити под својом одговорношћу уставну Власт Краљевску]; (...) за којї невредимостъ дужанъ е емствовати Къязу и Совѣту, по потреби ради благостоянїя народногъ, давати, а и са свима Агенцијма, коє бы се у Иностраннымъ Државама завеле, сношенїя имати (Устројеније III 1839/40: 31) [→ за којї невредимост дужан је јемствовати Къязу и Совјету, по потреби ради бласотојанија народног, давати, а и са Агенцијама, које и се у Иностранним Државама завеле, сноженија имати]; Сви вообщѣ пакъ Чиновници, кои принадлеже овой Канцелларїи, дужни су у подне у по'ноћи потрчати у Канцелларїю ради спасенїя явны дѣянїя, кадъ се у ньой самой, или близу нѣ пожаръ появи; само оному отъ ны, кому е кућа и обиталище у оно исто време одъ пожара у опасности, слободно е изостати и забавити се о својой неволѣи (Устројеније III 1839/40: 35) [→

Чиновници, који принадлеже овој Канцеларији, дужни су у по ноћи потрчани у Канцеларију ради спасенија јавни дјејанија (...); (...) Примати, чувати, точно и вѣрно руковати свима приходима земаљскимъ, кои ће быти законима опредѣлени, и за принманѣ предани, како што су данакъ и друга даянїя, приходи одъ ђумрука, скела, арендїи одъ добара, као земаля, зданїя правителственны и проч. [→ руковати приходима земаљским, који ће бити законима опредѣлени и за примање предани]; Сва дѣла, коя у кругъ дѣятелности Попечителя Правосудїя спадаю, предават ће у се се у исто Оддѣленїе, гди ће се подъ управленїемъ и надзыранїемъ Началника израђивати и преправляти (Устројеније IV 1839/40: 51) [→ Дела, која у круг дејателности Попечителя Правосудија спадају, предаватће се у исто Одељеније (...)]; Свакій званичний листъ, кои се по дѣлу државноме у истомъ Оддѣленїю изради, мора снабдѣвенъ быти подписима оны Лица, кои га израде (Устројеније IV 1839/40: 52) [→ Званични лист, који се по делу државноме у истом Одељенију изради, мора снабдевен бити потписима оны Лица, који га израде.]; (...) и по томе да свако Попечителство и свака Власть, коя лица за службу представляла буде, свагда назначую, откуда є за службу представлѣно лице, какове є науке свршило, каквогъ є вла даня и чимъ се до онда занимало (Указ 12.(Пр.) 1839/40: 242) [→ и по томе да Попечителство и Власт, која лица за службу представила буде, свагда назначую (...)]; Свако мушко и женско дете, које живи у Србији, дужно је да сврши основну школу (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 230) [→ Мушко и женско дете, које живи у Србији, дужно је да сврши основну школу].

У трећем примеру између детерминатора и антецедента налазе се две партикуле, што је одлика предстандардног периода (*сви вообщѣ пакъ Чиновници*).

Релативне реченице уз антецеденте детерминисане придевским атрибутима могу бити рестриктивне:

(...) него ий валя онай часъ са свима нѣинимъ стварма, съ коньма и другимъ, кое су довели, животиняма натрагъ у оностранску земљу, изъ кое су дошли, вратити (Уредба (29) 1841/45: 68) [→ натраг у оностранску земљу вратити, значило би у било коју страну земљу, не нужно у земљу из које су дошли]; Князь има право, не одобрити свакогъ закона и уредбе одма, како му ий поднесе, државный Совѣтъ првый и другїй путь. Но почемъ му ий поднесе и трећїй путь съ новымъ исцрплѣнымъ доказателствима, коя не иду на пагубу народа, или противу Устава дражвнога, онда ий Князь одобрава; у противномъ случаю пакъ не одобрава ий (Устав 1835: 4) [→ Но почем му и поднесе и трећи пут с новим исцрпљеним доказателствима, онда и Кнез одобрава].

У другом примеру трансформ не значи исто што и исходнишна реченица, јер подразумева две врсте доказа: *и оне који иду на штету народа, или противу устава, и оне који не иду на штету народа, ни против устава*. Рестриктивном реченицом имплицирано је да су искључени сви докази који иду на штету народа или су против устава (или који задовољавају оба ова услова). У овом примеру кодира се информација важна са правног становишта, али и идеолошки важна информација.

Показна заменица *онај, она, оно* може се користити уз рестриктивну реченицу, али не мора доприносити рестриктивности (Русимовић 2014: 122–123). Детерминатор анафорички и трансфрастички упућује на претходни контекст:

Но онај карантинистъ, о комъ се сумня, да є по болести, у којој лежи, кужанъ, или кои є зато одъ своє дружине одвоєнъ, што є у тежку, злоћуду и прилѣпливу болестъ пао, мора, пошто оздрави, наново карантинирати (...) (Уредба (29) 1841/45: 75–76) [→ Карантинист, о ком се сумња, да је по болести, у којој лежи, кужан, или који је зато од своје дружине одвојен (...) мора се наново карантинисати (...)]; Само оваки и овако исписани и подписани пасоши има ће силу и важность, по томе ће и погранична мѣста, као што су карантини, састанцы и скеле, само онимъ лицама, коя имъ оваке пасоше буду показала, дозволити, да могу за границу прећи (...) (Уредба (36) 1841/45: 146–147) [→ Само оваки и овако исписани и подписани пасоши има ће силу и важност, по томе ће и погранична места, као што су карантини, састанцы и скеле, само лицима, која оваке пасоше буду показала, дозволити, да могу границу прећи – (...) *по томе ће и погранична места, као што су карантини, састанцы и скеле, само лицима дозволити да могу границу прећи (...)].

У последњем примеру реченица је семантички бесмислена кад се изостави релативна реченица.

Реченица може бити детерминисана показном заменицом и предлошко-падежном конструкцијом. Релативна реченица уз њу може бити рестриктивна:

Малолетанъ Князь стои подъ титорствомъ майке своє и оны лица изъ Државнога Совѣта, коя Князь отаць у тестаменту своємъ одреди (Устав 1835: 5) [→ *Малолетан Къяз стоји под титорством мајке своје и они лица из Државнога Совјета].

Уколико би се рестриктивна реченица изоставила, цела конструкција би била неграматична. Показна заменица не би имала на шта да упути катафорички (или би се претпоставило референцијално читање, односно упућивање на лица већ поменута у претходном контексту, што законодавно-правни стил допушта само по изузетку).

Уз антецедент може се наћи и показни детерминатор за квалитет *оваков*, *овакова*, *оваково* (РМС III: 892). Он катафорички упућује „на особину и квалитет некога/нечега у поређењу с неким/нечим” (Русимовић 2014: 125), те доприноси рестриктивности реченице. Овај показни детерминатор користи се уз различите типове релативизатора, не само са релативизатором *који*:

У оваковымъ мѣстима, гдѣ є гора редка, и гдѣ се и нужнымъ само употребленіемъ лако утаманити може, нужно є, да се настои, да се млади шумари подижу, и ови нипошто недираю (...) (Уредба XII 1839/40: 102) [→ У местима, где је гора ретка, и где се и нужним само употребљењем лако утаманити може, нужно је, да се настоји (...)].

Одрични антецедент доприноси рестриктивности реченице, пошто служи као критеријум којим се издваја неки подскуп апстрактног скупа:

Князь не одговара ни за какво дѣло владѣніани правлѣнія, за која одговараю остале власти Србске, свака по свомъ одѣлѣнію; зато не може нико ни тужити ни судити Княза Србскога за иста дѣла, коима є свакој одређено своє дѣло (Устав 1835: 4) [→ Кназ не одговара ни за какво дело владјенијани правлѣнија (...)].

Рестриктивном реченицом имплицира се да постоје два типа задужења – задужења за које је одговара владар и задужења за које владар није одговоран. Елимисањем рестриктивне реченице добио би се другачији смисао (да кнез не одговара ни за једно дело).

Антецедент детерминисан одричном заменицом у примеру који следи има само емфатичку улогу:

Одѣленіє свакогъ одъ нѣи быт’ће раздѣлено на вышше бироа и счѣненія, и свако званично писмо, проистичуће одъ свакогъ изъ нѣи по дѣлу државному, морат’ће быти снабдѣвено нѣинымъ надлежнымъ подписомъ; и свѣрху тога никакво дѣло, коє бы се тичало бироа нѣине взаимне независимости, неће моћи получити свогъ извршенія, безъ да є предходително противподписано чрезъ Началника бироа (...) (Устав 1838: 4) [→ и свѣрху тога дело, које би се тичало бироа нѣине взаимне независимости, неће моћи получити свог извршенија, без да је предходително противподписано чрез Началника бироа].

Ненумерички квантификатор у антецеденту употребљава се уз рестриктивну релативну реченицу, која кодира информацију важну са аспекта нормативноправног кода:

Князь има право, држати при себи ради совѣтованя у свомъ Кабинету и подъ именовъ: „Княжескога Совѣта“ выше лица, коя самъ нађе за најспособнѣи и најдостойнѣи; но та лица не могу у исто време бити и членовима државногъ Совѣта (Устав 1835: 4) [→ Кназ има право, држати при себи ради совјетовања у свом Кабинету и под именом Књажескога Совјета више лица; но та лица не могу у исто време бити и членовима државног Совјета / Кназ има право, држати при себи ради совјетовања у свом Кабинету и под именом Књажескога Совјета лица, која сам нађе за најспособнија и најдостойнија; но та лица не могу у исто време бити и членовима државног Совјета].

Ненумерички квантификатор *више* указује и на идеолошко кодирање, јер се кнезу одобрава да држи онолико саветника колико сматра да је потребно.

Неодређени детерминатив (*каков*, *какова*, *каково*) може се наћи уз антецедент:

Судъ Селскій морат’ће шилѣти къ Суду Окружѣя, когъ онъ сочинява часть, еданъ процесъ, већій одъ 100 гроша, и суђенѣ каквогъ пресупленія, коє заслужує казнъ већу одъ 10 урадаца штапова, и тужителя и бранеѣг’ се (Устав 1838: 5) [→ Суд Селски морат ће шилѣти к Суду Окружија, ког он сачињава част, један процес, већи од 100 гроша, и суђење преступленија, које заслужује казн већу од 10 урадаца штапова, и тужитеља и бранеѣг се].

Неодређени детерминатор не доприноси рестриктивности, већ има емфатичку улогу. Њиме се један преступ издваја од других који не задовољавају критеријум дат у релативној реченици.

Показна заменица *такав, таква, такво* (*таков, такова, такovo*) користи се уз рестриктивне релативне реченице када упућује анакатафорички (катафорички на релативну реченицу и анафорички на претходни контекст):

По томе ће обштине из средине своје изнаћи и изабрати такове људе за Председателя и Членове Примирителног Суда, **кои су сеу претходећој точки изложенимъ свойствама и добродѣтелима отликовали**, па тымъ себи нужно уваженіе и повѣреніе кодъ Народа већ придобили (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 237) [→ ? По томе ће обштине из средине своје изнаћи и изабрати људе за Преседателя и Членове Пирмирителног Суда, који у претходећој точки изложенимъ својствима и добродјетелима отликовали, па тим себи нужно уваженије и повереније код Народа већ придобили].

Изостављање релативне реченице довело би до семантички чудне конструкције, пошто се лексема *људи*, која има генеричко значење, везује за одређени скуп (*председатеља и членове Примирителног суда*), те се демостративном заменицом сугерише да је скуп свих људи сведен на подскуп дефинисан рестриктивном реченицом.

Уз јединствени референт користи се нерестриктивна реченица (Кордић 1995: 64–66; Павловић Јовановић 2021б: 38)¹²⁸. Обично се нерестриктивна релативна реченица користи када су у антецеденту правна решења и документи. У корпусу преовладава нерестриктивна реченица континуативног типа, пошто се износи податак о материјалној садржини документа/прописа, што је важна информација с гледишта нормативноправног кодирања:

Указъ отъ 20. Ноемврія 1842. В. № 154. коимъ се уничтожава купленъ жита у Обштинске кошеве (Зборник 1845: садржај); Рѣшеніе одъ 18. Марта 1843. В. № 383. коимъ се 20. Членъ Устроєнія пограничны Састанака преиначава (Зборник 1845: садржај).

Ако је дат само генерички назив документа, није јасно да ли се ради о рестриктивној или нерестриктивној реченици, зато што је за такво разрешење потребан контекст, који је нама недоступан:

Где бы пакъ последний Князь одъ садашнѣ княжеске фамиліе ОБРЕНОВИЋА изоставіо то учинити, а оно државный Совѣтъ и Скупштина народна бираю најспособнѣга и најдостоинѣга мужа између себе и моле обштеноародно Султана, да призна и потврди нѣга у наследственомъ достоинству Княза Српскога сходно *берату*, **кои є дарованъ Князу МИЛОШУ ТЕОДОРОВИЋУ ОБРЕНОВИЋУ 7^{га} Ребюль-Евеля 1246. године по турскомъ календару** [→ (...) моле обштеноародно Султана, да призна и потврди њега у наследственномъ достоинству Књаза Српскога сходно берату].

Трансформација показује да је реченица потпуно граматична уколико се изостави релативна реченица. Тумачење реченице може бити двојакo: (а) реченица је нерестриктивна, а адресантима је познато из контекста о ком се берату ради; (б) ради се о рестриктивној реченици, којом се један одређени брат издваја од више брата који су даровани кнезу Милошу Обреновићу (у периоду између 1829. и 1830. године турски султан издаје три хатишерифа).

Јединственост референта везује се и за институције, које су јединствене установе тог типа у држави, округу, општини или срезу. Реченица која се уз њих уводи је континуативног типа, јер се реферише о информацијама важним с аспекта нормативноправног кода, обично о дужностима одређене институције:

Законъ о располагању данка на народъ за сваку годину не може се издати безъ одобрєнія народне Скупштине, **коя ће се тога ради сваке године сазивати, и коя ће састављна быти изъ сто найодабрании, найразумнии, и народно повѣреніе найвећма заслужуюћи Депутата** (Устав 1835: 4).

Придев *исти*, који катафорички упућује на релативну клаузу и анафорички интрафрастички упућује на раније поменут апстрактни ентитет, доприноси тумачењу релативне реченице као нерестриктивне реченице парентетичког типа:

¹²⁸ У току израде докторске дисертације објавили смо рад „Нерестриктивне релативне реченице у административно-правном стилу српскога језика 19. века (прелиминарна истраживања)“, *Verba iuvenium*, Пловдив, Универзитетско издаваштво „Пајсије Хиландарски“, 2020, 33–47.

Лице Князя Србскогъ свето є и неприкосновено; Князь не одговара ни за какво дѣло владѣніни правлѣнія, за коя одговараю остале власти Србске, свака по свомъ одѣлѣнію; зато не може нико ни тужити ни судити Князя Србскога за иста дѣла, **коима** є свакој одређено своє дѣло (Устав 1835: 4).

Синтагма *иста дела* упућује анафорски на претходни контекст. Нерестриктивна реченица је парентетичког типа и може се изоставити без икаквих последица по значење надређене реченице (*зато не може нико ни тужити ни судити књаза србскога за иста дела*). Релативна реченица је у дистантном положају у односу на антецедент. Морфолошки облик релативизатора (датов множине релативизатора *који*) отежава декодирање антецедента, јер је могуће двоструко разрешење: (а) **ни судити књаза србскога за иста дела, којима (делима) је свакој одређено своје дело*; (б) *ни судити књаза србскога за иста дела, којима (властима) је свакој одређено своје дело*. Контактни положај лексеме *дело* и релативизатора упућује на прво читање. Међутим, оно је граматички бесмислено, те се ради о другој могућности. Компликоване структуре, тешке за декодирање, одлика су предстандардног периода.

Пример релативне нерестриктивне реченице континуативног типа налазимо и у *Грађанском законнику*. У примеру који следи јако је важна, с гледишта правног кодирања, информација да се *добра воља правног субјекта* мора доказати да би била уважена:

Твоє право можеш и другоме уступити, и то зависи од твоє добре воље, **коя се у сумњь непредполаже**, но мора се доказати (Грађански законик 1844: 5) [→ Твоје право можеш и другоме уступити, и то зависи од твоје добре воље].

Нерестриктивна реченица може се везати и за нумерички квантификатор. Најчешће је то случај када се одређује број лица која ће бити у неком државном органу. Нерестриктивном реченицом кодира се информација која је важна са аспекта нормативноправног кода, односно њоме се реферише о дужностима изабраних чиновника. Најчешћа улога нерестриктивних реченица континуативног типа у административно-правном стилу јесте кодирање важних елемената нормативноправног кода. Њихово изостављање не доноси последице на ни семантичком ни граматичком плану. Међутим, доводи до погрешних тумачења у оквиру нормативноправног читања, те су ове реченице, у оквиру конвенција административно-правног стила, неиспустиве (Павловић Јовановић 2020а: 38–45):

У случаю, кадъ бы Князь умрео, или одрекао се достоинства, или кадъ бы био малолѣтанъ, то поставля државный Совѣтъ три намѣстника, **кои ће у име и у мѣсто Княза управљати Србиомъ по гласу овогъ Устава и по надзираніемъ државнога Совѣта, кому се и о томъ заклеті мораю** (Устав 1835: 5) [→ У случају, кад би Кназ умрео, или одрекао се достоинства, или кад би био малолетан, то поставља државни Совјет три наместника].

Две нерестриктивне релативне реченице долазе једна за другом, обе су континуативног типа и обе се односе на дужности и процедуралне радње, које се морају испунити. Начелно би било могуће изостављање друге релативне нерестриктивне реченице: *три наместника, који ће у име и у место књаза управљати Србијом по гласу овог Устава и по надзиранијем државнога Совјета*. Међутим, када се реченица изостави, губи се значење процедуралности и ритуалности правних радњи, што је важно истаћи са гледишта нормативноправног кода. Полагање заклетве је ритуални чин, али и законски важна процедура, јер без овог формалног корака акције намесника неће бити правно валидне.

Парентетички употребљене нерестриктивне реченице везују за идеолошко кодирање (Павловић Јовановић 2020а: 39–40), што илуструју три примера која ћемо навести:

Будући да су се одъ времена обнародованогъ Устава Националногъ, **коимъ се Срби у своимъ добрама обезбѣђаваю**, многе тербе поради земаля противъ садашњи притяжателя кодъ Судова одъ разны времена и изъ разны основа на повраћаи появились (...) (Закон XIII 1839/40: 103) [→ Будући да су се одъ времена обнародованогъ Устава Националногъ многе тербе поради земаля противъ садашњи притяжателя кодъ Судова одъ разны времена и изъ (...) 40 разны основа на повраћаи появились (...)]; (11) (...) да тай законъ никоимъ начиномъ не носи диранѣ у законна права господствованія моє високе Порте, **коя** є

Господарь Земль (Устав 1838: 3) [→ (...) не носи диранѣ у законна права господствованія мое высоке Порте]; Но никад не може бити изабран за Књаза србског нико од фамилије и потомства Карађорђевићева, на које је бачено проклетство народно (Устав 1869: 6) [→ Но никад не може бити изабран за Књаза србског нико од фамилије и потомства Карађорђевићева]¹²⁹.

Порта је јединствена институција на нивоу Турског царства. Релативна нерестриктивна реченица кодира идеологему, којом се наглашава да је *Порта врхунски господар земље*, што имплицира да је добијена аутономија само условна и да је Србија и даље формално део Отоманског царства. У случају *Устава Националног*, контекстуално је јасно да се ради о *Турском уставу*, који је непосредно пре тога донет, а релативном нерестриктивном реченицом само се наглашава његова правна снага. Пример са *фамилијом и потомцима Карађорђевићим* мало је комплекснији и, условно, допушта два читања: (а) рестриктивно, када су изузети од избора за кнеза само они чланови породице Карађорђевић на које је бачено проклетство; (б) нерестриктивно, читање, по коме се изузимају *сви чланови породице и потомства Карађорђевића јер је на све бачено проклетство*. Пошто је пример из Устава донетог за време Обреновићева (1869), јасно је да се ради о нерестриктивном читању, које илуструје идеолошки однос једне династије према другој.

Парентетичке нерестриктивне реченице користе се и у примерима у којима се износе правна начела XIX века. Посебно се истиче начело права и праведности, које се очекује од свих грађана Кнежевине Србије, која улази у ред европских грађанских држава XIX века. Овакав је пример из *Грађанског законика* Јована Хацића:

У Законику овомъ прописани су закони грађански као постојана правила ради правде и правиче, коя се од свакога Србина према брату своје Србину у узаямнымъ своимъ посебнимъ правима и дужностима изискуе (Грађански законик 1844: 1) [→ У Законику овом прописани су закони грађански као постојана правила ради правде и правиче].

Да закључимо. Што се тиче употребе рестриктивних и нерестриктивних релативних реченица, нису примећена одступања у односу на савремени језик. Рестриктивне релативне реченице служе за нормативноправно кодирање, јер се њиме издвајају критеријуми по којима неки појам добија релевантна обележја у правном смислу. На овај начин дефинишу се појмови са општим значењем. Релативне нерестриктивне реченице могу бити континуативног типа и тада имају важну улогу с нормативноправног аспекта. Релативне реченице парентетичког типа везују се за идеолошко кодирање. Нерестриктивне релативне реченице обично се користе уз антецеденте који означавају појединачне ентитете и нису карактеристика административно-правног језика у целини.

5.3.5. Релативне реченице са ендоцентричним антецедентом уведене релативизатором који

Код релативних реченица са ендоцентричним антецедентом елидира се именица из структуре антецедента, при чему функционалним транспонованњем детерминатор преузима улогу супстантивног антецедента (супстантивата). Реконструкција антецедента могућа је или из контекста или на основу ширег знања о свету (Русимовић 2014: 175–176). У корпусу доминирају реченице са неререференцијалним демонстративним заменицама у функцији антецедента (Русимовић 2014: 177–184), што је повезано са инхерентним особинама административно-правног стила, за који није карактеристична референцијалност.

Пронађене су реченице са ендоцентричним антецедентом додатно детерминисане универзалним квантификатором *сваки* или *сви*, који има интензификаторску улогу:

¹²⁹ Исти примери и реконструкције налазе се и у Павловић Јовановић (2020: 39–40).

Предписаніє свима Попечительствама одъ 15. Ноемврія 1840. В. №2265. Да свакій онай [човек], кои што на правителственномъ зданію, као: пенцеце и друге ствари поквари, самъ и оправи (Зборник 1845: садржај); да ће свакій онай [човек], кой безъ дозволенія, ма у комъ случаю родну гору секао буде, казнѣнъ быти (Предписаније (5) 1840/45: 4); да свакій онай [човек], кои каковогъ мангупа нађе или увати, дужанъ буде исто одма кмету свомъ явити (Предписаније (11) 1840/45: 12); Сви они [посланици], који су противни једној одредби у овом законском предлогу, говоре и правдају то тиме, што кажу (...) (Стенографске белешке 1899: дебата, Председник Министар. Савета. Министар Иностраних Дела).

Недетерминисане реченице са ендоцентричним антецедентом обичне су у грађи. У улози супстантивата налазе се демонстративне заменице *онај, она, оно*, које анафорски упућују на део реченице у коме се налази лексема на коју се односе и катафорски упућују на саму релативну реченицу:

Дошљакъ, кому су две године, одъ како се є доселио, већ протекле, записує се у данакъ плаћаюћи глава, као што се онај, кому речено време јоштъ истекло ніє, у рубрику данакъ неплаћаюћи глава уписує (...) [→ као што се ОНАЈ ДОШЉАК, кому речено време јошт истекло није, у рубрику данак неплаћајући глава уписује (...)].

Када у претходном контексту није издвојена именица на коју се реферише, демонстративна заменица упућује катафорички (Русминовић 2014: 177–178). Такав је случај са демонстративним заменицама за идентитет. Из контекста може се реконструисати лексема *човек* или нека лексема специфична за контекст закона у коме се налази релативна реченица (*службеник, чиновник*):

Мртваца, кадъ буде да се визитира, нека диже и преврће онај, кои се съ упокоснѣмъ јоштъ за живота му бы помѣшао, или изложенъ съ нѣмъ колибашъ (Уредба (29) 1841/45: 78) [→ Мртваца, кадъ буде да се визитира, нека диже и преврће ОНАЈ ЧИНОВИК, који се с упокојеним јошт за живота му био помешао (...)]; Онај, коме є Експедиція повѣрена, старатѣ се, да сва дѣла за времена, куда надлеже, отправляюсе незадржано (Устројеније I 1839/40: 27) [→ ОНАЈ ЧИНОВНИК коме је Експедиција поверена, старат ће се, да сва дела за времена, куда надлеже, отправљају се незадржано]; Онај, кои у опасно, кужно на границы, време, кадъ є стражана кордону најяча, крадомъ или силомъ у ову страну преко кордонске линіє пређе, прекимъ ће се Судомъ осудити и погубити (Правила (30) 1841/45: 125) [→ ОНАЈ ЧОВЕК, који у опасно, кужно на границы, време, кад је стража на кордону најјача, крадом или силом у ову страну преко кордонске линије пређе, преким ће се Судом осудити и погубити]; Онај, кой ніє Србинъ рођенѣмъ, или кой не бы бы приміо качества Сербина по уредбама; кой не бы стигао возрастъ одъ 35; или кой не притяжава добра недвижими, неће моћи сочинявати часть Совѣта народногъ, ни быти считаємъ у число нѣгови Членова (Устав 1838: 2) [→ Онај човек/грађанин, који није Србин рођењем, или који не би био примио качества Сербина по уредбама, који не би стигао возраст од 35, или који не притјажава добра недвижими, неће може сочињавати част Совјета народног (...)].

У последњем примеру антецедент *овај* везује се за четири релативне реченице у координираном односу. Све четири реченице садрже информације битне са аспекта нормативноправног кодирања, пошто изражавају четири услова које чиновник мора да испуни да би био члан Совјета. На дубинском нивоу, могу се реконструисати три условне реченице, што показује употреба потенцијала и негираног презента у релативним реченицама: *ако неко није Србин рођењем, или ако не би био примио качества Сербина по уредбама, или ако не би имао 35 година, или ако не би имао непокретна добра, неће моћи да буде део народног Совјета*. Трансформација у условну реченицу, могућа је када је релативна реченица са ендоцентричним антецедентом у препозицији: *онај који у кужно време крадом пређе преко кордонске линије, осутиће се и погубити преким судом* → *ако неко у кужно време крадом пређе преко кордонске линије, онај ће се осудити и погубити преким судом*. Обично се антецедент реконструује из контекста, на кога анакатафорички упућује показна заменица. Некад је могућа реконструкција именица са општим значењем као што су *човек, грађанин* или *чиновник*.

Ендоцентрични антецедент обично се изоставља, када се у истој реченици налази појам на кога анафорски интрафрастично реферише демонстративна заменица:

Три Директора имат'ће у Марту и Априлију сваке године чинити изводъ своју дѣла, коя су вођена у нѣныма собственныма Канцелларіяма, и у **оныма, коє су нѣима подчинѣне**, съ єднѣмъ изложеніємъ

доказателнымъ, и представити га снабдѣвена њиными печатима и њиными подписима, као и подписомъ Началника сѣченія, на испитъ Совѣта Провинціе [→ (...) и у онима Канцеларијама, које су њима подчињене] (Устав 1838: 4).

Ендоцентрични антецедент може се односити и на неживе ентитете. Упућивање је анакатафоричко, анафоричко интерфрастичко у односу на контекст надређене реченице и катафоричко у односу на релативну реченицу:

Три Директора имаг'ће у Марту и Априлију сваке године чинити изводъ своју дѣла, која су вођена у њиными собственными Канцеларијама, и у онима, које су њима подчинѣне, съ еднимъ изложеніемъ доказателнымъ (...) [→ и у онима Канцеларијама, које су њима подчињене].

Ендоцентрични антецедент може бити и редни број, а изостављена именица може се реконструисати из контекста:

Ако се која парнична страна у парници позове на **другога, који је дужанъ њоу у праву заступити и заштитити**, то и овај ваља на Судъ да се позове (Устројеније XXV 1840/1840: 191).

Општа заменица *свако* у функцији ендоцентричног антецедента упућује неререференцијално катафорички (Русимовић 2014: 182):

Свако дете рођено у Србији или изванъ Србије, а одъ Србина изъ Србије; свакиј у време обнародовања овогъ Устава у Србској служби, у Србији и изванъ Србије налазећий се чиновникъ или служителъ христіанскогъ вѣроисповѣданія, **свакиј кому је десетъ година прошло**, одъ како се у Србији налази, или који непокретна добра у њој има, сматра се за Србина, и има право, уживати Србско државно грађанство (Устав 1835: 10).

Из контекста реконструише се лексема *грађанин* или *човек*: **СВАКИ ЧОВЕК/ГРАЂАНИН кому је десет година прошло од како се у Србији налази, или који непокретна добра у њој има сматра се за Србина**.

Да закључимо. У оквиру реченица са ендоцентричним антецедентом највише је примера са демонстративном заменицом за лице (*онај, она, оно*). Демонстративна заменица може додатно бити интензификована општом заменицом *све* или *сваки*. Најчешће се из контекста реконструишу именице *човек, грађанин, чиновник*. Упућивање је обично неререференцијално катафоричко, мада се срећу и примери анакатафоричког упућивања. Као супстантивати могу се јавити и универзални квантификатор и редни број.

5.3.6. Релативне реченице са посесивним значењем

У предстандардном периоду посесивност се, поред посесивног релативизатора *чији*, изражава посесивним релативизатором *који* (Кашић 1968: 125; Куна 1970: 268; Јерковић 1972а: 204; Јерковић 1976: 96; Младеновић 1964: 142–143; Херити 1983: 298). Херта Куна ово објашњава утицајем руске и рускословенске синтаксе (1970: 268). Томислав Маретић каже да се релативизатор *који* са посесивном заменицом може наћи у три позиције: (а) иза именице на коју се односи у дистактном положају (ретко); (б) између предлога и именице; (б3) испред именице која је уведена предлогом. Према Маретићу, употреба посесивне заменице *чији* у Вуковом и Даничићевом језику била је ограничена на мушки род једине (1899: 468–469; Ковачевић 1998: 194).

Милош Ковачевић истиче да се *који* „само у консекутивно-посесивној функцији” може заменити посесивним релативизатором *чији* (1998: 194). Између посесивних релативизатора *који* и *чији* постоји разлика на семантичком плану. Релативизатор *који* увек има позицију посесивног неконгруентног атрибута (због своје именичке природе), а *чији* има улогу „посесивног конгруентног атрибута уз постцеденту именицу” (Ковачевић 1998: 194). Аутор сматра посесивну употребу релативизатора *који* остатком из старије фазе развоја језика. Употреба релативизатора *који* у посесивној улози морфолошки ограничена је и везује се углавном за беспредлошки генитив. У току развоја српског језика релативизатор *који* у посесивној улози налазио се и у препозицији и у постпозицији у односу на антецедент (постцедент). Иницијална позиција у

релативној реченици условљена је улогом релативизатора/субординатора, док је постпозитивни положај условљен функцијом неконгруентног атрибута. Ове две функције нису увек компатибилне (Ковачевић 1998: 195).

Према Сњежани Кордић, у савременом језику постоје три могућности: (а) изражавање посесивности релативизатором *чији*, што је најчешћи случај; (б) изражавање посесивности релативизатором *који* у постпозицији у односу на антецедент; (в) изражавање посесивности релативизатором *који* у препозицији у односу на постцедент (1995: 130). Употребу релативног *који* и *чији* у административно-правном стилу XIX века бележи и Милош Луковић, истичући да се *који* употребљава спорадично, док *чији* доминира у корпусу Луковићевог истраживања (1994а: 104).

Синтаксу XIX века одликује нестабилна, неконфигурисана синтакса, која укључује и нестабилни положај неконгруентног атрибута, што се издваја као једна од особина барокног стила (Суботић 2007: 246), што отвара могућност и да се релативно *који* чешће јавља у посесивном значењу. Релативних реченица са посесивним значењем уведених релативизатором *који* нема много у корпусу, што значи да је конструкција на периферији система. Антецедент и релативизатор могу се јавити у контактном и у дистактном положају. Када су у дистактном положају, између њих могу бити уметнуте адвербијалне одредбе, глагол или неконгруентни атрибути. Уз посесивни релативизатор *који* обично се јавља супстантивни антецедент, али повремено може се наћи и ендосентрични антецедент:

(А) дистактна позиција антецедента и релативизатора:

(а1) због адвербијалне одредбе за начин и других одредби:

Председатељ ће такође дужанъ бити сваке године у одређено време посредствомъ Великога Суда подносити Попечителству Правосудія списаць свию Званичника Судейски подъ нѣговимъ руководствомъ налазећи се, съ безпристрастнымъ назначеніемъ њи ове способности, точности и прилѣжанія у отправляню званичны дѣла, моралногъ характера и владања, коєга ће се **копія кодъ Председателя подъ печатомъ чувати** [→ (...) посредствомъ Великога Суда подносити с безпристрастнимъ назначенијемъ њиове способности, точности и прилаженија у отправљању званични дела, моралногъ характера и владања, *чија ће се копија код Председатеља под печатом чувати*];

(а2) због финалне позиције глагола:

У случају одкупа свагда ће онај првенство *имати, коєга добро већу вредность узима* (Определеније XXIX 1840/40: 212) [→ У случају одкупа свагда ће онај првенство имати, чије добро већу вредност узима]; Люди, кои су наумили, изъ ове стране у ону састанка ради прећи, треба да се съ њинимъ пасошима у карантину прияве, кои ће имъ, подписавши овај, санитетскогъ пратиоца дати, когъ є **дужность, добро мотрити и чувати, да се они тамо ни на кои начинъ не помѣшаю** (Уредба (29) 1841/45: 82) [→ (...) треба да се с њинимъ пасошима у карантину пријаве, који ће им, подписавши овај, санитетскогъ пратиоца дати, чија је дужност, добро чувати и мотрити (...)]; У случају спорномъ, где бы се пытањ родило, дали є Поштанска такса право размѣрена, да ли є при приманю и отправляню стварій поступакъ по пропису точно наблюдаванъ, и есу ли условія прописана точно испунѣна, тужитель жалбу ће свою предавати Управителсуву Поштанскомъ, и ово ће се постарати, најскоріимъ начиномъ стваръ извидити и рѣшити, и ако небы рѣшеніе исто на задовольство тужителя испало, моћи ће се противъ тога Попечителству Внутренњи Дѣла тужити, съ коєга **рѣшеніемъ задовольити се мора** (...) (Устројеније (69) 1843/45: 244) [→ са чијимъ решењемъ задовольити се мора].

(Б) контактни положај:

(б1) директан:

(б1.1) супстантивни антецедент:

Налогe и упутствованія приматъ ће Судъ Великій одъ Попечителства Правосудія, подъ коєга **непосредственнымъ надзираниемъ стои** (...) (Устројеније XXVI 1840/1840: 199) [→ Налогe и упутствованија приматъ ће Судъ велики од Попечителства Правосудија, под чијимъ непосреднимъ надзирањемъ стоји (...)]; Да се одма съ почеткомъ идуће 1841. год. приступи къ прибору народногъ фонда школскогъ, когъ ће **опредѣленіе** бити то, да се изъ годишњи интереса и прихода нѣгови попуњаваю све потребе, тицаюће се дѣла школскогъ и общєга народногъ просвѣщенія (Уредба (18) 1841/45: 17) [→ Да се одма с почеткомъ идуће 1841. год. Приступи к прибору народногъ фонда школскогъ, чије ће определеније бити то, да се из годишњи интереса и прихода његови попуњавају све потребе, тицајуће се дела школскогъ и общтега народногъ просвештенија]; Човекъ, кога є **владанъ** пре паденія у погрешку, коя

га є подь Судь довела, было свагда добро и безпорочно, безь сумнѣ ѣ за єдну исту кривицу бити блажіе осуђенъ него, онаїѣ, кога є животь и пре тога быо оцрнѣнъ преступленіама и судейскимъ наказаніама (Правило (19) 1845/47: 60) [→ Човек, чије је владање пре паденија у погрешку, која га је под Суд довела, било свагда добро и безпорочно, без сумње ѣ за једну исту кривицу бити блажіе осуђенъ него, онај, кога је живот и пре (...)]; Да бы Попечительство Просвѣщенія у дужностима, коє су му нѣговимъ Устроєніємъ и Уредбомъ о явномъ училиштномъ наставленію одь 23. Септемврія 1844-е № В. 1318/№ С. 1070. предписане, лакше, болѣ, и цѣли сходніе дѣйствовати могло, нашли смо за добро, придати му у помоћ єданъ отборъ Просвѣщенія, когъ ѣ опредѣленіе бити стално и извѣстно, и кога ѣ се главна дужность состояти у томъ, да онъ, стоєћи у подручности Попечительства Просвѣщенія, подпомаже га у старанію и размышляванію о напредку (Устроєніе (27) 1845/47: 77) [→ (...) придати му у помоћ један отбор Просвѣщенія, чије ѣ определєніе бити стално и извѣстно, и чије ѣ се главна дужност состояти у том (...)]; Сва ова училишта стаятѣ подь надзираніємъ Попечительства Просвѣщенія; и за свако заведеніе поставитѣ се Управительи, кои ѣ исто руководити по пропису и правилама за то изложєныма; а по потреби и обстоятелствама поставитѣ се съ временомъ и єданъ главный Надзиратель училишта, коєга ѣ се кругъ дѣятельности прописати особенномъ Уредбомъ (Устроєніе (82) 1844/45: 316) [→ Сва ова училишта стаятѣ под надзираніємъ Попечительства Просвѣщенія; и за свако заведеніе поставитѣ се Управительи, који ѣ исто руководити по пропису и правилама за то изложєныма; а по потреби и обстоятелствама поставитѣ се с временомъ једанъ главный Надзиратель училишта, *чији* ѣ се кругъ дѣятельности прописати особенномъ Уредбомъ]; Попечительи у призрѣнію точнога извршенія дужностей по гласу Устава именовъ Княза нѣима свойственны, ради добраго правленія Землѣ и Народа, односе се непосредственно Князу, подь коєга налозима стоє (...) (Устроєніе IV 1839/40: 39) [→ Попечительи у призрєнію точнога извршенія дужности по гласу Устава именовъ Княза нѣима свойствєни, ради добраго правленія Землє и Народа, односе се непосредственно Князу, подъ чїимъ налозима стоје]; Или у стакленой цевчицы, коє се єданъ край заліє, а другїѣ край, по положєнной средствомъ ланцете уню матерїи, добро заптїє и съ воскомъ залєпи (Правила VII 1839/40: 76) [→ Или у стакленой цевчицы, чїи се једанъ једанъ крај залиє, а други крај, по положєној средствомъ ланцете у њу матерїи, добро заптїє и с воскомъ залєпи];

(б.2) ендоеентрични антецедеент:

(б.2.1) директан контакт:

Човекъ, кога є владанѣ пре падєніа у погрешку, кога га є подь Судь довела, было свагда добро и безпорочно, безь сумнѣ ѣ за єдну исту кривицу бити блажіе осуђенъ него, онаїѣ, кога є животь и пре тога быо оцрнѣнъ преступленіама и судейскимъ наказаніама (Правило (19) 1845/47: 60) [→ (...) него онај [човек], *чији* је *живот* и пре тога быо оцеђєнъ преступлєніама и судєјскимъ наказаніама];

(б.2.2) антецедеент одвоєен конгруєнтнимъ атрибутомъ:

(...) у комъ ѣ пакъ случаю и каковимъ начиномъ плату старієгъ свогъ, кога дужность одправляя, примати (Правила (23) 1841/45: 40) [→ и каковимъ начиномъ плату старієгъ свогъ, чїю дужност одправляя]; Да се одма съ почеткомъ идуће 1841. год. приступи къ прибору народногъ фонда школкогъ, когъ ѣ опредѣленіє бити то, да се изъ годишньи интереса и прихода нѣговы попуњаваю све потребе, тїацїю се дѣла школкогъ и общєга народногъ просвѣщенія (Уредба (18) 1841/45: 17) [→ Да се одма с почеткомъ идуће 1841. год. приступи к прибору народногъ фонда школкогъ, чїє ѣ определєніе бити то, да се изъ годишньи интереса и прихода њєгови попуњаваю све потребе (...)];

(б.2.3) антецедеент одвоєен двамъ конгруєнтнимъ атрибутима у постпозицији:

Будући да по гласу 60. точке Устава земальскога плаћаню данка и даєніа подложанъ є свакїѣ Србинъ, и малый и великїѣ, подь именовъ коєгъ не само родомъ Србина, но, изузимаюћи турчина исваке странне државе подданника, пребываніє и упражненіє у Срби сь надлєжньимъ одпустомъ привременно имаюћа, а къ тому свакогъ непокрєтногъ добра лишєнога, разумѣти валя свакогъ осталогъ жителя Србиє (Правила (19) 1841/45: 32) [→ под чїимъ именовъ не само родомъ Србина, но, изузимаюћи Турчина и сваке стране државе подданника, пребывање и упражненіє у Срибїи с надлєжнимъ одпустомъ привремено имаюћа, а к тому свакогъ непокрєтногъ добра лишєнога, разумєти валя свакогъ осталогъ жителя Србиє].

У некимъ случаєвима, збогъ дистактне позициє антецедеента и релативне речєнице и збогъ тога што се више лексема у надрєђєној речєници слаже у броју и роду с релативизаторомъ, тєшко је утврдити на који антецедеент се релативизатор тачно односи:

А што законодательна властъ при определѣиваню речєнога Закона и недостатакъ редовнога изслѣдованія у изятїє ставити нїє хотєла, у томє є свой узрокъ и основъ имала, кога сталность и садъ стои (Толковање (90) (Пр.) 1844/45: 358–359) [→ А што законодательна властъ при оредєливаню речєнога Закона и недостатакъ редовнога изслєдованія у изятїє ставити нїє хотєла, у томє је свой узрокъ и основъ имала, чїа сталность и садъ стоји].

Због финалне позиције глагола и због тога што је релативизатор *који* у генитиву једнине, не може се само на основу конгруенције одредити на који се антецедент односи релативизатор (*чија сталност? – сталност закона? сталност узрока? сталност основа? сталност недостатка? сталност изследованија?*). На основу контекста и значаја именице *закон*, као и лексичко-семантичког односа лексема *закон* и *сталност*, може се претпоставити је именица *закон* антецедент. Дистактни положај и облик релативизатора декодирање поруке чине отежаним.

Обично се релативизатор налази у мушком роду једнине, али су и пронађени примери релативизатора у средњем роду једнине:

Будући да ће при свима оваковима заведенима часть єдну воспитанія чинити обученіе у науцы Христіянској, коє основне истине хранити припада Власти духовной (...) (Устројеније IV 1839/40: 53).

Као и на почетку XX века (Кордић 1995: 135), у XIX веку на штокавском терену доминира релативизатор *чији*. У предвуковском периоду релативизатор *чији* мање је бројан у односу на релативизатор *који* у посесивном значењу, што се тумачи рускословенским, односно славеносрпским утицајем (Куна 1970: 176):

(А) супстантивни антецедент:

(...) без да се учини притѣсненіе оному селу, чіа є шума (...) (Правило (19) 1845/47: 60); Пушке и оружіє свакогъ другогъ реда, какогъ ни пушаный прѣ или баруть не може никакавъ карантинистъ собомъ у колибу узети, него се оне одъ свакогъ, пошто съ нѣи онъ самъ свако кужно-опасно закрывало скине, одузму, после уредно очисте и у карантинъ предаду, гдѣ до свршетка карантинирания стое, кадъ иѣ истый карантинистъ, чіє су, опеть узме, да иѣ понесе (Уредба (29) 1841/45: 72); Но ако трговаць, чіа стока плови, заиште помоѣ арендатора, одма му є дужанъ платити половину скеларине (Уредба XXX 1840/1840: 215);

(Б) ендоцентрични антецедент:

Ако бы се догодило, да по процени учинѣной єднака вредность испадне, онда припада првенство на одкупъ ономе, чіа є земля или место (Определеније XXIX 1840/40: 212).

У једном примеру из предстандардног периода налазимо реченицу са релативизатором *чији* у препозицији. У питању је слободна рестриктивна реченица. Именица у препозицији кодира почетну хипотезу. Релативна реченица налази се у препозицији да би се остварио презентациони фокус. У главној реченици налази се кореферент, који структурно и функционално заступа релативну реченицу. Кореферент има улогу и у структурирању периода. Главна реченица кодира последицу примарне хипотезе. У овом примеру налазимо матрицу *правило – изузетак од правила* (Јанићијевић 2015: 124). Да се ради о дубинској *ако – онда* структури у форми *деликт – санкција*, показује могућност трансформације у условну клаузу (*ако се у нечијој авлији од закланог марвинчета крв, црева и остала нечистота нађе, тај ће се новчано казнити*). У другом делу периода јавља се конструкција са *ако ли*, која у корпусу кодира изузетак од правила:

У *чіой се авліи одъ закланогъ марвинчета крвь, црева и остала нечистота нађе, тај* ће се новчано казнити, и платитће ако є то Касапинъ или Меанція учинію, првѣй путъ, зими 5 а лети 10 гроша, ако ли є пакъ то другій жителъ учинію, у половину толико, и свагда дуплиратће имъ се каштига, колико годъ пута ово преступленіе учине (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 221).

Релативизатор *чији* доминира у стандардном периоду и не показује одступања од стања у савременом језику:

Пре претреса дужна је власт предати лицу чији се стан претреса писмено решење истражнога судије (...) (Устав 1888: 5); Чланови Првостепених Судова остају на својим местима, ако имају услове за судије које ишту овај Устав и закони, и ако у новој судској организацији буде задржан суд чији су они чланови (Устав 1888: 62).

Да закључимо. У предстандардном периоду у посесивној функцији доминира релативно *који*, најчешће у облику генитива једине мушког рода. Релативизатор *чији* у овом периоду ређе се среће. С друге стране, у стандардном периоду преовлађује релативизатор *чији*, што Милош Ковачевић објашњава на следећи начин: „Тај већи избор форми, уз усаглашеност реченичне и синтагматске позиције и посесивну једнозначност,

дају замјеници *чији* карактер много ефикаснијег синтаксичког средства од двопадежног бесприједлошког облика замјенице *који* у истој функцији” (1998: 197).

5.3.7. Структурно рашчлањене релативне реченице уведене релативизаторима *који* и *што*

Структурно рашчлањене сложене реченице настају прикључивањем једне самосталне пропозиције другој, при чему је друга пропозиција информативно секундарна у односу на прву, те представља додатни коментар о њеној садржини. Ове реченице могу се трансформирати у независне објаснидбене реченице додатног коментара уведене спојевима *и то*, *а то*, *а* и *ово*. Позиционо су ограничене на постпозицију. У писању се одвајају запетом. Ради се о структурно рашчлањеним реченицама (Ковачевић 1998: 223; Кордић 1995: 148–153; Ружић 2006а: 181–182; Русимовић 2014: 34–35). Павица Мразовић и Зора Вукадиновић овај тип реченица зову односно-проширујућим реченицама и третирају их као подтип начинских реченица (2009: 622–625). У предстандардном периоду овај реченични тип уводи се и релативном заменицом *који* у облику трећег лица једнине (Херити 1983: 299). Овакву употребу у административно-правном језику XIX века запазио је Милош Луковић (1994а: 299).

За предстанардни период карактеристична је структурно рашчлањена реченица уведена релативизатором *који* у облику средњег рода једнине. Релативна реченица се односи на целу надређену пропозицију:

Ако ли бы се догодило, да у даваню мѣнїя гласови Членова наєднаке части подѣлесе, **коє се лако догодити може**, онда се отлаже стварь донде, докле не буде могуће у пуниємъ засѣданїю повышеству гласова стварь рѣшити [Ако ли би се догодило, да у даваню мѣнїя гласови Членова неједнаке части подјеле се, које се лако догодити може, онда се отлаже ствар (...)](Устројеније I 1839/40: 24); Судь ће Окружнїй руковати капиталима сиротинскимѧ или пупилларнимѧ, вручивши исту бригу єдноме своме Члену, коєга ће дужность быти помоћю Писара єднога точань рачунь о свима сиротинскимѧ новцима водити, и Суду редовно и на зактеванѣ под носити, **коє ће Судь уредно съ почеткомъ сваке слѣдуюће годинеза прошлу годину посредствомъ Великога Суда предлагати Попечителству Правосудїя на развидѣнїє и одобренїє** [→ (...) и Суду редовно и на зактевање подносити, што ће суд уредно с почетком сваке следујуће године за прошлу годину посредством Великог суда предлагати Попечителству Правосудїя на развидјеније и одобренїе] (Устројеније XXV 1840/1840: 193); У случаю, кадъ бы кои Профессоръ болестю или другомъ законномъ причиномъ одъ училиштны часова задржанъ быо, **коє ће свагда неотложно Управителю явити**, дужанъ ће быти Управитель или самъ таковога заступити, или наредбу учинити, да се заступи (Устројеније XXV 1840/1840: 193) [→ У случају, кад би који Професор болестју или другом законом приричном од училиштни часова задржан био, што ће свагда неотложно Управителю јавити, дужан ће бити Управитель (...)].

Релативне реченице структурно рашчлањеног типа носе додатну информацију о радњи или је додатно квалификују. У релативној реченици предикат може бити у футуру првом. Кодира се информација која је од секундарног значаја у хијерархији нормативноправног кода. Ради се о правној радњи, која је неопходан завршни формални корак, али није од суштинске важности за правни поредак (завођење протокола, извештај вишој власти и сл.). Реченица се налази у постпозицији у односу на пропозицију на коју се односи, а често је и на крају вишеструкосложеног реченичног комплекса. У неким случајевима и граfiјски је издвојена интерпункцијом:

Само у случаю учинѣногъ злочинства подпадаю и ученицы као и остали жителѧ Суду грађанскомѧ; **коєће се свагда, управленїя ради, Ректору до знанїя доносити** [→ Само у случају учињеног злочинства подпадају и ученици као и остали житељи Суду грађанскомѧ; што ће се свагда, управленїя ради, Ректору до знанїя доносити] (Устројеније (82) 1844/45: 343).

Релативизатор је морфолошки блокиран и налази се у номинативу средњег рода, што ограничава његову дистрибуцију и чини га полифункционалним. Поред тога што уводи структурно рашчлањену реченицу, у предстандардном периоду уводи и још два типа релативних реченица. Први тип представља структурно рашчлањена реченица уз

облике средњег рода једнине и женског рода множине (акузатив и номинатив), а други тип је посесивна релативна клауза у облику средњег рода. Полифункционалност релативизатора разлог је зашто долази до повлачења овог реченичног типа и његове супституције релативним рашчлањеним реченицама уведеним релативизатором *што* (Кордић 1995: 148–153), који је у предстандардном периоду фреквантан у косим падежима:

Предизложено мнѣніе Совѣта я самъ по свему одобріо; **о чему Попечительства нѣовогоъ нужногъ знаня и управленія ради настоѣимъ извѣщавамъ** (Предписаније (28) 1841/45: 50); Надзиратель стои подь одговоромъ за сва на састанку извршујућа се дѣла, да се ова строго по пропису предузимаю и свршую, **о чему мора се свагда самъ собомъ увѣрити** (Устројеније XXIII: 166); Штабъ ће оньма войницьма, кои бы изслужили, или бы се збогъ неспособности отпушали, одпuste изъ службе давати, **о чему ће свагда Попечителство Внутреннѣ Дѣла извѣштавати са назначеніемъ узрока отпуштаня войника изъ службе** (Устројеније (1) 1845/47: 18); При свима Србскогъ Судовима да се одсада парнице како по части Грађанској тако и по части кривичној устменно воде; т е. да и предаванѣ тужбе и вођенѣ узаймичны препирания, и изьявљиванѣ незадовольства противу изреченне пресуде, мора быти устменно; **о чему ће се закономъ о Судейскомъ поступку нужна правила обширно прописати** (Допунителна правила (6) 1845/47: 38); Я самъ согласно са Совѣтомъ рѣшио: да се у напредакъ како при Управителству вароши Бѣограда, тако и кодъ сваке Полицайне власти по Окружіяма на мѣсто 5 добры пара, као што є досада было прописано, уредно двадесетъ пара чаршійски за видиранѣ свакогъ рода пасоша, као и за издаванѣ билета бећарима овде наплаћуе; **о чему Попечителство Внутреннѣ Дѣла ради нѣовогоъ по овоме управленія настоѣимъ извѣщавамъ** (Указ (42) 1842/45: 160).

Структурно рашчлањена релативна реченица увек се налази у постпозицији. Њоме се кодира последња фаза у правном процесу, па се често као предикат ове реченице користи глагол *извештавати*. Обично се овим реченицама кодира поступак, који следи претходно нормиране радње, након којих долази писање извештаја. Релативна рашчлањена реченица је и интерпункцијски издвојена од остатка реченичног комплекса, чиме се наглашава њена улога додатног коментара. Од интерпункцијских знакова обично се користи тачка и запета.

Пронађен је занимљив пример у коме се у релативној реченици уместо предиката налази глаголски прилог садашњи. Овакве хибридне конструкције понекад се срећу у прелазним периодима, када долази до трансформације реченичних типова. Такве конструкције понекад се јављају у предстандардном периоду (Суботић 1984: 67):

Ово мнѣніе Совѣта Я самъ одобріо, **о чему извѣщавајући Попечителство Финансіе**, препоручуемъ му, да опредѣленіе ово пред пише за правило надлежнѣмъ ђумруцѣма (Предписаније (12) 1840/45: 13).

Конкурентност двају облика у истој функцији и истом контексту сведочи о постојању два хронолошка слоја у развоју структурно рашчлањених релативних реченица. На крају периода, долази до растеређења система, те се у овој функцији среће само реченица уведена релативизатором *што*. Она почиње да преовлађује непосредно након Вукове реформе у *Уставу* из 1869. и њена употреба протеже се све до савременог језика:

За разбојништва, опасне крађе и паљевине завешће се постепено поротни судови, **што ће се законом уредити** (Устав 1869: 37).

У овом уставу Милош Луковић бележи и реченице уведене везником *који* (1994а: 104).

Да закључимо. У току XIX века користе се два типа релативизатора за увођење структурно рашчлањених релативних реченица, које се односе на целу пропозицију. На почетку века, у овој функцији срећемо релативизатор *који* у морфолошки блокираном облику трећег лица једнине средњег рода. У косим падежима у предстандардном периоду користи се променљиви релативизатор *што*, који доминира и на крају раздобља. Овим реченицама уводи се додатни коментар. Издвојене су запетом или тачком и запетом. Налазе се у постпозицији у односу на клаузу на коју се односе, а у

интерпозицији или постпозицији у односу на цели контекст. Њима се најчешће кодира радња која је последња у низу процедуралних радњи (као што је писање извештаја).

5.3.8. Закључак о статусу релативних реченица уведених релативизатором *који*

Обрадили смо статус релативних реченица уведених релативизатором *који* у дистактном положају, реченице са инкорпорираним антецедентом, слободне релативне реченице, статус рестриктивних и нерестриктивних реченица, ендоцентричне релативне реченице, посесивне релативне реченице уведене релативизаторима *који* и *што* и статус структурно рашчлањених релативних реченица.

Релативне реченице уведене релативизатором *који* представљају најбројнију групу релативних реченица. Од стања у савременом језику посебно се одступа у предстандардном периоду. Одступања представљају реченице код којих се релативизатор и антецедент налазе у дистактном положају, реченице са инкорпорираним антецедентом, слободне рестриктивне реченице уведене релативизатором *који*, посесивне релативне реченице уведене релативизатором *који* и рашчлањене релативне реченице уведене релативизатором *који*. Сва одступања, изузев дистрибуције посесивних реченица уведених релативизаторима *који* и *чији*, већ су у предстандардном периоду на периферији система. На крају века већина регистрованих архаизама се повлачи и опстаје једино у виду синтаксичких реликта. Код неких категорија регистровано је присуство два или више хронолошких слојева: реченице са инкорпорираним антецедентом / прототипична релативна реченица, посесивне релативне реченице уведене двама типовима релативизатора (*који/чији*), као и структурно рашчлањене реченице уведене двама типовима релативизатора (*који/што*).

У предстандардном периоду примећен је дистантни положај релативизатора и антецедента из више разлога. Примарни разлог је неконфигурисана реченична структура, која се јавља у предстандардном периоду (у литератури позната под називом барокна реченица). Антецедент и релативизатор обично су раздвојени глаголом, који се смешта у финални положај, али се умећу и други реченични чланови. Овакав положај често отежава перцепцију и декодирање релативне реченице. При крају века, стабилизује се контактни положај.

Реченица са инкорпорираним антецедентом забележена је са значајним бројем потврда у предстандардном периоду. Везује се углавном за *Устројеније гарнизоне војске*. Пронађено је неколико типова реченице са инкорпорираним антецедентом, при чему се она углавном везује за препозицију. Кодира дубинску *ако – онда* хипотезу. Среће се и подтип са имплицираним инкорпорираним антецедентом, који се може реконструисати из контекста. Релативна реченица са инкорпорираним антецедентом може се налазити и у постпозицији и тада углавном служи за постизање лексичке кохезије. При крају века, овај тип релативних реченица се повлачи, што се тумачи развојем писмености и интелектуализацијом језика вуковског типа.

Слободне релативне реченице уведене релативизатором *који* присутне су кроз цели период, али су посебно карактеристичне за предстандардно доба. Обично су у препозицији и служе за увођење дубинске хипотезе по моделу *деликт – санкција*. При крају века, оне могу се свести на релативне реченице са имплициратним ендоцентричним антецедентом.

Што се тиче односа рестриктивних и нерестриктивних релативних реченица, нема одступања у односу на савремени језик. Релативне рестриктивне реченице обично кодирају информацију важну са аспекта нормативноправног кода. Доминирају у корпусу, јер су законодавни текстови углавном неререференцијални. Релативне нерестриктивне реченице имају двојаку функцију. Нерестриктивне реченице

континуативног типа углавном се везују за нормативноправни кôд, а оне парентетичког типа за идеолошко кодирање. Релативне нерестриктивне реченице везују се и за појединачне референте, као што су личности, државе, документи или институције.

Употреба релативних реченица са ендочентричним антецедентом углавном се везује за оне реченице код којих је у улози супстантивата демонстративна заменица за идентитет *онај, она, оно*. Из контекста у антецеденту могу се реконструисати лексеме *грађанин / човек / чиновник*. Ендочентрични антецедент често се интензификује универзалним квантификатором *сваки*.

Посесивне релативне реченице уводе се релативизаторима *који* и *чији*. Релативизатор *који* обично се употребљава у предстандардном периоду. На крају века налазе се на периферији система. Релативизатор *чији* користи се кроз цели период.

Релативне реченице које се односе на целу пропозицију уводе се двама типовима релативизатора. То су релативизатор *који* у морфолошки блокираном облику средњег рода у једнини (*које*). Кроз цели проучавани период у овој функцији налази се и променљиви релативизатор *што*. У предстандардном положају, због блокираног облика релативизатора *који*, променљиви релативизатор *што* користи се у овој функцији. Ове реченице најчешће се користе за кодирање радњи које су споредне са нормативноправног аспекта (као што је писање извештаја). Налазе се у постпозицији и обично су и интерпункцијски одвојене.

5.4. Релативна реченица уведена непроменљивим релативизатором *што*

Релативна реченица уведена релативизатором *што*, ако се налази уз именицу, конкурентна је релативној реченици уведеној релативизатором *који*. У овом значењу релативизатор *што* је везник (Кордић 1995: 154–156), који уводи рестриктивне и нерестриктивне релативне реченице (Кордић 1995: 167–168). За административно-правни стил, Сњежана Кордић запажа да је релативизатор *који* три пута бројнији од везника *што* (Кордић 1995: 164–165). Сличан однос показује и наш корпус.

Пошто је административно-правни стил неререференцијалан, у њему доминирају нерестриктивне реченице уведене релативизатором *што*. Јавља се и ресумптивна заменица, који заступа функцију антецедента у релативној реченици:

За намеснике тако наименоване вреде све одредбе овога Устава које се односе на намеснике што их бира Краљевска скупштина (Устав 1888: 18); У сваком главном окружном месту као и у варошима што бирају више од једног посланика, образоваће се главни бирачки одбор (Устав 1888: 24).

Рестриктивна реченица среће и уз антецедент детерминисан универзалним квантификатором *сваки, свака, свако*. Универзални квантификатор не утиче на рестриктивност реченице, већ има емфатичку улогу, другим речима њиме се истиче да се законска одредба уведена релативном рестриктивном реченицом примењује на сваки издвојени ентитет:

У сваком округу сто бирача, а у свакој вароши што бира више од једног посланика педесет бирача, имаће право да саставе своју бирачку листу [→ У сваком округу сто бирача, а у вароши, што бира више од једног посланика педесет бирача, имаће право да саставе своју бирачку листу] (Устав 1888: 25).

5.5. Релативна реченица уведена променљивим релативизатором *што*

Релативна реченица са променљивим релативизатором *што* уводи реченицу са формалним антецедентом (Кордић 1995: 144–146). Као антецедент углавном се употребљавају показне заменице *оно, то, ово* у облику средњег рода једнине, општа заменица *све*, неодређена заменица *нешто* и одрична заменица *ништа* (Кордић 1995: 147–148; Русимовић 2014: 286). У корпусу доминирају примери у којима је форички антецедент демонстративна заменица *оно*, обично додатно интензификована

универзалним квантификатором. Ове реченице углавном имају улогу у нормативноправном кодирању, пошто се њима дефинише и сужава опсег референата на који се пропис односи.

Универзални квантификатор *све* може се наћи уз демонстративну заменицу *оно* у улози форичког антецедента. Овде демонстративна заменица у средњем роду и универзални квантификатор упућују катафорички на релативну реченицу. Између глагола и форичког антецедента може бити уметнут глагол, што је специфично за предстандардни период:

(...) изјаву, да унапред на све оно пристаје, **што би у кругу власти намесништва учинили** (Устав 1869: 9); Зато ће све оно, **што би се или на централно Правленіе вообщте, или на Кнѣза или Совѣтъ, или коє му драго Надлежателство земальско упутило, а у струку посдинога Попечительства спадало**, упутити и оправити надлежном Попечителю (Устројеније IV 1839/40: 40); Онъ ће се о сходнымъ средствама бринутти, како да се уклони све оно, **што би миръ и поредакъ нарушити могло**, а уводити све, **чимъ би се безбѣдность подпомагала**, као н. п. наставленія ради точности издаванія и прегледанія пассоша давати (...) (Устројеније IV 1839/40: 42); Къ оддѣленію Полицайно-економическомъ принадлежи: у извршеніе доводити, и подъ надзыраніе узимати све оно, **што се вообщте поредка земальскогъ, мира и безбѣдности общенародне унутрености каса** (Устројеније IV 1839/40: 42); Осимъ Чиновника и служителя Управительства вароши Бѣоградске плаћаѣ ће се изъ обштинске касе Учителыма Нормалны Школа, Доктору обштинскомъ, Бабицы и осталима обштину служежимъ, као и све оно, **што се за потребу обштине, за ползу нѣну или украшеніе набавляло и градило буде** (Устројеније XI 1839/40: 97); Све оно, **што види, да є здравлю човечіемъ шкодливо, и што би уклонити валяло**, треба Фізікусь да явля надлежномъ Началничеству (...) (Наставленија XIV 1839/40: 110); Све оно, **што изъ Землѣ наполѣ издає**, то се безъ икаквогъ чисѣнѣя, на састанцыма пропушта, само што Надзиратель састанка прегледа тескере ђумручке, ели на све оно, што се износи ђумрук наплаћенъ (Устројеније XXIII: 170); (...) но рѣшавамъ, да се све оно, **што є царско, безъ наплаћенія икакве таксе карантинске пропушта** (Предписаније (3) 1840/45: 3).

У првом примеру ради се о дистактној реализацији форичког антецедента и релативне реченице, јер се глагол смешта у финалну позицију надређене реченице, што је типичан положај за XIX век. У административном стилу доминирају примери са универзалним квантификатором *све* испред форичке заменице *оно*, пошто се на тај начин додатно истиче да се закон односи на све ентитете.

Најчешће се у улози форичког антецедента налази демонстративна заменица *оно* у облику трећег лица једине средњег рода (Кордић 1995: 147; Русимовић 2014: 286):

Али имаѣ ових завода не може се сматрати као државно имаѣ и не може се ни на шта друго употребити осим на оно **што је намењено и како је намењено** (Устав 1888: 57); Односно сазива Народног Представништва, ако би Народна Скупштина била распуштена, вреди оно **што је речено у Чл. 19. овога Устава** (Устав 1901: 9); Молм вас, браћо, г. Министар Председник у неколико имао је оправданог разлога по овоме, **што је мало пре казано** (Стенографске белешке 1899: 510, дебата посланик Илија Стојановић).

У предстандардном периоду, због правописних конвенција, користи се запета између антецедента и релативизатора. Ова пракса је повремено присутна и на крају века:

(...) Кнѣзу до знаня доносити све оно, **што би нужно было знати Му** (...) (Устројеније III 1839/40: 30); Предсѣдатель и Членови Суда овога треба да буду честни, совѣстни, безпристрастни, неподмитљиви, и одъ саме природе бистри, благоразумни и проицателни люди, кои ће, ако и нису прилике имали учити се, кадри бити оно, **што є предъ Богомъ и предъ людма право, здравымъ разумомъ своимъ постигнути**, и у свакомъ случаю оно, **што за право нађу**, безъ свакога атара или мита рѣшити и пресудити (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 236–237); Изложивши тако правила за састанке напомињу се јоште на њима постављени правителствени Служительи, да изъ њи правила и прописе за карантине добро у памети држе, а за оно, **што се у овой глави о Састанку**, као у ню строго неспадајуѣ, **ніє навело**, да читаюу „устроєнію пограничны Састанака“ (Уредба (29) 1841/45: 114); (...) и средња паства почне један пут давати овом народу оно, **што му за практичан живот треба** (Стенографске белешке 1899: 495, дебата, Председник Министар. Савета. Министар Иностранних дела); Такав закон биће благодет за наш народ, и онда та благодет, што ће се народ у школи спремати на оно, **од чега му ваља живети**, то је тако велика корист (Стенографске белешке 1899: 495, дебата, Председник Министар. Савета. Министар Иностранних дела).

У жанру стенографских бележака релативна реченица са форичким антецедентом највише се користи уз глаголе говорења:

Ја хоћу, господо, да кажем оно што ми на срцу лежи, да ја сажалевам оно што нам се одузима (...) (Стенографске белешке 1899: 337, дебата, посланик Живко Јеремић); Господо, и ја имам да споменем оно исто, што је и г. Сокић рекао (Стенографске белешке 1899: 346, дебата, посланик Мијајло Поповић).

Релативизатор може бити и у неком од косих падежа:

Кои бы буну подигао или бунтовне речи просипао, или писао и радио оно, чимъ би се поводъ къ буни давао (...) (Извод закона XXII 1839/40: 158).

Најчешће се ради о инструменталном значењу.

Пронашли смо примере са општом заменицом *све* у „улози неререференцијалног формалног антецедента”, који је обавезан део надређене реченичне структуре (Русимовић 2014: 297). Универзални квантификатор катафорски упућује на релативну реченицу, која ограничава скуп референата на које се односи законски пропис. Овим реченицама потврђује се дотадашња пракса или се ограничава број референата на које се пропис односи:

Попечителъи стоє подъ одговоромъ за све, што бы сами по себи приводили у дѣйство (Устав 1835: 7); Свештенству и духовенству даваће народъ Србскій све, што є досадъ уобичасно было, давати имъ, до друге законне одредбе (Устав 1835: 9); Свакій Чиновникъ стои подъ одговорима за све, што у кругу своє службе ради, и за точно свршаванѣ свега, што му предпоставлѣне законне власти предпишу да наблюдаба и извршує (Устав 1835: 11); Онъ ће имати надзираніє надъ болницама и прочима общеползеньяма заведеніяма, и ставитъ ће се у преписку са управителъима церковнима, за устроити све, што се тиче Закона, Богослуженія и Церкви (Устав 1838: 3); Али у том случају овај ће бити дужан да својим друговима остави писмену изјаву, да у напред пристаје на све што би они учинили у кругу Уставом им прописане власти (Устав 1888: 19).

Релативизатор *што* ослања се на неодређену заменицу за лице *нешто*:

(...) и казало би се нешто што није казано (...) (Стенографске белешке 1899: 334, дебата, посланик Радисав Петровић).

Слободна релативна реченица употребљава се и са релативизатором *што*. Релативна реченица обично је у препозицији. Честа је у *Грађанском законнику* Јована Хацића. Може бити без корелатива.

Што є за еднога право, мора бити и за другога (Грађански законик 1844: 4); **Што ко самъ нема**, то неможе другоме дати (Грађански законик 1844: 5).

Јављају се и са корелативма у облику демонстративне заменице у трећем лицу једине:

Што є ко дужанъ, *оно* дати мора (Грађански законик 1844: 4); **Што нисе ничиє**, *оно* припада ономе, кои првѣй то заузме и себи присвои (Грађански законик 1844: 4); **Што є свачиє**, *оно* свакій има право и уживати (Грађански законик 1844: 4); **Што є чиє**, онај има право и располагати оним (Грађански законик 1844: 4).

5.6. Релативна реченица у улози текстуалног конектора

Током целог XIX века, релативна реченица има и улогу текстуалног конектора у блокираној форми *што се тиче X + генитив*. Ова конструкција је фразеологизирана, на шта указује непроменљивост њених делова (Кордић 1995: 173). Користи да се истакне позиција теме. Среће се у писаним жанровима, али је доминантнија у усменом жанру стенографских бележака. У предстандардном периоду на релативну реченицу додатно анафорички упућује корелатив, који је њихов структурни и функционални представник у надређеној реченици. У улози корелатива је демонстративна заменица *овај*, *ова*, *ово*:

Што се тиче самог тога питања једног, у коме има разног мишљења, ја понављам (...) (Стенографске белешке 1899: дебата, 495, Председник Министарског Савета. Министар Иностраних дела); **Што се грмова на грађенѣ лађа и бродова тиче**, *о овима* нека надлежно Попечителство свакій путъ, кадъ се годъ ко нашем правительству обрати (...) (Зборник 1849: 166); **Што се књига, за мања училишта требуєми тиче**, Попечителство изяснило, да му се досада родолюбцы изъ едногъ усрдія, не тражећи зато награде, такве књиге списивали и нѣму (Зборник 1849: 168).

У овој функцији јавља се и израз *што веле* + допунска реченица уведена везником *да*. У надређеној реченици у улози корелатива користи се демонстративна заменица *то*:

Што веле, да ће се плаћати редовније и боље ако ова плата буде на државном буџету, а не на окружном прирезу, *то* не стоји (Стенографске белешке 1899: 538, дебата, посланик Гаја Швабић).

Релативна реченица се ставља у положај теме, док се у постпозицији налази главна реченица. У главној реченици налази се корелатив *то*, који заступа функцију релативне реченице у главној.

5.7. Релативна реченица уведена релативизатором *ко*

Слободна релативна реченица (Кордић 1998: 217–224) уводи се током целог испитиваног периода именичком заменицом за лице *ко*:

Латовâ е нарочита дужностъ: в) стояти на капи, и чувати, да нико безпосленъ или безъ допуштена у карантинъ не улази, а **ко уђе** да не иде онамо, гдѣ ние слободно (Уредба (29) 1841/45: 61).

Најчешће слободне релативне реченице изражавају дубинску *ако* – *онда* хипотезу. Релативна реченица уведена релативизатором *ко* долази у препозицију, односно у позицију теме. Релативном реченицом кодира се преступ, а главном санкција. Пошто је релативна реченица у препозицији, често се користи корелатив у главној реченици. Корелативи структурно и функционално заступају релативну реченицу у надређеној реченици. У улози корелатива обично је демонстративна заменица *онај*. У предстандардном периоду слободна релативна реченица уведена релативизатором *ко* конкурентна је слободној релативној реченици са релативизатором *који*:

Ко се покуси, свосвољно дирнути у туђе добро и иманѣ, и или присвои га, или окрнѣти, онај ће се сматрати за нарушителя обштенародне безбѣдности, бью онъ кому драго и одъ кудъ му драго (Устав 1835: 11) [→ Ако се ко покуси, својевољно дирнути у туђе добро и имање, и присвоји га, или окрњи, онај ће се сматрати за нарушителя обштенародне безбедности].

У предстандардном периоду срећу се и примери без корелатива:

Ко право какво ужива, мора и бреме съ њмъ скопчано носити (Грађански законик 1844: 4) [→ Ако неко право какво ужива, мора и бреме с њим скопчано носити]; **Ко уступи другоме право свос**, разумѣва се, да е и съ њимъ скопчане корысти уступио (Грађански законик 1844: 4) [→ Ако неко уступи другоме право своје, разумева се, да се и с њим скопчане користи уступио].

Релативизатор може бити и у дативу, а у главној реченици налази се корелатив у истом падежу:

Коме право, оное и ползе отуда проистичуће припадају (Грађански законик 1844: 4).

Релативна реченица уведена релативизатором *ко* јавља се и на крају периода, када се скоро повлачи слободна релативна реченица уведена релативизатором *који*, која дуже опстаје у писаним него у усменим жанровима. На самом крају века постепено се повлаче и корелативи у главној реченици, реченични комплекс се стабилизује и када се слободна релативна реченица нађе у препозицији:

Ко би закупивши лицитацијом гору из државних шума, желео да у државном земљишту или води подигне стружницу, фабрику или какву радионицу за прераду дрва, мора се обратити молбом окружној шумској управи (...) (Стенографске белешке 1899: 285–286, предлог закона о шумама) [→ Ако би закупивши лицитацијом гору из државних шума, желео да у државном земљишту или води подигне стружницу, фабрику или какву радионицу за прераду дрва, мора се обратити молбом окружној шумској управи]; **Ко ухвати или покаже лица, која у туђим шумама гору самовласно секу или осечена дрва и грађу шума краду; државни жиг уништавају или подражавају; туђу земљу и шуму заузимају; границе и граничне белеге уништавају; дрва добивена за домаћу потребу продају или у трампу дају или у опште учине ма какву кривицу, која се казни по овом закону**, добија у име потказивачке награде половину суме, која се у име казне наплати од кривца (...) (Стенографске белешке 1899: 287, предлог закона о шумама) [→ Ако (не)ко ухвати или покаже лица, која у туђим шумама гору самовласно секу или осечена дрва и грађу шума краду (...), добија у име показивачке награде половину суме, која се у име казне наплати од кривца]; **Ко жели да бесплатно, или по такси сече дрва у шуми своје општине или села**, дужан је тога ради пријавити се председнику општинског суда, односно кмету свога села (Стенографске белешке 1899: 289, предлог закона о шумама) [→ Ако ко жели да бесплатно, или по такси сече дрва у шуми своје општине или села, дужан је тога ради пријавити се председнику општинског суда]; **Ко би сметао власти у контролисању количине произведенога пива, и који пивар не би дао нужну рукопомоћ при мемеравању те количине** платиће за казну у првоме случају до 100, у другом до 200, у

трећем и сваком даљем случају до 400 динара (Закон 1873: 31) [→ АКо би (не)ко сметао власти у контролисању количине произведенога пива, и који пивар не би дао нужну рукопомоћ при премеравању те количине, платиће за казну (...)].

У последњем примеру, у напоредном односу налазе се реченица уведена релативизатором *ко* и реченица са инкорпорираним антецедентом. Као и слободне релативне реченице уведене везником *који*, и овај тип слободне релативне реченице кодира дубинску *ако – онда* хипотезу, што показују наведени трансформи.

5.8. Релативне реченице уведене заменичким прилогом *колико*

Релативне реченице уведене заменичким прилогом *колико* у надређеној реченици као корелатив прати заменички прилог *оволико* (Русимовић 2014: 40):

А Архіерея може быти онолико, колико буде по мложеству народа нужно (Устав 1835: 9).

Релативна реченица може се везати и за именички антецедент. У управној реченици може се наћи корелатив *онолико* или *толико*, који је у дистактном положају у односу на релативну реченицу:

Сваки округ бира *онолико* посланика **колико на њега по броју пореских глава** (Устав 1888: 20); На свакој листи мораће да буде записано *толико* имена **колико посланика бира дотични округ или варош** (Устав 1888: 25); Свака ће листа добити *толико* посланичких места, **колико се пута количник садржи у гласовима које је она добила** (Устав 1888: 25–26); У свакој кандидационој листи мора бити два пута *онолико кандидата, колико има упражњених места* (Устав 1888: 45); Само у случају кад би у савету остао мањи број чланова, од броја који закон о Пословном реду у Државном Савету утврђује за доношење пуноважних одлука, попуњава се одмах *толико места, колико је потребно те Савет може радити* (Устав 1901: 27).

У неким примерима јавља се и прецизна квантификација нумеричким квантификаторима:

За Велику Народну Скупштину бира се два пута онолико народних посланика **колико за Велику Скупштину** (Устав 1888: 36).

У управној реченици као корелатив може се наћи и демонстративна заменица за количину (*оволик, оволика, оволико*):

Посланике за велику народну скупштину бира сам народ, у броју четири пута оноликом, колико сам народ бира за обичну скупштину (Устав 1868: 28).

Овај тип релативних реченица употребљава се и уз именички антецедент и тада га квантификативно одређује. У примеру који наводимо нерестриктивна релативна реченица служи да нагласи да ће се пропис односити на све митрополите и архијереје у Србији:

И Митрополиту и Архіереима, колико иј буде у Србији, одредићесе плаћа изъ Народне казне за накнаду свию одъ досадъ одъ њи приманы прихода (Устав 1835: 9).

5.9. Партиципи као кондензатори дубинског реченичног значења

У предстандардном периоду као конкурентно средство релативној реченици често се јављају партиципске конструкције (Суботић 1984: 5–6). Најчешће се у овој функцији користи партицип презентатива на *-ћу*. У предстандардном периоду партицип презентатива користи се у атрибутој, предикатској и копредикатској функцији (Суботић 1984: 20–21). У нашој грађи из предстандардног, а делимично и стандардног периода, обичан је партицип презентатива у атрибутој функцији, који се може трансформисати у релативну реченицу:

(...) онда прелази плаћа њна на младу Княгиню, као на супругу **владајућега** Княза (Устав 1835: 5) [→ онда прелази плаћа њена на младу Кнегињу, као на супругу кнеза који у овом тренутку влада].

Партицип презентатива може бити додатно детерминисани:

Скупштина народна састоисе изъ сто, најодабрании, најразумнии, најпоштенни и повѣреніе народно у **највећемъ степену заслужуюћи** депутата изъ свию Округија и свега Княжества Сербіе (Устав

1835: 9) [→ Скупштина народна састоји се из сто, најодабранији, најразумнији, најпоштенији и оних депутата који у највећем степену заслужују поверење из свију Окружија и свега Књажества Србије].

Када је партицип презентатива додатно детерминисан, односно „где се овај облик понаша као управни члан синтагме”, он се не користи у адјективној функцији (Суботић 1984: 28). У грађи су забележени и овакви примери, а у трансформу се јавља релативна реченица:

Свако дете рођено у Србији или изванъ Србије, а одъ Србина изъ Србије; свакиј у време обнародовања овогъ Устава у Србској служби, у **Србији и изванъ Србије налазећии се чиновникъ** или служителъ христјанскогъ вѣроисповѣданія (...), и има право, уживати Србско државно грађанство (Устав 1835: 10) [→ и чиновник који се налази у Србији или изван ње (...)]; Ты ћеш Теби устроити једну особену Канцеларију, која ће бити подъ управленіемъ Твогъ Мѣстоблюстителѧ, Представника, кому ћешъ Ты наложити, издавати паспорте и управљати сношеніями, **существуюћима** између Срба и Власти иностранны (Устав 1838: 2) [→ кому ћеш ти наложити, издавати паспорте и управљати сношенијама, која постоје између Срба и Власти инострани]; Директоръ опредѣленный за руководство Правосудія, **имаюћи у своима својствама и Министерство общенародногѧ воспитанія и распространеніе наука**, има наблюдавати, да ли су се пресуде, кое су учинѣне, извршене или нису (...) (Устав 1838: 3) [→ Директор опредѣлен за руководство Правосудија, који има у својим својствима и Министерство общенародногѧ воспитанія и распространенія наука (...)]; Оддѣленіе свакогъ одъ њи битъ ће раздѣлено на вишше бироа и счѣненія, и свако званично писмо, **проистичуће одъ свакогъ изъ њи по дѣлу државному**, моратъ ће бити снабдѣвено њинимъ надлежнимъ подписомъ (...) (Устав 1838: 4) [→ Одделеније сваког од њи битъ ће раздѣлено на више бироа и счѣненія, и свако званично писмо, које проистиче од сваког из њи по делу државному, моратъ ће бити снабдевано њиним надлежним подписом]; (...) да они по духовному чиноположенію буду подчинѣни духовној власти **Патріарха, сѣдећег у Константинополю**, кой се сматра као Началникъ овогъ закона и Синода (Устав 1838: 6) [→ да они по духовному чиноположенію буду подлињени духовној власти Патријарха, који седи у Константинопољу (...)].

Последњи пример показује да се коришћењем партиципа избегава нагомилавање релативних реченица: *да они по духовному чиноположенію буду подчинѣни духовној власти патријарха, који седи у Константинопољу, који се сматра као началник овог закона и Синода.*

У примеру из *Сретењског устава* у једној реченици налазе се паралелно и релативне реченице и партиципска конструкција:

Свако дете рођено у Србији или изванъ Србије, а одъ Србина изъ Србије; свакиј у време обнародовања овогъ Устава у Србској служби, у Србији и изванъ Србије **налазећии се чиновникъ или служителъ христјанскогъ вѣроисповѣданія, свакиј кому е десетъ година прошло, одъ како се у Србији налази, или кои непокретна добра у њој има**, сматра се за Србина, и има право, уживати Србско државно грађанство (Устав 1835: 10).

Партицип презентатива не адјективизује се ни онда када задржава глаголску рекцију (Суботић 1984: 29–34):

Султанскиј Хатишерифъ, истекшиј около половине Шевала 1254 (одъ 10/12 до 12/24 Декемврија 1838) **содржаваюћии Уставъ**, дарованъ Нѣговимъ Высочествомъ жителѧма Нѣгове провинціе Србије (Устав 1838: 1) [→ Султански Хатишериф, истекши около половине Шевала 1254 (...), који садржи Устав (...)]; Кадъ Чиновници, **имаюћи чинъ военный или гражданскій**, или Священници, по торжественномъ доказанію њине кривице у слѣдствію једне законне пресуде, буду осуђени, да се казне (...) (Устав 1838: 5) [→ Кад Чиновници, који имају чин војни или граждански или Свјаштеници, по торжественном доказанію њине кривице у следствију једне законе пресуде, буду осуђени, да се казне (...)]; Люди одъ закона, **имаюћи званія Судейска**, неће моћи нигда промѣнути службу, ни получитьи мѣста другкуда, кромѣ у Судовима (...) (Устав 1838: 6) [→ Люди од закона, који имају судејска звања, неће моћи нигда променути службу, ни получитьи места другкуда, кромѣ у Судовима (...)].

Када је партицип презентатива супстантивизован, у трансформу се јавља релативна реченица са форичким антецедентом:

(...) и суђенъ каквогъ пресупленія, кое заслужуе казнь већу одъ 10 урадаца штапова, и тужителя и **бранецъ се** (Устав 1838: 5) [→ и суђење каквог преступленија, које засужује казнь већу од 10 удараца штапова, и тужитеља и онога који се брани].

Често се у овој функцији налазе партиципи презентатива глагола *тицати се* и *односити се*. У једном примеру из *Турског устава* налазимо оба глагола, чији су партиципи хијерархијски постављени један у односу на други:

Началници Округа занимају се извршењем налога, који ће им долазити од стране централног Правленија Књажества, **тицајући се своју дјела, внутрѣннѣ Правленијаодносећи се къ њиовымъ дужностима** (...) (Устав 1838: 7) [→ Началници Округа занимају се извршењем налога, који ће им долазити од стране централног Правленија Књажества, која се тичу своју дела, унутрашњег Правленија која се односе к њиовим дужностима (...)].

Партицип презент пасива ретко се јавља у лексикализованим конструкцијама, што је у складу са статусом ових конструкција у предстандардном периоду (Суботић 1984: 9–11). У нашем корпусу нашли смо само седам примера у предстандардној епоси:

Ако би се међу тымъ догодило, да би или Князь или кои Државный Совѣтникъ захтѣо гонити кога члена рѣченога Совѣта за мѣнѣнїе нѣгово о законодавству, то **гонимый** членъ има првао, искати суда на државному Совѣту ил' одпуста одъ службе (...) (Устав 1835: 8) [→ то члан који је гоњен има право искати суда (...)]; Да би се пакъ одъ ови обштински прихода **желаемый** конацъ получио, свима Общинама како Варошкима тако сеоскима слѣдујуће владанѣ у томъ призрѣнїю опредѣлюемо, препоручуемо и налажемо (Уредба XVII 1839/40: 119) [→ Да би се пак од ови обштински прихода конац (цїль) који желимо получио, свима Общинама како Варошкима тако и сеоскима следујуће владаније у том призренију определуемо, препоручуемо и налажемо]; Свака Уредба, свакий Законъ и Указъ, кои име Князя и остале Уставомъ и Уредбама прописане законодателства знаке на себи носи, мора **невредимый залогъ и предметъ** за свакогъ, а особито за Чиновнике быти (Уредба (47) 1842/45: 172); „У случаю томъ, кадъ дужникъ нема одкудъ и **савъ потражуемый дугъ** и покрай тога и принадлежейїи ресумъ исплатити, слѣдователно, кадъ би ресумъ пао не на теретъ дужника, већ на штету Займодавца, ресумъ да се никако не заплаћуе.“ (Уредба (10) 1845/47: 46) [→ У случају том, кад дужник нема одкуд и сав дуг који се потражује и покрај тога принадлежежи (који му принадлежи) ресум исплати (...)].

Партицип претерита актива на *-вши* мање је бројан у односу на партицип претерита пасива, што је у складу са запажањима у литератури (Суботић 1984: 49). Користи се у атрибутој функцији, а у трансформу се налази релативна реченица:

Султанский Хатишерифъ, **истекший** около половине Шевала 1254 (одъ 10/12 до 12/24 Декемврия 1838) содржаваюћий Уставъ (...) (Устав 1838: 1) [→ Султанский Хатишериф, који је истекао (издат) около половине Шевала 1254 (...)] ; Поводомъ разногласногъ толкованя точке 9 закона на повраћай Земаля подъ 28. Юлія 1839. В. № 627./Сов. № 1192. изданаго, **при пресуђиваню судейскомъ догодишегъ се**, нашлисмо се побуђени реченну точку слѣдујућимъ изяснити, протолковати, и опредѣлити (Толковање (62) 1843/45: 206) [→ Поводом разногласног толковања точке 9 закона на повраћај Земаља под 28. Јулија 1839. В (...) изданаго, које се догодило при пресуђивању судејском (...)] ; 8. Да пооди съ лѣкаромъ **болестъ падшегъ карантинисту** (Уредба (29) 1841/45: 55) [→ 8. Да пооди с лекаром карантинисту који је пао у болест (...) / болесног карантинисту]; Но да би то нѣговоправо ясно и чисто было и остало у свако време, па и **приликомъ появившегъ се каковогъ потраживаня**, Попечителство Финансиа потражиће или ће поискати тапио одъ таковогъ свогъ добра одъ оногъ, кодъ когъ се она наоди (Указ (49) 1842/45: 179) [→ Но да би то његово право јасно и чисто било и остало у свако време, па и приликом каквог потреживања које би се појавило, Попечителство Финансија потражиће или ће поискати тапију (...)].

Партицип претерита пасива (трпни глаголски придев) чест је кондизатор дубинске релативне реченице. У савременом језику редуковање релативне реченице са трпним глаголским придевом бележи Нина Манојловић (2015: 623):

Уставъ Књажества Сербїе, **изданъ** и заклетвомъ **потврђенъ** о Сретенској скупштини 1835 год. (Устав 1835: 1) [→ Устав Књажества Сербїје, који је издан и заклетвом потврђен о Сретењској скупштини 1835. год.]; Државный Совѣтъ мотри на предмете, о којима не има **изданы закона и уредба**, а Попечительи отправляю (Устав 1835: 7) [→ Државни Совѣт мотри на предмете, о којима не има закона и уредаба који су издани (...)] ; (...) ако би членови нѣгови или друге власти нарушили Уставъ и права, **утврђена уставомъ**, и нарушили права кога годъ Србина (Устав 1835: 9) [→ ако би членови његови или друге власти нарушили Устав и права, која су утврђена Уставом].

5.10. Закључак о статусу релативних реченица

Релативне реченице представљају најбројнију врсту зависносложених реченица у пронађеном корпусу и чине око 40% пронађених примера. Највише примера релативних реченица уведено је релативизатором *који*, а за њим следе непроменљив релативизатор *што*, променљив релативизатор *што*, релативизатори *ко* и *колико*. Прилошки релативизатори, због обима поглавља, нису обухваћени анализом. Током целог периода, нарочито у првој половини века, релативним реченицама конкурентни

су партиципи (партицип презент пасива, партицип презент актива, партицип претерита актива и партицип претерита пасива). На крају века, партиципске конструкције само се спорадично појављују.

Највише има примера релативне реченице уведене релативизатором *који*, које могу бити рестриктивне и нерестриктивне. Рестриктивне реченице доминирају у корпусу, а то је последица нереперенцијалности административно-правног стила. Релативне реченице имају важну улогу у нормативноправном кодирању, јер одређују правни статус ентитета на који реферишу. Такође, њима се мења статус општих именица у правне термине. Нерестриктивне релативне реченице најчешће се везују за појединачне референте и употребљавају се референцијално. То су случајеви упућивања на одређене документе, личности или институције. Нерестриктивне релативне реченице у испитиваном корпусу имају двоструку улогу: (а) када су континуативног типа, носе информацију битну са аспекта нормативноправног кода; (б) када су парентетичког типа, постају носиоци одређених идеологема, тј. реализују идеолошко кодирање.

У предстандардном периоду, а делимично и на почетку стандардног периода, јављају се следећа одступања у односу на стање у савременом језику: (а) дистактна реализација антецедента и релативизатора, углавном је условљена уметањем глагола или адвербијалне одредбе; (б) присуство реченица са инкорпорираним антецедентом; (в) присуство слободних релативних реченица уведених релативизатором *који*; (г) релативизатор *који* употребљен у посесивном значењу; (д) релативизатор *који* у блокираном облику трећег лица једине средњег рода употребљен као релативизатор структурно рашчлањене релативне реченице. Још у предстандардном периоду, већина ових особина налази се на периферији система, а на крају века, када долази до стабилизације реченичне конфигурације, већина ових особина се губи, или остаје као синтаксички реликт, који се чува у правном језику. Ове особине сведоче о постојању различитих хронолошких слојева у систему релативних реченица, као што су постојање реченица са инкорпорираним и препонованим антецедентом, постојање два посесивна релативизатора (*који/чији*), постојање два релативизатора за увођење односно-проширујућих реченица (*које/што*), дистактна и контактна позиција антецедента и релативизатора и конкурентност слободних релативних реченица уведених релативизаторима *који/ко*. Бележи се и употреба корелатива, нарочито када се релативна реченица нађе у препозицији. Одступања у односу на савремени језик везана су и за другачију реакцију предиката у релативној реченици, што утиче на форму релативизатора.

Присуство инкорпорираних релативних реченица објашњава се њиховим појавом у шумадијско-војвођанском дијалекту и архаичношћу административно-правног стила. Препоноване реченице са инкорпорираним антецедентом (који може бити имплициран и експлициран) и слободне релативне реченице кодирају дубинску *ако* – *онда* хипотезу, те се могу трансформисати у условну реченицу, чиме се потврђује почетна хипотеза истраживања да правна норма има исту дубинску структуру, док се њене површинске реализације разликују. Препозиција ових реченица има улогу у информацијској структури реченице, те релативне реченице имају улогу фокуса. Инкорпориране реченице имају улогу и у остваривању текстуалне кохезије у случају да се налазе у постпозицији. Положај у постпозицији указује и на то да долази до њиховог постепеног губљења.

Реченице са еноцентричним антецедентом највише се наслањају на демонстративну заменицу за идентитет. Често су интензификоване универзалним квантификатором *све*, а њима се врши рестрикција ентитета на које се односи пропис.

Слободне релативне реченице уведене релативизатором *ко* ређе се срећу у предстандардном периоду. Више се везују за другу половину века, када долази до

повлачења релативизатора *који*. Њима се углавном реферише на особу на коју се односи законски пропис.

6. УСЛОВНЕ РЕЧЕНИЦЕ

6.1. Теоријско-методолошке основе

Кондиционалне, погодбене, условне, потенцијалне или супозитивне реченице представљају прототипично средство за изражавање кондиционалности. Састоје се из протазе и аподозе. Протазе је хипотетична и има „топикалну природу”. У протазе се износи услов за извршење радње, а у аподози последица¹³⁰. Условна реченица преферира препозицију. Кондиционално значење у постпозицији је слабије, иако се условна реченица може наћи у сва три положаја. На основу семантичког критеријума, условне реченице деле се на реалне, потенцијалне и иреалне¹³¹. Овој подели неки аутори додају и евентуалнореалне реченице (Барић и др. 1997: 503; Будмани 1867: 144; Брабец и др. 1966: 210–211; Вебер 1862: 128; Ивић 2008: 201–203; Катичић 1984/5: 339–352; Катичић 2002: 289; Ковачевић 2013: 9–10; Кубурић Мацура 2021: 131; Лалевић 1962: 225–227; Лукић 1920: 49–51; Маретић 1899: 509; Миновић 1987: 104–105; Мразовић, Вукадиновић 2009: 600; Мусић 1898: 15–16; Новаковић 1870: 70–71; Новаковић 1894: 338–339; Петковић 2018: 270–271; Пипер, Клајн 2013: 518–519; Пипер и др. 2005: 812–813, Пипер и др. 2018: 458–459; 819; Пипер и др. 2018: 458–461; Симић, Јовановић 2002: 1330–1331; Силић, Прањковић 2007: 348–349; Стевановић 1969: 865–866; Станојчић, Поповић 1992: 313–314).

Живојин Станојчић и Љубомир Поповић деле условне реченице према остварљивости услова и према времену важења услова. Према првом критеријуму, разликују се реални, потенцијални и иреални услов, односно реалне, потенцијалне или иреалне реченице (1992: 312). Према времену важења услова, условне реченице деле се на оне које изражавају садашњи, будући и прошли услов (Станојчић, Поповић 1992: 313). Према односу говорника према радњи протазног и аподозног предиката, условне реченице деле се на: (а) погодбене реченице у којима говорник зна у каквом је односу са стварношћу садржај радње изражене глаголом управне реченице; (б) погодбене реченице у коме говорник не зна какав је однос садржаја условне реченице и стварности (Ивић 2008: 202–203; Мразовић, Вукадиновић 2009: 600). Условни везници деле се на два типа: на просте (моноксичке) условне везнике и на сложене (полилексичке) условне везнике (Ковачевић 2013: 10).

У граматикама из XIX и с почетка XX века условне реченице су добро обрађене. Аутори, уз грешке које се односе на укључивање градационих везника, у условне везнике убрајају: *да, ако, када, само да, само ако, само кад, само да не, камо ли, немоли* (Вебер 1862: 128); *ако, да, кад, аколи, већ ако, ако да* (Будмани 1867: 144); *ако, ли, да, ма* (Новаковић 1870: 70–71); *да, кад, ако, док, докле* (Новаковић 1894: 338–339); *ако, буди, да, када, ли* (1899: 509); *ако, а ако, ако ли, да, да ако, само да, само ако, већ ако (вако), осим ако, ли*, прилог *кад* и заменице¹³² *ко, који, што* (Лукић 1920: 49–5); *ако, буди да, када, ли, што* (Белић 2000: 183). Статусом условних реченица у предстандардном периоду бавила се Марина Шафер, која је обрадила њихов статус у језику Вука Караџића и Ђуре Даничића (2017, 2019).

У старосрпској пословноправној писмености нису постојала контекстуално неусловљена везничка средства за изражавање евентуалнореалних и иреалних реченица,

¹³⁰ Михаило Стевановић протазу и аподозу зове уводницом и закључницом (1969: 866).

¹³¹ Јанко Лукић разликује стварне (реалне или математичне), могуће (потенцијалне) и нерелане (иреалне) реченице (1920: 49–51).

¹³² Термине *прилог* и *заменица* у значењу прилог и заменица у везничкој функцији користи Јанко Лукић.

па се њихово тумачење ослањало на логичкосемантички однос међу клаузама (Павловић 2009а: 301). Погодбена реченица уводила се везницима *ако*, *аце*, *акје*, *ѐда*, *кѐда*, *кољ*, *џо*, партикулом, односно везником *да*, партикулом *ли* и евентним глаголом *сџодити се* (Павловић 2009а: 301–302).

Погодбене реченице у новинарском стилу XIX века најбројније су са везником *ако*. У инверзији се срећу корелативи *то* и *а оно* и интензификатор *и*. Погодбене реченице са везником *да* много су ређе. Када су погодбене реченице са везником *да* у инверзији, испред везника налази се партикула *и*. Погодбене реченице са обележјем *кад* нису бројне. У инверзији обично се налази корелатив *то*. Ретке су погодбене реченице са обележјем *ли* иза предиката (Милановић 1998б: 128–130).

6.2. Статус условних реченица у корпусу

Условне реченице чине 15,61% примера у централном корпусу, што значи да су оне друге по бројности, иза релативних реченица. Њихова учесталост објашњава се њиховом улогом у оквиру административно-правног стила. Наиме, условна реченица, поготову она уведена формом *ако – онда*, представља идеалну површинску репрезентацију дубинске правне норме, идентичну њеној дубинској структури (Висковић 1989: 88–89). Ова структура примећена је још у средњовековним световним и црквеним правним споменицима (Курешевић 2007б: 442; Микелсен 1981: 219; Павловић М. 2006: 12; Павловић 2009а: 302), а заснива се на класичној формули *протасис – аподосис* (Павловић М. 2006: 12). Ова форма доминантна је и у XIX веку и везује је за условни везник *ако* (Луковић 1988/90: 98; Луковић 1994а: 98; Луковић 2009: 434; Радојевић 2015: 20). У савременом правном језику ову форму у структури огласа налази Страхинја Степанов (2018: 491).

Од везника условних реченица, најбројнији је везник *ако* (81,74%), затим следи везник *кад* (11,16%), различите комбинације сложених везника и сложених везника у процесу формирања (2,71%), везник *уколико* (*у колико*) (2,58%), *где* (1,15%) и субјункторид *ли* (0,66%). У централном корпусу нисмо пронашли примере условних реченица уведених субјункторидом *да*, али су пронађени у корпусу стенографских бележака.

Анализа обухвата условне реченице уведене везником *ако* (одељак 6.3.1), условне реченице уведене спојем *ако ли* (одељак 6.3.2), условне реченице уведене везником *кад* (одељак 6.3.3), условне реченице уведене везником *уколико* (одељак 6.3.4), условне реченице уведене везником *где* (одељак 6.3.5), условне реченице уведене субјункторидом *ли* (одељак 6.3.6), условне реченице уведене различитим типовима сложених везника (одељак 6.3.7), условне реченице уведене везником *да* (одељак 6.3.7) и статус условних реченица у жанру стенографских бележака (одељак 6.3.8).

6.3.1. Условне реченице уведене везником *ако*

Инхерентне особине административно-правног стила утичу на дистрибуцију зависних реченица, као што је предвиђено почетном хипотезом нашег истраживања. Најбројније зависносложене реченице адвербијалног типа јесу условне реченице уведене везником *ако*. Овај тип реченица среће се још у средњем веку, а бележе га и досадашњи проучаваоци административно-правног стила XIX века (Луковић 1988/89: 94; Луковић 1994а: 98; Луковић 2009: 434; Павловић М. 2006: 12; Павловић 2009а: 304–305). Условне реченице са везником *ако* уводе реалне условне реченице (Барић и др. 1997: 506–507; Белић 2000: 183; Брабец и др. 1966: 210–211; Будмани 1867: 144; Вебер 1862: 128; Ивић 2008: 201; Ковачевић 2013: 12; Катичић 1984/5: 339; Катичић 2002: 290–

291; Лалевић 1962: 226; Лукић 1920: 49–50; Маретић 1899: 509; Миновић 1987: 104; Мразовић, Вукадиновић 2009: 599–605; Мусић 1898: 1; Новаковић 1870: 70–71; Новаковић 1894: 338–339; Пипер, Клајн 2013: 518; Силић, Прањковић 2007: 348; Станојчић, Поповић 1992: 311–312; Стевановић 1969: 866–867). Реалне условне реченице означавају да је услов „актуелан и остварљив; другим речима, реализација таквог услова, иако неизвесна, ипак се може свесно очекивати” (Станојчић, Поповић 1992: 312). Као посебна врста реалних условних реченица издвајају се евентуалне (евентуалнореалне) реченице, „и којима увјет није *pouzđano* оћекивање *nekoga događaja*, *nego taj događaj sam*” (Катичић 2002: 293). Условне реченице у нашем корпусу припадају евентуалнореалном типу, јер се не односе на реалне, већ на хипотетичне ситуације, за које се, са одређеном вероватноћом, претпоставља да ће се у будућности догодити. Уколико се у реченицама са везником *ако* употребљава потенцијал, ради се о потенцијалним условним реченицама (Катичић 2002: 299). Регистрована је и употреба корелатива уз везник (*а, а то, онда, оно, тада, тако, а ти, а он, тако*) (Катичић 2002: 289; Лалевић 1962: 227; Лукић 1920: 50; Маретић 1899: 9). У условним реченицама уведеним везником *ако* употребљавају се потенцијал, презент, футур први или перфективни прошли глаголски облици употребљени модално (Ивић 2008: 201; Миновић 1987: 104; Стевановић 1969: 866–867). Радоје Симић и Јелена Јовановић истичу да се код реченица уведених везником *ако* „уловљеност претпоставља”, те аутори ово значење зову пресупозицијом¹³³. Мање је обична појава везника *ако* у „пресумптивној сфери импликације”, при чему се ради о вези која је подразумевана (Симић, Јовановић 2002: 1130). У савременом српском језику, поред условног, клаузе са везником *ако* остварују се и у узрочном значењу (Танасић 2012а: 53–63). Условне реченице са везником *ако* одликују сукцесивност радње и казузална веза између узрока и последице (Мусић 1898: 14).

Условне реченице уведене везником *ако* уводе преко седамдесет посто примера у старосрпској половноправној писмености (Павловић 2009а: 302). Употреба глаголских облика у њима условљена је „прагматичким профилом посматраног функционалног стила који у области кондиционалне детерминације преферира временску сферу будућности” (Павловић 2009а: 305). У протази се користе презент, футурска конструкција, потенцијал, императив, оптативна перифраза *да* + презент / *да* + перфекат. Зависна предикација је у презенту, перфекту, аористу, футурским конструкцијама и потенцијалу (Павловић 2009а: 306–309). Презентским и императивним конструкцијама будуће (условно) значење омогућава коришћење у оквиру правног стила, јер се „правним одредбама регулише понашање у будућим и неизвесним околностима” (Павловић 2009а: 309–310). Евентуалнореална погодбена реченица налази се у препозицији, „што се може схватити као израз синтаксичке верификације природног следа корелативних радњи” (Павловић 2009а: 312). Постпозиција се среће изузетно ретко (Павловић 2009а: 313). Јављају се и кореференти *а, то, тада*, што се у овом периоду тумачи „као траг првобитне јустапозиционе везе самосталних реченица” (Павловић 2009а: 313). Кореферентна партикула *то* јавља се уз везник *ако* и *ако* (Павловић 2009а: 318).

У административно-правном језику XIX века условна реченица са везником *ако* јесте основно средство за изражавање структуре *протаза – аподоза, почетна хипотеза – деликт – санкција*. Највише потврда има у законодавно-правном подстилу. Ова структура остварује се у оквиру периода састављеног од два чланка. У протази (првом чланку) налази се условна реченица уведена везником *ако* са предикатом у потенцијалу

¹³³ Аутори под пресупозицијом подразумевају „изречену претпоставку” (Симић, Јовановић 2002: 1330).

или свршеном презенту, а у другом чланку, који је обично граfiјски одвојен тачком и запетом, знаком две тачке или запетом, налази се корелатив. У протази се налази примарна хипотеза правне норме, а у аподози правно овлашћење, правна обавеза или санкција. У кратким жанровима (укази, уредбе) на почетку XIX века конструкција се реализује у оквиру комплексне вишеструкосложене реченице, која може обухватити и цео правни пропис.

Условна реченица углавном је у препозицији, што је и њен очекиван положај (Миновић 1987: 104–105; Павловић 2009а: 312–313). У препозицији пронађено је преко две трећине пронађених условних реченица (66,75%). Ове реченичне структуре срећу се кроз цели период. У протази користе се свршени презент или потенцијал. Од корелатива најобичнији је корелатив *то*, затим *онда*, а поред њих срећу се и корелативи који упућују на вршиоца радње, као што су демонстративна заменица за идентитет *тај*, *та*, *то* и демонстративна заменица за каквоћу *таков*, *такови*, *такова*. Употребљава се и корелативни израз *у случају*. Корелативи имају улогу у структурирању реченичног комплекса, интензификаторску улогу (*то*), улогу наглашавања сукцесивности радње (*онда*), улогу наглашавања вршиоца радње, најчешће кривца (*такав*, *такова*, *таково*), као и улогу експликације условног значења (*у случају*). Корелативи се налазе на почетку аподозе. Протаза и аподоза раздвојене су запетом, знаком две тачке или тачком и запетом. У аподози употребљава се футур први, футур други¹³⁴ и несвршени или свршени презент. Две радње су у сукцесивном односу, што значи да уколико се догоди једна радња, тада ће се догодити и друга (тј. ако се остваре услови за примарну хипотезу, следи диспозиција). Срећу се и примери без корелатива, чији број расте током XIX века. У једном примеру корелатив је анафорски употребљен заменички прилог *зато*, што указује на условно-узрочну интерференцију:

(А) ако + свршени презент:

(а1) кореферентни прилошки израз¹³⁵ *у том случају*, који катафорски упућује на надрећену клаузу и анафорски на протазу:

свршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Ако се дѣломъ освѣдочи и предъ Државнымъ Совѣтомъ и предъ Народномъ Скупштиномъ, да є найстаріи сынъ Княза малоуман, или збогъ тѣлесны каквы недостатака неспособанъ къ княжескому достоинству, или ако се истый самъ одрекне права свога на достоинство княжеско, у томъ случаю слѣдоваће за њимъ найстаріи нѣговъ сынъ, ако ли не има своій синова ни потомака одъ истый синова, а оно слѣдоваће найстаріи брат (Устав 1835: 5–6);

(а2) корелатив *то*¹³⁶:

свршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Свакій данакъ одређуесе само за одну годину дана; и ако се по истеченію ове види и докаже изъ раучуна казначейства државнога, да ніє доволянь, *то* ће га скупштина народна за другу годину сходно повысити, како бы манякъ прошле године изишао (Устав 1835: 9); Ако таковый Иностранецъ одъ Попечителства Внутреннѣи Дѣла на прошеніе своеречено увѣренѣ добыє, *то* ће се онъ неотложно постарати добавити уредный одпустъ изъ страннога подданства (...) (Уредба (80) 1844/45: 301);

свршени презент (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако се по времену искуствомъ докаже, да є нужно промѣнити неки одъ выше изчислѣны членова Устава Княжества Сербіє, или да є нужно што додати къ њима или одузети; *то* Князь и Државный Совѣтъ Србскій да сазову Скупштину Народню (...) (Устав 1835: 12), Ако се гдѣ у каковомъ селу или обштини каква крађа или поара появи; *то* да одма дужни буду кметови явити о томе Срезскому Началнику (...) (Настављенија IX 1839/40: 86);

(а3) корелатив *тај*:

¹³⁴ У савременом језику у протази евентуалнореалтних реченица среће се и футур други (Катичић 2002: 297–299).

¹³⁵ О прилошким изразима в. Ковачевић (2007: 11–48).

¹³⁶ Милош Ковачевић указује на то да у условним реченицама *то* нема катафорску, већ само анафорску улогу (2007: 62). Овај корелатив у условним реченицама јавља се и у српскословенском језику, што се тумачи утицајем вернакулара (Курешевић 2022: 23).

свршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Ако войникъ свою пушку, саблю, или буди какову часть свога оружія или одъ стварій пѣшачке, коньчичке и артилерійске амуниці самовольно или нечуваючи изломи и исквари, *май* ће бити строго казнѣнъ и моратъ ће сву штету накнадити (Закон XXI 1839/40: 140);

(а4) без корелатива:

свршени презент (протаза) + несвршени негирани презент (аподоза):

Ако државни саветник постане министар, његово се место у савету не попуњава (...) (Устав 1888: 40);.

свршени пасивни презент (протаза) + модални глагол (аподоза):

Ако је Народна Скупштина распуштена или одложена пре него што реши буџет, Краљ може продужити буџет истекле рачунске године највише за четири месеца (Устав 1888: 51);

свршени презент (протаза) + свршени презент (аподоза):

Ако Краљ не остави за собом мушког потомства, наследство прелази на побочну линију (...) (Устав 1901: 4);

(Б) ако + потенцијал:

(б1) Корелатив *то*:

потенцијал (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Ако бы се међу тымъ догодило, да бы или Князь или кои Државный Совѣтникъ захтѣо гонити кога члена рѣченога Совѣта за мнѣніе његово о законодавству, *то* гонимый членъ има првао, искати суда на државному Совѣту ил' одпуста одъ службе (Устав 1835: 8);

потенцијал (протаза) + свршени презент (аподоза):

Ако бы се по какой потреби службе, а безъ кривице, Попечитель, кой морао одъ званія свога удалити, *то* онъ по тому што є, као попечитель, већ Членъ Совѣта быо, долази у Совѣтъ, као Членъ (...) (Устројеније I 1839/40: 18);

потенцијал (протаза) + футур први (аподоза):

Ако би скупштина налазила, да би требало неке предложене суме умалити, или их сасвим изоставити, она ће своје мишљење разложима подкрепити, и именовати предмете, код којих се, као и начин како се уштеда може учинити без штете за државне потребе (Устав 1869: 21); **Ако бы се при наплаћиваню киріе у призрѣнію теченія новаца распра породила, *то* ће се ова по ономъ теченію наплаћивати, коимъ є по уговору, кои се свагда последный разумѣва ако є поновлѣнъ, наплаћена была (...)** (Определеније XXIX 1840/40: 211);

потенцијал (протаза) + футур други (аподоза):

Ако бы се гдѣ появили какови лопови или айдуцы: *то* да буде дужанъ Срезскій Началникъ, у кога се Срезу *то* появи, одма о томе извѣстити Окружнога Началника (...) (Настављенија IX 1839/40: 85);

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако бы се кои одъ селяна показао упоранъ, *те* не бы тео у стати и помоћи селу, да се рђави люди изнају: *то* съ *таковымъ* нека поступаю као и са самымъ кривцемъ (Настављенија IX 1839/40: 86); **Ако бы съ плаћанѣмъ интереса закасию, или ако бы вредность преднаведена хипотеке временомъ спала, и я небы кадаръ быо другимъ добрама капиталъ овай обезбѣдити: *то* да дужанъ будемъ, подвргнути се опредѣленію Члена 52. Высочайше одобреногъ штатута преднаведеногъ фонда одъ 13. Января 1841. године (Уредба (18) 1841/45: 30 (МОДЕЛ ОБЛИГАЦИЈЕ));**

потенцијал (протаза) + модална конструкција (аподоза):

По томе ако бы карантинисти одъ вышега реда или и имућниіи поискали, да се они сами, или съ њиномъ родбиномъ или дружиномъ особито у едной колиби одлуче, *то* имъ такову удобнію прилику *валя дати*, наплативши найпре одъ њи одређену за исту таксу (Уредба (29) 1841/45: 71);

(б2) корелатив *то* са интензификаторском партикулом *и*:

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако бы Чиновника кога надлежна њму предпоставлѣна власть и изванъ реченнога случая по нужди или отечественной ползи, за добро нашла за време већему или подобному званію приставити, *и то* да дужанъ буде овай точно и безъ сваке противности испуњавати (Правила (63) 1843/45: 208);

(б3) корелатив *такови, такова, таково* (фокус је на агенсу):

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако бы се кои войникъ своме Началнику у служби тако непокоранъ показао, да се противъ њѣга силомъ оружія ополчи, и на њѣга нападне, *таковый* као бунтовникъ да буде стрелянъ (Закон XXI 1839/40: 136);

потенцијал (протаза) + модална конструкција (аподоза):

Ако бы се између сосѣдны села о међама распре какове появили, коє су одъ старине или после осинорене, *такове* [треба] извиђати, и у согласію са сосѣднымъ Примириетелнымъ Судовима о томе поравненія и примиренія чинити (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 238);

(64) Заменички прилог *зато* у анафорској улози:

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако бы кои Срезскій Началникъ пренебрегао, по овоме по ступити, па бы се међутимъ нѣговомъ кривицомъ у поменутихъ новцима каква штета учинила, да се *зато* Судомъ казни као криваць, кои є правительственный законъ преступіо, и да учинѣну штету накнади (Уредба (32) 1845/47: 85);

(65) корелатив *онда*:

потенцијал (протаза) + футур први (аподоза):

Ако бы съ временемъ приходъ фонда нѣгове издатке, знатно превазилазіо, *онда* ће се сувишакъ по обстоятелствама на повышеніе пензіе удовица и дѣце Чиновника као и на уредну плату Членова Депутаціе употреблявати (Уредба (73) 1843/45: 271); **Ако бы се случай каковый на суду появио, за кои нарочитогъ законогъ прописа небы было, онда** ће се истый по обштимъ у овомъ Законику, постановлѣнимъ основама, или обштепознатомъ досадашнѣмъ обычаю разумно и совѣстно рѣшавати (Грађански законик 1844: 2);

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако бы штету учинивша стока одъ ситнога реда была, или бы се при процѣнѣванію штете нашло, да є иста стока тако незнатне вредности, да бы трошакъ, кои бы се на дуже нѣно издржаванѣ имао чинити, нѣну цѣну, коя іой по одбытку накнаде за штету и осмодневну рану остає, превазишао; *онда* нека Примириетелный Судъ одма овако обстоятелство Срезскомъ Началнику яви (Уредба (38) 1845/47: 93); Свакій да пази на рѣчи, и нѣово право значенѣ, па **ако му се небы тако разумѣти дало, онда** нека погледа на друге овде изложене законе; и нека испыта намѣру законодавца, па сравнивши га съ овима нека га тако протолкує, како да се са основима здравогъ разума и природне правце слаже (Грађански законик 1844: 2);

(66) Без корелатива:

потенцијал (протаза) + несвршени презент (аподоза):

По томе, **ако бы Совѣтъ и у теченію године злоупотребленія какова примѣтіо**, има право опоменути надлежнога Попечителя и одъ нѣга обясненіе поискати (...) (Устројеније I 1839/40: 22);

потенцијал (протаза) + свршени презент (аподоза):

Ако бы коя удовица подъ пензіомъ збогъ каквогъ (криминалногъ) злочинства осуђена была, губи право на свою пензію (Уредба (73) 1843/45: 270);.

потенцијал (протаза) + модални глагол (аподоза):

При совѣтованію **ако бы се примѣтило**, да Совѣтницы одъ правога вопроса и главне точке одступаю, или противу Устава или права Господстванія Высоке Порте иду, дужанъ є Предсѣдатель опоменути ій на дужность и редъ, наравно онимъ начиномъ, кой достоинству нѣговомъ и важности Совѣта и Совѣтника пристои (Устројеније I 1839/40: 24);

(В) ако + перфекат + корелатив *онда*:

перфекат (протаза) + негирани несвршени презент (аподоза):

Ако се изъ доброгъ казivanja дознало и поузданымъ званичнымъ, или и другимъ, посве вѣроватнымъ доказательствомъ освѣдочило, да є у свима онимъ земляма, изъ кои куга своимъ зломъ и овамо грозити и нападати може, све здраво, сасвимъ не подозрительно и безопасно, *онда* се люди, изъ оны туђоземны страна долазећи, ни како подъ карантинскій испытъ не поставляю (Уредба (29) 1841/45: 65);

перфекат (протаза) + модални глагол (аподоза):

Па **ако є кои неотице што изпустио или навлашъ одъ себе баціо, онда** валя да га стражаръ одма напомене и натера, да оно опетъ дигне и понесе (Уредба (29) 1841/45: 67);

(Г) ако + несвршени презент:

(г1) корелатив *онда*:

несвршени презент (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Ако є у болестника снага у добромъ станію, онда приштъ дотле све већій быва, докгодъ запалѣнѣ подъ нымъ трає и нестани се (Уредба (29) 1841/45: 119);

(г2) без корелатива:

несвршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Ако удовица има дѣце, судъ ће одма къ томе приступити, да наименує и постави по закону туторство (...) (Уредба (42) 1845/47: 99);

(Д) ако + футур други + без корелатива:
негирани пасивни други (протаза) + несвршени презент у модалној улози (аподоза):

Ако предани за прегледанѣ рачуни безъ даногъ одъ стране рачунополагателя повода за две читаве године, есапећи одъ дана, кадъ су у дѣловодный протоколѣ уведени, прегледани и испитани не буду, стои рачунополагателю отворенъ путь прошеніемъ Совѣту се обратити и молити, да се наредба учини, како ће се рачуни нѣгови прегледати и испитати (Устројеније (81) 1844/45: 313).

У оквиру темпорално-апсекатске парадигме издвајамо два доминантна модела, која се заснивају на опозицији *оčekивано – мање очекивано (неочекивано)*¹³⁷ и којима се кодира идеолошки став законодавца према правној радњи. Конструкција са свршеним презентом у протази¹³⁸ и футуром првим у аподози немаркирана је. Односи се на очекиване радње, које ће се нормирати и заиста догађати, те употреба овог модела означава само сукцесивност радњи (свршени презент да се радња догодила, футур први да ће уследити правна последица). На пример, *када иностранац добије уверење, он ће добијати одговарајући отпуст*. Већу тежину, с аспекта идеолошког кода, имају примери у којима се у аподози користе императивне конструкције (*да + презент* или *нека + презент*), којима се кодирају казне или дужности (*ако стока учини штету, нека суд то јави, ако неко учини неко дело, да буде дужан нешто да уради или да се казни*). Највиши степен идеолошког кодирања односи се на употребу потенцијала¹³⁹, који се везује за кодирање радњи које су мање вероватне у систему који законодавац уређује. Такве су различите злоупотребе, гоњење члана Совјета, удаљавање од звања, тражење посебних захтева од стране карантиниста, тј. реч је о мање пожељним ситуацијама. У аподози налазе се футур први (означава след радњи), императивне конструкције¹⁴⁰ (означавају казне или дужности), негирани несвршени презент (означава стање које се правно не могу мењати), афирмативни несвршени презент (означава трајно стање или правно овлашћење) или нека модална конструкција¹⁴¹ (означава дужност или правно овлашћење). Перфекат се ретко среће и означава да ће се нормирана радња догодити пре правне последице. Ретко се јавља негирани футур други, чиме се означава да одређени услов није испуњен (*рачуни деловодног протокола нису уведени, прегледани и испуњени*), чиме се отвара могућност да ступи на снагу одређено правно овлашћење (*рачунополагатељ има право да моли Совјет да предузме даље кораке*).

Поред корелатива, анафорски на претходни контекст може упућивати и демонстративна заменица *таков, такова, таково*:

Ако бы карантинисти каруце или друга каква каруцама подобна кола дотерали, то такова треба, ако иѣ не бы одма опетѣ натрагѣ у ону страну вратили, у карантинску шупу поставити и тамо иѣ съ

¹³⁷ Да на избор везника (и глаголског облика) у оквиру административно-правног стила имају утицај прагматички фактори, указала је Веселина Ђуркин, говорећи о сложеним везницима са лексемом *случај*, којим се кодирају околности, које се, с гледишта законодавца, третирају као непожељне (2018б: 145–146). У предстандардном периоду велики број непожељних ситуација кодиран је клаузом уведеном везником *ако* у потенцијалу. Преоптерећеност везника *ако* била је предуслов за формирање сложених везника (в. одељак 6.3.1).

¹³⁸ Употреба свршеног презента у протази типична је одлика евентуалнореалних реченица. У аподози обично долази футур први (Катичић 1984/5: 340–341; Катичић 2002: 294; Мусић 1898: 19–21). Пошто су радње које се нормирају усмерене ка будућности, очекивана је употреба перфективног презента, који се везује за услов у сфери будућности (Ковачевић 2013: 14).

¹³⁹ Употребу потенцијала у условним реченицама одликује мања вероватноћа остварења радње (Катичић 2002: 299). Овака употреба потенцијала запажа се још у средњем веку (Ђуркин 2018б: 146; Павловић 2009а: 312).

¹⁴⁰ Употреба императивних конструкција у аподози евентуалнореалних реченица примећена је и у савременом језику, а њихова употреба је могућа јер је императив усмерен ка будућности (Катичић 2002: 295; Мусић 1898: 16–17).

¹⁴¹ Модални глаголи у евентуалнореалним реченицама користе се и у савременом језику (Катичић 2002: 295–296).

еднымъ служителѣмъ такође одлучити (...) (Уредба (29) 1841/45: 72); **Ако бы се кои одъ селяна показао упоранъ, те не бы тео у стати и помоћи селу, да се рјави люди изнаѣу:** то съ *таковимъ* нека поступаю као и са самымъ кривцемъ (Настављенија IX 1839/40: 86).

У једном примеру јављају се два корелатива у једној реченици – корелатив *то* и корелатив *онда*:

Ако Чиновникъ дође подъ Судъ збогъ крађе, то онда да се цѣла нѣгова плата задржава (Додатак (76) 1843/45: 287).

Условне реченице уз које се користи корелатив у облику демонстративне заменице за идентитет *тај* или демонстративне заменице за каквоћу *таков, такова, таково*, могу се трансформисати у релативне реченице са инкорпорираним антецедентом:

Ако войникъ свою пушку, саблю, или буди какову часть свога оружія или одъ стварій пѣшачке, коньичке и артилерійске амуниці самовольно или нечувајући изломи и исквари, тај ће бити строго казнѣн и моратъ ће сву штету накнадити (Закон XXI 1839/40: 140) [→ Који војникъ своју пушку, саблю, или буди какову част свога оружја или од ствари печашле, коньичке и артилерсијске амуниције самовольно или нечувајући изломи и исквари, тај ће бити строго казнѣн (...)]; **Ако бы се кои войникъ своме Началнику у служби тако непокоранъ показао, да се противъ нѣга силомъ оружія ополчи, и на нѣга нападне, таковъ** као бунтовникъ да буде стрелянъ (Закон XXI 1839/40: 136) [→ Који би се војникъ своме Началнику у служби тако непослушанъ показао, да се противъ нѣга силомъ оружја ополчи, и на нѣга нападне, такови као бунтовникъ да буде стрелян].

Овим реченицама, пошто су нађене у *Устројенију гарнизоне војске*, конкурентне су релативне реченице са инкорпорираним антецедентом и слободне релативне реченице, па се ради о стилским варијантама.

Условне реченице у интерпозицији налазе се у 18,68% примера. Условне реченице су углавном редуковане, без корелатива. Од глаголских облика у интерпозицији користе се:

(А) футур други:

Стражаре одъ реда подъ платомъ стоѣћи момака, треба старіи и за најманю погрѣшку у служби да укорѣ и да ѿ озбиљно напомену, да ће се и збогъ нѣи, **ако се не буду поправили**, службе лишити (Правила (30) 1841/45: 131);

(Б) футур први:

Но они ће у томъ поузвано свѣдочанство о ныинимъ отличнимъ способностима и благимъ обичаима показати, а осимъ тога ѿштъ нарочито, **ако ће ступити у редъ надлежательственны или Канцелларійски Чиновника**, или, по могућству, одма, или, у случаю препоне, до надлежно одредити се имаюћегъ рокъ, на себе и качество отечественны сынова узети (Уредба (47) 1842/45: 166);

(В) несвршени презент:

На такомъ процѣнителномъ свидѣтелству, у комъ ће процѣна добра, **ако ѿй выше има**, редомъ поименце съ вредностю своіомъ понаособъ и у сакуплѣной сумми изложена морати бити, достовѣрности ради (...) (Додатак (61) 1843/45: 204); Братъ пакъ или сынъ, или другій буди кои сродникъ Свештеника, **ако са овимъ у одной кући живи**, или неодвоито непокретно добро притяжава, и у кругъ прве точке подпада, записуе се у рубрику данакъ плаћаюћи глава (Правила (66) 1843/45: 220);

(Г) Потенцијал:

Сва Казначейства како у Окружіяма, тако и на цѣлой границы, да никакве друге новце, него кои су здравіи и подъ мѣру, за Правителственну касу не примаю, иначе, **ако бы ексикъ или калпъ новце овой доставили**, да имъ главно Казначейство такове неприми, него одъ нѣи здраве и добре на мѣсто нѣи узима (Указ (39) 1841/45: 156); Остали пакъ пензионери, манѣ одъ 40. година служивши неће моћи пензію у иностранной земльи и држави уживати безъ особитогъ Правителственногъ дозволенія; ерѣ на овима остае и после дужность, **ако бы се законне причине изступлѣнія изъ службе съ временемъ уклониле, или бы особита нужда отечественна изискивала**, опетъ у службу прећи (Уредба (64) 1843/45: 215); По томе и устроеніе централногъ Правленія, опредѣленіе круга дѣятельности за Попечителѣ, рѣшеніе распрій, **ако бы се отомъ породиле**, толкованѣ уредба и закона, принадлежи Совѣту са утврѣненіемъ Князя (Устројеније I 1839/40: 20–21);

(Д) Негирани свршени презент са префиксом уз- са значењем футура другог:

Онымъ пакъ Званичницима, кои су лакоумно, у раскоштву и неприликомъ, дуга начинили, одбѣгъ ће се половина одъ нѣине плате на ползу нѣины заимодаваца, а осимъ тога и они ће се, **ако имъ се тако дугъ за две године дана не узможе исплатити**, и изъ службе одпустити (Уредба (48) 1842/45: 176–177).

(Ђ) Пасивни перфекат:

Да се у напредакъ одъ умрлы глава данакъ неузима, кое се тако разумѣва, да се она глава, коя бы између еднога и другога пописиваня умрла, **ако є на ню и ударенъ данакъ**, одъ плаћаня данка изузме (Уредба (59) 1842/45: 199).

(Е) Свршени презент:

И онай пензионистъ, кои є збогъ слабости изъ службе изступіо, и пензію соразмѣрну ужива, ако бы послѣ нѣкогъ времена показало се, да є до снаге и здравля дошао, хоће по потреби, **ако Правительство или само, или на захтеванѣ нѣгово за добро нађе**, или на пређашню службу или на сходну силама нѣговыма опетъ доћи, тако, да му плата са пређашњомъ службомъ скопчана остане у цѣлости (Уредба (64) 1843/45: 212); На еспапима, кои се за у Цесарію было водомъ до Бѣограда донесу, **ако се ту разговаре**, као подпадши подъ Правителственну Бѣоградску скеларину унапредакъ наплаћуе, осимъ Бумрука, такса за превозъ на 100. ока по 4. гроша чаршійска, но ако есайбія истогъ еспапа, имаюћи собственну лађу (...)

Најређе се условна реченица уведена општеусловним везником *ако* налази у постпозицији (14,94%). Од глаголских облика јављају се:

(А) потенцијал:

(а1) негирани потенцијал:

Дозволеніе на отлучку Члена свога за мѣсецъ дана даватѣ Совѣтъ самъ, а за више потребоватѣ одобреніе Княза, за кое време не прекида му се плата: но у случаю, ако бы преко времена опредѣленнога изостао, укинутѣ му се у онолико, у колико преко данногъ му термина изостао буде, **ако важнога узрока, као болестъ, и той подобно, показати не бы могао** (чл. 49) (Устројеније I 1839/40: 26); Столоначалници дужни су Секретаре у израфенію дѣла подпомагати, **ако не бы одъ главногъ Секретара на особенне, послове Канцелларійске одређени были** (Устројеније I 1839/40: 26);

(а2) афирмативни потенцијал:

Представљати Князу ради наименованія лица, потребна къ Персоналу Нѣгове Канцелларіе и Агенція Србски у Иностраннымъ Државама, **ако бы кое были** (Устројеније III 1839/40: 32);

(Б) несвршени презент:

Никаква кућа безъ разлике не изузима се одъ дужности военне гарнизонне службе, **ако само способна зато по пропису лица има** (Устројеније V 1839/40: 65);

(В) презент:

(в1) негирани свршени презент:

Богинѣ нападаю свакогъ уживоту едан путь, **ако животь одъ друге какве болести пре не клоне** (Правила VII 1839/40: 69);

(в2) негирани несвршени презент:

Премда се каламѣнѣ у свако време съ предосторожношћу совршавати може: *то* є опетъ болѣ таково при якой зими или запари оставити, **ако особита обстоятелства н. п. редня богиня, или удалѣніе мѣста каламити имаюћегъ се одъ Лекара, неизыскую** (Правила VII 1839/40: 74–75);

(в3) свршени презент:

Лакше себогинѣ избѣгаваю, **ако се наклоность спрема нѣи у тѣлу угаси** (Правила VII 1839/40: 69);

(в3) пасивни свршени презент:

Више участникѣ права еднога дѣле равномѣрно и бремена съ нѣим скопчана, **ако закономъ или уговоромъ или самомъ природомъ ние противно опредѣлѣно** (Грађански законик 1844: 4).

Због фрагментарности и економичности правног текста, више *ако* клауза уведено је амплификаторним конекторима (у набрајању). Једна правна последица везује се за више почетних хипотеза, односно више правних норми налази се унуар једне правне одредбе. Последица се налази у препозицији, а услови се ређају један за другим у постпозицији:

Узроци пакъ слѣдуюћи за извиненіе служити могу: 1. **Ако га є постигла болестъ**, 2. **Ако каквомъ силомъ задржанъ, или ако є быо затворенъ**, 3. **ако є съ ума сишао**, 4. **ако естрахъ одъ воде и огня претрпіо**, 5. **Ако су му родители помрли, или други, кои су кућомъ управляли**, и тимъ подобне важне причине, кое бы военный Судія за праведне нашао (Закон XXI 1839/40: 147).

У протази користи се перфекат, зато што реферише о догађајима који ће се догодити пре онога што се може сматрати легитимним изузетаком од примене примарне хипотезе.

За изражавање супротне хипотезе користи се речца *пак*¹⁴², чија употреба опстаје до краја периода:

Ако би **пак** један од тројице намесника имао преку потребу да за неко време отиде из земље, два друга намесника моћи ће за време његовог одсуства пуноважно отпраљати државне послове (Устав 1888: 19); Ако је **пак** предлог такав потекао од Народне Скупштине, Скупштина ће три пута гласати о њему остављајући од гласања до гласања најмање по 5 дана (Устав 1888: 59); Ако би **пак** домаћинь, домаћица, или њови млађи войнику какву обиду и увреду учинили, то войникъ да имъ злимъ не враћа, нити самъ себи удовлетвореніе дае, него едужанъ свомъ Началнику явити (...) (Закон XXI 1839/40: 145); Ако би који наставник био стављен под суд и у притвор, издаваће му се само половина плате. Ако се такав наставник огласи за невина, враћа се у службу и враћа му се задржана плата. **Ако се пак пусти из недостатка доказа, а кривица је таква, да понижава учитељски позив**, решиће Министар Просвете како о враћању задржане плате тако и о опстанку дотична наставника у служби (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 239); Само ће се интабулација такова са дужникомъ судейски соопштити морати, да онъ зна, и **ако би пакъ изятія какова чинити имао**, да за 8 дана Суду предложити може (Уредба XVIII 1839/40: 123); Ако би **пак** један од тројице намесника имао преку потребу да за неко време отиде из земље, два друга намесника моћи ће за време његовог одсуства пуноважно отпраљати државне послове (Устав 1888: 19); Ако би **пак** домаћинь, домаћица, или њови млађи войнику какву обиду и увреду учинили, то войникъ да имъ злимъ не враћа, нити самъ себи удовлетвореніе дае, него едужанъ свомъ Началнику явити, кои ће своимъ путемъ преко надлежне Власти праведно удовлетвореніе изискати (Закон XXI 1839/40: 145); **Ако ли пакъ и другій путъ таково преступленіе учине**, прва казнь у новцу дуплирагъ ће имъ се, и опетъ подѣлено месо одузети (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 220); **Ако ли пакъ и выше пута то преступи**, свагда ће му се дуплирати каштига, съ онолико, колико е последній путъ преступивши платію, а према обстоятелству и затворенъ ће бытіи најдуже одъ 1 до 3 дана (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 221).

Употреба партикуле *пак* пресупонира супротну хипотезу од оне изнете у првом услову, што се види у примеру у коме се примарна хипотеза наводи у првом условном комплексу (*ако би наставник био стављен под суд или притвор, даваће му се половина плате*). У другом условном комплексу, у ком се налази демонстративна заменица *такав* која анафорски трансфрастички упућује на претходну реченицу, наводи се један од могућих исхода (*ако се наставник пусти као невин, враћа се у службу и враћа му се плата*). У трећем условном комплексу, у коме се налази речца *пак*, имплицира се супротна могућност претходној (*ако се пусти из недостатка доказа, а кривица је таква да нарушава наставнички позив, решаће министар просвете*). Дакле, овде се ради о својеврсном преседану у односу на првобитну ситуацију.

Да закључимо. Условне реченице уведене везником *ако* везују се за законодавно-правни подстил административно-правног стила XIX века, чиме чине спону са правним стилем у средњем веку и са савременим правним стилем. Као идеална површинска репрезентација дубинске правне норме, очекивано су најбројнији тип адвербијалних реченица у корпусу. Доминантно се јављају у препозицији, која је и њихово очекивано место, док су ређе у интерпозицији, и најређе у постпозицији. Чешће су, поготову на почетку периода, са корелативима (*то, онда, тај, таков, такова, таково*, анафорски употребљен заменички прилог *зато* и анафорски употребљен прилошки израз *у случају*). У предстандардном периоду срећу се примери без корелатива. Примери са корелативима *тај, та, то/таков, такова, таково* могу се трансформисати у релативне реченице са инкорпорираним антецедентом, као и у слободне релативне реченице. Дистрибуција глаголских времена у аподози остварује се према критеријуму *очекивано – мање очекивано*. У протази се налазе футур први, императивне конструкције, модални

¹⁴² У савременом језику партикула *пак* користи се као „адверзативни интензификатор [који] истиче садржај уз који стоји стављајући га насупрот неком већ наведеном или пак претпостављеном садржају” (Јањушевић Оливери 2018: 154). Јован Кашић каже да се партикула *пак* у језику Милована Видаковића користи у асеверативно-адверзивној функцији или чисто асеверативној функцији (1968: 131–132).

глаголи, свршени презент и несвршени презент. Ретко се у протази јављају перфекат или футур други, пошто нису типични за административно-правни стил.

6.3.2. Условне реченице уведене спојем *ако ли*

Спој *ако ли* сматра се архаизмом и везује се за „starinski i ručki jezik” (Барић и др. 1997: 508). Њиме се указује на однос супротности, што показује и наш корпус¹⁴³ (Барић и др. 1997: 508; Катичић 2002: 303). Од аутора XIX века овај спој помиње Будмани (1867: 71), а од аутора раног XX века Јанко Лукић (1920: 49–50). У старосрпској пословноправној писмености готово половина примера евентуалнореалног услова уведеног везником *ако* прати партикула *ли*, „која према погодбеном *ако* у начелу има комплементну дистрибуцију” (Павловић 2009а: 304). Партикула *ли* садржи и значење супротности, тј. кодира изузетак од правила у матрици *правило – изузетак* (Јанићијевић 2015: 42, 124), па садржи и значење „погодбено-адјуктивног, односно поредбено-адверзативног везничког споја” (Павловић 2009а: 304). Марина Шафер овај спој региструје у *Старом завјету* Ђуре Даничића, „у коме служи за идентификацију супротног односа погодбене реченице у односу на претходни контекст” (2017: 74). У истом значењу овај спој среће се у преводу *Новог завјета* Вука Стефановића Караџића (Шафер 2019). У *Сретењском уставу* бележи га Марко Радојевић и тумачи га као средство емфазе (2015: 20).

У нашој грађи спој *ако ли* прилично је заступљен. Кодира изузетак од примарне хипотезе. Овом конструкцијом имплицира се супротно значење у односу на претходни контекст. Обично се јавља у препозицији. Двоструки комплекс (протаза + аподоза) може да се јави самостално или у склопу вишеструкосложеног реченичног комплекса, који обухвата и примарну норму и изузетак. Следећи пример илуструје вишеструкосложени реченични комплекс, у коме прва реченица уведена везником *ако* уводи примарну, а комплекс *ако ли* уводи супротну хипотезу:

Ако се дѣломъ освѣдочи и предѣ Државнымъ Совѣтомъ и предѣ Народномъ Скупштиномъ, да е најстариј сынъ Кнѣза малоуман, или збогъ тѣлесны каквы недостатака неспособанъ къ княжескому достоинству, или ако се истый самъ одрекне права свога на достоинство княжеско, у томъ случаю слѣдоваће за њимъ најстариј нѣговъ сынъ, **ако ли не има свој синова ни потомака одъ истый синова, а оно слѣдоваће најстариј брат** (Устав 1835: 5–6).

Обично се јавља са корелативима: *а оно* (имплицира супротност и упућује на говорно порекло конструкције), *онда* (указује на временску сукцесију и на процес закључивања) и демонстративном заменицом *таков, такова, таково* (упућује анафорски на претходни контекст и заступа улогу субјекта у главној реченици). Може бити и без корелатива. Ако се јавља у оквиру једне реченице, клауза са *ако ли* обавезно је у препозицији, а ако се среће у оквиру већег комплекса, цели дводелни кондиционални комплекс ставља се при крају реченице или у саму постпозицију периода, пошто се кодира супротна хипотеза, односно изузетак од претходно постављеног правила. Темпорално-аспекатска парадигма доста је разубђена и слична је оној код условних реченица са везником *ако*. Обично су у протази свршени и несвршени презент и потенцијал, а маргинално футур први, футур други и перфекат. У аподози срећу се свршени и несвршени презент, императивне конструкције, футур први и различити модални глаголи:

(А) корелатив *а оно*:

негирани (не)свршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

¹⁴³ Радослав Катичић објашњава његово значење овако: „Veznički izraz *ako li* nadovezuje se na prethodne rečenice i stavlja zavisnosloženi pogodbeni sklop donekle u značenjski odnos suprotnosti s onim što mu u tekstu prethodi” (2002: 303).

Ако ли ий Князь не одреди, а оно ће ий одредити Државный Совѣтъ (Устав 1835: 5); Ако се дѣломъ освѣдочи и предъ Државнымъ Совѣтомъ и предъ Народномъ Скупштиномъ, да є найстаріи сынъ Князя малоуман, или збогъ тѣлесны каквы недостатка неспособанъ къ княжескому достоинству, или ако се истый самъ одрекне права свога на достоинство княжеско, у томъ случаю слѣдоваће за нѣмъ найстаріи нѣговъ сынъ, **ако ли не има свойи синова ни потомака одъ истый синова, а оно** слѣдоваће найстаріи брат (Устав 1835: 5–6);

несвршени презент (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Свако село и свака обштина да дужна буде мотрити, да се миръ и поредакъ у нъой наблюдава; да се противници и нарушители тога казне, ако имъ є кривица такова, о коіой Судъ Примирительный судити може, кодъ овога: **ако ли власть овога превазилази**, а оно да се предаю Срезскому Началнику, па онай да ий далъ шилъ (Наставленија IX 1839/40: 85);

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако ли бы када и то нужно было, а оно да се предложи и докаже Князу, Државному Совѣту и Народной Скупштини, да є то необходимо нужно, и да иште одъ нѣи одобрение (Устав 1835: 10);

футур други (протаза) + футур први (аподоза):

Кадъ войникъ четьрегодншный рокъ свой изслужи, и одпустъ узме, онда нѣму као собственность остає само мундиръ безъ дугмета, панталоне, шинѣль безъ дугмета, капа, оковратникъ, кошулъ и чизме; остале пакъ све ствари, као оружје, коньи и проч. остаю Правительству, кое ако се употребити могу, употребитѣ се и далъ, **ако ли то не буде могуће, а оно** ће се продати продаюмъ ко да выше, а новцы одгудъ добывени припаствѣ у Правительственну кассу (Устројеније (1) 1845/47: 12–13);

(Б) корелатив *онда*:

потенцијал (протаза) + свршени презент (аподоза):

Ако ли бы се догодило, да у даваню мнѣнія гласови Членова наеднаке части подѣлесе, кое се лако догодити може, *онда* се отлаже стваръ донде, докле не буде могуће у пуниемъ засѣданію повышеству гласова стваръ рѣшити (Устројеније I 1839/40: 24);

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако ли бы то чинити пренебрагао, а могао є, да се по важности места и слѣдствія казни; **ако ли му то не бы могуће было чинити, онда** таково обстоятельство да се на Суду военномъ за извинение уважи (Закон XXI 1839/40: 138).

потенцијал (протаза) + футур први (аподоза):

У случаю кадъ Чиновникъ кои збогъ кривице какове подъ изслѣдованіе судейско подпадне, збогъ кое се одъ звания одлучити (суспендирати) мора; онда ће се половина плате нѣгове задржавати, а половина као часть препитателна нѣму издавати; па ако бы таковый пресудомъ судейскомъ за невина оглашень быо, онда ће му се и задржана половина одъ, дана задржания издати; **ако ли бы пресудомъ осуђенъ быо, онда** ће она половина задржана припасти касси Правительственной, изъ кое є издана (Правила (63) 1843/45: 209);

пасивни перфекат (протаза) + модални глагол (аподоза):

(...) изпытати валя, да ли є овай са тапиомъ право свое собственности тражеһій препочетка 1816. године добра онога лишіо се, или после; па ако є пре, онда се држи да є праведно и законно истога лишень, почемъ то на Турско Правленіеспаса, **ако ли є после почетка 1816. године добра истога лишень самовластно, онда** тапию такову уважити треба, и таковому добро повратити (Толковање (62) 1843/45: 206);

несвршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Ако су она добра у мѣсту, гдѣ є Началничество Окружно, онда ће при процѣнѣваню нѣномъ присутствовати Казначей Началничества, **ако ли су изванъ онога мѣста, онда** ће присутствовати Срезскій Началникъ онай, у чіемъ се Срезу добра налазе (Додатак (61) 1843/45: 204);

несвршени презент (протаза) + модални глагол:

(...) да ли є овай са тапиомъ право свое собственности тражеһій препочетка 1816. године добра онога лишіо се, или после; па **ако є пре** [→ редуковано], *онда* се држи да є праведно и законно истога лишень, почемъ то на Турско Правленіе спада, **аколи є после почетка 1816. године добра истога лишень самовластно, онда** тапию такову уважити треба, и таковому добро повратити (Толковање (62) 1843/45: 206);

(В) корелатив *то*:

потенцијал (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Ако ли бы Попечитель по собственноме побуђенію преко тога свега самъ што издао, то нѣга баца подъ одговоръ, а и подъ кривицу, ако нужду, путность и правичность таковога издатка убѣдительнымъ доводима показати небы могао (Устројеније IV 1839/40: 48);

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако ли бы се кон томе противію и извести некто, то да се найстрожіе, и по важности обстоятелства и самомъ смртю казни (Закон XXI 1839/40: 141); Гди се осуђеный не хтедне добровольно пресуди покорити, ту да се Срезскій Началникъ у помоћ позове, да пресуду изврши, и по редъ тога да противника за нѣгово упорство са 10 штапова казни; **ако ли бы упорство ово было такове природе, да бы требало противника на већу казнь осудити, то** да се противникъ оправи Окружномъ Суду (...) (5. §. Уредбе одъ 23. Марта 1840. В. № 221/С. № 287) (Допунителна правила (6) 1845/47: 40);

негирани потенцијал (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Ако ли по учинѣной процени господаръ зданія са ценомъ опредѣленомъ за землю, премда маньомъ него што є зданія вредность, небы задоволянъ быо, то му остає на вољи или исплатити и землю одкупити, или зданіе свое дигнути, и на друго место пренети (Определеније XXIX 1840/40: 212–213); **Ако ли одговоръ овай не бы приложнику приспѣо докле двапутъ онолико времена протече, за коє се изъ мѣста Депутаціе до мѣста обитаванія нѣговогъ доћи и одговоръ добыти може, то** му у оваковомъ догађаю право остає, до истечения овогъ двогубога рока поклонъ овай порећи (Уредба (18) 1841/45: 19);

потенцијал (протаза) + футур први (аподоза):

Ако ли бы дужникъ само часть нѣку дужне сумме положію, то ће му се сверху тога особенна квитта вручити (Уредба (18) 1841/45: 27); **Ако ли бы пакъ поискано дозволенѣ отлаганія трпило, то** нижа власть неће таково ни на найкраће време давати моћи, него ће таково свагда са поднешенымъ узроцима спровести надлежномъ Попечителству, ради сходногъ рѣшенія (Уредба (2) 1845/47: 25–26);

потенцијал (протаза) + футур други (аподоза):

Онай, кои бы се и самъ поединъ налогу Правителственномъ или предпоставлѣной власти толико противникомъ показао, да бы власти при извршиваню налога, Судейски пресуда, или дужности свое, у упорству свомъ оружаномъ рукомъ на супротъ стао, сматра се као насилникъ, и подложанъ є казни робіе одъ 1. до 5. година; ако ли бы при томъ и дѣйствително силу употребіо, да се казни робіомъ одъ 5. до 10. година; **ако ли бы при томъ кога ранію, то** вѣчитомъ робіомъ, а ако бы рана смртоносна была, онда као убійца самомъ смртю казнѣнъ да буде (Уредба (74) 1843/45: 274–275); Кадъ Чиновникъ кои дође подъ Судъ: **то** да му се трећа часть плате нѣговедо изреченія пресуде у кассионогъ Надлежателства, при комъ є истый Чиновникъ служію, задржава, и да ова трећа часть, ако по изреченной пресуди Чиновникъ, подъ Судомъ бывшій, за кривицу осуђенъ буде, заступаюћемъ Чиновнику припадне; **ако ли пакъ Чиновникъ, подъ Судомъ бывшій, пресудомъ Суда за невинногъ проглашень буде; то** да се трећа она часть плате, коя є до пресуде задржавана, истомъ Чиновнику, као невиномъ поврати (Правила (23) 1841/45: 41);

футур други (протаза) + футур први (аподоза):

Ако стране са пресудомъ задовольне буду, Судъ ће после 8 да на своимъ путемъ пресуду у извршеніе довести; **ако ли коя страна апеллирала буде, то** ће Судъ и парницу и пресуду одъ речи до речи Великоме Суду на разсмотреніе пошлати (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 192);

свршени презент (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Ако ли пакъ такса овимъ рачуномъ испадне на по или на маню часть одъ целе паре, то се ова у целу узима на ползу Касапина (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 225);

несвршени презент (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако ли є пакъ путуюћій войникъ тако болестанъ, да не може яшити, то да му се одъ мѣста до мѣста кола или кочіе дати имаю, наплаиваюћи за свакій саатъ по 2. Гроша чарш. (...) (Предписаније (28) 1841/45: 50);

(Г) корелатив *таков, такова, таково*:

свршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Ако ли се нађе, да є Свештеникъ живота нечестивогъ и незаконногъ, и да злимъ примѣромъ своимъ на соблазнъ служи, таковый ће се предати духовноме Суду (Закон XXI 1839/40: 134);

(Д) без корелатива:

футур први (протаза) + футур први (сведен на инфинитив) (аподоза):

(...) ако ће у другомъ Срезу Окружія истогъ грађу сѣћи, на надлежногъ Срезскогъ Началника, **ако ли ће у другомъ Окружію грађу сѣћи**, на Началника истогъ Окружія съ писмомъ упутити (Уредба XII 1839/40: 103);

несвршени презент (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Догађало се случаета, да є сироче после очине смрти заоставше, или за матеромъ у другу кућу, или у наямъ одлазило, а нѣгова баштина остала, те су є други или староседеоцы или поселѣнницы заузели; зато ако бы се таково сироче, нигди друге баштине недобивши, на свою очевину повратити хотело, то сама човечность изискуе и налаже, да се такова тужба уважи, и оно ако е пунолѣтно, да се намири, **ако ли**

є **малолѣтно**, да се судейски обезбѣди, или повраћаемъ исте баштине, ако то безъ уштрба и замѣшателства быти може, или подобномъ накнадомъ у другой земљи состоѣномъ се (Закон XIII 1839/40: 106);

несвршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Кои бы се усудио, свогъ Началника или Старѣшину безчестнымъ рѣчма ружити и нѣговой чести вредъ наносити, тай, ако є Оффицырѣ, лишитъ ѣ се свога чина, **ако ли є простый войникъ**, бытъ ѣ шибомъ казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 135); Онаѣ дакле, кой се усуди правило ово преступити, првый путь платитъ ѣ за сваку продану оку 5 гроша, другій путь 10 гроша са затворомъ одъ 10 до 24 саата; а трећий путь ако є Меанця, отузетъ ѣ му се право држати меану, и бытъ ѣ 3 дана затворенъ; **ако ли є изъ реда осталы жителя**, платитъ ѣ дупло онолико, коликое другій путь уредбу преступивши платіо, и бытъ ѣ затворенъ одъ 20 до 40 саатій (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 220);

несвршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Како се каква часть войске къ походу спреми, и знакъ се добошемъ къ полазку даде, одма свакий войникъ да има изићи на свое мѣсто; кои то учиніо не бы, а особито важнепричине нема, **ако є простый**, да буде строго тѣлесно казнѣнъ, **ако ли є Оффицырѣ**, даа буде ариштованъ (Закон XXI 1839/40: 143);

свршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Ако ли кои ватру са злимъ умысломъ подметне, породіо се пожаръ или не, бытъ ѣ найстроже као палитель казнѣнъ и по обстоятелствама самога живота лишень, и ако є могуће и штету ѣ накнадити морати (Закон XXI 1839/40: 144);

перфекат (протаза) + футур први (аподоза):

(...) ако є то Касапинъ или Меанця учиніо, првый путь, зими 5 а лети 10 гроша, **ако ли є пакъ то другій житель учиніо, у половину толико**, и свагда дуплиратъ ѣ имъ се каштига, колико годъ пута ово преступленіе учине (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 221); А они, кои се усуде стоку на маня парчета одъ черека дѣлити, ти ѣ заеднички, за каштигу платити, ако су теле, овцу или ягнѣ поделили одъ 10 до 20 гроша, **ако ли су говече поделили одъ 30 до 50 гроша**, а поделѣно месо узетъ ѣ имъ се на ползу Обштине (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 220);

свршени презент (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Предлог који један дом усвоји шаље се на даљи рад другоме дому. Ако га и други дом у целини без икакве измене усвоји, Народно је Представништво предлог усвојило. **Ако ли пак један дом учини какве измене у предлогу, који је други дом усвојило и њему послао**, предлог се с тим изменама враћа оном дому који га је прво претресао (Устав 1901: 20);

свршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Ако ли пакъ и другій путь таково преступленіе учине, прва казнъ у новцу дуплиратъ ѣ имъ се, и опетъ подѣлено месо одузети (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 220); **Ако ли пакъ и выше пута то преступи**, свагда ѣ му се дуплирати каштига, съ онолико, колико є последній путь преступивши платіо (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 221); **Ако ли пакъ рачуноиспытатель у повереномъ муза прегледанъ рачуну нађе какве неисправности, онъ** ѣ своя примѣчанія учинити и о такowymа Началника Одѣленія извѣстити; и после ѣ се одъ надлежногъ рачунополагателя изискати нуждна обясненія (Устројеније (81) 1844/45: 311); (...) ако обтуженый на рочиште недође, да ѣ се тужителю по изложенымъ основима право присудити, **ако ли тужитель самъ изостане, и обтуженый зактеванъ тужителя непризна, да ѣ му се тужба одбацити** (Устројеније XXV 1840/1840: 189); Тако **ако уговоръ гласи на свагда, онъ остає снажанъ за свагда, ако л не рокъ за неко извѣстно време ставлѣнъ**, траятъ ѣ до истеченія истога времена (...) (Определеніе XXIX 1840/40: 211);

несвршени презент (протаза) + модални глагол (аподоза):

Како Судъ пресуду донесе, и преступнику объяви, ако се ослобођава, треба да га одма у слободу постави, **ако ли се осуѣує, валя да се постара, да се иста пресуда своимъ путемъ и начиномъ у извршеніе доведе** (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 187);

пасивни перфекат (протаза) + модални глагол (аподоза):

Ако ли је Народна Скупштина распуштена или одложена, пре него што је Буџет свршила, Краљ може указом, који премапотписују сви Министри, а по одобрењу Државног Савета, наредити вршене прошлогодишњег Буџета до састанка Народног Представништва, а најдаље за годину дана (Устав 1901: 31);

свршени презент (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако бы кои войникъ своему Ефрайтору, Унтеръ-Оффицыру или Фелдвобелю, кадъ они по служби што заповедаю, покорность и послушаніе у самомъ дѣлу одказа, **таковый**, ако то у немирновреме или на кордонской стражи, кадъ куга свирѣпствує, учини, дасе живота лиши, **ако ли се та непослушность у обычно време догоди**, да буде шибанъ (Закон XXI 1839/40: 136);

потенцијал (протаза) + модални глагола (аподоза):

Само у случају, ако би примѣтио, да се заповѣсть са обстоятелствама неслаже, треба да своје Началству благовременно представленіе учини, ради промене исте заповѣсти; **ако ли пакъ дѣло не бы отлаганя донде трпило, а очевидно бы зла слѣдствія слѣдовати морала**, може онъ, посовѣтовавши се са своима најближима чиновима, измену чинити (...) (Закон XXI 1839/40: 136);

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Ако ли бы то чинити пренебрагао, а могао е, да се по важности места и слѣдствія казни; ако ли му то не бы могуће было чинити, онда таково обстоятелство да се на Суду военномъ за извиненіе уважи (Закон XXI 1839/40: 138); Онај, који бы се и самъ поединъ налогу Правителственномъ или предпостављеној властитолико противникомъ показао, да бы власти при извршивану налога, Судейски пресуда, или дужности свое, у упорству своемъ оружаномъ рукомъ на супротъ стао, сматра се као насилникъ, и подложенъ е казни робіе одъ 1. до 5. година; **ако ли бы при томъ и дѣйствително силу употребіо**, да се казни робіомъ одъ 5. до 10. година; **ако ли бы при томъ кога ранио**, то вѣчитомъ робіомъ, **а ако бы рана смртоносна была**, онда као убијца самомъ смртю казнѣнъ да буде (Уредба (74) 1843/45: 274–275).

потенцијал (протаза) + футур први (аподоза):

Кои бы или умствено или писмено друге на издайничко дѣло позивао или подизао, сматра се такођеръ као издайникъ, и нѣгова казнъ, ако бы што успѣо, т. е. ма едногъ на то приволео, быт' ће смртъ, **ако ли бы таковъ позивъ безъ свакогъ успѣха остао**, быт' ће вѣчита робія (Уредба (74) 1843/45: 273).

Да закључимо. Спој *ако ли* користи за кодирање изузетка од правила, односно служи за увођење матрице *правило – изузетак*. У грађи се ова форма алтернативно изражава и партикулом *пак*. Поред тога, матрица *правило – изузетак* у овом периоду изражава се и партикулом / координираним везником за супротност *но*. Реченице уведене спојем *ако ли* по правилу налазе се у препозицији. Темпорално-аспекатска парадигма слична је оној код везника *ако*. У протази се употребљавају свршени/несвршени презент, потенцијал, а ретко перфекат, футур први и футур други, а у аподози футур први, свршени презент, несвршени презент, императивне конструкције и различите форме модалних глагола. Уз овај спој употребљавају се корелативи *а оно, онда, то* и, ретко, демонстративна заменица *такови*, која упућује на агенс (тада се цела конструкција може заменити релативном реченицом са инкорпорираним антецедентом). Срећу се се и примери без корелатива.

6.3.3. Условне реченице уведене везником *кад*

Контекстуално условљени везник *кад* уводи и условно значење (Барић и др. 1997: 508–509; Белић 2000: 183; Брабец и др. 1966: 210–211; Будмани 1867: 144; 1862: 128; Ивић 2008: 201–202; Катичић 2002: 304–307; Лалевић 1962: 225–226; Лукић 1920: 49; Маретић 1899: 510–511; Миновић 1987: 104; Мразовић, Вукадиновић 2009: 600; Новаковић 1894: 338–339; Петковић 2018: 270; Пипер, Клајн 2013: 518; Пипер и др. 2018: 458–459; Силић, Прањковић 2007: 348; Станојчић, Поповић 1992: 311–314; Стевановић 1969: 868–869). Употребљава се уз корелативе *онда, тада, тако, те* (Маретић 1899: 511). У комбинацији са потенцијалом користи се за изражавање реалног (ретко), потенцијалног и иреалног услова (Барић и др. 1997: 508–509; Брабец и др. 1966: 210–211; Катичић 1984/5: 341; Лалевић 1962: 225–226; Лукић 1920: 49–50; Миновић 1987: 104; Мразовић, Вукадиновић 2009: 600–601; Петковић 2018: 270–272; Пипер, Клајн 2013: 518; Пипер и др. 2018: 456–466; Силић, Прањковић 2007: 348; Станојчић, Поповић 1992: 311–314; Стевановић 1969: 868–869). Милош Ковачевић одбацује могућност да се реченицама уведеним везником *када* изражава реалноусловно значење, већ везује употребу овога везника за потенцијални и иреални услов (2014: 106). Павица Мразовић и Зора Вукадиновић истичу да је везник *кад* примарно временски везник, а да се његово условно значење остварује кроз употребу потенцијала (2009: 601–602). Према мишљењу Милке Ивић, да би везник *кад* имао потенцијално (условно) значење, и протазни и аподозни предикат морају бити у потенцијалу, док се у другим случајевима ради о временском везнику (2008: 202). Употреба потенцијале није довољан услов да се

реченица уведене везником *кад* сматра условном, јер постоје и временске хабитуалне реченице са везником *кад* (Ковачевић 2013: 112–113). Уколико је могућа замена конструкцијама са значењем хабитуалности, као што је конструкција са речцом *год*, значење је увек временско (Ковачевић 2013: 109–113). Ове реченице интерферирају са временским и условним значењем (1969: 869; 1997: 509).

Условне реченице уведене везником *кад* нису заступљене са великим бројем примера у нашем корпусу. Двоструки реченични комплекс *протаза – аподоза* обично је у постпозицији, док је, унутар њега, реченица уведена везником *кад* у препозицији. Предикат протазе је потенцијалу, док је у аподози несвршени презент. Среће се корелатив *онда*, који означава временски след нормираних радњи. Код ових клауза може се реконструисати речца *год*. Оно што им даје примарно условну, а не временску реализацију, поред потенцијала у протазе, јесте њихово јављање у оквиру административно-правног стила. Могу се трансформисати у условне клаузе са везником *ако*. Међутим, значење клаузе уведене везником *кад* и клаузе уведене везником *ако* у корпусу није исто, пошто везник *кад* указује на већи степен вероватноће да ће се нормирана радња заиста и догодити (*сваки пут се понавља процедура када мишљење Совјета буду подељено*). Када је реченица организована по принципу периода у два чланка, између главне реченице периода и условног комплекса долази неки интерпункцијски знак, обично тачка и запета. У примеру са свршеним презентом у аподози и потенцијалом у протазе, у коме је глаголски облик употребљен референцијално, није могућа замена речцом *год*, која указује на хабитуалност (*кад овај [кнез Милан] не би имао наследника / *кад год овај [кнез Милан] не би имао наследника / ако овај [кнез Милан] не би имао наследника*). Када је условна реченица у препозицији, у главној реченици употребљава се корелатив *онда*, мада се јављају и примери без корелатива у главној реченици. Кодира се след правних радњи или матрица *деликт – последица*. Темпорално-аспекатска парадигма ограничена је и укључује потенцијал у протазе, а несвршени презент, футур први или модални глагол у аподози:

(А) корелатив *онда*:

потенцијал (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Рѣшенія Државнога Совѣта бываю по вышини мнѣнїя; **кадъ бы мнѣнїя Совѣта овогъ была еднако подѣлѣна** [→кад год би мњенија Совјета овог била једнако подељена / ако би мненија Совјета овог била једнако подељена], *онда* се рѣшава предметъ по мнѣнїю оне стране, на коју пређе Председатель нѣговъ са своимъ мнѣнїемъ (Устав 1835: 8); **Кадъ бы ко узео одну или выше ока мяса на касапници, па бы му на свакој оки по 10 само драма ексикъ изишло** [→ кад год би ко узео једну или више ока мяса на касапници, па би му на свакој оки 10 само драма ексик изашло], *нейма право Касапина зато тужити (...)* (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 223);

негирани потенцијал (протаза) + свршени презент (аподоза):

Къажеско достојанство по старим народним закључењима пре 1839. године, која су утврђена и закључењима Свето-Андрејске скупштине од године 1858., као и велике народне скупштине држане 20. Јунија 1868., и по гласу султанских берата и хатишериџа од године 1830. и 1860., наследно је племену сада владајућег Къаза Милана М. Обреновића IV. у мушком потомству из законог брака, по реду прворођења, и то најпре у првој линији, **а кад у овој не би било наследника** [*кад год у овој не би било наследника / ако у овој не би било наследника], *онда* наследство престола прелази на побочну линију, по истом реду прворођења (Устав 1869: 5–6);

потенцијал (протаза) + футур први (аподоза):

Чиновници уредно ће се постепено постављати съ нижи стѣпена навъшше у оной истой струцы, у којој су започели служити, **но кадъ бы Правителство по особитой потреби за добро нашло, иначѣ поступи** [→ но кад год би Правителство по особеној потреби за добро нашло, иначе, поступити], *онда* ће се Званичникъ, кои се потребнымъ знанѣмъ и образованѣмъ буде за онаку потребу подобателно препоручио, у већу службу и друге струке колико то неће бити Земальскомъ Уставу противно, намѣстити (Уредба (47) 1842/45: 167–168) [→ но кад би Правителство по особитој потреби за добро нашло, иначе поступи, онда ће се Званичник (...)/ но ако би Правителство нашло по особитој потреби, иначе поступи, онда ће се Званичник (...)]; **Но кадъ бы се ово изостаянѣ одъ дужности выше пута догодило и у обычай прешло**, *онда* ће се таковѣй Чиновникъ, као небрежливѣ и за отправљанѣ дѣла неполезанѣ,

и самога званія Судейскимъ путемъ лишити (Уредба (2) 1845/47: 26) [→ Но кад год би се ово изостајање од дужности више пута догодило и у обичај прешло, онда ће се такви (...) / Ако би се ово изостајање од дужности више пута догодило (...)];

потенцијал (протаза) + модални глагол (аподоза):

Кадъ бы такovy кужни болестницы силомъ кушали, да се у карантинъ пусте, и на повторителну озбиљну напомену, да се на трагъ врате, не бы хтели слушати, него бы се тврдоглаво противили [→ Кад год би такovy кужни болестницы силомъ кушали, да се у карантинъ пусте, и на повторителну озбиљну напомену, да се на трагъ врате, не бы хтели слушати, него бы се тврдоглаво противили]; *онда* ий треба, да се чисти небы съ нѣма помѣшали, силомъ оружя одбити и уклонити (Уредба (29) 1841/45: 68); **Кадъ бы се у кужна при границы времена кои од стражара разболео** [→ Кад год би се у кужна при границы времена кои од стражара разболео/ Ако би се у кужна при границы времена кои од стражара разболео], *онда* остали здрави стражари треба да изиђу напољъ изъ нѣине карауле, па тамо изванъ нѣ стражу да чуваю (Правила (30) 1841/45: 129); Но **кадъ бы Лѣкаръ нашто, да є болестъ на немоћноме стражару доста подозрителна** [→ кад год би Лекар нашао, да је болест на немоћноме стражару доста подозрителна / ако би Лекар нашао, да је болест на немоћноме стражару доста подозрителна], онда се мора сва стража измѣнути, имаюћи преѣшню у карантинъ подъ надзоромъ пратнѣ оправити (Правила (30) 1841/45: 129);

(Б) без корелатива:

потенцијал (протаза) + модални глагол (аподоза):

Да є нужда за издаванъ какове уредбе или закона, може наћи самъ Совѣтъ по собственномъ побуженію, може га опоменути и Князь, а може му представленіе учинити и свакій Попечитель, а и посединый Совѣтникъ, а и свака Власть, **кадъ бы оскудость уредбе и закона почувствоваласе** [→ кад год би се оскудность уредбе и закона почувствовала се / ако би се оскудность уредбе и закона почувствоваласе], може исто своимъ путемъ явити (Устројеније I 1839/40: 19); Скупштина се сазива редовно сваке године, **а кад би важни хитни послови захтевали** [→ а кад год би важни хитни послови захтевали / ако би важни хитни послови захтевали], она се може и ванредно сазвати (Устав 1869: 25);

потенцијал (протаза) + футур први (аподоза):

Кадъ бы терајуће се стране съ поравненіями такovyма незадовольне биле [→ кад год би терајуће се стране с поравненіями такovyма незадовольне биле / ако би терајуће се стране с поравненіями такovyма незадовольне биле], упућивати ий Суду Окружномъ ради одредне пресуде (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 238);

потенцијал (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Кад би Краль, по потреби, отишао на неко време из земље [→ кад год би краль, по потреби отишао на неко време из земље / Ако би краль, по потреби отишао на неко време из земље], заступа га по праву вршења уставне краљевске власти наследник престола, ако је пунолетан (Устав 1888: 13).

У једном примеру репетитивност радње и могућа замена конструкцијом са партикулом *год* експлицирана је употребом адвербијалне одредбе *више пута*:

Но **кадъ бы се ово изостајанъ одъ дужности више пута догодило и у обичај прешло** [→ но кад год би се ово изостајање од дужности више пута догодило и у обичај прешло], онда ће се такovy Чиновникъ, као небрежливъ и за отпраљванъ дѣла неполезанъ, и самога званія Судейскимъ путемъ лишити (Уредба (2) 1845/47: 26).

Са аспекта нормативноправног кодирања важна су два модела. У првом је реченица у протазу у потенцијалу, а у аподози футуру првом. Дубински се кодира примарна или секундарна хипотезе (на њу указују партикуле *но, пак*), која на површинском нивоу има форму *кад – онда*, а на дубинском нивоу форму *ако – онда*. Овако кодирање обично се односи на процедуралне радње (*кад су / ако су терајуће стране незадовольне, онда их упућујемо на суд*). Други модел се односи на потенцијал у протазу и модални глагол у аподози. Најчешће се користе глаголи јаке модалности (Јанићјевић 2015: 43, 131–132), као што су *требати* и *морати*. Кодирају се случајеви када власт или надлежни чиновник треба да спроведу неки важан поступак (*кад/ако кужни болестницы не желе да се карантинирају, онда их треба силом отерати*). Други модел углавном се употребљава за строже прекршаје.

Условне реченице уведене везником *кад* јављају се ретко у интерпозицији:

Ако кадъ, или ако гдѣ, Правителственога рада небы было, *онда* ће иста Надлежательства поменути апсенике и приватнымъ людма, **кадъ бы ий они заискали**, на радъ ал опетъ подъ нужнымъ чуванѣмъ, давати (Уредба (50) 1842/45: 180–181); Уговоръ заедно са цѣномъ опредѣљномъ, кою господаръ зданія

плаћао буде господару земљѣ, остае снажанъ не само између оны, кои су га заключили, но прелази и на његове преемнике, и наслѣднике, почемъ е везанъ за земљу и зданіе тако, да се ни наслѣдіемъ, ни куповиномъ и продаіомъ, ни менянѣмъ, ни закупомъ, ни наймомъ или киріомъ уничижити и преиначити не може; еръ господаръ земљѣ, **кадъ бы другомъ земљу своју продао**, само са учинѣнѣмъ поменутиѣмъ уговоромъ, коѣга и нѣговъ преемникъ држати мора, исту продати може (...) (Определеније ХХІХ 1840/40: 211); Законъ пакъ овај назначуе и изузима, осимъ догађая очевидне неправде и насилія подъ видомъ Суда, само іоштъ оне пресуђене догађае, у којима бы тужитель нова основана доказателства показао, коя пре на Суду была нису, нити му е могуће было, такова предложити; слѣдователно и Судъ само такове догађае може у прирѣніе узети, и новоме изслѣдованію подвргнути; а *онај догађай*, **кадъ бы ко недостаткъ редовнога изслѣдованія показао**, не може се у то прирѣніе узети.

Наведени примери у интерпозицији налазе се у контактном положају са именичким антецедентом (*приватним људима, кад би они заискали, господар земље, кад би другом земљу своју продао само са учинѣним уговором, онај догађай, кад би ко недостаткъ редовнога изследованія показао*). Ове клаузе анафорски упућују на претходни контекст, на шта указује употреба анафорских заменица (*приватним људима, кад би ОНИ [ПРИВАТНИ ЛЬУДИ] то заискали*) или конгруенција (*којЕ, кад би се нашЛО*). Редупликација се јавља у случају супстантивног антецедента *онај догађай*, у коме детерминативна заменица упућује катафорички на реченицу која следи за њом, а релативизатор упућује анафорички на претходну синтагму и катафорички ка зависној реченици. У овом случају, условно-релативна реченица представља објашњење претходне синтагме и њену редупликацију. Може говорити о условно-релативној интерференцији, условљеној устројством реченице у предстандардном периоду:

Клаузе у интерпозицији могу бити јако кратке:

При манипулираноу таково пакета съ писмама добро валя мотрити, да се у њима, осимъ чисте артие, неналази іоштъ и други каквы подозрителны или опасны стварій, коѣ **кадъ бы се нашло**, валя повадити и уклонити, и писма, онако чиста, окадити (Уредба (29) 1841/45: 99).

Најмање примера има у постпозицији, при чему се кодира информација од секундарног значаја:

У време службе Божіе улогору крчмари и други продавцы нитшта да не продаю, осимъ крайнѣ нужде, **кадъ бы н. пр. што за болнога потребно было** (Закон ХХІ 1839/40: 134); Да бы се право Правительства на сва добра, коя е оно набавило, и коя нѣму, као праве нѣгове собственности, припадаю, законно обезбѣдило и утврдило, Я самъ, у согласію са Совѣтомъ за нуждно нашао, по основима, на праву почиваюћимъ, слѣдуюће правило поставити, по коме ће се поступити и судити, **кадъ бы се о праву Правительства на какво одъ нѣговы добара вопросъ или парница повела** (Указ (49) 1842/45: 178); Свакій Чиновникъ Србскій, по основу 53. точки Устава Земальскогъ за вѣрну службу отечеству чинѣну, добія право на соразмѣрну пензію, **кадъ бы изъ законны узрока изъ службе изступіо** (Уредба (64) 1843/45: 210).

У првом примеру ради се о објашњењу случаја *крајње нужде* (на пример, набавка ствари за болесника). У другом примеру ради се о редувантом понављању информације, која се подразумева из глагола *поступати и судити*. Информација се понавља ради јасноће на нивоу нормативноправног кода (*да ће се правило примењивати када се суди о праву правительства на његова добра, а не о неком другом праву*). Слично је и у трећем примеру, у коме се ради о додатном објашњењу, по коме се појашњава да чиновник има право на пензију када је из законских (а не других разлога, на пример, због судске пресуде) напустио службу.

У једном примеру из предстандардног периода потенцијал се разбија да би радни глаголски придев дошао на крај реченице:

Указъ Попечительству Финансіе одъ 6. Априлія 1842. В. №. 428. прописуюћій правило, по коме да се поступа и суди, **кадъ бы се о праву Правительства на какво одъ нѣговы добара вопросъ или парница, повела** (Зборник 1845: садржај).

У неким случајевима, условна клауза је у постпозицији. Формално се јавља интерпозиција због финалног положаја глаголске допуне:

И њима ће као и осталима Надлежателствама Земальскимъ у званичнѣмъ њіовимъ къ извршиваню дужности нужднѣмъ поступцима остале власти, Старшинства Обштинска, военни

Комманданти, **кадъ бы ова своимъ путемъ рукопомоѣ поискала**, притеѣи и припомоѣи (Устројеније (69) 1843/45: 244).

Некад се у другом делу реченичног комплекса уведеног везником *кад* налази други условни комплекс введен везником *ако*. Између два комплекса налази се корелатив *онда*. Наведени пример показатељ је како се правна одредба формирала у предстандардном периоду. Примарна хипотеза дата је у облику слободне релативне реченице (односно релативне реченице са неексплицираним инкорпорираним антецедентом), а у другом чланку периода, одвојеном тачком и запетом, налази се супротна хипотеза, којим се кодира шта се догађаја у случају да нема предумишљаја, већ да је преступ учињен из лењости и глупости:

Кои изъ зла срдца, или изъ ината, испунио не бы, и къ томе съ умысломъ противіо іой бы се, тай ѣе као бунтовникъ смртно казнѣнъ быти; **кадъ бы пакъ изъ лењости и глупости, а не изъ злобе и съ умышленіемъ чинію**, *онда*, ако е Офицырѣ, да буде чина свога лишень, а простый шибомъ казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 136).

На супротну хипотезу указује и речца *пак*, која се налази у реченици са везником *кад*.

Још једна особеност правног кодирања јесте да дозвољава референцијално и неререференцијално читање, с обзиром на перспективу која се заузима. У примеру **Кадъ бы ко узео єдну или више ока мяса на касапници, па бы му на свакој оки по 10 само драма екстикъ изишло**, нейма право Касапина зато тужити, са аспекта онога ко купује месо, ово читање је референцијално (тј. радња се догађа у једном тренутку и више никад). То значи *да кад неко узме једну или више ока мяса на касапници, па би му на свакој оки 10 драма екстикъ изишло, нема права да тужи касапина*. Међутим, преферира се становиште законодавца, по коме је читање неререференцијално, и то хабитуално, па се иста радња понавља за сваку муштерију која поступи исто: *кад год би (било) ко узео једну или више ока мяса на касапници, па би му на свакој оки по 10 само драма екстикъ изишло, нейма права тужити касапина*.

Сличан овоме је случај са употребом клаузе уведене везником *кад* са потенцијалом, иза које следи релативна реченица са инкорпорираним антецедентом. Условно значење експлицира се употребом именице *случај* у функцији инкорпорираниг антецедента. Јављају се две клаузе са везником *кад*, од којих је друга са редукованим везником. Између две клаузе постоји супротан однос (*кад би владајући преминуо, а кад не би било престолонаследника по опредељењима овога устава*). Користи се реченица уведена везником *кад* са потенцијалом, да би се дати догађај приказао као мање вероватан:

Велика народна скупштина сазвана је кад је потребно: 1., да се изабере Къяз, **кад би владајући преминуо, а не би било престолонаследника по опредељењима овога устава, у ком ѣе случају** она и цивил-листу одредити новом Къязу (Устав 1869: 29).

Корелатив *оно* може се односити на две условне клаузе у препозицији:

Шта више и **кадъ бы башъ закономъ таково што опредѣлило се**, опетъ ако бы се уговоромъ или тестаменталнымъ расположеніемъ другоячѣе што наредило, *оно* бы постојати морало у смотреномъ задружногъ отношенія и кодъ малолѣтны (Толковање [Указ] (5) 1845/47: 37).

Клауза уведена везником *кад* односи се на нешто за шта не постоји велика вероватноћа да ѣе бити кодирано, на шта указује и употреба партикуле *баш*. Условном клаузом са везником *ако* кодира се примарна хипотеза. У аподози, чији је предикат у потенцијалу, налази се корелатив *оно*, који заступа демонстративну заменицу *таково* и неодређену заменицу *што*, те има улогу у структурирању реченице, али и анафорску улогу упућивања на претходни контекст. У овом примеру из жанра тумачења срећемо кондиционалну реченицу уведену везником *кад* са потенцијалом у протазии аподози, што показује да овај подтип условних реченица није компатибилан са инхерентним особинама правног стила, те га нисмо пронашли у прегледаним законодавно-правним

текстовима, већ у жанру тумачења, који дозвољава употребу ове конструкције у аргументацији.

Вишезначност реченице уведене везником *кад* са потенцијалом, односно могућност временске и условне интерпретације (Ковачевић 2013: 105–114), додатно је усложњена, јер се овај тип клаузе налази у оквиру административно-правног стила. То отвара пут за стварање сложеног везника у *случају кад* (Ђуркин 2018б: 150–155). То најбоље показују примери када се везник *кад* налази у непосредној близини прилошког израза у *случају*, који је обично додатно детерминисан неком демонстративном заменицом:

(...) т. е. кадъ е какавъ властникъ што на свою собственну ползу одъ другога преузео, и у томъ случаю, кадъ бы се сада показала каква нова основна доказателства, коя пре тога на Суду быти нису могла (Толковање (4) 1845/47: 33).

Прилошки израз у *случају* јавља се и у случајевима када је реченица уведена везником *кад* са предкатом у облику презента:

Сви парничари да мораю Суду лично предстати, и само у случаю болести или какви велики препона да могу заступника наименовати; но заступници да не могу быти ни у каквомъ случаю туђи подданицы, осимъ у случаю томъ, кадъ е онай кога заступаю туђъ подданикъ (Допунителна правила (6) 1845/47: 38).

Да закључимо. Реченице уведене везником *кад* са потенцијалом у обема клаузама нису компатибилне са инхерентним особинама административно-правног стила, у коме се не говори о потенцијалним ситуацијама. Изузетак је жанр толковања (тумачења), у коме се користи да објасни зашто неко објашњење није ваљано. У корпусу налазимо условно-временску интерференцију, при чему је протаза у облику потенцијала, а аподоза у облику футура првог, модалног глагола или несвршеног презента. Овај модел најчешће се јавља у препозицији. У интерпозицији среће се релативно-условна интерференција, јер се модел условне реченице уведене везником *како* директно ослања на супстантивни антецедент, редуплицира га или ближе објашњава. Постпозиција је најређи положај за овај тип реченица. Некада се постпозиција разбија стављањем глагола управне реченице у финални положај, што је одлика језика предстандардног периода.

6.3.4. Условне реченице уведене везником *уколико*

Везник *уколико* је новијег постања и везује се за административно-правни стил (Пипер, Клајн 2013: 518; Силић, Прањковић 2007: 348). Милош Ковачевић истиче да ово није моносистемски везник, већ његову функционалностилску дистрибуцију везује и за друге функционалне стилове (Ковачевић 2013: 15–16). Творбена структура му је прозирна, а настао је реанализом споја предлога *у* и заменичког прилога за количину *колико*. Не помињу га аутори из XIX и са почетка XX века. Издваја се као везник реалних, евентуалнореалних и потенцијалних реченица (Ковачевић 2013: стр; Пипер и Клајн 2013: 518–519; Мразовић, Вукадиновић 2009: 602; Станојчић, Поповић 1992: 312; Силић, Прањковић 2007: 348). Уводи реченице у којима говорник не зна у каквом је односу изнесена пропозиција према стварности (Ивић 2008: 600–602). Везник *уколико* синониман је везнику *ако*, пошто оба везника изражавају иста значења и подзначења условних реченица и уводе реченице у све три структурне позиције (Ковачевић 2013: 15–18).

У корпусу везник *уколико* написан је одвојено, што може бити правописни манир, али и знак да се овај везник није још увек усталио у условном значењу. У примарном корпусу није било клауза у препозицији, али су пронађени примери за постпозицију и интерпозицију. Предикат у клаузама уведеним везником *уколико* обично је у потенцијалу, несвршеном и свршеном презенту, перфекту или футуру другом. Што се тиче нормативноправног кодирања, примарна улога ових реченица јесте да одреде

границу до које се закон простире, границу нечије надлежности или количину у којој се нешто остварује (*уколико је могућно, уколико се надлежност средског и окружног началника протеже са њиховог дела границе, уколико се пропис тиче Србије/здравља, уколико се то тиче надзора над болесницима, уколико би дела спадала у круг делатности*). Друга нормативноправна улога им је да означавају у којој се количини спроводи нека радња и, по овоме, блиске су изворном количинском и пропорционалном значењу (*кажњавају се квагације казном од три дана или десет штапова, уколико дело превазилази казну, шаљу се даље*). Посебно нормативноправно значење везано је за случајеве са негираним предикатом, када се радња допушта до неке границе која се никако не сме прекорачити (*настава је слободна све док не ремети јавни ред и мир, странци подносе терете општинске и државне све док се томе не противе међународни уговори*).

Јавља се у интерпозицији као уметнути споредни услов. У предикату обично је несвршени презент. У неким примерима ближи се фразеологизираним значењу (*уколико је могуће*). За предстандардни период, поред интерпретације *ако је то могуће*, може се дозволити и постојање исходишне количинске¹⁴⁴ и пропорционалне интерпретације, па би то била нека врста условно-количинске интерференције у прелазним контекстима. Тако би први пример значио *по овоме нека попечитељство учини олакшицу у којој мери је то могуће учинити*.

По овоме нека Попечитељство, **у колико се могуће**, олакшицу учини и онима займопримцима, за већ наређена продаја њиовы добара (Уредба (35) 1845/47: 88); Чувати и у цѣлости држати уговоре између Иностранны Држава и Блистателне Порте Отоманске, **у колико се Србије тичу**, и настојати, да се они у дѣйство приводе (Устројеније III 1839/40: 32); (...) Оффицърь ће опредѣлити мѣста за главне и мале страже, и њина едне одъ друге разстоянія; Окружный и Срезскій Началникъ, **у колико се њине части границомъ простире**, дужни ће бити сазнати пунктове своју караула, и за правленѣ таковы нуждныи матеріялъ набавити (Устројеније IV 1839/40: 63); 14. Окружномъ Физікусу припада такође надзирање надъ лековитымъ водама, надъ апсанама, **у колико се то здравля тиче** (т. е. дужанъ е кадъ икадъ гледати апсане, есу ли чисте, отвораю ли се често, да крозъ њи воздухъ пролази и да нису препунѣне) (Настављенија XIV 1839/40:110); На свако закључење, које Скупштина поднесе Къязу, следоваће књажева одлука, и то, **у колико је могућно**, још за трајања исте скупштине (Устав 1869: 23).

Перфекат се ретко среће у интерпозицији:

Пресуда, коју Судъ надъ преступникомъ изрече, треба да буде јасна, опредѣлена и вразумителна, да се зна кои е, какво е зло дѣло учинио, каковима е обстоятелствима и доказателствима, и **у колико се освѣдчено**, и кокову е казнь онај заслужио (Устројеније XXV 1840/1840: 187).

Јављају се и конструкције са несвршеним презентом:

(...) иначе ако су прва у болѣ станѣ доспела, а друга у дорастле године ушла, престаю у даваню данка слободнима быти, и записую се у плаћанѣ данка, **у колико ово чинити станѣ имаоства њиова дозвољава**, и одъ таковы се данакъ ослободителна обявленія одузимаю, и Попечитељству Финансіе пошилию (Правила (19) 1841/45: 36).

Клауза са субординатором *уколико* у интерпозицији може имати предикат у облику потенцијала. Потенцијал указује на мању вероватноћу да ће се радња догодити. У примеру из *Турског устава* интерпозиција додатно је наглашена употребом запета:

И као што е сходно преимуществима и свободама, дарованыма издревле Християнима, жительыма Царства Отоманскогъ одъ завладѣнія, да Началницы Священства совершенымъ образомъ управляю дѣлама Закона и Церкви, **у колико то не бы дирало у дѣла политическа** [ако то не би дирало у дела политическа / *у којој мери би то дирало у дела политическа], равно као што су опредѣлена награжденія одъ стране народа њинымъ Митрополитима, њинымъ Игуменима и њинымъ Священицыма (Устав 1838: 6–7).

У овом примеру из *Турског устава* срећемо идеолошко кодирање, пошто се свештеницима дозвољава управљање црквом без мешања у политику. У овом контексту значење мере је у потпуности изгубљено, пошто су могуће само две алтернативе – или

¹⁴⁴ О количинским реченицама в. Миновић (1988: 141–157).

ће се дирати у дела политичка или неће. Ово показује и пут реанализе везника у *колико* од вишезначног до чисто условног везника.

Потенцијал се употребљава у интерпозицији и када се кодира нека радња битна с нормативноправног становишта:

Овамо спада поглавито и нарочно: б) Такођеръ старати се у споразумѣнију съ Попечителѣмъ Просвѣщенія, у **колико бы то съ надзыраніемъ надъ болницама, коє овоме принадлежи, у союзу стаяло**, да се и друге болести опасне и прилѣпчиве, као живина, богинѣ и остале погибелне заразе изъ Народа искорене, предупредѣ и излече (Устројеније IV 1839/40: 43). Може се јавити и негирани потенцијал, какав је случај у примеру из *Грађанског законика*: Но права из пређашњи дѣла или поступака по уобичаеномъ начину утврђены проистичућа, у **колико Судейскимъ путемъ небы конечномъ пресудомъ рѣшена была**, судитѣ се по овима законима, у онима догађаима, где досадъ прописаного закона было нис (Грађански законик 1844: 2).

Јављају се и примери у постпозицији. У условној реченици користе се футур други или потенцијал:

(А) футур други:

По дѣлима общеполезны заведенія, у **колико ова не буду спадала у кругъ дѣятелности Попечителства Финансіе, или Просвѣщенія** (Устројеније VIII 1839/40: 79);

(Б) потенцијал:

е) По дѣлу односеѣмъ се на Гарнизонно Воинство, у **колико то не бы спадало у кругъ дѣятелности военногъ Штаба** (Устројеније VIII 1839/40: 79); Да свакога кавгацію, свакогъ лопова или подозрителногъ привлачи, и у договору съ примирителнымъ Судіяма каштигує иѣ, у **колико каштига не бы превазишла затворъ одъ 3 дана и 10 штапова**; у противномъ случаю, да иѣ шилѣ подъ стражомъ съ описаніемъ кривице къ Суду Окружномъ (Уредба X 1839/40: 91); Да рѣшава у договору съ истымъ Судіяма распре изъ пазара панађурскогъ произлазеѣ, у **колико вредность овы не бы превозилазила 100 гроша добры** (Уредба X 1839/40: 91); Свако оно село и обштина, коє имаю жирородны шума, мора подъ нагоницу у своє шумѣ примати свинѣ изъ сосѣдны, или по обстоятелству и други села, коя су у жиру оскудна, у **колико се приманѣмъ овымъ не бы нѣима учинило притѣсеніе у уживаню нѣовогъ жира** (Указ XIX 1839/40: 127); Успоставља се државни совет, коме је задатак: 5. да одобрава почасне издатке из општег кредита буџетом одређеног на ванредне потребе, као и почасно употребљавање кредита, одређеног на грађевине, у **колико би издатак у поједином случају био већи од суме, са којом министар може сам по закону располагати** (Устав 1869: 29–30); Државни совет има ове дужности: да одобрава делимичне издатке из општег кредита, одређеног буџетом на ванредне потребе, као и делимично употребљавање кредита одређеног за грађевине, у **колико би издатак у појединим случајевима био већи од суме, којом министар може сам по закону располагати** (Устав 1888: 41–42); Од када се овај Устав обнародује губе важност Устав од 29 јуна 1869. год., као и сви закони и наредбе, у **колико би били противни овоме Уставу** (Устав 1888: 63);

(В) несвршени презент:

Све дужности у смотренію училишногъ надзирањя за Управителя Гимназія прописане односе се и на Управителѣ Полугимназія, у **колико се са природомъ исты заведенія слажу** (Устројеније (82) 1844/45: 337).

У постпозицији ретко се налази реченица чији је предикат у облику презента. У примеру који следи остварује се таква структура да би глагол дошао на крај реченице:

(...) и на послѣдку, да се обща Уредба о касашницама, у **толико на Евреє: относи, у колико се чистоѣ свимъ осталымъ подданицыма Србскимъ предписаніе тиче**“ (Указ 3. (Пр.) 1839/40: 229).

Форма у *толико* (...) у *колико* карактеристична је за пропорционалне реченице, па би горенаведени пример могао илустровати исходнишни контекст за развој условног значења из пропорционалног: *уколико – у тој мери се односи на Јевреје у којој се мери одредба о чистоћи тиче свих других грађана српских*. Ова компликована конструкција из предстандардног периода, у којој нема контактне позиције између два дела корелативног везника због постављања глагола у финалну позицију, имплицира значење: *ова одредба се односи на Јевреје уколико се тиче чистоће (што важи и за друге поданике)*.

У постпозицији употребљавају се и примери са негираним предикатом, којима се означава да ће пропис важити само ако није испуњен услов у протазу (*слобода вере је неограничена све док не вређа јавни ред и морал*):

(А) негирани пасивни предикат у презенту или перфекту:

Прва редовна скупштина по овом уставу сазваћесе у течају идуће 1870. године, а избори посланика наредних за ту годину учиниће се по досадњем изборном реду, **у колико он није укинут прописима овог устава** (Устав 1869: 42); Странци у Србији уживају заштиту земаљских закона, што се тиче личности и имања њихова; они су дужни сносити како војне, тако и друге терете државне, општинске и других самоуправних установа, **у колико нису од тога ослобођени међународним Уговорима** (Устав 1901: 14);

(Б) негирани несвршени презент:

Све признате вере слободне су и стоје под заштитом закона, **у колико вршење њихових обреда не вређа јавни ред или морал** (Устав 1888: 6); Али они су дужни подносити терете општинске и државне, **уколико се томе не противе међународни уговори** (Устав 1888: 9);

(В) Негирани потенцијал:

Настава је слободна, у колико њезино вршење **не би вређало јавни ред или морал** (Устав 1888: 6).

Налазимо и примере клауза са везником у *колико* са чисто количинским значењем у контактної позицији са корелативом у *онолико*:

Дозволеніе на отлуче Члена свога за мѣсець дана даватће Совѣтъ самъ, а за выше потребоват`ће одобреніе Княза, за коє време не прекида му се плата: но у случаю, ако бы преко времена опредѣленнога изостао, укинутће му се у *онолико*, **у колико преко данногъ му термина изостао буде**, ако важнога узрока, као болестъ, и той подобно, показати не бы могао (чл. 49) (Устројеније I 1839/40: 26).

Условно значење остварује се само у оквиру целе секвенце, пошто је конструкција инкорпорирана у већу структуру са сложеним везником у *случају ако*. Корелативна конструкција у *онолико* (...) у *колико* јавља се у аподозном делу као последица.

Слично је и у примеру у коме срећемо интерференцију количинског и условног значења:

У прочемъ салане мораю быти изванъ Вароши, и у *толико* удалѣне, **у колико не бы несносный смрадъ до Вароши допирао** (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 224).

Ради се о корелативној реченици са пропорционалним везником у *толико* (...) у *колико* (Ковачевић 2013: 16). Употреба негираног потенцијала и смештање у контекст закона овакве конструкције чини могућом исходишном структуром за даљи развој условних реченица са везником *уколико*. Да се не ради о чисто пропорционалној конструкцији, показује одсуство компаративне форме у надређеној реченици.

Количинско значење видљиво је и у једном примеру с краја века. Одвојено писање везника указује да реанализа није спроведена до краја:

У колико ја могу да разумем [→ у мери / у колични којој ја разумем / колико се ја разумем], овај закон, господо, није рђаво написан, и са свим је добро да имамо добру и бољу наставу, но што је садашња (Стенографске белешке 1899, дебата, посланик Радован Милошевић).

У једном примеру са потенцијалом ради се о условном значењу, а услов је да се не прекорачи количина одређена законом:

Да свакога кавгацію, свакогъ лопава или подозрителногъ привлачи, и у договору съ примирителнымъ Судіама каштигує ій, **у колико каштига не бы превазишла затворъ одъ 3 дана и 10 штапова**; у противномъ случаю, да ій шилѣ подъ стражомъ съ описаніемъ кривице къ Суду Окружномъ (Уредба X 1839/40: 91).

У стандардном периоду користи се везник у *колико* са већим бројем потврда, када се кодирају одређени законски услови. Потпуно је заменљив везником *ако*. Реалне условне реченице кодирају редовне процедуралне радње и услове (*сви који испуњавају услове, имају једнака права*). Предикат је у свршеном или несвршеном презенту:

Срби имају једнака права на сва државна звања, **у колико испуне услове, законом прописане, и имају способности за то** (Устав 1869: 11); Он оглашује рат, закључује уговоре мира, савеза и друге, и саопштава их Народној скупштини, **у колико и кад интереси и сигурност земље то допуштају** (Устав 1888: 13).

У последњој реченици контаминиране су две зависносложене клаузе са истим лексичким садржајем у једну условну клаузу: *у колико интереси и сигурност земље то допуштају и кад интереси и сигурност земље то допуштају*.

У једном примеру из периода стабилизације савременог српског језика везник *уколико* комбинује се са речцом *год*:

Влада ће свагда основе и предлоге, које би јој скупштина по члану 63. учинила, све испитати и оценити, и, **уколико је год, без штете за државне потребе, могућно уважити** (Устав 1869: 21).

Декодирање реченице отежано је уметањем адвербијалне одредбе *без штете за државне потребе*. Ова реченица може се трансформисати у реченицу са адвербијалном одредбом *било кад / увек: влада ће свагда основе и предлоге, које би јој скупштина по члану 63. учинила, све испитати и оценити, и било кад / увек, када нема штете по државне потребе уважити*. Овај пример илуструје условно-временску интерференцију.

Да закључимо. Клаузе уведене везником *уколико* у корпусу су заменљиве клаузама са везником *ако*. Везник *уколико* уводи реченице у препозицији и у постпозицији. У зависној клаузи се најчешће налази потенцијал, свршени и несвршени презент и футур други. Постпозиција ових реченица објашњава се њиховим исходиштем у структури са корелативима *у онолико / у толико (...)* *у колико*. У предстандардном периоду препозиција углавном се везује за ограничење делатности, надлештва и/или количине нечега. Могуће је и двоструко тумачење (*да ли је нешто допуштено или не под одређеним условима, односно у којој мери је нешто могуће*). Чисто условно значење доминира у фази стабилизације српског стандардног језика. У оквиру нормативноправног кода посебан значај имају примери са негираним глаголом, најчешће потенцијалом, којима се кодира да закон важи до границе која се не сме прекорачити (*верски обреди су дозвољени док не нарушавају јавни ред и морал*).

6.3.5. Условне реченице уведене везником *где*

У предстандардном периоду контекстуално условљени семантички неспецификовани полифункционални везник *где* има ширу дистрибуцију него у савременом језику, што потврђује постављену хипотезу да на почетку периода доминирају контекстуално условљени једнолексемски семантички неспецификовани везници. Условне реченице уведене везником *где* у примерима из XIX века наводи Михаило Стевановић (1968: 881). За проверу условног значења везника *где*, служиће супституциони тест, односно његова заменљивост општеусловним везником *ако*. Запажа се месно-условна интерференција, при чему се фокусира место догађаја или се ради о апстрактној употреби везника *где*. Условну интерпретацију омогућава постављање клаузе у препозицију, типичну за условне реченице, заменљивост везником *ако* и слична темпорално-аспекатска парадигма као код условних реченица (потенцијал, футур други и негирани презент). У аподози употребљавају се свршени и несвршени презент, футур први, императивне конструкције и модални глаголи. Структура условних реченица уведених везником *где* у предстандардном периоду иста је као и оних са везником *ако*. Протаза заузима први део периода, а у другом делу се налази аподоза, у којој се обично налази неки од корелатива: *а оно* (који је одлика колоквијалног језика, означава временски след радњи и супротност), *онде* (који означава да се ради о месно-условној интерференцији) и *ту* (који, такође, означава месно-условну интерференцију). Јављају се и примери без корелатива, који преовлађују у стандардном периоду. У овом типу реченица употребљава се и партикула *пак*, која означава супротан услов првобитној хипотези. Прва реченица показује месно-условну интерференцију, која је видљива у употреби потенцијала, препозицији и структури типичној за условну реченицу. Месно значење је присутно у типу субординатора и корелатива (*где – ту*), као и у ширем

контексту, јер се у закону говори о плаћању пореза по глави куће (породице). Месно-условна интерференција видљива је и код примера *где ће бећари свој данак давати код српског Правителства или код Агенције српске, ако се нађу у иностранству, а ако конкретних места нема, порез неће давати*.

Семантички неспецификован везник *где* указује на већу вероватноћу да ће се радња предузети у случајевима када је то потребно (*увек се спроводи сецирање тела, где је то нужно*). Користи се са корелативима *ту, а оно, онде, а оно онде*, као и без корелатива. У протази се налази потенцијал, негирани потенцијал, негирани свршени презент или футур други, док се у аподози налазе свршени или несвршени презент, футур први, модални глагол или нека императивна конструкција:

(А) корелатив *ту*:

потенцијал (протаза) + свршени презент (аподоза):

Но гди бы се догодило, да у одной неodelъной фамилии шесть или седамъ глава има, кое бы данакъ плаћати морале, *ту* се две главе одъ плаћаня данка изузимаю (...) [→ Но ако би се догодило, да је једној неодељеној фамилији шест или седам глава има, које би данак плаћати морале, *ту* се две главе од плаћања данка изузимају / у случају да / где у једној неодељеној фамилији шест или седам глава има (...)](Правила (66) 1843/45: 222);

(Б) корелатив *а оно / а он*:

потенцијал (протаза) + несвршени презент (аподоза):

Где бы пакъ последний Князь одъ садашнѣ княжеске фамилије ОБРЕНОВИЋА изоставио то учинити, *а оно* државный Совѣтъ и Скупштина народна бираю најспособниѣга и најдостоинѣга мужа између себе и моле обштеномъ Султана, да призна и потврди нѣга у наслѣдственномъ достоинству Княза Српскога сходно берату (...) (Устав 1835: 5) [→ Ако би пак последњи Књаз од садашње књажеске фамилије Обреновића изоставио то учинити, *а оно* Државни Совјет (...) / ?У случају пак да би Кнез од садашње кнежевске фамилије изоставио то учинити (...)];

футур други (протаза) + футур први (аподоза):

Ако кои бећаръ у странну земљу одлазити узхте, дужан є при полазку своме, кадъ пассошъ извади, не само показати цедуљомъ да є данакъ платио, него ће дужанъ бити и онде, гдѣ є отишао данакъ Правителству Србскому код Капу-Њеѡае Србскогъ или Агенције Србске, гдѣ ове има, платити: **гдѣ пакъ ове не буде, а онѣ** неће никоме данакъ давати, докъ се не врати (...) [→ ако пак ове не буде, *а он* неће никоме данак давати, док се не врати / у случају да ово не буде / у случају пак да ово не буде (...)](Уредба XXIV 1839/40: 180);

(В) корелатив *онде*:

негирани несвршени презент (протаза) + модални глагол (аподоза):

Ако бы се при наплаћиваню киріе у призрѣнио теченія новаца распра породила, то ће се ова по ономъ теченію наплаћивати, коимъ є по уговору, кои се свагда последний разумѣва ако є поновлѣнъ, наплаћена была; **гди пакъ уговора, ни правоъ ни поновлѣногъ, ни писменогъ ни усменогъ нити самимъ дѣломъ означеногъ и утврђеногъ нема**, *онде* се мора наплата чинити по ономъ теченію новаца, кое є онда было, кадъ се плаћати почело (...) [→ ако пак уговора, ни право, ни поновљеног, ни писменог ни усменог нити самим делом означеног и утврђеног нема, *онде* се мора наплата чинити (...) / у случају пак да уговора, ни право, ни поновљеног, ни писменог ни усменог нити самим делом означеног и утврђеног нема](Определеније XXIX 1840/40: 211);

(Г) редулицирани корелатив *а оно онде*:

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Сеоске меане дават ће се подъ аренду, гдѣ су обштинске, а гдѣ су приватне, такове, ако се не бы могле за обштине одкупити нека се за крчменѣ пиѣа погађаю; **гдѣ се пакъ не бы могла погодба учинити, а оно ондѣ** нека се на оку наплаћуе, као што є горе речено[→ ако се не би могла погодба учинити, *а оно онде* нека се на оку наплаћује, као што је горе речено / у случају да/где пак се не би могао погодба учинити] (Уредба (8) 1840/1845: 9).

(Д) Без корелатива:

футур други (протаза) + модални глагол (аподоза):

Где не буде могућности за успостављање грађанске школе, може се отворити продужна школа по наређењу Министра Просвете и Црквених Послова (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 233) [→ ако не буде могућности за успостављање грађанске школе, може се отворити подружена школа по наређењу Министра просвете и црквених послова / у случају да/где не буде могућности за успостављање грађанске школе];

несвршени презент (протаза) + модални глагол (аподоза):

Гдѣ є **нужно**, мора и секцирања тѣла предузети (Настављенија XIV1839/40:111) [→ Ако је нужно, мора и секцирања тела предузети / у случају где / кад је нужно мора и секцирања тела предузети].

Реченице уведене семантички неспецификованим везником *где/гди* у предстандардном периоду јављају се и у интерпозицији, а условну интерпретацију условљава њихова употреба у законодавно-правном подстилу и употреба потенцијала у протази:

Ова узаконѣна слѣдства постићи ће осимъ Судова и Судія равно и све оне званичнике, кои бы у сношенію и союзу са Судовима будући, своимъ небреженіемъ или наваличнымъ самовольствомъ и пристрастіемъ противозаконно поступаюћи, или **гди бы требало што по дужности или на зактеванѣ Суда чинити** [→ ако би требало што по дужности или на зактевање Суда чинити], нечинећи или протезујући, штету коіой страни причинили, као што су Секретари, Писари, и други Полицайне струке званичници (Уредба (79) 1844/45: 299).

Налазимо и примере у постпозицији:

негирани потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

За продужне школе постављаће се засебни учитељи, **где не би било могућности, да раде учитељи из месних основних школа** (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о Народним школама, 233) [→ ако не би било могућности, да раде учитељи из месних основних школа / у случају ако/где/да не би било могућности].

У једном примеру из предстандардног периода ова конструкција понавља се више пута у оквиру једног вишеструкосложеног реченичног комплекса:

Но **гди бы се догодило**, да у **едной неодоленой фамилии шесть или седамъ глава има**, кое **бы данакъ плаћати морале**, *ту* се две главе одъ плаћања данка изузимаю, а само остале у рубрику данакъ плаћаюћи глава уписую се, и таковий плаћати имаю; **гди шесть или седамъ глава оженѣны у одной кући има**, *онде* да се по изданой подъ 10. Февруарія 1843. К. В. № 142./ Сов. № 126 Уредби две одъ плаћања данка ослободе; **гди осамъ или деветъ глава оженѣны у кући одной има**, да се три главе ослободе; **гди десетъ глава у кући има**, *онде* четири да се ослободе (Правила (66) 1843/45: 222).

У сваком примеру условна клауза уведена субординатором *гди* налази се у препозицији, а у постпозицији налази се аподоза, у којој су корелативи *ту* (који упућује на први концепт, те се користи облик другог лица) и *онде* (који упућује на концепт који је даље у редоследу набрајања, те је у облику трећег лица). У првој реченици употребљен је потенцијал, а у осталима презент, пошто прва реченица уводи почетну ситуацију, а остале њене варијације, па се у њима потенцијал редукује (*где би се догодило да у једној кући шест или седам ожењених глава има, где би се догодило да у једној кући осам или девет ожењених глава има, где би се догодило да у једној кући десет ожењених глава има*). При крају вишеструкосложеног реченичног комплекса, форма се још више редукује. Овај начин кодирања у оквиру једне велике правне одредбе, која садржи више правних норми, карактеристичан је за предстандардни период.

Да закључимо. Употреба полифункционалног значењски неспецификованог везника *где* потврђује хипотезу да у предстандардном периоду преовлађују семантички неспецификовани контекстуално условљени везници. Ради се месно-условној интерференцији. Условну интерпретацију омогућава препоновање реченичног комплекса. Сам комплекс обично се јавља са речцом *нак*, која указује на супротну хипотезу првобитном услову. Темпорално-аспекатска парадигма је слична оној у условним реченицама уведеним везником *ако* (у простази се користе несвршени и свршени презент, потенцијал и футур други, а у аподози несвршени и свршени презент, модални глагол, футур први и императивне конструкције). Ове реченице се ретко јављају у интерпозицији и постпозицији. Употребљавају се са корелативима *ту, онде, а оно*, али има примера и без корелатива. На крају периода корелативи се повлаче.

6.3.6. Условне реченице уведене субјункторидом *ли*

Клаузе уведене субјунктороидом *ли* служе за изражавање условног значења. Њихово значење изједначава се са значењем клауза са везником *ако* или *уколико*. Субјунктороид *ли* уводи реалне и евентуалнореалне условне реченице. Речца *ли* увек се налази иза предиката. Клауза уведена на овај начин налази се у препозицији, али се цели реченични комплекс може наћи и у интерпозицији (Барић и др. 1997: 507; Белић 2000: 183; Брабец и др. 1966: 210–211; Катичић 2002: 301–303; Лалевић 1962: 226; Лукић 1920: 49–50; Миновић 1987: 104; Маретић 1899: 509–511; Мусић 1898: 50; Новаковић 1870: 71; Станојчић, Поповић 1992: 312–314; Силић, Прањковић 2007: 348–349; Стевановић 1969: 870–872).

Лексему *ли* Милош Ковачевић сматра субјунктороидом¹⁴⁵. Она не заузима иницијалну везничку позицију у реченици, али ни не врши функцију праве партикуле. Субјунктороид *ли* носи граматичко значење субординираности и диференцијално обележје једног типа условних реченица (Ковачевић 2013: 18–19). Према Аугусту Мусићу, значење субјунктороида *ли* кретало се од адверзитивног значења (које се још чува у споју *ако ли*), преко супозитивног до хипотетичког значења (1898: 51; Ковачевић 2013: 18–19). У *Српском рјечнику* Вука Стефановића Карацића: „неопходан услов за овакву употребу *ли* представља упитна или условна ситуација, дакле оно што и данас сачињава генерални оквир употребе ове партикуле (упитно и условно значење имају као заједничку црту моменат неизвесности остварења радње)” (Ивић 1966: 150).

У корпусу ова форма јавља се спорадично кроз цели период. Облик са субјунктороидом налази се у препозицији. У предикату се користи футур други, којим се означава последње доступно решење, уколико се све друге алтернативе не покажу успешним:

Ако ли пак један дом учини какве измене у предлогу, који је други дом усвојио и њему послао, предлог се с тим изменама враћа оном дому који га је прво претресао. Ако он остане при свом првом решењу, предлог се враћа на друго и последње решавање ономе дому, који га је други по реду претресао. **Не буде ли ни тада усвојен**, предлог се сматра као одбачен и у истом се сазиву не може више ни у једном дому подносити (Устав 1901: 20).

У примеру из *Устава* из 1901. године дат је услов који је последњи по реду. Први услов је супротан првобитној хипотези (*измене се чине у предлогу од стране једног од домова*), други услов само потврђује онај из претходне реченице (*ако се прихвати, враћа се на разматрање*). На крају, реченицом са субјунктороидом *ли* наводе се услови за одбацивање предлога.

Негирани облик футура другог глагола *бити* налазимо и у предстандардном периоду са корелативом *онда*. Означава се немогућност да услов буде реализован, па се нуди алтернативно решење. Супротност у односу на претходну хипотезу додатно је наглашена употребом партикуле *пак*. У аподози се налази императивна конструкција *нека* + инфинитив:

Не буде ли пакъ коє Началничество у станю то учинити; онда оно нека остави рубрике пасоша за Немачкй еззык празне (...) (Уредба (36) 1841/45: 147).

У протазу се јављају и негирани облици свршеног презента. У примеру који следи користи се корелатив *то*, а структура првог чланка периода са везником *ако* пресликава се и на структуру другог чланка са субјунктороидом *ли* (*ако се сајбија не пронађе, то ће се његова стока чувати шест месеци, не пронађе ли се за шест месеци, онда се мангун [одбегла стока] продаје на лицитацији*). У аподози употребљена је императивна конструкција:

Ако се за време одъ 6, месецй сайбја пронађе, *то* ће се овому стока нѣгова, по учинѣной накнади трошка за рану мангуа, уступити; **не пронађе ли се сайбја по истечению 6. месецй, то** да се мангупъ лицытандо прода (...) (Предписаније (11) 1840/45: 12).

¹⁴⁵ Субјунктороид је „лексема која је функционално сродна зависним везницима, али с њима не дијели ни морфолошке ни синтаксичке нужне карактеристике” (Ковачевић 2013: 19).

Углавном се срећу примери са свршеним презентом. Клауза је обично у препозицији. Субјунктороид *ли* заменљив је везником *ако*. У предстандардом периоду овом формом обично се уводи примарна хипотеза у првом чланку периода, а у другом чланку налази се секундарна хипотеза, која је и лексички редукована (*прости војник пак ако пијан на молитву дође*). У првом условном комплеску користи се корелатив *то*. Субјекат је фокализован на почетку периода, а условна клауза уведена везником *ако* лексички је редукована. У другом делу периода, користи се и партикула *пак* за означавање супротног услова примарном услову (*прости пак ако пијан на молитву дође*):

Дођели Оффицъръ пианъ на молитву [→ ако дође офицер пијан на молитву], *то* првѣй и другѣй путь да се строго ариштуе, а трећѣй путь да се оффицърскогъ чина лиши; **простѣй пакъ ако пианъ на молитву дође** [→ ако прости (војник) пијан на молитву дође], да буде првѣй и другѣй путь строго, а третѣй путь шибомъ казнѣнъ (Закон XXI 1839/40: 134).

Јављају се следеће комбинације са корелативима:

(А) корелатив *то*:

свршени презент (препозиција) + императивна конструкција (постпозиција):

Дођели Оффицъръ пианъ на молитву [→ ако дође офицер пијан на молитву], *то* првѣй и другѣй путь да се строго ариштуе (Закон XXI 1839/40: 134); (...) **не пронађе ли се сайбія по истечению б. Месецій** [→ ако ли се не пронађе сайбија по истеченију б. месеци / ако истекне шест месеци, а мангуп се не пронађе], *то* да се мангупъ лицыгандо прода, и одъ исты новаца (Предписаније (11) 1840/45: 12);

свршени презент (препозиција) + модални глагол (постпозиција):

Укажу ли се съ почетка по цѣломъ тѣлу, или само на мѣстима, модре или црне, као сочиво велике, или јоштъ и манѣ пеге или петехіе, *то* болестницы јоштъ могу толико снаге имати, да су у станю по кући или по полю одати (...) (Уредба (29) 1841/45: 115);

свршени презент (препозиција) + несвршени презент (постпозиција):

Меня ли се узъ оны досадны знакова ватра, *то* е *онда* и главоболя тако мучна, да се болестнику, комъ се чини, да му она по глави раздире, гризе и жига, никако не да заспати (...) (Уредба (29) 1841/45: 116–117);

(Б) корелатив *онда*:

свршени презент (препозиција) + несвршени презент (постпозиција):

Нађе ли Лѣкаръ, да се кои карантинистъ разболео, но да његова болестъ ніе ни кужна ни приватљива, нит гнусна нити тако тежка, да особите неге потребуе [→ ако ли нађе лекар, да се који карантинист разболео, но да његова болест није ни кужна ни приватљива, нит гнусна нити тако тешка, да особите неге потребује]: *онда* онакѣй болестанъ карантинистъ остае у својој колиби (...) (Уредба (29) 1841/45: 75); **Увиди ли Лѣкаръ у теченю болести немоћногъ карантиниста, да она ніе као што се съ почетка быо посумняо, кужна** [→ ако увиди / ако ли увиди лекар у теченију болести немоћног карантиниста, да она није као што се с почетка био посумњао кужна]; *онда* остала болестника дружина наставля и држи онај свой започетѣй карантинирания періодъ (...) (Уредба (29) 1841/45: 75);

свршени презент (препозиција) + модални глагол (постпозиција):

Укажели се на њима што подозрительно, *онда* се мора и еспапъ, кои су манипулирали, као подозрительанъ сматрати и по томе опетъ прописноме чистителномъ поступку подлагати (Уредба (29) 1841/45: 85).

У једном примеру јавља се корелатив *то*, који служи као интензификатор, и корелатив *онда*:

Кріе ли болестникъ те отоке, или ніе ли прилика, збогъ опасности прелазка приватљиве болести, рукомъ њй потражити и попитати, *то* га *онда* само треба понудити, да кашлѣ (...) (Уредба (29) 1841/45: 117).

Велики број примера овог типа јавља се у *Карантинској уредби* и пратећем пропису о препознавању и лечењу куге, документима у којима се административно-правни стил преплиће са научним стилем. Користи се када се говори о томе како изгледа кужни болесник и који су поступци лекара.

Да закључимо. У XIX веку конструкција са субјунктороидом *ли* није честа у административном стилу, али се јавља у стабилним позицијама. Потврђена је у афирмативној и негираној форми, што утиче на њену улогу у нормативноправном кодирању. Негирана форма кодира услов који није испуњен, након кога следи

алтернативно решење. С друге стране, конструкције у афирмативном облику везују се за први чланак периода и уводе почетну хипотезу, а након које може следити супротна хипотеза у оквиру другог чланка периода. Овакви дводелни периоди одлика су нормативноправног кодирања у предстандардној епоси. Афирмативна форма обична је у препозицији, како двоструког реченичног комплекса, тако и целог периода. Негирана форма везује се за иницијалну позицију у оквиру комплекса *протаза – аподоза*. Цели комплекс јавља се на почетку реченице у стандардном добу или на почетку другог чланка периода у предстандардном добу. У протази се налазе свршени презент или футур други глагола *бити*, а у аподози императивне конструкције, модални глаголи и несвршени презент.

6.3.7. Условне реченице уведене различитим типовима сложених везника

У овом поглављу обрадићемо статус условних реченица у оквиру одељака посвећених сложеном везнику у *случају ако* (одељак 6.3.7.1), сложеном везнику у *случају кад* (одељак 6.3.7.2), сложеном везнику у *случају где* у процесу формирања (одељак 6.3.7.3), сложеном везнику у *случају да* (одељак 6.3.7.4), сложеном везнику на *случај да* (одељак 6.3.7.5), конкурентним средствима са лексемом *случај* (одељак 6.3.7.6) и конкурентним средствима са лексемом *услов/условије* (одељак 6.3.7.7).

6.3.7.1. Сложени везник у *случају ако*

Једна од одлика савременог административно-правног језика јесте формирање сложених условних везника, који настају преко кондиционалних прилошких израза „формираних уланчавањем неке од лексема апстрактне кондиционалне семантике (лексеми које номинују или подразумевају значење кондиционалности: *услов, случај, претпоставка*) у зависном падежу (инструментал, акузатив, локатив) и демонстративне замјенице као конгруентног атрибута уз ту именицу” (Ђуркин 2018б: 131). У корпусу сложених везника обично се формирају уз помоћ прилошких израза са именицом *случај*, која се користи и за изражавање кондиционалног значења у простој реченици (Пипер и др. 2005: 822).

Почетну фазу формирања сложених везника условне семантике илуструје грађа из предстандардног периода. У овом периоду сложени везници често се јављају у примерима у којима је могућа двострука интерпретација. У неким примерима сложени условни везници могу се сматрати потпуно формираним, на шта указује контактна позиција делова везника, између којих нема интерпункције. Супституциони тест замене везником *ако/уколико* указује на то да се ради о условној семантици, а трансформациони тест премештања у постпозицију и тест провере немогућности дистактне реализације показују да се ради о формираном сложеном везнику (Ђуркин 2018б: 141–155):

У случаю ако бы незадоволянъ быо Касапинъ сътаксомъ овомъ, може се слободно за то тужити Срезскому Началнику (Указ I. (Пр.) 1839/1840: 225) [→ Ако/уколико би незадовољан био Касапин с таксом овом, може се слободно за то тужити Срезскому Началнику / Може се слободно за то тужити Срезскому Началнику, у случају ако би незадовољан био Касапин с таксом овом / *У случају може се слободно за то тужити Срезскому Началнику ако би био незадовољан таксом овом]; **У случаю ако бы или самъ приложникъ или наслѣдници њгови хотѣли дуга свогъ и плаѣаня годишњи интереса ослободити се**, на вољи ће имъ стајати (...) (Уредба (18) 1841/45: 26) [→ Ако/уколико би или сам приложник или наследници његови хотели дуга свог и плаћања годишњи интереса ослободити се, на вољи ће им стајати / На вољи ће им стајати, у случају ако би или сам приложник или наследници његови хотели дуга свог и плаћања годишњи интереса ослободити се (...)]; **У случаю ако бы у еданъ данъ и у едномъ засѣданію више дугова за интабулацию противу еднога лица явило се**, то онда онај дугъ између њи првенство има, кои є пре явлѣнь (Уредба XVIII 1839/40: 124) [→ Ако/уколико би у један дан и у једном заседанију више дугова за интабулацију противу једнога лица јавило се, то онда онај дуг између њи

првенство има (...) / То онда она дуг између њи првенство има, у случају ако би у један дан и у једно заседанију више дугова за интабулацију противу једнога лица јавило се / *у случају то онда овај дуг између њи првенство има ако би се у један дан и у једном заседанију више дугова за интабулацију противу једнога лица јавило се]; **У случају ако би незадовољан био Касапинъ съ таксомъ овомъ**, може се слободно за то тужити Срезскому Началнику (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 225) [→ ако / уколико би незадовољан био касапин с таксом овом, може се за то слободно тужити срезскому началнику / Касапин може се за то слободно тужити срезскому началнику, у случају ако је незадовољан таксом овом / * у случају може се тужити срезскому началнику ако је незадовољан таксом овом].

Углавном су пронађени примери у којима везник није потпуно формиран, на шта указује употреба интерпункције, која сугерише интонациону паузу. Овакве конструкције, у којима постоји контактни положај прилошког израза и општеусловног везника ако, биле су нужни предуслов да до реанализе дође:

А у случају, ако бы се доиста помѣшали, мораю и они, као и други, изъ оне стране долазећи, карантинирати (Уредба (29) 1841/45: 82) [→ ако/уколико би се доиста помешали, морају и они, као и други, из оне стране долазећи, карантинирати / ?морају и они, као и други, из оне стране долазећи карантинирати, у случају ако би се доиста помешали/ *а у случају морају и они како и други из оне стране долазећи, карантинирати ако би се доиста помешали]; Само **у случају, ако бы толико много еспапа долазило**, да се за сваку, коя у еданъ данъ стигне, партию не бы могло понаособъ мѣста у амбаровима наћи, може се одлученъ карантинско најпре дошавшегъ еспапа на двапутъ, а и на трипутъ двадесетъ и четири сата отложити [→ само ако/уколико би толико много еспапа долазило, да се за сваку (...) партију понаособ не би у амбаровима место могло наћи / *да се за сваку партију понаособ место не би могло начи / само у случају би толико много еспапа долазило / * само у случају да се за сваку понаособ место не би могло наћи ако би тако много еспапа долазило] (Уредба (29) 1841/45: 84).

Супстициони тест показује да се ради о условном значењу, али трансформациони тестови, у којима се добија неграматична реченица, показују да ови везници још увек нису у потпуности формирани.

Да се сложени везник у *случају ако* налази у процесу формирања, указује и то што се он користи у споју са корелативима у надређеној реченици. У првом чланку периода употребљава се сложени везник у процесу формирања, а у аподози се јављају корелативи *то* и *онда*. Ипак, у највећем броју примера не се употребљава корелатив. Темпорално-аспекатска парадигма у потпуности одговара оној са везником *ако*. У протази је потенцијал, који у корпусу указује на мању вероватноћу остваривања радње, односно кодира мање пожељне ситуације (непослушност чиновника, претерану појаву богиња, прекорачење дуга, свађу међу војницима), а у аподози је футур први, модални глагол или императивна конструкција, чиме се кодира реакција власти на непожељне ситуације. Између два чланка периода (протазе и аподозе), може бити употребљен неки интерпункцијски знак (две тачке, запета или тачка и запета), ради посебног истицања:

(А) корелатив *то*:

потенцијал (протазе) + футур први (аподоза):

У случају, ако бы какавъ млађій Чиновникъ, непослушавши такову прву напомену повторително дужности, коє му правило (1.) чиноредне млађине налаже, пренебрегавао и тако у поступку према старіима или у уредномъ и точномъ одправляню нѣговы послова лакоумно или упорно погрѣшавао; то ће онаковога предпоставлѣнный му Чиновникъ дужанъ быти, безъ сваке штеднѣ и совѣстно надлежной вышшой Власти (...) (Уредба (47) 1842/45: 169);

(Б) корелатив *онда*:

потенцијал (протазе) + модални глагол (аподоза):

Но као што остало стадо, у комъ су се богинѣ появились, одъ болестны оваца изъ истога одлучити валя, такосе и сва друга стада у селу одъ нѣга одлучити мораю, мотрећи за тимъ добро, како се у њима овце држе; ерѣ **у случају, ако бы се богинѣ на овыма у више стада, дакле већ као редня, показале, онда** є нужно, сва стада еднога мѣста или села, у комъ се иста редня изродила, одъ стада обличнѣ мѣста часть пре разлучити и подъ добру присмотру ставити (...) (Правила (78) 1844/45: 290–291);

(В) без корелатива:

потенцијал (протазе) + футур први (аподоза):

У случају, ако бы дужникъ преко термина и дуже капиталъ задржати зажелію, моратъ ће благовременно одъ Финансіє санизоленѣ на то изискати, коє ће при маньима ка питалима до 1000 дуката

6 месецѣй напредѣ чинити, при веѣма пакѣ одѣ 1000 дуката на едну годину дана напредѣ (Уредба XVI 1839/40: 118);

потенцијал (препозиција) + модални глагол (постпозиција):

Само у случаю, ако бы примѣтио, да се заповѣсть са обстоятелствама неслаже, треба да своме Началству благовременно представленіе учини (...) (Закон XXI 1839/40: 136);

потенцијал (протаза) + императивна конструкција (аподоза):

Будући да се изъ просте препирке често велике побуне родити могу, зато **у случаю, ако бы се међу войницыма какова свађа догодила**, да се нико не усуди, свое другаре у помощь позывати, нити позвани на то да пристану (...) (Закон XXI 1839/40: 148).

У неким примерима, иако се ради о писаном језику, јасна је улога интонације у раздвајању прилошког израза и условне реченице, на шта указује и уметање целе конструкције испред именског дела предиката:

Изъ одговора њиногѣ на то дознаће се станѣ здравля и оно странски краєва и оны, кои у карантинѣ ступаю, о комѣ є овај у случаю, **ако бы поле што поуздано о быћу кужне болести разабрао**, дужанѣ, и надлежну вышу власть извѣстити (Уредба (29) 1841/45: 64).

Условна клауза уведена везником у процесу формирања јавља се и у интерпозицији:

Зато ће баталіонни и ротни Коммандири **у случаю, ако бы кои Офицырѣ зажеліо свои послова ради ма на найкраће време одсутствовати**, свагда о томе одобренѣ одѣ Штаба изискивати (Устројеније (1) 1845/47: 18); (...) гдѣ ће одѣ Суда садѣ за онда и пресуда изреѣсе, **да у случаю, ако на уречено време платіо небы, Правителственна касса наплатити се може** (Уредба XVI 1839/40: 117).

Речца *пак*, која имплицира супротно значење, може се уметнути између прилошког израза и општеусловног везника *ако*, што указује на то да сложени везник није у потпуности формиран:

У случаю пакѣ, ако ніє нужно, да се мѣсто одсутвуюћеѣ Чиновника заступи, трећа часть плате нѣгове остає на користѣ народне кассе, а после друга три мѣсеца цела плата (Правила (23) 1841/45: 40); **У случаю пакѣ, ако стража добрымѣ, свойски и разборито изложенымѣ рѣчма кодѣ онаковоѣ дошляка, па быо онѣ бѣгунацѣ или што му годѣ драго, ништа небы могла учинити, него бы се увѣрила, да се онѣ тврдоглаво противи и свакояко сили, да кордонѣ преступи**, онда нека га на мѣсто изъ пушке убіє (Правила (30) 1841/45: 124); **У случаю, ако бы ко противѣ учителя тужити се што имао, была то Обштина или поєдини люди, онда** ће свагда такове тужбе Управитель мѣстный пріймати, и надлежное главноѣ Управителю доставляти (Устројеније (82) 1844/45: 326).

На то да везник није формиран, указују и случајеви додатне детерминације прилошког израза, односно померање детерминатора у оквиру прилошког израза (*у једном случају, у том случају, у оном случају*):

Само у томѣ едномѣ случаю, ако бы се ко у ону страну поради званичне службе послао, па бы се тамо окужіо и болестанѣ натрагѣ у ову страну вратио, валя га у карантинѣ примити, и у нѣму га, у одлученој шпитальској колиби, као и другоѣ карантинисту, на комѣ се куга за време періода укаже, гледати. (Уредба (29) 1841/45: 68); (...) као што ће и *у ономѣ случаю, ако Обштина способна лица имати не бы могла, па бы се тога ради Управителю обратила*, дужанѣ быти за таково лице постарати се (Устројеније (82) 1844/45: 322–323).

На семантичком и прагматичком плану употреба овог везника подударе се са употребом условне реченице уведене везником *ако* са потенцијалом. Ради се о кодирању непожељних ситуација (са гледишта законодавца). Семантичка полифункционалност везника *ако* у административно-правном стилу условила је потребу да се диференцира степен вероватноће остваривања неког догађаја, што је довело до формирања сложеног везника *у случају ако*. О оваквој употреби сложеног везника *у случају да*, а у нашем корпусу и *у случају ако*, писала је Веселина Ђуркин, која је и указала на њихову улогу у административно-правном функционалном стилу (2018б: 143–145). Клаузама уведеним везником (везничким спојем у процесу формирања) *у случају ако* „саопштава се [...] неки непожељан догађај или околност као услов за реализацију радње у основној клаузи” (Ђуркин 2018б: 143–144). У питању су околности које носе негативну конотацију и које „изазивају или могу изазивати одређене последице како на личном тако и на општем друштвеном плану” (Ђуркин 2018б: 144). Ради се и о догађајима који су непожељни за владајућу династију, па је реч и о идеолошком кодирању. У корпусу непожељне

ситуације везују се за болести (кугу и богиње), за свађу међу војницима и њихово непожељно понашање, за кашњење дугова и различите неправилности у вези са њима, за непослушност војника и чиновника, као и за различите административне пропусте. Са гледишта правне норме, ове ситуације морају се кодирати да би се успоставила (привидна) контрола над стварношћу. Међутим, с аспекта идеолошког кодирања, само постојање оваквих прописа слаби позицију законодавца и/или власти, те се везник у *случју ако* користи као еуфемистичко средство (Кликовац 2008: 76–78):

Говорно лице [законодавац] је, с једне стране, усљед познавања биолошких и друштвено-историјских законитости људског постојања и познавања међуљудских односа свјесно чињенице да постоји реална шанса (опасност) да се догађај у протазу, као резултат тих законитости, прије или касније оствари, а с друге стране је, управо због те спознаје и друштвене позиције која му омогућује да утиче на те односе и уређује их, у обавези да на његову могућу реализацију упозори или да је предвиди, и кад год је могуће, предуприједи и/или ублажи њена негативна дејства (Ђуркин 2018б: 144).

Примећени су и примери са контактним положајем предлошко-падежног споја у *случају* + генитив и реченице уведене општеусловним везником *ако*:

У *случају смрти Краљеве Наследник Престола*, **ако је пунолетан**, прима одмах владу као уставни Краљ (Устав 1888: 15); У *случају смрти Краљеве, Престолонаследник*, **ако је пунолетан**, узима одмах краљевску власт, као уставни Краљ, у своје руке, и објављује Прокламацијом своје ступање на Престо (Устав 1901: 7).

Предлошко-падежна конструкција може бити инкорпорирана у условну реченицу уведену везником *ако*:

Ако у случају смрти Краљеве наследник није пунолетан, уставну власт краљевску вршиће до његовог пунолетства Краљевско намесништво састављено од три лица (Устав 1888: 16). И прилошки израз може бити инкорпориран у условну реченицу: **Па ако бы у таквомъ случаю кои одъ њи погинуо, съ нѣговимъ се лешомъ и нѣговимъ стварма, кое се при нѣму нађу**, онако исто мора поступити, као што се поступа съ онима свакогъ лица, кое одъ куге умре (Уредба (29) 1841/45: 68).

6.3.7.2. Сложени везник у *случају кад*

Сложени везник у *случају кад* бележи Веселина Ђуркин у административно-правном стилу савременог српског језика (2018б: 150). Овај везник формиран је да би се омогућила „једнозначна кондиционална интерпретација реченице” (Ђуркин 2018б: 152). Уколико би се редуковао прилошки израз у *случају* добила би се или временска реченица, или би реченица била двозначна (Ђуркин 2018б: 152). Овоме у прилог говоре примери из нашег корпуса, у коме је везник *кад* полифункционалан, и често се, због природе административно-правног стила, темпорално значење не може одвојити од условног. У предстандардном периоду, примећен је и приличан број примера клауза уведених везником *кад* са предикатом у презенту и потенцијалу, који, под одређеним околностима, могу имати и временско и условно значење. Због потребе за семантичком спецификацијом, долази до формирања сложеног везника у *случају кад*. У предстандардном периоду примећен је контактни положај прилошког изрази у *случају*, носиоца експлицитног значења условности, и полифункционалног везника *кад*. Овај спој касније се реанализира у сложени везник. У предстандардном периоду пронађене су и конструкције које немају статус везника у савременом језику, а у одређеним контекстима су се јавиле ради прецизнијег изражавања. У протазу обично је свршени и несвршени презент или потенцијал, а у аподози футур први или неки од модалних глагола.

Сложени везник у *случају кад* у предстандардном периоду налази се у процесу формирања, на шта указују примери контактнег положаја прилошког изрази и везника, између којих се налази знак интерпункције. У првом примеру, клауза уведена везником у процесу формирања у *случају кад* налази се у интерпозицији. У осталим случајевима,

налази се у постпозицији. Угавном се јавља без корелатива, а понекад се користи са корелативом *онда*. У протази предикат у протази претежно је у потенцијалу:

свршени презент (протаза) + футур први (аподоза):

Къ допунѣнию Уредбе о интабулацији подѣ 14. Септемврія 1839 В. № 1157/С. № 1596. издане, Я самѣ, поводомѣ учинѣногѣ Совѣту подѣ 14. прош. мѣс. А. №387. пытаня Попечит. Правосудія како ће Судови у случаю, кадѣ се на едно добро дужника више кредитора у едномѣ магновению интабулације: или приѣлежя ради прияве, поступати [→ ако/уколико/кад се на једно добро дужника више кредитора у једном магновению интабулације; или приѣлежија ради прияве] (Указ (45) 1842/45: 163);

потенцијал (протаза) + футур први (аподоза):

Будући се Капелмайсторѣ сматра само као Наставникѣ Бандиста у струцы музикалној, а не као нѣиовѣ военный Старѣшина, *то у случаю, кадѣ бы кои Бандиста по струцы дисциплинарной сгрѣшио, или бы при обученю или другой прилицы небрежливимѣ или упорнымѣ показао се*, свагда ће онѣ то баталіонномѣ Командиру доставляти, кои ће узевши у смотреніе прописѣ Закона военногѣ Чл. 114. и 118. Далѣ поступити (Устројеније (1) 1845/47: 23); *У случаю, кадѣ бы кои Профессорѣ болестю или другомѣ законномѣ причиномѣ одѣ училиштны часова задржанѣ быо, коѣ ће свагда неотложно Управителю явити* [→Ако/уколико/кад би који Професор болестрју или другом законом причином од училиштны часова задржан био, које ће свагда неотложно Управителю јављати], дужанѣ ће быти Управитель или самѣ таковога заступити, или наредбу учинити, да се заступи] (Устројеније (82) 1844/45: 335);

модални глагол у потенцијалу (протаза) + модали глагол (аподоза):

Училиштне часове дужни су Профессори прилѣжно и точно обдржавати; *и у случаю, кадѣ бы збогѣ важне законне причине какове изостати морали* [→и ако/уколико/кад би због важне законне причине каквове изостати морали], треба да то Ректору благовременно яве, како ће се моћи наредба учинити, да се одѣ другога у дужности заступе (Устројеније (82) 1844/45: 341);

модални израз (протаза) + модални глагол (аподоза):

Само у случају, кад није више могућно, да се првобитно опредељена цель завода постигне, може се употребити имање истога, на друге подобне цели, по пристанку оних, који би имали право надзора и управе (Устав 1869: 39).

Пронађени су и примери са корелативом *онда* у надређеној реченици:

У случаю, кадѣ бы се при истому Суду судило коемѣ годѣ Топціи или Конянику, онда ће свагда присутствовати и свой гласѣ имати у Судейскомѣ засѣданію као и другій Членѣ еданѣ одѣ Оберофицера судимогѣ Топціе или Коняника (Устројеније (1) 1845/47: 21).

На процес формирања сложеног везника указују случајеви са додатно детерминисаним прилошким изразом (*у оном случају, у том случају / у случају том*):

Одѣ корреспонденције приватне управлѣне на Надлежателства, коя су одѣ плаћаня таксе Поштанске ослобођена, узимаѣ ће Поштанско заведеніе припадаюћу таксу таки при предаваню одѣ пошилятеля: као што ће то чинити и *у ономѣ случаю, кадѣ стварѣ не превазилази найманѣ петѣ пута вредность опредељене за ню таксе Поштанске* (Устројеније (69) 1843/45: 243); Ово се разумѣва наравно *у ономѣ случаю, кадѣ узрокѣ штете* никако небреженію пошилятеля или приѣмника приписати се не може (Устројеније (69) 1843/45: 245); Сви парничари да мораю Суду лично предстаяти, и само у случаю болести или какви велики препона да могу заступника наименовати; но заступници да не могу быти ни у каквомѣ случаю туђи подданицы, осимѣ *у случаю томѣ, кадѣ є онај кога заступаю туђѣ подданикѣ* (Допунителна правила (6) 1845/47: 38).

Такође, уметање партикуле *нак* и детерминација именице *случај* демонстративном заменицом *онај* указују на то да сложени везник у *случају кад* није још увек формиран:

У случаю накѣ томѣ кадѣ кои крадомѣ изѣ оне у ову страну пређе, или збогѣ шверцованя, или посѣщенія родбине и приятеля свой, и тымѣ едну више кућа помѣша и о томѣ састанка Надзиратель дозна, дужанѣ є одма, или самѣ собомѣ отићи, или Латова на мѣсто помешано послати, гдѣ (...) (Устројеније XXIII: 167–168); *У случаю накѣ ономѣ, кадѣ се є збогѣ, отсутствія каквогѣ Чиновника породила штета за Правителственну службу, онда* никакви узроцы за оправданѣ не служе, и Чиновникѣ за то самовольно отсутствіе окривлѣный бытѣ не само службе лишень, него ће поредѣ тога искусити и друга слѣдствія свое кривце, по мѣри проузроковане штете (Уредба (2) 1845/47: 27).

Пронађени су и примери потпуно формираног везника у предстандардном периоду. Ових примера има мало. У примеру који следи ради се о периоду састављеном од два чланка. Први чланак чини клауза уведена сложеним везником, а у аподози се

налази корелатив *онда*. Између два чланка периода налази се тачка и запета. Глагол протазне клаузе је у финалној позицији, што је типично за предстандардни период:

У случају кадъ Чиновникъ кои збогъ кривице какове подь изслѣдованіе судейско подпадне, збогъ коє се одъ званија одлучити (суспендирати) мора [→ ако/уколико Чиновник који због кривице какове под изследованије судейско подпадне, због које се од званија одлучити (суспендирати) мора / Половина ће се његове плате задржати, у случају кадъ Чиновник због кривице какове под изследованије судейско подпадне]; *онда* ће се половина плате његове задржавати, а половина као часть препитателна нѣму издавати (...) (Правила (63) 1843/45: 209).

Примере потпуно формираног везника, према правилима стандардног језика, налазимо у стандардном периоду. Тест пермутације показује да се цела клауза може премештати, а трансформациони тест показује да се везник не може реализовати у дистактном положају:

У случају кадъ престо према одредбама овог Устава остане без наследника, Министарски ће савет узети краљевску власт у своје руке [→ ако/уколико престо према одредбама овог Устава остане без наследника / Министарски ће савет узети краљевску власт у своје руке у случају кадъ престо према одредбама овог устава остане без наследника / *У случају Министарски савет ће узети краљевску власт у своје руке кадъ престо према одредбама овог устава остане без наследника] (Устав 1888: 20); **Само у случају кадъ би у савету остао мањи број чланова, од броја који закон о Пословном реду у Државном Савету утврђује за доношење пуноважних одлука**, попуњава се одмах толико места, колико је потребно те Савет може радити [→ ако/уколико би у савету остао мањи број чланова од броја који закон о пословном реду у Државном Савету утврђује за доношење пуноважних одлука / попуњава се одмах толико места, колико је потребно те савет може радити само у случају кадъ би у савету остао мањи број чланова од броја који закон о пословном реду у Државном Савету утврђује за доношење пуноважних одлука / * само у случају попуњава се толико места кадъ би у савету остао мањи број (...)] (Устав 1901: 27).

У предстандардном периоду примећен је spoj у *прилимака* + сложена реченица уведена семантички неспецификованим везником *кад*, који није прерастао у сложени везник, а по значењу је близак сложеном везнику у *случају кад*:

У приликама, кадъ бы каква особито важна лица молила, да се за њи у томъ 23. §. прописанный карантинирания периодъ скрати, Князь ће и нитко другій, имати право, колико за добро и нужно нађе, и по доброты стая здравля оны предѣла, изъ кои поменута лица долазе, и одъ тога 5. 23. изятіе учинити, и за такова краіиј периодъ опредѣлывати (Указ (46) 1842/45: 164).

Контактна позиција остварује се и у случају предлошког израза у *случају* + генитив и реченице уведене семантички неспецификованим субординатором *кад*, али нема формирања сложеног везника:

У случају болести, кадъ бы се войницы у болницы налазили, ова три цванцька на рану опредѣлена неће се њима издавати, но ће се при болницы на рану њину употребити, тако да ће се къ томе јошть и додатакъ одъ Правительства учинити, како да болестницы по прописима лѣкарскимъ удобно ранити се могу (Устројеније (1) 1845/47: 15); У случају криде или банкротства кадъ бы дугови превазишли вредность иманя дужникова отвара се стѣщыште (конкурсъ) свию займодаваца ради наплате (Уредба XVIII 1839/40: 124).

Да закључимо. Везник у *случају кад* формиран је да би се постигло једнозначно номиновање условног значења. Томе је допринела полифункционалност једнолексмског везника *кад*. У предстандардном периоду јавља се као везник у процесу формирања, а у стандардном периоду среће се као формиран везник. У протази се налази потенцијал или свршени и несвршени презент, док се у аподози налази футур први или неки модални глаголски облик.

6.3.7.3. Сложени везник у *случају где* у процесу формирања

У предстандардном периоду пронађени су и spoјеви у *случају где/гди*. Међутим, не долази до формирања сложеног везника. Примећена је додатна детерминација прилошког израза, која у првом примеру блокира стварање везника. У протази се налази потенцијал, а у аподози футур први:

У случају спорномъ, где бы се пытанѣ родило, да ли є Поштанска такса право размѣрена, да ли є при приманю и отправляню стварій поступакъ по пропису точно наблюдаванѣ, и єсу ли

условія прописана точно испунѣна, тужитель жалбу ће свою предавати Управителсуву Поштанскомъ (...) (Устројеније (69) 1843/45: 244); Указъ овај служиће Попечительству за правило, као допупенѣ къ оной горепоменутой уредби; когъ ће се Оно вообште у случаю, гди бы се годъ нужда у овомъ смотренію почувствовала у напредакъ придржавати (Указ (86) (Пр.) 1843/45: 354).

Између прилошког израза у *случају* и семантички неспецификованог везника *где* може се уметнути партикула *пак*: У случаю пакъ, гди нити бы было законны правила нити на ставленія надлежногъ Попечительства, треба да се држе постоећи и наблюдаваны обычая, и да слушаю гласъ совѣсти и здравога разума (Уредба (79) 1844/45: 297).

Да закључимо. Појава спојева у *случају* *гди/где* последица је полифункционалности везника *где/гди* у предстандардном периоду, током кога се овај везник користио и у условном значењу (в. одељак 6.3.5). Ови спојеви могу се јавити у постпозицији и у препозицији. У клаузи уведеној везником *где* јавља се потенцијал, а у аподози футур први и модални глаголски облици. У савременом језику сложени везник у *случају* *где* није формиран, да не би дошло до сувишног оптерећења система сложених везника, пошто овај везник не би довео ни до издвајања нове семантичке категорије, нити до спецификације условног значења у оквиру посебне поткатегорије.

6.3.7.4. Сложени везник у *случају* да

У другој половини века среће се сложени везник у *случају* да, који у оквиру административно-правног стила бележи Веселина Туркин, која га региструје у документима с краја XIX века. Његова функција је изражавање евентуалног будућег услова (2018б: 141–147, 143):

У *случају* да који члан намесништва умре или тако оболи да по уверењу три лекара, које Државни савет одреди на позив она друга два намесника и у договору са њима, не би могао више никако своју дужност вршити, или најзад ако да оставку, друга ће два намесника отпраљвати државне послове до првога састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника (Устав 1888: 19); У *случају* да је тај број једнак на више листа, решиће коцка којој се листи има дати посланичко место (Устав 1888: 26).

У првом примеру сложени везник служи да се два услова сведу на један (у *случају* да који члан намесништва умре или у *случају* да који члан намесништва оболи).

У предстандардном периоду, овај везник је у процесу формирања, што показује употреба интерпункције. Бележи се и употреба корелатива *то*:

У *случаю*, да онај, кой изъ кассе новаца прійма, не бы писати знао, то *е* нужно, да и онај, кой овога име на квити напише, свое име већегъ вѣроятія ради подпише; а приматель новаца да поредъ свога имена печать или крестъ приложи (Уредба XX 1839/40: 130).

Интерпункција се јавља и на самом крају века, па су прилошки израз у *случају* и субординатор *да* раздвојени запетом. Према свим другим критеријумима, ради се о формираном везнику, што показује тест пермутације зависне клаузе и немогућност дистактне реализације делова сложеног везника:

У *случају*, да се новчана казна не може наплатити, замениће се затвором, рачунајући 2 динара за дан затвора [→ Ако/уколико се новчана казна не може наплатити, замениће се затвором / Новчана казна замениће се затвором, у случају да се не може наплатити/ * У случају замениће се затвором новчана казна ако се не може наплатити (...)] (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 231).

Овај везник кодира мање пожељне ситуације, као што је случај и са везником у *случају* ако: „Садржај у протази реферише о догађају или околностима чија се могућа реализација не може и не смије потпуно пренебрегнути (искључити), а које морају бити свјесни и адресант и адресат, при чему се (...) шанса за његово остварење у будућности ипак настоји представити мањом (понекад и незнатном)” (2018б: 145). У питању су случајеви као што је болест неког од чланова намесништва, случај једнаке поделе гласова, случај да се казна не може наплатити и тако даље. Доминација сложеног везника у *случају* ако у односу на везник у *случају* да, посебно у предстандардном периоду,

објашњава се већом компатибилношћу општеузрочног везника *ако* са инхерентним особинама административно-правног стила.

6.3.7.5. Сложени везник на случај да

У стандардном периоду спорадично се јавља формирани везник *на случај да* са акузативном формом прилошког израза:

На случај да се који од изабраних грађана не би примио избора, решаваће се по одредбама општинског закона, које се односе на општинске одборнике [→ Ако/уколико се који од изабраних грађана не би примио избора, решаваће се по одредбама општинског закона / Решаваће се по одредбама општинског закона, на случај да се који од изабраних грађана не би примио избора / * На случај решаваће се по одредбама општинског закона да се који од изабраних грађана не би примио избора (...)] (Стенографске белешке 1899: 243, предлог закона).

6.3.7.6. Конкурентна средства са лексемом *случај*

Као конкурентно средство условним реченицама у корпусу користи се предлошко-падежна конструкција у *случају* + генитив у споју са девербативном именицом, која кодира дубинску предикацију са условним значењем. Као и код сложених везника са лексемом *случај*, кодира се непожељно значење које се са гледишта законодавца представља као мање вероватно (на пример, да нема више мушких потомака у династији Обреновић у случају да кнез умре, да је кнез малолетан или да се одрекне престола, случај да се кнезу поставе намесници и тако даље):

У случају изумртја мужке врсте све фамилије Књаз Милоша, Јована и Ђефрема ТЕОДОРОВИЋА ОБРЕНОВИЋА [→ У случају да/ако изумре мушке врсте све фамилије Књаза Милоша, Јована и Јефрема Теодоровића Обреновића] прелази наслѣдственост књажескога достоинства на најстаријега сына и најстарије врсте кћери од фамилије ОБРЕНОВИЋА съ одобрением државнога Совѣта и народне Скупштине посыни и природи, ако е на страни, по праву првородства најстаријега сына исте женске врсте (Устав 1835: 5); **У случају смрти, ил' одрицања, или малолѣтства Књаз** [→ У случају да/ако умре Кнез, ако се одрекне престола или буде малолетан], држи се Совѣтъ Државный 33. и 34. члена овогъ Устава (Устав 1835: 7); Са дужностио чуваня явны дѣянїя скопчана е дужность, да у **случају пожара у Совѣту или у близости породившег' се** [→ у случају да се деси пожар у Совѣту или у близини породившег се / ако се деси пожар у Совѣту или у близини породившег се] сви Канцелларійски Чиновници, осимъ ако бы собственна нѣова кућа или обиталиште у опасности было, у Канцелларію похите, и постараюсе Архиву и остала Акта одъ пожара спасти (Устројеније I 1839/40: 27); Онъ ће моћи, по гласу §. 7. Устроєнія Совѣта Княжества Србскогъ, заступити Представника и Попечителя Иностранны Дѣла, у **случају препятствїя нѣговогъ** [у случају да/ако он буде спречен] (Устројеније III 1839/40: 33); Зато ће такова избирања Кметова и Помоћника са нѣювымъ знанѣмъ и унѣювомъ присутствїю бивати, гдѣ ће они мнѣнїя скупляти, и на вышество и безпристрастность гласова мотрити; они ће обштине у **случају злоупотребленїя при избору учинѣногъ** [→ у случају да/ако се догоде злоупотребе при избору] на правый путь упуѣивати, и опоминяти (...) (Уредба XXVII 1840/40: 202); **У случају равне поделе гласова** [→ У случају да/ако гласови буду подељени на равне делове] предлог који је био предмет гласања одбачен је (Устав 1888: 32); Државни савет има ове дужности: да решава коначно о надложности у **случају сукоба између административних власти** [→ У случају да/ако буде сукоба између административних власти] (Устав 1901: 28).

Са мање потврда у овој функцији користи се предлошки израз *на случај* + генитив:

Од државног имања различно је књажево приватно имање, којим Књаз може слободно располагати за живота и **на случај смрти** [→ и у случају да/ако буде мртав], по прописима грађанског законика (Устав 1869: 32).

Лексички је ограничен на именицу *смрт*.

6.3.7.7. Конкурентна средства са лексемом *улов/уловијем*

У предстандардном периоду јављају се примери сложеног прилошког израза у случају са катафорски употребљеном демонстративном заменицом у контактном положају са условном реченицом уведеном општеусловним везником *ако*:

За кантаръ и тамисъ Бѣоградскій примѣчава се само, да се они Обществу Бѣоградскомъ уступаю *подъ тимъ условіємъ, ако Правительству Србскому врати сумму ону, кою є Оно за одкупъ њинъ Правительству Турскому платило* (Указ VI 1839/40: 67).

6.3.8. Условне реченице уведене везником *да*

Контекстуално условљени везник *да* користи се за изражавање потенцијалног и иреалног услова (Барић и др. 1997: 503; Брабец и др. 1966: 210–211; Будмани 1867: 144; Вебер 1862: 128; Катичић 2002: 309–312; Ковачевић 2011: 159; Лалевић 1962: 226; Лукић 1920: 49–51; Маретић 1899: 508; Миновић 1987: 104; Мразовић, Вукадиновић 2009: 600; Новаковић 1870: 71; Новаковић 1894: 338–339; Пипер, Клајн 2013: 519; Силић, Прањковић 2007: 348–349). Услов за употребу субординатора *да* у условном значењу јесте да се у протази не употребљава потенцијал, већ несвршени презент или перфекат, док предикат у аподози мора бити у потенцијалу (Ивић 2008: 202; Кубурић Мацура 2021: 131; Лукић 1920: 49).

Условне реченице уведене везником *да* нису одлика административно-правног стила, што је за средњи век утврдио Слободан Павловић: „С обзиром на доминантно прескриптивни карактер старосрпске пословноправне писмености, разумљиво је да ће категорија иреалне погодбе овде имати врло ниску прагматичку валентност – иреални услов, по логици ствари, не може бити сегмент правне одредбе” (2009: 330). Ово потврђује и наш корпус законодавно-правних текстова, у коме нисмо нашли условне реченице уведене везником *да*.

Условне реченице уведене везником *да* пронађене су у жанру стенографских бележака, где их посланици користе да укажу да је одређени закон било потребно донети раније, пошто би се на тај начин избегле многе негативне последице:

Питам вас господо, да је пре 15 година поднет овакав пројекат законски шта би било? Било би то, **да би сви на њега викали**; и ја бих викао (Стенографске белешке 1899: 339, дебата, посланик Аранђел Маринковић).

Примећује се употреба потенцијала у клаузи уведеној везником *да*. Овакву употребу у старом језику бележи Радослав Катичић (2002: 312). У конкретном примеру употреба потенцијала може бити условљена и контекстом реторичког питања, на које сам говорник даје одговор: *Шта би било? Било би то, да би сви на њега викали*. Редукује се шира конструкција, која је пресупонирана: *да смо пре петнаест година усвојили овај предлог (имплицирано), било би то (догодило би се то) да би сви на њега викали*. Оваква реченица подразумева и „компоненту епистемичке модалности, тј. компоненту значења могућности или вјероватноће” (Ковачевић 2011: 162), па је ове реченице могуће трансформисати у реченицу са лексемом *вероватно*: *д смо пре петнаест година усвојили овај предлог, вероватно би било то да би сви на њега викали*. У том случају, протаза иреалног услова јесте имплицирана клауза са предикатом у облику перфекта, а експлицирана реченица заправо је субјекатска допунска реченица употребљена уз безлични глагол *бити* у значењу *догодити се* (Ружић 2006а: 201–217).

У једном занимљивом примеру из стенографских бележака користи се реченица уведена везником *да* са несвршеним презентом у протази и са потенцијалом у аподози, као стратегија за „прљање образа“, односно стратегија којом се нарушава углед других говорника и Народне скупштине. Због ове изјаве, на следећем заседању, говорник ће бити искључен из скупштине:

Да је тако, доказ је што смо ми овде, јер **да је дозрео, он би изабрао боље људе у Скупштину**, а не оваке као што сми ми! (Стенографске белешке 1899, дебата, посланик Сава Илић, 342).

6.3.9. Употреба условних реченица у жанру стенографских бележака

У корпусу доминирају клаузе уведене везником *ако*. Издваја се неколико типова условних клауза које имају специфичну улогу у дебатама. Клаузе уведене везником *ако* са предикатом у несвршеним презентом користе се као аргументи да се њима укаже на општепознате истине и на заједничко знање које говорници деле. На тај начин, говорници се убеђују да прихвате понуђени аргумент и да гласају за дати предлог¹⁴⁶:

Ви знате, **ако у једној мањој радњи, у једном обичном подузећу нема сталности, ако се људи често мењају**, ту не може бити великог напретка (Стенографске белешке, дебата, 1899, Министар Унутрашњих дела, Јевр. А. Андоновић); **Ако се општина састоји из више села, то** свако село има по једног кмета који се сматра као помоћник председника (Стенографске белешке, дебата, 1899, 344, Известилац чита члан 12. предлога закона о општинама); **И ако до тога дана нема друге какве групе**, то онда они бивају посланици по самом закону (Стенографске белешке 1899, дебата, председник Драгомир Рајовић, 1899, 349).

Говорници користе *ако* клаузе да искажу да се мора предузети активност X да би се остварио циљ Y:

Општинским председницима нужна је сталност у вршењу њихових послова, **ако се хоће од њих да има што више користи** (Стенографске белешке, дебата, 1899, Министар Унутрашњих Дела, Јевр. Андоновић: 333); **Ако хоћемо државној власти да дамо веће право**, можемо да дамо веће гаранције, да може председнике општинске збацивати; али **ако се хоће и то**, да државна власт и поставља председнике општинске, ја мислим да то не би било уставно (Стенографске белешке, дебата, 1899, посланик Мика Поповић: 339); **Ако желите да вам учитељи од сад не буду носиоци политичких програма: ако желите да учитељи остављају школу на фамулусу; ако желите да имате у својој средини једног доброг васпитача ваше омладине, творца будућности**, – онда ја мислим да треба да примите овај предлог (Стенографске белешке 1899: 485, дебата, Министар Просвете и Црквених Послова, Андра Ђорђевић); **Ако хоћете да учините правду народу тога краја; ако хоћете да епархијска столица буде на средокраћу тога краја; ако хоћете да се народ не сатире у даљном путовању**, – онда треба епархијску столицу да оставите у Зајечару, а да је не премештате у Неготин (Стенографске белешке 1899: 731, дебата, посланик Ђорђе Јеленковић); **Ако хоћемо да делимо правду и да држимо нашу заклетву**, ми знамо где је правда. **Ако хоћемо да чинимо за љубав једног посланика, да му пренесемо ту владичанску столицу у Неготин**, онда ће на нас да остане клетва (Стенографске белешке 1899: 736, дебата, посланик Ђорђе Јеленковић).

Примећена је и кумулација три условне реченице у облику градације у сврху убеђивања других говорника да гласају за предлог.

Сличне њима су условне реченице којима се објашњава да ће доношење неке одредбе донети одговарајућу промену, а условном реченицом се износи оно што се сматра универзалним условом за позитиван исход. Срећемо контактни положај прилошког израза у *том случају* и општеусловног субординатора *ако*:

А независан биће једино у *том случају*, **ако не долази избором на то место**, већ се поставља од стране државне власти (Стенографске белешке 1899, дебата, посланик Тодор Миловановић, 343–344).

Условним реченицама уведеним везником *ако* и обликом футура првог антиципирају се могући прекори које говорник може да добије и износе се контраргументи којима се то обара:

Па и ако ће ми се ови прекори чинити, ја ћу да кажем своје гледиште (...) (Стенографске белешке 1899, дебата, Известилац Илија Стојановић: 335).

Јављају се и потенцијалне условне реченице, којима се аргументује како би изгледала стварност када би предлог био усвојен. Тада се и у протазу и аподози налази потенцијал:

Иначе **ако би општине биле сасвим самосталне**, изгледало би, да колико има општина, толико и држава, дакле општина би била држава у држави (Стенографске белешке 1899, дебата, Министар Унутрашњих Дела, 339).

¹⁴⁶ Никола Висковић каже: „Svaki subjekat u tim sporovima poseže za nekim razlozima radi utemeljenja svojih stavova kao ispravnijih i pobijanja drugih stavova kao neispravnih ili manje ispravnih, pri čemu je svakome cilj da pridobije za svoje stavove kako one kojima se suprotstavlja tako i treće osobe koje su auditorij (slušaateljstvo) sporenja ili koji odlučuju o rešavanju spora” (2004: 9).

Условна реченица са везником *ако* и несвршеним презентом користи се и када се квалификују други говорници у Скупштини:

Ако сте ви то, задржите за себе, а за мене несме нико то казати, и ја то одбијам од себе! (Стенографске белешке, 1899, дебата, посланик Сава Илић, 343).

Условне реченице употребљавају се и за предвиђање негативних последица (не)усвајања неког закона или неког поступка:

Ако се то дозволи, ја ћу овог часа изаћи из Скупштине (Стенографске белешке, 1899, дебата, Милан Драгојевић).

Условне реченице користе се и када се говори о прошлим догађајима, и тада се ради о условно-узрочној интерференцији. Предикат у протази је у перфекту:

Ја сам имао прилике да видим, да је 10 пута кварен избор председника, **ако није изабран онај кандидат кога је хтела полиција** [→ јер/ пошто/ зато што није изабран онај кандидат кога је хтела полиција] (...) (Стенографске белешке 1899, дебата, посланик Виден Станковић: 340).

Потенцијалним реченицама уведеним везником *ако* наводе се и алтернативе, које би се одиграле уколико би се предлог усвојио, и даје се њихова евалуација:

Ако би одборнике бирао збор целе општине, а не свако село посебице, то неби било правилно, јер сељани једног села боље се мешу собом познају (...) (Стенографске белешке 1899, дебата, Гаја Швабић, 345).

Условним реченицама са везником *ако* указује се и на последице немењања садашњег стања, те се посредно указује на негативне последице недоношења предлога закона:

Ја мисли, **ако тако остане** да ће опет бити на тим зборовима разбијених глава и да ће се људи свађати и поцепати на зборовима за избор тих кметова! (Стенографске белешке 1899, дебата, посланик Јован Ђириловић, 346); Мени изгледа, **ако остане овако** да ће бити празнине (Стенографске белешке 1899, дебата, посланик Милован Дамњановић, 347).

У неким случајевима условна реченица ближи се фразеологизираним значењу:

Ако ме зову с оружјем, ја долазим; **ако ме зову с врљиком**, ја долазим с врљиком; а кад ме зову да гласам, ја ћу доћи да гласам (Стенографске белешке 1899, дебата, посланик Живко Јерemiћ).

Блиска условним реченицама је и употреба лексеме *случај*, уз коју се налази експликативна допунска клауза уведена општезависним субординатором *да*. У надређеној реченици употребљен је модални глагол:

Узмите да може да се деси **случај да се сазове један збор за решавање једног важног питања** [→ ако се деси да се сазове један збор за решавање једног важног питања], као што је подизање зграде за судницу или подизање какве друге општинске зграде, или одобрење приреза и т. д. па онда могу кметови да не саопште својим људима да ће држати тај збор (...) (Стенографске белешке 1899: 347, дебата, посланик Милован Дамњановић).

Јављају се и реченице уведене везником *кад* које износе иреални услов, при чему је и у протази и у аподози употребљен потенцијал. Иреална клауза уведена везником *кад* комбинује са условном клаузом уведеном везником *да* са предикатом у облику негираног перфекта. Овим реченицама говорник указује да би поступио супротно, да не познаје ситуацију у земљи:

Господо и браћо, **кад не би знали наше стање и да нас није досадње искуство научило**, ја бих гласао против овога предлога (...) (Стенографске белешке 1899, дебата, посланик Милош Илић).

У једном занимљивом примеру, због кога је посланик кажњен за увреду Народне скупштине, условна реченица изражава лични став говорника према другим посланицима. У овом примеру може се запазити стратегија „прљања образа“, односно „бацања љаге“, како се назива у самоме документу:

Да је тако, доказ је што смо ми овде, јер **да је дозрео**, он би изабрао боље људе у Скупштину, а не оваке као што смо ми! (Стенографске белешке 1899: 342, дебата, посланик Сава Илић).

6.4. Закључак о статусу условних реченица

Условне реченице су треће по учесталости у корпусу. Најбројније су адвербијалних типова зависних клауза, што је у складу са досадашњим проучавањима

правног језика. Ово је очекивано јер су условне реченице основни тип зависних реченица у праву, пошто се њима изражава примарна хипотеза у форми *протаза* – *аподога*, односно *деликт* – *санкција*. Условно значење уводи се везницима *ако*, *кад*, *уколико*, *где*, субјунктороидом *ли*, различитим сложеним везницима (и везницима у процесу формирања) и, спорадично, везником *да*. Условно значење углавном је реалног или евентуалнореалног типа и усмерено је ка будућности коју законодавац тежи да превиди. Условно значење обележје је законодавно-правног подстила, у коме је и пронађено највише условних реченица у корпусу.

Највише примера, преко осамдесет посто, чине реченице уведене везником *ако*. Овај везник доминира током целог периода, што је у складу је са досадашњим закључцима до којих се дошло у литератури. Велика фреквенција реченица са везником *ако* објашњава се тиме да је овај везник идеално средство за површинско изражавање примарне правне хипотезе. Везник *ако* јесте основно везничко средство у правном језику како у средњем веку, тако и у савременом језику, те запажамо континуитет у развоју српског правног стила. Углавном се клауза уведена везником *ако* налази у препозицији, што је и очекивано, пошто услов претходи последици. У предстандардном периоду овај тип реченице обично се организује у оквиру периода. У првом чланку периода налази се условна реченица (примарни услов), а у другом диспозиција или санкција. У сложенијој варијанти периода, у првом чланку налази се примарна хипотеза, коју чини двоструки реченични комплекс од протазе и аподозе, а у другом чланку налази се двоструки реченични комплекс који уводи секундарну хипотезу, која се изражава формом *ако ли* или употребом интензификаторске партикуле *нак*. У оквиру периода често се користе корелативи (*а оно*, *то*, *онда*, *таков* и други), што је посебно обележје условних реченица у предстандардном периоду. У аподози може бити и нека од демонстративних заменица која упућује на протазу. Корелативи се губе полако у току периода, али се срећу спорадично и до краја века. У протазе обично је свршени или несвршени презент или потенцијал, а у аподози се налази футур први, императивна конструкција или нека модална конструкција. Употреба свршеног презента и потенцијала условљена је прагматичким разлозима, односно проценом законодавца колико је вероватно да ће се остварити нека радња, па се потенцијал користи за радње које се, са аспекта законодавца, сагледавају као мање пожељне.

Везник *кад* у административно-правном стилу користи се у оквиру условно-временске интерференције. Условном тумачењу доприноси његова реализација у оквиру административно-правног стила. У протазе се налази потенцијал, а у аподози футур први, свршени и несвршени презент, императивна конструкција или неки модални глагол. Овим везником кодирају се процедуралне радње или радње које се посматрају као мање пожељне. Због полифункционалности семантички неспецификованог везника *кад*, као и клаузе уведене везником *кад* са предикатом у потенцијалу, овај реченични тип често се наслањао на прилошки израз у *случају*, којим се експлицира условно значење. Током периода долази до реанализе овог споја у сложени везник у *случају кад*.

Одлика административно-правног стила, посебно предстандардног периода, јесте употреба везника *где/гди* у условном значењу. Везник *где* изузетно је полифункционалан у предстандардном периоду. У условном значењу остварује се захваљујући употреби у правном контексту. Темпорално-аспекатска парадигма подударна је са другим типовима условних реченица у корпусу. Условно значење посебно је изражено код примера са употребом потенцијала. У неким примерима јасна је месно-условна интерференција, док се код других јавља апстрактно месно значење или је месно значење изгубљено. Употреба овог везника у условном значењу потврђује хипотезу да у предстандардном периоду доминирају контекстуално условљени семантички неспецификовани једнолексемски вишесистемски везници. У току века,

почиње да се формира и сложени везник у *случају где*, који није опстао у савременом језику.

Везник *уколико* постепено се формира у току века. Развија се из количинског и пропорционалног значења, на шта указују спорадични примери његове употребе у постпозицији са корелативима у *толико / у онолико*. Да се ради о везнику у процесу формирања, указује и његово двојак писање (спојено и одвојено), што се може тумачити и нестабилном правописном нормом. У неким случајевима може се реконструисати и значење у *којој мери, у којој количини*.

Конструкција са субјунктором *ли* није бројна у административно-правном језику XIX века. Везује се за лексички ограничен број глагола. У афирмативној форми налази се само у препозицији. У негираној форми користи се у оквиру већег условног комплекса, у коме кодира последњи услов потребан да би се административно-правна радња остварила.

Сложени везници постепено се формирају у току века. У контактном положају између прилошког израза и општезависног везника *да*, односно субординатора *ако* и *кад*, обично се налази запета, тако да смо ове примере издвојили као случајеве сложеног везника у процесу формирања. Током века, ови везници полако се стабилизују. мада примере оформљених везника налазимо још у предстандардној епоси. Највише се срећу примери са прилошким изразом у *случају*, којим се кодирају ситуације које законодавац жели да представи као мање вероватне и које се перципирају као непожељне (болест, смрт, дугови, немири, промене у оквиру владајуће династије). Ова употреба је у потпуности у складу закључцима до којих је дошла Веселина Ђуркин за корпус свог истраживања. До формирања сложених везника долази због потребе да се прецизира условно значење и да се прецизирају одређена подзначења у оквиру условног значења (маркирање негативне последице).

У жанру стенографских бележака условне реченице имају различиту улогу. Користе се као основ за аргументацију, као средство за представљање негативних последица, као средство за рушење угледа других говорника, као средство за представљање стварности која ће се догодити уколико се прихвати одређено законско решење и тако даље. У овом жанру употребљавају се потенцијалне и иреалне условне реченице. Потенцијалне условне реченице пронађене су и у жанру тумачења (толковања).

7. ВРЕМЕНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ

7.1. Теоријско-методолошке напомене

Категорија темпоралности развија се од категорије спацијалности (Антонић 2001: 42–43). Сентенцијална темпорална форма може бити екстензивна (са финитним глаголским обликом) или кондензована (Антонић 2001: 44). Разликују се два типа временске детерминације: (а) темпорална идентификација, која може бити интерлокализација (унутрашња временска локализација) или екстралокализација (спољашња временска локализација); (б) темпорална квантификација, која представља „odmeravaње реценичне предикације у vremenu” (Антонић 2001: 45; Пипер, Клајн 2013: 508–509).

Временске или темпоралне реченице помињу сви аутори граматика у XIX и почетком XX века. Адолфо Вебер Ткалчевић разликује три групе временских везника: (а) у првој групи су они који означавају „*samo vreme*”, а у главној реченици могу, али не морају, бити праћени корелативом *онда* (1862: 126–127); (б) везници друге групе означавају да се радња зависне реченице догађа непосредно након завршетка радње главне реченице, а поред њих се у главној реченици могу јавити корелативи *таки, намах, с места, како, чим, тек што, једва што* (1862: 127); (в) трећа група везника, у коју спада и везник *пошто*, означава да се радња зависне реченице врши пре радње главне, а и ове реченице се јављају без корелатива или са њим (1862: 127). Према Стојану Новаковићу, временске реченице уводе се комбинацијама прилога у функцији везника и прилошке речи у функцији корелатива, а помињу се комбинације: *када – тада, када – онда, како – таки, докле – дотле*. Такође, постоје клаузе без корелатива уведене везницима *кад, док (докле), чим, како, пошто, тек* (1894: 344). Томислав Маретић помиње везнике *чим, да, док (докле), гдје, истом, кад, како, нетом, пошто, што, таман, тек, тек што* (1899: 504–50). Према Јанку Лукићу временске реченице означавају радњу која се догађа: (а) у исто време са радњом главне реченице (савремене реченице – савременост) и такве зависне реченице уводе се везницима *док, докле, док год, док не, док год не, кад (=док), истом*; (б) пре радње главне реченице (свршеност), а уводи се везницима *пошто, како, тек (теке), тек што (теке што), кад, чим, док, докле*; (в) после радње главне реченице (несвршеност) и уводе се везницима *пре него, пре него што* (Лукић 1920: 41–42). Временске реченице које значе почетак радње (адлативност) уводе се прилозима за време¹⁴⁷ *откако, како* (Лукић 1920: 42). Јанко Лукић истиче и значење неочекиваности, изненадности (Лукић 1920: 42–43).

Систем темпоралних реченица у средњем веку је стабилан и остварује се кроз „субпоља симултаности, постериорности, антериорности, лонгитудиналности, терминативности, ингресивности и фреквентности” (Павловић 2009а: 154). Симултаност се изражавала везницима *къда (къды, къде, къга, къгы), коь, югда, постериорност везницима къда (къды, къде, къга, къгы), по тоь, къды, потолѣ, потолѣ къды, коь, чидь, како, югда, понѣже, антериорност везницима прѣ(ге) нере/него, прѣ/прѣво тога къда, лонгитудиналност везницима колнко, за колнко, що, а терминативност везницима доколѣ (доколоу, доьлан, доьлоу, докъла, докоу), догѣ (докъдѣ), дорѣ (дорн, дерн), доньде (доньдѣже) и фреквентност везницима къда годѣ, къдн годѣ, када годѣ, колн(ко) кратѣ, къда, коь у комбинацији са универзалним квантификатором *вьсьда* (Павловић 2009а: 154–208).*

У новинарском стилу XIX века временске реченице уводе се везницима *када, како, откако, док (док год), докле (докле год), тек, пре него што, тек што, после него*

¹⁴⁷ Термин користи аутор.

(што). Запажена је и употреба корелатива *онда, таки, од тог доба, од оног доба*, као и употреба партикула (Милановић 1998б: 120–121–124).

Ивана Антонић у савременом српском језику издваја шеснаест темпоралних везника *кад(а), од кад(а), од времена кад(а), кад(а) год, увек кад(а), док, док (год), докле год, пре него што, пошто, након што, чим, тек што, само што, како, откако*. Од краја XIX века запажа промене у инвентару везника и промене у темпоралном семантичком пољу. Долази до растерећења система, па се систем од двадесет три јединице своди на шеснаест везника, пошто су се везници *тек, што, нетом (што), истом* повукли из употребе. На семантичком плану, повлачи се везник *док* с перфективним презентом (у значењу изненадног појављивања у времену и локационо-оријентационом значењу), везник *докле* у значењу темпоралне идентификације локационо-оријентационог типа са подзначањем постериорност типа имедијатност, а на рубу система налази се везник *док* с несвршеним предикатом у препозицији и са кореферентом *домле* у дистактној реализацији. Долази до смањења семантичког опсега везника *док* и *како*. Током века долази и до образовања сложеног везника *након што* (Антонић 2001: 361–363).

Веселина Ђуркин сложене временске везнике сврстава у четири групе. У прву групу спадају везници који су настали преко прилошких израза предлошко-заменичког типа и општезависног везника. Другу групу чине сложени везници који су настали обједињавањем прилошког израза синтагматског типа и временских везника. У трећу групу спадају сложени везници који се састоје од партикуле и зависног везника. Посебно се издваја и везник *пре него/но што*, настао „у процесу повезничења компаративне прилошке лексеме *прије* и диферентивног реалног поредбеног везника *него што*” (Ђуркин 2018б: 79). У четвртој групи налазе се сложени временски везници настали „преко анафорске употребе релативне замјенице *што*” (Ђуркин 2018б: 99).

7.2. Општа запажања о статусу темпоралних реченица у корпусу

Темпоралне реченице четврте су по бројности у корпусу. Обухватају око једанаест посто примера и друге су по учесталости од адвербијалних реченица. Њихова фреквенција објашњава се тиме да је спецификација околношћу типа време једна од најтипичнијих у општем језику. Оно што одликује временске реченице у корпусу, а посебно у законодавно-правним текстовима, јесте њихова интерференција са условним значењем, која се постиже не само кроз форму *већ* и кроз њихово смештање у правни текст. Пошто законске текстове одликује неререференцијалност, тј. радња се везује за неодређену будућност, која се представља као свевременска садашњост (Висковић 1989: 90–91; Ђуркин 2018б: 147; Тошовић 2002: 364), временске реченице не означавају конкретне радње и конкретне догађаје, *већ* евентуалне ситуације, које законодавац нормира. Употреба временских и условних реченица одређена је прагматичким факторима, другим речима, временске реченице се употребљавају за свакодневне ситуације, за које се претпоставља да ће се редовно дешавати. Условне реченице, посебно са потенцијалом, користе се за непредвиђене и, са становишта законодавца, непожељне ситуације.

У централном корпусу доминирају контекстуално условљени једнолексемски везници, посебно у предстандардном периоду. Избор везника знатно је сужен, зато што већина временских значења, употребљених референцијално, није компатибилна са инхерентним особинама административно-правног стила. Више од трећине пронађених примера чини општевременски везник *кад* (36,43%), затим следи везник *како*, који је у XIX веку имао ширу дистрибуцију него у савременом језику (18,17%), везник *пошто* (15,65%), затим везници *док* (10,43%) и *докле* (8,17%), а знатно су мање заступљени

везници *чим* (4,43%), *пре него/но (што)* (3,35%) и *почем* (3,04%). Остали везници обухватају мање од 0,3% примера из централног корпуса.

Анализираћемо статус везника *кад* (одељак 7.2.1), статус везника *како* (одељак 7.2.2), статус везника *пошто* (одељак 7.2.3), статус везника *док* (одељак 7.2.4), статус везника *докле* (одељак 7.2.5), статус везника *чим* (одељак 7.2.6), статус везника *пре него/но (што)* (одељак 7.2.7), статус везника *почем* (одељак 7.2.8) и статус везника *тек што* (одељак 7.2.9).

7.2.1. Статус реченица уведених везником *кад*

Основни темпорални везник у корпусу јесте контекстуално условљени везник *кад*. Може се јавити са корелативима, али и без њих (Антонић 2001: 345–349; Барић и др. 1997: 486; Белић 2000: 182; Брабец и др. 1966: 207–208; Будмани 1867: 144; Вебер 1862: 126–127; Лалевић 1962: 218; Лукић 1920: 41–42; Маретић 1899: 504; Миновић 1987: 95; Мразовић, Вукадиновић 2009: 592; Новаковић 1894: 343–344; Силић, Прањковић 2007: 336; Симић, Јовановић 2002: 1254–1309; Станојчић, Поповић 1992: 308–309; Стевановић 1969: 834). Адолфо Вебер Ткалчевић истиче да овај везник значи „*samo vĕtme*” (1862: 126–127). Реченице уведене везником *кад* означавају симултаност (истовременост) или антериорност са аспекта зависне, односно постериорност са аспекта главне реченице¹⁴⁸. Издваја се и случај непосредне антериорности са гледишта зависне, односно постериорности са гледишта главне реченице у случају када је у зависној реченици свршени глагол (Ковачевић 2010: 86–92; Лалевић 1962: 218; Лукић 1920: 41; Силић, Прањковић 2007: 336; Станојчић, Поповић 1992: 308–309; Стевановић 1969: 834–835). Према Миливоју Миновићу, реченице уведене везником *кад* са свршеним глаголом долазе (обично) у препозицију (1987: 95). Међутим, Ивана Антонић истиче да је његова дистрибуција слободна (2001: 334).

Ивана Антонић издваја следећа значења клауза са везником *кад*: (а) значење потпуне симултаности, са несвршеном предикацијом и у главној и у субординираној реченици; (б) значење делимичне симултаности, при чему је зависна клауза са свршеним предикатом, а супраординирана предикација може бити са свршеним и несвршеним предикатом; (в) значење делимичне симултаности уз додатно обележје „изненадности појављивања у времену” (Антонић 2001: 100); (г) значење симултаности пунктуалног типа; (д) значење темпоралне идентификације локационо-оријентационог типа, са значењем антериорности која прелази у симултаност, значењем чисте антериорности и са значењем постериорности; и (ђ) значење непосредне постериорности типа имедијатности (Антонић 2001: 88–125).

У средњовековној пословноправној писмености везник *кад* јављао се са значењем симултаности са глаголима имперфективног вида. Доминира временско значење јер „акта пословноправне писмености у великом броју случајева функционишу као прескриптиви којима се регулише будуће понашање” (Павловић 2009а: 158). Ове реченице формиране су „преосмишљавањем јукстапонираних питања, која су везивањем за наредну реченичну структуру губила првобитну упитну функцију” (Павловић 2009а: 161). У средњем веку временске реченице обично су у препозицији, а често се ово значење јавља и са корелативом *тџда* (Павловић 2009а: 162). У значењу постериорности са аспекта главне, односно антериорности са аспекта зависне реченице везник *када* користи се са свршеним глаголом у зависној реченици, а временска реченица је у препозицији (Павловић 2009а: 166–170).

¹⁴⁸ Ово значење Јанко Лукић назива свршеност (1920: 41).

У грађи преовлађује значење антериорности с гледишта зависне, односно постериорности с гледишта главне реченице. Реченица с везником *кад* може бити у препозицији, постпозицији и интерпозицији (најређе). Јављају се примери са корелативом *онда*. Ове конструкције кодирају ситуације које законодавац посматра као вероватне. Кодирају се радње које се очекивано догађају, као што су животни циклуси, процедуралне радње у државним органима, процедуре у доношењу закона или неке свакодневне ситуације (на пример, доношење робе на границу и њено царињење). Временска клауза означава след догађаја у правном смислу. Зависном реченицом истиче се примарна хипотеза, а главном правна последица која следи након ње:

(А) препозиција

(а1) корелатив *онда*:

свршени презент (зависна реченица) + свршени презент (главна реченица):

А млађа Княгиня да не прима за живота старе ништа одъ Народа, но **кадъ удова умре, онда** прелази плаћа њѣна на младу Княгиню, као на супругу владајућега Княза (Устав 1835: 5); **Кад је Къяз малолетан, или кад без наследника престола премине, онда** савет министарски прихвата привремено власт књажеску до састанка велике народне скупштине (...) (Устав 1869: 7); Но судија не може се дати суду, док не одобри касацијони суд, **а кад овај одобри, онда** суде редовни судови (Устав 1869: 35–36);

(а2) Без корелатива:

свршени пасивни презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

По томе **кадъ се ствари и еспапи изъ европейски краєва Турске у карантинъ донесу**, Осмотритель иѣ само у свой еспапскій протоколъ ставля (...) (Уредба (29) 1841/45: 81).

футур други (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Када предлог на тај начин буде усвојен у двама Скупштинама из два разна избора који долазе један за другим, Скупштина ће се распустити (...) (Устав 1888: 59);

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Кад посланик Народне Скупштине или сенатор кога је народ изабрао постане министар, губи свој мандат (Устав 1901: 25); Ако државни саветник постане министар, његово се место у савету не попуњава, **а кад престане бити министар он се враћа на своје место у Савет (Устав 1901: 27).**

(Б) постпозиција:

(б1) корелатив *онда*:

несвршени презент (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

Премда се при издаваню овогъ правила то имало у виду, да се пређашня зла дѣла каквогъ кривца у судейско призреніе узимаю *онда, кадъ истый кривацъ збогъ каквогъ злочинства Суду преданъ буде (...)* (Правило (19) 1845/47: 59).

(б2) Без корелатива:

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Но кромѣ тога Князь има право, послати и Синове и Браћу свою у засѣданія Совѣта, **кадъ наврше 18ту годину свою (...)** (Устав 1835: 7); Пунолетан је **кад наврши осамнаест година** (Устав 1869: 7); Краљ и Наследник Престола пунолетни су **кад наврше осамнаест година** (Устав 1888: 15); Они се стављају у пенсију **кад наврше 70 година живота** (Устав 1901: 27);

модални глагол (главна реченица) + свршени презент / аорист (зависна реченица):

Седнице су скупштинске јавне; но могу бити и тајне, на захтевање председника, или министара, или владиног повереника, **кад који од њих изјави, да је при саобштењима, која би имао да учини, нужна тајност (...)** (Устав 1869: 28); Министар може бити оптужен, **кад учини издајство према отачаству или владоцу, кад повреди устав, кад прими мито и кад оштети државу из користољубља** (Устав 1869: 34); Седнице су Народне Скупштине јавне, али се могу претворити у тајне, **кад то захте председник Скупштине, Влада или десет посланика** (Устав 1888: 31);

футур први (главна реченица) + свршени презент / аорист (зависна реченица):

Ово закључење велике народне скупштине важиће **кад га Къяз потврди** (Устав 1869: 41); Њезина ће решења вредети **кад их Краљ потврди** (Устав 1888: 60); Овај нацрт поднеће се Државном Савету на решење, **а кад добије потврду Краљеву имаће силу закона** (Устав 1888: 60); Они ће водити и надзор о уредном саставу бирачких спискова и чинити у њима исправке или по жалби или **кад сами какве неисправности приметете** (Устав 1901: 17);

несвршени презент (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

Нарочитим законом прописује се како се поступа, кад буде наступила немогућност да се фондови употребе на оно за шта су намењени (...) (Устав 1901: 31);

свршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Овај закон ступа у живот кад га Краљ потпише, а обавезну силу добива кад се обнародује (Устав 1901: 35); Председник и Чланови Главне Контроле који се затекну у својим звањима кад овај Устав ступи у живот могу бити кандидати за нову Главну Контролу (...) (Устав 1888: 53);

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Учитељима и учитељицама, кад постану виши учитељи, односно више учитељице, урачунавају се године службе проведене у основној школи као да су их провели у грађанској, односно девојачкој, школи (...) (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 236);

(В) интерпозиција:

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Да бы се више изложена правила разлучаваня оваца и каламѣня овчій богиня особито онда, кадъ се гди редня наравны богиня на овцама появи, у свое време и точно наблюдавала, налаже се свима полицайнымъ властима (...) (Правила (78) 1844/45: 295).

У корпусу примећено је и значење симултаности, тј. зависна клауза означава се да се две правне радње одвијају у исто време. Симултаност може бити потпуна (у току целог трајања двеју радњи) или делимична:

(А) препозиција:

несвршени презент (зависна реченица) + футур први (зависна реченица):

Кад се наставник први пут уводи у дужност, он ће чинодејством месног свештеника пред школским одбором, односно пред управником, положити ову заклетву (Стенографске белешке 1899: 235, Предлог закона о народним школама);

(Б) постпозиција:

(б1) корелатив онда:

футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Но време постигнутогъ пунолѣтства (пр. 10) мара. ће самъ Рачуноводитель фонда при Депутацији јоштъ онда, кадъ се комъ пензія опредѣлюе, назначити и касателногъ ради поступка съ истомъ, наступившу пунолѣтству свагда у виду имати (Уредба (73) 1843/45: 268–269).

негирани несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Офицѣрима пакъ рана се не опредѣлюе, а плату неће добывати онда, кадъ одъ службе одсутству преко добывенога рока (Устројеније (1) 1845/47: 15); Но стражаръ е дужанъ добро на умъ узети, да тако поступа само у време немирно, или на кордонской стражи и другима опаснима мѣстима, и онда, кадъ нарочито таковоу заповѣсть има (Закон XXI 1839/40: 138); А подозрителна су времена онда, кадъ се у коемгодъ краю Отоманске Европейске државе куга или каква куги подобна болестъ, подалѣ одъ наше границе (...) (Уредба (29) 1841/45: 65–66);

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица): Но ово се правило изузима онда, кадъ се велико число карантиниста скупи и кадъ е за то недостатакъ у празнымъ, спремнымъ колибама (Уредба (29) 1841/45: 71); Дѣца јоштъ малена да се у училиште не примаю; но текъ онда, кадъ у 7. годину ступе (Устројеније (82) 1844/45: 322); Краљ одређује Прокламацијом или Указом ко ће вршити Уставну Краљевску власт и у којим границама, кад Он пође ван земље (Устав 1901: 7);

(б2) без корелатива:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Закон прописује кад се од те службе српски грађанин ослобођава (Устав 1901: 34);

(В) интерпозиција:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Сви посланици, кад ступају у дужност, полагају ову заклетву (...) (Устав 1869: 17).

модални глагол (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Међутимъ могу многи болестници, на којима е куга, јоштъ и онда, кадъ су се на њима већ и мицыне и приштови указали, одати и на ногама се држати (Уредба (29) 1841/45: 118);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Чланови министарског савета, кад привремено прихватају власт књажеску, не добијају другу плату, до плате свог сталног звања (Устав 1869: 8).

У неким примерима комбинују се два глагола у презенту, један свршеног и један несвршеног вида, пошто се ради о стању које је неко време траје (до стицања пунолетства кнеза) и стању које је непроменљиво (смрт). Процедура је иста у оба случаја, те се две зависне реченице налазе у оквиру једне правне одредбе:

Кад је Књаз малолетан, или кад без наследника престола премине, онда савет министарски прихвата привремено власт књажеску до састанка велике народне скупштине (...) (Устав 1869: 7).

У случају да се ради о особинама које се поимају као трајне, у зависној реченици користи се имперфективни глагол. У главној реченици налази се процедурална ситуација која се дешава у сваком од тих случајева. Ови примери могу се трансформисати у условне клаузе уведене везником *ако*, а њихова супституентност условљена је њиховом употребом у оквиру административно-правног контекста. Избор везника условљен је прагматичким разлозима, пошто везник *кад* покрива ситуације које су свакодневне, очекиване и више вероватне, док је везник *ако* резервисан за мање очекиване ситуације. Могуће је реконструисати прилог *увек* или прилошки израз *у свакој прилици*, односно комбинацију везника *кад* и партикуле *год* у првој клаузи примера који следи. У другим клаузама оваква реконструкција није могућа:

Кад је писац непознат, или кад не станује у Србији, или је неспособан за одговорност [-→ Ако је писац непознат, или кад не станује у Србији, или је неспособан за одговорност / Увек кад је писац непознат, *или увек кад не станује у Србији, * увек или је неспособан за одговорност/ Кад год је писац непознат, или * кад год не статује у Србији, или * кад год је неспособан], одговорни су уредник, или штампач, или растурач (Устав 1888: 7).

У случају кодирања процедуралних радњи, које се не понављају, замена условним везницима није могућа:

Овај закон ступа у живот **кад га Краљ потпише** [?ако га краљ потпише / ? увек кад га краљ потпише], а обавезну силу добива **кад се обнародује** [?ако се обнародује / ? увек кад се обнародује](Устав 1901: 35).

Супституција није могућа због процедуралних радњи, које се увек обављају како закон прописује. Да би закон важио, мора га краљ потписати, иначе је неважећи. Закон се мора обнародовати, иначе нема силу закона. Имплицитно је негирана условна реченица *ако краљ не потпише закон, он неће ступити у живот / ако се не обнародује, закон неће добити одговарајућу силу*.

У неким примерима присутна је условно-временска интерференција и правно кодирање. У таквим случајевима више правних норми кодира се у једну:

Велика Народна Скупштина сазива се **кад је потребно**: 1.) да се реши о Престолу (чл. 75); 2.) да се изабере Краљевски Намесници (чл. 63); 3.) да се решава о изменама у Уставу (чл. 201. и 202.); 4.) да се решава о смањивању или размени којег дела државне власти (чл. 4); 5.) Кад Краљ нађе за потребно да саслуша Велику Народну Скупштину (чл. 5). (Устав 1888: 36).

Ради економичности у правном тексту, више правних одредаба сажима се у једну. Правна линеаризација и фрагментизација виде се у коришћењу амплификаторних конектора (бројева) и постављању више правних норми у оквиру једне правне одредбе са заједничком надређеном реченицом. Више различитих правних прописа кодирано је у једну велику правну одредбу:

Велика Народна скупштина сазива се кад је потребно да се изабере књаз, велика Народна скупштина сазива се кад је потребно да се изабере намесници, велика Народна скупштина сазива се кад је потребно да се решава мењање устава, велика Народна скупштина сазива се кад се решава питање веће важности о смањењу или размени кога дела државне власти, велика Народна скупштина сазива се кад књаз нађе за потребно.

Овде је могућа замена и клаузом са везником *ако*, пошто се ради о изузецима од уобичајене процедуре:

Велика Народна скупштина сазива се ако је потребно да се изабере књаз ако је претходни умро без наследника, велика Народна скупштина сазива се ако је потребно да се изабере намесници, Велика народна скупштина сазива се ако се решава мењање

устава, Велика народна скупштина сазива се ако се решава питање о смањењу или размени дела државне области, Велика Народна скупштина сазива се ако кнез нађе за потребно.

Јављају се и редуковане временске реченице уведене везником *кад*:

Сенат се сазива у исти мах **кад и Народна Скупштина** [→ кад се и сазива Народна Скупштина], и престаје радити **кад и она** [→ престаје да ради и Народна Скупштина] (Устав 1901: 23).

Хабитуалност се исказује реченицом са потенцијалом. Да се ради о хабитуалности, говори могућност трансформације у реченицу са изразима *сваки пут кад, увек кад* (Ковачевић 2014: 111):

Књаз стално пребива у земљи, а **кад би, по потреби, отишао на неко време из земље** [→ сваки пут кад би по потреби отишао на неко време из земље / увек кад би отишао на неко време из земље], он поставља себи једног или више метозаступника за то време, и одређује им власт у границама устава (Устав 1869: 5).

Пошто је сасвим очекивано да ће краљ напуштати земљу у току своје владавине, употребљава се реченица са везником *кад*.

Везник *кад* употребљава се и са речцом *год*, чиме се означава хабитуалност (Ковачевић 2014: 110–114). Речца *год* уводи и значење „temporalne frekvencije (+) regularnost” (Антонић 2011: 219). Према Павици Мразовић и Зори Вукадиновић, спој *кад год* означава понављање две паралелне радње (2009: 592). Радоје Симић и Јелена Јовановић истичу да има значење „поновљивости садржаја двеју структура (’увек кад’ – као и додатно на стриктној временској коинциденцији догађаја (’управо кад’))” (2002: 1306). Ове реченице обично се налазе у интерпозицији или постпозицији. У питању су скоро лексикализоване компоненте, које су изражене глаголима *сазвати, захтевати, затражити*:

Велика народна скупштина бира из своје средине председника и подпредседника, а обична народна скупштина **кад год се сазове**, бира, такође из своје средине, шест лица, и Књазу их предлаже, а Књаз поставља једног од њих за председника, а једног за подпредседника (Устав 1869: 18); Министри имају приступа у седнице скупштине; они могу у претресању сваког предмета учествовати; биће саслушани, **кад би год захтевали**, и имају право да ствари још једном говоре, пошто се претрес о њој сврши (Устав 1869: 23); Министри имају приступа у Народну Скупштину, која их је дужна саслушати **кад год то затраже** (Устав 1888: 38); Оба су дома дужна слушати их, **кад год то затраже** (Устав 1901: 25).

Да закључимо. Реченице уведене везником *кад* најбројније су временске реченице. У неким случајевима ради се о временско-условној интерференцији, уколико је супституентност условним везником *ако* могућа. Уколико се ради о процедуралним радњама, ова замена није могућа. Дистрибуција двају везника зависи од степена вероватноће по којој ће се, према процени законодавца, догодити радња. Везником *кад* кодирају се свакодневне ситуације, процедуралне радње и радње повезане са животним циклусима (пунолетство или смрт). Везник *кад* у корпусу користи се у значењу антериорности са аспекта зависне, односно постериорности са аспекта главне реченице и у значењу симултаности. Темпорално-аспекатска парадигма обухвата оба глаголска вида. У зависној реченици употребљавају се свршени и несвршени презент, аорист или футур други, а у главној реченици несвршени презент, свршени презент или футур први. Користи се са корелативом *онда* или без корелатива. У неким фразеологизираним конструкцијама јавља се и у форми *кад год*.

7.2.2. Статус реченица уведених везником *како*

Семантички неспецификован контекстуално условљен једнолексемски везник *како* имао је ширу употребу у темпоралном значењу у XIX веку, него што има данас. У савременом српском језику повлачи се из употребе (Антонић 2001: 352–353). У савременом српском језику јавља се са значењем „темпоралне идентификације

оријентационог типа постериорност имедијатност”¹⁴⁹ и са значењем „темпоралне квантификације пунктуално-линеарног типа ингресивност” (Антонић 2001: 352; Белић 2000: 182; Барић и др. 1997: 493–494; Мразовић, Вукадиновић 2009: 594; Симић, Јовановић 2002: 1343–1344; Стевановић 1969: 842). Томислав Маретић временско значење овог везника изједначава са значењем везника *чим* и *од како* (1889: 505). Према Павици Мразовић и Зори Вукадиновић, овај везник синониман је везнику *чим*, а од њега се разликује тако што се реализује само у претериталним временима и што задржава елементе начинске семантике (2009: 594). Основно значење овог везника је непосредна постериорност (имедијатност), тј. он означава да се радња субординиране реченице дешава непосредно пре радње главне реченице (Вебер 1862: 126; Брабец и др. 1996: 208; Будмани 1867: 144; Лалевић 1962: 219; Лукић 1920: 41). Овај везник са значењем истовремености (сукцесивности) помиње Михаило Стевановић (1969: 843). Миодраг Лалевић наводи да се уз овај везник користе корелативи *а оно*, *али*, *а то*, *док*, *кадли*, *онда*, *па*, *тада* и други (1962: 219). Појава клаузе уведене везником *како* у препозицији условљена је сукцесивношћу радњи (Миновић 1987: 95).

У средњовековној пословноправној писмености везник *како* користи се у временском значењу од XIV века. У средњем веку овај везник је семантички спецификован и функционише као „минимални сигнал хронолошке постпонованости” (Павловић 2009а: 171). Најчешће означава прошлу радњу, а зависна предикација се граматикује аористом (Павловић С. 2008: 22–23; Павловић 2009а: 173).

Временске реченице уведене везником *како* у значењу непосредне постериорности/имедијатности¹⁵⁰ кодирају ситуацију у којој се правна радња врши одмах након доношења одлуке или одмах након неке друге радње. У грађи се у овој функцији јавља везник *како*, који се може бити у различитим позицијама у реченици, а најчешће у интерпозицији. Среће се некад са кореферентом *одма* или *оног часа*. У зависној реченици налази се аорист или свршени презент, а у главној реченици јавља се несвршени презент, модални глагол или императивна конструкција. У главној реченици може бити корелатив *одмах* у фонетском лику *одма*. Корелатив и зависна реченица углавном су у контактном положају. Ако су у дистактном положају, то је због постављања глагола у финалну позицију. Ове реченице информативно су секундарне, те се јављају у интерпозицији. Срећу се и у постпозицији, а најређе у препозицији. У постпозицији користе се без корелатива или са корелативним изразом у *оном часу*. У главној реченици кодира се услов под којим се одвија главна радња и дужност државног чиновника, која проистиче из те радње, тј. следи за њом. Клауза уведена везником *како* даје информацију о томе се да је акцију неопходно предузети одмах, тј. имплицира хитност ситуације. Велики број ових реченица јавља се у *Уредби о карантину*, пошто је јако важно да се одмах реагује како би се спречило ширење заразе. У другим случајевима, ради се о хитним околностима са аспекта административне процедуре. У главној реченици кодирана је правна дужност (*кметови су дужни да данак скупе чим добију налог од окружног начелника*) или правно овлашћење (*кнез има право да не одобри сваког закона и уредбе одмах, како му их поднесе државни Совјет први и други пут*). Архаична је употреба негације у оквиру надређене реченице у једном примеру из

¹⁴⁹ Са гледишта зависне реченице ради се о непосредној антериорности, а са гледишта главне о непосредној постериорности.

¹⁵⁰ Ово значење остварује се као „*smeštanje rečenične / determinativne predikacije u prostor van okvira, posredstvom druge predikacije, izdvojenog odseka na vremenskoj osi koji, pri tom, sledi neposredno nakon izdvojenog vremenskog odseka*” (Антонић 2001: 135, курзив у оригиналу). У савременом српском језику изражава се везницима *чим*, *тек што*, *само што* и *како*, а у току XIX века и везницима *тек*, *што*, *а*, *истом*, *нетом* (Антонић 2001: 135).

Сретењског устава (кнез има право не одбодрити сваког закона и уредбе одма, како му их поднесе државни Совјет). Правно овлашћење обично се кодира несвршеним презентом (*имати право*), а дужности модалним глаголима или императивном конструкцијом *да* + презент:

(А) интерпозиција:

(a1) корелатив *одма*:

свршени презент / аорист (зависна реченица) + несвршени презент / модални глагол / императивна конструкција (главна реченица):

Поред овога да буде дужань свакиј Окружнй Началникъ одма, **како извѣстїе добые**, да су се у Окружію нѣговомъ айдуцы илѣ лопови появили, поитати, да противъ таковы устане (...) (Настављенија IX 1839/40: 84–85); Кужне пакъ лешеве треба *одма*, **како на нѣнои постельи оладне**, у мртвачку комору однети, и оданде, **како се на нѣма трулежъ угледа**, изнети ий, да се упоаю (Уредба (29) 1841/45: 80); По томе одъ подозрителны стварій и еспапѣ могу се *одма*, **како се очисте**, одпустити и издати (Уредба (29) 1841/45: 96); А да бы се то учинило, *одма* треба, **како се у каквомъ стаду богинѣ появе**, здраве овце одъ болестны одлучити (...) (Правила (78) 1844/45: 290); (...) по чему да се свакиј амбаръ, **како се изъ нѣга карантинъ одстоявшій еспапъ изнесе**, *одма* добро изчисти (Уредба (29) 1841/45: 60);

(a2) без корелатива:

свршени презент / аорист (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Све то да дужни буду Окружни Началници или нѣини Помоћници посѣщеніемъ своимъ по Окружію извиѣвати, и, **како гдѣ непоредакъ и неисправность примѣте**, онога, кои то чини, на одговоръ узымати (...) (Настављенија IX 1839/40: 84);

свршени пасивни перфекат / несвршени презент + несвршени презент:

Закопи ови од онога часа, **како су своимъ путемъ обнародовани, и имаю силу и важность у народу и у Суду**; и ову задржаваю донде, докле ий законна власть прописанымъ начиномъ преиначила небы (Грађански законик 1844: 1);

(Б) постпозиција:

(б1) корелатив *од онога часа*:

свршени презент (зависна реченица) + модални глагол / несвршени презент (главна реченица):

Свакиј уговоръ поклоне сматра се као совршено заключенъ *одъ оногъ часа*, **како кои облигацию именовъ своимъ подписану, сведоцыма премаподписану и мѣстномъ Власти или Судомъ Окружнмъ подкреплѣну, или самой Депутациј у мѣсту (чл. 20) или на страни нѣкому Пуномоћнику преда** (Уредба (18) 1841/45: 19); (...) обвезанъ е поклонѣну стваръ ону предати, нить ю выше повратити може *одъ оногъ часа*, **како се писмено уступленіе Депутациј или опуномоћеномъ одъ нѣ човеку преда** (Уредба (18) 1841/45: 19);

(б2) корелатив *одма(x)*:

свршени презент (главна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Князь има право, не одобрити свакогъ закона и уредбе *одма*, **како му ий поднесе, државный Совѣтъ првый и другій путъ** (Устав 1835: 4);

(б3) без корелатива:

свршени презент (зависна реченица) + модални глагол / несвршени презент / императивна конструкција:

Касапи немогу одъ уговора свогъ одступити, **како таковыи съ Обштиномъ заключе и подпишу** (...) (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 227); Странни трговцы, фабриканти, занатліе, и землѣдѣлцы хрїстіанскога вѣроисповѣданія, могу придобити права грађанства Србскога, почемъ буду у Сербїи седамъ година дана и честито се узладаю, или почемъ имъ Князь званіе какво даде; а иностранцы, заслужни о Сербїи, **како одъ Княза писмо приме**, да су прирођени Срби (Устав 1835: 10); (...) оно пакъ свако пиѣ или улѣ, кое се умѣшинама или тулумима съ рутомъ доноси, **како се изъ нѣи на лѣвакъ у друге чисте судове преточи** (Уредба (29) 1841/45: 95); (...) Свакояки одъ различногъ дрвета начинѣни коларски, сударски, тракселерски и т. д. послови, **како се чистомъ водомъ довольно проперу или мокримъ обрисаломъ отру** (Уредба (29) 1841/45: 96); Восакъ и новий, неупотребляваный сунѣрѣрь, **како нѣколико у води одстои** (...) (Уредба (29) 1841/45: 97);

(В) препозиција:

(в1) корелатив *одма*:

свршени презент + модални глагол:

Како се еспањь очисти и чимь одређено периода време протече, одма га треба оноњь, чии є, или нѣговомь комиссионару, предати (...) (Уредба (29) 1841/45: 86);

(в2) без корелатива:

свршени презент + несвршени глагол (главна реченица):

Како се дакле путници у такво здраво и са свимь безопасно време у испытателный протоколь како валя упишу и нѣине ствари развиде и попишу, могу они, ако желе, одма, или пошто имь се напоменуће ствари очисте, преко границе у ову страну, кудь су наумили, ићи (Уредба (29) 1841/45: 65).

У једном случају јавља се и кореферент *с почетка*:

У време реднѣ треба одма *сѣ почетка*, **како се ова появи**, свойски каламити (...) (Правила (78) 1844/45: 293).

Архаично се, са временским значењем, користи и везник *како* у комбинацији са потенцијалом. Потенцијал сугерише да се законодавац нада да се одређена радња неће догодити, на пример, да се карантиниста неће разболети. Радња, која је перципирана као неповољна, маргинализује се употребом потенцијала, модалног глаголског облика:

(А) препозиција:

(а1) са корелативом *одма*:

потенцијал (зависне реченице) + императивна конструкција (главна реченица):

А како бы се какавгодь непоредакь, немирь или помѣшай међу нѣима догодію, одма то Директору јавити (Уредба (29) 1841/45: 63);

(а2) без кореферента:

потенцијал (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

Како бы се кои одь карантиниста разболео, безь свакогь од лаганя таково Директору на знанѣ дати (Уредба (29) 1841/45: 63); Свакиј Званичникъ и приватанѣ човекъ, **како бы какавѣ калпѣ новацѣ смотрію или добію**, да таковый не кріє и неупотреблява, него све да чини, да се онима утрагѣ уђе (...) (Указ (39) 1841/45: 157);

(Б) интерпозиција + потенцијал:

(б1) Корелатив *одма*:

редукована императивна конструкција (главна реченица) + потенцијал (зависна реченица):

Обвезателство, одма се самь карантиниранию [треба] изложити, **како бы се коимгодь начиномь помѣшао, или и посумняо само, да се икако помѣшао**, наредивши у томь, да га другій способный чиновникъ у служби замѣни (...) (Уредба (29) 1841/45: 56);

(В) постпозиција, без корелатива:

несвршени презент (главна реченица) + потенцијал (зависна реченица):

Главне и особите нѣгове дужности єсу: 8. Да пооди сѣ лѣкаромь у болєсть падшегѣ карантинисту, **како бы се нѣму о томь јавило, да бы се тако о нуждномь нѣговомь негованю старати, и да бы одь нѣга налоге и препоруке саслушати могао** (Уредба (29) 1841/45: 55).

Ове конструкције карактеристичне су за *Уредбу о карантину* (1841). У овом документу конкурише им у истом значењу временска реченица уведена везником *како* са свршеним презентом и временска реченица уведена везником *чим* са потенцијалом, чиме се постиже стилска варијација у овом изразито дугом законском пропису.

Архаично се *како* јавља у значењу *од како*, које бележи и литература, претежно у вези са језиком XIX века (Антонић 2001: 156; Барић и др. 1997: 494; Маретић 1889: 505; Стевановић 1969: 842). Значење ингресивности пронађено је у предстандардном периоду, али не и у периоду стабилизације савременог српског језика, што потврђује резултате истраживања Иване Антонић (2001: 156). У предикату зависне реченице је свршени перфекат:

Законе воєнне дужни су сви војници безь разлике, докь су у служби, држати, **како су заклетву војничку положили** (Закон XXI 1839/40: 132) [→ Законе војене дужни су сви војници безь разлике, док су у служби, држати, од како су заклетву војничку положили / од тренутка кад су заклетву војничку положили].

Да закључимо. Везник *како* обично се употребљава у предстандардном периоду, и то са значењем непосредне постериорности/имедијатности са гледишта главне,

односно непосредне антериорности са гледишта зависне реченице. Претежно се налази у интерпозицији, затим следи постпозиција и, на крају, препозиција. Среће се са корелативом *одмах* у фонетском лику *одма*, чиме се указује на хитност ситуације. Јављају се и примери без корелатива. У постпозицији се налазе конструкције и са кореферентним изразом *у оном часу*. Ове реченице су важне са аспекта правног кодирања. Користе се у два случаја: да означе хитност и важност ситуације (у вези са карантинирањем и болестима) и да укажу на процедуралне радње. У зависној реченици налазе се аорист или свршени презент, а у главној императивна конструкција или модални глагол, којима се кодирају дужности, или несвршени презент, којим се кодирају правна овлашћења. У зависној реченици срећу се и архаични примери са потенцијалом, који су типични за *Уредбу о карантину*. Потенцијал указује на радњу која се истиче као непожељена и мање вероватна с аспекта законодавца. Реченице уведене везником *како* користе се највише у *Уредби о карантину*, пошто овај пропис описује радње које је потребно вршити ефикасно. Пошто је овде значење имедијатности фреквентно у овом документу, као стилска резерва за везник *како* користе се реченице са везницима *чим*, *пошто* и *почем*. Архаична је и клауза уведена везником *како* у значењу ингресивности.

7.2.3. Статус реченица уведених везником *пошто*

Темпорално значење везника *пошто* бележи литература (Барић и др. 1997: 492; Белић 2000: 182; Брабец и др. 1966: 208; Будмани 1867: 164; Вебер 1862: 126; Катичић 2002: 254–256; Лалевић 1962: 220; Лукић 1920: 41; Маретић 1899: 505–506; Миновић 1987: 95; Мразовић, Вукадиновић 2009: 591–594; Новаковић 1894: 344; Пипер, Клајн 2013: 507; Силић, Прањковић 2007: 336; Симић, Јовановић 2002: 1317–1318; Станојчић, Поповић 1992: 308; Стевановић 1969: 837–838; Танасић 2013: 320). Користи се за значење антериорности са гледишта зависне, односно постериорности са гледишта главне реченице, тачније означава да се радња субординиране клаузе дешава пре радње главне реченице (Антонић 2001: 130–134; Лукић 1920: 41; Маретић 1899: 505–506; Силић, Прањковић 2007: 336; Станојчић, Поповић 1992: 309). Према Ивани Антонић, има „значајне posteriornosti у оквиру temporalne идентификације оријентационог типа” (2001: 134). Настао је реанализом споја *по што* (Маретић 1899: 505–507; Лалевић 1962: 220). Помиње се уз корелативе *а, но, онда* (Лалевић 1962: 220; Маретић 1899: 505–507). Клауза уведена везником *пошто* тежи постпозицији (Миновић 1987: 95).

У корпусу реченице уведене везником *пошто* налазе се у све три позиције. У препозицији употребљавају се с корелативима *одма* и *онда*. Ређе су без корелатива. У постпозицији и интерпозицији у великој мери доминирају примери без корелатива. У зависној реченици налази се перфективна предикација, што је у складу са запажањима у литератури (Стевановић 1969: 837–838; Танасић 2014: 321–324). Предикат зависне реченице углавном је у свршеном презенту, мање у футуру другим, а најређе у свршеном перфекту. У питању су неререференцијалне будуће радње. У главној реченици могу се наћи и свршени и несвршени глаголи. Пошто се нормирање односи на будућност, очекивана је форма футура другог, али се јављају и примери са несвршеним и свршеним презентом, што је у складу са тежњом правног стила да представи правне радње као већ нормиране. Срећу се и конструкције са модалним глаголима и императивне конструкције, којима се исказују дужности. Клауза уведена везником *пошто* изражава радњу битну са становишта нормативноправног кодирања, пошто се означава след процедуралних радњи или се означава радња која претходи некој активности државног чиновника:

(А) препозиција:

(a1) корелатив *одма*:

свршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Пошто Попечителство предпоменуто одпусть таковый прими, и о уредности истога увѣри се, одма ће просителя Иностранца рѣшеніемъ своимъ у сажителство Србско примити, и нѣму писмено свидѣтелство о томе дати (...) (Уредба (80) 1844/45: 301);

(а2) корелатив *онда*:

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

А пошто Князь исту уредбу или законъ благовременно потврди, и врати Совѣту, онда се исто у пуномъ засѣданію прочита, и у слѣдующој форми за праваць издае (...) (Устројеније I 1839/40: 20);

свршени пасивни презент у безличној форми (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Пошто је овако поступљено, онда ће се сазвати велика народна скупштина (...) (Устав 1869: 40);

свршени футур други (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

(...) **па пошто Цензоръ прочитао, одобрио, противно негли и не дозвољно избрисао, или преиначио, и дозволенъ: „Некъ се печата“ написао буде, онда** се топрвъ рукописъ Учредника у печатно предади и къ изданію употребити може (Пропис (26) 1841/45: 46);

(а3) корелатив *одма(x)*:

свршени презент (зависна реченица) + свршени презент (главна реченица):

Пошто Попечителство предпоменуто одпусть таковый прими, и о уредности истога увѣри се, одма ће просителя Иностранца рѣшеніемъ своимъ у сажителство Србско примити, и нѣму писмено свидѣтелство о томе дати (...) (Уредба (80) 1844/45: 301);

(а4) без корелатива:

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Пошто се у Скупштини претресе и усвоји, Буџет се подноси Сенату (Устав 1901: 30);

свршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Пошто ова скупштиномъ изабрана Депутація овимъ начиномъ по одлазку скупштине (Чл. 35) у дужность свою ступи, обнародоваће се изборъ нѣинъ Србскимъ Новинама (Уредба (18) 1841/45: 23);

(Б) постпозиција:

(б1) с корелативом *онда*:

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Странни и поудалѣни приложници, било у Србији или изванъ ове, кои бы какво нибуѣ покретно или непокретно добро фонду школскомъ припосланимъ на Депутацію писменомъ уступили, губе право порицања поклона своѣ *одма*, **пошто имъ одговоръ Депутаціе на то приспѣ** (Уредба (18) 1841/45: 19);

(б1) без корелатива:

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Јви ли се међутимъ сайбія штету учинивше и зато узапѣне стокѣ, преда ће му се ова, **пошто оштећеноме штету накнади и трошковѣ, кои су на ню, докле се чувала и ранила, учинѣни, исплати, или за све то доволъну сигурность по надлежности постави** (Уредба (38) 1845/47: 92);

несвршени презент + свршени презент (зависна реченица):

На састанци уносе се само оне ствари и еспапи, кои нису прилѣпчиви, и то прѣймаю се, **пошто се найпре по пропису добро очистѣ** (Устројеније XXIII: 164);

модална конструкција (главна реченица) + свршени потенцијал (зависна реченица):

Да се непрестано у карантину налази, изъ когъ се кадшто само на получено више допуштенѣ на нѣко време удалити може, ито **пошто бы найпре карантинскомъ лѣкару или, по обстоятелству, другомъ по томе стоѣнемъ способномъ карантинскомъ чиновнику управљанѣ и надгледанѣ свега у карантину посла, за време своѣгъ одсутствія предао** (Уредба (29) 1841/45: 55);

императивна конструкција (главна реченица) + свршени пасивни футур други (зависна реченица):

Дрва за ватру и за грађу, кадъ су у већемъ количеству, да се прѣйме, **пошто 48. саатѣй изложена буду воздуху** (Устројеније XXIII: 175);

модална конструкција (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Свакоме је Србину дозвољено да иступи из србскога грађанства, **пошто испуни своје обавезе војене службе у стајаћој војсци, као и друге дужности, које би имао, како спрам државе, тако и спрам приватних лица** (Устав 1869: 15); Министри имају приступа у седнице скупштине; они могу у претресању сваког предмета учествовати; биће саслушани, кад би год захтевали, и имају право да ствари

још једном говоре, **пошто се претрес о њој сврши** (Устав 1869: 23); Свакоме је грађанину слободно да иступи из српскога грађанства, **пошто испуни обавезе војне службе и друге дужности које би имао спрам државе или спрам физичких лица** (Устав 1888: 9);

модални глагол (главна реченица) + пасивни перфекат (зависна реченица):

Редовни сазив Народног Представништва може бити закључен само **пошто је Народно Представништво било отворено** (Устав 1901: 7);

футур први / модални глагол у футуру првом (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

Председатељ Депутаціе опредѣлитъ ће еданъ данъ у недељи, у кои ће засѣданія уредно држати, но у случаю потребе моћи ће засѣданіе и у другій кои данъ, а и выше пута преко недељъ бивати, **пошто нужду таговогъ Председатељ Членовима Депутаціе предварително буде обзнано** (Уредба (18) 1841/45: 24);

(В) интерпозиција:

(в1) с корелативом *онда*:

свршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Но ако таковъй не бы то ктео чинити, онда ће се нѣму; **пошто изъ службе изиђе**, сва сумма, кою є донде улагао, натрагъ вратити (...) (Уредба (73) 1843/45: 268–269);

свршени перфекат (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Зато се само онда, **пошто су се гукѣ са свимъ завидале**, болестникъ као реконвалесцентъ може сматрати, и текъ одъ оногъ часа у преднаведено ново карантиниранѣ поставити (Уредба (29) 1841/45: 78);

(в2) без корелатива:

свршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Акть, коимъ се рачунъ какавъ пошилѣ, **пошто се у надлежнѣй Протоколѣ уведе**, предаће се као и свакій другій, Началнику Одѣленія на прочитанѣ (Устројеније (81) 1844/45: 310); Поради трошкова за манѣ оправке и друге потребе нужднеподноситѣ Управитель точнѣй предрачунъ Попечителству Просвѣщенія, **и пошто одобренѣ одтуда дође, и налогъ на надлежно Началничество изда се**, обраћатѣ се Управитель на исто Началничество, да приими на квитту потребну сумму новаца (...) (Устројеније (82) 1844/45: 338); (...) а другій путь да се стави подъ Судъ, кои ће, **пошто стваръ изслѣди и кривицу, за истиниту дозна**, таковога као недостойна самога Званія пресудомъ своіомъ лишити (Уредба (3) 1845/47: 31);

свршени презент (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

По овоме ни еданъ Профессоръ выше одъ едногъ дана да не одсутствує, па и у томъ случаю не иначе, **но пошто Ректору яви, да се побринуо, ко ће га за то време заступити**. (Устројеније (82) 1844/45: 342); (...) да се она наредба, по којој нитко неможе никакву турску земљу дотле откупити, докле се право притяжанія продавца на исту не изслѣди, наново пооштри и тимъ јошѣ допуни, да Попечителство Иностранны Дѣла, коє ово у дужности има чинити у свакомъ случаю, **пошто визвидило уредность и познало истинитость тапісе или буди какве законите исправе на земљу, кою Турчинъ као своюсобственость Србину продає, јошѣ и средствомъ надлежне власти и чрезъ достаточно сведочанство оны людій, коима є стваръ позната, изслѣди, є ли оно право на земљу, коє продаваць Турчинъ своимъ документима показує, доиста основано, или да нема ко што противно овоме доказати, па текъ пошто се оно овако о истоме праву собственности увери**, да се земља надлежно одкупи (Уредба (33) 1845/47: 86);

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Дуванъ у листовы, **пошто се одъ завиютака ослободи**, а сѣченъ, **пошто се претресанѣмъ одъ сваке прилѣпчивости очисти**, пропушта се (Устројеније XXIII: 174).

свршени презент (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

На састанцѣма могу се само мала писма, безъ прилога и пакета, по чл. 8., **пошто се по пропису добро окаде**, пријмити (Устројеније XXIII: 176);

свршени презент (зависна реченица) + потенцијал (главна реченица):

Седнице су скупштинске јавне; но могу бити и тајне, на захтевање председника, или министара, или владиног повереника, кад који од њих изјави, да је при саобштењима, која би имао да учини, нужна тајност; или на захтевање три члана, којима би се, **пошто се слушаоци удаље**, придружила најмање још једна четвртина присуствујућих чланова (Устав 1869: 28);

пасивни футур други (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Сви посланици полагају, **пошто им буду оверена пуномоћства и Скупштина их прими за своје чланове**, ову заклетву (...) (Устав 1888: 31);

футур други и свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

За време првога ванредног сазива Народне Скупштине, а пошто се законом уреди нова административна подела земље и буде постављен Државни Савет према чл. 141. овога Устава, извршиће се нов распоред председника и судија Касационога, Апелационога и Првостепених судова на овај начин (Устав 1888: 61);

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Народно Представништво, пошто се конституише, представља се Краљу, и то оба дома заједно (Устав 1901: 6).

футур други (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

Амбарџија или Магазинар, Осмотрителя помоћник, дужанъ е: 2. Кључеве одъ амбарова прекоданъ кодъ себе држати, а увече њ, пошто амбарове буде позатварао, Директору предавати (Уредба (29) 1841/45: 60).

У неким примерима јавља се и партикула *тек* уз везник *пошто*¹⁵¹. Ова партикула јавља се и у савременом српском језику (Танасић 2014: 321–322):

(...) па *текъ пошто се оно овако о истоме праву собственности увери*, да се земља надлежно одкупи (Уредба (33) 1845/47: 86).

Реченица са везником *пошто* среће се и када је управна реченица у упитној форми:

5) носе ли каква подъ печатомъ писма, и желе ли, да се она, пошто се очисте, далъ, куда гласе, оправе? (Уредба (29) 1841/45: 64).

У предстандардном периоду у реченицу са везником *пошто* може бити уметнут глаголски прилог прошли:

Ту треба одъ карантиниста и писма, ако каква има, одузети и текъ пошто се, *разпечативши њ, окаде*, или му њ опетъ предати, или, ако жели, кудъ гласе, упутити (Уредба (29) 1841/45: 67).

У примерима из *Карантинске уредбе* јавља се редукована зависна реченица са везником *пошто*, када се имплицира надређена реченица *пропустиће се / карантинираће се*. Редукована реченица је у постпозицији, а зависна предикација је у свршеном презенту или свршеном перфекту:

Свако осушено воће и приуготовљено зелъ, свака сува и зелена трава, свако цвѣће и лишће; за лѣченъ, боядисанъ и чинѣнъ потребно дрвеће, жиле и коре; квиѣцови, гумме, смоле, балсами, ароматическе и наркотическе ствари; свако драго каменъ; свакиј родъ землѣ; металъ или руде; соли, алкалије, барутъ, пепео, одломцы метала, рогова и костіу и т. д. пошто се њини дрвени сандуцы и садржала мокромъ крпомъ или сламомъ добро отру и обришу, или дрвене имъ котарице у чисту воду умоче и одъ свега подозрителнога очисте (Уредба (29) 1841/45: 95); Дрва за грађу и за ватру, пошто су 48. сатіј на вѣтру одстояла (Уредба (29) 1841/45: 96); Кости, зуби, рогови, люска одъ корњаче, рыбѣ кости у цѣлу, или у већимъ одломцыма, или као различне рукотворине, пошто се како валя водомъ оперу (Уредба (29) 1841/45: 97); На Састанку примаю се и у ову страну пропушћаю само неподозрителне робе и ствари, кое су у Уредбе ове §. 58 поименце наведене, и то пошто се најпре по прописима, као што се ту у §. 60. учи, очисте (Уредба (29) 1841/45: 112); Поноситель свако одъ таковы писама предъ Надзирателѣмъ отвори, съ пажњомъ, да на њѣму печать не поквари, после га, пошто се видило, да е доиста празно, метне у процепъ, коимъ га састаначкиј служителъ узме и однесе, да се окади и съ њимъ, као што е у Уредби §. 63 и 61. т. 4. изложено, поступи (Уредба (29) 1841/45: 113).

Да закључимо. Везник *пошто* у корпусу употребљава се и у стандардном и предстандардном периоду. У предстандардном периоду синониман је везницима *како*, *чим* и *почем*. У стандардном периоду долази до растеређења система, повлаче се везници *како* и *почем* у значењу непосредне постериорности са аспекта зависне, односно непосредне антериорности са аспекта главне реченице, тако да се шири поље употребе везника *пошто*. Предност везника *пошто* над конкурентним везником *како* у томе је што се не односи само на радњу која непосредно претходи радњи главне клаузе. Означава да се радња зависне реченице врши пре радње зависне, али се не спецификује

¹⁵¹ Њен антоним је са партикула *већ* и означава „(неочекивано) касно вршење радње” (Јањушевић Оливери 2018: 122). Спада у асверативно-препозицијске партикуле, а јавља се и уз временске везнике (Јањушевић Оливери 2018: 122–123).

тачан тренутак. У грађи се јавља у све три позиције. Среће се без корелатива или са корелативима *одма* и *онда*. Корелативи су уобичајенији уколико је везник у препозицији, а не у постпозицији или интерпозицији. Увек се у зависној реченици среће свршени предикат (свршени презент, футур други и, најређе, свршени перфекат), а у главној реченици су свршени и несвршени презент, модални глаголи, императивне конструкције и футур први. Клаузом уведене везником *пошто* кодирају информације важне са аспекта нормативноправног кода, а означавају процедуралне радње или радње које претходе обављању дужности прописане законом.

7.2.4. Статус реченица уведених везником *док*

Везник *док* у временском значењу добро је забележен у литератури (Брабец и др. 1966: 208; Белић 2000: 182; Будмани 1867: 146; Вебер 1862: 126; Катичић 2002: 249–251; Лукић 1920: 41; Миновић 1987: 95; Маретић 1899: 504; Новаковић 1894: 344; Пипер, Клајн 2013: 508; Силић, Прањковић 2007: 336; Симић, Јовановић 2002: 1310; Станојчић, Поповић 1992: 308–309; Стевановић 1969: 838–839). Клауза уведена везником *док* обично се налази у препозицији и означава „*vremenski okvir u kome se vrši radnja ili s kojim se podudara vršenje radnje osnovne rečenice*” (Миновић 1987: 95). У старом језику овај везник имао је облик *докле*, *док год*, *докле год* (Барић и др. 1997: 489). Јавља се и са кореферентом *дотле*, а у старом језику употребљавао се са корелативима *одмах*, *још*, *већ*, а *онда* (Барић 1997: 490). Овај везник може се комбиновати са негацијом или се јавити без ње. Његово значење често појачава партикула *док* (Мразовић, Вукадиновић 2009: 595). Клауза са везником *док* може се користити са експлицираним кореферентом (*за време*, *сада*, *у време*). Јавља се и са терминативним кореферентом *дотле* (Антонић 2001: 58–59). Према Ивани Антонић, овај везник има значење потпуне линеарне симултаности са обема предикацијама у имперфективном виду, значење делимичне линеарне симултаности, архаично значење делимичне симултаности уз додатну компоненту изненадног појављивања у времену, значење чисте антериорности и значење непосредне антериорности (2001: 99, 103, 114, 116–117). Милош Ковачевић овај везник бележи у значењу постериорности с гледишта зависне реченице у одређеним контекстима (2010: 92–97). Аутор га помиње и у „значењу временске симултаности финитивнолимитативног типа” (Ковачевић 1994: 150). Везник *док* може имати и условно значење, које је нужно присутно у оквиру административно-правног стила¹⁵² (Ковачевић 1994: 148–154).

У корпусу ова конструкција углавном се јавља са негираним предикатом у значењу терминативности и њоме се означава „*desna granična tačka odseka na vremenskoj osi shvaćenoj kao period*” (Антонић 2001: 156). Ова клауза обично је у интерпозицији или постпозицији. Среће се у примерима без кореферента. Реченице са негацијом у зависној реченици имају афирмативно значење. Негација је у већини примера обавезна и не може се изоставити „*a da se ne promeni sintaksičko-semantički status rečenice*” (Антонић 2001: 174). У неколико примера негација је факултативна, па је реч о експлетивној (сувишној) негацији (Антонић 2001: 179). У примерима у којима је негација обеју клауза обавезна, а предикат је у облику негираног свршеног презента, условно значење преовлађује над временским (Ковачевић 1994: 152):

(А) интерпозиција без кореферента:

футур први (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

¹⁵² На нијансу условног значења пре свега указује семантичка: „Најприје семантички суоднос двеју нереализованих садржаја. Наиме, и у основној и у зависној клаузи наводе се хипотетички садржаји одричног типа при чему је за реализацију садржаја основне клаузе нужан а најчешће и довољан услов реализација садржаја зависне клаузе” (Ковачевић 1994: 151–152).

5. Ова обявљенія издаватъ ће Срезски Началници свакиј у своме Срезу и то подъ нумерама, која ће уредно у особенный Протоколь уводити, и одъ свакогъ по досадашнѣмъ обычаю таксу, **док се нова неодреди** [*док се нова одреди], на обявљеніе по 1. грошъ чаршискій наплаћивати, и одъ тогъ точанъ рачунъ водити (Уредба XII 1839/40: 102);

(Б) Постпозиција без кореферента:

негирани модални глагол (главна реченица) + негирани свршени презент у активу или пасиву (зависна реченица):

Нико не може бити суђен, **док не буде саслушан, или законим начином позван да се брани** [→*док буде саслушан, ил законим начином позван да се брани] (Устав 1869: 11); (...) и никакав даљи испит над њима не може се чинити, **док скупштина не реши, да има места стављању под суд** (Устав 1869: 25); Но судија не може се дати суду, **док не одобри касаџиони суд** [→*док одобри касаџиони суд] (...) (Устав 1869: 35–36); Ни једна се казна над наставником не може изрећи **док се његова кривица не иследи и он претходно не саслуша** [→*док се иследи и он претходно саслуша] (Стенограафске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 239); Судови не могу управне чиновнике за њихова званична дела узимати на одговор и судити им **док надлежна власт не дозволи** [→*док надлежна власт дозволи] (Устав 1869: 36); Округ, срез и општина не могу се ни задужити **док то не одобри окружна скупштина или окружни збор** [→ *док то одобри окружна скупштина или окружни збор] (Устав 1888: 49).

модални глагол (главна реченица) + негирани свршени перфекат (зависна реченица):

Влада може повући натраг законски предлог који је Скупштина поднела, **док још није Скупштина о њему коначно решила** [→ *док је још Скупштина о њему коначно решила] (Устав 1888: 34);

футур први (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

У свакој групи количник ће се придавати најпре кандидату на челу листе, па затим осталим кандидатима у реду у којем су назначени у реду **док се не исцрпе број њезиних гласова** [→ док се исцрпе број њезиних гласова] (Устав 1888: 26); Ако буде посланичких места за које ниједна листа није добила број гласова раван количнику, придаваће се по једна посланик оним листама, које имају број количнику најближи, **док се не добије одређени број посланика за дотично изборно тело** [→ док се добије одређени број посланика за дотично изборно тело] (Устав 1888: 26); Што се тиче аманета, у иностране землѣ упућени, или одтуда овамо посланы, сѣ њима ће се као и досадъ, т. е. средствомъ коммисіонера поступати донде, **докъ се у томъ призрѣнію са иностраннымъ пограничнымъ Правительствама друго што не уговори и неопредѣли** [→ док се у томъ призренију са иностраним пограничним Правительствама друго што уговори и определи] (Уредба (70) 1843/45: 252–253).

несвршени презент (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

Привремено губе бирачко право: 1) Који су осуђени на робију, **док се не поврате у права** [→*док се поврате у права] (Устав 1888: 23); Државни Савет остаје у свом садашњем саставу, да врши дужности предвиђене овим Уставом, **док се на првом вандредном сазиву Народне Скупштине не изврши наименовање чланова Државнога Савета према одредбама овога Устава** [→ *док се на првом вандредном сазиву Народне Скупштине изврши наименовање чланова Државнога Савета према одредбама овога Устава] (Устав 1888: 60); Сви садашњи закони важиће се и даље **док се не измене законодавним путем који је овим Уставом прописан** [→*док се измене законодавним путем који је овим Уставом прописан] (Устав 1901: 35); Да бы се пожелаема цѣль, изображеніе и просвѣщеніе у Отечеству нашемъ одобравати, уводити и разпространявати, и уклоняти све, што овомъ на путу стои, постигла, Намѣстничество Достоинства Княжескогъ у согласію са Совѣтомъ Княжества Србскогъ рѣшава, да се отсадь сви странни у Сербию долазећи, а и овдашњи, школе не свршивши младићи, при прииманю у Правителственну службу, само привременнымъ Практикантима или Писарима по ставляю, и тако да званіе отправляю, **докъ се њиова совершенна способность не освѣдочи** [→*док се њиова совершенна способность осведочи], или, у противномъ случаю, **докъ замѣнѣни не буду младићима, школе у Лицеуму нашемъ сѣ успѣхомъ свршившимъ** [→ док замењени буду младићима, школе у Лицеуму нашим с успехом свршившим] (Указ б. (Пр.) 1839/40: 232).

Сви наведени примери имају и компоненту условног значења, која се остварује кроз три услова: „1. радња зависне клаузе временски претходи радњи основне”; „2. предикат зависне клаузе обично је негиран”; „3. садржај зависне клаузе *обично је и услов врпења радње основне*” (Ковачевић 1994: 149). Само први услов је нужан, док су друга два факултативна. Примери из корпуса испуњавају сва три услова. Тако пример *Нико не може бити суђен, док не буде саслушан, или законим начином позван да се брани*

имплицира да уколико преступник не буде саслушан, неће бити ни суђен, односно имплицира да је саслушање неопходан услов суђења. У примеру *Привремено губе бирачко право који су осуђени на робију док се не поврате у права* имплицирано је да *уколико се не поврате у права неће моћи да гласају*, односно да је „повратак у права“ (повратак грађанских права) нужан услов да они који су били на робији гласају.

Јављају се и примери у којима је значење везника *док* појачано интензификаторском партикулом *све*:

Ако Народна Скупштина није могла да утврди нови буџет пре почетка рачунске године, она може продужити привремено буџет истекле рачунске године **све док нови буџет не буде утврђен** [→*све док нови буџет буде утврђен] (Устав 1888: 51).

Јавља се и кореферент *дотле*¹⁵³, који је у дистактном положају у односу на субординатор *док*. У другој реченици предикат зависне реченице је у негираном свршеном предикату. Глагол се налази на крају зависне реченице:

(...) да се довољно количество матеріе — која є саставлѣна одъ едне фунте и по' у прашакъ изътучене салитре, едне и по' фунте ситногъ сумпора и шесть фунтій пшеничны мекиня — *дотле* на жаръ сипа, **докъ се доволянь димъ неначини** [→ дотле на жар сипа док се довољан дим начини] (Уредба (29) 1841/45: 74); Свакій Чиновникъ, кои ће по причини Правителствомъ укинутогъ званія безъ службе остати, примаѣте уредно половину плате, кою є, као дѣйствителный Званичникъ, у ономе имао, *дотле* изъ Правителственне кассе, **докъ се опетъ у службу, за кою буде быо, не постави** [→ * које као дејствителни Званичник, у ономе имају, дотле из Правителственне касе, док се опет у службу, за коју буде био, постави] (Уредба (34) 1841/45: 140).

Могућа је и контактна реализација кореферента *дотле* и субординатора *док*:

(...) да се съ оныма никако не мѣшаю, не само *дотле*, **докъ болестъ сасвимъ у њима непрестане** [→ ? да се с онима никако не мешају, не само дотле, док болест сасвим у њима престане] (Правила (78) 1844/45: 290–291); (...) колико ова по чисто Полицайной струцы гласи, и то *дотле*, **докъ се како за Полицію окружія, тако и за исто Управителство подобателный Законъ не изда** [→ колико ово по чисто Полицајној струци гласи, и то дотле, док се како за Полицију, тако и за исто Управителство подобалени Закон изда] (Указ (39) 1841/45: 158–159).

У стандардном периоду јавља се и сложени везник *за време док* (Ђуркин 2018б: 55) настао преко прилошког израза синтагматског типа *за време* и темпоралног везника *док*:

Који су осуђени на преступе на губитак грађанске части, **за време док траје та казна** (Устав 1888: 23) [→ Који су осуђени на преступе на губитак грађанске части, док траје та казна / * За време који су осуђени на преступе на губитак грађанске части, док траје та казна / За време док траје та казна, осуђени су на преступе због губитка грађанске части].

Да се ради о сложеном везнику, показује могућност пребацавања реченице у инверзију (отежана је једино због појаве слободне релативне реченице уведене везником *који*) и немогућност дистактне реализације делова сложеног везника.

У корпусу реченица уведена везником *док* употребљава се и са значењем симултаности, али са мање потврда, јер ово значење није компатибилно са законодавно-правним подстилом. У главној реченици је футур први, а у зависној несвршени презент. Зависном клаузом прописује се дужност општна:

Обштине ће се чувати, да подъ видомъ ненарушимости своє попаше трговину неузнемирую, недопуштаюћи трговцу за време, **докъ стоку купує и скупля**, на утрини своіой пасти и стоку придржати, и наплаћиваюћи одъ стоке преко утрине Обштинске прелазеће глобу (...) (Уредба XXVIII 1840/40: 208).

У овом примеру среће се и контактни положај прилошког израза *за време* и временског везника *док*, између којих се налази интерпункција. Овај положај био је предуслов да дође до реанализе у сложени везник.

Значење симултаности остварује се и у сфери релативно употребљених претериталних времена, при чему су обе предикације у облику несвршеног вида:

¹⁵³ Заменички прилог *дотле* указује да се ради о „значању симултаности финитивнолмитативног типа“ (Ковачевић 1994: 150).

Ако су такве ствари од њих лица, која су се у карантину од куге разболела или упокоила, онда треба особито оне, којима се болестник, **докъ ње одъ исте лежао**, послуживао (...) (Уредба (29) 1841/45: 105).

Значење терминативности посебно је изражено када се јавља месни заменички прилог у улози кореферента (*донде*). Кореферент и зависна реченица су у контактном положају:

Што се тиче аманета, у иностране земљѣ упућени, или отудѣ овамо послани, съ њима ће се као и досадъ, т. е. средствомъ комиссионера поступати *донде*, **докъ се у томъ призрѣнію са иностраннымъ пограничнымъ Правителствама друго што не уговори и неопредѣли** (Уредба (70) 1843/45: 252–253).

Јавља се и везник *док* у комбинацији са партикулом *год*:

(...) онда таковой Чиновникъ неужива ништа, **докъ се годъ на мѣсто своѣ не поврати** (Правила (23) 1841/45: 40).

Негирана клауза са везником *док* може бити и у препозицији, а тада се јавља са корелативом *дотле*:

Али докъ се годъ караула или колиба по пропису не очисти, *дотле* се у нѣой стража не смѣ чувати (Правила (30) 1841/45: 129).

У питању је скоро фразеологизирана форма *док год је могуће*:

Докъ ње годъ могуће настајати треба, да се неодлучавају сувише многа лица у едной колиби (...) (Уредба (29) 1841/45: 70–71).

Фразеологизирана клауза *док се може* јавља се и у интерпозицији:

(...) а изношене и поцепане ствари, коѣ ће настѣйницы дужни быти, **докъ се годъ може**, крпити и оправляти (Устројеније (69) 1843/45: 235).

Афирмативна клауза може бити и у постпозицији:

Да се одма одъ Митрова дна текуће године, одъкогъ времена починѣ и улози у овај фондъ утицати, пензія одъ истогъ издавати има, и то тако, да се и унапредакъ за свакога одъ дана првогъ улога нѣговогъ, за прву, другу, и трећу годину, даѣ по 20. одъ стотине, за четврту, пету и т. д. до пуни 10. година, да се даѣ 22. одъ 100; за 11, 12, и т. д. до пуни 20. година по 24. одъ 100, а одъ 20. године далѣ **докъ годъ траѣ по 26. одъ 100** (Толковање (88) (Пр.) 1843/45: 356).

У наведеним примерима енклитика је на другом месту у реченици између делова сложеног везника, што је типично за XIX век.

Да закључимо. У грађи доминира значење ингресивности, које се остварује са клаузом у постпозицији и интерпозицији. Обично се јављају примери са негацијом, која је у већини случајева облигаторна. У питању су реченице које су по форми негиране, али које имају афирмативно значење. Са гледишта административно-правног кодирања, овим клаузама изражавају се два значења. Прво је значење вршења правне радње до одређеног рока, а друго је значење које се остварује преко негације у субординираној и у супраординираној реченици. Други тип клаузе означава да се правна радња не може испунити док се не остваре одређени услови. Први тип реченице јавља се кроз цели период, док се други тип појављује углавном у поствуковском периоду. У једној групи примера везник *док* јавља се са кореферентом *дотле*, који обично се остварује у дистактном, а ређе у контактном положају. У неколико примера значење се појачава употребом интензификаторске партикуле *све*. У занемарљивом броју примера у централном корпусу среће се значење симултаности.

7.2.5. Статус реченица уведених везником *докле*

Везник *докле* представља варијанту везника *док* и користи се у истим значењима (Брабец и др. 1966: 208; Барић и др. 1987: Белић 200: 182; 489–490; Будмани 1867: 144; Вебер 1862: 126; Катичић 2002: 247–252; Лалевић 1962: 218; Лукић 1920: 41; Миновић 1987: 95; Маретић 1899: 504; Новаковић 1894: 344; Пипер, Клајн 2013: 507). Користи се у корелативном пару *докле* – *дотле* (Лукић 1920: 41; Новаковић 1894: 344). Овај везник се бележи и у месном значењу, преко кога се метафоричким проширењем развија временско значење (Лукић 1920: 40; Миновић 1987: 100; Новаковић 1894: 344–345;

Силић, Прањковић 2007: 335). Негација уз овај везник често је експлетивна (сувишна), а значење негиране реченице је потврдно (Барић и др. 1997: 490; Маретић 1899: 518; Пипер, Клајн 2013: 507). Може се јавити и у комбинацији са партикулом *год* (Вебер 1862: 126). Неки аутори облике *докле* и *докле год* везују за стари и за народни језик (Барић и др. 1997: 489; Катичић 2002: 248). Ивана Антонић везник *дакле* бележи у значењу непосредне постериорности / имедијатности с свршеном предикацијом у обема клаузама и у значењу темпоралне квантификације са подзначањем терминативности (Антонић 2001: 156–168). Уз везник *докле* речца *год* семантички је редундантна, „ра *uti*се *samo* на *to da se* ројаћа *terminativno* значење *veznika DOKLE*” (Антонић 2001: 158).

У корпусу везник *докле* углавном се користи у значењу терминативности:

(А) негација (облигаторн и факултативна):

(a1) постпозиција:

футур први (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

И ова ће по Уредби одъ 12. Септемврија 1839. В. № 1159./С. № 1595. 4994 Обштине изъ свои прихода издржавати, **докле установљѣный главнѣй Фондъ школскѣй, по своме опредѣленію, у станю не буде, обштинама у томе притеѣи** [→? докле установљени главни Фонд школски, по овоме определенију у стању буде обштинама у томе притеѣи]; (...) по којој нитко не може никакву турску земљу дотле откупити, **докле се право притяжанія продавца на исту не изслѣди** [→ ? докле се право притяжанија продавца на исту иследи] (...) (Уредба (33) 1845/47: 86); Оне дужности које је Државни Савет вршио по Уставу од 1869., а које су пренесене овим Уставом на нове установе, вршиће Државни Савет и даље, **докле те установе не ступе у живот** [→* докле те установе ступе у живот];

футур први (главна реченица) + негирани свршени потенцијал (зависна реченица):

Оны 17 Членова Совѣта неће моћи бити сбачени безъ узрока, **докле не бы было доказано кодъ моє високе Порте** [→ * докле би било доказано код моје високе Порте], да су се они учинили повинни збогъ каквогъ преступленія, или збогъ нарушенія закона и уредба Земальски (Устав 1838: 3);

негирани модални глагол (главна реченица) + негирани свршени потенцијал (зависна реченица):

Членови Совѣта не могу бити сбачени безъ узрока, **докле се не бы доказало кодъ Высоке Порте, да су се они учинили повинни збогъ какове велике кривице, или збогъ нарушенія закона и уредба земальски** [→ докле би се доказало код Велике Порте, да су се они учинили повини збогъ какове велике кривице, или збогъ нарушенија закона и уредба земальски] (Устројеније I 1839/40: 17);

негирани модални глагол (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

Никакав закон не може важити, **докле га Къяз не прогласи** (Устав 1869: 3) [→ * док га Къяз прогласи]; Никакав акт, који би дошао од духовних власти, или црквених сабора изван земље, не може духовна власт у земљи обнародовати, **докле га не одобри министар црквених послова** [→ * докле га одобри министар црквених послова]; Краљ потврђује и проглашује законе. Никакав закон не може важити **докле га Краљ не прогласи** [→ * докле га Краљ прогласи]; Членови Суда овогъ не могу бити сбачени безъ узрока, **докле се предъ Окружнѣмъ Судомъ недокаже, да су они збогъ кривице низверженіе заслужили** [→ ? докле се пред Окружни Судом докаже, да су они збогъ кривице неизверженије заслужили]; Ако бы предметъ или лице, о коме є рѣчь, у союзу было са єднѣмъ одъ Совѣтника, и нѣговѣмъ интересомъ, онда таковѣй моратъ ће *за оно време*, **докле се о томе совѣтованѣ не прекине** [→ * докле се о томе совѣтовање прекине], удалитисе изъ засѣданія. (Устројеније I 1839/40: 25);

негирани потенцијал (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

Ако ли одговоръ овај не бы приложнику приспѣо **докле двапутъ онолико времена протече, за коє се изъ мѣста Депутаціє до мѣста обитавања нѣговогъ доћи и одговоръ добити може**, *то* му у оваковомъ догађаю право остає, до истеченія овогъ двогубога рока поклонъ овај пореѣи (Уредба (18) 1841/45: 19) [→ ? докле двапут онолико времена протече, за које се из места Депутације до места обитавања његовог доћи и одговор добити може].

футур први (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

И ова ће по Уредби одъ 12. Септемврија 1839. В. № 1159./С. № 1595. 4994 Обштине изъ свои прихода издржавати, **докле установљѣный главнѣй Фондъ школскѣй, по своме опредѣленію, у станю не буде, обштинама у томе притеѣи** [→ * докле установљени главни Фонд школски, по своме определенију, у стању буде, обштинама у томе притеѣи] (извор);

несвршени презент (главна реченица) + негирани потенцијал (зависна реченица):
Закони ови од онога часа, како су своимъ путемъ обнародовани, и имаю силу и важность у народу и у Суду; и ову задржаваю *донде*, **докле ий законна власть прописанымъ начиномъ преиначила небы** (Грађански законик 1844: 1);

несвршени презент (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

Удовице, коє и безчадне право на пензию имаю, приима' ће ову и уживати до ныине смрти, или **докле се не удаду** [→ ?док се удаду] (...) (Уредба (42) 1845/47: 98); (...) ако є ту, или селскомъ кмету обяви, и помоћи изиште, да се одма помѣшане куће стражама затворе, и донде затворене држе и каде, **докле по пропису санитарета периодъ карантина ондѣ на, мѣсту не издрже** [→ докле по пропису санитарета период карантина онде на месту издрже] (Устројеније XXIII: 167–168);

(...) онда се отлаже стваръ донде, **докле не буде могуће у пуниємъ засѣданію по вишеству гласова стваръ рѣшити** [* докле буде могуће у пунијем заседанију по вишеству гласова ствар решити] (Устројеније I 1839/40: 24);

(а2) интерпозиција:

негирани свршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

За цѣло пакъ време, **докле се фондъ школскій не сакупи, и до совршеногъ стаия свогъ, довољнога сирѣчь къ надокнађаваню свію потреба дѣла школскогъ не доспѣ** [→ докле се фонд школски скупи и до совршеног стана свог довољнога сиреч к надокнађивању свију потреба дела школског доспе], попуњавће се потребе ове изъ Правителствене кассе (Уредба (18) 1841/45: 21);

(Б) афирмативни облик:

(б1) интерпозиција:

негирани модални глагол (главна реченица) + несвршени презент:

Савет министарски, **докле власт княжеску врши**, не може мењати ни министре ни чланове државног савета (Устав 1869: 8);

футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Ова три висока Сановника, Директори внутренњи Дѣла, Финанціє и Правосудія, као и Директоръ Твоє Канцеларіє, *за време*, **докле исполњаваю своє дужности**, засѣват' ће у Совѣту, положивши најпре заклетву (Устав 1835: 3); Ако би који од намесника тако у болест пао, да, по уверњу три лекара, које државни савет, на позив и у договору са друга два намесника, одреди, не би могао дужност своју вршити, онда ће, **докле то стање траје**, два остала намесника послове државне пуноважно одправљати (Устав 1969: 9);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Четири Верховна Директора, или Попечителя (...) улазе у составъ Совѣта Княжества Србскогъ, засѣдаваю у овомъ и даю своя мнѣнія, **докле су у званію Попечителя**, давши предварително заклетву, као и прочи Членови Совѣта (Устројеније I 1839/40: 17);

негирани модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Савет министарски, **докле власт княжеску врши**, не може мењати ни министре ни чланове државног савета. (Устав 1869: 8);

футур први несвршеног глагола / модалног глагола (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Къ свакомъ училишту да се придода и обыталиште прилично за учителя, коє ће свакій учитель, **докле у томъ качеству пребуде**, безплатежно уживати (...) (Устројеније (82) 1844/45: 318);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Пошто ученикъ свакій, **докле то име носи**, спада подъ Судъ Управителя и засѣданія училиштногъ (...) (Устројеније (82) 1844/45: 337);

футур први (главна реченица) + несвршени перфекат (зависна реченица):

Свако правилама овимъ противно поступањъ строго ће се казнити, и потому онај Чиновникъ, кои бы у мѣсту званія свога безъ полученогъ дозволенія одъ дужности изостао (...) казнит ће се лишениємъ плате, коя му *за време то*, **докле є одъ дужности отсутствовао**, принадлежи (Уредба (2) 1845/47: 26);

императивна конструкција (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

1.) Да Срезске Началнике строго опомене на дужность, по којој се имаю старати, да новце, коє по налозима купе и саставляю, **за оно време, докле се при њима налазе**, нико не оштети (Уредба (32) 1845/47: 85);

свршени перфекат (главна реченица) + несвршени перфекат (зависна реченица):

Јави ли се међутимъ сайбія штету учинивше и зато узапћене стоке, преда ће му се ова, пошто оштећеноме штету накнади и трошкове, кои су на ню, **докле се чувала и ранила**, учинѣни, исплати, или за све то довољну сигурностъ по надлежности постави (Уредба (38) 1845/47: 92).

(б2) постпозиција:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени перфекат (свршена реченица):

Губитак траје **докле је судска пресуда одредила** (Устав 1888: 23);

свршени потенцијал (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Ако би који члан намесништва умрѣо, **докле је у овој дужности** (...) (Устав 1869: 9);

(б3) Препозиција:

несвршени презент (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Докле скупштина траје, њене чланове не може никаква власт ни позвати ни ставити у притвор (...) (Устав 1869: 25).

Јављају се и примери са кореферентним изразом *за то време (за време то) / за ово време / за време / за цело време*, којима се експлицира да се радња главне реченице одвија само у кратком периоду који омеђава зависна реченица:

Свако правилама овимъ противно поступањ строго ће се казнити, и потому онај Чиновникъ, кои бы у мѣсту званія свога безъ полученогъ дозволенія одъ дужности изостао, а после не бы могао ово изостаянѣ довољнымъ узроцима оправдати, казнит ће се лишениемъ плате, која му *за време то, докле є одъ дужности отсутствовао*, принадежи (Уредба (2) 1845/47: 26); 1.) Да Срезске Началнике строго опомене на дужностъ, по којој се имаю старати, да новце, коє по налозима купе и саставляю, *за оно време, докле се при њима налазе*, нико не оштети (Уредба (32) 1845/47: 85).

У једном примеру клауза у интерпозицији графијски је издвојена заградом:

У таксиранию лѣкова дужанъ се є држати Аустријске таксе (**докле се наша не установи**) сѣ добиткомъ 20 на 100 (Настављенија XIV1839/40:110).

Интерпозиција може да се јави уместо постпозиције у предстандардном периоду, јер се глагол управне клаузе поставља на крај реченице, па се зависна реченица налази непосредно испред предиката главне:

Јави ли се међутимъ сайбія штету учинивше и зато узапћене стоке, предаће му се ова, пошто оштећеноме штету накнади и трошкове, кои су на ню, **докле се чувала и ранила**, учинѣни, исплати, или за све то довољну сигурностъ по надлежности постави (Уредба (38) 1845/47: 92).

У једном примеру примећен је интензификатор *све*:

Кад се деси да Народно Представништво не утврди Буџет пре почетка рачунске године, оно мора дати одобрење за даље вршење прошлогодишњег Буџета, **све докле се нов Буџет не одобри** [→? све докле се нов Буџет одобри].

Јавља се и кореферент *донде* у контактном положају са зависном клаузом, што указује на првобитно локационо порекло ове конструкције. Конструкција је у интерпозицији, а зависна клауза је са негираним предикатом:

(...) чимъ бы право свое, заштитио, и ако узима опетъ обтуженога на другій одпоръ опоменути, и јоштъ еданпутъ преслушати, и то *донде, докле се стране неизясне* [→ * докле се стране изјасне], да выше ништа навести немаю (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 189); Ово ће трајати *донде, докле се путови довољно неоправе* [→? доклсе се путови довољно оправе], и онда ће се кола за преносъ путника и стварій употреблявати (Устројеније (69) 1843/45: 241); Закони ови од онога часа, како су своимъ путемъ обнародовани, и имаю силу и важностъ у народу и у Суду; и ову задржаваю *донде, докле њ законна властъ прописанымъ начиномъ преиначила небы* (Грађански законик 1844: 1).

Значење терминативности може бити додатно појачано употребом партикуле *год*:

(А) постпозиција:

негирани модални глагол (главна реченица) + афирмативни футур други (зависна реченица):

Учитель овако избранъ и потврѣнъ не може се са свога званія кренути, **докле годъ дужности свое по пропису точно испуњавао, и, као што званию његовомъ пристои, владао се буде** (Устројеније (82) 1844/45: 323);

негирани модални глагол (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

Каџь є дугъ овако интабулиранъ, онъ є већь скопчанъ са онимъ непокретнымъ добромъ, и лежи на нѣму као неко бремене тако, да се одделити одъ нѣга не може, **докле се годъ своимъ путемъ судейски неизбрише** [→ докле се годъ своимъ путемъ судейски избрише] (Уредба XVIII 1839/40: 124);

негирана императивна конструкција (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

(...) да се никакавъ окривлѣникъ не употреблює ни на какавъ радъ, **докле годъ се надъ нѣмъ конечна пресуда не изрече и надлежной полицейной власти на извршеніе не преда** [→ докле годъ се надъ нѣмъ конечна пресуда изрече и надлежной полицейной власти на извршеніе преда] (Закон (17) 1845/47: 57);

(Б) интерпозиција:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Чиновници, наименовани одъ Кнѣза, остаю таковыма за живота, и **докле годъ буду способны къ званію**, но нису наслѣдствени (Устав 1835: 11);

несвршени презент (главна реченица) + негирани свршени презент:

Интабулація има донде силу свою, **докле се не изтабулира, или судейски** неиспише [→ ? докле се избалулира, или судейски испише], коє быва онимъ истымъ путемъ и начиномъ као што и интабулація (Уредба XVIII 1839/40: 125).

футур први (главна реченица) + негирани свршени презент (главна реченица):

Каџь се гдѣ у Окружнѣ какова епидемическа (редня) болестъ появи, то є Окружный Фізікусъ, по заповѣсти Окружного Началничества, дужанъ у мѣсто болести изаћи, слѣдство исте дознати, средства противу нѣ назначити и употребити, и **докле се годъ болестъ не угуши** [→ ? докле се годъ болестъ угуши], дужанъ є на мѣсто остати. (Наставлѣнія XIV 1839/40: 110);

Интересантан је један пример са универзалним квантификатором *свагда* у главној реченици, који је у контактної позицији са зависном реченицом уведеном везником *докле* и негираним глаголом:

Слѣдователно свакој онај, кои се изъ сталне у привременну службу премѣсти, задржава права и званіе свое сталне службе, и потому онај, кои га у нѣговомъ сталномъ званію заступіо буде, бытѣ ће на исто само привременно поставлѣнъ, тако, да се онај првѣй на свое стално званіе *свагда*, **докле друго какво стално опредѣленіе добио не буде** [→ ? докле друго какво стално опредѣленіе добио буде], повратити може (Уредба (24) 1845/47: 66).

Комбинација *докле год* налази се и са кореферентом *донде*:

Одъ добры гроша, кою самъ сумму я долуподписаный общенародномъ у Сербіи ради общаго воспитанія и наставленія заведеномъ фонду съ тымъ обвезательствомъ дужанъ остао, да сваке поль године, т. е. о Бурѣеву и Митрову дне припадаюћий интересъ на сто шесть непремѣнно **дондѣ плаћамъ, докле годъ капиталъ овај я, или наслѣдници мои дужни будемо**; за сигурность тога залажемъ я у вредности одъ гроша . . . пара добры (Уредба (18) 1841/45: 30, МОДЕЛ ОБЛИГАЦИЈЕ).

Јавља се и у препозицији са кореферентом *домле* у главној реченици:

Али **докле годъ они сасвимъ не оздраве, домле** њѣ, чуване подъ стражомъ у нѣнымъ колибама, све еднако Лѣкаръ надгледа и испытує (Уредба (29) 1841/45: 77).

Да закључимо. Везник *докле* јавља се релативно често у административно-правном језику XIX века. Доминира у постпозицији и интерпозицији, а ретко се среће у препозицији, и то углавном у другој половини века. Јавља се и са кореферентом *донде*, што указује на првобитно локационо порекло, које се, преко принципа раста, развило у временско. Клауза уведена везником *док* јавља се са значењем терминативности, односно одређивања десне границе на временској оси. Има улогу у административно-правном кодирању, пошто указује на време докле неки пропис важи. То је најчешће привремено, док се одређени услови не испуне. У главној реченици може се јавити и афирмативни и негирани облик предиката у свршеном и у несвршеном виду. Обично се у главној реченици срећу несвршени презент, футур први, модални глагол или императивна конструкција, што су све типични облици за правни стил. У зависној реченици у афирмативном лику јављају се свршени или несвршени презент, ретко несвршени перфекат. Може се јавити и футур други. Такође, у неколико примера са почетка века среће се негирани потенцијал, најчешће у примерима из *Сретењског устава*. Поред нормативноправног кодирања, присутно је и идеолошко кодирање, јер се ради о ситуацијама у којима се говори о потенцијалним прекршајима чланова Совјета,

који би се морали оправдати пред Портом. Негација може бити облигаторна или факултативна. У зависној реченици среће се негирани свршени презент, или, ређе, негирани свршени перфекат или негирани свршени потенцијал. Ограничено трајање прописа може се експлицирати корелативима са лексемом *време* (*за ово време / за то време / за цело време*), а може се јавити и интензификатор *све*. Значење терминативности може бити појачано партикулом *год*. Сложени везник *докле год* јавља се самостално, али и са корелативима *дотле* и *донде*.

7.2.6. Статус реченица уведених везником *чим*

Једнолексемски везник *чим* значењски је спецификован и означава да радња главне реченице непосредно следи иза радње зависне, тј. означава непосредну anteriornost (имедијатност) са аспекта зависне реченице, односно непосредну постериорност са аспекта главне реченице (Антонић 2001: 135–136; Барић и др. 1997: 497; Белић 2000: 182; Брабец и др. 1966: 208; Будмани 1867: 144; Вебер 1862: 126; Катичић 2002: 253–256; Маретић 1899: 504; Миновић 1987: 95; Лалевић 1962: 220; Лукић 1920: 41; Новаковић 1894: 343–344; Пипер, Клајн 2013: 506–507; Силић, Прањковић 2007: 336; Станојчић, Поповић 1992: 309; Стевановић 1969: 841). Клаузе уведене везником *чим* употребљавају се углавном у препозицији (Миновић 1987: 95). Према Радоју Симићу и Јелени Јовановић, овај везник означава „узајамност, али као раскинуту коинциденцију, не као одсуство коинциденције” (2002: 1319).

У корпусу се везник *чим* јавља у све три позиције:

(А) интерпозиција:

(a1) корелатив *одма(x)*:

императивна конструкција (главна реченица) + потенцијал (зависна реченица):

(...) а нарочито окружњым Началничествама, да се често извѣштавао о станю здравля стада подручны имъ обштина, па да одма, **чимъ бы спазила или дознала, да се у комъ одъ нѣи богинѣ показале**, надлежну наредбу издаду и учине, да се по овымъ правилама съ касателнымъ овцама уредно поступи и око нѣи поради (Правила (78) 1844/45: 295);

(a2) без корелатива:

пасивни футур други (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Чланови Народнога Представништва, **чим им буду пуномоћства оверена**, полагају ову заклетву (...)(Устав 1901: 17);

свршени презент (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

Свако воће и зелѣ, и свака разсадна и польска зелень, како се чистомъ водомъ полие и опере, и затимъ, **чимъ се вода оцеди**, у чисте котарице или друге какве чисте судове сложи (Уредба (29) 1841/45: 95); Стража, коя бы се случайно или на кои годъ начинъ съ оностранцьма или съ нѣинымъ стварма помѣшала, мора се одма збогъ тога старіима прѣявити, и карантинскомъ періоду подложити; иначе, ако бы то прѣтаила и пренебрегла, оће се, **чимъ се дозна**, строго казнити, и, ако е одъ наимлѣны момака, казнѣна, и изъ службе одпустити (Правила (30) 1841/45: 130);

свршени презент (зависна реченица) + свршени презент / несвршени презент / футур први (главна реченица):

Често су све те неволѣ поманѣ, или оне биваю и ређе и слабѣ, али зато опетъ наеданпутъ удари крвь на носъ, на уста, на мокраћу или на столицу, кодъ жена своимъ собственымъ путемъ, или се она, **чимъ се утроба напне**, у трбуу проспе (Уредба (29) 1841/45: 116); Особеный пакъ каккъ разумева се, кадъ су одъ 1. — 6. лица, **чимъ число одъ 6. лица пређе**, за обштѣй превозъ сматра се, и одъ свакогъ лица, по 2. гроша чаршійска наплаћиватѣ се (Уредба (65) 1843/45: 218); (...); мѣюръ начине, кои ако пукне или се **чимъ провали**, црно дно, колико се вргомъ прѣта покрѣти може, представя (Уредба (29) 1841/45: 118);

(Б) постпозиција (без корелатива):

несвршени презент / свршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

За убијцу држи се свакој онај, који се вољом и намером таково што предузме и учини, **чимь другога живота лиши** (...) (Закон XXI 1839/40: 150);

свршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Намесништво престаје **чим Књаз постане пунолетан** (...) (Устав 1869: 10); Председник и чланови Касационога Суда ступају у дужност **чим их Краљ постави** (Устав 1888: 61) (...) њихово намесништво престаје **чим Члан Краљевског Дома постане пунолетан** (Устав 1901: 9); Али она наређења законска, која би се с изреченим наређењима овог Устава косила, престају важити **чим овај Устав ступи у живот** (Устав 1901: 35);

редукована главна реченица + несвршени презент (зависна реченица):

Сва жива у перју живина, **чимь се неколико путий водомь добро полие** (Уредба (29) 1841/45: 97);

свршени презент (главна реченица) + потенцијал (зависна реченица):

Далъ у поглавите њгове дужности спада: 12. Равно обвезателство, и друге службене особе одма у карантинъ на одстояванъ периода постављати, **чимь бы се оне помъшале, или само и подозрителне учиниле, да су се помъшале** (Уредба (29) 1841/45: 56);

(В) препозиција (корреферент *одма(x)*):

футур други (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Одмах чим буде постављен према Уставу, Државни Совет, он приступа избору председника и чланова Касационога Суда и подноси листу изабраних Краљу (Устав 1888: 61); Како се еспаъ очисти и **чимь одређено периода време протече, одма** га треба ономъ, чиј е, или њговомъ комисионару, предати, или ако бы овај зактевао, да се јошть за кое време у карантину држи (...) (Уредба (29) 1841/45: 86).

У правном кодирању зависна реченица може стајати и самостално, пошто се надређена реченица, експлицирана на почетку одељка, подразумева за све чланове:

Со ситна, тучена или самљвена, како се најпре изъ подозрителны завјотака изручи, или **чимь се дрвени судови, у којима стои, добро обришу и чисте** (Уредба (29) 1841/45: 96).

Да закључимо. Субординатор *чим* користи се да изрази радњу која непосредно претходи радњи главне реченице. Обично је у постпозицији и интерпозицији, ређе у препозицији, а ово је условљено тиме што се клаузом уведеном везником *чим* кодира информација која се, са гледишта правног кодирања, третира као мање важна. Клаузама уведеним везником *чим* изражава се гранична радња или услов да би се нека радња остварила. Везник *чим* указује да радње следе једна за другом и да су некад посредни и хитне радње. Разликујемо два типа правних радњи које се кодирају овим реченицама. Први тип у вези са потпупком смењивања и постављања краља и државних функционера (на пример, намесништво се распушта *чим* краљ постане пунолетан). Овај тип је углавном пронађен у уставима и устројенијима и односи се на радње које су хитне и важне и означавају функције које државни чиновници обављају (на пример, радње у вези са карантинирањем, реакције на појаву болести или реакције на појаву кривичног дела). У зависној реченици користе се свршени презент, футур други и потенцијал, док се у надређеној реченици налазе свршени и несвршени презент и императивне конструкције. Може се јавити и са корреферентом *одма(x)*, којим се указује на хитност спровођења правне радње. Везник *чим* у корпусу конкурентан је везницима *како, пошто* и *почим*. Ови везници користе се у *Уредби о карантину*, документу у коме се захтева брзо реаговање државних чиновника и јасно дефинисање процедуралних радњи.

7.2.7. Статус реченица уведених везником *пре него / но што*

Сложени семантички спецификовани везник *пре него/но што* добро је забележен у граматичкој и приручничкој литератури (Барић и др. 1997: 493; Брабец и др. 1966: 208; Вебер 1862: 126; Ковачевић 2010: 79; Ковачевић 2011: 128–139; Лукић 1920: 42; Миновић 1987: 95; Пипер, Клајн 2013: 509; Станојчић, Поповић 1992: 308–309; Силић, Прањковић 2007: 336). Адолфо Вебер Ткалчевић бележи форму *пр(и)је него* (1862: 126). Паралелне форме *пре него што* и *пре него* региструје више аутора (Брабец и др. 1966: 278; Лукић 1920: 42; Станојчић, Поповић 1992: 309). Неки аутори помињу везник у све

три форме (*прије него што, прије но, прије но што*) (Барић и др. 1997: 493; Миновић 1987: 95). Према Ивани Антонић, изражава темпоралну идентификацију оријентационог типа у оквиру које се зависна реченица ставља у „*prostor na vremenskoj osi van okvira vremenskog odseka u koji je smeštena subordinirana / determinatorna predikacija (eksteorizacija)*” (2001: 125). Оријентационо значење изражено сложеним везником *пре него/но што* остварује се као антериорност са гледишта главне, односно постериорност са гледишта зависне реченице (Антонић 2001: 126–128; Ковачевић 2010: 86). Остварује се и у значењу непосредне антериорности са гледишта главне реченице, односно непосредне постериорности са гледишта зависне реченице (Антонић 2001: 129). Сложени везник *пре него/но што* формиран је у „процесу повезницења компаративне прилошке лексеме *прије* и диферентивног реалног поредбеног везника *него што*” (Ђуркин 2018б: 79), да би се попунила празнина у систему временских везника. Није настао новијој фази развоја српског језика, у прилог чему говори његова велика фреквенција и широка функционалностилска заступљеност (Ђуркин 2018б: 79).

Сложени везник *пре него/но што* настао је преко модела поредбених реченица диферентивног типа (Ђуркин 2018б: 79–80). Ово потврђује и један пример из нашег корпуса, у којем се јавља дистактна позиција предлога *пре* и сложеног поредбеног диферентивног везника *него што*:

Кои се меанџија усуди, пиће *прие* крчмити, **него што га е одређеномъ одъ обштине човеку или арендатору явио**, или кои у поступку овому какву нибудъ другу превару учини, тай ће за казнъ платити дуплу таксу на пиће, коимъ е тео превару учинити (Уредба (8) 1840/1845: 7).

Овакву његову генезу доказао је Милош Ковачевић (2010: 43–52; Ђуркин 2018б: 81).

Пронађене су све три варијанте везника. Облик *пре него*, који није нормативно препоручљив (Симић, Јовановић 2002: 1246–1247), јавља се у око шездесет посто примера. Скоро сви примери везују се за предстандардни период, док се у стандардном периоду овај облик губи, да би при крају века био на периферији система. За разлику од њега, облик *пре него што* јавља се и у стандардном и у предстандардном периоду (око половина примера пронађена је у стандардном, а половина у предстандардном периоду). Ипак, примећује се да се облик *пре него што* није у потпуности формирао, на шта указују спорадични примери са употребом интерпункције, као и примери дистактне реализације предлога *пре* и сложеног поредбеног диферентивног везника *него што*. Такође, овоме у прилог говори и то што се везник обично јавља у постпозицији и интерпозицији, а само периферно у препозицији¹⁵⁴.

У корпусу се налази у форми *пре него*, чији се настанак везује за XIV век (Павловић 2009а: 177; Ђуркин 2018б: 80)¹⁵⁵. Ова форма се јавља у интерпозицији:

(А) интерпозиција:

потенцијал (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Тако исто и у ономе случају, кадъ бы войникъ учинио каквово злочинство **пре него е войникомъ постао**, предаватће се таковыи на захтеванѣ Окружногъ Началничества или Суда граѣанскомъ Суду (...)
(Устројеније (1) 1845/47: 22);

потенцијал (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Кои бы стражаръ на стражи заспао, или бы се опио, или **пре него му измена дође**, свое место оставио, онаи ће найстрожіе, и у време немирно, или на оштрој кордонској стражи, и самомъ смртю казнѣнъ быти (Извод закона XXII 1839/40: 159);

¹⁵⁴ Препозиција недвосмислено указује на то да је сложени везник формиран (Ђуркин 2018б: 86).

¹⁵⁵ За ову форму Радоје Симић и Јелена Јовановић кажу да је „свакако настала скраћивањем, тј, испадањем везничког *што*” (2002: 1246). Међутим, постојање овог везничког споја још у средњовековној пословноправној писмености (Павловић 2009а: 177–178.), као и његова доминација у предстандардном периоду у односу на облик *пре него што*, показују да се ради о континуитету везничког споја присутног још од средњег века. Сложени везник *пре него што* формирао се касније спајањем поредбеног предлога *пре* и сложеног диферентивног везника *него што* (Ђуркин 2018б: 79–90; Ковачевић 2010: 82ка).

свршени презент са префиксом уз- (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Кои чиновникъ узиште одпустъ одъ службе **пре него є право заслужио на пенсію**, одпустићесе, но губи право на пенсію (Устав 1835: 12);

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

После избора и наименованія Членова Совѣта, **пре него у дужности званія ступе**, моратъ ће они најпре положити заклетву у присутству Митрополита (...) (Устројеније I 1839/40: 17); После избора и наименованія Членова Суда овогъ, и **пре него у дужности званія ступе**, моратъ ће они положити заклетву предъ обштиномъ у присутству надлежногъ Свештеника (...) (Пр.) 1839/40: 237);

негирани модални глагол (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Чланови скупштине, пет дана **пре него се отвори скупштина**, и за све време трајања њена, не могу бити затворени, нити предани суду, осим по прописима следећа два члана (Устав 1869: 25);

модални глагол (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Сваки предлог законски, рачунајући ту и буџет, мора се, **пре него што га Скупштина буде узела у претрес и о њему решавала**, упутити нарочитом одбору скупштинском на проучавање (Устав 1888: 32);

Примећена је и форма *пре него што*, која је обична у постпозицији и интерпозицији, а ретка у препозицији:

(А) постпозиција:

негирани модални глагол (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

Никакавъ Сербинъ вообщє и безъ изятія не може бити гонѣнъ ни узнемиренъ, ни тайно, ни јавно, **пре него што буде позванъ и осуђенъ предъ Судовима** (Устав 1838: 7); Никакавъ Член Суда не може бити сбаченъ подъ предположеніємъ, да є онъ изступіо изъ свој дужностій, **пре него што стваръ буде доказана у Правосудию по уредбама** (Устав 1838: 5);

модални глагол (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

О сваком законском предлогу мора се гласати два пута у истомє сазиву Скупштине, **пре него што се он коначно усвоји** (Устав 1888: 33);

пасивни презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Ако је Народна Скупштина распуштена или одложена **пре него што реши буџет**, Краљ може продужити буџет истекле рачунске године највише за четири месеца (Устав 1888: 51);

несвршени презент (главна реченица) + пасивни свршени презент (зависна реченица):

И Влада и Чланови Народног Представништва имају право повићи натраг своје предлоге, **пре него што је о њима донета коначна одлука** (Устав 1901: 16);

свршени пасивни презент (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Ако ли је Народна Скупштина распуштена или одложена, **пре него што је Буџет свршила**, Краљ може указом (...) наредити вршење прошлогодишњег Буџета до састанка Народног Представништва, а најдаље за годину дана (Устав 1901: 31);

футур први (главна реченица) + пасивни футур други (зависна реченица):

Слѣдователно никакавъ Сербинъ неће бити причастанъ новчаной, или икаквой другој казни тѣлесной или глоби, т: є: одкуплѣнію каштиге, **пре него што сходно гласу Закона онъ не буде суђенъ и осуђенъ предъ Судомъ каковымъ** (Устав 1838: 4);

(Б) интерпозиција:

императивна конструкција (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

(...) да они жалбе, коє бы имъ когодъ противу Предсѣдателя и членова Примирителногъ Суда, за злоупотребленіє власти поднею, не узимаю у разсмотреніє и рѣшеніє **пре, него што стваръ Попечительству Правос. доставе, и пре него што одъ нѣга добыю рѣшеніє**, да се стваръ у суђенѣ предузети може (Закон (14) 1845/47: 52).

потенцијал (главна реченица) + свршени пасивни презент (зависна реченица):

(...) ако би скупштина, **пре него што је буџет решен**, распуштена била, онда важи постојећи буџет и за идућу годину (...) (Устав 1869: 22);

модални глагол (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Сваки владин предлог, и у опште сваки предмет, мора се скупштини, **пре него што се узме у саветовање и решавање**, испитати, у једном или више одбора (Устав 1869: 27); Но и одбори морају, **пре него што даду своје мишљење скупштини**, саслушати владиног повереника о примедбама, које би овај имао да учини (...) (Устав 1869: 27);

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Све заграничне пасоше, које ће Окружна Началничества и Управителство вароши Београдске издавати, треба ће **пре него што иј поискателњи прииме**, у собствениј за њи само спремљениј, протоколљ уводити (...) (Уредба (36) 1841/45: 144–145).

потенцијал (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

(...) као и ако бы и онакову кожу, која се премда крастава, јоштъ за што употребити може, **пре него што є прописаны 14 дана, да се добро изсуши, одстояла**, продајомъ или буди како изъ руке издао, платитъ ће за сваку такову издану кожу по 1. талирь каштиге у обштинску кассу (Правила (78) 1844/45: 296);

(В) препозиција:

свршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Пре него што узму Краљевску власт у своје руке, намесници ће пред овом Скупштином положити заклетву(...) (Устав 1888: 18);

свршени презент (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Но пре него што се почне лешъ визитирати, нипошто га не треба дирати, или съ мѣста, на комъ се бездушанъ нашао, крећати (Уредба (29) 1841/45: 79).

У једном примеру постоји интерпункција између предлога *пре* и израза *него што*, што може указивати на то да је везник у процесу формирања:

Забранюєсе оныма, кои меане и кафане држе, такове у свету Неделю, или заповѣдне Господске Празднике отварати **пре, него што се божественна света Литургија у Цркви сврши** (Уредба XV 1839/40: 114).

Облик *пре но што* користи се ретко на крају века:

За време мандата ни један време мандата ни један члан оба дома нити може бити узиман за одговор, нити за било какву кривицу у притвор стављен, **пре но што то одобри онај дом којему је он члан** (Устав 1901: 18).

У структурирању овог типа клауза великог утицаја има и њихов истиносни модалитет. Када се комбинују две афирмативне предикације, остварује се очекивано значење постериорности са гледишта зависне, односно антериорности са гледишта главне реченице (Ђуркин 2018б: 89):

Кои чиновникъ узиште одпустъ одъ службе **пре него є правозаслужіо на пенсію**, одпустићесе, но губи право на пенсію (Устав 1835: 12); **Пре него што узму Краљевску власт у своје руке**, намесници ће пред овом Скупштином положити заклетву (...) (Устав 1888: 18).

У случају административно-правног стила кодира се прекршај који ће бити кажњен ако се нека радња изврши пре него што је то законом дозвољено (*отпустиће се чиновник који није стекао право на пензију, а жели да узме отпуст из службе*) или се ради о услову који се мора испунити да би се стекао одређени правни статус (*да би намесници узели власт у своје руке, морају прво положити заклетву*).

У случају да се јави негирана предикација у главној, а афирмативна у зависној реченици, остварује се однос који је опречан основном моделу, тј. остварује се однос антериорности с гледишта зависне реченице, а постериорности са гледишта главне реченице (Ковачевић 2011: 133; Ђуркин 2018б: 89). Ово показују и примери из нашег корпуса:

Чланови скупштине, пет дана **пре него се отвори скупштина, и за све време трајања њена**, не могу бити затворени, нити предани суду, осим по прописима следећа два члана [→Чланови скупштине могу се затворити након што се распусти скупштина] (Устав 1869: 25); Никакавъ Сербинъ вообще и безъ изятія не може бити гонѣнъ ни узнемиренъ, ни тайно, ни јавно, **пре него што буде позванъ и осуђенъ предъ Судовима** (Устав 1838: 7) [→ Сваки Сербин вообщте и без изјатија (изузетка) може бити гоњен и узнемирен, тајно и јавно, након што буде позван и осуђен пред Судовима]; Никакавъ Член Суда не може бити сбаченъ подъ предположеніемъ, да є онъ изступіо изъ свој дужностій, **пре него што стваръ буде доказана у Правосудию по уредбама** [→ Члан Суда може бити сбачен под предположенијем, да је он изступіо из своји дужности, након што ствар буде доказан у Правосудију по уредбама] (Устав 1838: 5).

У наведеним примерима срећемо глаголе јаке модалности (*не могу, мора*) (Јанићијевић 2015: 131–139). Овај тип реченица јако је важан са аспекта нормативноправног кодирања, јер се њима указује на то да се одређена радња не може извршити док постоје законска ограничења. У оквиру нормативноправног кодирања уткано је и идеолошко кодирање важно са аспекта епохе, јер се ради о заштити важних права, као што су право да нико не буде осуђен пре него што се кривица докаже, или право посланика на имунитет за време трајања скупштине. Ови примери кодирају правне тековине XIX века.

Темпорално-аспекатска парадигма је таква да у зависној реченици доминира свршени презент, свршени перфекат или футур други, а у главној реченици потенцијал, футур први, модални глагол, несвршени и свршени презент, императивна конструкција или перфекат. Оваква темпорално-аспекатска парадигма у складу је са инхерентним особинама административно-правнога стила, у коме је радња усмерена ка будућности или ка стању које тек треба нормирати. Перфектом се указује на ситуације које се извршавају пре него што се нека казна оствари. Модалним глаголима и несвршеним презентом указује се или на правно овлашћење или на дужност.

7.2.8. Статус реченица уведених везником *почем*

Везник *почем* у временском значењу не бележе аутори граматика и приручника ни у XIX, ни у XX веку. Не региструје га ни Ивана Антонић. Бележи га *Речник Матице српске* као застарели прилог и везник са временским и узрочним значењем (у значењу *пошто* и *јер*) (РМС IV: 827). Региструје га и *Рјечник ЈАЗУ* у значењу „управо, по чему“ (РЈАЗУ X: 164). Регистрован је код Дивковића, Лучића, у народној поезији, у Вуковим народним приповеткама, код Милана Ђ. Милићевића, што указује на то да се ради о особини из народног језика. Бележи и се и у Вуковом *Рјечнику* у значењу *пошто* (Рјечник 1850(1986): 770). Овај везник код Доситеја Обрадовића примећују Сучевић и Херта Куна (1970: 173).

Користи се у предстандардном периоду у значењу антериорности са позиције зависне, односно постериорности са гледишта главне реченице. У темпоралној парадигми користе се свршени презент или футур други. У главној реченици су несвршени презент или футур први. Овим обликом углавном се кодира редослед вршења правних радњи, а у савременом језику у овом значењу налази се везник *пошто*. Готово подједнако се јавља у препозицији и постпозицији, а само спорадично у интерпозицији. Јавља се са корелативом *онда* или без корелатива. Корелатив се користи у препозицији. У предстандардном периоду овом везнику конкурентни су везници *пошто*, *чим* и *како*:

(А) препозиција:

(а1) корелатив *онда*:

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Но почемъ му ий поднесе и треій путь съ новымъ исцрплѣнымъ доказателствима, коя не иду на пагубу народа, или противу Устава дражнога, онда ий Князь одобрава; у противномъ случаю пакъ не одобрава ий (Устав 1835: 4);

свршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

(...) и, почемъ се вышествомъ гласова одобри и заключи, онда ће се са подписомъ Председателя и Секретара безъ отлаганя поднети Князу (Устројеније I 1839/40: 20); Почемъ Судъ сва обстоятелства и доказателства у парници каквой испыта и исцрпи, и странама обяснивши, увери се, да выше ништа додати немаю, онда ће испытъ заключити, и вопросъ спорный у засѣданію рѣшити, и пресуду изрећи (...) (Устројеније XXV 1840/1840: 189);

(а2) без корелатива:

свршени презент (завина реченица) + футур први (главна реченица):

И почемъ се то странама прочита, и оне ништа выше примѣтити, ни додати неузимаю, подписомъ своимъ или крстомъ признатъ ће за свое, и Судъће подписомъ Председателя или едного Члена

и Секретара или Писара потврдити (Устројеније XXV 1840/1840: 190); **И почемъ заклетву за читаюћимъ при развѣнномъ баряку изговоре**, прекрстивши се, цѣливатъ Свето Евангеліе (Закон XXI 1839/40: 132); **Почемъ се 100 приложника, коима право припада, да буду почестни Членови Депутаціе, набере**, обнародоватъ се имена њина у Новинама Србскимъ, и позватъ се сви, да се о светомъ Савви у мѣсту средоточногъ Правленія нашегъ суге (Уредба (18) 1841/45: 22); Попечитель Правосудія у извршваню дужностей званія свога стои съ едне стране подъ налозима Кнѣза, и као таковій сачинява часть Централнога Правленія (Уст. 5. 4.);

(Б) постпозиција (без корелатива):

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Сумме ће пакъ свагда у добромъ теченію изнешене быти, **и то почемъ се найпре по монетама у добро теченіе преобрате** (Пропис (25) 1845/47: 68).

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Попечитель (...) у смотренію предмета Совѣту опредѣленыодноситъ се Совѣту, коега часть сачиняваю, и гласъ и столицу у њму имаю, **почемъ заклетву као и остали Совѣтницы положи** (...) (Устројеније IV 1839/40: 39);

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

(...) съ друге пакъ стране принадлежи Совѣту, и ту има гласъ и столицу за време, докле у званію Попечителя пребуде, **почемъ найпре заклетву као и остали Совѣтницы положи** (Уст. 9, 16) (Устројеније IV 1839/40: 49);

несвршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Управленіе Внутренњи Дѣла повѣрено є едномъ Лицу, као Директору или Попечителю Внутренњи Дѣла, кои подъ налозима Кнѣза стоєћи, сачинява часть Централнога Правленія, принадлежећи купно Совѣту, и тамо приступъ имаюћи, по опредѣленію Устроєніемъ Совѣта означеномъ, **почемъ заклетву, као и остали Совѣтницы, положи** (Устројеније IV 1839/40: 41);

(В) интерпозиција:

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Ако стране са пресудомъ задовольне буду, Судъ ће после 8 да на своимъ путемъ пресуду у извршеніе довести; ако ли коя страна апеллирала буде, то ће Судъ и парницу и пресуду одъ речи до речи Великоме Суду на разсмотреніе пошляти; **и почемъ пресуду одъ Великога Суда или потврѣну или преиначену приими**, исту у изводу, као што є и свою, странама сообщити (Устројеније XXV 1840/1840: 192);

футур први (главна реченица) + футур други у облику пасива (зависна реченица):

Кметови и Помоћници, **почемъ своимъ путемъ избраніи и утврѣни буду**, старатъ ће се, да свое дужности спрама Обштине, Правителства и ползе Отечества точно и совѣстно испуняваю (...) (Уредба XXVII 1840/40: 202);

футур први (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

Началничество (у Београду Управителство вароши Београдске) **почемъ се о истинности његовогъ изложенія увѣри, и убѣди, коє по обстоятельствомъ моћи ће и средствомъ расписа (цыркулара) или средствомъ Новина чинити**, доставлятъ ће то са достаточнымъ своимъ извѣстіемъ Попечителству Внутренњи Дѣла (...) (Уредба (80) 1844/45: 302–303);

модални глагол (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

За свакій трошакъ одъ 500. или више гроша, **почемъ се на таковій обштине съ туторомъ и Свештеникомъ согласи**, мора се преко Протоерея искати одобреніе одъ надлежне Консистеріе (Уредба (26) 1845/47: 76).

У некимъ случајевима, значење антериорности са гледишта зависне, односно постериорности са гледишта главне реченице додатно је појачано партикулом *тек*:

Но онъ ће сва своя израѣня пре преписа подносити Управителю на развидѣніе, и *текъ, почемъ овай при концу подпише „да се експедира,*“ *онда* ће се на преписъ давати; ерь како годъ што Управитель за све Попечителству одговара, тако исто и Кнѣговодитель Управителю подъ одговоромъ стои (Устројеније (69) 1843/45: 239).

Зависна реченица јавља се и редукована, што је одлика административно-правногъ кодирања, пошто је надређена реченица наведена на почетку одељка који говори о карантинирању:

Сва питома и дивля живина, у оной страни заклана, одерана или очупана, **почемъ се по пропису добро опере** (Устројеније XXIII: 175).

Код некихъ примера примећује се временско-узрочна интерференција, блиска оној коју у савременомъ језику показује клауза уведена везником *пошто*:

Пензија ће се пензионисту издавати као и плата Чиновницима на одређене рокове, и то на квите, које ће сам пензиониста написати, или подписати, или својим печатом снабдјети; **почем се надлежно Началничество о његовом животу довољно увјери** [→ пошто се надлежно Началничество о његовом животу довољно увери], ер у противном случају оно под одговором остаје (Уредба (64) 1843/45: 215).

Јавља се и неколико реченица са везником *почем* у координираном односу, чиме се кодира више услова неопходних да би се остварила нека правна радња:

Досада је код нас издаван Чиновничке плате по рјешенију од 20. Јулија 1842. В. № 747. рачунато од 26. дана једног до 26. дана другог месеца, и то одређено, учинено у години 1842. могло је онда без икакве препоне обстати, но сад, **почем је установљено, да се рачунска година 1. Ноемврија почиње, а последњи Октоврија свршус, и почем је надлежним Уредбама о књиговодству Главног Казначейства и Окружне касне заведено, да се дневнице касне сваког месеца првог дана започињу, а последњи закључују, дакле почем је положено то правило, да се сва примана и издавања, како месечна тако и годишња, при свима Правителственим касама сваког месеца последњи дан закључују,** — постало је нужно, да се ово досадашње одређење усмотрено издавања плате преиначи, па да се и оно постави у сагласје са овим у горепоменим Уредбама за основу положеним правилом (Уредба (37) 1845/47: 90).

Јављају се три реченице у препозицији у координираном односу. У последњем примеру налази се партикула *дакле*. Овим реченицама врши се идеолошко кодирање, пошто обухватају мотивацију за доношење нове законске одредбе.

Клауза уведена везником *почем* са аспекта административно-правног кодирања користи се у истом значењу као и клауза уведена везником *пошто*. Означава се услов којим се кодира дубинска хипотеза, која се сматра предусловом за остварење правне радње која за њом следи. Пошто се ради о административним процедурама, користи се временски, а не условни везник. Посебно ово важи за процедуралне радње, као што је читање заклетви, у којима се користи скоро у формулатичном изразу.

7.2.9. Статус реченица уведених везником *тек што*

Везник *тек што* није компатибилан са инхерентним карактеристикама административно-правног стила, те нема много примера у корпусу. Један пример је пронађен у *Карантинској уредби*, пропису у коме се налази опис кужне болести, па се ради о научном стилу. На основу кореферента *ал' одма (али одма)*, може се претпоставити да се ради о утицају разговорног језика¹⁵⁶:

Тек што се сь томъ жега и црвень сдружи, ал' одма на њој поискачу еданъ или више каопроино зрно ситны мејорића, кои се наскоро у еданъ, као лѣшникъ великій, часъ бѣличастъ или жуѣкастъ, часъ мркъ или црнь, сь отворено црвеномъ наоколо ивицомъ, мејоръ начине, кои ако пукне или се чимъ провали, црно дно, колико се вргома прета покрыви може, представя (Уредба (29) 1841/45: 118).

7.3. Закључне напомене о статусу временских реченица

Временске реченице су четврте по бројности у корпусу. Ради се о реченицама које су друге по бројности у оквиру адвербијалних реченица, што се објашњава тиме да је детерминација околности типа време честа у општем језику. Оно што представља специфичност административно-правног стила, посебно његовог законодавно-правног подстила, јесте ограничен избор особина из општег језика. Временске реченице заступљене су са ограниченим бројем средстава и у ограниченим значењима. Доминирају једнолексемски везници. Забележени су везници *кад, како, пошто, док, докле, чим, пре него што, почем* и *тек што*. Забележено је значење антериорности са аспекта зависне, а постериорности са аспекта главне реченице, које се изражава

¹⁵⁶ Милош Ковачевић у савременом језику у сличној улози бележи лексему *а* у функцији партикуле, „која нема функцију супротног везника, али која – преко иманентно присутне компоненте супротности – има прагматичку улогу да нагласи изнадност брзине реализације главне реченице” (2009: 75).

везницима *кад*, *како*, *пошто*, *почем* и *чим*. Велики број везника у овом значењу посебно је карактеристичан за предстандардни период. Велика доминација овог значења објашњава се тиме да се овим везницима означава временски след радњи. Среће се и значење имедијатности (непосредне антериорности у односу на зависну, односно непосредне постериорности са аспекта главне реченице), које се изражава везницима *како*, *чим* и *тек што*. Значење терминативности изражава се везницима *док* и *докле*, који се јављају са негацијом у зависној реченици. Од сложених везника појављује се везник *пре него што* у значењу постериорности са аспекта зависне, односно антериорности са аспекта главне реченице. Овај везник примећен је у формама *пре него*, *пре него што* и *пре но*. Форма *пре него* везује се углавном за предстандардни период, док се форма *пре него што* везује за оба периода. Од осталих сложених везника у централном корпусу ретко се јављају сложени везници *за време док* и *тек што*. Запажене су архаичне црте на плану садржине и плану форме. На плану садржине, повлачи се везник *како* са значењем *од како*. На плану форме, разликујемо промене на плану инвентара везника (употреба везника *почем*) и промене на плану употребе глаголских облика (на пример, употреба потенцијала уз везник *како*). Са аспекта административно-правног кодирања, углавном се изражава радња која претходи другој радњи. Примећује се временско-условна интерференција код везника *кад*, који се користи за кодирање свакодневних, очекиваних ситуација, на основу чега се и диференцира од условног значења.

8. МЕСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

8.1. Теоријско-методолошке напомене

Спацијалност је једна од основних категорија (Пипер и др. 2005: 717–718; Пипер и др. 2018: 381). Ситуативни оквир категорије чине објекат локализације, локализатор и оријентир. У оквиру просторних односа разликује се њихова статичка и динамичка реализација (Пипер 1983: 17–18; Пипер и др. 2005: 719; Пипер и др. 2018: 366).

Месна, просторна или спацијална клауза користи се „кад место на коме се остварује ситуација означена предикатом неке клаузе није познато” (Кликовац 2011: 48). Према Сњежани Кордић, све месне клаузе представљају дубинске релативне реченице, тако да ауторка разликује слободне месне реченице, месне реченице с форичким антецедентом и месне реченице с супстантивним антецедентом (1995: 231–232). Душка Кликовац месне реченице сагледава на основу семантичког критеријума (све реченице које се односе на место) и функционалног критеријума (критеријума употребе), на основу кога разликује слободне и односне месне реченице (2011: 65). Предраг Пипер разликује два типа линеаризације просторне реченице: (а) слободну, када се просторна клауза може наћи у све три позиције; (б) везану, када се просторна клауза мора јавити у постпозицији, иза друге адвербијалне одредбе (Пипер и др. 2018: 377). Месна реченица може да врши функцију одредбе прилошкој јединици, функцију адвербијалне одредбе за место, функцију адвербијалне допуне за место, функцију прилошког предикатива и функцију рестриктивног или нерестриктивног атрибута уз именицу или именичку заменицу (Кликовац 2011: 66–70).

Месне реченице обично се уводе заменичким прилогом у функцији везника, који је носилац субординације, али има и улогу адвербијалне одредбе или допуне у структури зависне реченице (Кликовац 2011: 48). Месно значење може бити исказано директно, (без корелатива) или посредно (преко корелатива). Корелатив и заменички прилог у улози везника могу бити у контактної или у дистантној позицији (Пипер и др. 2018: 369–374; Силић, Прањковић 2007: 335, 369).

Као корелативи користе се лични заменички прилози: (а) везани за говорника; (б) везани за саговорника; и (в) везани за простор који је „далеко и од говорника и од саговорника” (Кликовац 2011: 56). У улози корелатива углавном су прилози за треће лице. Корелативи се користе из различитих семантичких и прагматичких разлога (Кликовац 2011: 59–62).

На основну принципа когнитивне метафоре, могу се јавити реченице са клаузом апстрактно схваћеног простора (Пипер и др. 2018: 380–381). Предраг Пипер истиче да спацијалне реченице „имају велики транспозицијски потенцијал” (Пипер и др. 2018: 381). Просторно значење може бити база развој скоро свих других значења (Пипер и др. 2018: 381).

У средњем веку месна реченица јесте „периферно синтаксичко средство за исказивање простора” (Павловић 2009а: 142). Од везничких средстава користили су се: (а) за индирективну просторну реченицу „деадвербски везници гдѣ, ндѣ, нде”; (б) за адлативну просторну клаузу везник отькоудѣ; (в) за перлативну просторну клаузу везници коудѣ и како (Павловић 2009а: 148–153); (г) за адлативну просторну реченицу везник кидо (Павловић 2009а: 143, 148–153).

Месне реченице у новинарском стилу XIX века најчешће се користе са везничким прилогом *гди*. Месне реченице са везницима *гди*, *гди год* најчешће су у инверзији

праћене корелативима, али се јављају и примери без корелатива. Месне реченице са везником *куд* потврђене су с мањим бројем примера (Милановић 1998б: 125–126).

Граматице из XIX века и раног XX века различито третирају месне реченице. Адолфо Вебер их погрешно сврстава у независине реченице. У везнике убраја и заменички прилоге у функцији корелатива (1862: 126). Петро Будмани наводи само релативне реченице са месним значењем (1867: 263). Стојан Новаковић споредне (зависне) реченице за место и време третира заједно. Јанко Лукић их посматра као „реченице које стоје уместо одредби предиката” и зове их месним или локалним реченицама (1920: 33). Ове реченице стоје уместо предикатске одредбе за место и везују се прилозима за место (Лукић 1920: 40).

Од сложених везника месног значења Веселина Ђуркин издваја: (а) „сложене везнике мјесног значења творене преко прилошког израза синтагматског типа”; (б) „сложене везнике настале спајањем са постпонованом партикулом” (2018б: 41).

8.2. Општа запажања о статусу месних реченица у административно-правном стилу XIX века

Због природе административно-правног стила, у корпусу има мало месних реченица, јер се тежи генерализацији, а не референцијалности. Због апстрактне природе правног стила, доминирају примери са месним апстрактним значењем. Месне реченице јављају се само у 1,74% примера и представљају периферни тип адвербијалних реченица у корпусу. Пронађене су месне реченице уведене везницима *где*, *куда* и *откуда/отуда*. Најбројнији су примери са везницма *где/гди* (68,18%). Следе везници *куда* (26,62%) и везник *откуда/отуда* (5,84%).

Анализирамо статус заменичког прилога *где* (одељак 8.2.1), статус везника *куда* (одељак 8.2.2) и статусом везника *откуда/отуда* (одељак 8.2.3).

8.2.1. Месне реченице уведене заменичким прилогом *где*

Месне реченице уведене везником *где* настале су „преосмишљавањем јукстапонираних питања, којима је следила реченички обликована рекција на очекивани одговор” (Павловић 2009а: 146). Препозиција је исходишно место спацијалних реченица, а временом месне реченице се померају у постпозицију (Павловић 2009а: 146). У старосрпској пословноправној писмености Слободан Павловић бележи употребу корелатива уз месне реченице (Павловић 2009а: 146).

Према Речнику САНУ заменички прилог *где* има „односно-везничку службу” (РСАНУ год: 226). У корпусу се користи у облику *где*, али и у дијалекатском облику *гди*.

У предстандардном периоду, када систем зависнослужених реченица није довољно семантички издиференциран, месно значење интерферира са другим значењима. Запажена је месно-условна интерференција (уп. одељак 6.3.5). Месно значење у предстандардном периоду обично је додатно појачано корелативима. Пошто се ради о месно-условној интерференцији, месна клауза се налази у препозицији. Користе се корелативи *а он* и *онде*. У зависној реченици налази се свршени потенцијал (када се указује на постојање пропуста) или негирани несвршени презент (који указује на трајно одсуство неке карактеристике). У надређеној реченици је футур први (упућује на то да се закон односи на будуће ситуације) или императивна конструкција (указује на прописану дужност). У обема клаузама може бити афирмативна предикација. Ако је у надређеној клаузи негирана предикација, у подређеној може бити и афирмативна и негирана:

(А) корелатив *гди* – *а он*:

потенцијал (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Државный Советъ мотри и чува, да се ни найманѣму ни najveћему Србину не чини каква нибудь неправда; **а гди бы опазіо да се чини** [→ ако би опазіо да се чини], *а онъ* ће поитати, и у договору съ Княземъ уклонити исту неправду (Устав 1835: 6);

(Б) корелатив *где – онде*:

негирани несвршени презент (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

За потребу огрева слободно е само лежеће класе и неродну гору сѣћи; **а гдѣ ове нейма** [→ а ако ове не има], *онде* да се разређиванѣ у честама дозволи (Уредба XII 1839/40: 101);

негирани несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Марва, кадъ се у дубокой текућој води добро опере онда се прийма; **а гдѣ нема текуће дубоке воде** [→ а ако нема текуће дубоке воде], *онде* се унутра марва никако не пушта (Устројеније XXIII: 170);

(В) без корелатива:

потенцијал (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Онъ ће се старати, да се прописана правила у смотренію наставленія младежи наблюдаваю, **а гди бы недостатке какове примѣтіо** [→ ако би недостатке какове приметио / у случају да би недостатке какове приметио], чинитѣ ради исправленія исты (...) (Устројеније (82) 1844/45: 326–327).

У првом примеру на условну нијансу указује употреба потенцијала у зависној и футура првог у главној реченици, могућност супституције везником *кад* и, са извесним ограничењима, општеусловним везником *ако* (*а кад би опазіо да се чини, а он ће поитати / ако би опазіо да се чини, а он ће поитати*). Условно значење произлази из тога што се кодира дубинско значење санкције, која се остварује уколико се не изврши примарна хипотеза. У првом примеру употребљен је корелатив *а оно*, што илуструје наративни карактер законског текста у првим фазама формирања српског административно-правног стила. Коришћење месног везника уместо временског или условног има значаја и на идеолошком плану, јер имплицира то да ће Државни савет мотрити и чувати да се ништа не догоди ни на једном месту у Србији, да ће надзор бити константан и да ће се односити на целу територију Кнежевине Србије. Пошто целокупан надзор и свеprisутност није могућа, ради се о манипулацији да би се истакла ефикасност државног органа.

У месној реченици често се користи негирани егзистенцијални предикат, а у надређеној реченици корелатив *онде*. Тачка и запета означавају два чланка периода у оквиру вишеструког реченичног комплекса у предстандардном периоду. У примеру *онъ ће се старати, да се прописана правила у смотренію наставленія младежи наблюдаваю, а гди бы недостатке какове примѣтіо* условно значење изражено је потенцијалом, док значење изузетка носи супротни везник *а*. Могућа је замена условним везницима *ако / у случају да*. Клауза уведена везником *где* користи се из два разлога. Први разлог је тај што наглашава месну нијансу значења (примећују се недостаци у конкретном простору). Други је тај што имплицира да ће сви недостаци бити уклоњени свуда где се нађу (а не ако се евентуално буду уочили). У улози корелатива су просторни прилози трећег лица, јер „сугеришу да је место о којем је реч непознато, те да се мора додатно одредити” (Кликовац 2011: 58). У примерима са краја века изостаје корелатив:

Где је само један учитељ [→ Кад је само један учитељ / ако је само један учитељ], он ће вршити и дужност управитеља (Стенографске белешке, Предлог закона о народним школама, 1899, 239).

Лична заменица трећег лица јединине *он* има анафорску интрафрастичку вредност, пошто анафорски упућује на синтагму *један учитељ*, која се налази у надређеној реченици.

Правна норма у предстандардном периоду организује се у оквиру периода по шеми: правило + изузетак од правила / кршење правила / деликт + ново правило / санкција. На првом месту у реченичном комплексу долази надређена реченица са предикатом у презенту, којим се кодира примарна хипотеза, након које долазе тачка и

запета. Затим следи други чланак периода, у коме се налази месна реченица у препозицији (са предикатом у несвршеном презенту или потенцијалу), праћена њој непосредно надређеном реченицом, у којој се налази и корелатив, који има улогу у структурирању периода. Месном реченицом изражава се изузетак од правила, односно деликт,. Надређеном реченицом кодира се санкција, односно правило које важи за изузетне околности:

ПЕРИОД:

Примарна хипотеза (главна реченица) + месна реченица уведена заменичким прилогом *где* + презент / потенцијал (изузетак / деликт) + корелатив (*а оно, онде*) + реченица којом се уводи деликт / ново правило.

Постоји и другачији начин да се организује правна одредба по обрасцу: хипотеза + изузетак / деликт / санкција. И у овом случају се ради о периоду, при чему су два чланка одвојена супротним везником *но*, који експлицитно кодира изузетак од правила:

Период по структури:

правило + изузетак: примарна хипотеза + дужност, *но* изузетак + нова дужност

Пример: **У мѣсту, гдѣ има аптека**, не дозвољавасе Фізікусу свое лѣкове болнымъ издавати, **но гдѣ ове нема**, ту е онѣ самѣ дужанѣ о своме трошку малу апотеку држати, одѣ кое, кадѣ годѣ Попечительство заиште, дужанѣ е инвентарѣ издати (Настављенија XIV1839/40: 110).

У наведеном примеру користе се две месне реченице са истом лексичко-семантичком и граматичком структуром. У првој реченици, корелатив је у облику локативне адвербијалне одреде у *месту*, те се ради о месно-релативној реченици. У обе реченице налазе се егзистенцијални глагол, односно констатује се (не)постојање аптека. У другој реченици субјекат је замењен анафорски употребеном демонстративном заменицом. Друга месна реченица праћена је корелативом у облику анафорски употребљеног демонстративног прилога *ту*, који има улогу истицања фокуса, редупликације функције зависне реченице и улогу у структурирању периода. На дубинском нивоу, кодирана је условна реченица са везником *ако* (*у месту, ако има аптека, не дозвољава се физикусу издавати лекове, но ако у месту аптеке нема, ту је дужан малу апотеку о свом трошку држати*). Пошто се ради о физичком простору и пропису који ће се очекивано примењивати у већем броју места, зависна клауза уведена је заменичким прилогом *где*.

У примеру који следи у првом чланку периода месна реченица је у препозицији. Запажа се месно-условна интерференција. У надређеном делу налази се корелатив, који има улогу реченичног фокуса и који заступа значење и функцију зависне реченице у структури надређене реченице. На овај начин изражава се примарна хипотеза и прописује се дужност. Препонована месно-условна реченица може се заменити условном реченицом (*ако се заповест саме службе по потреби тиче, ту је млађи са чином старијега*). Овај пример је занимљив, јер се у структури главне реченице јавља уметнуа условна реченица. Глагол је на крају реченице:

Гди се заповѣсть саме службе по потреби тиче, ту е млађий чиномъ старијега свакога, ако бы овай и одѣ друге комманде быо, дужанѣ слушати, као и самога свога Началника (Закон XXI 1839/40: 137).

Правна одредба може имати и једноставнију структуру. Може се састојати само од описа примарне хипотезе и од приписивања дужности. Месна реченица са везником *где* обично је у препозицији. На почетку главне реченице налази се анафорски употребљен корелатив *то*, који упућује на целу претходну клаузу. У главној реченици предикат је у императиву, што је типична форма за изражавање дужности у

предстандардном периоду. Субјекат је екстракован из главне реченице и премештен у иницијалну позицију надређене реченице (*где би нужда била листнике сећи, да се допусти ТО – гди би нужда била листнике сећи, ТО да се допусти*). Демонстративна заменица *то* има емфатичку функцију, служи да редуплицира значење зависне реченице и да структурира реченични комплекс. У другој реченици налази се корелатив *онде*. Месна клауза се из своје примарне позиције у постпозицији пребацује у препозицију. У зависној реченици се та празнина попуњава корелативом:

(А) корелатив *где – то*:

потенцијал (зависна реченица) + императив (главна реченица):

Гдѣ бы нужда была листнике сѣћи, то да се допусти (...) (Уредба XII 1839/40: 103) [→ Листнике сећи да се допусти где би то било нужда];

(Б) корелатив *где – онде*:

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Гдѣ аптека има, онде исте подлеже візитації Фізікуса (...) (Настављенија XIV 1839/40: 110).

И у другој реченици постоји интерференција са условним значењем, на шта указује употреба потенцијала у месној клаузи и могућност супституције условним везником *ако* (*где би нужда била листнике сећи, то да се допусти / ако би нужда била листнике сећи, то да се допусти*). Пошто се ради о пропису који се односи на физичко место (место где се сечу дрва) и на нешто што ће се вероватно остварити, у површинској реализацији правне норме налази се месни прилог *где*.

Овакве реченице некад се налазе у интерпозицији и тада су обично редуковане. Пошто је у законском тексту раније употребљен одређени модел, није потребно да се он понавља. У интерполираној реченици налази се анафорски употребљен демонстратив *ова*, који упућује на синтагму *неродна кора*:

Дрва за огревь, прошѣ и врљике, коя ће се, као што є на предѣ казано, сѣћи само одь клада и *неродне горе*, или **гдѣ ове ніє**, одь грмова, кои су се сушити почели (...) (Уредба XII 1839/40: 103).

Месно-условна интерференција понегде је видљива и у интерпозицији, пошто је могућа замена условним клаузама уведеним везницима *ако / у случају да (ако се слажу / у случају да се слажу)*. Употреба везника *гди* сведочи о недовољној семантичкој издиференцираности везника у предстандардном периоду. Предикат у зависној клаузи је у несвршеном презенту:

Амбарція или Магазинарѣ, Осмотрителя помоћникѣ, дужанѣ є: (...) Мотрити, да се еспапи при увоженю не измѣшаю, и да се, **гди се слажу**, свакій путь по маркама уредно полагају (Уредба (29) 1841/45: 60).

Понекад се правна норма може кодирати у више реченица, тако да изузетак може, на нивоу правне одредбе, бити у посебној реченици. У примеру који следи изузетак се кодира партикулом *а* на почетку реченице. Месна реченица је у препозицији, а у надређеној реченици налази се корелатив *онде*. У месној реченици је негирани егзистенцијални глагол, а у главној свршени и несвршени презент. И ова реченица показује месно-условну интерференцију (пошто је дата у контексту правне норме) и може се заменити клаузом уведеном везником *ако* (*а где нема олука, онде сами онострани своју рану изаспу, па је лопатама прегрћу / а ако нема олука, онде сами (...)*). Међутим, супституцијом би се изгубила месна нијасна, која је овде присутна пошто се ради о пропису о уређењу конкретног простора:

А гдѣ нема олука, ондѣ сами онострани своју раану на єдну чисту асуру изаспу, пає лопатама прегрћу (Устројеније XXIII: 165).

Пронађен је пример вишеструкосложеног реченичног комплекса, у ком су и примарна хипотеза и изузетак кодирани месно-условним реченицама са везником *где*. У обема клаузама налази се егзистенцијални предикат, у првој потврдан, у другој негиран. У обема реченицама користи се демонстратив *то*, који се катафорски односи на претходни контекст. Демонстративна заменица (иако се односи на цели контекст), узима форму само последњег члана синтагме који је у женском роду (*где ове има → где*

полиціје србске има). Делови периода који се односе на матрицу правило – изузетак (Јанићијевић 2015: 124) издвајају се знаком две тачке. Речца *пак*, која се јавља у другој месној реченици, носилац је значења супротности, као и код условних реченица у корпусу (в. одељак 6.3.1). У другој реченици налази се корелатив *а он*:

Ако кои бећаръ у странну земљу одлазити узхте, дужан є при одлазку своме, кадъ пассошъ извади, не само показати цедуљомъ да є данакъ платіо, него ће дужанъ бити и онде, гдѣ є отишао Правителству Србскому код Капу-Пехає Србскогъ или Полиціє Србске, **гдѣ ове има** [→ ако ове има / у случају да ове има / кад ове има], платити: **гдѣ пакъ ове не буде** [→ ако пак ове не буде / у случају пак да ове не буде / кад ово не буде], *а онъ* неће никоме данакъ давати, докъ се не врати (...) (Уредба XXIV 1839/40: 180).

У примеру из предстандардног периода месно-условне клаузе кодирају више изузетака од правне норме. Предикат месних реченица је у презенту. Могућа је замена клаузом са везником *ако* (*ако су четири главе, ако су пет глава*). Пример показује значењску неспецификованост везничког прилога *гди*, који се користи јер се попис односи на физички простор (кућу):

Четврта или пета ослобођена глава, ако главнимъ Кметомъ постане, онда за Кметовство ослобођава се јошѣ една глава у кући тако, да **гди су четири главе**, само ће се две, а **гди су петъ глава**, само три у рубрику данакъ плаћајући глава уписивати. (Правила (66) 1843/45: 222).

Месно-условна интерференција ретка је постпозицији, а показује се кроз употребу потенцијала. Месном реченицом остварује се и функција посебног истицања, што је експлицирано прилогом *нарочито*. Могућа је замена условним реченицама уведеним везницима *ако / у случају да*. Везник *где* употребљен је јер се ради о кодирању прописа везаних за физички простор:

И зато ће најболѣ бити таква подизати у средоточию или кодъ цркве, нарочито **гди бы се выше села мањи сложило, да сдруженымъ силама едно училиште подигну** [→ ако би се выше села мањи сложило, да сдрженим силама једно училиште подигну] (Устројеније (82) 1844/45: 317).

Примери клауза са конкретним месним значењем нису бројни. Предикат је обично презент глагола *бити*, пошто се ради или о констатацији чињеница или опису стања које је исто за све ситуације. Овај тип реченица среће се у постпозицији и у интерпозицији. Интерпозиција се јавља зато што се глагол поставља на крају реченице. Користе се без корелатива или са корелативом *онде*, који може бити у контактном или у дистактном положају у односу на зависну реченицу:

(А) без корелатива:

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Дужъ цѣле граничне линіє одъ утока Дрине до утока Тимока, валя да се направе карауле, за главне и мале страже; одъ Тимока и Дрине ређе, а одъ суве границе честѣе, особито, **гдѣ су мѣста за пролазакъ лака** (Устројеније V 1839/40: 63); По тому дакле, што се збогъ чистоте забраное, месо унутрау мѣсту клати, дужне су Обштине, изванъ Вароши, и то **гдѣ є река на нижемъ краю**, како бы вода сваку нечистоту односила, постоянна зданія саградити (...) (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 221).

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Кодъ одрастны, **гди є кожа врло сува, тврда, дакле безчувственна**, добро є каламѣня место најпре съ млакомъ водомъ опрати и натрти дати (Правила VII 1839/40: 76); Амбарѣя или Магазинаръ, Осмотрителя помоћникъ, дужанъ є: (ж) Надгледати, да се по цѣломъ карантину, особито **гдѣ вуна и памукъ у своимъ врећама стои**, чистоћа држи (...) (Уредба (29) 1841/45: 60);

футур први / потенцијал (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Касапинъ, кои не буде имао задоста мяса на касапници, или кои бы са свимъ мршаву и, **гди паше има**, добро неуговну стоку крчміо (...) (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 223);

(Б) корелатив *онде – где*:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Жива, безъ разлике свакогъ рода, стока, само се *ондѣ* на састанку пропушта, **гдѣ има текуће воде, гдѣ бы се најпре стока добро окупати и очистити могла** (Устројеније XXIII: 164);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Касапи дужни су клати не само здраву, но *ондѣ* **гдѣ имъ є паша дана** свагда угоену стоку (...) (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 223).

У примеру *жива, безъ разлике свакогъ рода, стока, само се ондѣ на састанку пропушта, гдѣ има текуће воде, гдѣ бы се најпре стока добро окупати и очистити могла* налазе се две напоредно употребљене месне клаузе уведене везником *где* у постпозицији. Месне клаузе су у дистактном положају у односу на катафорски употребљен корелативни прилог *онде*, пошто је у надређеној реченици глагол у финалном положају. Корелатив се користи да би се боље структурирала компликована реченица са глаголом у финалној позицији. У месној клаузи у функцији предиката налази се потенцијал. Клауза је у постпозицији, што указује на месно-циљну интерференцију. Месно-циљну интерференцију показује могућа замена циљном реченицом уведеном везником *да* (*стока се пропушта где има стајаће воде да би се могла најпре добро очистити / стока се пропушта где има стајаће воде да би се могла најпре добро очистити*). У примеру *по тому дакле, што се збогъ чистоте забранює, месо унутра у мѣсту клати, дужне су Обштине, изванъ Вароши, и то гдѣ є река на нижемъ краю* користи се интензификатор *и то*. У главној реченици користи се кореферентни прилошки израз (*изван вароши*). У реченици *касати дужни су клати не само здраву, но ондѣ гдѣ имъ є паша дана свагда угоєну стоку* месна реченица је у контактном положају са прилогом *онда*, преко кога се и уводи у реченичну структуру. Месна реченица са егзистенцијалним предикатом налази се у интерпозицији. У примеру *надгледати, да се по цѣломъ карантину, особито гдѣ вуна и памукъ у своимъ врећама стои, чистоћа држи (...)* статички глагол *стојати*, близак егзистенцијалном глаголу *имати*, користи се као предикат у интерпонираној месној реченици. Овде ради се о значењу додатног појашњења, што је експлицитно наглашено партикулом *особито* (*надгледати, да се по цѣломъ карантину, особито гдѣ вуна и памукъ у своимъ врећама стои, чистоћа држи*).

Примери који се односе на део тела припадају одредби о вакцинацији, а правни стил показује интерференцију са научним (Јанићијевић 2015: 69–76). Зависна месна клауза може бити и кореферентна са адвербијалном одредбом (*у средини*), па спацијална клауза додатно прецизира месно које треба третирати. Овај тип месне клаузе карактеристичан је за научни стил.

У интерпозицији употребљава се и катафорски заменички прилога *тамо*. Зависна реченица додатно спецификује какав треба да буде услов, тако постављен да се може применити на сваку ситуацију понаособ (шта је *најзгодније* и *најпотребније* зависи од случаја до случаја). Овако уведена месна клауза подсећа на објаснидбене реченице (Ковачевић 1998: 58–79). У другом примеру ради се о једноставном месном значењу при чему је месна клауза у постпозицији:

императивна конструкција (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Ако бы тѣи старешине нашли, да се на комъ мѣсту између караула люди преко границе провлачити могу, то ће њима у таковомъ случаю бити дужность, да тамо, гдѣ є **најзгоднија и најпотребније**, страже умложе, како бы се тако онакѣй прелазакъ предупредіо (...) (Правила (30) 1841/45: 130);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Тако ће исто и погранична Началничества пасоше издавати онѣмъ лицама, коя потребу имаю на другоѣ комъ краю за границу одпутовати, а не тамо гдѣ се она налазе (Уредба (36) 1841/45: 146).

Предикат у месној клаузи може бити и у футуру другим. У првом примеру реченица се налази у препозицији и јавља се корелатив *онда*, који служи као спецификатор месног значења, али и као структурни елемент главне реченице. Месна клауза се ставља у препозицију да би се истакао услов у примарној хипотези. Уместо очекиваног *ако*, користи се *гди*, јер се кодификује ситуација која је очекивана и која се већ догађа. Такође, ради се о значењу конкретног места:

Гди пакъ већи панађури буду, онди може на предложение Коммиссара, Окружно Началничество неко число Гарнизонне войске одѣ Коммандира нѣногъ поискати (...) (Уредба X 1839/40: 90).

Уз супстантив везнички прилог *гди* има улогу релативизатора. Ради се о релативној реченици са месном семантиком, којом се обично кодира информација битна са становишта правне норме. По правилу, овакве реченице су рестриктивне, јер референцијалност није одлика правног стила. У датом примеру, уз именицу *место* налази се анафорски употребљена демонстративна заменица. Релативна месна реченица може се изоставити. Међутим, то би имало последице на семантичком плану, односно неће бити јасно о ком се месту заправо ради (*да настоји, да у они мести, роба и остали дућански еспапи одвојени буду*). Елидирањем месне реченице законски пропис могао би се односити на било које место, тако да се ради о рестриктивној релативној реченици. Супстантив је детерминисан демонстративном заменицом, која катафорички упућује на претходни контекст:

б) Да настои, да оны мѣсты, **гди се поредъ живе стоке и све остало продавати сме**, роба и остали дућански еспапи одвоєнни буду одъ продаваца овоземны производа (...) (Уредба X 1839/40: 90).

У неким примерима приметно је да реченица уведена заменичким прилогом *где* има семантички неспецификовано значење. Месно значење је толико избледело, да месна реченица означава само спацио-темпорални след догађаја. Сви примери које смо пронашли су у интерпозицији:

футур приви (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

И на такову довольну сигурность дават ђе се изъ Правителствене кассе подъ интересъ по 65 на облигацию, кою ђе истый дужникъ подписати, или крстомъ означити, и на свомъ надлежномъ Суду, да е нѣгова, признати, и интабулирати дати, **гдѣ ђе одъ Суда садъ за онда и пресуда изреѣнсе**, да у случаю, ако на уречено време платіо небы, Правителственна касса наплатити се може (Уредба XVI 1839/40: 117); Дужникъ кассе Правителствене дужанъ ђе быти интересъ припадаюћій сваки 6 месецій о свомъ трошку у кассу Правителственну доносити, **гди ђе квиту на то приимити** (Уредба XVI 1839/40: 118).

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

(...) или самъ собомъ отићи, или Латова на мѣсто помешано послати, **гдѣ кадъ точно стваръ испыта и увѣри се, да є коя кућа помѣшана**, да то одма или Началнику Среза (...) (Устројеније XXIII: 167–168).

редукована главна реченица + несвршени презент (зависна реченица):

Началничества налазеѣа се у пограничнымъ мѣстима, лицама намераваюћимъ на онимъ истымъ краєвима, **гдѣ су она**, за границу преѣти (...) (Уредба (36) 1841/45: 145);

редукована главна реченица + футур први (зависна реченица):

(...) и осимъ Трстеника и Студенице на союзнымъ Линіямъ између 2-е и 3-еглавне Линіе; где ђе само Мензилане постояти (Устројеније (69) 1843/45: 228–229).

У наведеним примерима у месној реченици управни предикат је у футуру првом. У другом случају ради се о месно-релативној реченици, која је од антецедента одвојена глаголом, који се налази на крају главне реченице (*дужникъ кассе правителствене дужанъ ђе быти интересъ припадаюћій сваки 6 месецій о свомъ трошку у кассу правителственну доносити, гди ђе квиту на то приимити*). У примеру *началничества налазеѣа се у пограничнымъ мѣстима, лицама намераваюћимъ на онимъ истымъ краєвима, гдѣ су она*, за границу преѣти месна реченица је редукована и садржи демонстративну заменицу (*где су она – где су та места*). У питању је ланчано анафорско упућивање, прво на синтагму *на оним истим крајевима*, која даље, преко демонстративне заменице и референцијалне синонимије, анафорски упућује на синтагму *погранична места*.

У примеру *у случаю пакъ томъ кадъ кои крадомъ изъ оне у ову страну преѣе, или збогъ шверцованя, или постъщенія родбине и приятеля своій, и тымъ єдну выше кућа помѣша и о томъ састанка надзиратель дозна, дужанъ є одма, или самъ собомъ отићи, или латова на мѣсто помешано послати, гдѣ кадъ точно стваръ испыта и увѣри се, да є коя кућа помѣшана, да то одма или Началнику Среза, ако є ту, или селскомъ кмету объяви, и помоћи изиште, да се одма помѣшане куће стражама затворе, и донде затворене држе и каде, докле по пропису санитета періодъ карантина ондѣ на, мѣсту не издрже* срећемо вишеструкосложени реченични комплекс из предстандардног

периода. Запажа се контактни положај два зависносложена везника (*где кад*) (Ковачевић 1998: 263–264). Двоструки реченични комплекс уведнен везником *кад* је уметнут. Везник *где* семантички је неспецификован и само изражава спацио-темпорални следа правних акција (*када се изврши први део закона, следи извршење другог*).

У једном примеру месна реченица је у интерпозицији и ослања на корелатив (*и то*):

Сва дѣла своя оправлят ђе Примириетелный Судъ само изводно и устменно, немораюћи никаковы Акта или Протокола на тай конаць заводити; но слободно ђе быти *и то, гди бы у Примириетелномъ Суду или у селу нашао се писмень човекъ*, знаня ради чинити (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 240).

Појава корелатива условљена је разубљеним вишеструкосложеним реченичним комплексом. Спој *и то* има интензификаторску и катафорску улогу. Цела реченица кодира изузетак од правила (дозвољено је, под одређеним условима, радити оно што не допушта примарна хипотеза). Анакатафорски употребљен корелатив *то* у надређеној реченици заступа улогу зависне реченице. Демонстративна заменица анафорски упућује на реченицу у првом чланку периода. Међутим, не упућује директно на њу, већ на њену импликацију (*не мора се чланак водити, али може*). Корелатив *то* катафорски упућује на реченицу која следи, јер се изузетак (вођење протокола), дозвољава само ако постоје писмени људи у селу. Месна реченица може се изоставити (*но слободно ђе бити и то знања ради чинити*). У том случају, изостаје важна информација са гледишта правне норме (*дозвољено је када у суду постоји писмени човек*). Овако компликовано кодирање, уметање и упућивање на имплицирани, а не на експлицитни садржај, чине правну норму тешко читљивом и готово неразумљивом.

У предстандардном периоду пронађен је један пример апстрактне месне клаузе, при чему се месна клауза ослања на редуплицирани универзални квантификатор. Редуплициран израз *свагда и свагда* има емфатичку улогу. Може се тумачити и у универзалном значењу *увек и заувек*, а може се тумачити и као парцијалноконцесивни израз (*где год / увек кад старији началник или старешина присуствује, ту се дешава X*). Реченица има структуру једноставне правне норме у форми: примерна хипотеза + дужност. Прва клауза је као фокус издвојена у препозицију. У надређеној реченици јавља се корелатив *ту*, који има улогу фокуса, улогу у структури реченице и улогу експонента значења зависне реченице у надређеној. Када би се изоставио корелатив, реченица би морала да се преформулише: *где старији началник или старешина присуствује и уређује, млађи старешина власт губи*. Ради се о апстрактном значењу места, а прилог *гди* приближава се општезависном семантички неодређеном субординатору:

За то *свагда и свагда, гди старіи Началникъ или Старѣшина, подькоимъ именовъ у военной служби разумѣва се свакіи одъ Ефрайтора до Полководца, присутствує и уређує, ту се свію млађи Старѣшина властъ губи* (Закон XXI 1839/40: 135).

Код реченица уведених везником *где/гди* обична је употреба корелатива који у главној клаузи имају улогу фокуса реченичног члана, улогу редупликације значења зависне клаузе у главној, улогу семантичког верификатора значења и улогу у структури реченице, што је нарочито изражено у препозицији:

(А) препозиција:

(а1) корелатив *а он*, који анафорски упућује на елемент главне реченице или на први чланак периода:

потенцијал (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Државный Совѣтъ мотри и чува, да се ни найманѣму ни najveћему Србину не чини каква нибудъ неправда; **а гди бы опазіо да се чини, а онъ** ђе поитати, и у договору съ Княземъ уклонити исту неправду (Устав 1835: 6).

(а2) корелатив *онда/онди*:

футур први (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Гди пакъ већи панађури буду, *онди* може на предложение Коммиссара, Окружно Началничество неко число Гарнизонне войске одъ Командира нѣногъ поискати (...) (Уредба X 1839/40: 90).

негирани несвршени презент (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

(...) **а гдѣ ове нейма**, *онде* да се разређиванѣ у честама дозволи (Уредба XII 1839/40: 101);

негирани несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Гдѣ аптека има, *онде* исте подлеже визиѣ Физікуса, осимъ Бѣограда, гдѣ ће се осимъ Окружногъ Физікуса, јоштъ нѣколико Лица за ту визиѣ Попечительствомъ Внутренњи Дѣла, одредити (Настављенија XIV1839/40: 110);

модални глагол (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Гдѣ оностранци преко воде прелазити мораю, да у карантинѣ дођу, *онде* се мора нѣинѣ чамацъ или лађа имѣ, кадъ подѣ овостранску обалу легне, на одређеномъ пристаништу везати и по томѣ стражомѣ чувати (...) (Уредба (29) 1841/45: 67);

(а3) корелатив *то*:

потенцијал (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

Гдѣ бы нужда была листнике сѣћи, *то* да се допусти (Уредба XII 1839/40: 103);

(а4) без корелатива:

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Кодъ одрастны, **гди є кожа врло сува, тврда, дакле безчувствевна**, добро є каламљѣна место најпре сѣ млакомѣ водомѣ опрати и натрти дати (Правила VII 1839/40: 76);

(Б) постпозиција (без корелатива):

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Дванаестогъ дана начинѣ меурѣ изъ средине ће се сушити, у средини модрити, **гдѣ се танка кора увати** (Правила VII 1839/40: 74);

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Дужь цѣле граничне линіе одъ утока Дрине до утока Тимока, валя да се направе карауле, за главне и мале страже; одъ Тимока и Дрине ређе, а одъ суве границе честѣе, особито, **гдѣ су мѣста за пролазакъ лака** (Устројеније V 1839/40: 63);

футур први (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

Дужникъ кассе Правителствене дужанѣ ће бити интересѣ припадајућий сваки 6 месецій о свомѣ трошку у кассу Правителственну доносити, **гди ће квиту на то приимити** (Уредба XVI 1839/40: 118).

Везник *где* јавља се и са партикулом *год* и тако се формира парцијалноконцесивни сложени везник *где год* (Ђуркин 2018б: 41; 337–341). Партикула *год* уноси значење „неограниченог избора места или правца о којем је реч” (Пипер и др. 2018: 367). Њом се остварује хабиѣуално значење (Ђуркин 2018б: 337; Пипер и др. 2018б: 367). Овај везник може бити разбијен употребом глаголске или заменичке енклитике (Ђуркин 2018б: 340), што је чест случај у XIX веку:

И гдѣ є годъ могуће, да буду на текућој води (Устројеније XXIII: 165); Да бы се та погранична линія и мањимъ числомъ людій и поузданіе могла надгледати и чувати, валя се за ню, **гдѣ се годъ може**, ползовати и врлетима, непрооднымъ планинама, теснацыма, рѣкама, потоцыма, барама и блатама (Правила (30) 1841/45: 121–122); По томе є нужно, да карауле свагда и, **гдѣ є годъ могуће**, стоє на чистини, на правцу или на узвышенимъ мѣстима (Правила (30) 1841/45: 122).

У наведеним примерима месно значење је само условно, пошто је везник *где* у предстандардном периоду изразито семантички неспецификован, па показује интерференцију са условним и временским значењем. Управна реченица је у форми *да* + *императив*, што је типична форма заповести у предстандардном периоду. Јавља се фразеологизирани израз *где је год (то) могуће*. Месна реченица може се заменити условном реченицом са везником *ако* или временском реченицом са везником *кад* (*ако је то могуће / кад је то могуће*). Међутим, дошло би до промене у значењу, пошто се кодира одредба која се односи на конкретан простор. Овај сложени везник парцијалноконцесивне семантике јавља се и у стандардном периоду:

Где год овај Устав предвиђа да се што законом уреди, закони се о томе морају донети у првој четворогодишњој периоди Народног Представништва (Устав 1901: 35).

У наведеном примеру ради се о апстрактном значењу места. Управну клаузу карактерише јака модалност (Јанићијевић 2015: 131–139), лексикализована глаголом *морати*, који указује на то да се уставне одредбе морају безусловно поштовати. Могућа је замена прилошким изразом *у случају*, праћеним релативном реченицом, а могућа је и замена временским парцијалноконцесивним везником *кад год* (*у сваком случају који овај устав предвиђа да се што законом уреди / кад год овај устав предвиђа да се што законом уреди*).

Да закључимо. Месно значење у корпусу обично се изражава клаузама уведеним семантички неспецификованим контекстуално условљеним једнолексемским везником *где*, који се јавља у два фонетска лика (*где* и дијалекатско *гди*). Везник *гди* уводи клаузу у све три позиције, али доминирају постпозиција и интерпозиција. Јавља се без корелатива и са корелативима *а он*, *онде/онди* и *то*. Корелативи имају улогу у структурирању реченичног комплекса (двоклаузалног или вишеклаузалног), имају интензификаторску улогу и заступају зависну реченицу у оквиру главне реченице. Пошто се ради о административно-правном стилу, примера са чисто месним значењем има мало. Чешће се ради о месно-условној, месно-временској и месно-циљној интерференцији. Среће се и сложени парцијалноконцесивни везник *где год*, који има хабитуално значење.

8.2.2. Месне реченице уведене везником *куда*

Значење правца изражено је заменичким прилогом у везничкој улози *куда*. За ове реченице Слободан Павловић каже да су настале „преосмишљавањем јукстапонираног питања које се везује за реченички обликовану рекцију на очекивани одговор” (2009: 150). У старосрпској половноправној писмености скоро сваки пример прати кореферент (корелатив) (Павловић 2009а: 150). Овај везник динамичног значења бележи литература (Брабец и др. 1962: 225; Кликовац 2011: 48–49; Лалевић 1962: 225; Новаковић 1894: 345; Мразовић, Вукадиновић 2009: 597; Пипер и др. 2018: 367).

Овај тип реченица у грађи је релативно чест. Сви примери су без корелатива. Месна реченица налази се постпозицији или у интерпозицији. У зависној реченици налази се несвршени, а ретко свршени презент, модални глагол или фразеологизирани израз *како му драго*. У главној реченици налази се несвршени презент, футур први, императивна конструкција, модални глагол и, ретко, свршени перфекат. Овај тип клауза је лексичко-семантички и функционално ограничен, јер се реферише на слање поште, писама и других докумената:

(А) постпозиција (без корелатива):

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Тако исто, као што є Правленіє централно Княжества дужно имати управленіє и стараніє о великима друмовима, **куда пролазе поште** (...) (Устав 1838: 8); И тако за коє мнѣніє буде вышество гласова, оно остає као заключеніє, коє се у протоколль Совѣтованія ставля, потомъ израђує, у пуно засѣданіє ради прочитанія и контроле доноси, нужднъмь подписима снабдѣва, **и куда надлежи отправля** (Устројеније I 1839/40: 25);

(Б) интерпозиција:

футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Онай, коме є Експедиція повѣрена, старатѣ се, да сва дѣла за времена, **куда надлеже**, отправляюсе незадржано (Устројеније II 1839/40: 27); Учредникъ Новина Србски дужанъ ће быти брижљиво старати се о томе, да одма у прве дане сваке седмице са изборомъ и преводомъ оны членова, кои ће се у Новине ставити, готовъ буде, како ће се у Суботу, или, ако бы у овај данъ праздникъ каковый догодіо се, на еданъ данъ пре, то естъ у Петакъ Новине печатати, тай истый данъ изъ печатнѣ изићи, **и кудь коє надлеже**, разаслати се моћи (Пропис (26) 1841/45: 44);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Татаръ-Ага е дужанъ свако писмо, данно му изъ Канцелларіе ове или Совѣта и остала три Попечителства, одправляти по надпису безъ отлаганя, и предавати свако одъ Татара доношено писмо, **куда надлежи**, по надпису (Устројеније II 1839/40: 27); Они латовскогъ реда, кои на парлаторіи стое, па улазакъ у карантинъ чуваю, отвараю и затвараю, по томе и люде уводе и изводе; кои къ томъ долазећа писма ту отвараю, каде и тако ій далѣ, **кудъ треба**, упућую (...) (Уредба (29) 1841/45: 62); Ту треба одъ карантиниста и писма, ако каква има, одузети и текъ пошто се, распечативши ій, окаде, или му ій опетъ предати, или, ако жели, **кудъ гласе**, упутити (Уредба (29) 1841/45: 70).

императивна конструкција (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

(...) као и преступленія спадаюћа у кругъ полицайне Власти, относити се Срезскомъ Началнику, и преступнике шияти му, да овај по предписаномъ му наставленію съ нѣима далѣ, **куда надлежи**, поступи (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 238);

свршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

(...) носе ли каква подъ печатомъ писма, и желе ли, да се она, пошто се очисте, далѣ, **куда гласе**, оправе? — б) еда л' имъ е ко одъ дружине у путу боловао или умрео? (Уредба (29) 1841/45: 64);

свршени презент (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Како се дакле путници у такво здраво и са свимъ безопасно време у испытателный протоколъ како валя упишу и нѣине ствари развиде и попишу, могу они, ако желе, одма, или пошто имъ сенапоменуте ствари очисте, преко границе у ову страну, **кудъ су наумили**, ићи (Уредба (29) 1841/45: 65);

модални глагол (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

(...) а писма, свако избушивши, као и преѣшња доволно окадити, непропустивши по томе опетъ ій у пакете, као што су донешена была, завити и одма, **кудъ валя**, оправити (Уредба (29) 1841/45: 98–99);

модални глагол (главна реченица) + несвршени глагол (зависна реченица):

Чиновницы, кои бы заграничне пасоше потребовали, дужни су, да таковый получе, Началничеству или Управителству писменно дозволенѣ одъ предпоставлѣне имъ Власти показати, да они могу у онај край, **кудъ су намѣрни**, за границу, па и на колико време отићи и тамо се бавити (Уредба (36) 1841/45: 143–144).

несвршени перфекат (главна реченица) + фразеологизирани израз (зависна реченица):

(...) и тако далѣ, шияло се писмо **куда му драго** у внутренности. (Уредба (70) 1843/45: 248).

Неке реченице лексикализују административне радње, чиме се кодира информација важна с нормативноправног гледишта. У примерима са фразеологизованом конструкцијом *куда надлежи* субјекат је елидиран, пошто се подразумева из надређене реченице (*дела, мненије, писмо*). Конструкција *куда надлежи* функционише као уметути израз, близак уметним клаузама. Од управног глагола може бити одвојен и другим реченичним члановима, на пример објектима (*свако од Татара донеео писмо*). Овај израз може бити и у препозицији и у постпозицији у односу на управни глагол. У препозицији се користи када се глагол поставља на крај реченице, што је одлика синтаксе језика XIX века. У функцији предиката могу бити и модални изрази (*мора, ваља*), који служи да укажу на додатан опрез приликом слања писма. Изрази као *куда гласе, куда надлеже, куда треба, куда ваља* илуструју редувантност и експлицитност правног стила. Зависне клаузе *куд су наумили / куд су намерили* наглашавају да се правним субјектима даје слобода кретања. У једном примеру користи се кореферентна прилошка одредба са катафорски употребљеном демонстративном заменицом, па је реч о месно-релативној реченици (*да могу у овај крај, куд су намерени*). У употреби фразеологизираниог изрази *куд му драго* примећује се утицај народног језика.

Месне реченице заменички прилогом *куда* и несвршеним глаголом *принадлежити*, показују интерференцију са објаснидбеним значењем (Ковачевић 1998: 58–79). Ова реченица налази се у постпозицији или интерпозицији. Са аспекта нормативноправног кода, њима се истиче један од хипонима хиперонима у главној реченици (*предрачун који је законским путем одобрен* хипероним – *ови рачуни* хипоним; *обделавање шума и руда* као хипероним – *предлагање, извршење и надзирање свега што шумарству и рудокопажима по својој општинности* *принадлежи* као хипоним, *учење определене науке* као хипероним – *вјероученије* као хипоним). Друга реченица користи

се да би се постигло прецизно изражавање у правном стилу, тј. потребе да се прецизно дефинише шта се подразумева под одређеним правним термином. Исти глагол (*принадлежити*) користи се и у надређеној и у подређеној реченици:

(А) постпозиција (без корелатива):

футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

У струку главне обштенародне Касе или Казначейства принадлежат'ће: Издатке уредно чинити по учинџному предрачуну законнымъ путемъ и начиномъ одобреннымъ, **куда принадлежи исплаћиванџ и оны рачуна (...)** (Устројеније IV 1839/40: 46);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

У Оддѣленіе промышлѣности принадлежи: д) Старати се о обдѣлаваню шума' и руда; **куда принадлежи предлаганџ, извршиванџ и надзыранџ свега онога, што къ шумарству и рудоконьяма по свой обширности своіой принадлежи (...)** (Устројеније IV 1839/40: 47–48);

(Б) Интерпозиција:

пасивни презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Све за ученѣ опредѣлене науке, **куда и вѣроученіе принадлежи**, ако о овомъ не бы се гди по потреби друго расположеніе учинило, прописно предавати (Устројеније (82) 1844/45: 323).

У наведеним примерима ради се о фразеологизираним изразу карактеристичном за административни стил предвуковског периода, којим се кодира информација битна са становишта нормативноправног кода. Ова реченица је блиска односној реченици, јер се налази у присупстантивној позицији. Блиска је и објаснидбеним клаузама пошто прецизира значење главне реченица, односно наводи *шта спада у струку славне оптенародне касе и шта све спада у задатак чувања шума и руда*. У следећем примеру налазимо фразеологизирани израз, у коме се субјекат налази иза глагола, што одступа од типичног устројства реченице у предстандардном периоду:

У струку главне обштенародне Касе или Казначейства принадлежат'ће: Издатке уредно чинити по учинџному предрачуну законнымъ путемъ и начиномъ одобреннымъ, **куда принадлежи исплаћиванџ и оны рачуна (...)** (Устројеније IV 1839/40: 46).

Ради се о метафори ЗАКОНСКИ ТЕКСТ ЈЕ ПРОСТОР (Јанићијевић 2015: 77–80, 85–87).

На граници месног значења и значења правца налази се следећи пример:

Но да бы се сва граница и лакше и болѣ могла чувати, нужно є, да се линіомъ, особито **куда довольны природны средства нѣма (...)** Правила (30) 1841/45: 122).

Заменички прилог *куда* користи се уместо прилога *где*, зато што инхерентна лексичка семантика лексеме *линија* означава простирање (чак и динамично кретање) дуж одређене путање, иако се, заправо, ради о статичном значењу (средстава има или нема, тј. она постоје или не постоје).

У једном примеру заменички прилог *куда* има значење парцијалноконцесивног везника *било куда / ма куда*. Парцијалоконцесивно значење учитава се из контекста. Реченица је у постпозицији:

Осимъ овога ослобођена є одъ наплаћиваня таксе корреспонденція и оны поедини лица, коя бы по дѣлу званичномъ, **куда изаслана была** [ма куда / било куда изаслана била] (...) (Устројеније (69) 1843/45: 242).

Месна реченица са значењем директивности ретко се користи ван фразеологизираних израза. У првој реченици налази се футур други, са глаголом *бити* на крају реченице. У другој реченици налази се безлични пасивни предикат, а реченица се наслања на катафорски употребљен заменички прилог *тамо* у контактном положају са месном реченицом:

Заклетву свою свакій свето да храни, за своимъ барякомъ да иде, дужности войничке кодъ куће, у гарнизону, на путу, на кордону, и у остальымъ службама, **куда га заповѣсть старіега упутила буде (...)** (Извод закона XXII 1839/40: 157); Войницы, коима бы роблѣ, отете артиллерійске ствари, оружје, амуниція, баряцы, коньи, магазини, военна касса, канцелларія, и тима подобна, да пропрате, предана была, у то дирнути да се не усуде, но *тамо, куда имѣ є заповеђено*, невредимо да предаду (...) (Извод закона XXII 1839/40: 159–160).

Да закључимо. Везник *куд* користи се у перлативном значењу. У чисто месном значењу не користи се често. Обичнији је у фразеологизираним јединицама, ограничен на мали број лексичких комбинација. Налази се у постпозицији и интерпозицији, а реченице су често редуковане. Ове реченице, када се срећу у лексички ограниченој форми, блиске су објаснидбеним реченицама са значењем појашњења, а њима се кодирају хипонимско–хиперонимски односи. У оквиру овог значења јавља се и месно-циљна интерференција.

8.2.3. Месне реченице уведене заменичким прилозима *откуда/отуда*

Месно адлативно значење изражава се заменичким прилогом у везничкој служби *откуда/отуда* (Брабец и др. 1966: 204; Лалевић 1962: 225; Лукић 1920: 40; Пипер и др. 2018: 370–371; Стевановић 1969: 788–789). Овај везник јавља се у око шесто посто примера. Запажа се месно-узрочна и месно-циљна интерференција. Сви пронађени примери су у постпозицији:

несвршени перфекат (главна реченица) + потенцијал (зависна реченица):

И знаоући да то безъ довольны средства быти неможе, судили смо за благо Отечества, неке приходе Общинама уступити, **одкуда бы своѣ общинске потребе подмиривати, и общеполезна потребна заведенія подизати могле** (Уредба XVII 1839/40: 119);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

(...) или ий другима на обработаніе даю, **па одтуда плодъ уживаю** (Предписаније (4) 1840/45: 3–4);

футур први (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

За цѣло време службе даватѣ се войницима до Оберофицѣрскогъ чина по една ока леба на 1 данъ, и по 3 цванцька месечно у име ране, **одкуда ће месо, со и проче себи за рану набавляти** и то ће имъ быти слободно онде куповати, где за себе евтиніе нају (Устројеније (1) 1845/47: 10).

У првом примеру реченица се налази у постпозицији, а управни предикат је у потенцијалу глагола *моћи*. Употреба потенцијала, постпозиција, логичко-семантички однос надређене и подређене предикације, као и чињеница да месна клауза носи информацију о мотивацији за доношење закона, чине први пример репрезентом месно-циљне интерференције. Прва реченица преузета је из жанра уредбе, који одликују циљне реченице. На крају реченице налази се глагол. Могућа је супституција циљном реченицом (*судили смо за благо отечества, неке приходе общинама уступити, да би своје общинске потребе (...)*). Ова реченица могла би се тумачити и као месно-релативна, са дистактним антецедентом због постављања глагола у финални положај (*неке приходе уступити общинама, откуда би (...)*). У другој реченици месно-циљна интерференција контекстуално је условљена појавом реченице у постпозицији и логичко-семантичким односом реченица. Могућа је замена циљном реченицом са потенцијалом (*дају земљу другима да би одатле плодове уживали*). У последњем примеру у месној реченици налази се футур први. Постпозиција указује на могућност замене циљном реченицом, мада постоје разлике у значењу. Прилог *откуда* означава порекло средстава која ће се набављати, па је тежиште на извору, а не на постављеном циљу (*даватѣ им се три цванцька месечно, да би набавили месо, со и проче*).

Месно адлативно значење у корпусу показује и месно-узрочну интерференцију (Ковачевић 2012а: 173–175). Указује на идеолошко кодирање, односно на разлоге доношења закона. Месна реченица је у интерпозицији. У зависној реченици јавља се слаб модални глагол *моћи* (Јанићијевић 2015: 131–139):

И они войници, кои бы у веѣмъ числу на подозрительнымъ мѣстима састанке чинили, и ту противу Правительства и законногъ порядка неприличне речи просипали, **одъ куда се незадовольство: и самый бунтъ породити може**, да се као бунтовници сматраю и строго казнѣни да буду (Закон XXI 1839/40: 147–148).

Ова реченица илуструје одлично идеолошко кодирање, јер се законодавац трудио да предвиди све ситуације које би могле изазвати незадовољство код поданика.

Јављају се и примери са чистим месним адлативним значењем:

(А) постпозиција:

футур први (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

(...) достављаће то са dostatочнимъ своимъ извѣстіемъ Попечителству Внутренњи Дѣла, **одкуда ће по томъ дозволенѣ очекивати**, по коме ће Началничество просителю одпустъ (...) (Уредба (80) 1844/45: 302–303); Началничество ће рачуне свое по доякошњоме обычаю свакогъ полгодія саставляти и сходно §. 18. Устроєнія Главне Контроле Попечителству Финансіе заєдно са оригиналнымъ Дневникомъ и свима къ томе принадлежећимъ Документима пошиляти, **одкуда ће се исти рачуни по учинѣномъ надлежномъ употребленію Главной Контроли на прегледъ шиляти** (Пропис (25) 1845/47: 72);

(Б) интерпозиција:

футур први (главна реченица) + пасивни перфекат (главна реченица):

Што се тиче аманета, у иностране землѣ упућены, **или откуда овамо посланы**, съ њима ће се као и досадъ, т. е. Средствомъ комиссіонера поступати (...) (Уредба (70) 1843/45: 252–253).

У последњем примеру ради се о месно-релативној реченици, јер су антецедент и анафорски употребљен заменички прилог у контактном положају. Заменички прилог има функцију и у зависној реченици (*Откуда ће по томе дозвољеније очекивати – Од Попечителства Внутрњи Дела ће по том дозвољеније очекивати*). У зависној реченици глагол се налази на крају. У последњем примеру зависна реченица је у раставном односу према претходној реченици. Има улогу наглашавања неодређености значења (*било куда, из било које земље*).

8.3. Закључна разматрања о статусу месних реченица

Месна детерминација није типична за административно-правни стил, те месне реченице чине мање од два посто примера у централном корпусу. Пронађене су месне клаузе уведене једнолексемским везницима *где, куда* и *откуда*. Највише има примера уведених везником *где*, који је изразито семантички неспецификован и контекстуално условљен. Најзаступљенији је у оквиру месно-условне интерференције. Условно тумачење условљено је препозицијом, употребом потенцијала или презента и заменљивошћу условним везницима *ако / у случају да*. Ове реченице служе да кодирају дубинску правну хипотезу у форми *ако – онда*. Субординатор *где* користи се уместо везника *ако*, јер се прописи односе на конкретно место и имплицира се да ће кодирана ситуација остварити. Много је мање примера са чисто месним значењем, а то се објашњава тиме што је административно-правни стил изразито неререференцијалан. Јавља се и сложени парцијалноконцесивни везник *где год* са хабитуалним значењем. Везник *куда* најчешће се употребљава у фразеологизираним и лексички ограниченим изразима. Ради се о изражавању хипонимско-хиперонимских односа. Ови примери блиски су објаснидбеним реченицама са значењем појашњења. Најмање има конструкција са значењем адлативности уведених везницима *откуда/отуда*. Ови примери имају чисто месно значење, али се јављају и у месно-узрочној и месно-циљној интерференцији.

9. НАЧИНСКО-ПОРЕДБЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ

9.1. Теоријско-методолошке напомене

Начинске и поредбене реченице третирају се или као одвојене категорије или се посматрају изједна (Ковачевић 2003: 99; Миновић 1987: 141–142; Николић 2011: 114; Николић 2017: 45–50)¹⁵⁷. Милош Ковачевић разликује три подтипа начинских и поредбених реченица: (а) чисто начинске реченице; (б) чисто поредбене реченице, у које се убрајају реченице које означавају поређење према неједнакости; (в) поредбено-начинске реченице, у које се убрајају све поредбено-начинске реченице које означавају поређење по једнакости (2003: 99; Николић 2017: 81–82). Као посебан тип зависних реченица издвајају се пропорционалне реченице, у којима „измјена степена особине изражене зависном клаузом подразумева исти степен измјене особине изражене основном клаузом” (Ковачевић 2003: 102). У пропорционалним реченицама везничка средства су корелативна (Ковачевић 2003: 103).

У средњем веку систем начинско-поредбених реченица био је организован на основу дихотомије квалификативност : квантификативност, с везницима *како/тако* с једне и *колико/јколико* с друге стране. Јављају се два значења начинско-поредбених реченица: (а) „сравњивање дате акције или стања с реализацијом истоврсне акције или стања у другачијим околности (на другом простору, и/или у другом времену, и/или у вези са другим протагонистима и сл.)”; (б) „довођење дате радње у релацију с њеним проскрибованим или замишљеним моделом” (Павловић 2009а: 209).

Начинско-поредбене (поредбено-начинске) реченице у току XIX и почетком XX века углавном се третирају у оквиру поредбених реченица. У присподобне (поредбене) везнике Адолфо Вебер Ткалчевић убраја реченице уведене везницима *кано* (*као, како, попут, него, кано што, него што, кано да*) (1862: 131). Уз поредбене везнике јављају се и корелативи *тако, овако, онако* (Вебер 1862: 132). Будмани издваја само компаративне везнике (*congiunzioni comparative*), у које убраја и градационе везнике *како, као, као што, како да, него, но, некмоли* (1867: 144). Стојан Новаковић поредбене реченице зове *споредним реченицама поређења* и каже да се уводе везницима *како, тако, као што, како да, него (некмоли), камоли* (1870: 71). Томислав Маретић у начинске или поредбене везнике убраја *гдје, како, као, као и, као што, камо, куда, него, него и, него ли, него што, некмо ли, но што, већ* (1899: 502–503). Исправке у Маретићево тумачење унела је Милка Николић, која из овог прегледа избацује везник *где*, поредбену речцу *како* (*као*), градационе везнике *некмоли* и *камоли* и супротни везник *већ* (2017: 52–54). Александар Белић у „начинске или успоредне” везнике убраја *гдје, како, како год, као и, као што, камо, него, него и, неголи, него што, некмоли, но, што, већ* (2000: 182).

Јанко Лукић издваја четири типа поредбених реченица: (а) поређење по једнакости, које се изражава корелативним заменицама и прилозима; (б) поређење по неједнакости, при чему се конструкција састоји од компаратива придева и прилога, и других поредбених речи; (в) погодбене поредбене реченице, које се уводе везницима *као да, к'о да, кан'да*; (г) реченице са потврдним или супротним значењем у односу на главну реченицу (у савременој терминологији независне градационе реченице) (1920: 43–45).

Поредбене и начинске реченице у новинарском стилу XIX века углавном се уводе везником *као што*, а често се јавља и варијанта *као год што*. Поредбене реченице могу се употребити без корелатива, али и са корелативима *тако, онако*. Поредбене реченице

¹⁵⁷ Детаљан преглед литературе о начинским и поредбеним конструкцијама в. Николић (2017: 45–50, 51–95), Спасић (2019).

за једнакост користе се и са везницима *како, колико*, а тад су обично са корелативима *тако и толико*. Поредбене реченице за неједнакост најчешће се употребљавају са корелативима *нег, него што, него ли што*. Увек се налазе иза главних реченица у којима се јавља компаратив или компаративни израз (Милановић 1998б: 127).

9.2. Статус начинских, поредбених и поредбено-начинских реченица

Начинске, поредбене и начинско-поредбене (поредбено-начинске) реченице обухватају око седам посто примера у централном корпусу. Изражавање начина у правном стилу специфично је по томе што се начин не изражава директном квалификацијом, већ упућивањем на неодређене законске прописе. Ова неодређеност је потребна да би се пропис применио на што већи број ситуација. Начинско значење углавном се реализује у интерференцији са другим семантичким типовима (пре свега, са значењем консекутивности и са циљним значењем). Чест је спој катафорско употребљеног заменичког прилога *тако* и општезависног везника *да* (17,57%). Изразито семантички неспецификован везник *како* јавља се са сличном заступљеношћу (16,97%). Најбројнији је поредбени и поредбено-начински везник *као што*, који се среће у нешто мање од половине пронађених примера (47,44%). Овај везник јавља се и у варијанти *како год што* (4,49%). У мањој мери примећен је и везник *као да* (4,70%). У истој мери је заступљен сложени поредбени диферентивни везник *него да* (4,70%). Маргинално се јављају различити типови пропорционалних реченица (1,64%), као и семантички неспецификован везник *где*, сложени начински везници експлицитног начинског значења и спој *без да* (са мање од један посто примера за сваку од категорија).

У изражавању начинског и поредбеног значења (као и поредбено-начинског значења) запажају се три слоја. Први слој чине архаичне конструкције, као што је конструкција *како да* и комбинација субординатора *како* са футуrom првим. Централни слој има свој центар и периферију. У центру се налазе примери са чисто начинским, чисто поредбеним или начинско-поредбеним значењем, док се на периферији јављају примери код којих постоји интерференција са консекутивним, циљним, каузативним или допунским значењем. Најновији слој чине сложени везници у процесу формирања, који се маргинално срећу на крају епохе (на пример, спој *на начин како*).

9.2.1. Спој начинског прилога *тако* и општезависног везника *да*

Спој начинског заменичког прилога *тако* и општезависног везника *да* може се остварити у контактної и у дистактној позицији, али овај спој не прелази у зависни везник, па је „замјенички прилог *тако* структурни елемент зависне клаузе” (Ђуркин 2018б: 114). Клауза уведена општезависним субординатором *да* скоро увек се налази у постпозицији, а мање је обична у интерпозицији. Да се не ради о формираном везнику, показује и то што се, нарочито у предстандардном периоду, спој одваја тачком и запетом, или, ређе, знаком две тачке:

(А) постпозиција:

(а1) афирмативни предикат:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Князь Србскій наслѣдствен є съ оца на најстарієга сына доклегодъ трає праве и најближе мужке княжеске врсте, **тако, да увѣкъ најстаріи сынъ покойнога последиѣга Княза, и најстарієга нѣговога сына слѣдую** (Устав 1835: 5); Но ако би садњи Къаз Милан без мушког потомства преминуо, онда прелази наследство престола србског на мушке потомке Къаза Милоша од кѣри његових, **тако, да, народ србски од свих потомака бира себи за наследног Къаза онога, кога нађе да је најдостојнији** (Устав 1869: 6); Касапинъ є дужанъ свакиј данъ, и радный и празничный, мяса у касапници имати, и продавати га у одређено време дана **тако, да му є свагда отворена касапница, зими на два саата, а лѣти на саатъ**

предъ свануће, и петъ саати отворена да стои, а предъ вече изими и лети, одъ 9 до 12 да му буде касапница отворена (по Турскомъ саату) (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 222); Истина, да се у §. 57. Грађанскогъ Законика, гди є рѣчь о задрузи, као єдномъ моралномъ тѣлу, опредѣлює, **тако, да се задруга состои изъ выше пунолѣтны или оженѣны глава (...)** (Толковање [Указ] (5) 1845/47: 37); Кадъ се кромѣ оца јоштъ чєтыри сына у єдној кући неподелѣна налазе, кои бы данакъ плаћати морали, онда се кромѣ оца јоштъ єдна глава одъ плаћаня данка ослобођава **тако, да се у той фамилии само три главе у рубрику данакъ плаћаюћи глава уписую, а друге се две у рубрику бележе оны глава, коє данакъ не плаћаю**(Правила (66) 1843/45: 223);

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент / несвршени пасивни футур други (зависна реченица):

Я налажемъ, да овај Царскій Хатишерифъ буде обнародованъ, да народъ о нѣму свѣдѣніє получи, да свакій, произнугъвше и выше признателностію, за сва дарованія и благодѣянія дарованна свима равно моіомъ щедротомъ Царскомъ влада се у свакомъ обстоятелству **тако, да заслужи моє одобрєніє, и да точке предстоєћегъ Устава буду извршаванє одъ слова до слова и за свагда (...)** (Устав 1838: 8);

свршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Потомъ увати горню часть голе руке съ левакомъ, затегне кожу, каламити имаюћегъ се места съ палцемъ и првымъ прстомъ до нѣга **тако, да кожа, глатко затегнута остане (...)** (Уредба XVIII 1839/40: 125);

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Парлаторія, или оно мѣсто, гдѣ народъ састанка ради долази, треба да буде якимъ преградама оддѣлена **тако, да єдна преграда одъ друге два фата одстои, и да є свуда наоколо утврѣдена, да се не може обићи (...)** (Устроєніє XXIII: 165);

несвршени глагол (главна реченица) + императивна конструкція (зависна реченица):

Бѣгунцы, состояли се ови изъ поєдины лица, или читавы фамилія, кои вознамѣре на састанку, или близу овога лежехой коіой караули, у нашу стану прећи; изъ достойногъ уваженія живота човеческогъ могу се пріймити, и после съ точнымъ описаніємъ састанка, да се одъ страже до страже у ближайій карантинъ, на издржаніє періода пропраћую **тако, да стражари дужни буду мотрити, да се съ истымъ бѣгунцыма не бы какавъ помѣшай учинію** (Устроєніє XXIII: 167);

футур први (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Попечителство Просвѣщенія предписатъ ће форму рачуноводства **тако, да се изъ овога у свако доба одма видити може станѣ кассе по свима нѣнымъ окрєстностима** (Уредба (18) 1841/45: 28); (...) єрь ако бы се доцнїє у томъ смотренію пристрастіє показало, и изложеніє као неосновано и лажно доказало, такови ће Чиновницы подлећи казни, **тако, да се и службе и чина по мѣри кривице лишити могу** (Уредба (64) 1843/45: 214); Нумера Дневника написатъ ће се са противне стране на свакій Документъ и прилогъ **тако, да се неможе одсеи или избрисати, без да се то примѣтити не бы могло, и безъ да се цѣлостъ документа тые не бы нарушила** (Пропис (25) 1845/47: 69); Све три преднаведєне кнѣге т. е. Дневникъ, Партіялникъ и Аманетникъ добіятъ ће Началничества одъ Попечительства Финансіє штампанє, пагиниранє, листовє ємственикомъ прошивенє, подписомъ и печатомъ Попечительства истогъ утврѣненє, **тако, да се ни єданъ листъ извући и место овога другій подметнути неможе** (Пропис (25) 1845/47: 71);

футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

И онај пензионистъ, кои є збогъ слабости изъ службе изступію, и пензію соразмѣрну ужива, ако бы послѣ нѣкогъ времена показало се, да є до снаге и здавля дошао, хоће по потреби, ако Правителство или само, или на захтеванѣ нѣгово за добро нађе, или на пређашню службу или на сходну силама нѣговыма опетъ доћи, **тако, да му плата са пређашньомъ службомъ скопчана остане у цѣлости** (Уредба (64) 1843/45: 212);

модални глагол у футуру првом (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Све заграничне пасоше, коє ће Окружна Началничества и Управительство вароши Бѣоградске издавати, треба ће пре него што їй поискательи прїимє, у собственный за нѣи само спремлѣнный, протоколль уводити **тако, да се у нѣму по особито изложенымъ рубрикама, назначи 1. текућа протоколла истогъ нумера; 2. данъ, месєцъ и година, кадъ се пасошъ издає; 3. нумера Попечительства Иностранны Дѣла, коя є на пасошу онде ставлѣна; 4. имє и презимє, и мѣсто обитаваня оногъ, комъ се пасошъ дас; 5. мѣсто или предѣль, кудъ иде, и рокъ, на кои є искателю пасоша дозволѣно тамо се за границомъ бавити, и 6. лично тога описаніє** (Уредба (36) 1841/45: 144–145);

модални глагол (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица): Рачуни, ови бытъ ће єданъ одъ, другогъ оддѣлєни, и мораю се по истечєнію Априлія и Октоврїя мѣсеца

приуготовити и заключити тако, да ий Управителство поштанско найдалѣ до 20 дана слѣдуюћегъ мѣсеца примити, и одма прегледанѣ нѣино предузети може (...) (Устројеније (69) 1843/45: 241–242);

модални глагол у футуру првом (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

За преступленія, на коя се буде изрекла казнь до 25. штапа, моћи ће Судови Примирителный и Окружный, на молбу осуђенога казнь штапова новчаномъ казни заменити, тако, да се место досуђеногъ числа штапова толико талира, при Примирителномъ Суду у кассу обштинску, а при Окружномъ Суду у кассу судейску, наплати (...) (Закон (7) 1845/47: 43);

пасивни свршени презент (главна реченица) + футур први несвршеног глагола (зависна реченица):

Такса за писма размѣрена є и опредѣлена по тежини, неузимаюћи у призрѣніе разстояніе мѣста, тако, да ће се одъ писма найманѣга, т. є. коє непрелази 3. драма, узимати 1. грошъ, а одъ три драма до 4 ½ узиматѣ се 1 ½, гроша, и тако далѣ, шияло се писмо куда му драго у внутрности (Уредба (70) 1843/45: 248);

императивна конструкција (главна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

(...) Да се одма одъ Митрова дна текуће године, одъ когъ времена починю и улози у овай фондъ утицати, пензія одъ истогъиздавати има, и то тако, да се и унапредакъ за свакога одъ данапрвогъ улога нѣговогъ, за прву, другу, и трећу годину, дає по 20.одъ стотине, за четврту, пету и т. д. до пуни 10. година, да се дає 22. одъ 100; за 11, 12, и т. д. до пуни 20. година по 24. одъ 100,а одъ 20. године далѣ докъ годъ трає по 26. одъ 100 (Толковање (88) (Пр.) 1843/45: 356);

(а2) Негирани предикат:

несвршени презент (главна реченица) + негирани несвршени презент (зависна реченица):

Членъ 13. наведене Уредбе преиначава се тако, да одсадъ у на предакъ сходно смыслу и обнародованого у томъ призрѣнію Княжескогъ Указа подъ В. №728. 25. Юнія 1841. манѣ одъ 300. дуката цесарски не даєсе у займъ подъ интересъ изъ Правителственне Кассе (Додатак (61) 1843/45: 205); Настоявати да се Пассоши, коє онъ издавао буде, по Высочайшымъ Хатишерифима Султанскимъ, основаннымъ на Трактатима, существующимъ између Блистателне Порте Отоманске и Покровителствующегъ Сербію Императорско-Русскогъ Двора, уважаваю свудъ изванъ границе Србске, тако, да се лицама онымъ, коя съ таковымъ путовала буду, никакова препятствія у Иностраннымъ Државама неполажу (Устројеније III 1839/40: 31);

модални глагол у футуру првом (главна реченица) + негирани свршени презент:

(...) таковима ће моћи надлежна Попечительства са одобренѣмъ Моимъ изъ плате оногъ упразнѣногъ практиканскогъ званія давати соразмѣрну награду, но тако, да награда ова нигда не превазије ону сумму, коя єбуцетомъ или другимъ каквимъ финансїєльнымъ закономъ на Практиканте єдногъ Надлежателства опредѣлена. (Уредба (29) 1845/47: 82);

императивна конструкција (главна реченица) + негирани несвршени презент / афирмативни несвршени презент (зависна реченица):

Гдѣ бы нужда была листнике сѣћи, то да се допусти, но тако, да непресецаю грмове, но да подкресаваю само (Уредба XII 1839/40: 103);

несвршени футур први (главна реченица) + негирани несвршени презент (зависна реченица):

Обштине и Обштински жители ће се ползовати и шумама, но тако, да како у смотренію сеченя за огревъ, тако и за грађу и майсторску потребу неисключю и друге, своє горе неимаюће, кои су по доякошнѣмъ обычаю то право уживали (Уредба XXVIII 1840/40: 207);

несвршени презент (главна реченица) + негирани модални глагол (зависна реченица):

Уговоръ заєдно са цѣномъ опредѣлѣномъ, кою господаръ зданія плаћао буде господару землѣ, остає снажанъ не само између оны, кои су га заключили, но прелази и на нѣове преемнике, и наслѣднике, почемъ є везанъ за землю и зданіе тако, да се ни наслѣдіємъ, ни куповиномъ и продаіомъ, ни менянѣмъ, ни закупомъ, ни наймомъ или кириомъ уничтожити и преиначити немож (Определеніе XXIX 1840/40: 211);

(Б) Интерпозиција:

свршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Лекаръ прободє съ иглицомъ зрелый меуръ наувзышеномъ нѣговомъ краю (не у среди, саму рупицу) **тако, да сама чиста течность, а не кровь потече**, и съ иглицомъ привати єдну каплю матеріє (Правила VII 1839/40: 75).

Употреба знака две тачке између заменичког прилога *тако* и општезависног везника *да* указује на то да везник није формиран и да постоји интонациона пауза

Поводомъ учинѣногъ Совѣту подѣ 6. Марта т. год. И. № 472. представленія Попечителства Иностранны Дѣла, у смотренію узиманя Обявленія трговачкій, кое є уредбомъ, іошть у 1824 год. изданомъ, установлѣно, **тако: да свакій трговаць, кои бы у внутренности Србіє желіо свинѣ или другу живу стоку куповати, на то одъ надлежне Власти обявленієузети и за таково таксу, коя по раздѣленымъ классама припада, платити мора, коіой су Уредби сви па и сами странни трговцы, подвргнути были**, Совѣтъ є изъ тамо наведены у сказаномъ представленію Попечителства Иностранны Дѣла, изложенны побуђенія, рѣшио и я самъ одобрио (...) (Предписаније (51) 1842/45: 183).

У постпозицији јављају се и примери без интерпункције:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Обштине ове по различію своєме дѣле се на 3 классе, **тако да у прву классу спада за садъ само Бѣоградъ, у другу Окружне и остале вароши, а у трећу све обштине селске** (Устројеније XI 1839/40: 94);

футур први / презент (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

Судъ ће старати се, да казнъ буде соразмѣрна кривици, **тако да манѣ злочинство манѣомъ, а веће већомъ казнию казнѣно буде** (Устројеније XXV 1840/1840: 186).

футур први (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

У случаю болести, кадъ бы се войницы у болници налазили, ова три цванцька на рану опредѣлена неће се нима издавати, но ће се при болници на рану нѣину употребити, **тако да ће се кѣ томе іошть и додатакъ одъ Правительства учинити, како да болестницы по прописима лѣкарскимъ удобно ранити се могу** (Устројеније (1) 1845/47: 15);

императивна конструкција (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

(...) да се по сватима у цркви тасъ за реченный фондъ носи, **и тако да одъ тій три цванцька 1 Проти за печать, а друга 2 Свештенику припадну** (Указ 13. (Пр.) 1839/40: 243–244);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Теченія свіоучилишта у Србіи починѣ се сваке године 1.Септемврія, а свршує се съ концемъ Юнія, **тако да мѣсець Юлій и Августъ за одморъ служе** (Устројеније (82) 1844/45: 317); (...) **и тако да осуђеномъ остає право наименованя добара, коя ће се на продаю до подмирєня дуга излагати**, когъ се права само у оногъ случаю лишава, кадъ бы нарочито добро какво заложено было (Допунителна правила (6) 1845/47: 41).

Ове реченице блиске су последичним, што је условљено сличним везничким средствима и њиховом употребом у оквиру правног текста, посебно у вези са изрицањем казни. Описује се *начин на који ће неко бити кажњен и последица кршења заповести*. Среће се и административно-правно редуковање, при чему се више санкција уведених формом *тако да* своди на једну правну одредбу:

несвршени футур први (главна реченица) + свршени немобилни презент / императивна конструкција (зависна реченица):

У манѣимъ погрешкама Оффицѣра, кое не носе са собомъ већу казнъ одъ 24 сата, оставља се власть баталіоннымъ Командирима, кои ће праведно и совѣстно и постепенно казнъ опредѣљивати, **тако, да му за најманю погрешку само одузме саблю, а нѣга у слободи остави, за већу погрешку, у другомъ степену одузме саблю и подѣ затворъ или подѣ оффицѣрскую стражу метне на 24 сата, за іошть већу погрешку утрѣемъ степену, да му преко тога іошть и стражара на врати постави** (Закон XXI 1839/40: 155); Овај союзъ између господара землѣ и господара зданія на истой землѣ лежећега дає првенство на одкупъ у случаю продає, **тако, да ако бы еданъ одъ овы своє добро другомъ коме продао, или уговоръ поради продає безъ знаня и понуде учинѣне ономе, съ ко имъ у союзу притяжанія стои, заключіо, таковый уговоръ да нема силе ни важности, но да се на тужбу єднога или другога, кои понуђенъ быо ніс, судейски уничтожи, и нѣмуза исту уговорєну цѣну уступи** (Определєније XXIX 1840/40: 211–212);

футур први (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Попечителство Просвѣщенія пред писатъ ће форму рачуноводства **тако, да се изъ овога у свако доба одма видити може станѣ касе по свима нѣнымъ окрестностима** (Уредба (18) 1841/45: 28);

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Свакога ће онога, кои бы противъ Уредбе и прописа поступио, и родну и сирову гору затирао, покрай наплате у новцу, и неизбѣжна казнь постићи, тако да таковий за едно велико дрво, было оборено, было обелѣно, поредъ губитка дрвета, кои ће припасти на ползу Обштине, у чіойстаково осѣчено, плати 3. цванцыга, за осреднѣ 2. цванцыга, за потанѣ одъ гредѣ до мертека или рогова 1. цванцыгъ, а за ситну шуму као на листнике, и тако и за учинѣне пожаре, да накнаду спрамъ штете учини; и да се покрай тога соразмѣрної казни гѣлесной одъ 10. до 30. штапа подвргне (Уредба (3) 1845/47: 30–31);

несвршени презент (главна реченица) + футур први несвршеног глагола (зависна реченица):

Пензія она остає свагда подпуна, тако, да ће су случаю смрти или удає удовице (точ. 8) заоставша по нѣой лѣца, или ако бы дѣца помрла, или иначе изъ пензіє изишла (точ. 8) прежививша нѣи майка, или ако бы едно или выше одъ дѣце умрло или иначе (точ. 8.) изъ пензіє изступило, она, коя ій преживе или устаню пензіє остану, сву безъ икаквогъ одбитка уживати (Уредба (42) 1845/47: 98).

Реченице повезане катафорски употребљеним начинским прилогом *тако* и општим субординатором *да* може садржати условни комплекс:

Четврта или пета ослобођена глава, ако главнымъ Кметомъ постане, ондаза Кметовство ослобођава се јошть една глава у кући тако, да гди су четири главе, само ће се две, а гди су петъ глава, само три у рубрику данакъ плаћаюћи глава уписивати (Правила (66) 1843/45: 222).

У неким примерима, јавља се дистактни положај катафорски употребљеног заменичког прилога *тако* и реченице уведене субординатором *да*. Зависна реченица је у постпозицији:

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Гди буде главный Кметъ и еданъ Помоћникъ изъ едногъ села, а другій Помоћникъ изъ другогъ села, онде ће се опредѣлена плата *тако* поделити, да главнымъ Кмету припадну две трећине, а Помоћнику одномъ една трећина одъ цванцыка изъ истога села припадаюћи (Уредба XXVII 1840/40: 203);

модални глагол (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Страже на кордонской линіи у свако, а особито у опасно време, *тако* треба да стоє, да една другу даню видити, у ноћи пакъ довикати може (...) (Правила (30) 1841/45: 122);

потенцијал (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Но ако бы се нашло и доказало, да удовица ніє способна, о своіой се дѣцы, кою има, *тако* бринутти, да се она по имаюћемъ могућству уредно издржаваю и воспитавая (...) (Уредба (73) 1843/45: 265);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Особито треба Управительи главни да се стараю, колико є годъ могуће, да полгодишњимъ испытима присутствую, и *тако* о успѣху младежи да се сами увѣраваю (Устројеније (82) 1844/45: 327).

Дистактни положај у предстандардном периоду остварује се због финалне позиције глагола:

Игломъ пакъ кадъ се пелцує, *тако* треба убости, да се мѣсто убода неокрвави, него само толико, да се исподъ горнѣ кожице матерія увуче и сѣ игле сбрише (...) (Правила (78) 1844/45: 293).

Посебно је наглашена експликативна улога клаузе уведене субординатором *да* у жанру толковања. Дистактни положај јавља се ради наглашавања правилног значења правне нормѣ:

Точка ова, написана у оногъ истомъ духу и намѣренію, у комъ и 11-а, *тако* треба да се разуме, да се новомъ суђеню подвргаваю само оне ствари, коє претога на Суду нису были (Толковање (4) 1845/47: 35).

Да закључимо. Спој *тако да*, који не прераста у сложени везник, има значајну улогу у нормативноправном кодирању. Реченице уведене субординатором *да* уносе прецизније објашњење везано за сам процес вршења радње. Односе се на административне радње или на институције из свакодневног живота. Јављају се и у прописима у којима се говори о рутинским темама или процедурама. Заменички прилог *тако* налази се у контактної или дистактної позицији у односу на зависну клаузуу уведену субординатором *да*. Запажена је и интерференција са последичним значењем. Доминира несвршени вид презента у главној и у зависној реченици, а користе се футур

први, футур други, модални глаголи и императивне конструкције. Оваква дистрибуција глаголских облика типична је за административно-правни стил.

9.2.2. Везник *како* у начинском и у поредбено-начинском значењу

Ретко се примећује контакта позиција између катафорски употребљеног начинског прилога *тако* и семантички неспецификованог везника *како*¹⁵⁸. Контактна позиција је карактеристична за предстандардни период. Зависна клауза је у постпозицији. Уколико се у зависној клаузи налази потенцијал, ради се о начинско-циљној интерференцији (*како устројити архиву – на који начин и с којим циљем устројити архиву – како би се у њој лако могле наћи ствари*). На начинско значење упућује кореферентни заменички прилог *тако*, а на циљно значење упућује потенцијал. Начинско-циљној интерференцији припада и зависна клауза са футуром првим, која, са гледишта савременог језика, представља архаизам.

Постоји и интерференција са консекутивним значењем, видљива у употреби корелатива *тако*. Начин вршења радње доводи до последице коју законодавац жели. Последица је експлицирана у зависној реченици уведеној везником *како*, која је у постпозицији. Зависна клауза има функцију облигаторне допуне, коју захтева употреба корелатива у зависној реченици (**и треба са споразумјенијем председника и попечитеља и директора канцеларије да устоји архиву тако, *да мотри да људи дотерану разну стоку на продају не мешају, него да ју по роду њеном раздове тако*). Клауза је обавезна, јер је корелатив употребљен катафорски. У управној реченици налази се модални глагол или немобилни свршени презент, док се у зависној реченици употребљава модални глагол, потенцијал или футур први. Форма са футуром првим представља архаизам, а у корпусу су овакве конструкције пронађене у предстнадрном периоду. Управни предикат је неки глагол који упућује на радњу која се обавља на одређени начин (*устројити, раздвојити, манипулисати, послати*). Углавном се кодирају радње које обављају државни чиновници или државни органи. Начин вршења радње не прецизира се пошто инхерентне особине административно-правног стила то не дозвољавају. Правна одредба мора бити у довољној мери уопштена да се може применити на што већи број ситуација, тако да се кодира циљ који се жели постићи, а не сам начин вршења радње (*у сваком архиву појединачно, сходно његовом устројству и уређењу физичког простора, уредиће се акти на начин на који се могу лако наћи → имплицира се да у различитим зградама архив може бити уређен различито*). Начин вршења радње може бити прецизније одређен уколико се ради о кодирању свакодневне ситуације (као што је, на пример, распоред стоке приликом трговине). Када се ради о осетљивијим питањима, као што је скупљање пореза, износи се само циљ, али не и начин вршења радње, који се може имплицитно подразумевати. Углавном није могућа замена везником *као што*, што показује трансформационо-супституциони тест. То смешта овај тип клауза на периферију чисто начинског значења, пошто се примећује интерференција са сложенијим значењима, као што су финално и консекутивно. У случају кад је замена могућа, ради се о поредбено-начинским реченицама за једнакост:

несвршени / свршени презент (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

(...) долази Намѣстничество Княжескогъ Достоинства Попечителству Финансије препоручити, да оно наредбу учини, да се досадашња манипулација Базрѣанбашлука и канка овдашњи прихода овдашњем ђумруку вовѣри, **тако како ће и приходи одгуда происходећи унапредакъ у касу ђумручку утицати** [→ (...) долази Наместничество Књажеског Достоинства Попечителству Финансије препоручити, да оно наредбеу учини, да се додасашња манипулација Базрѣанбашлука и канка овдашњи прихода овдашњем

¹⁵⁸ Марина Николић реченице уведене везником *како* третира као квалификативно-компаративне реченице (2014: 83).

ђумруку вовери, тако као што ће и приходи происходећи унапредак у касу ђумручку утицати] (Указ 5. (Пр.) 1839/40: 231);

модални глагол (главна реченица) + модални глагол у облику потенцијала (зависна реченица):

Архиваръ дужанъ є наблюдавати чистоту и поредакъ Архиве, и одговарати за свакиј непоредакъ, почему и треба са споразумѣніемъ Представника и Попечителя и Директора Канцелларіе да устрои Архиву *тако, како бы се у нъой свакиј Актъ, преданный му на сохраненіе, лако наћи могао* [*Архивар дужан је набљудавати чистоту и поредак Архиве, и одговарати за сваки непоредак, почему и треба са споразумјенијем Представника и Попечителя и Директора Канцеларије да устроји Архиву тако, као што би се у њој сваки Акт, предани му на сорханеније, лако наћи могао] (Устројеније III 1839/40: 34);

немобилни свршени презент (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

(...) Да мотри, да люди дотерану разну стоку на продаю не мешаю, него да ю по роду нѣномъ раздвое: *тако, како ће сви на продаю буди одъ кудъ доведени коњи съ коњима, говеда съ говедима, овце съ овцама, свинѣ са свиняма, и т. д. заедно у скупу быти* (Уредба X 1839/40: 90) [*Да морти, да људи дотерану разну стоку на продају не мешају, него да ју по реду њеном раздвоје: тако као што ће сви на продају буди од куд доведени коњи с коњима, говеда с говедима, овце с овцама, свиње са свињама, и т. д. заједно у скупу бити];

модална конструкција у футуру првом (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

Окружна Началничества дужна ће бити за слѣдујући опетъ 15 дана савъ сакупльннй изъ Окружія данакъ, съ нужнымъ актама Попечителству Финансіе послати *тако, како ће савъ, изъ целе Сербіе скупльннй данакъ, на еданъ мѣсець предъ Митровъ или Ђурђевоъ данъ Попечителству Финансіе преданъ быти* (Уредба (31) 1841/45: 134) [→ Окружна Началничества дужна ће бити за следујући опет 15 дана сав сакупљени из Окружија данак, с нужним актима Попечителству Финансије послати тако, као што ће сав из целе Србије скупљени данак, на један месец пред Митров или Ђурђев дан Попечителству Финансије предан бити].

Катафорски употребљен заменички прилог *тако* јавља се и у дистактном положају у односу на субординатор. Зависна клауза је у постпозицији:

несвршени презент (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

Депутација ова заводи се и постановљава на тај конаць, да съ новцыма фонда школскогъ *тако* уређує, *како ће одъ годишњи интереса и додтака нѣгови не само све садъ постоеће школе моћи издржавати, но да се јоштъ одтуда као изъ общага и свезаєдничкогъ извора и блага народногъ, нове школе и учебна заведенія (...)* [→ *Депутација ова заводи и постановљава на тај конац, да с ноцима фонда школскогъ тако уређује, као што ће од годишњи интереса и додатака његови не само све сад постоеће школе моћи издржавати (...)] (Уредба (18) 1841/45: 21);

свршени презент (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

(...) да се одсадъ све у речи стоєће меане, не као досадъ на едну, но на три године посредствомъ лицытаціе подъ аренду даю, мотрећи ове године на то, да се, ако арендаторима свима неизлази у еданпутъ време, *тако* оне уступе, *како ће се првомъ приликомъ нынѣ рокъ са осталима уєдначити* [*(...) но на три године посредствомъ лицитације под аренгу дају, мотрећи ове године на то, да се, ако арендаторима свима не излази у једанпут време, тако оне уступе, као што ће се првом приликом њин рок са осталима уједначити] (Предписаније (35) 1841/45: 142).

Начинско-циљна интерференција видљива је и у примерима без експлицитаног заменичког прилога *тако* (уп. одељак 11.2):

(...) налаже се свима Срезскима Началницима, да се постараю, да жители ову Кметовску плату заедно съ данкомъ издаю, *како ће се Кметови и Помоћници за свою службу намиривати моћи* (Уредба XXVII 1840/40: 203–204).

Корелатив је имплициран.

Пошто је експлицитност једна од важних одлика административно-правног стила, она се реализује и кроз начинско-релативну интерференцију:

ЧЕТВРТА: О законодавству и о начину, *како га ваља водити вообште* (Устав 1835: 2).

Начинско значење изражава се и начинским прилогом *како* у улози субординатора. Начинска реченица углавном је у постпозицији. У главној реченици се налазе несвршени презент, футур први или модални глагол, а у зависној свршени или несвршени презент и футур први. Овај тип клауза може бити и у интерпозицији са истом дистрибуцијом глаголских времена. Замена сложеним везником *као што* могућа је у

случајевима када се у зависној реченици налази несвршени презент, под условом да је значење глагола такво да указује на начин вршења радње и да је радња таква да се може поредити (*наставници су дужни владати се у служби и ван ње како то доликује образованим људима и учитељском позиву – наставници су дужни владати се у служби и ван ње као што то доликује образованим људима и учитељском позиву*). Имплицитно је да је могуће (*али не и законски пожељно и дозвољено*) да се наставник у служби и ван ње понаша како то НЕ доликује образованим људима и учитељском позиву. Какво је то конкретно недолично понашање, није експлицитно самим законом, већ се читава из ширег идеолошког и културолошког кôда епохе. Супституција сложеним везником као што могућа је у неким примерима са свршеним презентом у зависној реченици, када се ради о кратким, скоро фразеологизираним конструкцијама (*с трговцима поступају како се погоде – с трговцима поступају као што се погоде*, с тим да би у савременом језику прихватљивија била конструкција са свршеним перфектом као што су се погодили¹⁵⁹). У неким случајевима замена није могућа (*ово може касатин како се с ким погоди – *ово може Касатин како се с ким погоди*). Замена је могућа, када се ради о начинско-поредбеним (поредбено-начинским) реченицама (*месо које кошер није како знаду – месо које кошер није као што знаду, писма отварањем и кадом како ваља очисте – писма отварањем и кадом као што ваља очисте*). Понекад супституција није могућа (већина реченица са свршеним презентом и све реченице са футуром првим). Реченице са футуром првим јесу синтаксички архаизми типични за предстандардни период. Други трансформационо-супституциони тест показује да је у скоро свим примерима могућа експликација корелатива онако:

(А) постпозиција:

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Свако село или обштина, кое жира имаю, да одъ оны села, коя свинѣ свое у шумама њовимѣ жире, наплаћую нагонище одъ комада по 32 паре чаршійске, а выше не, као што е и Правителство при наплаћиваню нагонище одъ селяна понайвыше поступало, съ трговцима пакъ на трговниу **како се погоде** [→ као што се погоде / онако како се подогде] (Указ XIX 1839/40: 127);

футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

На ствари овога реда, кое нису овде наведене, по томе ће се наплаћивати, **како е коя наликъ на ове вышеизложене** [?као што (год) је која налик на ове вышеизложене / онако како је која налик на ове вышеизложене] (Карантинска тарифа (75) 1843/45: 285);

футур први (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

Войници ће такове добывене ствари чувати, и сходно опредѣленію употребљавати, **како ће свагда одговоръ дати моћи** [→ *као што ће свагда одговор дати моћи / онако, како ће свагда одговор дати моћи] (Устројеније (1) 1845/47: 12).

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Наставници су дужни (...) е) владати се у служби и ван ове **како то доликује образованим људима и учитељском позиву** [→ као што то доликује образованим људима и учитељском позиву / онако како то доликује образованим људима и учитељском позиву] (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 238);

(Б) интерпозиција:

модални глагол (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Ноге, цигерице, главе, слезине и остальїй дробъ неспадаю у таксу, но ове може Касашинѣ, **како се съ кимъ погоди** [→ *као што се с ким погоди / онако како се с ким погоди], продавати (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 224);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

(...) да се, као што е забранѣно касатима одъ Евреа месо куповати, тако исто Евреима забрани, да не могу, ни нашимъ людма, кое кошеръ ніе, продавати, а да за себе могу слободно клати, и съ онымъ месомъ, кое кошеръ ніе, **како знаду** [→ као што знаду / онако како знаду], располагаати (...) (Указ 3. (Пр.) 1839/40: 229);

¹⁵⁹ Пример поредбено-начинских реченица са глаголом *погодити се* наводи Милка Николић. Примери су с перфектом или несвршеним презентом (2017: 169).

немобилни свршени презент (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

(...) у парлаторіи на то постављени карантински служитељи, кои ій одма и односе и настояваю, да се по пропису, као новце пранѣмъ у сирѣту, а писма отваранѣмъ и кѣдомъ одъ кужнога прашка, **како валя** [→ као што ваљъ /онако како ваља] очисте (Уредба (29) 1841/45: 67);

футур први (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

(...) то ће Судъ, узевши у пошрение показана доказателства, и противъ таковога отсутвуюѣга, као да є онъ наведена доказателства и признао, пресуду изреѣи, **и како могуће буде** [→ * и као што могуће буде / и онако како могуће буде], безъ далѣга испита или изелѣдованія у извршенѣ довести (Уредба (74) 1843/45: 275–276);

футур први (главна реченица) + немобилни свршени презент (зависна реченица):

Све предизложене потребе военне, као обмундировку, оружје и проче ствари набавляѣ Попечительство Внутренњи Дѣла, **како за најсходније наѣ** [→ *као што за најсходније наѣ / онако како за најсходније наѣ], и такове ће преко Коммиссара на то одреѣеногъ издавати у свое време по опредѣленію Главномъ военномъ Штабу (...) (Устројеније (82) 1844/45: 344);

императивна конструкција (главна реченица) + немобилни свршени презент (зависна реченица):

Но ако се ни пре, ни съ рокомъ одъ 15. дана, кои є Окружно Началничество опредѣлило, сайбія у речи стоєће стоке не наѣ или не яви, онда нека исто Началничество наредбу учини, да се иста стока, **како за добро наѣ**[→ *као што за добро наѣ / онако како за добро наѣ], или у мѣсту, где се донде држала, или при нѣму, явно, т. е. средствомъ лицытаціе, прода (...) (Уредба (38) 1845/47: 92–93).

Јављају се и примери контаминираних фразеологизираних израза (*где ваља и како ваља* → *где и како ваља*):

(...) у комъ случаю или бы најпре такова препятствія морали съ пута уклонити, или доволно ємство, **гди и како Валя**, дати, па после, да имъ се пасошь изда (Уредба (36) 1841/45: 143–144).

Субординатор *како* јавља се са корелативом *онако*. Тип клауза са експлицираним корелативом и са могућношћу трансформације у реченице уведене везником *као што* припада начинско-поредбеним (поредбено-начинским) реченицама (Николић 2017: 169). И у овом примеру квалификативно значење изражава се посредно упућивањем на законске прописе:

(...) Да подиже, оправља и одржава зграду за школу, стан за учитеље и школског послужитеља, *онако како је то прописано правилима о грађењу народних школа* (Стенографске белешке 1899: 244, Предлог закона о народним школама).

Везник *како* може увести и реченице које интерферирају са значењем узрока типа критеријум (в. одељак 10.2.5):

Непосредственно надзираніе надъ Библиотекомъ повѣрено є Дѣловодителю, а осталы стварій и нуждны за предаванѣ справа надлежнымъ Профессорима, **како у коега струку исте спадаю, кои ће дужни быти за то одговарати, и ако бы се што нышовымъ небреженіемъ изгубило, накнадити** (Устројеније (82) 1844/45: 344).

Да закључимо. Статус клауза уведених везником *како* у корпусу није лако прецизно одредити из два разлога. Први разлог је специфичност изражавања начинског и поредбеног значења у административно-правном стилу. У правном стилу, због његове експлицитности, с једне, и тежње ка вишезначности с друге стране, начинско значење не изражава се директно, упућивањем на саму радњу, већ индиректно, упућивањем на пропис, или указивањем на опште и фразеологизирани конструкције (*како се погоде, како за најсходније наѣ*). Други разлог је тај што је субординатор *како*, посебно у предстандардном периоду, полифункционалан и контекстуално условљен. Овај везник у комбинацији са корелативом *тако* налази се на периферији начинског значења, пошто интерферира са циљним и са последичним значењем. На интерференцију са циљним значењем указује употреба потенцијала и футура првог у комбинацији са везником *како*. Конструкција са футуром првим, која се појављује и код циљних реченица, није типична за савремени језик. Овај тип реченица ретко се среће у чисто начинском или начинско-поредбеном значењу. Начинско-поредбено значење присутно је у примерима без корелатива или са експлицираним корелативом *онако*. Није увек могућа супституција

везником *као што*, што је у корпусу условљено ограничењима везаним за темпорално-аспекатску парадигму. Конструкције уведене везником *како* показују интерференцију и са релативним значењем и са значењем узрока типа критеријум. За разлику од примера из предстандардног периода, примери из стандардног периода показују сличност са савременим језиком. Примери с краја века припадају поредбено-начинским реченицама. Овај тип реченица припада нормативноправном кодирању. Међутим, неки типови реченица садрже и елементе идеолошког кодирања, јер упућују на моралне и културолошке вредности (кôдове) типичне за XIX век.

9.2.3. Сложени везник *како да* у начинском значењу

Пронађен је и архаични сложени везник *како да*. Овај тип везника у корпусу уводи и циљне реченице (в. одељак 11.2.4). Реченица се налази у постпозицији. У зависној реченици предикат је несвршени презент. Ове реченице су на граници начинског, циљног и узрочног значења, а јављају се као компленти уз комуникативне и одредбене глаголе, када се износи правни пропис који се односи на начин на који се обавља нека радња (*прописати, набљудавати, саветовати се, учинити расположење, научити*). У првој реченици реч је се о допунској реченици уз глагол *прописати*, а у другој уз глагол *чувати*:

свршени перфекат (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

И да бы Обштине овымъ благодѣяніама уредно руковале, и доодке [дохотке] одтуда упутно и намѣренію сходно употребљавале, нисмо пропустили, изданомъ Уредбомъ подъ Н. В. № 1159./С. № 1595 12. Септ. 18з. укратко и правиць *прописати, како да Обштине речене приходе чуваю, и на оно, на што су одређени, употребљаваю* (Уредба XXVIII 1840/40: 205);

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Што є за аренду, валя своимъ путемъ и прописанымъ начиномъ подъ аренду давати; што є за уживанѣ поедины жителя, у оному валя редѣ таковыи набљодавати, **како да сви они, кои право на уживанѣ имаю, равнымъ и правичнымъ начиномъ участвую** (Уредба XXVIII 1840/40: 206).

У предстандардном периоду сложени полифункционални везник *како да* јавља се и са чисто начинским значењем, али доста ретко:

За сва три разреда по селима и другимъ маньимъ мѣстима, опредѣлѣнъ є еданъ учитель; по паланкама и већимъ мѣстима на четири разреда по два, **како да свакии учитель по два разреда држи** [→ тако да сваки учитель по два разреда држи] (...) (Устројеније (82) 1844/45: 322).

Може се употребити и са корелативом *тако*:

Свакии да пази на рѣчи, и ньово право значенѣ, па ако му се небы тако разумѣти дало, онда нека погледа на друге овде изложене законе; и нека испыта намѣру законодавца, па сравнивши га съ овима нека га *тако* протолкує, **како да се са основима здравог разума и природне правце слаже** (Грађански законик 1844: 2).

9.2.4. Сложени везник *као што* као везник поредбених и поредбено-начинских реченица

Оно што у значајној мери разликује административно-правни стил XIX века од савременог административно-правног стила јесте приличан удео поредбених и поредбено-начинских конструкција уведених сложеним везником *као што*. У савременом административно-правном стилу овај тип зависне клаузе је изузетно редак (Николић 2017: 297)¹⁶⁰. Сложени везник *као што* настао је „у процесу срастања партикуле *као* и општесубординацијског везника *што* или *да*” (Ђуркин 2018б: 120).

¹⁶⁰ Овај везник „одликује широка функционалностилска распрострањеност и веома висока учесталост употребе у свим функционалним стиливима” (Ђуркин 2018а: 121).

Марина Николић реченице уведене овим везником третира као компаративне реченице у ужем смислу (2014: 75)¹⁶¹.

Први модел обухвата клаузе са корелативним везником *као што – тако*, при чему је *као што* на почетку зависне, а *тако* на почетку главне клаузе. Ради се о значењу еквивалентности (Ковачевић 2003: 126–127), при чему се „увијек [...] поређењем двају појмова указује на њихову еквивалентност; по поредбеној особини ти се појмови представљају као идентични” (Ковачевић 2003: 127). Клауза уведена везником *као што* служи као текстуални конектор, који повезује две законске одредбе (правно овлашћење и правна обавеза, два прописа исте садржине, две категорије становништва којима су дата иста права, два слична законска прописа и сл.). На овај начин постиже се интертекстуалност у оквиру правног стила (Јанићијевић 2015: 41, 46–47, 109–116). Темпорално-аспекатска парадигма је јако разуђена. У главној реченици налазе се несвршени и свршени презент, модални глагол, свршени и несвршени перфекат, а у зависној свршени и несвршени презент, свршени и несвршени перфекат и модални глаголи. У главној и зависној реченици чести су одредбени глаголи, као што су *налагати, одредити, изискивати, дозволити, укинути, додати* и изрази који означавају правну обавезу или правно овлашћење, као што су *дозвољено је, бити одређење, дати право*. Примарни актант (имплицитни или експлицитни) јесте законодавац, који даје или одузима право или прописује неку дужност. Експлицитни актант се јавља у преамбулама и краћим жанровима указа и уредби, у којима се комбинује са перформативним глаголом:

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Као што се свакоме войнику дозвољава сваку тужбу и молбу своје Началнику подносити, тако му се налаже, да се измышлѣны и лажны доношенія чува, но свагда само са истиномѣ и правдомѣ излазй (...) (Закон XXI 1839/40: 150); **Но као што сви съ карантиныма союжени састанцы у свем уподлеже уредбама карантинскимъ, гдѣ ће имъ се ове и приписати, а самостални опетъ исклучую се, тако** се овдѣ уређую самозави сими (филијални) састанцы, као што такови већ и постое (Устројеније ХХІІІ: 163–164); **Као што є опредѣленіє овога заведенія, да се у нѣму вышше науке предаю, тако** се изискує, да се Профессори такови бираю и поставляю, кои се како наукама и способностима, тако и добрымъ наравима и примѣрнымъ владанѣмъ отликую (Устројеније (82) 1844/45: 338);

свршени пасивни перфекат (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Као што су аренде пјавичне укинуте, тако є и свакоме жителю дозволѣно у барама пјавиче ватати и тимъ ползовати се (Уредба XXVIII 1840/40: 207);

свршени пасивни перфекат (зависна реченица) + свршени перфекат и несвршени презент (главна реченица):

Као што є обштинама право дано, да поредъ осталы прихода и приходъ меана уживаю, и таковъ на ползу обштинску употреблюю; тако, да бы наплаћиванѣ соразмѣрно было, да се небы сирѣчь и на веће и на манѣ меане, као досада єднако плаћало, него према потрошаю пића, опредѣлилисмо и опредѣлюємо слѣдуюћу Уредбу о наплаћиваню меанскога (Уредба (8) 1840/1845: 7);

модални глагол (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Као што ће Обштине по члену 9. и 11. дужне быти старатисе, и тереть теглити о обдржанію мѣста и зданія, гдѣ ће се стока изванъ Вароши клати и у Вароши касапители, и као што ће осимъ овы терета, и друге терете имати, и по свакомъ праву сви Обштински приходи нѣима принадлежати: тако ће нѣима и аренда касапска, и све преднаведенне, новчане казни припадати (Указ 3. (Пр.) 1839/40: 229);

свршени перфекат (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Као што є Нѣгова Свѣтлостъ, Милостивѣйшій Господаръ и Князь нашъ къ допунѣнію Высочайшегъ Указа одъ 8гъ Апріілія т. г. В. № 997., касателно касапски уредба, подъ 10. истога мѣсеца В № 1008 изволѣо рѣшити, да издата Уредба у смотренію касапница никаково вліяніє на

¹⁶¹ Ауторка истиче да компарација у когнитивној граматичи „заснива се на тумачењу да преко поређења долази до спознаје света, повезивањем непо-знатог са познатим” (Николић 2014: 65).

Турке имати неће: исто *тако*, по предложенију Попечителства Внутренњи Дѣла, извољла є Нѣгова Свѣтлость у согласію са Совѣтомъ подѣ 26 прош. мѣс. В. № 1056 къ предпохвалѣному Указу и то додати (...)(Указ 3. (Пр.) 1839/40: 229);

модални глагол (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Но као што остало стадо, у комъ су се богинѣ появили, одѣ болестны оваца изъ истога одлучити валя, *тако* се и сва друга стада у селу одѣ нѣга одлучити мораю (...)(Правила (78) 1844/45: 290–291);

несвршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Као што Ректору припада ученике за преступленія казни подвргавати, *тако* ће Полиція, ако бы когъ ученика у каковомъ изступленію, нарочито ноћу ухватила и подѣ затворѣ ставила, дужна быти таковога са назначеніемъ преступленія Ректору послати и предати ради надлежногъ поступања (Устројеније (82) 1844/45: 343);

свршени перфекат (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Као што се є законодаваць на ова два изятія ограничю, *тако* треба да се и Судови овогъ ограничєнія строго придржаваю (...)(Толковаѣ (4) 1845/47: 34);

несвршени перфекат (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

(...) **но као што є постояо обычай, да трговцы, кои притяжаваю трговачка Обявленія, могу са своимъ Обявленіемъ безъ другогъ дозволенія на ону страну прелазити,** *тако* ће се по овомъ обычаю и на томъ краю спрама трговаца, кои годишня трговачка Обявленія притяжаваю, поступати (...)(Уредба (23) 1845/47: 64–65);

свршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Као што у отечеству нашемъ савъ народъ своє Кметове самъ плаћа, *тако* самъ Я, саслушавши о томе мнѣніє Совѣта одѣ 8. т.№ 830. за право нашо установити (...)(Уредба (36) 1845/47: 89);

несвршени презент (зависна реченица) + свршени презент (главна реченица):

Но као што сви съ карантиньма союжени састанцы у свему подлеже уредбама карантинскимъ, гдѣ ће имъ се ове и приписати, а самостални опетъ исклучюу се, *тако* се овдѣ уређую само зависими (филијални) састанцы, као што такови већ и постое (Устројеније XXIII: 163–164);

модални глагол (зависна реченица) + свршени пасивни перфекат (главна реченица):

Као што є у 6. Чл. казано, да се на састанцьма само неприлѣпчиве ствари и есапи уносе, *тако* у догађаю томъ, ако су исте примаюће се ствари и есапи, прилѣпчивима замотани (амбалажирани), треба одма, да се исти прилѣпчиви завіютцы іошть на оной страни скину, и безъ нѣи ствари приймаю на чисѣнѣ (Устројеније XXIII: 169);

свршени пасивни перфекат (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Као што є благотворнымъ Уставомъ Чл. 65. Непосредственно надзираніє надѣ Судовима Примирителнима Срезскимъ Началницьма повѣрено, *тако* ће овы [кметова] дужность быти, бдити, да се небы у пред поменутомъ призрѣнію злоупотребленія догађала (Уредба XXVII 1840/40: 202).

Када се зависна клауза јави у постпозицији, не користи се корелативни замєнички прилог *тако*. У савременом језику у постпозицији обично нема корелатива (Николић 2017: 150–151). У корпусу овај тип реченица јавља се са више модела. Доминирају чисто поредбене конструкције са значєњем уједначености нерестриктивног типа. У административно-правном стилу доводе се у везу две сличне или истоветне правне нормє, са истим или сличним дубинским елементима (као што су правни субјекти, правни објекти, овлашћења, почетне хипотезе, санкције и сл.). Сложени везник *као што* има улогу текстуалног конектора, који спаја две дубинске правне нормє у једну површинску правну одредбу. Примарна норма поставља се у фронталну позицију, док се хијерархијски и информационо секундарна норма налази у постпозицији. Секундарна норма наводи се да би сви аспекти правног односа, као што су дужности, права и овлашћења, били јасни. У главној реченици је футур први, а у зависној футур први или потенцијал, што је уобичајена дистрибуција глаголских времена у корпусу. Да се ради о повезивању две независне правне нормє у једну површинску правну одредбу, видљиво је у случајевима када се у другој реченици налази клауза уведена везником *ако*, која кодире почетну хипотезу, или када се у зависној реченици користи потенцијал. Зависна клауза уведена сложеним везником *као што* са предикатом у потенцијалу

кодира дубинску ако – онда хипотезу, при чему је други елемент (корелатив онда) експлициран у површинској структури правне одредбе (као што би то чинили онда када и у овом преуговорљавању за чиновничество не би окруживала сва она права и сва она преимуштва, која правним чиновницима принадлеже – ако не би имали сва права и преимуштва, која правим чиновницима принадлеже, онда би чинили како налаже правна норма). Пример са потенцијалом је интересантан, јер не кодира реално очекивану хипотезу, сходну постојећим законима као што је случај у примерима са футуром првим (он ће предписнија Попечителства просвештенија саобштити надлежним професорима, и таква у особити протокол стављати дати и он ће на сва захтеванија Попечителства просвештенија доста точно известије давати, ако такса буде мања него остава, то ће он оно што претиче натраг вратити а он ће бити дожан доплатити ако такса оставу превазиђе). Овде је реч о „напореднопоредбеним реченицама” (Николић 2017: 153–154), које се остварују у оквиру супротног односа (шта се дешава кад је такса већа од оставе, а шта се дешава када је такса мања од оставе) и у оквиру саставног односа. Предикат је у футуру првом, који превдиђа ситуације које закон дозвољава (шта ако лице нема одговарајуће способности, шта ако општина нема способних лица – то су вероватне ситуације које закон предвиђа). У овим случајевима, зависна клауза има улогу у нормативноправном кодирању. Потенцијал се користи када се ради се о радњи која није могућа с аспекта закона, јер је законодавац експлицитно искључује. Да се ради о ситуацији која није могућа (или коју законодавац из идеолошких разлога приказује као немогућу), показује употреба негираног потенцијала у наредном примеру:

Кадъ Практиканти знаду, да су у званію своѣмъ законима земальскимъ обезбеђени, и да іѣ, као Чиновнике, само онда лишениѣ службе постићи може, кадъ у слѣдству какве кривице формалнимъ судейскимъ путемъ на збачениѣ сзванія осуђени буду; къ тому кадъ они знаду, да имъ по уобычаеномъ начину поступаня и при обычномъ испуняваню своѣ дужности после нѣколико година предстои поступанѣ на већа званія и съ истима скопчане веће плате, а у случаю слабости да іѣ очекуѣ соразмѣрна пензія и друга отеческа одъ стране Правительства призрѣнія, онда се не може одъ нѣи очекивати, да у испуняваню своѣ дужности буду тако точни и прилѣжни и да се за веће послове тако брижљиво предуготовляваю, **као што би то чинили онда, кадъ іѣ у овомъ предуготовляваню за чиновничество не би окружавала сва она права и сва она преимуштва, коя права правимъ чиновницима принадлеже** (Уредба (29) 1845/47: 81).

У питању је дуг вишеструкосложени комплекс. Имплицитан је однос супротности између *правих чиновника који имају сва чиновничка права и практиканата, који та права немају*. Законодавац оправдава своју одлуку да практикантима не омогући чиновничка права, која су у време када је закон донесен била велика и обухватала су и немогућност да чиновник изгуби службу на било који начин осим судским путем (Луковић 1994а: 35–42). Законодавац полази од идеолошке премисе да практиканти неће обављати своје дужности ревносно ако би били свесни да имају сва чиновничка права, па страх од губитка службе представљају као главни мотив за обављање дужности. Међутим, из образложења у главној реченици може се претпоставити да се ради о стратегији манипулације, те да је вероватан мотив законодавца за доношење прописа штедња у државном буџету.

У корпусу су пронађени и примери са зависном клаузом у постпозицији:

футур први (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

(...) осимъ случая, ако таково лице не бы закономъ прописане способности и качества са доказательствомъ, одъ стране Попечителства Просвѣщенія на то изданымъ, имало; у комъ случаю дужанъ ће быти примѣчанія своя Обштини саобштити, и нѣой совѣтомъ своимъ прители; **као што ће и у ономъ случаю, ако Обштина способна лица имати не бы могла, па бы се тога ради Управителю обратила, дужанъ быти за таково лице постарати се** (Устројеније (82) 1844/45: 322–323); (...) онъ ће сва предписанія Попечителства Просвѣщенія саобштити надлежнимъ Профессорима, и таква у особитый Протоколь ставляти дати, **као што ће и на сва захтеваня Попечителства Просвѣщенія доста точно извѣстіѣ давати** (Устројеније (82) 1844/45: 343);

футур први (главна реченица) + потенцијал (зависна реченица):

(...) онда се не може од њи очекивати, да у испуњавању своје дужности буду тако точни и приљжни и да се за веће послове тако брижљиво предуготовљавају, **као што бы то чинили онда, кадъ ий у овомъ предуготовљавању за чиновничество не бы окружавала сва она права и сва она преимущества, коя правимъ чиновницима принадлеже** (Уредба (29) 1845/47: 81);

футур први (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Но ако бы такса мања испала него остава, то ће се оно што претиче, пошиљателю натрагъ вратити, **као што є и онъ дужанъ доплатити, ако такса и оставу превазиђе** (Уредба (70) 1843/45: 253).

Неки примери блиски су објаснидбеним реченицама и служе као додатно појашњење или коментар. У главној и у зависној реченици налазе се презент или модални глагол. Поредбена клауза је нерестриktivна и има значење додатног коментара, те изражава мотивацију за доношење правног прописа. Ради се о додатној информацији чије изостављање не доводи до последица ни на семантичком ни на нормативноправном плану. То показује и постављање поредбене клаузе на крај реченичног комплекса, што је типична позиција објаснидбених реченица додатног коментара. У првом случају могућа је и трансформација у структурно рашчлањену релативну реченицу уведену непроменљивим релативизатором *што*, која носи значење додатног коментара (уп. одељак 5.3.7). У другом примеру налази се поредбено-релативна рестриktivна клауза, која објашњава супстантив *какве препоне*. Заменица *какав (некакав)* катафорички упућује на поредбену реченицу која следи. Поредбена реченица је структурно нерашчлањена, пошто се односи на супстантив. Супставнитв и лексеме у зависној реченици су у хипонимско-хиперонимском односу (*препоне* – хипероним и *дугови приватним лицима и дугови Правителству* – хипоними):

свршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Плата за Кметове и Помоћнике опредѣлена є годишнѣ по 1. цванцькѣ съ главе на главу, зато Обштине съ њима да се непогађаю, нити онога узимаю, кои ће мањомъ цѣномъ да служи, чимъ се догодити може, да се најбољи и најважнии људи за ову службу искључе, **као што су се подобни случаи и догађали** [→ зато Обштине с њима да се не погађају, нити онога узимају који ће мањом ценом да служи, чим се догодити може, да се најбољи и најважнији људи за ову службу искључе / да се најбољи и најважнији људи за ову службу искључе, што се раније и догађало] (Уредба XXVII 1840/40: 202);

футур први (главна реченица) + несвршени глагол (зависна реченица):

Закључивши то јоштѣ ће онъ касателнѣмъ путемъ и начиномъ извидити, да нѣя покойный чиновникъ *какве препоне*, **као што су дугови приватнѣма или Правителству**, по себи оставио (...) (Уредба (73) 1843/45: 266)¹⁶².

Када се јавља корелатив *тако*, остварује се однос еквивалентности, који се „реализује [...] у зависносложеној реченици која се одликује структурном дводелношћу, дистактним везничким средством *као што – тако*, одсуством компаративног облика придева/прилога у структури једне или обеју клауза” (Николић 2017: 152). На овај начин повезују се две дубинске правне норме у једну површинску правну одредбу (*риба се лови само кад стража то види и лађе само дању могу слободно пловити*):

Тако се и *риба само* на очи кордонске страже и то текъ у дану смѣ ловити, **као што є и лађама само даню слободно пловити** (Правила (30) 1841/45: 128).

У највећем броју случајева клауза уведена сложеним везником *као што* налази се у интерпозицији. У питању су нерестриktivне поредбене реченице за једнакост. Темпорална парадигма им је врло разуђена. У главној реченици користе се модални глагол, несвршени презент, несвршени футур први, футур први модалног глагола, потенцијал, свршени перфекат или императивна конструкција. У зависној реченици налазе се несвршени глаголски облици (презент, перфекат, футур први, плусквамперфекат или модални глагол). Овај тип поредбених реченица има неколико варијанти у корпусу. Када се у зависној клаузи налази несвршени презент, обично се

¹⁶² Интерпозиција се јавља због постављања глагола у финални положај (*да није покојни чиновник оставио по себи какве препоне као што су дугови приватнима или Правителству*).

наводи еквивалентни пропис или еквивалентна правна одредба (*као што правило прописује, као што стоје под одговором*). Две правне норме своде на једну правну одредбу у оквиру нормативноправног кодирања. Две одредбе доводе се у везу због експлицитности административно-правног стила. Други случај илуструје интерференцију поредбеног значења са значењем узрока типа разлог. Предикат је у свршеном перфекту или свршеном плусквамперфекту. Изражава мотивацију за доношење закона (*као што је искуство покалазло, као што се досад чинило, као што су жалосни примери већ показали*). Овај тип примера пронађен је у указима из предстандардног периода и у преамбулама закона. Припада идеолошком кодирању. У неким случајевима употребљавају се фразеологизирани конструкције *као што X (важност питања, карактер места) зактева, као што X изискује*. Кодира се имплицитна скала вредности са гледишта законодавца. Присутно је идеолошко кодирање, нарочито у примеру *као што обште благо и срећа земљ и народа изискуе, у бољу свезу любви и почитанія довести*, у коме се опште благостање народа узима као непосредан повод за доношење закона. У мањем броју примера ради се о рестриктивним реченицама, које припадају поредбено-начинском значењу. Ови примери се јављају уз глаголе који значе вршење радње (често и физичке), што није типично за административно-правни стил. У овим случајевима могућа је супституција субординатором *како*:

Оныма, кои нигда нису посао каламљња, **као што се прописано и уредно ради** [→ како се прописно и уредно ради], добро видели и одъ вѣшты людій научили, и кои нису као разумна лица познати, никако не треба дати или дозволити, да овчѣ богинѣ каламе (Правила (78) 1844/45: 294); (...) то ће онаковога предпостављѣнный му Чиновникъ дужанъ быти, безъ сваке штеднѣ и совѣстно надлежной вышшой Власти, **као што есте** [→ како јесте], описати (...) (Уредба (47) 1842/45: 169); Учитель овако избранъ и потврѣнен не може се са свога званія кренути, докле годъ дужности свое по пропису точно испуњавао, и, **као што званію нѣговомъ пристои** [→ како звању његовом пристои], владао се буде (Устројеније (82) 1844/45: 323).

У последњем примеру ради се о поредбено-начинској допуни, на шта указује супституционо-трансформациони тест, на основу кога се добија неграматична конструкција уколико се зависна клауза уклони (**учитељ овако изабран и потврѣнен не може се са свога званія кренути, докле год дужности своје по пропису точно испуњавају, и владао се буде*).

Остали примери зависне клаузе уведене сложеним везником *као што* налазе се у интерпозицији:

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Онъ истый [надзиратељ састанка], **као што є за свеколико подѣ одговоромъ**, дужанъ є и све, што се уноси и износи изъ Земљѣ, у протоколѣ свой точно билѣжити, на унешене ствари очистителне феде издавати (...) (Устројеније XXIII: 166); Осимъ тога, **као што се предпостављѣныма правило прописуе, да оне млађе Званичнике, кои съ правога пута дужности заилазе, поучаваю, по обстоятелству укораваю, у кондуите листу по ономе како послују и како се владаю, совѣстно уписую, а по потреби или на одреѣено време и надлежнѣмъ Властима по томе доставляю**, таковѣмъ се исто препоручуе, да они свакогъ млађегъ Чиновника, кои дѣломъ пуказуе, да се у уредномъ израѣиваню свой послѣва и у добромъ владаню знатно одъ други одликуе, не само гдѣ надлежи, справедливо препоручую, него іошѣ и почитую, и у свако време на благій начинъ предусретаю (Уредба (47) 1842/45: 170);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени перфекат (зависна реченица):

Свако село или обштина, коє жира имаю, да одъ оны села, коя свинѣ свое у шумама нѣювимъ жире, наплаћую нагонице одъ комада по 32 паре чаршійске, а выше не, **као што є и Правительство при наплаћиваню нагонице одъ селяна понайвыше поступало**, съ трговцѣма пакъ на трговину како се погоде (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 240); Будући да се на ноћнымъ прелами и селами, на којима се младежъ обоєга пола сабыра, благи обычаи кваре, и у слѣдству тога иста младежъ особито мужке стране, нагономъ узбунѣны и раздражены страстїи на раздоръ, свађу, бой, а и на убїйство, **као што су то жалостни примѣри већ показали**, води; то смо, да бы се такови и подобни штетни и несрећни догађаи съ те стране у на предакъ предупредили, прописали (Уредба (37) 1841/45: 150); Поводомъ представления Попечительства Внутреннїи Дѣла Совѣту подѣ 21. пр. мѣс. В. № 1239. касателно пытаня: да л ѣду се

оженѣни и неоженѣни момцы у военну службу примати, учинѣногъ, Совѣтъ є рѣшио, и Я самъ одобрио, да се и у напредакъ, **као што се по найвыше то и досадъ чинило**, докле годъ неоженѣны момака има, само ови у регруте узимаю (...) (Указ (40) 1841/45: 159);

несвршени футур први (главна реченица) + несвршени футур први (зависна реченица):

Хранительи кассе, одъ кой ће свакій по еданъ ключъ одъ главне кассе при себи држати, приматъ ће сабираєме сумме фонда школскогъ, исто тако утичуће одъ времена на време интересе и остале приходе уложены капитала, **као што ће и издавати поособне сумме новаца и улагаєме капитале по свагдашньимъ ассигнаціямъ, изданима о томъ изъ засѣданія Депутаціоналногъ**, имаюћи ова у тому поступати и придржавати се законны правила (Уредба (18) 1841/45: 28); (...) да ће се удовицама и сирочади оны чиновника и пензионера, кои су одъ поменуते своє плате опредѣлѣный (по 3.) процентъ у овај фондъ одъ првогъ рока (по 6) до конца 3-е године по томе улагали, давати пензіє: 20. на сваку стотину одъ оне наведене ныне плате, кою су изъ правителствене кассе наипосле примали; онима пакъ, за коє се процентъ одъ конца те 3. до свршетка 10. године у фондъ узимаю, издаватъ ће се пензіє: 22. на стотину исте плате, **као што ће оне, удовице и сироте, за коє се далъ до пуны 20. година фонду прописно прилагало, 24. и напоследку оне, за коє пензионьный процентъ у истый и преко 20. година ма за коє далъ време, утицао: 26. на сваку стотину званичне оне плате овымъ за ныи основане пензіє примати** (Уредба (73) 1843/45: 263);

футур први модалног глагола + несвршени презент (зависна реченица):

У случаю, ако бы какавъ млађій Чиновникъ, непослушавши такову прву напомену повторително дужности, коє му правило (1.) чиноредне млађине налаже, пренебрегавао и тако у поступку према старіима или у уредномъ и точномъ одправляню нѣговы послова лакоумно или упорно погрѣшавао; то ће онаковога предпоставлѣнный му Чиновникъ дужанъ быти, безъ сваке штеднѣ и совѣстно надлежной вышшой Власти, **као што єсте**, описати (...) (Уредба (47) 1842/45: 169); Но у оскудости овога, **као што є то случай за време пре сада постоеѣгъ Устава Земальскогъ**, уважитъ ће се и другій онда у обычаю бывшій Актъ, или у оскудости оваковога и друго достовѣрно о томе довольно доказателство (...) (Уредба (64) 1843/45: 211);

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Модроце, душеке, покривала и друге части постелѣ треба такође у води, ако є могуће текућой, квасити или, повѣшане, чистомъ водомъ почесто двадесетъ сатій поливати, затимъ одпарати, па навлаку имъ, **као што зактева**, по пропису чистити, и вуну или памукъ на ново прати или поливати (...) (Уредба (29) 1841/45: 106); Поискательима пасоша, за коє се зна и дознає, да никакова обстоятелства (т. 3.) нема, збогъ когъ бы имъ се просьба одбити морала, дужна су Началничества и Управительство оне безъ свакогъ одлаганя, **и као што їй желе имати**, дати (...) (Уредба (36) 1841/45: 144);

потенцијал (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Увѣривши се изъ званичны доношенія о томъ, да обштина вароши Бѣоградске, збогъ слабы іоштъ прихода своій, ніє никако у станю све своє обштинске расходе и трошкове подмиривати, нашао самъ нужднымъ промыслити о начину клонеѣмъ се съ єдне стране на помоћъ истой обштини, да бы она у напредакъ своє потребе исправніє и лакше подмиривати у станю могла быти; а съ друге стране, тежеѣмъ на то, да бы се и у вароши овой, **као што важность мѣста и, збогъ централногъ у нѣой Правленія, потребность зактева**, большій и тврђій поредакъ, и сигурніє Полицайно надзираніє држало; и по томе у согласію са Совѣтомъ рѣшио самъ (...) (Указ (40) 1841/45: 158); Ако бы таковый старіи Чиновникъ увидіо и дознао, да кои одъ млађи подчинѣны му Званичника или Чиновника одъ вышшега реда дужностномъ учтивостѣу и пристойностѣу не предусрета, да у кругу прописане му радиности, не марєћи свойски за дате му налоге поради званичны послова, неуредность, или непослушность показує; то ће онъ онаковога одма, па ако бы онъ одъ наймлађи быо укорително по обстоятелству и предъ свомъ нѣговомъ дружиномъ, а ако бы у редъ постаріи принадлежао, **као што нѣговъ характеръ зактева**, алъ свякояко не само озбыльно, но и са надлежнымъ укоромъ напоменути (...). (Уредба (47) 1842/45: 168–169);

свршени перфекат (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Искусивши, да начинъ онай къ поболшаню станя мірскаго Свештенства тежеѣй, Уредбомъ одъ В. № 393/С. № 297 27. Марта 1842 год. прописанный, не само ніє предложенной цѣли одговарао; но шта выше као духу и станю садашнѣга времена несходанъ и народу одвећъ теретанъ показавшій се, да є мѣсто очекиване блага намѣре найвеће негодованіє у народу побудіо, и неко огорченіє, и пагубну међусобну омразу између народа и Свештенства посѣяо; зато желећи сваку и найманю жижку обштега незадовольства уклонити, и народъ са своимъ Свештенствомъ, **као што обште благо и среѣа землѣ и народа изискує, у болю свезу любви и почитанія довести**, нашли смо за добро по зреломъ разсужденію, и подобателномъ споразумѣнію са Господиномъ Архієпископомъ и Митрополитомъ своимъ путемъ учинѣномъ, слѣдуюће опредѣленіє за праваць и точно наблюдаванѣ како народу тако и Свештенству учинити (...) (Уредба (54) 1842/45: 188); Оныма, кои нигда нису посао каламлѣня, **као што**

се прописано и уредно ради, добро видели и одъ вѣшты людѣи научили, и кои нису као разумна лица познати, никако нетреба дати или дозволити, да овчѣ богинѣ каламе. (Правила (78) 1844/45: 294);

императивна конструкција (главна реченица) + несвршени плусквамперфекат (зависна реченица):

Женска лица могу се и у напредакъ на прела скупляти; но и та да биваю у добрымъ кућама на очима разумны домаћица и домаћина, а не **као што се по нѣкимъ мѣстима было уобычаило**, на равни, удалѣно одъ кућа (Уредба (37) 1841/45: 150);

футур други (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Учитель овако избранъ и потврѣнь не може се са свога званія кренути, докле годъ дужности свое по пропису точно испунявао, и, **као што званію нѣговомъ пристои**, владао се буде (Устројеније (82) 1844/45: 323).

У неким примерима реченице уведене везником *као што* функционишу као текстуални конектори, преко којих се остварује интертекстуалност и интратекстуалност правног текста. Ради се о скоро фазреологизираним конструкцијама (Николић 2017: 154–155): *као што је већ речено, као што је више наведено, као што је прописано, као што је назначено, као што је опредељено, као што је наложено, као што члан учи, као што се само разумева*. Често је и упућивање на конкретне чланове закона, у којима се пропис налази:

(А) интерпозиција:

футур први (главна реченица) + пасивни свршени перфекат (зависна реченица):

Унтер-Оффицѣри и прости войници или редови при заклетви дигнути ће десну руку горе, **као што є већ речено**, предъ Евангелиємъ лежећимъ (Закон XXI 1839/40: 132); Данакъ ће се овај еданпутъ за цѣлу годину купити, починюћи, **као што є више наведено**, одъ Митрова дне ове године (Уредба XXIV 1839/40: 179); (...) и она, по особитој својој точно одправляемой дужности, на исте пасоше оваку визу ставляти. Виѣнь у карантину Н. или састанку Н. или на скели Н!“по томе своју нумеру, датумъ и надлежнѣи подписъ, и осимъ тога іѣ **као што є прописано ут. 7.** у протоколлъ пасоша уводити (Уредба (36) 1841/45: 146–147);

футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Свакѣи ће Чиновникъ, **као што поредакъ зактева и Земальскѣи Уставъ ч. 54.** гласи, съ нижега степенa почети, и одтудъ ће се по степенно и после надлежногъ опыта поставляти на више степене (Уредба (47) 1842/45: 167);

модални глагол (главна реченица) + пасивни свршени перфекат (зависна реченица):

Но у томъ случаю дужанъ є тргаваць служителю санитета, кои га прати, на данъ діурну и кассу састанка дангубинне, **као што є вишеизложено**, платити (Устројеније XXIII: 169); И ова пресуда, **као што є и у кривичномъ предмету назначено**, валя да буде предмету спорномъ сходна, ясна, вразумителна и безусловна, и да садржава сва побуѣния, на коима се оснива (Устројеније XXV 1840/1840: 192); Но како о оваковомъ, тако и о онакомъ догаѣаю, **као што є у чл. 13. изложено**, мора се неотложно надлежной власти рапортъ доставити, да бы се лешови убіены, кое ће меѣутимъ стража чувати, по санитарскомъ пропису, као оны кужны, укопали (Правила (30) 1841/45: 125);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

На Састанку примаю се и у ову страну пропушѣаю само неподозрителне робе и ствари, кое су у Уредбе ове §. 58 поименце наведене, и то пошто се найпре по прописима, **као што се ту у §. 60. учи**, очисте (Уредба (29) 1841/45: 112).

несвршени презент (главна реченица) + свршени пасивни перфекат (зависна реченица):

Поводомъ представленія Попечительства Внутр. Дѣла подъ 27. Септ. ов. год. О. № 716. Совѣту учинѣногъ, да се у напредакъ и Пост-Експедиціи као служителю Правителствени сматраю, **као што є то већ и за Практиканте подъ 23. Юлія ов. год. В. № 1117. рѣшено**, кои се сада по указаной потреби изъ єдногъ места у друго и премештати, а у случаю довольны узрока и изъ службе одпуштати могу (Уредба (40) 1845/47: 94–95);

немобилни свршени презент (главна реченица) + свршени пасивни презент (зависна реченица):

Поводомъ представленія Попечительства Внутреннѣи Дѣла, Совѣту подъ 26. пр. м. П. № 287 учинѣногъ, Я самъ, по оказаной и увиѣной потреби, согласно са Совѣтомъ рѣшио: да се панаѣуръ общине Пожаревачке, кои є по существуюћој Уредби одъ 13. Юлія 1839. год. Нам. № 438/Сов. № 1067. на Томину

Неделю за ню опредѣленъ, съ те на Павловъ-данъ премѣсти и овда држи; не иначе: да се и изъ Буковика панаѣуръ онако, **као што є прописанъ**, марвени и земальски производа, у Крагуевацъ премѣсти (Указ (44) 1842/45: 162);

императивна конструкција (главна реченица) + пасивни свршени перфекат (зависна реченица):

Дуѣани сеоски да се недаю маньомъ ценомъ подъ аренду одъ 50 талира, **као што є то већь опредѣлено Указомъ одъ 6. Септемврія 1839. В. № 1077.** ни за чій атаръ (...) (Уредба XXVIII 1840/40: 206);

потенцијал (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Ако бы ко пропустіо, угинуту одъ злы богиня овцу, **као што се точкомъ 8. прописує**, укопати, (...) платитъ ѣе за сваку такову издану кожу по 1. талирь каштиге у обштинску кассу (Правила (78) 1844/45: 296);

негирани несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Све пакъ самовольно безъ припыта и допуштена учинѣне забране и заватине да се имаю развалити и разградити; но къ овьима, **као што се и само разумѣва**, не принадлеже они браницы, коє су люди изъ малена подигли и одгаили, и тако съ правомъ собственности притяжаваю (Уредба (3) 1845/47: 30);

свршени перфекат (главна реченица) + свршени пасивни перфекат (зависна реченица):

По разсмотренію вишеозначены параграфа, видіо самъ, да они не говоре о онима, кои какво добро подъ кирию или подъ аренду држе, **као што є предпоменуто рѣшеніє на те само случасѣе ограничено**; по чему ѣе оно рѣшеніє, као стално и пуноважно, служити и у напредакъ за правацъ поступка у предмету одкупльваня турски земаля (Уредба (33) 1845/47: 86);

(Б) постпозиција:

модални глагол (главна реченица) + свршени пасивни перфекат (зависна реченица):

(...) ерѣ наплаћивати глобу само у оноmъ случаю могу, кадъ бы стока или по намѣри или изъ небреженія троговца или настойника какову штету нанела на усевима, ливадама, и осталима добрама, **као што є то већь Предписаніємъ существовавшегъ Намѣстничества одъ 10. Августа 1839. В. № 754. опредѣлено и наложено** (Уредба XXVIII 1840/40: 208); Свакій войникъ безъ разлике како Пѣшакъ, Тоція, Коняникъ, тако и Бандистъ, одъ дана кадъ се у военну службу упише, дужанъ ѣе бити четири године служити, изузимаюћи особите догаѣає, по коима се може и пре овога времена изъ службе одпустити, **као што є то Закономъ военнымъ §. 54. 55. 56. опредѣлено** (Устројеније (1) 1845/47: 5);

императивна конструкција (главна реченица) + свршени пасивни перфекат (зависна реченица):

Сеоске меане даватъ ѣе се подъ аренду, гдѣ су обштинске, а гдѣ су приватне, такове, ако се не бы могле за обштине одкупити нека се за крчменѣ пиѣа погаѣаю; гдѣ се пакъ не бы могла погодба учинити, а оно ондѣ нека се на оку наплаћує, **као што є горе речено** (Уредба (8) 1840/1845: 9);

модални глагол (главна реченица) + футур први (зависна реченица):

Одъ Чиновника вообште, и одъ оны лица, коя по послу Правителственномъ путовала буду, као и одъ Свештеника и Учителя, не ѣе се ни такса за пасошъ ни она за визу наплаћивати и у томъ случаю треба свагда на пасошима овакимъ написати: „безплатежно“, **као што ѣе се и на пасошима „за коє се таксе наплаћую, ставляти: „наплаћена такса два цванц. а за визу: „наплаћено двадесетъ пара.“** (Уредба (36) 1841/45: 148);

редукована главна реченица + свршени пасивни перфекат:

Другій мундиръ и панталоне, кабаница, кошулѣ, бѣле панталоне и тесакъ съ портупейомъ, **као што є добошару опредѣлено** (Устројеније (1) 1845/47: 7).

Клауза уведена везником *као што* у постпозицији и интерпозицији користи и са катафорски употребљенимъ заменичкимъ прилогомъ *онако* у надређеној реченици, који може бити у дистактној и у контактної позицији у односу на зависну реченицама. У овимъ примерима сложени везник *као што* заменив је везником *како*, па се ради о поредбено-начинскимъ реченицама (Николић 2017: 150–152):

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Па ако бы у таковомъ случаю кои одъ ньи погинуо, съ нѣговимъ се лешомъ и нѣговимъ стварма, коє се при нѣму нају, *онако* исто мора поступити, **као што се поступа съ оныма свакогъ лица, коє одъ куге умре** [→ како се поступа са онима свакогъ лица, које од куге умре] (Уредба (29) 1841/45: 68);

несвршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Одъ посланика или одъ Конзула изъ Турске у кесама одъ козѣ длаке подъ печатомъ Посланичества или Консулата за Аустрійско царство упућени пакети неотвараю се, него се *онако као што дођу* [→ како дођу], у кесама на якій кадъ међу, а после добро окађена, у чисту згодну артию по кесама завію, за тимъ у нове кесе одъ козѣ длаке сложе, издаю и одпуштаю (Уредба (29) 1841/45: 100);

несвршени футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Лица ће се за садъ пренашати као и друге све ствари на коньма, кои ће се *онако* исто употребљавати, *као што се садъ за преносъ иностранны Пошта крозъ Србию употребљаваю* [→ како се сад за пренос инострани Пошта кроз Србију употребљавају] (Устројеније (69) 1843/45: 241);

свршени пасивни перфекат (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

При овой наредби заточение є узето у другомъ смыслу, а не *онако, као што га по Уставу и Устроєнію Судова разумети валя* [→ како га по Уставу и Устројенију Судова разумети ваља] (Закон (13) 1845/47: 51).

Када је у интерпозицији начинско-поредбена клауза уведена сложеним везником *као што*, може садржити устаљене изразе (*као што ваља, као што захтева, као што им пристоји, како надлежи*). Могућа је замена субординатором *како*:

Ако бы ко на линіи покушао, овамо у нашу земљу прећи, па бы га у томъ стража, *као што іой и валя* [→ како јој и ваља], учила и нашла; то іой надлежи, да га она одма озбиљно напомене, да се никако неусуди, онуда преко границе прећи (...) (Правила (30) 1841/45: 124); Но такове безчадне удовице, о којима ће надлежній Судъ по прописанымъ документима пензіоной Депутации доставити, да су доиста у станѣ пензіе ступиле, свагда ће саме своју пензію примати, и, наблюдавајући, *као што имъ пристои* [→ како им пристоји], правила честнога владаня, по своимъ потребама уживати (Уредба (73) 1843/45: 267); (...) ако бы коме одъ овы дужника Правительствене кассе рокъ займа у овако добагодине, кадъ є свакомъ малу, особито стоцы и рани, врло мала цена, изашо, па бы се оно зато, што му се таковый дужникъ ніе у свое време съ прописанымъ интересомъ или иначе, *као што надлежи* [→ ?како надлежи], приявию, побуђено нашло наредити, да се одъ нѣга Правительствена касса явномъ продаіомъ нѣговы добара наплати (...) (Уредба (35) 1845/47: 88); Такове безчадне удовице свагда ће саме своју пензію пријмати и, наблюдавајући, *као што имъ пристои* [→ како им пристоји], правила уредногъ и честногъ владаня, по своимъ потребама уживати (Уредба (42) 1845/47: 100).

Овај тип реченица врши две функције. Прва је експликација, пошто се истиче да је одређена правна радња прописана законом (*радња се врши као што надлежи, тј. као што закон прописује*). Друга функција им је идеолошка, јер одређују шта је (не)пожељно понашање, и то не само са гледишта законодавца већ и са гледишта моралних норми епохе. Идеолошко кодирање није експлицитно присутно, већ се подразумева из ширег контекста. На пример, удовица мора да се понаша *као што јој пристоји* да би добила пензију. Међутим, није наведено шта се тачно подразумева под пристојним понашањем.

Занимљив је један пример из предстандардног периода у коме се зависна клауза налази у постпозицији. Зависна реченица прекинута је знаком две тачке. Иза две тачке користи се анафорски употребљен заменички прилог *тако*, који реферише на супраординирану реченицу. Оваква реченична структура користи се ради истицања. Анафорски употребљен заменички прилог инкорпориран је у структуру зависне реченице. Ова структура архаична је са гледишта савременог језика. Могућа је супституција клаузом уведенном везником *како*, као и изостављање заменичког прилога:

При устрояваню Централногъ Правленія, Правителство є имало у виду пространство овога дѣла, и зато є опредѣлило Попечителству Финансіе довольно персонала, съ томъ намеромъ, да оно по той потреби изъ свогъ персонала кадъ едногъ кадъ другогъ Чиновника свога употребљава, *као што є: тако до 1842. године и рађено* [→ како је рађено до 1842] (Указ (68) 1843/45: 226).

Уколико су предикати у две зависне клаузе у напоредном односу еквивалентни, у једној од клауза предикат може бити редукован:

За пензію изъ овога фонда неће се нико моћи усинити; но *као што усыновлѣни тако ни пасторчадъ не могу на ову пензію право имати* [→ као што усыновљени не могу имати право на ову пензију тако ни пасторчад не могу на ову пензију право имати] (Уредба (73) 1843/45: 270).

Када је у интерпозицији клауза уведена везником *као што*, она има важну улогу са аспекта правног кодирања, јер прецизира значење хијерархијски надређеног правног термина. Примећује се однос хипонимије и хиперонимије (*злочинства – оно што законодавац подразумева под њима, нужна и поискана потребност – јело и пиће, отров примајуће ствари – вуна, свила, длака, отров непримајуће ствари – углађено дрво, руда, метал, камење, стакло, морске остриге и шкољке, погранична места – карантини, састанци и скеле, случаји под којима прензија престаје – смрт, удаја женске деце, пунолетство мушке деце, ступање у грађански ред, ситне урађене ствари – ложнице, вретена, званичници – секретари, писари и други званичници полицајне струке*). Ове клаузе употребљавају се за навођење конкретних реалија (предмета подложних, односно неподложних карантинирању), али и апстрактних ентитета као што су прекршаји:

У кругъ понятія о кривицама принадлеже сва злочинства, коя житель еданъ или выше нѣи учини, **као што су ополченія противъ врховне земальске Власти и осталы предпосталъны Началства и Властїи, нарушеніе обштега мира и поредка, злоупотребленіе власти, убійство, одбаченѣ детета, обраненѣ, паленѣ, крађа, превара, поара, отиманѣ, плячканѣ, силованѣ, отимица, блудочинство, двосженство; и остала подобна или истога рода но поманя преступленія, коя бы по природи и намѣри спадала подѣ злочинства, но одѣ кои безбѣдности обштой и поединой небы велика опасностъ грозила, или такова преступленія, коя бы у себи садржавала нарушеніе какове законне спасителне уредбе ради сачуваня одѣ каковога великога зла, као и явна преступленія противъ народнога благонаравія на саблзанъ и повреду обштега чувства нравственности учинѣна** (Устројеније XXV 1840/1840: 183); Зато и сваку нуждну и понскану потребностъ, као што є сло и пиће, карантинистима одлученый съ нѣима колибашъ у колибу доноси, кой утаковой дужностной своіой послуги вѣштъ мора быти (...) (Уредба (29) 1841/45: 73); А отровъ примаюће ствари оне су, за кое се отровъ куге збогъ нѣиногъ неравногъ, рапавогъ, рутавогъ, шупльикастогъ састава лакше вата и у коима се зато онъ и дуже време држи, **као што є: вуна, свила, длака, и све, кое се одѣ ти праве рукотворине** (Уредба (29) 1841/45: 87); Отровъ пакъ непримаюће ствари есу, за кое се заразителна матерія куге збогъ нѣиногъ гладкогъ површя само на лако вата, и съ кои се иста и найманьимъ поводомъ и трудомъ сбрисати и очистити може, па и по томе, што она не може дубоко у нѣинъ се саставъ увуѣи, **као што су: углађено дрво, руда или металъ, каменѣ, стакло и т. д. или кое силомъ нѣиногъ течногъ свойства и нѣине остале хемическе нарави отровъ куге разставляю и уништожаваю** (Уредба (29) 1841/45: 87); Морске остриге и шкољке, као што за єло стос; насолѣне, мариниране, надимлѣне и суве рибе, сарделѣ, харинге, пастрмке, младице, моруње, свакояке морске рибе; насолѣно и суво месо, као свиньско, овчія, козя, и говеђа пастрма (Уредба (29) 1841/45: 91); Дужности Надзирателя главне есу: 1. Да, као Надзиратель главнога Састанка, непосредственно надлежной вышшей власти, а као зависимога карантину, подѣ коимъ стои, у прописано време, иначе, ако бы се што важно и особито, **као што є: донешеный гласъ о каквой опасной, кужной или куги подобной болести у сусѣдству на оной страни, или учинѣна мѣшавина, или долазакъ бѣгунаца, или появь каквогъ немира и т. п. дознало и догодило, то и осимъ тога одма безъ свакогъ одлаганя, подробно рапорте шилѣ и одунда на исте налога и руководства иште и очекує** (Уредба (29) 1841/45: 108–109); Само оваки и овако исписани и подписани пасоши има ће силу и важностъ, по томе ће и погранична мѣста, **као што су карантини, састанци и скеле**, само онымъ лицама, коя имъ оваке пасоше буду показала, дозволити (...). (Уредба (36) 1841/45: 146–147); Свака мѣстна власть, подѣ кое подручности удовице и сирочадъ Чиновника живе, дужна ће быти, случай, коимъ издаванѣ пензіє за нѣи престає, **као што су смртъ, удая удовице или женске дѣце, званіє мушкимъ дано и ступанѣ овы у самосталный грађанскій редъ**, одма надлежнымъ путемъ до знаня Депутациі овогъ фонда доставити (...) (Уредба (73) 1843/45: 270); за синте урађене ствари, **као што су: ложнице (или кашике), вретена и т. д.** (Карантинска тарифа (75) 1843/45: 281); (...) вѣће урађене ствари, **као што су: столови или астали, столице, корита, карлице, дрвенице, седла (у дрвету само), сандуцы; разбон, чекрцы, чутуре (голе), мѣрице, шафольи, колица, котарице, кошнице и т. д.** (Карантинска тарифа (75) 1843/45: 281); Ова узаконѣна слѣдства постићи ће осимъ Судова и Судія равно и све оне званичнике, кои бы у сношенію и союзу са Судовима будући, своимъ небреженіемъ или наваличнымъ самовольствомъ и пристрастіемъ противозаконно поступаюћи, или гди бы требало што по дужности или на зактеванѣ Суда чинити, нечинећи или протежући, штету коіой страни причинили, **као што су Секретари, Писари, и други Полицајне струке званичници** (Уредба (79) 1844/45: 299); Онъ ће набавляти све училищтне потребе, за наставленіе нуждне, **као што су клупе, крета, срицателне штице, табла, и тако далѣ**. (Устројеније (82) 1844/45: 325); Онъ ће се старати, да се и друге потребе, за училищта нуждне, благовременно набаве, **као што є огревъ** (...) (Устројеније (82) 1844/45: 326); Кадъ бы Судъ изрекао свое рѣшеніє у предмету едногъ дуга, кои є совершенно припознатъ, или у смотренію накнађенія какве штете, кою криваць да епроузроковао не одриче, особито у стварма манѣ важности, **као што су: потрице,**

развальиванѣ оградѣ, убіянтѣ каквогѣ бравѣ и т. д. пакѣ бы се осуђеный изяснѣо, да е са пресудомѣ Окружногѣ Суда не задоволянѣ, и да жели апеллирати, ово изьявленѣ незадовольства неће зауставити извршенѣ пресудѣ (Допунителна правила (6) 1845/47: 41); По заключенѣю тога судѣ ће потомѣ извидити, да не покойный Чиновникѣ оставѣо по себи какве препоне, као што су дугови приватныма или Правителству, збогѣ кои се не бы могла удовицы и нѣной дѣцы сва припадаюћа имѣ пензія, но съ одбиткомѣ манѣ или веће едне части, по гласу Уредбе о платѣ задужены чиновника одѣ 17. Марта 1842. годинѣ издавати (Уредба (42) 1845/47: 99–100).

Клауза у интерпозицији може бити редукована:

Ако стране са пресудомѣ задовољне буду, Судѣ ће после 8 дана своимѣ путемѣ пресуду у извршенѣ довести; ако ли коя страна апеллирала буде, то ће Судѣ и парницу и пресуду одѣ речи до речи Великоме Суду на размотренѣ пошлѣати; и почемѣ пресуду одѣ Великога Суда или потврђену или преиначену прѣими, исту у изводу, **као што е и свою** [→ као што је и своју соопштио], странама соопштити (Устројеније XXV 1840/1840: 192).

У неким случајевима клауза стоји у супротаном односу према претходном стању, те начинско-поредбена конструкција експлицитно изражава да се нова норма разликује од оне која је важила до тада:

На представленѣ Попечителя Иностранны Дѣла учинѣно Совѣту, да се законный ѣумрукѣ уведе, а не **као што е досадъ было** [→ како је досад било], противѣ чега и Ч. Везирѣ Видинскѣй еднако протестира, Намѣстничество Княжескогѣ Достоинства, са согласѣемѣ Совѣта, рѣшило е, да се у напредакѣ по постоѣему закону ѣумручкому наплаћуе и ѣумрукѣ на сву соо, коя се или изѣ Видина сувымѣ за внутрѣность Сербѣе, или водомѣ овамо и за Босну доноси, као и за ону, коя се съ Дунава преко предѣла наши за Турску у Нишѣ и друга мѣста односи, и како соо на границы нашої стае 50 гроша 100 ока, тако да се по тому и ѣумрукѣ на 100 ока соли по 60 пара обычный узима (Указ 9. (Пр.) 1839/40: 235).

Примери с краја века углавном су из жанра стенографских бележака:

(...) и ја ћу гласати за овај предлог, **као што га је поднео г. Министар** задржавајући право да доцније говорим (...) (Стенографске белешке 1899: **стр.** дебата, посланик Ђорђе Јеленковић); За то сам ја за то, да и од сад исто тако остане **као што је до сада било** (...) (Стенографске белешке 1899: **стр.** дебата, Министар Унутрашњих Дѣла Јеврем Андоновић); С тога сам ја за то, да остане члан 18. **као што је и био до сада** (Стенографске белешке 1899: **стр.** дебата, посланик Иван Станисављевић); **Као што видим**, господо, Скупштина је расположена и вољна да прими овај предлог (...) (Стенографске белешке, дебата, посланик Светозар Гвоздић, 377); Кад тако стоји **као што сам навео**, ја се бојим, ако се овај законски пропис усвоји, да неће г. Министар Привреде бити на једној раскрсници (...) (Стенографске белешке, дебата, посланик Марјан Бирчанин, 383); Горе је, ако остане **као што је до сада било**, а не учини се по овоме предлогу (Стенографске белешке, дебата, потпредседник Народне Скупштине, Драгомир Рајовић, 384).

Да закључимо. Конструкције са зависним клаузама уведеним везником *као што* углавном су примећене у предстандардном периоду, а у стандардном периоду углавном се срећу у жанру стенографских бележака. Изостанак овог везника у законодавно-правном стилу фазе стабилизације савременог српског језика слаже се са стањем које Милка Николић проналази у савременом административно-правном стилу (2017: 297). Ово се објашњава начином обликовања правног текста у предстандардном периоду, који карактерише већи удео идеолошког кодирања и већи удео експлицитне мотивације. То се може објаснити почетним фазама у развоју правног језика, када је потребно законске прописе детаљније образложити, као и неразвијеношћу номотехнике. С друге стране, конструкције с клаузом *као што* честе су у оквиру вишеструкосложених реченичних комплекса, што је типично за реченичну структуру предстандардног периода.

9.2.5. Сложени везник *како год што* у функцији изражавања поредбених и начинско-поредбених реченица

Примећене су и клаузе уведене архаичним сложеним везником *како год што*, који је настао у споју сложеног везника за једнакост *како што* и партикуле *год*. Иако се ради о варијанти везника *као што*, због своје структуре и јединствене функције у оквиру правнога стила XIX века, сложени везник *како што год* анализирамо одвојено.

Сложени везник *као што год* Веселина Ђуркин примећује „релативно често” у фази стабилизације стандардног језика вуковског типа (2018б: 123). У нашем корпусу претежно се употребљава у предстандардном периоду. У препозицији се јавља корелатив *тако*, који је у контактном положају са зависном клаузом. Ове клаузе означавају квалитативну еквивалентност (Ковачевић 2003: 125), пошто повезују две правне норме у једну правну одредбу. Углавном се повезују различите правне дужности или правна овлашћења. У обе реченице налазе се глаголи са сличним значењем (*одговарати, имати дужност, припадати, спадати, имати право, стајати под одговором, бити дужан*). Предикат је обично модификован модалним глаголом. Овај тип клауза припада нормативнорправном кодирању и обавља функцију текстуалног конектора. У зависној реченици налазе се презент, модални глагол, футур први или перфекат, а у главној презент, модални глагол, футур први и императивна конструкција. Преовлађују облици несвршеног вида, осим ретких примера са свршеним перфектом и свршеним футуром првим:

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Како годъ што Главному военному Штабу припада управлене надъ цѣлымъ гарнизоннымъ воинствомъ, тако особито у кругъ нѣгове дѣятелности спада слѣдуюће (Устројеније (1) 1845/47: 17–18); **И како годъ што займодаваць добыва сведочанство судейско поради интабулацие, тако** и дужникъ добыва признаніе поради избулацие (Уредба XVIII 1839/40: 125); Но онъ ће сва своя израђена пре преписа подносити Управителюна развидѣніе, и текъ, почемъ овај при концу подпише „да се експедира,“ онда ће се на препись давати; еръ **како годъ што Управитель за све Попечителству одговара, тако** исто и Кнѣгководитель Управителю подъ одговоромъ стои (Устројеније (69) 1843/45: 239); Секретаръ или Писаръ руководитъ ће свима дѣлима писменнима; онъ ће дужанъ быти у засѣданіяма сва дѣла предлагати и обяснявати, и надзирати да се све точно и уредно води; зато **како годъ што онъ одговара за свакій непорѣдакъ и недостатакъ при Протоколлу, Архиви, Регистратури и Экспедицији, тако** и право има ове Званичнике на точно извршиванѣ дужности свое опоминяти, и свако злоупотребленіе открыти, подигнути и удалити (Устројеније XXV 1840/1840: 194); Но онъ ће сва своя израђена пре преписа подносити Управителю на развидѣніе, и текъ, почемъ овај при концу подпише „да се експедира,“ онда ће се на препись давати; еръ **како годъ што Управитель за све Попечителству одговара, тако** исто и Кнѣгководитель Управителю подъ одговоромъ стои (Устројеније (69) 1843/45: 239); **Како годъ што Главному военному Штабу припада управлен надъ цѣлымъ гарнизоннымъ воинствомъ, тако** особито у кругъ нѣгове дѣятелности спада слѣдуюће (Устројеније (1) 1845/47: 17–18);

несвршени презент (зависна реченица) + модални футур први (главна реченица):

Секретаръ или Писаръ руководитъ ће свима дѣлима писменнима; онъ ће дужанъ быти у засѣданіяма сва дѣла предлагати и обяснявати, и надзирати да се све точно и уредно води; зато **како годъ што онъ одговара за свакій непорѣдакъ и недостатакъ при Протоколлу, Архиви, Регистратури и Экспедицији, тако** и право има ове Званичнике на точно извршиванѣ дужности свое опоминяти, и свако злоупотребленіе открыти, подигнути и удалити (Устројеније XXV 1840/1840: 194);

модална конструкција (зависна реченица) + негирана модална конструкција (главна реченица):

Судъ Примирителный **како годъ што є дужанъ старати се, да се на примиреніе и поравненіе склоне, тако** нѣ властанъ принуђавати стране, да се са пресудомъ Примирителнога Суда задовольнти мораю (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 239);

модални глагол (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица реченица):

Како годъ што Началникъ Окружія и Срезске Старешине бдити мораю, да се злочинства и пресупленія предупредѣ и недогоде, и злочинцы да се увате и Суду предату; тако є Суда Окружнога дужность старати се, да се злочинцы и преступницы испытаю, и невинни ослободе, а кривцы осуде и казне (Устројеније XXV 1840/1840: 183); **Како годъ што валя да се парничари постараю у свима парницама, а нарочито трговачкима по ортаклуку и рачуницама, да, пре него се Судомъ потеряю, примирителнымъ начиномъ, и произвольнымъ изборнымъ или поравнательнымъ (компромисснымъ) Судомъравнаю се, тако** є и Судъ Окружный дужанъ стране и после предане тужбе на поравненіе упућивати, и на примирителный и произвольный изборный или поравнательный Судъ опоминяти (Устројеније XXV 1840/1840: 189);

модални глагол (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица реченица):

Слѣдователно како годъ што суза точность и вѣрность рукованя и употребяваня Правительству Обштине одговарати дужне, тако ће се одъ свега онога чувати и удалявати, што бы реченымъ правама или начину уживаня Прави телствомъ опредѣленого противно было (Уредба XXVIII 1840/40: 206);

модални глагол (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Овде се ради обясненія, примѣчава и то, да како годъ што изятіе не може се на више догађая распростирати, него што є назначено, тако се само по себи разумева, да поравненія, коя су помирительнимъ начиномъ учинѣна, и у извршеніе доведена было безъ Суда, было предъ Судомъ, предъ кметовима, Срезскимъ старешинама или другимъ властима Земальскимъ учинѣна, остаю стална (...) (Толковање (90) (Пр.) 1844/45: 359);

негирани несвршени презент (зависна реченица) + негирани несвршени презент (главна реченица):

Како годъ што люди у здраво, сасвимъ безопасно време (5. 12) не карантинираю, тако се исто ни тргъ или еспапъ у таково, ако се изъ европейске Турске доноси и уноси, не чисти по карантинскимъ правилама (Уредба (29) 1841/45: 82);

негирани несвршени презент (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Пресуде пакъ у подобнымъ предметима, одъ времена обнародованія Устава изречене, како годъ што новомъ толкованію не подлеже, тако се такове парнице, пресудомъ коначномъ рѣшене, ни подъ каквымъ видомъ на ново изслѣдивати и пресуђивати неће моћи (...) (Толковање (4) 1845/47: 36);

негирани несвршени презент (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

Како годъ што се войницима свако блудочинство, као већ закономъ Христіянскимъ забранѣный грѣхъ, подъ строгомъ казною запрештава, тако ни блудне кѣри по гарнизонима, на кордону и военнымъ упражненіяма да се не трпе, но кое бы се уватиле, да се строго казне и протераю (...) (Закон XXI 1839/40: 152);

свршени футур први (зависна реченица) + свршени футур први (главна реченица):

Као годъ што ће се спори и небрежљиви рачунолагателѣи: — §. 23.— казнити са поизгубиткомъ половине плате, тако ће се невешти у послу рачуноводства те службе лишити (Устројеније (81) 1844/45: 313).

несвршени футур први (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Како годъ што ће Великій Судъ одъ своіу Судова Окружны примати списке тримесечне одъ своіу предмета како кривичны тако и спорны, тако ће исте, придодавши къ њима и свое, подносити Попечителству Правосудія на прегледанѣ (Устројеније XXVI 1840/1840: 199);

негирани несвршени презент (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Како годъ што никакавъ законъ нема силе повратне, нити се по њму пређашня дѣла и права мѣрити могу: тако се и при овима тербама на поврађай земаля она права и отношенія у призрѣніе узети мораю, коя су онда существовала, кадъ се случай парничный догодіо (Закон XIII 1839/40: 104);

свршени пасивни перфекат (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Како годъ што є попаша и жировница на уживанѣ Обштинама опредѣлена, тако су Обштине дужне бдити, да они сосѣдни жители, кои су дояко у уживаню истога права были, и одсадъ по досадашнѣмъ обычаю, и изданима и издати се имаюћима прописима пребуду, нити жители едни друге да исклучую (Уредба XXVIII 1840/40: 207).

И везник како год што има улогу текстуалног конектора, којим се додатно појашњава садржај законског прописа. Најчешће служи као стилска резерва за везник као што у оквиру истог документа:

Свако драго камонѣ, солни, земляни и рудокопни производи: галица, стипса, витриолъ, стрешъ, со, салитра; пепео, баруть, поташа; металъ, као: злато, сребро, мѣдь или бакаръ, гвожђе, олово, лимъ и т. д. и ново стакло, какогодъ што є новодонешено стаклено (Уредба (29) 1841/45: 93).

Нема много оваквих потврда.

9.2.6. Статус реченица уведених везником као да

Због своје некомпатибилности са инхерентним особинама законодавно-правног подстила, везник *као да* у корпусу се јавља ретко. У савременом административно-правном стилу ова конструкција користи се често, а њоме се „начин одвијања радње или процеса детерминише поређењем са одређеном хипотетичком ситуацијом” (Николић 2017: 296). Клауза је углавном у интерпозицији. У главној реченици налазе се несвршени презент, свршени перфекат, несвршени и свршени футур први, а у зависној свршени перфекат, несвршени презент, несвршени потенцијал или свршени перфекат. Обично су без корелатива, а у мањем броју примера употребљава се корелатив *тако*, који је у контактном положају са зависном клаузом:

Веће сумме новаца, кое бы у исто време одъ едногъ пошилятеля на едногъ и истогъ приѣмника гласиле, но сбогъ множине не бы у еданъ завитакъ стати могле, но бы се у выше завитака или кеса разредити морале, таксиратъ ће се уедно, *тако као да бы се у одной кеси налазиле*, а не свака кеса за себе (Уредба (70) 1843/45: 250–251).

Наведени пример је интересантан јер илуструје употребу потенцијала у поредбено-начинским реченицама са везником *као да*, што представља архаизам са гледишта савременог језика.

Пронађене су следеће комбинације:

свршени презент (главна реченица) + свршени перфекат / несвршени презент (зависна реченица):

Но обично најпре добыю одъ куге падши езу или грозу, *као да ий є ладанъ вѣтаръ стиго, или као да се на ньи ладна вода сипа*, и то често такова, да имъ и кости до мозга пробія и да се одъ яке дрклавине не могу смирити, докъ сасвимъ изнемогавши и душу не пусте (Уредба (29) 1841/45: 115–116);

трпни придев (надрђена конструкција) + несвршени презент (зависна реченица):

Они, кои су одъ куге умрли, кужни лешови, изгледаю око уста, носа, ушию и на ноктима много модрии, него други мртвацы; съ пегама и мастницама означени, у лицу су промѣнѣни, ружни, *као да пркосе или прете*, обично црно модри, реко бы су угушени или одъ грома устрелѣни (...) (Уредба (29) 1841/45: 119–120);

свршени футур први (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Ако се кои участникъ добавити небы могао, или бы изванъ отечества отсутствовао, и на позивъ Судейскій небы Суду предстао, то ће Судъ, узевши у смотреніе показана доказателства, и противъ таковога отсутствующега, *као да є онъ наведена доказателства и признао*, пресуду изрећи, и како могуће буде, безъ далѣ га испыта или изслѣдованія у извршенѣ довести (Уредба (74) 1843/45: 275–276); По истомъ основу, ако кои у стварма, кое кругъ дѣятелности Примирителногъ Суда не превазилазе, не хтедне на позивъ тога Суда доћи, тога ће Примирителный Судъ сматрати, *као да є донешену противу нѣга тужбу за умѣстну признао*, и у томъ ће случаю пресуду свою изрећи као да є обтуженогъ и саслушао (Допунителна правила (6) 1845/47: 39–40);

несвршени презент (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Учителѣма и учительницама, кад постану виши учительи, односно више учительице, урачунавају се године службе проведене у основној школи *као да су их провели у грађанској, односно девојачкој, школи* (...) (Стенографске белешке 1899: Предлог закона о народним школама, 235).

Два примера припадају *Уредби о карантину*, у којој се правни стил преплиће са научним стилем (Јанићијевић 2015: 71–73). Инкомпатибилност ове конструкције са административно-правним стилем показује и употреба експресивних лексема и живописног стила (*као да ий є ладанъ вѣтаръ стиго, као да се на ньи ладна вода сипа, као да пркосе или прете*).

Пример *веће сумме новаца, кое бы у исто време одъ едногъ пошилятеля на едногъ и истогъ приѣмника гласиле, но сбогъ множине не бы у еданъ завитакъ стати могле, но бы се у выше завитака или кеса разредити морале, таксиратъ ће се уедно, тако као да бы се у одной кеси налазиле, а не свака кеса за себе* архаичан је због употребе потенцијала и катафорски употребљеног заменичког прилога *тако*.

Улогу ових конструкција у законодавно-правном подстилу илуструју два примера, у којима се кодира информација важна са аспекта нормативноправног кода. Клауза уведена сложеним везником *као да* употребљава се када, из неких разлога, није могуће спровести законску процедуру. Реализација такве ситуације није ни могућа, на

пример, онај који борави ван земље није могао признати злочин, ако неко није дошао на суд, није ни могао бити саслушан. Реченица уведена везником као да, која означава нефактивну ситуацију (Николић 2017: 157–166), идеална је за изражавање ситуација када се правна радња узима као правно релевантна (као да се заправо догодила), иако у стварности није тако. Избор везника као да указује и на то да је законодавац свестан да се ради о изузетку и правној конструкцији. Правно се ситуација третира као да се заиста догодила и онај ко није испунио примарне услове, посматра се као онај ко задовољава условне примарне хипотезе, па му, сходно томе, следује санкција. Ово значење не везује се само за кривице, већ може ићи и у корист правног субјекта.

9.2.7. Поредбене диферентивне реченице уведене сложеним везником *него што*

Поређење по неједнакости исказује се сложеним везником *него што*, који је настао у процесу „повезничења лексеме *него* (или, рјеђе, лексеме *но*), која у српском језику функционише као верификатор морфолошке или семантичке компаративности лексема које у структури надређене клаузе имају улогу антецедентног пилона зависној клаузи, и општезависног везника *што* или *да*” (Ђуркин 2018б: 125). Клауза је у постпозицији. Одликује је употреба компаративне лексеме или неке друге речи са компаративним значењем (Ђуркин 2018б: 124; Ковачевић 2011: 175).

У корпусу уз поредбене диферентивне реченице пронађени су компаративи придева и прилога (*више, веће, боље*), као и лексема *друкчије*. У главној реченици налази се несвршени презент, свршени перфекат или модални глагол, док се у зависној реченици налази несвршени презент, уз спорадичне примере свршеног перфекта пасива. У грађи, претежно из предстандардног периода, ове клаузе имају две функције. Прва је кодирање прекршаја који представља одступање од прописане норме (*судити другачије него што је прописано законом*) или изражава квантитативно веће одступање од количине коју дозвољава норма (*узимање већег броја војника него што је дозвољено, присвајање више права него што им припада*). Друга функција им је описивање одређене радње, односно детерминисање околности у оквиру примарне хипотезе. Овај тип реченица јавља се и у текстовима у којима се правни стил преплиће са научним стилем. Служи и за поређење двеју законских норми (*уредити боље него што је у претходној Уредби*):

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Судія независи у изрицаню свое пресуде ни одъ кога у Сербіи, до одъ законика Србскогъ; никаква, ни већа ни мања, власт у Сербіи не има права одвратити га одъ тогъа или заповедити му, да *другіе* суди, **него што му закони предписую** (Устав 1835: 8); И одъ кужны болестника обично *више* нѣи умиру, **него што се предиджу**, и то найвише другій, трећій и четвртый данъ болести (Уредба (29) 1841/45: 115);

свршени перфекат (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Кои бы Оффицъръ при приманю плате, раане и амуниція и тима подобны, усудио се узети *на веће число војника*, **него што њ управо има**, онај ће као невѣрный служитель Отечества свога чина лишень быти (...) (Закон XXI 1839/40: 142);

несвршени немобилни презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Како годъ што ће се Обштине чувати, да *више* права себи не присвајаю, **него што имъ по уступленію и самой природи припада**, тако ће се старати, да съ уживанѣмъ истыѣ, туђа права ненаруше, нити поединима жителяма допусте, да њ они нарушаваю (Уредба XXVIII 1840/40: 206);

модални глагол (главна реченица) + свршени пасивни перфекат (зависна реченица):

Овде се ради обясненія, примѣчава и то, да како годъ што изятіе не може се на *више* догађая распростирати, **него што є назначено**, тако се само по себи разумева, да поравненія (...) (Толковање (90) (Пр.) 1844/45: 359); Будући да се за ово време, одъ како Фондъ пензіе за удовице и сирочады Чиновника

постои, искуством показало, да сталност овога фонда на *болѣимъ* основима треба утврдити, **него што су они, кои су о томе у Уредби одъ 18. Октобра 1843. № В. 1077./ № В. 1135. постављени, тосмо,** поводомъ истога искуства, за цѣли сходно нашли, ову Уредбу укинути (...).

Зависна диферентивна клауза ретко је у интерпозицији. Поредбена реченица за неједнакост долази након компаративне лексеме, али се иза уметнуте клаузе поставља глаголска конструкција, што је условљено реченичним устројством у предстандардном периоду:

императивна конструкција (главна реченица) + свршени пасивни перфекат (зависна реченица):

Выше дуѣана или меана, **него што е одъ Правительства уступљно,** самопроизвольно подизати да се Обштине сеоске неусуђую (...) (Уредба XXVIII 1840/40: 206);

модална конструкција (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Као што се е законодавацъ на ова два изятія ограничю, тако треба да се и Судови овогъ ограничѣнія строго придржаваю, и да ова изятія не разпространяваю далѣ, **него што иј е законодавацъ за добро судю** прострети (Толковање (4) 1845/47: 34).

Предикат у главној реченици може бити редукован, пошто је идентичан предикату зависне реченице:

Но да се Окружно Началничество не бы *выше* [→ обмањивало] **нег' што е прилика овимъ посломъ обременявало,** наређуе се, да оно обявленія о уваѣеномъ у штети мангупу на поменуте власти, кодъ кои ће сайбіе за нѣга моћи пытати, свакиј петнаестый данъ одпушта (Уредба (38) 1845/47: 92).

Сложени везник *него да* инкомпатибилян је са административно-правним стилем, па се не среће са великим бројем потврда. У главној реченици користи се компаративна лексема, а поређење се врши са хипотетичким прекршајем који припада истој правној сфери, али је хијерархијски нижи:

Стражари, кои люде изъ оне стране преко границе у ову сазнанѣмъ, за добру рѣчь или за мито, пропусте, *строжіе* ће се казнити, **него да су сами кордонъ преступили;** у кужно време за то ће свакояко главу изгубити (Правила (30) 1841/45: 132).

9.7. Статус пропорционалних реченица са корелативним везником *уколико – утолико*

Једна од основних форми пропорционалних реченица јесте форма са корелативним везником *уколико – утолико* (Ковачевић 2003: 108–109). У корпусу, посебно из предстандардног периода, овај реченични тип је у процесу формирања и функционише као тип текстуалног конектора. Форме *уколико, утолико* написане су одвојено (*у колико, у толико*). У пронађеним примерима јасно се види количниско значење (*у којој се мери опита Уредба о касапницама односи на Јевреје – у оној мери у којој се тиче чистоће, у којој количини ће се удовице и људи са ситном децом уписивати у главе данак плаћајуће главе – у количини у којој буду могли да плаћају*). Поред тога што означавају количину, оне клаузе имају и условно значење. Оно је видљиво у примерима у којима се у зависној клаузи налази футур други или потенцијал. Само у једном примеру комбинује се корелатив са придевом (*удаљен*). Примећује се и неодређеност правног језика, пошто прописи нису прецизно дефинисани, већ се прилагођавају конкретним ситуацијама (*у толико удаљене колико да се смрад не шири – различита удаљеност може бити могућа у различитим ситуацијама*). Овај тип реченице погодан је за кодирање променљивих ситуација (*људи са ситном децом и удовице могу имати различите приходе, те ће примена закона зависити од случаја до случаја*). У главној реченици користе се несвршени презент, модални глагол или надређена предикација у виду глаголског прилога садашњег, а у зависној реченици несвршени презент, футур други или негирани потенцијал:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

(...) и на послѣдку, да се обща Уредба о касапницама, *у толико на Еврес: односи, у колико се чистоће свимъ остальмъ подданицыма Србскимъ предписаніе тиче* (Указ 3. (Пр.) 1839/40: 229);

несвршени презент (главна реченица) + футур други (зависна реченица):

Човекъ као и удовице ситномъ децомъ обтереѣный, но съ иманѣмъ прилично стоеѣй, подлежи даваню данка, и запусе се у главе данакъ плаћаюће, *но утолико, у колико станѣ ныѣово прописивало буде* (Правила (19) 1841/45: 35); Сочинити у споразумѣнїю съ верховномъ духовномъ Властїю проектъ за цензуру са наставленїемъ намѣренїю и потребама земальскимъ сходнымъ, мотреѣи, да се право слободнога сообштєня мыслїй, средствомъ печатнѣ на разпространяванѣ наука *утолико* ограничава, у **колико духъ времена, станѣ народнога изображенїя и взаимна отношенїя окрестностїй изискавала буду** (...) (Устројеније IV 1839/40: 55).

глаголски прилог садашњи (надреѣена предикација) + футур други (зависна реченица):

(...) наравно споразумѣваюѣи се са верховномъ духовномъ Властїю у томъ призрѣнїю *у толико, у колико природа и опредѣленїе таковы предмета, сасвымъ или одъ части се ныѣой односили буду по свима воспитателнымъ заведенїяма* (Устројеније IV 1839/40: 54);

модални глагол (главна реченица) + негирани потенцијал (зависна реченица):

Упрочемъ саланемораю быти изванѣ Вароши, и *у толико* удалѣне, **у колико не бы несносный смрадъ до Вароши допирало** (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 224).

9.2.8. Статус начинских реченица уведених везником без да

Везнички спој *без да*, чији се настанак тумачи као калк немачког или француског *ohne dass, ohne zu, sans que*, нема нормативни статус (Јерковић 1976: 90–91). Региструје се код писаца XVIII и XIX века (Јерковић 1972а: 196; Јерковић 1976: 90–91, 146; Херити 1983: 270). Употреба ове конструкције примећена је и у језику удбеника права Димитрија Матића (Ћорић 1996: 92–93). У административно-правном стилу друге половине XIX века овај везник бележи Милош Луковић (1994а: 108). Изражава значење недостајуће околности (Тодоровић 2014: 406–407).

Начинске реченице ретко се уводе везником *без да*:

Ова три Директора бытѣ независими еданѣ одъ другогъ у упражненїю ныины взаимны дужностїй, **безъ да еданѣ буде подчинѣнъ другому** [→ а да притом један не буде подчињен другому / тако да један не буде потчињен другому], и они ће имати сваки своју Канцелларию оддѣлену (Устав 1838: 4); Месечни остатцы касе преноситѣ се у приѣманѣ слѣдуюћегъ месеца **безъ да такови нумеру Дневника добијю** [→ а да (притом) такови нумеру Дневника не добијају / тако да такови нумеру Дневника не добијају] (Пропис (25) 1845/47: 69); Нумера Дневника написатѣ се са противне стране на сваки Документъ и прилогъ тако, да се не може одсеѣи или избрисати, **безъ да се то примѣтити не бы могло, и безъ да се цѣлость документа тyme не бы нарушила** [→ а да се то приметити не бы могло, и да се целост документа тyme не би нарушила / тако да се то не би могло приметити и тако да се не наруши целост документа] (Пропис (25) 1845/47: 69).

Ове реченице могу се трансформисати у реченице уведене везницама *а да* (*а да притом*). Блиске су условним реченицама, на шта указује употреба футура другог и негираног потенцијала. Кодира се нормативноправно значење, тако што се искључује оно што није правно пожељно. Негирани предикат у зависној клаузи појачан је негацијом, која је део значења предлога *без*. Уколико је предикат у потврдном облику, реченица, захваљујући предлогу *без*, добија негирано значење (*месечни остацы касе преноситѣ се у примање следујућегъ месеца безъ да такови нумеру Дневника добијају – а да притом такови НЕ ДОБИЈАЈУ нумеру Дневника*).

9.2.9. Интерференција начинског значења са значењем пропратне околности (зависне реченице уведене неспецификованим везником где)

У предстандардном периоду везник *где/гди* изразито је семантички неспецификован и контекстуално условљен, па се јавља и на граници начина и пропратне околности:

Ако бы се совѣтованѣ таково провукло, и вышество се опредѣлити не бы могло, онда ће Предсѣдатель или по собственной дужности, или по зактеваню еднога или выше одъ Совѣтника,

опоменути на даванѣ мнѣнія, гди ће се одъ наймлађегъ почети и редомъ до најстаріега пратити (Устројеније I 1839/40: 24).

9.2.10. Формирање сложених начинских везника

На самом крају века пронађени су примери са сложеним везником *на начин како*, који је настао „у процесу спајања лексеме категоријалне начинске семантике у акузативној падежној форми *на начин* (која је претходно била управни члан синтагматског прилошког израза) и замјеничког прилога *како – на начин како*” (Ђуркин 2018б: 117). Овај везник формиран је због потребе за експлицитним изражавањем у оквиру административно-правнога стила (Ђуркин 2018б: 117–118; Силић, Прањковић 2005: 379). Пример је с краја XIX века:

Осечена дрва сваки је дужан износити из шуме одређеним за то путевима, возницима и точилима а *на начин, како би се изношењем учинило што мање квара земљишту и заосталој шуми* (Стенографске белешке, предлог закона: 279).

Због употребе запете, не може рећи да ли је везник у потпуности формиран или се ради о контактном положају у коме постоје услови за реанализу. Овај пример добро илуструје неодређеност правног језика. Радња се не модификује директно, већ тако да се прилагоди свакој ситуацији појединачно (*сваки терен је различит, те ће се на различит начин износити шума са различитих терена*). Овај пример добро илустрације начинско-циљну интерференцију, пошто се у зависној клаузу налази потенцијал, типичан за циљне клаузе уведене везником *како*.

9.3. Закључак о статусу начинских и поредбених реченица

Начинске, поредбене и начинско-поредбене реченице обухватају око седам посто примера. Њихов статус је специфичан из два разлога. Први разлог се тиче инхерентних особина административно-правног стила, а други доминације семантичко неспецификованих контекстуално условљених везника у XIX веку, што доводи до честе интерференције различитих значења. Начинско значење ретко се директно квалификује. Доминира спој катафорски употребљеног заменичког прилога *тако* и општезависног субординатора *да* у контактної или дистактној позицији. Не долази до формирања сложеног везника. Овај спој представља необележени начин за изражавање начинског значења у грађи. Интерферира са консекутивним значењем. Начин вршења радње обично се не квалификује директно, већ индиректно преко упућивања на одговарајући законски пропис, што је последица неодређености правног језика, у коме је битно да се пропис веже за што већи број ситуација. Везник *како* не користи се у чисто начинском или начинско-поредбеном значењу. Обично је у постпозицији. Заменички прилог може бити у контактном или дистактном положају. Најчешће се ради о интерференцији са циљним или консекутивним значењем. Посебно је видљива начинско-финална интерференција у случају конструкција са потенцијалом или архаичних конструкција са футуrom првим. Употребљавају се и поредбено-начинске конструкције заменљиве сложеним везником *као што*. Као најновији слој у развоју начинског значења јављају се сложени везници у процесу формирања, карактеристични за други део епохе.

10. УЗРОЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

10.1. Теоријско-методолошке напомене

Каузалност припада категоријалном комплексу каузативности (Пипер и др. 2005: 786). За структуру каузалности важна је перспективизација, при чему се могу реализовати каузално и консекутивно значење (Ковачевић 2012а: 24). Разликују се узрок типа ефектор, узрок типа мотив, узрок типа разлог, узрок типа критеријум и узрок типа повод (Ковачевић 2012а: 49–54). Узрочност има своју онтолошку и своју гносеолошку основу, односно остварује се и у сфери природних законитости, али и у сфери људског деловања у друштву (Милошевић 1986: 280). У оквиру узрочног семантичког поља издвајају се центар и периферија. У центру су јединице које имају „чисто узрочно значење” (Ковачевић 2012а: 27). Формални центар узрочног семантичког поља чине контекстуално неусловљене јединице са општеузрочним значењем. На периферији су контекстуално условљене јединице, код којих се примећује интерференција са другим једноставнијим и сложенијим значењима (Ковачевић 2012а: 28). Издвајају се три фазе у развоју узрочног значења: (а) узрочно значење изражава се контекстуално условљеним јединицама; (б) развијају се јединице са општеузрочним значењем; (в) развијају се јединице за посебне типове узрочног значења (Ковачевић 2012а: 61). У развоју узрочног значења делује принцип раста (Ковачевић 2012а: 30).

Узрочне реченице припадају адвербијалним реченицама (Барић и др. 1997: 495; Брабец и др. 1966: 278; Лалевић 1962: 222; Миновић 1987: 101; Пипер, Клајн 2009: 513; Мразовић, Вукадиновић 2009: 598; Силић, Прањковић 2007: 342; Станојчић, Поповић 1992: 311; Стевановић 1969: 854)¹⁶³. Разликују се контекстуално условљени и контекстуално неусловљени везници узрочних реченица (Ковачевић 2012а: 22). Каузални везници углавном су контекстуално неусловљени, што се објашњава тиме што се већина узрочних везника развила у новијој историји српског језика (Ковачевић 2012а: 23).

У старосрпској половноправној писмености узрочна зависносложена реченица обично исказује индиректни узрок. У средњем веку користе се везници *јре*, *понјежє*, *занє*, *поколѣ*, *како*, *јак*, *џо*, *зато џо*, *да дѣ*, *во јре* (Павловић 2009а: 239–242).

Аутори граматика и приручника из XIX и с почетка XX века издвајају следеће узрочне везнике: *кад(а)*, *будћ да*, *што* (Вебер 1862: 128); *зашто*, *јер*, *јер*, *бо*, *јербо* (Будмани 1867: 144); *јер* (*јербо*), *с тога*, *зато*, *што*, *где*, *будући*, *како* (Новаковић 1894: 345); *бо*, *будући да*, *да*, *е*, *гдје*, *јер/јербо*, *када*, *како*, *што*, *те*, *зашто* (Маретић 1899: 508–509); *будући да*, *да*, *те*, *кад*, *пошто*, *како*, *где*, *што* (Лукић 1920: 46–47); *будући да*, *да*, *е*, *гдје*, *јер*, *када*, *како*, *што*, *зашто* (Белић 2000: 182).

У *Новинама сербским* условно значење обично се изражава везником *будући да*, затим архаичним везницима *убо* и *ибо*, везником *што* и архаичним везником *зашто*. У *Новинама сербским* није забележен везник *јер* (Милановић 1998б: 116–120).

Веселина Ђуркин разликује следеће типове сложених узрочних везника: (а) везнике који су настали реанализом споја заменичког прилога и експликативног везника *што*; (б) сложене узрочне везнике настале обједињењем узрочних прилошких израза и субординираног везника; (в) сложене узрочне везнике настале реанализом прилошких израза синтагматског типа и општезависних субординатора; (г) сложене везнике настале у процесу реанализе партикуле и општезависног везника (2018б: 161–222).

¹⁶³ Дојчил Војводић разликује функционално једнозначне, специјализоване или диференциране везнике од функционално неједнозначних, неспецијализованих или недиференцираних везника (Пипер и др. 2018: 445).

10.2. Статус узрочних везника у административно-правном стилу српскога језика XIX века

Узрочне реченице нису компатибилне са инхерентним особинама административно-правног стила, те оне обухватају нешто мање од четири посто пронађених примера (3,53%). Узрочно значење у корпусу изражава се: једнолексемским везницима *јер*, *што*, *како*, *пошто*, *чим*, *откуда*, *зашто* и сложеним везницима (доминантно у процесу формирања) *зато што*, *по тому*, *откуда што*, *из узрока што*, *због тога што*, *зато што*, *будући/будући да*, *односно тога што* и *поводом тога што*. Скоро половина примера уведена је сложеним везником *будући да* (40,89%). Следе клаузе уведене једнолексемским контекстуално условљеним везником *како* (17,37%), једнолексемским контекстуално неусловљеним општеузрочним везником *јер* (11,64%), општезависним субординатором *што* (8,36%) и једнолексемским контекстуално условљеним везницима *пошто* (3,28%), *чим* (2,09%), *откуда* (0,90%) и *зашто* (0,90%). Јављају се и сложени узрочни везници, који су обично у процесу формирања: *поводом тога што* (5,97%), *из узрока што* (3,28%), *по тому* (1,79%), *зато што* (0,90%), *зато да* (0,59%), *откуда што* (0,29%), *због тога што* (0,59%), *зато што* (0,90%) и *односно тога што* (0,26%).

У корпусу су присутна три хронолошка слоја којима се изражава узрочно значење: (а) слој контекстуално условљених везника, код којих се запажа интерференција са другим значењима (*чим*, *пошто*, *зашто*, *што*, *како*); (б) слој општеузрочних везника, који чине центар узрочног поља у корпусу (*будући да*, *јер*); (в) слој везника са специфичним узрочним значењем, који почињу да се формирају у процесу функционалностиске диференцијације (сложени везници). Постоји и једно одступање у другој половини XIX века у односу на предстандардни период и на савремени језик. У питању је сложени везник *односно тога што*, који је, према подацима из нашег корпуса, карактеристичан само за фазу стабилизације савременог српског језика. У савременом језику потиснут је синонимним сложеним везником *поводом тога што*, чије формирање започиње већ у предстандардном периоду.

У аналитичком делу поглавља осврнућемо се на: статус узрочних реченица уведених везником *јер* (одељак 10.2.2), статус узрочних реченица уведених везником *што* (одељак 10.2.3), статус сложених везника формираних преко заменичког прилога *зато* (одељак 10.2.4), статус узрочних реченица уведених везником *како* (одељак 10.2.5), статус узрочних реченица уведених везником *будући/будући да* (одељак 10.2.6), статус узрочних реченица уведених сложеним везником *по тому* (одељак 10.2.7), статус узрочних реченица уведених везником *пошто* (одељак 10.2.8), статус узрочних реченица уведених везником *чим* (одељак 10.2.9), статус узрочних реченица уведених везником *откуда* и сложеним везником у процесу формирања *отуда што* (одељак 10.2.10), статус узрочних реченица уведених сложеним везницима са значењем повода (одељак 10.2.11) и на статус сложених везника уведених везником *зашто* (одељак 10.2.12).

10.2.2. Статус узрочних реченица уведених везником *јер*

Општесистемски општеузрочни везник *јер* најчешћи је тип узрочног везника у савременом српском језику и у језику Вука Караџића. Њиме се изражавају сви типови узрочног значења (Ковачевић 1998: 129). Радоје Симић и Јелена Јовановић кажу да су два основна значења овог везника „узрок изазивач, одн. покретач, сукцесор” и „узрок аргумент за логично објашњење” (2002: 1350). Има заменичко порекло, те уводи клаузу

која је увек у постпозицији (Белић 2000: 182; Брабец и др. 1966: 208; Ковачевић 1998: 129; Миновић 1987: 102; Павловић 2002: 259; Пипер, Клајн 2013: 514; Пипер и др. 2018: 442; Симић, Јовановић 2002: 1349–1350). Општеузрочно значење овога везника помињу сви консултовани аутори (Брабец и др. 1966: 208; Барић и др. 1997: 495; Будмани 1867: 144; Вебер 1862: 124–125; Катичић 2002: 264–267; Лалевић 1962: 222; Лукић 1920: 29–30; Живановић 1899: 27–28; Новаковић 1894: 345; Маретић 1899: 508; Миновић 1987: 101; Мразовић, Вукадиновић 2009: 440; Милошевић 1986: 291–292; Пипер, Клајн 2013: 513–514; Пипер и др. 2018: 441–442; Силић, Прањковић 2007: 342; Станојчић, Поповић 1992: 316; Стевановић 1969: 855). Адолфо Вебер Ткалчевић каже да „*jer* navodi uzrok, koji je objektivno pravi uzrok stvari, te ga svi za valjana priznaju” (1862: 125). Томислав Маретић сматра га „најобичнијим” узрочним везником (1899: 508). Павица Мразовић и Зора Вукадиновић истичу да означава узрок узрока који је за саговорника нов и који им дотад није био познат (2009: 440).

У старосрпској пословноправној писмености јавља се „као најфреквентније и најопштије узрочно конекционо средство” (Павловић 2009а: 242). Њиме се изражавао индиректни узрок, а савим ретко узрок типа стимулатор. У средњем веку „семантички опсег овог везника у субпољу индиректног узрока врло је широк и креће се од случајева у којима је узрочна реченица у узрочно-експликативном односу према управној предикацији до примера у којима је веза између узрока и последице лабава и сводљива на паратаксу” (Павловић 2009а: 243). Овај везник првобитно је имао деиктичко значење. Временом је изгубио своју деиктичку природу и постао је везник (Павловић 2009а: 251–252). У средњем веку бележи се и његова веза са прилошким корелативом *зато* (Павловић 2009а: 252). Ирена Грицкат истиче да је везник *jer*, пореклом од релативног *јџе*, „прешао целу скалу ових смисаоних веза, и да се задржао на оним размакнутијим” (2004: 129).

У корпусу овај везник користи се у свим жанровима током целог века. Увек је у постпозицији. Често се клауза графијски одваја запетом, тачком или запетом, а када се посебно истиче, знаком две тачке. Служи за идеолошко кодирање мотивације законодавца. Аспекатско-темпорална парадигма је разумејена, али не одступа од уобичајене за законодавно-правни подстил. У главној реченици налазе се императивна конструкција, свршени и несвршени презент, модални глаголи, футур први и свршени перфекат. У зависној реченици су футур први, модални глаголи, свршени или несвршени презент, несвршени потенцијал и свршени перфекат. Издваја се неколико модела реченица уведених везником *jer* у законодавно-правном подстилу. Први и најчешћи модел јесте онај у коме се у главној реченици користе модални глагол, несвршени презент или футур први и којим се истиче дужност државног органа, чиновника или поданика. У зависној реченици изражава се последица, која ће снаћи оне који не изврше своју дужност. То се означава предикатима *одговарати за казну*, *бити кажњен*, *стајати под одговором* и њима сличним. У једном примеру наводи се додатна мотивација, па је добијен сложени реченични комплекс, који се састоји од клаузе уведене везником *jer* и анафорски употребљеног заменичког прилога *зато* у главној реченици (*jer je takovi ravan државном крадљивцу, и зато биће лишен чина*). Ови примери засновани су на моделу *ако се не испуни дужност, онда следи санкција*. Истичу страх од казне као главну мотивацију за поштовање закона, што је заокрет који се дешава у казним системима XIX века (Фуко 1997: 91–98)¹⁶⁴. Конструкције овога типа карактеристичне су за законодавно-правни подстил. Други модел је онај се запажа када се законодавац позива на одређени законски пропис и мотивише његово доношење. Овај тип реченица пронађен је преамбулама закона из престандардног периода, посебно из доба

¹⁶⁴ У том смислу Фуко каже: „Казна треба да има најјаче дејство код оних који нису починили преступ“ (1997: 92).

уставобранитеља. Ови примери илуструју преплитање нормативноправног и идеолошког кодирања. Заснивају се на начелу законитости, које се успоставља у Србији XIX века. Тако се истиче *да ни судија, ни кмет, ни властелин, ни капетан не могу судити самовољно, да се земља не може продати без уговора* и томе слично. Трећи тип реченица уобичајен је за толковања (тумачења закона), у којима се прошли догађаји узимају као разлог за доношење законског прописа. Посебан тип су и оне реченице пронађене у жанровима у којима се запажа интерференција правног и новинарског стила, као што су законски прописи о болестима. Узрочне реченице уведене везником *јер* употребљавају се подједнако и у хетеросубјекатским и у таутосубјекатским ситуацијама. У тумачењима користе се у значењу критеријума:

Давши тyme сталност овимъ пресудама, Правителство е подразумевало у томе пресуде не само Окружни Судова него и своју други властїи и старешина; **еръ се у оно време већа часть спорны, особито манѣ важности дѣла, предъ польскимъ старешинама и другимъ на то одъ Князя одређенымъ чиновницима, а декад и предъ самымъ Княземъ свршивала** (Толковање (4) 1845/47: 33).

Узрок типа критеријум запажа се и када се мотивише доношење одређеног закона.

Највише примера из законодавно-правног подстила употребљава се у значењу разлога:

императивна конструкција / немобилни презент / футур први (главна реченица) + несвршени футур први (зависна реченица):

Ово све да дужни буду чешће чинити; а кадъ чую, да се гдѣ у Окружию поредакъ квари, онда одма да у Окружиє; сами собомъ изађу, и поредакъ завести постараю се; **еръ ће они за свакиј непоредакъ у повѣреномъ имъ Окружию највыше одговарати** (Настављенија IX 1839/40: 84); При пријманю новаца (коє увекъ у присутствию Окружногъ Началника, или у отсутствию или препятствию овога, Помоћника Началничества да буде) дужанъ е Казначей нарочито на то добро мотрити, да калпъ новце, и кои на мѣру не изађу, не прийма; **еръ ће се у противномъ случаю, свака такова штета, нѣму и Началнику Окружномъ, подъ коєгъ надзыраніємъ касса стои, као руководительшма исте, приписати** (Уредба XX 1839/40: 129); Казначей ће дужность быти, све рачуне, протоколле прихода и расхода, квите и конте, и сва акта тицаюћа се новаца добро хранити, и уредно држати, **еръ за неуредность какву у томе подлећи ће одговору** (Уредба XX 1839/40: 131); Войници у логору или гарнизону да се у време службе Божіє одъ сваке суетне и излишне забаве задржаваю, **еръ ће иначе строго, соразмѣрно казни быти** (Закон XXI 1839/40: 135);

императивна конструкција (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица) / футур први:

Тако исто да се ни еданъ Оффицыръ неусуди одъ плате, раане, или какве амунициє своїи войника штогодъ за себе задржати и тимъ поступкомъ подчинѣнима то укидати; **еръ е таковыи раванъ државномъ крадливцу, и зато** лишигъ ће се чина и моратъ ће задржано вратити, и іошгъ толико, као глобу на шпиталь платити (Закон XXI 1839/40: 140);

несвршени презент (главна реченица) + негирани модални глагол (перфекат / презент):

У коима е предметима парничнимъ одъ год. 1816, а у повраћенимъ Окружијама одъ год. 1833. терба на Суду већъ была, и пресуда изречена и у извршеніє доведена, оно е стално и непремѣнно, нити се порицати и на ново судити може; осимъ догађая явне и очевидне неправде и насилія подъ видомъ Суда, кадъ бы тужитель доказао, да е кои властникъ или судія такову земљу самъ за узео и на свою ползу употребію; **еръ никакавъ властелинъ ни судія, ни кметъ ни капетанъ нит. икакавъ старешина, нити е могао нити може самъ себя и за себе судити, а іошгъ манѣ безъ пресуде силомъ власти што заузети и себи присвоити** (...) (Закон XIII 1839/40: 105–106);

модални глагол (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Уговоръ заедно са цѣномъ опредѣлѣномъ, кою господаръ зданія плаћао буде господару землѣ, остає снажанъ не само између оны, кои су га заключили, но прелази и на ньюе преємнике, и наслѣднике, почемъ е везанъ за земљу и зданіє тако, да се ни наслѣдіємъ, ни куповиномъ и продаіомъ, ни меняѣмъ, ни закупомъ, ни наймомъ или кириомъ уничтожити и преиначити неможе; **еръ господаръ землѣ, кадъ бы другомъ земљу свою продао, само са учинѣнымъ поменутымъ уговоромъ, коєга и нѣговъ преємникъ држати мора, исту продати може** (...) (Определеније XXIX 1840/40: 211);

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Остали пакъ пензионери, манѣ одъ 40. година служивши неће моћи пензию у иностранной земљи и држави уживати безъ особитоꝝ Правителственноꝝ дозволеня; **еръ на овѣма остае и после дужность, ако бы се законне причине изступлѣня изъ службе съ временомъ уклониле, или бы особыта нужда отечественна изискивала, опеть у службу прећи** (Уредба (64) 1843/45: 215);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Къ томе часть по часть пробадаю болови између коже и мяса, и као стреле лете къ слабинама, подъ пазуа къ ушима, на кое се на тимъ мѣстима дижу, найпре само као грашакъ велике гукѣ или кужне мищине, кое съ мало доцнѣ изкачућимъ кужнымъ приштовима, показую, да се наравъ труди, како ће болеть надвладати, али притомъ и као найпоуздании знацы кугѣ служе; **еръ мищине, безъ кои нигда или готово нигда кужный болестникъ не може оздравити, ни у каквой другой болести тако рано, већ одма у почетку или найдуже трећей данъ, излазе, а приштови само се у кугѣ, премда не на свакомъ болестнику, указую** (Уредба (29) 1841/45: 117);

футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Но онъ ће сва своя израђеня пре преписа подносити Управителю на развидѣнѣ, и текъ, почемъ овай при концу подпише „да се экспедира,“ онда ће се на препись давати; **еръ како годъ што Управитель за све Попечителству одговара, тако исто и Кньеговодитель Управителю подъ одговоромъ стои** (Устројеније (69) 1843/45: 239);

модални глагол (главна реченица) + несвршени потенцијал (зависна реченица):

Но као што остало стадо, у комъ су се богинѣ появили, одъ болестны оваца изъ истога одлучити валя, тако се и сва друга стада у селу одъ нѣга одлучити мораю, мотрећи за тимъ добро, како се у њима овце држе; **еръ у случаю, ако бы се богинѣ на овѣма у више стада, дакле већ као редня, показале, онда є нужно, сва стада еднога мѣста или села, у комъ се иста редня изродила, одъ стада оближњи мѣста часть пре разлучити и подъ добру присмотру ставити, чуваюћи ий подъ таковомъ, да се съ оными никако не мѣшаю, не само дотле, докъ болеть сасвимъ у њима непрестане, него и после тога јошть за еданъ пуный мѣсець дана** (Правила (78) 1844/45: 290–291);

свршени презент (главна реченица) + свршени презент / модални глагол (зависна реченица):

Но съ овѣмъ изъ нужде предузиманымъ каламлѣнѣмъ нимало не треба оклевати; него валя њимъ одма око здравы оваца свойски порадити, како се на којој овцы у стаду природне богинѣ покажу; **еръ се оными доцнѣ, пошто се одъ овы отрую, не може много ни тимъ каламлѣнѣмъ помоћи** (Правила (78) 1844/45: 292);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Найпоуздание каламлѣнѣ овчѣй богиня оно є, кое се предузима и чини у време, кадъ ни у стаду, ни нигди наблизу реднѣ природны богиня на овцама нема; **еръ њимъ произведено красте не само што су одвећ лаке, него су и тако добротворне, да овце после њи не могу више наравне, обычно онако опасне и поморне, богинѣ добыти** (Правила (78) 1844/45: 292);

несвршени перфекат (главна реченица) + несвршени перфекат (зависна реченица):

Давши тѣме сталность овѣмъ пресудама, Правительство є подразумевало у томе пресуде не само Окружны Судова него и свою други властѣй и старешина; **еръ се у оно време већа часть спорны, особыто манѣ важности дѣла, предъ польскимъ старешинама и другимъ на то одъ Княза одређенымъ чиновницыма, а гдекад и предъ самымъ Княземъ свршивала** (Толковаѣ (4) 1845/47: 33);

модална конструкција (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Ово пакъ изслѣдованѣ и нужна о ствари доказательства необходимо є нужно, **еръ само по сили совершенноꝝ изслѣдованя и прибавлѣны у мѣсту о преступленю доказательства, криваць се може на заслужену казню осудити (...)** (Уредба (16) 1845/47: 55–56).

У једном броју реченица узрок се протеже на будућност, па се у зависној клаузи налази футур први. У овим реченицама среће се и партикула *иначе*, која уноси нијансу супротног значења. Овај тип реченица припада моделу *ако се не ипунѣ дужност, следи санкција*:

Онай войникъ, кои бы збогъ свое потребе допуштенѣ одъ Началника свога имао, да се удалити куда може, преко дозвољѣнога времена да не изостане; **еръ ће се иначе сматрати као бѣгунаць, лишитъ ће се за оно време изостанка свое плате, и бытће казнѣнъ, ако важне узроке показати не бы могао** (Закон XXI 1839/40: 146); Озлоблѣнный и увређеный самъ себи судя да nebude, нити да се за обиду свети; онъ є дужанъ увреду своме Началнику явити и одтуда удовлетвореня очекивати; **еръ иначе и онъ ће за слѣдствя одговарати, нити ће се оправдати моимъ осимъ случая нуждне одбране** (Закон XXI 1839/40: 149); Такође за учинѣну обиду или нанешено безчестѣе између военны чиновна еданъ другога на мейданъ (удвой) са смртоноснымъ оружіемъ да непозыва, нити да изазванъ и секунданты или сведоцы умолѣни на

боиште излазе, **еръ ње и позивачъ и изазванъ и сведоцы за слѣдства на Суду военномъ одговарати, и подь строгу казнь подпасти, нити ње се нкои изговоръ уважити, осимъ случая нуждне живота одбране** (Закон XXI 1839/40: 149–150); Као што се свакоме войнику дозвољава сваку тужбу и молбу своме Началнику подносити, тако му се налаже, да се измышлѣнны лажны доношенія чува, но свагда само са истиномъ и правдомъ излази; **еръ ако бы на кога клевету доносио, и у лажи уватио се, таковый за саму лажь быгъ ње строго, и по важности обстоятелства и слѣдства и найстрожіе казнѣнь** (Закон XXI 1839/40: 150); Већу казнь опредѣљивати да се не усуди, **еръ ње се зато званія свога лишити** (Закон XXI 1839/40: 154); Клевете и лажи противъ другога Старѣшинама и Суду доносити, или иначе износити, съ намѣреніемъ шкодити му и честь и добро име убити, да се нико не усуди; **еръ ње за само лажно доношеніе строго, и по важности обстоятелства и найстрожіе казнѣнь быти** (Извод закона XXII 1839/40: 161); Позвани приложници, кои сами на скупштину не бы хтели, или не бы могли доћи, моратъ ње изборомъ лица и са заключеніемъ скупштине о остальымъ предметима фонда быти задовольни; **еръ се писменна мнѣнія ныина, коя бы они можда скупштини припослали, не ње онако уважити, као кадъ бы они сами на скупштину дошли** (Уредба (18) 1841/45: 22–23); Трговцьма и спекулантима строго се забранюе, калпъ или ексикъ новце у народу раздавати; **еръ ње иначе свакій одъ ньи, кои бы се нашао, да ову наредбу преступи, као явный варалица казнѣнь быти** (Указ (39) 1841/45: 156); По Чл. 11. поменуте Уредбе Правителствена Касса нема права пре термина за исплату опредѣленого капиталъ натрагъ искати но то се разумѣва само у ономъ случаю, кадъ дужникъ точно и на време интересе плаћа, и сигурность капитала непредвидимомъ промѣномъ вредности заложеногъ добра ніе у опасность дошла: **еръ у противнымъ случаима моћи ње Финансія и пре термина капиталъ натрагъ поискати** (Додатак (61) 1843/45: 205).

Клауза уведена везником *јер* користи се у другом чланку периода у оквиру вишеструкосложеног реченичног комплекса. Наводи се мотивација за доношење одређеног закона:

Да бы се оваквимъ потраживаньяма еданпутъ край учиніо, и колико оштећени управу свомъ заштитили, толико съ друге стране и притяжатели у своме притяжанію обезбедили, опредѣлюе се рокъ застарелости одъ едне године дана т. е. до првогъ Юнія 1846.године, за кое време свакій право свое на повраћај оваквы добара Судейскимъ путемъ тражити има: **еръ у противномъ случаю по истеченію реченога рока овакво право застаритѣ, нити ње се тужба на Суду примити, почему ње се свакій притяжатель у притяжа нію свома застарелошчу одбранити и заштитити** (Толковање (4) 1845/47: 36); Што се овогъ протериваня тиче, ова мѣра премда се може сматрати као неправедна за оне обштине, у кое се овакви рђави люди шалю, и кое тимъ начиномъ, безъ икакве свое кривице, мораю туђе злочинце примити и трпити, опетъ се мора признати, да нужда обстоятелства у некимъ случаима изискуе, да се тако поступи; **еръ има рђави людій, кои се по обычнымъ ныовимъ преступленіяма никако другчіе не могу поставити у то станѣ, да се обштина, у којој живе, обезбеди одъ ньювы злочинства, него кадъ се изъ места, у комъ су имъ способности за злочинства познати, и у комъ ій ятаци и помоћници у преступленіяма ныовимъ подпомажу, удале и у какво странно место оправа** (Закон (13) 1845/47: 51).

У контексту правног текста клауза уведена везником *јер* може имати и предикат у потенцијалу, чиме се реферише на негативну последицу у будућности:

Пре довршеног карантинскогъ чисѣня и пре окончаногъ прописногъ періода ни на какавъ начинъ, не треба еспагъ и ствари изъ карантина у ову страну одпустити, **еръ бы се тимъ најгоре Уредба карантинска преступила, слѣдователно и најтежа казнь заслужила** (Уредба (29) 1841/45: 86–87).

Скоро свака узрочна реченица садржи неки анафорски употребљен елемент, којим се структурира период у предстандардној епоси:

(а) демонстративна заменица *такав, такова, таково*:

Тако исто да се ни еданъ Оффицъръ неусуди одъ плате, раане, или какве амуницие своій войника штогодъ за себе задржати и тимъ поступкомъ подчинѣнима то укидати; **еръ е таковый раванъ државномъ крадльивцу, и зато лишитъ ње се чина и моратъ ње задржано вратити, и іоштъ толико, као глобу на шпиталь платити** (Закон XXI 1839/40: 140);

(б) прилошки израз у *таквом (таковом) случају / у том случају* инкорпориран у зависну клаузу:

Кадъ при походу Оффицъръ или Началникъ войнику заповѣди у фронтовій строй ступити, то е овай неотложно извршити дужанъ; **еръ ако бы се противіо, и у такомъ случаю одъ саме саблѣ оффицырове ударъ искусіо, то самъ себи да припише; а за непокорность особито моратъ ње казнь свою издржати** (Закон XXI 1839/40: 144); Свакій, како Оффицъръ, тако и простый войникъ, да е готовъ у свако време на сваку военну службу, и ако е на стражу или другу войничку дужность кои наређень, да неоклева, и неодоцни, **еръ у томъ случаю Оффицъръ быгъ ње строго ариштованъ а простый тѣлесно казнѣнь** (Закон XXI 1839/40: 139);

(в) демонстративна заменица *то*, која замењује пропозициони садржај претходне клаузе, односно анафорски упућује на њега:

Месо, које небы тазе было, него бы збогъ дугогъ стаяня у касапници кваритисе и заударати почело, ніе слободно Касапима продавати; **срѣ ако *то* учине платитъ ће новчану каштигу одъ 10 до 20 гроша** (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 224);

(г) лична заменица *он*, која упућује на правног субјекта из надређене клаузе:

Месо на саланама слободно є само одъ почетка Септемврія до конца Декемврія, и то на своимъ саланама продавати, но и то валя да се докаже, да стока она одъ кое месо Саланція продає, ніе болестна, **срѣ у противномъ случаю подпада и онѣ подъ ону исту казнь, коя є у томъ смотренію и за Касапе одређена** (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 224).

Јављају се и примери на граници интерпозиције и постпозиције, што је последица нестабилне реченичне конфигурације у предстандардном периоду. Ради се о устројству периода, у коме се у првом чланку износи дужност, а у другом казна за непоштовање закона. Клауза уведена везником *јер* надређена је двоструком реченичном комплексу, кога чини релативна реченица са имплицитним инкорпорираним антецедентом (*који [војник] то заборава*) и њему корелативна надређена реченица која кодира санкцију (*тај ће бити кажњен*):

Свакій войникъ дужанъ є добро упамтити паролъ, лозунгъ и одзывъ, кои се издавали буду; **срѣ кои то заборава, а по дужности требало бы да памти, тај ће по важности обстоятелства најстроже быти казнѣнъ** (Закон XXI 1839/40: 138).

Само у једном примеру реченица уведена клаузом *јер* налази се у препозицији, а у структури главне реченице лична заменица *оно* структурно и функционално заступа зависну реченицу:

Срѣ што законъ не изузима, оно ни Судія изузети не може, но валя таковый случай да однесе подъ правило (Толковање (90) (Пр.) 1844/45: 358).

Један пример из прокламације, жанра свечанијег тона, показује изразиту стилематичност. Кроз употребу узрочне *јер* клаузе остварује се принцип учтивности:

Съ каковымъ ме є благоволеніемъ Државный Царѣ нашѣ пріяміо и каковымъ є знацыма милость Свою спрама мене показао, равно као и какове ми є спасителне совѣте на ползу мою собственну и Отечества мога подао, свима є познано изъ званичны извѣстія досадѣ существовавшегъ Намѣстничества Княжескогъ Достоинства; но почитуюћи дугомъ моимъ поменути овде съ подобателномъ признателностию и то, я не могу не признати истине, да Државный Царѣ нашѣ, изливаюћи на мене богате дарове свое ніе ништа друго ктео учинити, него показати предъ свѣтомъ, колико Му на срдцу лежи вѣрный Нѣговъ народъ Србскій, кога самъ я, по Всевышнѣму предопредѣленію, постао Главомъ подъ именовъ Князя Владѣтельствующега; **срѣ младѣ и текъ новопоставлѣнъ таковымъ будући, я нисамъ могао ничимъ обратити на себе Высочайше Нѣгово вниманіе, а камо ли заслужити милость или награду какову** (Прокламација 18. (Пр.) 1830(40)/40: 248).

У неколико потврда везник *јер* забележен је у архаичном лику *јербо* (Барић и др. 1997: 495; Будмани 1867: 144; Катичић 2002: 267; Маретић 1899: 508; Новаковић 1894: 345). Везник у овом облику среће се и код Милована Видаковића (Кашић 1968: 195) и Доситеја Обрадовића (Куна 1970: 173):

Ако се за време одъ 6, месецѣй сайбія пронађе, то ће се овому стока нѣгова, по учинѣной накнади трошка за рану мангуа, уступити; не пронађе ли се сайбія по истеченію 6. месецѣй, то да се мангупъ лицыгандо прода, и одъ исты новаца, да се накнада за трошакъ по соразмѣрїю ране ономе, кои є мангуа држао учини, и то само зими, **ербо се лети свакій съ мангупомъ служи, а у мѣсто ране пушта га на пашу** (Предписаније (11) 1840/45: 12); Кметови су дужни одма, како одъ Срезски Началника налогъ добыю, да се данакъ скупи, припадшій на кою обштину данакъ разрезати, и свойски се постарати, да се данакъ чає пре изда и скупи; **ербо су Кметови дужни савѣ сакуплѣнный данакъ надлежномъ Срезкомъ Началнику на два мѣсеца предъ Митровъ, или Ђурѣвѣвъ данъ сасвимъ и подпуно издати (...)** (Уредба (31) 1841/45: 134).

Узрочне реченице уведене везником *јер* карактеристичне су и за жанр стенографских бележака, пошто посланици мотивишу разлоге због којих ће гласати за одређени предлог или против њега. У овом жанру употребљава се у значењу узрока типа разлог:

У других напреднијих народа шта више не дозвољава се меница на вредност у новцу, већ само на вредност у еспапу, **јер то је циљ менице, а није циљ менице да даје новац чиновницима да иду боље** (Стенографске белешке 1899: 385, дебата, Подпредседник Народне Скупштине, Драгомир Рајковић).

Да закључимо. Везником *јер* уводи се нешто више од дванаест посто примера узрочних реченица у централном корпусу. Јавља се у свим жанровима током целог века, мада је нешто учесталији у предстандардном периоду. Употребљава се у неколико модела, од којих је за законодавно-правни подстил најтипичнији модел *ако се не изврши закон, следи санкција*. Други модел односи се на коришћење клауза уведених везником *јер* за изражавање мотива за доношење закона, позивајући се на постојеће прописе и на принцип законитости. Трећи тип односи се на тумачења закона, па је пронађен у жанру толковања. Овај тип реченица среће се и у текстовима који показују интерференцију и са научним стилем. Обично се употребљава без кореферента, а у једном примеру користи се катафорски употребљен заменички прилог *зато*. Увек је у постпозицији У главној реченици налазе се императивна конструкција, модални глагол, свршени и несвршени презент, футур први и, ретко, перфекат. У зависној реченици срећу се футур први, свршени и несвршени презент, свршени перфекат, потенцијал и модални глаголи. У зависној реченици у предстандардном периоду често се користи и неки анафорски употребљен елемент у главној реченици, који служи за структурирање реченичног комплекса. Везник *јер* јавља се и у архаичном лику *јербо* у предстандардном периоду. Клаузе са везником *јер* посебно су стилематичне у жанру прокламација, у коме кодирају принцип учтивости.

10.2.2. Статус узрочних реченица уведених везником *што*

Општезависни везник *што* у узрочном значењу бележе сви консултовани аутори (Барић и др. 1997: 496–497; Белић 2000: 182; Брабец и др. 1966: 208; Будмани 1867: 144; Вебер 1862: 124, 128; Катичић 2002: 268–271; Ковачевић 1998: 124–127; Лалевић 1962: 222; Лукић 1920: 46–47; Новаковић 1894: 345; Маретић 1899: 508; Миновић 1987: 101; Пипер, Клајн 2013: 513–514; Пипер и др. 2018: 441–442; Силић, Прањковић 2007: 342–343; Станојчић, Поповић 1992: 316; Стевановић 1969: 856). Адлфо Вебер Ткалчевић каже да везник „*što navodi uzrok, koji je samo subjektivno glede na pisca pravi uzrok koje stvari*” (1862: 125). Клауза уведена овим везником уобичајено је у постпозицији (Брабец и др. 1966: 208; Миновић 1987: 102; Пипер и др. 2013: 514; Пипер и др. 2018: 442). Везник *што* у језику Вука Караџића налази се у нефактивним контекстима (Ковачевић 1998: 127). Према Ирени Грицкат, субординатор *што* у савременом језику везује се за „сферу тесне узрочности” (2004: 129). Милош Ковачевић узрочно значење субординатора *што* везује за узрок типа мотив уз глаголе захвалности, освете, казне, кајања, замерања, компромитације, награде и зависти (2012: 105–113), микропоље критеријума кривике (2012: 121–123) и за узрок типа разлог уз глаголе „психолошког стања и расположења” (2012: 162–163).

У узрочном значењу субординаор *што* се јавља од XIV века, да би временом постао „генерални индикатор узрочно-експликативних веза као најчвршћег типа узрочних односа” (Павловић 2009а: 268). У старосрпској пословноправној писмености јавља се у комбинацији са корелативним узрочним заменичким прилогом *зато* (Павловић 2009а: 268).

Овакве узрочне реченице честе су у жанру стенографских бележака, у коме посланици наводе своје разлоге да гласају за одређени предлог или против њега, или разлоге у корист аргумента или против њега, па чак и разлоге против понашања политичких противника или народа у целини. Покрива све типове узрочног значења (узрок типа разлог, узрок типа мотив и узрок типа критеријум). Интересантан је пример у коме се јавља у улози узрока типа критеријум, који служи за негативну

карактеризацију народа (*народ је незрео јер нас је народ изабрао*). Ова изјава је касније послужила да се посланик привремено искључи са седница Народне скупштине. Наведени примери показују колико је семантички неспецификован узрочни субординатор *што* у XIX веку, па је потреба за прецизнијим изражавањем касније довела до формирања великог броја сложених узрочних везника:

(...) али видим да је овај предлог врло благ, **што хоће њиме да се задовоље наши посланици са села** (Стенографске белешке 1899: 336, дебата, посланик Илија Радовић); (...) да народ стоји на томе ступњу, да је незрео, **што је нас изабрао** (Стенографске белешке 1899: 342, дебата, извештач Илија Стојановић); Моје је тврдо уверење, да се сви заводи држе на тој вери, **што улагачи знају да у управним одборима, који држе заводе у својим рукама, на основу закона седе први и најугледнији људи** (...) (Стенографске белешке 1899: 379, дебата, посланик Пера Тодоровић).

Користи се и да се њим изрази узрок жаљења уз израз *жао ми је*:

Жао ми је, господо, **што сам доживео да се данас подноси овакав један законски предлог, да се народу постављају као татори ови председници** (...) (Стенографске белешке 1899: 337, дебата, посланик Живко Јеремић).

Експликативни везник *што* често се везује за прилошки израз *из разлога тога*¹⁶⁵, чиме се врши семантичка спецификација у оквиру административно-правног стила. Овде се јавља значење узрока типа аргумента (Ковачевић 2012а: 137–139). Не долази до срастања у сложени узрочни везник, јер се демонстративна заменица налази у постпозицији:

Господо, ја сам у начелу противан овом законском пројекту, а *из разлога тога*, **што ми овим идемо да право оно, које је народ уживао за толико деценијама, да му то право укратимо** (Стенографске белешке 1899: 344, дебата, посланик Драгомир Радуловић).

Јавља се и само синтагматски прилошки израз *из разлога*, без катафорски употребљене демонстративне заменице:

Извесно су то учинили *из разлога*, **што у варошима живе и пензионери, и професори, и правници и спремни људи, живе ту и трговци и људи образовани** (Стенографске белешке 1899: 334, дебата, посланик Радисав Петровић).

Употребљава се и детерминатор *овај* уз именицу *разлог*:

Ја се, господо, не могу сложити у томе са овим предлогом да се по селима постављају председници претписом а не могу *из овог разлога* **што мислим да не може г. Министар боље да познаје грађане у једној општини, него сами грађани те општине** (Стенографске белешке 1899: 341, дебата, посланик Драгић Муцић).

У законодавно-правном подстилу ређе се срећу семантички неспецификовани узрочни везници, као што је субординатор *што*, пошто њихова употреба не погодује тежњи за експлицитним изражавањем у административно-правном стилу. Изражава значење критеријума типа кривице (Ковачевић 2012а: 121–123), уз глаголе као што су *осудити* или *ослободити*, или узрок типа разлог у оквиру интерференције са научним стилем у медицинским прописима:

свршени перфекат (главна реченица) + несвршени перфекат (зависна реченица):

Привремено губе бирачко право: 4) Који су судском пресудом осуђени **што су злоупотребом своје власти, претњом, поклоном, или обећањем поклона радили за себе или за другога да буде изабран за посланика** (Устав 1888: 23–24);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Помоћници примирителног Суда общества коегъ, кое е изъ выше села састављено, ако су изъ выше села, у данакъ неспадаю, већ се као и председатель истогъ Суда одъ давания данка ослобођаваю, **што свакій у свомъ селу извршуе ону кметовства дужность, коју и главный кметъ у свомъ**; по овоме ставляю се у данакъ неплаћаюће главе (Правила (19) 1841/45: 34);

несвршени презент (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Гвардіяни су наймлађи карантински служительи и по томе проба кужне болести, **што они сваку стварь, коя у карантинъ у лази, приваћати и рукомъ дирати мораю** (Уредба (29) 1841/45: 62).

¹⁶⁵ Предлошки израз *из разлога* у комбинацији са именицом у генитиву карактеристика је административно-правног стила (Ковачевић 2012а: 169).

Овај везник може се користити и у значењу узрока типа критеријум, на шта указује супституција сложеним везником *на основу тога што*:

Помоћници примирителног Суда общества коегъ, кое є изъ выше села састављено, ако су изъ выше села, у данакъ неспадаю, већ се као и предсѣдатель истогъ Суда одъ давана данка ослобођаваю, **што свакиј у свомъ селу извршує ону кметовства дужность, кою и главный кметъ у свомъ** [→ на основу тога што сваки у свом селу извршује ону кметовства дужност, који и главни кмет у свом]; по овоме стављаю се у данакъ неплаћаюће главе (Правила (19) 1841/45: 34); Гвардіяни су наймлађи карантински служители и по томе проба кужне болести, **што они сваку стварь, коя у карантинъ улази, приваћати и рукомъ дирати мораю** [→ на основу тога што они сваку ствар, која у карантин улази, приваћати и руком дирати морају] (Уредба (29) 1841/45: 62).

Јавља се и уз глагол *жалити се*, при чему илуструје узрочно-изричну интерференцију. У питању је допунска реченица (Ружић 2006б: 141–142):

У представлењу 10. Јануара тек. год. П. № 5153. одъ пр. год. Совѣту учинѣномъ навело є Попечительство, како су се жители Кладовски изасланой бывшой поради прегледаня дѣловодства Окр. Началничества' и Судова' комиссії жалили, **што имъ се безъ цедулѣ надлежногъ Срезкогъ Началника, за кою супо 5. пара дужни плаћати, недопушта у Влашку страну на Састанакъ прелазити (...)** (Уредба (23) 1845/47: 64).

У једном примеру везник *што* ослања се на партикулу (*с*) *тим више*, која није карактеристична за савремени језик:

(...) Совѣтъ є рѣшио и Я самъ одобрио: да се, изъ узрока, што апсанціє и пандури кодъ поменути Надлежательства садъ уредну свою плату имаю, апсанско укине, *тымъ выше, што є даванѣ истога, по себи поредъ невалялогъ обичая, и за многогъ апсеника неправедно и теготно (...)* (Указ (42) 1842/45: 161); Примѣтивши, да є Указомъ одъ 11. Августа 1841. год. В. № 990. коимъ є жировница пређе Обштинама уступљна бывша, одъ исты одузета, и остальмъ приходима Правителственнымъ причисљна, Обштинама неправда учинѣна *съ тымъ выше, што Членъ 20. Устава Земальскогъ, на кои се речена наредба оснива, никако неопредѣлює собственость добара' и прихода'*, т. є. коме шта съ правомъ собственности изключително принадлежи (...) (Уредба (56) 1842/45: 193–194); А овако то постојати мора *тымъ выше, што законъ у овомъ призрѣнію не само никаквогъ противногъ опредѣленія нечини*, но шта выше јасно изражава, да задружна права и отношенія и онде постојати могу, гди нема выше пунолѣтны или оженѣны глава, као што §. 507. (гди є рѣчь о задрузи у смотрењу наслѣдствены права и отношенія) безъ свакогъ призрѣнія на задружна лица опредѣлюв овако: да є задруга онде, гди є смѣса заедничкогъ живота и иманія (Толковање [Указ] (5) 1845/47: 37).

Ослања се и на прилошки израз *по (тој) причини*. У првом примеру јавља се уз корелатив *то*, који уводи други чланак периода. Овим изразом прецизира се значење везника, тј. постиже се експлицитно изражавање уобичајено за административно-правни стил:

По причини, што є поради државне цѣли одвећь нужно, да се Званичници у неповређеной чести и у пристойномъ добромъ станю, коимъ иі є Правителство обезбѣдило, одржаваю, то се прописує, да се Чиновницы нипошто безъ праве неволѣ и неприликомъ у у дугове не увалою (Уредба (47) 1842/45: 173); Пензионери, кои су као чиновницы у дѣйствителной служби одъ свое плате у овай Фондъ по томъ 3. правилу улагали, неће ни као такови по пензиі, коя имъ се издає, припадаюћий процентъ, него по последной плати, кою су примали, пре негъ што су изъ дѣйствителности службе у редъ пензионера ступили, у истый Фондъ прилагати, *по той причини, што ће се и нынымъ удовицама и ныной дѣцы пензія изъ нѣга по истой ныной плати издавати* (Уредба (73) 1843/45: 262).

Као конкурента конструкција јавља се *ради* + генитив у значењу циља:

Єдно ради олакшаня манипулациѣ, а друго што све Поштанске Експедиціє подъ посредственнымъ или непосредственнымъ налозима Управительства Поштанскогъ стоє, а међу собомъ су една одъ друге независима, опредѣлюєсе (...) (Устројеније (69) 1843/45: 240).

Као конкурентна конструкција јавља се и релативна реченица уведена релативизатором *који* уз именицу *разлог*:

Из разлога које је посланик г. Милован Дамјановић навео, и ја не могу да се сложим са овом редакцијом (...) (Стенографске белешке 1899: 350, дебата, посланик Милош Илић).

Да закључимо. Општезависни везник *што*, пре свега, карактеристика је жанра стенографских бележака. У овом жанру везник *што* покрива широк спектар узрочних значења. Ова семантичка неспецификованост овога везника, није била одговарајућа за писани стил, што ће касније довести до формирања сложених везника. У законодавно-правном подстилу пронађено је мање примера овога везника. Уобичајно се користи као

експликативни везник уз изразе као што су *из разлога, по причини, с тим више*. Прилошки израз *по причини* јавља се само у предстандардном периоду.

10.2.3. Статус узрочних реченица уведених сложеним везником *зато што*

Везник *зато што* у предстандардном периоду налази се у процесу формирања, на шта указује употреба интерпункције. Контактна позиција катафорски употребљеног заменичког прилога *зато* и експликативног везника *што* услов је да дође до реанализе у сложени везник (Ђуркин 2018б: 161)¹⁶⁶. Због изостанка интонационог критеријума у писаном језику, а имајући у виду да се ради о предстандардном периоду, у овим примерима остаје отворена могућност двоструке интерпретације. У првом случају би се радило о споју катафорски употребљеног заменичког прилога и експликативног везника *што*, а у другом случају се ради о сложеном везнику (Ковачевић 2012а: 59):

За касапнице овде ништа се не опоминџ *зато, што су оне обществама веће уступљне, на основанио истомџ, на коџмџ имџ се и више изчислџне ползе уступаю* [→ * за касапнице овде ништа се не опомиње, што су оне обществама веће уступљене] (Указ VI 1839/40: 68); Притомџ забраное се другомџ, осимџ предисчислџнны подџ № 3. Лица, сџ каламлџне дече материю узимати, *зато, што се невештимџ каламлџнемџ могу лако болести као: шуга, шкрофле (гуге), венерія (френга) и друге болести породити* [→ ?Притом забрањује се другом, осим предистичислџни под № 3. Лица, с каламлџне дече материю узимати, што се невештим каламлџнем могу лако болести (...) породити] (Правила VII 1839/40: 71); Поводомџ тимџ, што су се млоги Правителџствени займопримџцы тужили, да ѳ по њи врло штетно и убитачно, што се, ради наплате Правителџственог дџйствительногоџ дуга, њиоџва добра, особито у ово доба године, кадџ имџ ѳ мала цена, лицитандо продаю, Я самџ са согласіемџ Совџта одџ 31. пр. № 880. за добро нашо рџшити: да Попечителџство Финансіе и унапредаџ по уредби, коџ о займу изџ Правителџствене касе постои, вообште не одступно са займопримџцима поступа; но у случаю, ако би коме од оџи дужника Правителџствене касе рокџ займа у овако доба године, кадџ ѳ свакомџ малу, особито стоџи и рани, врло мала цена, изашо, па би се оно *зато, што му се таковойџ дужникџ ніе у своѳ време сџ прописанимџ интересомџ или иначе, као што надлежи, приџвию, побуђено нашло наредити, да се од њџга Правителџствена каса јавномџ продаіомџ њџгови добара наплати* [→ но у случају, ако би коме од оџи дужника Правителџствене касе рокџ займа у овако доба године, кад је свакомџ малу, особито стоџи и рани, врло мала цена, изашо, па би се оно, што му се такџви дужни није у своје време с прописаним интересом или иначе, као што надлежи, приџвию, побуђено нашло наредити, да се од њџга Правителџствена каса јавном продајом њџгови добара наплати] (Уредба (35) 1845/47: 88).

Трансформациони тест елидирања катафорски употребљеног демонстративног прилога *зато* даје различите резултате (уп. Ђуркин 2018б: 162). У првом случају може се радити и о потпуно формираном везнику, пошто је реченица без катафорски употребљеног прилога неграматична (**за касапнице овде ништа се не опомиње, што су оне обществама веће уступљене*). У другом примеру не може се рећи да ли је реченица прихватљива или не, пошто је употреба везника *што* у XIX веку била шира него у савременом језику. У трећем случају ради се о потпуно прихватљивој реченици.

Заменички прилог *зато* може доћи на почетак реченице као текстуални конектор, а затим следи његова експликација клаузом уведеном везником *што*. Трансформација показује да елидирање катафорски употребљеног заменичког прилога није могуће. Трансформациони тест, као и појава клаузе у препозицији, указују на то да се могло радити о формираном везнику. Међутим, појава интерпункције сугерише на постојање интонационе паузе, па се не може са сигурношћу тврдити да је везник формиран:

А *зато, што ће се у напредаџ Управителџство вароши оџе, као Правителџствена мџстна Полиџайна Власть сматрати и држати* [→ *А што ће се у напредаџ Управителџство вароши оџе, као Правителџствена местна Полиџајна Власт сматрати и држати], да се и сви у њџму Чиновници и служителџи, не као досадџ, одџ части изџ прихода обштински, него сасвимџ изџ касе Правителџственне онако плаћаю, као што ѳ то у особеномџ акту назначено.(Указ (40) 1841/45: 158).

¹⁶⁶ Милош Ковачевић пише о томе да у писаном језику није могуће успоставити јасну границу између катафорски употребљеног заменичког прилога и општезависног везника пошто у писаној реализацији изостаје интонациони критеријум (1998: 59–60).

Пронађени су и примери у којима су катафорски заменички прилог *зато* и експликативни везник *што* у дистактном положају. Овакви примери постоје и у језику Вука Караџића (Ђуркин 2018б: 164):

Но онај карантинистъ, о комъ се сумња, да є по болести, у којој лежи, кужанъ, или кои є *зато* одъ свое дружине одвоєнь, **што є у тежку, злоћуду и прилѣпливу болєсть пао** (...) (Уредба (29) 1841/45: 75–76); Свакій Србинъ право има свугди у Отечеству покретна и непокретна добра законнымъ начиномъ прибавляти, држати, и по својој вољи уживати, живіо онъ онде или неживіо; нити коя Обштина има право икога отечественника *зато* изъ прибавляня или држаня нѣговы добара исклучити, **што онъ лично у истой Обштини не живи** (Уредба (77) 1844/45: 288).

У другом примеру дошло је до дистактног положаја зато што је глагол постављен на крај реченице.

На потпуно формиран везник *зато што* указују примери без интерпункције. На формиран везник указује и то што се клауза налази у интерпозицији, као и трансформациони тест који показује да елидирање везника није могуће:

У обштинама, кое су састављне изъ више села, **зато што є изъ єдногъ села кметъ, а изъ други помоћници** [→ У обштинама, које су састављене из више села, *што је из једног села кмет, а из други помоћници], плаћат ђе се и помоћници одъ њины села, почемъ и они као и кметъ свакій у свомъ селу све уредбе и дужности кметовске извршую (Устројеније XI 1839/40: 99).

Пронађени примери карактеристични су за законодавно-правни подстил. Изражавају узрок типа аргумент (уп. Ковачевић 2012а: 135–139). Обично је реч о аргументу за доношење закона, а образложење је нормативноправно, или се ради о интерференцији са научним стилем.

10.2.5. Статус узрочних реченица уведених везником *како*

Везник *како* у узрочном значењу чест је у савременом језику. Основ за развој узрочног значења било је његово временско и начинско значење (Ковачевић 1998: 128; Ковачевић 2012а: 184–185; Стевановић 1969: 857). Везник *како* уводи различите типове узрока. Обично изражава пасивни узрок типа разлог (Ковачевић 2012а: 184). Узрочно значење овог семантички неспецификованог контекстуално условљеног везника бележи литература (Барић и др. 1997: 497; Белић 2000: 182; Брабец и др. 1966: 208; Катичић 2002: 272; Лалевевић 1962: 222; Лукић 1920: 46–47; Маретић 1899: 508; Миновић 1987: 101; Милошевић 1986: 290; Мразовић, Вукадиновић 2009: 599; Новаковић 1894: 345; Пипер и др. 2018: 441; Станојчић, Поповић 1992: 316; Стевановић 1969: 857). Томислав Маретић бележи овај везник са корелативом *то* (1899: 508). Овај тип клаузе везује се за препозицију (Брабец и др. 1966: 208; Ковачевић 1998: 128; Миновић 1987: 101; Пипер и др. 2018: 442).

У старосрпској пословноправној писмености овај везник уводи широки спектар узрочног значења „од узрока медијалних стања до образложења аргументативног типа” (Павловић 2009а: 260). Јавља се уз глаголе емотивног стања као узрок типа аргумент. Посебно се бележи њихова висока заступљеност у уводном делу повеља и писама (Павловић 2009а: 262). Примарни положај ових клауза је постпозиција. Након стабилизације узрочног значења, доминира препозиција, која је повезана са употребом корелативних прилога (Павловић 2009а: 260–265).

У корпусу узрочно значење изражава се и једнолексемским семантички неспецификованим контекстуално условљеним везником *како*, који се налази у пољу узрочно-начинске интерференције. Релативно је чест и јавља се у нешто мање од осамнаест посто пронађених примера. Узрочну вредност овог везника проверавамо супституционим тестом, тј. заменом општеузрочним везницима *јер* и *пошто*. Узрочна клауза у постпозиција са предикатом у футуру првом није карактеристичана за савремени српски језик. У главној реченици користе се свршени презент, модални глагол или инфинитивна конструкција, док се у зависној реченици налази футур први.

Коришћење футура првог, који изражава усмереност акције ка будућности прописаној нормативноправном процедуром, ове реченице чини блиским консекутивним клаузама, јер се њима исказује очекивана последица нормативноправне акције. У постпозицији уобичајено се користи без корелатива:

свршени презент (главна реченица) + (не)свршени футур први (зависна реченица):

На учинџно предложеније Попечителства Просвѣштенија изволило е Намѣстничество Княжескогъ Достоинства у согласію са Совѣтомъ одобрити и потврдити, да се кромѣ существующіе Гимназіе у Крагуевцу, іошѣ една у Бѣограду оснуе: и да се прве две Грамматикалне класе исте Гимназіе; одма съ почеткомъ идуџегъ теченија школскогъ ове 1839 год. започну, **како ће се до три године све класе Гимназіалне поунити** [→ пошто ће се до три године све класе Гимназіјалне поунити / јер ће се до три године све класе Гимназіјалне поунити], и са свима надлежнимъ Профессорима снабдѣти моџи (Указ 16. (Пр.) 1839/40: 246); (...) т. е. у толико различите пакете са особытима назначенијама завіе и подѣ собственнымъ печатомъ найкраџимъ путемъ пошилѣ, **како ће свака пошта само свой пакетъ отворати, а остале затворене на опредѣлена места далѣ оправљати** [→ пошто ће свака пошта само свой пакет отворати, а остале затворене на опредѣлена места даље оправљати / јер ће свака пошта само свой пакет отворити, а остале затворене на опредѣлена места даље оправљати] (Устројеније (69) 1843/45: 240);

модални глагол (главна реченица) + модални глагол у облику футура првог (зависна реченица):

Свако Казначейство дужно ће бити листу свію Пензіониста, кое оно исплаџуе, съ означениемъ припадаџуе имъ пензіе точно држати и њине Квите у добромъ поредку чувати, **како ће њи са Протоколомъ, кои ће о исплати њиној водити, у своје време, као и остале рачуне, Попечителству Финансіе, далѣга употребленија ради, предавати моџи** [→ пошто ће њи с Протоколом, који ће се о исплати њиној водити, у своје време, као и остале рачуне, Попечителству Финансіје, даљега употребленија ради, предавати моџи / јер ће њи с Протоколом, који ће се о исплати њиној водити, у своје време, као и остале рачуне, Попечителству Финансіје, даљега употребленија ради, предавати моџи] (Уредба (64) 1843/45: 215);

инфинитивна конструкција (надреџени глагол) + несвршени футур први (зависна реченица):

д) испитати способностъ кандидата за учителѣ основны училишта, **како ће се о онима, кои се званија овогъ достойни покажу, доказателства способности одѣ стране Попечителства Просвѣштенија издавати** [→ пошто ће се о онима, који се званија овогъ достойни покажу, доказателства способности од стране Попечителства Просвѣштенија издавати / јер ће се о онима, који се званија овогъ достойни покажу, доказателства способности од стране Попечителства Просвѣштенија издавати] (Устројеније (27) 1845/47: 78).

У постпозицији ретко се може јавити са катафорски употребљеним заменичким прилогом *зато* у контактном положају. Заменички прилог је верификатор узрочног значења. У другом делу реченичног комплекса јавља и корелативни заменички прилог *тако*, што овај комплекс чини блиским пропорционалним реченицама. Пример илуструје начинско-узрочну интерференцију, што је типично за раније фазе развоја језика, у којима се јављају и хибридне конструкције (Ковачевић 1998: 184):

Животъ е човеческіи одѣ Бога, и *зато како нико самѣ себи животъ дао ніе, тако самѣ себи ни узети неможе* (Закон XXI 1839/40: 150).

Обично се у препозицији клауза уведена везником *како* употребљава са корелативом, али има и примера без корелатива. Зависна реченица постављена је у положај теме. Јављају се два доминантна модела. У првом моделу предикат је изражен футуром првим, императивном конструкцијом или презентом у главној реченици, док је други модел са перфектом и у главној и у зависној реченици. Први модел је карактеристичан за изношење нормативноправног аргумента, при чему је постојеџи пропис узрок зашто се доноси нова одредба (*чиновници са војничким и граџанским чином или свештеници не могу се казнити телесно, па ће се они казнити строгим укором*). Овај модел употребљава се и са корелативом и без њега. Користи се корелатив *тако*, при чему се запажа интерференција са начинско-подредбеним типом реченица (корелативни пар *како – тако*). Овај тип може бити формиран и у оквиру двочланог периода са знаком две тачке као границом између два чланка. Сређе се и модел са

корелативом *то*, који има улогу у устројству периода и интензификаторску улогу. У другом моделу обе реченице су у перфекту, а ови примери типични су за уводне мотивације у преамбулама. У оквиру овог типа јавља се и подтип, у коме се у зависној реченици наводи конкретна радња која је повод за доношење закона, док се у главној реченици јавља неки одредбени глагол перформативног типа (на пример, глагол *определити*). Други модел типичан је за преамбуле, уредбе и указе из предстандардне епохе, те се увек изражава у облику периода са два чланка, на чијој граници своје корелативи *тако* или *то*:

(А) без корелатива:

модални глагол (зависна реченица) + свршени футур први (главна реченица):

Кадъ Чиновницы, имаюћи чинъ военный или гражданскій, или Священицы, по торжественномъ доказанію нѣине кривице у слѣдствию едне законне пресуде, буду осуђени, да се казне, **како се овимъ лицима не могу дати казни тѣлесне**, они ће се казнити или строгимъ укоромъ, или ставленіемъ подъ затворъ, или сверженіемъ, или на коначъ заточеніемъ (Устав 1838: 5);

(Б) корелатив *тако*:

несвршени перфекат (зависна реченица) + несвршени перфекат (главна реченица):

Како се у пређашња времена, кадъ є юштъ свеза спайска у Сербіи была, често догађало, да су Срби, права собственности на землѣ неимаюћи, куће, дућане, стає, и остале зграде, на туђимъ земляма градили, за коє су сайби, т. є. господару исты земаля по погодби неку годишнѣ опредѣлѣну непремѣнну цѣну плаћали, не могући безъ допущеня нѣговога своя зданія изнова подизати; *тако* є и после добывеногъ права собственности на землѣ исто у разномъ виду и по разнима поводима и основима заостало; одкуда се догађа, да се многе распре између господара зданія и господара землѣ или мѣста рађаю (Определеније ХХІХ 1840/40: 210);

несвршени презент (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

(...) да се у напредакъ по постоєћему закону ђумручкому наплаћує и ђумрукъ на сву соо, коя се или изъ Видина сувымъ за внутреньость Сербіє, или водомъ овамо и за Босну доноси, као и за ону, коя се съ Дунава преко предѣла наши за Турску у Нишъ и друга мѣста односи, **и како соо на границы нашей стає 50 гроша 100 ока**, *тако* да се по тому и ђумрукъ на 100 ока соли по 60 пара обычный узима (Указ 9. (Пр.) 1839/40: 235);

(В) корелатив *то*:

модални глагол (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Како є пакъ нужно, да Контрола, ради каквогъ обясненія у рачунима, има непосредственно сношенія са надлежателствама, **коя по части прихода и расхода правительственны дѣйствую**; *то* ће она имати особытый печатъ у величини печата Окружногъ Началничества съ надписомъ „Контрола Правительственны рачуна“ (Указ (67) 1843/45: 225);

свршени перфекат (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Но како є Вукашиновачка обштина изъ Округія Алексиначкогъ подъ 25. Маія т. г. примѣтила, да народъ на тай панађуръ збогъ кишовитогъ есенѣгъ времена слабо долази, и марву тражи: *то* самъ Я са согласіемъ Совѣта одъ 11. ов. № 757. овимъ опредѣлио: да се у напредакъ панађуръ у Делиграду о Крстову дну т. є. 14. Септембра држи, и да петъ дана трає (Установљење (28) 1845/47: 80).

Клауза уведена везнико *како* са перфектом, која даје информацију о конкретном догађају, уводи узрок типа повод:

Но како є Вукашиновачка обштина изъ Округія Алексиначкогъ подъ 25. Маія т. г. примѣтила, да народъ на тай панађуръ збогъ кишовитогъ есенѣгъ времена слабо долази, и марву тражи: *то* самъ Я са согласіемъ Совѣта одъ 11. ов. № 757. овимъ опредѣлио: да се у напредакъ панађуръ у Делиграду о Крстову дну т. є. 14. Септембра држи, и да петъ дана трає (Установљење (28) 1845/47: 80).

Да закључимо. Узрочне реченице уведене субординатором *како* релативно су честе у корпусу. Овај везник типичан је за преамбуле, указе и уредбе предстандардног периода, када служи да мотивише доношење закона. Јавља се у два главна модела, од којих је један везан за препозицију, а други за постпозицију. Модел везан за препозицију користи се да уведе разлог типа нормативноправни аргумент. Модел у постпозицији и са предикацијом у футуру првом забележен је само у предстандардном периоду. Први модел обично је без корелатива. У једном примеру пронађен је комбиновани модел са

катафорски употребљеним заменичким прилогом *зато* као верификатором узрочног значења и са корелативним заменичким прилогом *тако*. Овај модел показује начинско-узрочну интерференцију. У другом моделу зависна клауза уведена везником *како* налази се у препозицији. Има примера без корелатива, али су пронађени примери са корелативима *тако* и *то*. Оба корелатива служе за структурирање дводелне структуре периода са два чланка. Корелативи имају и интензификаторску улогу. У оквиру другог модела јављају се реченице које носе значење узрока типа разлог (нормативноправног типа). Предикат зависне реченице је у презенту, перфекту или се јавља модални глагол, док се у главној реченици налазе футур први, презент или императив. Други подмодел везан је за употребу перфекта и у главној и у зависној реченици. Овде се посебно истиче подтип код кога се у зависној реченици јавља перфекат, који реферише о конкретном догађају, док се у главној реченици јавља глагол који упућује на одредбени процес. У овим случајевима срећемо значење узрока типа повод.

10.2.6. Статус узрочних реченица уведених сложеним везником *будући* (*да*)

Контекстуално и позиционо неусловљени општеузрочни семантички спецификовани сложени везник *будућ(и) да / будући* помињу многи аутори (Барић и др. 1997: 498; Брабец и др. 1966: 208; Белић 1955: 95; Белић 2000: 182; Вебер 1862: 128; Ђуркин 2018б: 216–220; Катичић 2002: 273; Лалевић 1962: 222–223; Лукић 1920: 46–47; Маретић 1899: 507; Миновић 1987: 100; Милановић 2003: 82; Милошевић 1986: 292; Мразовић, Вукадиновић 2009: 598; Новаковић 1894: 345; Пипер, Клајн 2013: 513–514; Пипер и др. 2018: 441–442; Силић, Прањковић 2007: 342; РСАНУ/II: 253; Станојчић, Поповић 1992: 316; Стевановић 1969: 855). Овај везник настао је из потребе за постојањем везничког средства за изражавање узрока у препозицији, пошто је везник *јер* везан искључиво за постпозицију (Брабец и др. 1966: 208–209; Вебер 1862: 128; Куна 1970: 173; Ковачевић 1998: 130; Лалевић 1962: 222–223; Миновић 1987: 100; Мразовић, Вукадиновић 2009: 598; Пипер, Клајн 2013: 513–514; Пипер и др. 2018: 442; Херити 1983: 269). Употребљава се са корелативима *зато* (*за то*), *стога*, *тако*, *то* (Барић и др. 1997: 498; Брабец и др. 1966: 209; Вебер 1862: 145; Ђуркин 2018б: 219; Катичић 2002: 273; Ковачевић 1998: 130; Маретић 1899: 507; Милановић 1998б: 117; Милановић 2003: 82–87; Милановић 2014: 367; Херити 1983: 269). Користи и у архаичној форми *будући* (Бјелаковић 2008: 62; Милановић 2003: 86; Мусић 1931: 176; РЈАЗУ/I: 370; РСАНУ/II: 253; Стевановић 1969: 855). Настао је реанализом глаголског прилога садашњег глагола *бити* (*будући*) и општезаменичког субординатора *да*, при чему је дошло до елидирања катафорски употребљене показне заменице (Ђуркин 2018б: 216; Ковачевић 1986: 216). Александар Белић каже да „[у] *будући да* – прво `будући` само појачава значење *да* (– `пошто` или сл.)” (2000: 182). Мирна Велчић *будући да* сматра конектором за исказивање узрока (1987: 85).

Облик *будући* представља „adverbijalizovani particip prezenta akt. glagola *biti* (...) oblikom nominativ plurala muškoga roda” (Мусић 1931: 173). Према Мусићу, постоји неколико фаза у развоју овога везника. Прво се јавља као партицип (РЈАЗУ/I: 368–370; Мусић 1931: 173) у таутосубјекатским и хетеросубјекатским конструкцијама, које кондензују дубинско временско, узрочно, допусно и, изузетно, условно значење (Мусић 1931: 173–174). Бележе се и примери у којима се везник *будући* користи без субјекта (Мусић 1931: 175). Мусић претпоставља постојање експлетивног субјекта у реченици са глаголским прилогом *будући* (*будући* *то*) *да киша пада*, што ће условити и појаву финитних глаголских облика у овој конструкцији и реанализу целе конструкције у сложени везник (Мусић 1931: 175–176).

Забележен је у језику Доситеја Обрадовића, Јована Рајића, Милована Видаковића, Јована Јовановића Змаја, Емануила Јанковића, Ђуре Јакшића, Јована Суботића, Павла Соларића (Бабић 2012: 180; Кашић 1968: 135; Куна 1970: 173; Милановић 2014: 367; Младеновић 1964: 146; Херити 1983: 269) и у новинарском стилу предстандардне епохе (Албин 1968: 102; Милановић 1998б: 117). Рјечник ЈАЗУ бележи најраније потврде овога везника у XVIII веку. Од почетка се запажа појава корелатива (Мусић 1931: 173; Милановић 2003: 86). У Рјечнику Вука Караџића *будући да* издваја се као засебни везник (Караџић 1818: 53; Милановић 2003: 87). Код писаца у XVIII и XIX веку налазимо запету између глаголског и везничког дела, што указује на то да везник није формиран (Милановић 2003: 86).

Везник *будући да* чест је и у језику Вука Караџића и у савременом језику, али се различито употребљава. У Вуковом језику клауза уведена везником *будући да* обично је у препозицији, а у основној клаузи скоро увек се употребљава корелатив *зато* или *тако*, „и то као редуликатор узрока и семантички верификатор посљедичности структуре” (Ковачевић 1998: 130). У савременом језику клауза уведена везником *будући да* углавном се употребљава без корелатива (Ковачевић 1998: 130).

Везник *будући да* најбројнији је контекстуално неусловљени општеузрочни везник. Њиме се уводи око четрдесет посто примера у корпусу. Клауза уведена везником *будући да* налази се у сва три положаја, што означава да је њена дистрибуција слободна. Распоред клауза условљен је прагматичким разлозима и информацијском структуром реченице. Доминира препозиција, у којој се клауза јавља у оквиру периода од два чланка. У првом чланку налази се клауза уведена везником *будући да*, која кодира мотивацију за доношење закона. У другом чланку је главна реченица, која доноси или сам пропис или се у њој налази одредбени глагол (*реши*ти, *одреди*ти). У највећем броју случајева, овај везник се комбинује са корелативима *то* или *зато*. Оба корелатива налазе се у фронталној позицији другог чланка периода. У овом положају имају интензификаторску улогу, која је наглашена интерпункцијом (запетом или знаком две тачке). Поред интензификаторске функције, оба корелатива имају и структурну улогу и појачавају значење конклузивности и конескутивности. Корелатив *зато* јесте „редуликатор узрока и семантички верификатор посљедичности структуре чији је члан” (Ковачевић 1998: 130). Овакво значење јавља се и код Вука Караџића (Ковачевић 1998: 130). Клаузе уведене везником *будући да* налазе се у центру узрочног семантичког поља. Њихова улога је увођење узрока типа разлог (нормативноправни разлог). Наводе мотивацију законодавца за доношење прописа, те припадају идеолошком коду. Њима се кодирају законодавна начела епохе (*трговина је слободна, прописи треба да буду праведни*), догађаји који мотивишу законодавца да промени важеће прописе (*прела и села кваре морал и обичаје, људи нелегално покушавају да пређу границу*). Такође, оне указују на промену поретка, пројектују стварност након примене закона, указују на мотивацију законодавца за доношење правних прописа (спречавање препрека и злоупотреба) и тако даље. Темпорално-аспекатска парадигма врло је разуђена и укључује несвршени и свршени презент, несвршени футур први, свршени и несвршени перфекат, модалне глаголе и императивне конструкције, што је уобичајена дистрибуција глаголских времена у грађи. У зависној реченици срећу се свршени и несвршени презент, несвршени футур први, свршени и несвршени перфекат. У зависној реченици јављају се свршени и несвршени презент, свршени и несвршени перфекат, футур први, модални глагол и императивне конструкције. У надређеном реченичном комплексу може се јавити и комбинација потенцијала и неког другог глаголског времена, када се у њему јави циљна реченица која појачава мотивацију изнету узрочном клаузом. Изузетно ретко везник се може разбити речцом *пак*, која уноси значење супротности у односу на претходни контекст или очекивања адресанта:

(А) препозиција:

(a1) корелатив *то*:

(a1.1) без партикуле:

несвршени презент (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Будући да є трговина у Србији слободна: *то* свакој Србинъ може ю упражнявати слободно (...) (Устав 1838: 5); **Но будући да више людий изъ оне стране кушаю, у ову наш прелазити,** *то* є нужно, да кордонске страже удвоеномъ пажњомъ чуаю, да се нико одъ оностранаца крадомъ овамо преко границене увуче, или какве ствари оданде нашима да не претури или преда (Правила (30) 1841/45: 124);

несвршени перфекат / несвршени презент (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Будући да се досадъ нїе управо знало, кои су приходи, досадъ Правительствомъ уживани, Правителствени кои ли общественни: *то* Намѣстничество, желећи и приходе те опредѣлити, да се зна шта є чїе, рѣшило є са согласїемъ Совѣта, да се обштинама, по сили дарованы Намъ Уставомъ права, уступе; и уступаю се (Указ VI 1839/40: 67); **Будући да се на ноћнымъ прелама и селама, на коима се младежъ обоєга пола сабыра, благи обычаи кваре, и у слѣдству тога иста младежъ особито мужке стране, нагономъ узбунѣны и раздражены страстїи на раздоръ, свађу, бой, а и на убїйство, као што су то жалостни примѣри већъ показали, води;** *то* смо, да бы се такови и подобни штетни и несрећни догађаи сь те стране у на предакъ предупредили, прописали (Уредба (37) 1841/45: 150);

свршени презент (зависна реченица) + потенцијал / несвршени презент (главна реченица):

Будући се пакъ овомъ Уредбомъ укида пазаръ у свету Неделю, *то* да бы свакој Србинъ свое кућевне потребе, кое є дояко сь пїаце набавляю, или на пїацы продаваю, и одяко сь пїаце набавляти или на пїацы продати могао: *то* се овомъ Уредбомъ за сваку варошъ и мѣсто, гдѣ є обычај дояко быю, пїацу у Неделю држати, опредѣлює шестый данъ сваке Неделѣ т. е. Субота, а за варошъ Бѣоградъ поредъ Суботе опредѣлюєсе и Вторникъ, у коя ће се ова два дана пїаца и пазаръ држати (Уредба XV 1839/40: 114–115);

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Будући да сь Намѣстничествомъ нашимъ у союзу стоє земальске Власти и Уредбе: *то* и обзнанити неизлишнымъ почитувмо, да све земальске Власти, Уставомъ установљѣнне, и Уредбе законно заведенне, у ономъ виду и оной снаги, у коима су и досадъ быле, као и сви Сановници, Чиновници и Званичници у доякошњимъ своимъ чиновима и званијама неприкосновенни остаю, изуземаюћи она чиновна лица, коя, бывши помѣшанна у скорашњой буни, засудейскимъ испытумъ и пресудомъ стоє (Прокламација 4. (Пр.) 1839/40: 230); **Будући да є до данасъ различна форма, и различна величина печата при Надлежателствама существовала,** *то* да бы се у томе еднакостъ завела опредѣлює се: (Уредба (32) 1841/45: 136); **Будући да сви пасоши за Земљъ Аустрїйскогъ Царства, на кое Бѣоградско Управителство свою визу меће, подлеже и видимираню Ц. Кр. Конзулата, кои є такође у Бѣограду:** *то* се Управителству препоручує, да оно лица, коима є пасоше за Аустрїйске предѣле видимирало, одма, поменуते визе ради, Ц. Кр. Конзулату упути (Уредба (36) 1841/45: 148); **Будући да у свако време главна потреба постои, да се све само разумни и способни, добри и поштени люди у Правителственне службе поставляю, и само такови у њима држе:** *то* се свима касателнымъ Надлежателствама прописує, да Она свагда она лица за Правителственне службе представляю, коя занъи потребне способности имаю, и коя се добрымъ владанѣмъ одликую (Уредба (47) 1842/45: 165); **Будући да еданъ писмоноша Београдске Поште, кои по 4. точки Устроєнїя Пошта и дужность Канцелларїйскогъ служителя извршивати има, никако не може многобройна званична и приватна писма за времена да разноси:** *то* желећи, да разношенѣ ови писма брзо и сигурно буде, на предложенїе Попечительства Вн. Дѣла одъ 11. ов. О. № 260. са согласїемъ Совѣта одъ 16. ов. № 806. овимъ опредѣлявамъ (...) (Уредба (31) 1845/47: 84);

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Будући є Актуарїи у исто време и Рачуноводитель, *то* ће дужность њѣгова такође бытии, о свима приходима и расходима фонда точне рачуне водити, и такове у свое време Депутацији подносити (Уредба (18) 1841/45: 28);

несвршени презент (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

Будући да по већој части одъ прилѣжанїя Кмета уредно, а одъ неприлѣжанїя њѣговогъ неуредно издаванѣ и сабиранѣ данка завыси: *то* да се у напредакъ свакој Кметѣ, кои бы се по дѣлу овомъ немарљивымъ показао и виновникомъ учинїо, да данакъ у селу њѣговомъ и преко узаконѣногъ рока нескуплѣнъ заостане, као не способанъ и недостоянъ, сь кметства збацы (Уредба (31) 1841/45: 134);

несвршени футур први (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Будући да ће овај фондъ школскій чрезъ непресѣчна дародаянія Народа Србскогъ самъ по себи прирашћавати и приумножавати се: то се годишньи интереси истога неће главному капиталу присоединявати, него ће се употреблявати на потребе школске (...) (Уредба (18) 1841/45: 21); **И будући да ће Банда постојати свагда при првој роти првога баталіона, то** ће Бандисте непосредствено подложни быти заповѣстима истогъ баталіонногъ Командира (Устројеније (1) 1845/47: 22–23);

свршени перфекат (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Будући да се за ово време, одъ како Фондъ пензіе за удовице и сирочады Чиновника постои, искусствомъ показало, да сталность овога фонда на больимъ основима треба утврдити, него што су они, кои су о томе у Уредби одъ 18. Октобра 1843. № В. 1077./ № В. 1135. постављени, то смо, поводомъ истога искусства, за цѣли сходно нашли, ову Уредбу укинути, и новомъ є слѣдуюћегъ содржанія замѣнити (Уредба (42) 1845/47: 96);

(a1.2) са партикулом *пак*:

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Будући пакъ, да поредакъ изискує, да се све квите, коє Началничества разнымъ лицама приіманю каквы прихода, и новаца издавала буду, свагда и свуда по еднакој форми пишу и издаю, то се прилаже овде за образацъ, како треба квите да буду написане (Уредба XX 1839/40: 131);

(a.2) корелатив *зато*:

несвршени футур први (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Будући да ће нѣму недостатцы по струцы Правосудія у смотренію уредба и закона и дѣловодства по самомъ званію до знанія долазити; *зато* ће и нѣгова нарочита дужность быти, такове Князу и Совѣту откривати и предлагати ради помоћи нуждне, коіой ће онъ поглавито или обясненіемъ или проектомъ притећи дужанъбыти, было то по собственномъ побуженію, было по налогу добывенномъ одъ Княза или одъ Совѣта (Устројеније IV 1839/40: 51); **Будући да ће при свима оваковима заведеніями часть одну воспитанія чинити обученіе у науцы Христіянској, коє основне истине хранили припада Власти духовной; зато** ће се у томъ призренію Попечительство Просвѣщенія свагда и у свакомъ случаю као у начину наставленія, опредѣленію учителя науке Христіянске и т. д. посредствено и непосредствено обраћати на Власть духовну (Устројеније IV 1839/40: 54);

несвршени пасивни презент (зависна реченица) + потенцијал / несвршени презент (главни реченични комплекс):

Будући да су ове дужности у врло обширномъ смыслу изложене; *зато* да бы Попечитель Просвѣщенія по садашньої потреби земальској овима лакше одговорити, и нѣи у дѣйство привести могао, поставляю му се за правацъ слѣдующіє основне точке, шта и како му дѣлати надлежи (Устројеније IV 1839/40: 53);

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени пасивни футур први (главна реченица):

Будући да войникъ Правителству на ползу общенародну служи, *зато* ће кућа, изъ коє є онъ, за време то ослобођена быти одъ сва кога правителственнога рада (...) (Устројеније IV 1839/40: 65–66);

свршени перфекат (зависна реченица) + потенцијал / несвршени презент (надређени реченични комплекс):

Будући да су се одъ времена обнародованогъ Устава Націоналногъ, коимъ се Срби у своимъ добрама обезбѣђаваю, многе тербе поради земаля противъ садашньи притяжателя кодъ Судова одъ разны времена и изъ разны основа на повраћай появились: *зато* да бы како Судови по правди судити, тако и тужители са основомъ законнымъ свою правицу тражити могли, а и нравични притяжатели у своме добру безбѣдни остаяли, издаємо слѣдующіє у томъ призрѣнію законно опредѣленіе како Судовима, тако и жителяма Сербіе (Закон XIII 1839/40: 103–105); **И будући се доцніє заиста показало, да се таковый случай већ одъ почетка Августа мѣсеца 1815. године, а именно одъ онога времена, кадъ є уговоръ на Белицы учинѣнъ, дакле на 5. мѣсецій пре одређенога рока догодити могао; зато** да бы се у напредакъ свако разногласно толкованѣ на Суду избѣгло узаконѣнный рокъ почетка 1816. године іоштъ на 5. мѣсецій раніє простиремо, и до почетка Августа мѣсеца 1815 године односимо, сходно духу и основу поменутога закона, кои наравно свагда рѣчма закона притиче и смысао допуњая (Толковање (62) 1843/45: 207);

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

И будући да одь 10. до 40. година осимъ службе изискую се и законни узроцы, кои заедно са годинама право на пензию соразмѣрну даю; зато ће се при изступаню изъ службе строго на ове мотрити, и испитати како године вѣка му и службе, тако и душевна и тѣлесна снага; па ће се ономе само, да изъ службе са пензиомъ изступи, дозволити (...) (Уредба (64) 1843/45: 211);

модални глагол (зависна реченица) + потенцијал / императивна конструкција (надређени реченични комплекс):

Будући да се изъ просте препирке често велике побуне родити могу, зато у случаю, ако бы се међу војницима какова свађа догодила, да се нико не усуди, своје другаре у помошь позывати, нити позвани на то да пристану, ерѣ кои бы то преступили быт' ће строго казнѣни (Закон XXI 1839/40: 148);

свршени перфекат (зависна реченица) + негирани несвршени презент (главна реченица):

Будући да су се у смотреню избираня Кметова, ньюове плате, и одправляня дужностей по некимъ Сеоскимъ Общинама нека злоупотребленія, коя су Правителству до знанія дошла, появила; зато, желећи у свачему поредакъ увести, непропуштамо слѣдующа правила за правацъ и точно наблюдаванѣ Общинама прописати (Уредба XXVII 1840/40: 201); **Но будући да су се и одь онога времена у призненю рукованя и употребљаваня исты' прихода' многа злоупотребленія появила, коя су или Обштине, или Управители Обштински, или поедини жители чинили, зато** непропуштамо тога ради Обштине опоменути, и упутити, како имъ поступати валя, да опредѣленю исты' благодѣянія подпуно и точно одговоре (Уредба XXVIII 1840/40: 205);

несвршени презент (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Будући є праведно, да свакій онай, кои Обштину служи, одь Обштине и награду прийма; зато се установљява, да како главный Кметъ тако и Помоћници соразмѣрну плату одь Обштине добьяю (...) (Уредба XXVII 1840/40: 203);

модални глагол (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Но будући да се зданія одь землѣ безъ нарушенія одцепити и оддѣлити, и тако свакій у своемъ праву на тай начинѣ обезбѣдити се неможе, зато долази случай одкупа (Определеније XXIX 1840/40: 212);

модални глагол (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Будући да у Отечеству свакій пензионистъ може живити гди му є воля; зато ће му се пензию изъ Казначейства Началничества онога Округія издавати, у коме онъ живи (Уредба (64) 1843/45: 215);

несвршени перфекат (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Будући да се при пописиваню порезски глава наилазило на такове задружне куће, гди и 5, 6 и до 10. оженѣны глава има, а Уредбомъ К. В. № 291/С. № 128. одь 12 Марта 1841. год. само є за онакове куће промотренѣ учинѣно, у којима до 4. оженѣне главе има; зато смо рѣшили слѣдуюћа и у томъ прирѣнню допунителна опредѣленія учинити: (Додатак (59) 1842[13]/45: 201).

свршени перфекат (зависна реченица) + свршени пасивни перфекат (главна реченица):

И будући да оно, што є Турско Правленіе као законно учинило, садъ се потресати путемъ Судейскимъ неможе, а разумно се предпоставити морало, да пре почетка 1816. године, докъ є Турска Власть са добрама располагала, ништа се мимо нѣ заузети самовластно или отети ніе могло; зато є и почетакъ 1816. године као рокъ, одь коега се неправедно заузиманѣ туђи добара починѣ, опредѣлѣнѣ (Толковање (62) 1843/45: 206);

(Б) интерпозиција:

(б1) без корелатива:

несвршени презент (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

(...) за друге пакъ приходе, као даванѣ на цркву, коммисіонарскую кассу и за калдрму, **будући да такови обштине припадаю,** нека исто Попечителство, призвавши обштину и коммисіонере, у ньюовомъ присутствію наредбу учини, како ће у напредакъ ови приходи у обштинскую кассу утицати (...) (Указ 8. (Пр.) 1839/40: 234);

модални глагол (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

По увиђеной потреби установленія едногъ особенногъ за варошь Бѣоградску и иностранне у Сербіи наодеће се подданике Суда, **будући да Судъ Округія Бѣоградскогъ поредь обычны послова,** коє и остали Округни Судови разправљати имаю, са одь дана на данъ у множаваюћимъ се трговачкимъ парницама, између жителя Бѣоградски и иностранны подданика, на край изићи не може, Я самъ у согласію са Совѣтомъ рѣшио, да се особенный за варошь Бѣоградску Судъ, у истой категоріи, у којој су Судови Округни, установи (...) (Указ (33) 1841/45: 139);

несвршени презент (зависна реченица) + свршени перфекат / несвршени презент (главни реченични комплекс):

Совѣтъ видеѣи, да ово поступанѣ у смотренію пупиларны маса нити се слаже са интересима пупила, нити са Устроєніємъ Окружны Судова и Апелациє, као и да ни она Уредба одъ године 1838, на кою се Попечительство позыва, не постои, **будуѣи є она новимъ Устроєніємъ и опредѣленіємъ круга дѣятелности Судова дигнута и уништована**, подъ 3. ов. № 401. предложію ми є, и я по томе наведеный Циркуларъ Попечительства обезснаживамъ (...) (Закон (15) 1845/47: 53–54);

(б2) корелатив *зато*:

свршени пасивни перфекат (зависна реченица) + свршени пасивни перфекат (главна реченица):

Поводомъ учинѣногъ Совѣту Попечительствомъ Внутренњи Дѣла 8. тек. П. № 5395. питаня, да ли се поизданой уредби о пензиі удовица и сирочадіи чиновника разуме, да мораю у пензионный овай фондъ улагати и они пензионери, кои су пре установленія тога фонда изъ службе у пензию поставлѣни, Совѣтъ ми є 10. тек. № 1392. явіо, да се при сачиняваню оне уредбе мыслило, да само они пензионери треба да буду у числу уложника у фондъ овай, кои су у дѣйствителной служби почели улоге у истый давати, и зато є, **будуѣи є у 2. точки ове Уредбе о пензионерима у кратко споменѣно**, у четвртој точки обширніє и яснє изложено, да се онде дѣйствує о онимъ пензионерима, кои су као дѣйствителни чиновници започели улоге свое у овай фондъ давати (Толковаѣе (89) (Пр.) 1843/45: 357);

(В) постпозиција:

(в1) без корелатива:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Но Помоѣници Примирилногъ Суда Общества коегъ, кое се изъ выше села саставля, ако су изъ выше села, то се сваки у свомъ сему одъ даваня данка изузима, **будуѣи да сваки у своме мѣсту ону дужность кметова извршує, кою и главный Кметъ у свомъ селу чини**; и по овомъ, ставляю се у число глава данакъ неплаѣаюѣи (Правила (66) 1843/45: 221);

несвршени немобилни презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Попечителство Иностранны Дѣла учинило є Совѣту Княжества сръбскогъ извѣстіє у предмету томъ, како є прошле године предана была тужба солара, трговаца Видински, посредствомъ Ч. Везира Вндинскогъ, Блистателной Порти, да Сръско Правителство наплаѣує ѣумрука, на сто ока соли по 5 гроша, и да є збогъ тога Депутация наша у Цариграду на Капию позвана и пытана была, коимъ правомъ Сръско Правителство толикий великий ѣумрукъ наплаѣує, кадъ є ѣумрукъ Бѣоградскій Правителству Сръскомъ уступлѣнъ съ тимъ правомъ, да на све иностранне продукте 3 на сто гроша, а на внутреннѣ 5 гроша на сто гроша узима, да и на Влашке продукте само 3 гроша на сто гроша наплаѣує, **будуѣи да Влашка съ Портомъ таковой уговоръ има** (Указ 9. (Пр.) 1839/40: 235);

модални глагол (главна реченица) + несвршени глагол (зависна реченица):

Кадъ се старій Чиновникъ разболе, дужанъ га є млаѣій у званичнымъ дѣлама за време осведочене лѣкаромъ болести са своіомъ платомъ заступити, **будуѣи да болеть свакога извинява** (Правила (23) 1841/45: 41);

(в2) корелатив *то*:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

У случаю, ако се збогъ преѣшанњи времена и обстоятелства учинило, да се одъ каквогъ непокретногъ добра, кое Правителство, као свою собственость, дѣйствително држи, или на кое, по предидуѣему пуно право има, да га држи, тапја или загубила, или да се на друго кое лице издана налази, а не на Правителство, кое у прошла времена и нє могло другчїє быти, па се можда зато у рукаха оногъ лица, а не при нѣму, налази; *то* Правителство зато ништа одъ свога права имаоства на исто добро не губи, **будуѣи да вещественна причина, да є оно за нѣгове новце куплѣно или одкуплѣно, цѣлоставна и у своіой сили постои** (Указ (49) 1842/45: 178–179).

Последњи пример интересантан је јер је управни део предиката удаљен од допуне уметнутом зависном клаузом из које је екстрапониран (*ако би началник штаба имао потребу одсуствовати, попечителство внутренњи дела, дават ће му на то дозволење у случају преке потребе само, а у другим случајима са одобрењем књаза, будуѣи [је] дужно у овом првом случају књаза о потреби таквог одсуствовања и изданом на исто дозвољењу известити*). Ова структура постиже се стављањем глагола на крај реченице, што је типично за предстандардни период.

У истом документу могу се јавити примери са корелативом и без корелатива. Пронађени су у *Сретењском уставу*, што значи да су идиолекту Димитрија Давидовића постојале конкурентне форме:

Будући да су Срби, платежни подданици високе Порте, Христјани Закона Греческогъ, иначе названогъ Церква Восточна, я самъ даровао народу Србскому пуну слободу, упражнявати обычне церимоніе закона нѣовогъ, и избрати између себе са Твоимъ содѣйствиємъ и Твоимъ надзираніємъ нѣіове Митрополите и нѣіове Епископе (...) (Устав 1838: 6); **Будући да є овдашня Кньгопечатня съ довольнымъ числомъ иностранны Новина снабдѣвена, дужанъ ће бити Учредникъ све ове Новине прегледати, па изъ свега оно нарочно избрати и за Србске Новине наше превести (...)** (Пропис (26) 1841/45: 44).

У једном примеру на узрочну реченицу уведена везником *будући да* наслања се релативна реченица са инкорпорираним антецедентом, која катафорски упућује на узрочну реченицу. Анафорски употребљен заменички прилог *зато* односи се на цели комплекс, који представља први чланак периода и носи значење мотивације за доношење закона:

Будући да су се многе жалбе збогъ промѣнѣногъ теченія новаца, нарочито при приманю данка, и наплаћиваню ђумрука, коимъ сусе, плаћаюћи особито по обореној цѣни дуката, оштећенима видели, показале, коимъ се поводомъ Привременно Правленіе побуђенымъ нашло, подъ 6. Октоврја о. г. Ф. П. № 158. цѣну новаца, по којој ће се ови у Правительственну кассу примати, и изъ нѣ издавати, преиначити, и расписомъ своимъ опредѣлити; зато и мы, желећи свако и поумно оштећенѣ одъ народа удалити, рѣшили смо, Привременногъ Правленія опредѣленіе уважаваюћи, пређе издану поради вредности новаца Уредбу подъ 13. Ноемврја 1841 В. № 1749/С. № 877 преиначити, и слѣдујућомъ одредбомъ замѣнити, по којој ће се у напредакъ новцы при Правительственной Касси и примати и издавати (Уредба (55) 1842/45: 191).

У вишеструкосложеном реченичном комплексу у препозицији су чак три реченице уведене везником *будући да*, којима се исказује уводна мотивација, која кодира историјске прилике у време доношења *Турског устава*. У другом делу комплекса налази се корелатив *то*:

Будући пакъ да є Нѣгово Величество, услышавши молбе народнѣ, Мене на достоинство Княжеско высочайшимъ Бератомъ Своимъ потврдити благоизволило, будући да є данасъ предъ Скупштиномъ народномъ истый высочайшій, по нарочномъ Коммиссару Блистателне Порте, Ч. Еминѣ Ефеніи овамо посланный Беритѣ царскій явно и торжественно прочитанъ и протолкованъ, и будући да самъ Н, по пропису Устава Земальскогъ, торжественну заклетву на достоинство Княжеско положію, такову у руке Г. Митрополита Србскогъ вручио и по обрядима Православне наше Цркве помазаніе светога мѣра пріимію; то долазимъ Я овомъ Моіомъ Княжескомъ Прокламаціомъ свима властима Земальскимъ, вышимъ и нижимъ, мірскимъ и духовнымъ, свима жителяма и целому народу Княжества Србскогъ вообще объявити, да ђу Я одъ данасъ, као Народомъ избранный и Господаромъ Землѣ потврѣнный законный Князь Србскій, са вовѣрненнымъ Ми Княжествомъ и Народомъ Србскимъ управляти и владати (Прокламација (83) (Пр.) 1842/45: 349).

Јављају се и примери са две реченице у координираном односу у препозицији. Реченице уведене везником *будући да* уводе вишеструкосложени реченични комплекс, који садржи мотивацију за доношење закона. Други чланак је одвојен знаком две тачке и садржи корелатив *то*:

Но будући се изъ предпоменутогъ Циркулара види, да се на радъ узимаю и такови апсеницы, коима пресуда іоштѣ ніе конечно изречена; и будући є ово поступанѣ законима правде противно, почемъ се само онај може у станѣ кривца поставити и теготама за кривца опредѣленимъ подвргнути, кога надлежна судейска пресуда за кривогъ огласи: то ми є Совѣтъ 3. ов. № 401. предложію, да се свима Судовима предпише за правило, да се никакавъ окривлѣникъ не употреблює ни на какавъ радъ, докле годъ се надъ нѣиме конечна пресуда не изрече и надлежной полицейной власти на извршеніе не преда (Закон (17) 1845/47: 57).

Између два чланка периода, уместо знака две тачке, може доћи и запета:

Будући є та цѣль овогъ разположенія, да се положеніе дѣце, коя бы у пређашнѣмъ браку зачета была, обезбѣди, и будући овај случай у смотренію дѣце совршено постои и при женама удовицама, кои бы трудноћа после смрти нѣіовогъ мужа была извѣстна, то треба разумѣти, да се наредба предпоменутогъ параграфа у смотренію преуздаванія пуштеница и на жене удовице у свему односи (Толковање (22) 1845/47: 63–64).

Примећена је форма *будући*, који представља претходну фазу у развоју сложеног везника *будући да*. Примери уведени везником *будући* налазе се у све три позиције (препозицији, интерпозицији и постпозицији). Показују благу тенденцију ка постпозицији. Обично су без корелатива. Корелатив *то* употребљава се када је зависна клауза у препозицији и има улогу у структурирању периода од два чланка. У том случају, зависна реченица је одвојена запетом или знаком две тачке. Уводи значење узрока типа разлог. Кодира се мотивација за доношење закона, било да се ради о непосредном позивању на закон или о позивању на догађаје који траже законско нормирање. Темпорално-аспекатска парадигма је иста као и код везника *будући да*. У зависној реченици срећу се свршени перфекат, несвршени презент или модални глагол, док се у надређеном реченичном комплексу јављају свршени перфекат, свршени презент, потенцијал, футур први, модални глагол или императивна конструкција. У узрочној клаузи налази се мотивација за доношење закона, а у главној или сам пропис или неки од одредбених глагола којима се указује да се пропис доноси (*решити, одредити*). Учесталост примера са везником *будући* у односу на конкурентну форму *будући да* показује да се ради о хорнолошком слоју у повлачењу. Пошто је форма везника *будући* изоморфна са облицима глаголског прилога садашњег и са обликом партиципа презента у мушком роду, долази до њеног повлачења, да би се задржала структурно и значењски транспарентнија форма *будући да*:

(А) препозиција:

(a1) без корелатива:

свршени перфекат (зависна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Будући се € показало нужнымъ, 3. точку уредбеногъ предписанія одъ 16. Мая ове год. № 569. ради одржаня правде и правце преначити, рѣшио самъ по саслушанію мнѣнія Совѣта одъ 28. Септ. ов. год. № 1100, да се трећа точка у рѣчи стовѣгъ предписанія слѣдуюћимъ текстомъ замѣни (Толковање (39) 1845/47: 94);

несвршени презент (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Будући се Правительственни трошкови све выше и выше отъ дана на данъ умножаваю, и сумнительно €, да ће се съ приходимамоћи расходи подмирити, *то* самъ са согласіемъ Совѣта рѣшио, да се ни една обтшинска школа не издржава Правительственнымъ трошкомъ отъ идућегъ Ђурђева дана (...) (Предписаније (9) 1840/45: 10);

(a2) корелатив *то*:

модални глагол (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Но будући су за поуздано управляѣ овымъ фондомъ, садъ одма Предсѣдатель съ Членовима и Кассехранителямъ потребни: то ће међутимъ ова званія извршавати бесплатно она лица, која на представленіе Попечительства Просвѣщенія Князь наименуе, и то било изъ реда Чиновничкогъ или гражданскогъ (Уредба (18) 1841/45: 22);

несвршени презент (зависна реченица) + потенцијал / футур први (главна реченица):

Будући се Капелмайсторъ сматра само као Наставникъ Бандиста у струцы музикалној, а не као нѣювь военный Старѣшина, то у случаю, кадъ бы кои Бандиста по струцы дисциплинарной сгрѣшио, или бы при обученю или другой прилицы небрежљивимъ или упорнымъ показао се, свагда ће онъ то баталіонномъ Командиру достављати, кои ће узевши у смотреніе прописъ Закона военногъ Чл. 114. и 118. Далѣ поступити (Устројеније (1) 1845/47: 23); **Будући су досада Чиновници разны струка Правленія при ступаню у дужность не еднаку заклетву полагаали, то** смо се нашли побуђени за све чиновнике, изузимаюћи само членове законодателногъ тѣла, за кое € заклетва Уставомъ прописана, као и воинство, за кое € заклетва у вонномъ закону опредѣлена, слѣдуюћу форму заклетве установити (Заклетва (8) 1845/47: 44);

(Б) Интерпозиција (без корелатива):

свршени перфекат (зависна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

По учинѣномъ примѣчанію, да воѣняцы, и виногради, на кое € даванѣ изъ Правительственне кассе подъ интересъ новаца, изданомъ у томъ призрѣнію подъ В. № 1158./С. № 1597.1839. год. Уредбомъ дозвољно было, **будући су баталеню подложни, не даю Правительственной касси довольногъ за сигурность нѣну €мства** (Пропис (26) 1841/45: 44); Поводомъ известія Началничества Окр. Подринскогъ

одъ 10. пр. К. № 511. да се Окружний Началникъ Илія Чворићъ изясно, да онъ одсада по Уредбиодъ 27. Окт. 1839. Нам. № 1842/С. № 1916. ключъ касе Окружне не може држати, **будући є старъ и неписмень, а тако да се и Помоћникъ изяснію, да и онъ ключъ касе свагда држати неће, будући є то нѣгова дужность само у препятствію Окружногъ, Началника** — учинило є Попечительство Фин. 23. ис. П. № .2008. Совѣту предложеніе, у слѣдству кога є Совѣтъ 26 ист. № 852. рѣшію: да се Г. Началникъ Илія Чворићъ изъ наведеногъ узрока одъ дужности држання едногъ ключа ослободи (...) (Разрешавање (34) 1845/47: 87);

(В) постпозиција (без корелатива):

несвршени презент (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Оне су човеческомъ роду шкодљивіе быле него и сама куга; **будући су не само толико людій потрле, но осимъ тога безчисленни, ако болестъ ову и преболу, слепи, глуви, неми, сакати и нагрѣни заостале своє дане проплачу** (Правила VII 1839/40: 69);

императивна конструкција (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Осимъ у 3. точки изложенны особа, да несме нитко другій каламлѣня извршавати; а нарочно да се забрани каламлѣнѣ природны човечески богиня (као што є то до сада у Отечеству нашемъ предузимано); **будући є ово, као што є горенаведено, врло неизвѣстно, шта выше и опасно** (Правила VII 1839/40: 71);

потенцијал / несвршени футур први (надређени реченични комплекс) + модални глагол (зависна реченица):

Ако бы Началникъ Штаба имао потребу отсутствовати, Попечительство Внутренњи Дѣла даватѣ му на то дозволенѣ у случаю преке потребе само, а у другимъ случаима са одобренѣмъ Княза, дужно **будући у оногъ првомъ случаю Княза о потреби таквогъ отсутствованя и изданомъ на исто дозволенію извѣстити** (Устројеније (1) 1845/47: 19).

У једном примеру из предстандардног периода јављају се две клаузе са везником *будући*, при чему је прва надређена другој:

Поводомъ известія Началничества Окр. Подринскогъ одъ 10. пр. К. № 511. да се Окружний Началникъ Илія Чворићъ изясно, да онъ одсада по Уредбиодъ 27. Окт. 1839. Нам. № 1842/С. № 1916. ключъ касе Окружне не може држати, **будући є старъ и неписмень, а тако да се и Помоћникъ изяснію, да и онъ ключъ касе свагда држати неће, будући є то нѣгова дужность само у препятствію Окружногъ, Началника**, — учинило є Попечительство Фин. 23. ис. П. № .2008. Совѣту предложеніе, у слѣдству кога є Совѣтъ 26 ист. № 852. рѣшію: да се Г. Началникъ Илія Чворићъ изъ наведеногъ узрока одъ дужности држання едногъ ключа ослободи (...) (Разрешавање (34) 1845/47: 87).

Јавља се и потврда раније фазе, у којој се користи облик *будући* у форми партиципа. Пример је пронађен у прокламацији, чији је стил свечанији, те садржи више славенизама. Комбинација партиципа са узрочним везником *јер* говори да се ради о хибридној форми, која представља прелазни стадијум у развоју узрочних клауза проширивањем партиципских конструкција (Суботић 1984: 67). Узрочност је двоструко маркирана субординатором и партиципском конструкцијом:

(...) кога самъ я, по Всевышнѣму предопредѣленію, постао Главомъ подъ именовъ Княза Владѣтельствующега; **єрѣ младѣ и текѣ новопоставлѣнѣ таковымъ будући** [→ будући да сам био млади и новопостављен / јер сам био млад и новопостављен], я нисамъ могао ничимъ обратити на себе Высочайше Нѣгово вниманіе, а камо ли заслужити милость или награду какову (Прокламација 18. (Пр.) 1830(40)/40: 248).

Да закључимо. Везник *будући* да користи се и у форми *будући*. Представља најбројнији узрочни везник у корпусу и везује се за око четрдесет посто пронађених примера. Уводи узрок типа разлог нормативноправне природе, односно кодира мотивацију за доношење закона. Мотивација може бити постојање одређеног законског прописа или одређена ситуација из искуства. У главној реченици или се прецизира сам пропис или се налази одредбени глагол перформативног типа, којим се пропис „уводи у живот”. Обично се везник *будући* да везује за препозицију, пошто је постпозиција резервисана за клаузе уведене везником *јер*. У предстандардном периоду клауза уведена везником *будући* да обично се налази у препозицији, а у главној реченици су корелативи *то* или *зато*. Корелативи имају улогу редупликатора значења, улогу у структури главне реченице и улогу верификатора последичности. Јављају се потврде за интерпозицију и

постпозицију, што значи да је позиција узрочне клаузе слободна, а да је дистрибуција условљена прагматичким разлозима. Темпорално-аспекатска парадигма очекивана је за административно-правни стил. У главној реченици налазе се свршени и несвршени презент, свршени перфекат и футур први, док се у главној реченици налази свршени и несвршени презент, свршени перфекат, футур први, модални глагол или императивна конструкција. У савременом језику долази до повлачења форме *будући*, због изоморфности са глаголским прилогом садашњим и обликом једине мушког рода партиципа. Форму *будући* нисмо нашли у стандардном периоду. Одлику предстандардног периода представља и употреба клаузе уведене везником *будући да* у различитим формама вишеструкосложеног реченичног комплекса.

10.2.7. Сложени везник *по тому што*

Узрок типа критеријум (Ђуркин 2018б: 199–202; Ковачевић 2012а: 113–126) у корпусу обично се изражава сложеним везником *по тому што*, који је настао обједињењем синтагматског прилошког израза у локативу (*по тому*) и експликативног везника *што*. Овај везник није типичан за савремени језик, у коме се јавља форма *по томе што* (Ђуркин 2018б: 199–202; Ковачевић 1998: 132; Ковачевић 2012а: 113–126). Замена сложеним везником *на основу тога што* показује да је у питању значење критеријума, док појава у препозицији и немогућност дистактне реализације делова сложеног везника, упућују на то да се ради о формираном сложеном везнику:

Ако би се по каквој потреби службе, а без кривице, Попечитель, кој морао од званія свога удалити, то онъ **по тому што с, као попечитель, већ Членъ Совѣта био** [→ на основу тога што је као попечитель, већ Член Совјета био / по тому што је као попечитель већ Член Совјета био, ако би се без кривице Член Совјета морао удаљити / *ако би се по каквој потреби службе по тому кои морао од званія свог удалити, то он што је попечител], долази у Совѣтъ, као Членъ (...) (Устројеније I 1839/40: 18).

У примерима са интерпункцијом могуће је двоструко тумачење. Може се радити о формираном сложеном везнику или о споју прилошког израза и субординатора. Контактни положај је предуслов да дође до реанализе:

б) Да с наплаћивањ ресума у случају томъ, кадъ дужникъ ніе кадаръ сву дужну Сумму положити, противно овој цѣли, **потому, што тымъ начиномъ ресумъ пада на теретъ займодавцу, а не дужнику** [→ на основу тога што тим начином ресум пада на терет займодавцу, а не дужнику / потому што тим начином ресум пада на терет займодавцу, а не дужнику наплаћивање ресума у случају том кад дужник није кадар сву дужну Сумму положити, противно је овој цѣли / ?потому противно је овој цѣли што тим начином ресум пада на терет займодавцу, а не дужнику (...)] (Уредба (10) 1845/47: 46)]; Ова наредба Совѣту се видила недостаточна, **потому, што с у циркулару само речено, да се кривацъ пошлѣ у Београдъ сь описаниемъ кривице, а ніе казано, да се надъ злочинцемъ учини достаточнo изслѣдованіе у мѣсту преступленія** [→ ова наредба Совјету се видила недостаточна на основу тога то је у циркулару само речено, да се кривац пошље у Београд с описанијем кривице (...)] / по тому што је у циркулару само речено да се кривац пошље у Београд с описанијем кривице, а није казано, да се над злочинцем учини достаточнo изследованије у месту преступљенија, ова наредба Совјету се видила недостаточна / по тому ова наредба Совјету се видила недостаточна што је у циркулару (...)], па сь таковымъ изслѣдованіемъ, укреплѣннымъ свима нужнымъ доказателствами, да се кривацъ овамо пошлѣ (Уредба (16) 1845/47: 55).

Да се ради о контекстуално неусловљеном везнику који изражава узрок типа критеријум, показује тест замене везником *на основу тога што*. Доказ да је у питању формирано сложено везник представља то што везник остаје део структуре сложене реченице приликом трансформације и немогућност дистактне реализације прилошког израза и везника. Демонстративна заменица не може се изоставити из структуре сложеног везника (*по тому што* → **по што*), јер би то довело до сличности са везником *пошто*. У савременом језику замењен је сложеним везником *на основу тога што*, чија је семантика прозирнија.

Постоје и примери у којима је овај везник у процесу формирања, што сведочи о постојању више хронолошких слојева у једном временском пресеку:

По тому дакле, што се због чистоте забранос, месо унутра у мѣсту клати, дужне су Обштине, изванъ Вароши, и то гдѣ вре ка на нижемъ краю, како бы вода сваку нечистоту односила, по стояна зданія саградити, у којима ће Касапи или Меанціе, кои по выше стоке на еданпутъ троше, клати стоку и чисто месо у Варошь доносити (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 221).

На то да се везник није формиран узакује дистактни положај прилошког израза и суборинатора *што*, између којих се налази запета и партикула *дакле*.

По тому у корпусу функционише и као анафорски употребљен прилошки израз:

На представленіе Попечителя Иностранны Дѣла учинѣно Совѣту, да се законный ђумрукъ уведе, а не као што є досадъ было, противъ чега и Ч. Везиръ Видинскій еднако протестира, Намѣстничество Княжескогъ Достоинства, са согласіемъ Совѣта, рѣшило є, да се у напредакъ по постоећему закону ђумручкому наплаћує и ђумрукъ на сву соо, коя се или изъ Видина сувымъ за внутрєность Сербіе, или водомъ овамо и за Босну доноси, као и за ону, коя се съ Дунава преко предѣла наши за Турску у Нишь и друга мѣста односи, и како соо на границы нашої стає 50 гроша 100 ока, тако да се *по тому* и ђумрукъ на 100 ока соли по 60 пара обычный узима (Указ 9. (Пр.) 1839/40: 235); Слѣдователно свакій онај, кои се изъ сталне у привременну службу премѣсти, задржава права и званіе свое сталне службе, и *потому* онај, кои га у нѣговомъ сталномъ званію заступіо буде, бытъ ће на исто само привременно поставлѣнь, тако, да се онај првый на свое стално званіе свагда, докле друго какво стално опредѣленіе добио не буде, повратити може (Уредба (24) 1845/47: 66).

Да закључимо. Сложени везник *по тому што* служи за изражавање узрока типа критеријум. Среће се у XIX веку, а везан је за предстандардни период. У савременом језику употребљава се у форми *по томе што*. Јавља се у два хронолошка слоја, као формиран везник и као везник у процесу формирања. Служи за идеолошко кодирање, тј. за образложење законске основе за доношење прописа.

10.2.8. Узрочне реченице уведене везником *пошто*

У савременом језику везник *пошто* употребљава се у различитим узрочним значењима. У језику Вука Стефановића Караџића употребљава се један пример са свршеним предикатом, у коме узрочно значење интерферира са временским (Ковачевић 1998: 126). Томислав Маретић овај везник у узрочном значењу не сматра нормативно прихватљивим (Маретић 1899: 507), што одбацује Михаило Стевановић, који напомиње да многи писци XIX века користе овај везник у узрочном значењу (1969: 859–860). Узрочну функцију везника *пошто* помињу консултовани аутори (Барић и др. 1997: 498; Катичић 2002: 273; Ковачевић 1998: 126; Лалевић 1962: 222–223; Лукић 1920: 47; Миновић 1987: 101; Милошевић 1986: 290–291; Пипер, Клајн 2013: 513–514; Пипер и др. 2018: 441–447; Станојчић, Поповић 1992: 316; Стевановић 1969: 859–860).

Узрочна клауза уведена везником *пошто* ретко се среће у централном корпусу. Обично се јавља у препозицији са корелативом *то* (уп. Лукић 1920: 47). Предикат зависне реченице је имперфективни презент. Означава узрок типа разлог нормативноправне природе. У корпусу овај везник примарно има временско значење (уп. одељак 7.2.3):

Пошто ученикъ свакій, докле то име носи, спада подъ Судъ Управителя и засѣданія училиштногъ, *то* и Полиція варошка, или друга власть сваку тужбу противъ ученика упућиватће или доставлятће Управителю училиштномъ (Устројеније (82) 1844/45: 337).

10.2.9. Узрочне реченице уведене везником *чим*

Контекстуално условљени једнолексемски примарно временски везник *чим* бележи се и у узрочном значењу (Лалевић 1962: 222; Ковачевић 1998: 124–125; Миновић 1987: 101; Милошевић 1986: 290; Силић, Прањковић 2007: 343; Стевановић 1969: 857–858). Консултовани аутори из XIX и с почетка XX века бележе овај везник само у временском значењу (уп. одељак 7.2.6). Овај везник у савременом језику користи се за

изражавање узрока типа критеријум, који је заснован на здравноразумском начину мишљења (Ковачевић 1998: 124–125).

Нема много потврда са везником *чим* у узрочном значењу. У пронађеним примерима запажа се узрочно-начинска интерференција, карактеристична за наивни начин сагледавања света (Ковачевић 2012а: 184). У примеру који следи видљива је и консекутивна нијанса, јер се истиче последица која ће уследити ако се закон примени:

Плата за Кметове и Помоћнике опредѣлена е годишнѣ по 1. цванцькѣ съ главе на главу, зато Обштине съ њима да се непогађаю, нити онога узимаю, кои ће мањомѣ цѣномѣ да служи, **чимъ се догодити може, да се најбољи и најважнији људи за ову службу искључе** [→ пошто се догодити може, да се најбољи и најважнији људи за ову службу искључе / на који начин се догодити може, да се најбољи и најважнији људи за ову службу искључе], као што су се подобни случаи и догађали (Уредба XXVII 1840/40: 202).

10.2.10. Узрочне реченице уведене везником *откуда* и сложеним везником *отуда што*

Са мало потврда се јавља и везник *откуда*, који се јавља у постпозицији и илуструје месно-узрочну интерференцију (Ковачевић 2012а: 173–175). Ове реченице служе као мотивација за доношење закона, па се наводи конкретно шта је узрок лошег стања. Реч је о узрочно-аблативном значењу:

Изъ узрока тогъ, што неки Званичници, служећи при Судовима и другимъ надлежательствама, заступаю друге люде у њинимъ парничнимъ дѣлима или као њови пуномоћници, или сачинявајући и пишући имъ одговоре, или лично и устаменно за њи ходатайствујући, и што се таковымъ поступанѣмъ Правительственна служба пренебрегава, и осимъ тога не само што се при суденю лако учини неправда оной парничной страни, противу кое Званичници дѣйствую, него башъ и кадъ се дѣло по правди оконча, опетъ се у очима друге стране свагда чини, да е нѣнъ противникъ помоћу Званичника, а не по сили свогъ права, побѣду добыю, **откуда често произходи роптанѣ на неправду, пристрастїе и неуредность Судова**, рѣшили смо, ради предупређенїя овы непоредака, слѣдуюћа (Уредба (72) 1843/45: 259).

Сложени узрочни везник *отуда што* налази се са једном потврдом у корпусу. Налази се у процесу формирања.¹⁶⁷ Пошто су заменички прилог и везник у контактном положају, конструкција се може тумачити: (а) као сложени везник састављен од месног заменичког прилога *отуда* и експликативног везника *што* (ово тумачење отежава интерпункција); (б) као контактни положај заменичког прилога и експликативног везника, што је предуслов да дође до реанализе у сложени везник. Овај сложени везник Веселина Ђуркин не бележи у савременом језику, а њему је најближи везник *од тога што* (2018а: 183–185):

Но 4. Мая т. г. П. № 1851. явило е Попечительство Внутренѣи. Дѣла Совѣту, да се сада порађаю замешательства **оттуда, што су §. §. 670. и 673. грађанскога законика дошли у противурѣчїе са предпоменутымъ рѣшенїемъ** [→ отуда што су тачке 670. и 673. грађанскога законика дошли у противуречије са предпоменутим решенијем, јавило је Попечительство Внутерњи Дела Совјету, да се сада порађају замешательства / * отуда јавило је Попечительство Внутерњи Дјела Совјету, да се сада порађају замешательства што су 670. и 673. точка грађанскога законика дошли у противуречије са предпоменутим решенијем] (Уредба (33) 1845/47: 86).

10.2.11. Сложени узрочни везници у процесу формирања

10.2.11.1. Сложени везник *из узрока што* у процесу формирања

Пронађени су примери контактнoг положаја прилошког израза *из узрока* и експликативног везника *што*. Интерпункција и интонацијска пауза указују на то да сложени везник још увек није формиран. Да везник није формиран, показује и то што се

¹⁶⁷ Ксенија Милошевић заменички прилог *отуда* издваја као „каузални прономинални прилог као сигнализатор каузалне зависности клауза” (1986: 286).

две реченице уведене експликативним везником *што* везују за исти прилошки израз *из узрока*:

Ако бы се по каквой потреби службе, а безъ кривице, Попечитель, кой морао одъ званія свога удалити, то онъ по тому што є, као попечитель, већ Членъ Совѣта быо, долази у Совѣтъ, као Членъ, а на упраздњено мѣсто Попечителя постављасе еданъ одъ найсобниі Членова Совѣта, и то *изъ узрока, што су у Совѣтъ намѣштениі люди найспособниі, найзаслуженниі и найповѣренниі, и што се Попечители, докъ су у дужности и сами сматраю, као Членови Совѣта, и по тому немогу быти замѣнѣниі другима лицама, было то и привременно* (Устројеније I 1839/40: 18); Но онај карантинистъ, о комъ се сумня, да є по болести, у којой лежи, кужанъ, или кои є зато одъ свое дружине одвоєнъ, што є у тежку, злоћуду и прилѣпливу болестъ пао, мора, пошто оздрави, наново карантинирати, *изъ узрока, што се на човеку, кои є за време періода одъ какве тежке, навластито прилѣпчиве, болести лежао, може куга, ако є гдѣ нѣнъ отровъ приміо, и после періода, пошто є издравіо, появити (...)* (Уредба (29) 1841/45: 75–76).

Примећене су и потврде са уметањем катафорски употребљене демонстративне заменице уз именицу *узрок*, као и слободана дистрибуција демонстратива у оквиру прилошког израза, који препозицији и постпозицији у односу на именичку лексему, што је очекивана појава за предстандардни период:

Изъ узрока тога, што се на многа, особито маня, званична мѣста, коя бы нашимъ домородцима могла быти попуњѣна, поста вляю страниі люди, кои нису ни мало ученіи или способниі одъ наши людій, и што се сотимъ овьма и по томе, што бы се они, познаваючи наше люде, наше обычає и наша обстоятелства, при еднакимъ наукама, болѣ одъ иностранца усовершенствовати могли, неправда чини, Совѣтъ Княжества Србскогъ є рѣшио, и Намѣстничество є одобрило, да се, во избѣжаніе ове неправде и оттуда родити се могућегъ праведногъ роптанія наши людій, уна предакъ при постављанію званичника на наше люде особито прирѣніе има (Указ 12.(Пр.) 1839/40: 242); Пензионери, кои су после изданія Уредбе одъ 18. Октовріа 1813 у пензію ступили, као и они, кои ће у напредакъ у станѣ такове ступити, даваћ е као и дѣйствителни Чиновници улоге у овай фондъ, по точки 2-ой, и то не по нѣовой пензіи, него по последној нѣовой плати, *изъ тогъ узрока, што ће се и нѣинимъ удовицама и дѣцы нѣиной пензія по той нѣиной последној плати издавати* (Уредба (42) 1845/47: 97).

На прилошки израз *из узрока тога* могу се надовезати две координиране реченице уведене експликативним везником *што*, што показује да се ради о споју катафорски употребљеног прилошког израза и неспецификованог субординатора *што*:

Изъ узрока тогъ, што неки Званичници, служећи при Судовима и другимъ надлежательствама, заступаю друге люде у нѣинимъ парничнымъ дѣлима или као нѣови пуномоћници, или сачиняваюћи и пишући имъ одговоре, или лично и устаменно за нѣи ходатайствуюћи, и што се таковымъ поступанѣмъ Правителственна служба пренебрегава, и осимъ тога не само што се при суденю лако учини неправда оной парничной страни, противу кое Званичници дѣйствую, него башъ и кадъ се дѣло по правди оконча, опетъ се у очима друге стране свагда чини, да є нѣнъ противникъ помоћу Званичника, а не по сили свогъ права, побѣду добыю, одкуда често производи роптанѣ на неправду, пристрастіє и неуредность Судова, рѣшили смо, ради предупреденія овы непоредака, слѣдуюћа (Уредба (72) 1843/45: 259).

У једној потврди можемо говорити и о формираном везнику *из узрока што*, на шта указује одсуство интерпункције, могућност премештања клаузе уведене сложеним везником у препозицију и немогућност дистактне реализације делова сложеног везника:

Али се писма у свако време и свагда мораю карантински чистити, *изъ узрока што се свакиј путъ не може знати*, како она и одкуда долазе [из узрока што се сваки пут не може знати, како она и одкуда долазе. писма се у свако време морају карантински чистити / *из (тог) узрока писма у свако време и свагда морају се карантински чистити, што се сваки пут не може знати] (Уредба (29) 1841/45: 82).

10.2.11.2. Сложени везник због тога што у процесу формирања

Да је сложени везник *због тога што* у процесу формирања, показује употреба интерпункције. Овај везник у савременом српском језику служи за „обилежавање општеузрочног значења”, а настао је срастањем „катафорски употријебљеног прилошког израза *због тога* и семантички неспецификованог везника *што*” (Ђуркин 2018б: 181). Примери са везником у процесу формирања пронађени су у предстандардном периоду:

(...) то болестници јошть могу толико снаге имати, да су у станю по кући или по пољу одати, али **збогъ тога, што су имъ ноге у коленима клонуле** [→ због тога што су им ноге у коленима клонуле, болесници још могу толико снаге имати, да су у стању по кући или по пољу одати једва само као пијани], едва само као пијани, све се поводећи и заносећи (...) (Уредба (29) 1841/45: 115); Подъ именовъ пакъ новы основны доказателства само се таква доказателства разумеваю, коя ствари сасвимъ други видъ даю, и коя да су у време суђења позната была, морала бы се стваръ сасвимъ другчіе пресудити; на примѣръ: кадъ бы се едной страни добро какво досудило **збогъ тога, што противна страна ніс могла достовѣрнымъ писменымъ доказателствама право своє доказати** [→ због тога што противна страна није могла достоверним писменим доказателствама право своје доказати, морала би се ствар сасвим другачије пресудити] (Толковање (4) 1845/47: 35).

Могућност постављања клаузе уведене сложеним везником у инверзију, упућује на то да је било услова за формирање овог сложеног везника. Међутим, не можемо дати коначан суд о томе да ли је везник у потпуности оформљен, јер недостаје интонациони критеријум, па се спој може тумачити : (а) као сложени везник; (б) као спој катафорски употребљеног узрочног прилошког израза *због тога* и експликативног везника *што*. Постојање оваквих контекста, у којима се дозвољава двојака интерпретација, предуслов је да до реанализе дође.

10.2.11.3. Сложени везници са значењем узрока типа повод

У савременом језику за изражавање узрока типа повод користи се сложени везник *поводом тога што*, настао „у процесу интонационог обједињења катафорски употријебљеног прилошког израза приједлошко-замјеничког типа *поводом тога* и експликативног везника *што*” (Ђуркин 2018б: 187). У предстандардном периоду пронађен је сложени везник *поводом тога што* у процесу формирања, док се у стандардном периоду среће везник *поводом тога што* и сложени везник *односно тога што*. Пошто су ова два везника потпуно синонимна, да би се растеретио систем, повукао се сложени везник *односно тога што*. Прилошки израз *поводом тога* семантички је спецификован и контекстуално неусловљен, па изражава само узрок типа повод. Док се лексема *односно* на крају XIX века¹⁶⁸ користи као предлог и као објаснидбени везник (уп. Павловић 2018: 336–338; Ковачевић 1998: 58–79). Пример смо пронашли у жанру стенографских бележака:

Односно тога, што су до сада биле злоупотребе у појединим новчаним заводима, хоћу да кажем, да у томе није кривица до управе него, да су у томе понајвише криви књиговође и касири што није било довољно надзора од стране надлежног одбора (Стенографске белешке 1899: 385, дебата, посланик Михајло Петровић)¹⁶⁹.

Контекстуално неусловљени везник за означавање узрока типа повод *поводом тога што* у предстандардном периоду налази се у процесу формирања. Пронађени су примери прилошког израза *поводом тим* у контактном положају са зависном реченицом уведеном субординатором *што*. Зависна клауза увек је препозицији, налази се у првом делу периода и има идеолошку функцију, тј. носи информацију о мотивацији за доношење закона. Жанровски је ограничен на преамбуле закона, и то претежно у предстандардном периоду. Посебно су фреквентне у доба уставобранитеља, када је сваки закон требало детаљно образложити. Ови изрази су изразито формулатични. У првом чланку периода налази се предикат у несвршеном презенту или у свршеном перфекту. Повод за доношење закона може бити садашње лоше стање, које изражава несвршени презент. То су најчешће одређене злоупотребе, на пример узимање великих дажбина. Међутим, то могу бити и различити уступци које даје владар одређеним категоријама становништва, као што су страни чиновници. Друга могућност јесте да се

¹⁶⁸ О употреби предлога *односно* у функцији изражавања узрока типа повод у XIX веку в. Павловић (2014: 445–455), Павловић (2015: 96–106) и Павловић (2018: 334–345).

¹⁶⁹ Објашњење са истим примером налази се и у Павловић (2015: 101).

у првом чланку периода нађе свршени перфекат, у коме се јављају евиденцијални глаголи као што су *приметити*, *искусити* или глаголи који се везују за изјаву жалбе или молбе. У другом чланку обично је свршени перфекат, углавном првом лицу једнине. Користи се без корелатива или са корелативом *то*, који има улогу интензификатора и улогу у структурирању периода, што је типично за XIX век:

(А) без корелатива:

несвршени презент (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Поводомъ тимъ, што многе обштине и села са жиророднымъ шумама злоупотребленія чине, не пуштаюћи у њи никако, или пуштаюћи по одвећ скупу цѣну, свинѣ изъ села њима сосѣдны или други, коя жира не имаю, нашли смо се побуђени, за предупредѣненіе злоупотребленія тогъ слѣдующа правила са согласіемъ Совѣта Княжества Србскогъ издати (Указ XIX 1839/40: 127); **Поводомъ тымъ, што сочинительи прошенія преко мѣре велику наплату узимаю за иста,** Намѣстничество Княжескогъ. Достоинства у согласію са Совѣтомъ Княжества Србскогъ, нашло се побуђеннымъ рѣшити да се отсадь у будуще свагда сочинитель прошенія на истоме подписати има, и да за писанѣ прошенія таксабуде отъ 1—3 цванцька, за већа пакъ коя дѣла парнична пошто се кой съ парничаромъ погоди (Указ 15.(Пр.) 1839/40: 245); **Поводомъ тимъ, што се догађа, да разна висока странна лица, коя одъ стране Правительства нашегъ свако прирѣніе заслужю, и коя по важнымъ Правительства' свои' дѣлима изъ турски' предѣла' путуюћи, преко Княжества нашегъ путь предузимаю, предложенія чине, да имъ се постоещій у нашимъ карантинима періодъ и кадь є истый по изданной прошле године подъ № В. 919/С. 234 Санитетско-Полицайной Уредби, найманый, скрати,** Я самъ, у согласію са Совѣтомъ, за добро нашао рѣшити, да се къ 23. §. реченне Уредбе, као попунително правило дода (Указ (46) 1842/45: 164); **Поводомъ тимъ, што є искуствомъ доказано, да рана, опредѣлена I, членомъ Уредбе одъ 8. Априла 1842 В. № 461/С. № 397 за апсенике, кои се на радъ употреблюю, ніе довольна за люде, кои раде, нашли смо за добро истый членъ поменуте уредбе преиначити (...)** (Уредбени додатак (91) (Пр.) 1844/45: 360);

свршени перфекат / несвршени (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Поводомъ тымъ, што су се многи ексикъ дукати Цесарски, као и многи калпъ бешлуцы у отечество наше подкрали, и што се тиме не мала штета народу причинява, Я самъ по представленію Попечителства Финансіе Совѣту подъ 28. Ноемврія т. г. П. № 2202. учинѣномъ, согласно са истымъ рѣшію: да у напредакъ како Надлежателства тако и приватни люди ексикъ и калпъ новце нити примаю нити пакъ издаю, слѣдователно (Указ (39) 1841/45: 156); **Поводомъ тымъ, што се примѣтило, да се на Скелама Правительства нашегъ Дунавскимъ и Савскимъ (осимъ Бѣограда) скеларина неєднако наплаћує; што се еспнаима, кои се подъ Бѣоградомъ за у Цесарию носе, или се такови овдѣ разговарили или не, осимъ ѣумрука, такса за превозъ, на 100. ока по 4. гроша чаршійска наплаћує; и што се такса за каикъ на остальымъ скелама (осимъ Бѣограда) разни и неєднако узима, нашли смо се побуђеннымъ слѣдуюћа опредѣлити и узаконити (...)** (Уредба (65) 1843/45: 217); **Поводомъ тымъ, што смо искусили, да неке Обштине, зло разумѣваюћи и толкуюћи своя обштинска права, оне отечественнике, кои бы у другой Обштини живили, а у њиной земаля или други непокретны добара са правомъ собственности имали, или куповиномъ и другимъ законнымъ начиномъ што таково прибавити хтѣли, исклучюю, шта выше и саме собственне зграде њюве одъ њи отимаю и себи присвоєваю, и тако њима очевидну неправду чине, рѣшили смо се Мы сходно Уставу и Устроєніа Земальскимъ обявити да** (Уредба (77) 1844/45: 288); **Поводомъ тимъ, што су ми Депутирци ове последнѣ скупштинне народне жалбу изявили, да є народу нашемъ даванѣ у обштинске кошеве ране, коє се и одпре, а и по сили указа Намѣстничества Княжескогъ Достоинства одъ 5. Юнія 1839. год. В. № 289. чинило, теретно, а и са штетомъ скопчано, я самъ се, имаюћи свагда олакшицу и ползу народну у виду, побуђеннымъ нашао у согласію са Совѣтомъ одъ 17 т. № 156. рѣшити, да се напоменутый Указъ Намѣстничества обезснажи, и потоме узиманѣ оне ране у кошеве обштинске за садъ прекине** (Указ (84) (Пр.) 1842/45: 4 (352)); **Поводомъ тимъ, што се искуствомъ показало, да є извршаванѣ 20. члена Устроєнія пограничны Састанака, по комъ су се састаначки рачуни свако три месеца заключавали и карантинима предавали, како за Надзирателѣ Састанака теготно и дангубно, тако и за Правительство штетно, я самъ у согласію са Совѣтомъ горепоменутый членъ преиначио и опредѣлио (...)** (Решєніе (85) (Пр.) 1843/45: 353); **Поводомъ тимъ, што су се многи Правительствени займопримцы тужили, да є по њи врло штетно и убитачно, што се, ради наплате Правительственогъ дѣйствительногогъ дуга, њыюва добра, особито у ово доба године, кадь имъ є мала цена, лицитандо продаю, Я самъ са согласіемъ Совѣта одъ 31. пр. № 880. за добро нашао рѣшити (...)** (Уредба (35) 1845/47: 88).

модални глагол (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Поводомъ тимъ, што трубачи Кавалѣрійскогъ Ескадрона текъ за 4. године — рокъ воѣнне службе — сдва се могу научити, да у фронтъ излазе и надлежну дужность извршую, предложіо є Гл. Военный Штабъ 15. пр. Мая К. №601. Попечительству Вн. Дѣла, а ово 12. пр. Юнія В. № 413. Совѣту, да се одсада за трубаче као и за бандисте добровольници на осамъ година у службу ову узимаю и плата да имъ се као и бандистама по классама опредѣли и издає (Уредба (30) 1845/47: 83);

(Б) Са корелативом *то*:

несвршени презент (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Поводомъ тимъ, што Народъ нашъ вообште свету Неделю, а и гдѣкоє годишнѣ заповѣдне Господске Празднике, са свимъ опредѣленію и вољи Божіой противно проводи, коє тѣме, што у те дане по варошима и касабама чаршію отвара и явный пазаръ држи, коє пакъ тѣме, што по нѣкимъ мѣстима польске тежачке послове предузима и оправля; и тако у мѣсто, што бы те свете дане по закону светковало, а онъ ий противу закона обезсвежує и безчести: *то* да бы у Народу нашему вданпутъ за свагда доякошнѣ противу законно светкованѣ свете Неделѣ и Праздника, као вољи Божіой противно, престало, ау мѣсто тога право, законно, вољи Божіой угодно и сходно светкованѣ свете Неделѣ и Праздника воспоставило и увело се, нашли смо се побуѣнени на представленіе врховне Духовне Власти слѣдую Уредбу издати (Уредба XV 1839/40: 113);

модални глагол (зависна реченица) + потенцијал / несвршени презент (главна реченица):

Поводомъ тимъ, што ѣе Правителство по указаной прилики за нужно моѣи судити, да се нѣка постоеща званія, као излишна укину: *то* да бы Чиновницы, кои ѣе тимъ само безъ службе остати, за време, докъ се опетъ у сходну за нѣи службу не поставе, пристойно могли живити, слѣдуюѣе се опредѣлює (Уредба (36) 1841/45: 148);

свршени презент (зависна реченица) + потенцијал / свршени перфекат / несвршени презент (надреѣени реченични комплекс):

Поводомъ тимъ, што є Попечительство Внутреннѣи Дѣла показало, да се досадъ слабо успѣвало у добротворномъ дѣлу каламлѣня кравльи богиня, *то* да бы се у напредакъ у томъ болѣ и уреднѣе напредовало, іоштъ смо, къ узаконѣнымъ правилама о каламлѣню богиня одъ 7. Юлія 1839 године Нам. № 350/Сов. № 977. слѣдуюѣе опредѣлили и опредѣлюємо: (Уредбени додатак (52) 1842/45: 184).

10.2.12. Статус узрочних реченица уведених везником *зашто*

У старијем језику узрочне реченице уводиле су се и субординатором *зашто* (Белић 2000: 182; Будмани 1867: 144; Маретић 1899: 507–509). Јавља се и са корелативом *за то* (Маретић 1899: 509; Милановић 2003: 87). Забележен је у језику Јована Рајића, Емануила Јанковића, Вука Стефановића Караџића, Јована Јовановића Змаја, Ђуре Јакшића, Доситеја Обрадовића, Павла Соларића (Бабић 2012: 180; Бјелаковић 2008: 66; Ковачевић 1998: 133; Милановић 1998б: 118–119; Младеновић 1964: 132; Херити 1983: 269). Среће се и у новинарском стилу предстандардног периода (Милановић 1998б: 118–119). Код Вука узрочно *зашто* своди се на узрочно-упитну употребу (Ковачевић 1998: 133).

Пронашли смо потврде за овај везник у узрочном значењу. Њима се уводи разлог типа аргумент, којим се образлаже пропис:

Сваку овцу, која є одъ тако злы и млоги богиня угинула, да іой кожа ни зашто нѣе добра, треба онако неодерану до три стопе дубоко закопати, **зашто се с нѣне вуне и коже врло лако болестъ на друга стада пренети може** (Правила (78) 1844/45: 291).

На крају периода везује се за именицу *разлог*, при чему се ради о узрочно-релативној интерференцији:

(...) али да наведем **разлог зашто не би требало да се прими да се председници постављају указом** (Стенографске белешке 1899: 398, дебата, посланик Тодор Миловановић).

10.3. Закључак о статусу узрочних реченица

Узрочне реченице не представљају бројну категорију зависних реченица у корпусу. Обухватају око четири посто примера. Узрочне реченице нису компатибилне са инхерентним карактеристикама административно-правног стила, те се везују за

преамбуле закона, највише у предстандардном периоду. Има примера пронађених и у законодавно-правном подстилу, указима, тумачењима и у другим жанровима. Срећу се и жанру стенографских белешки. Њима се најчешће уводи узрок типа разлог, и то разлог нормативноправног типа, којим се образлаже доношење закона, те овај тип реченица припада идеолошком кодирању. Значење узрока типа разлог у корпусу уводи се једнолексемским везницима *јер, што, како, пошто*, као и сложеним везницима *будући да, зато што, због тога што* и *из узрока што*. Значење узрока типа повод типично је за указе и преамбуле предстандардног периода, а највише се користи да укаже на непосредан повод за доношење закона. Ово значење уводи се сложеним везником у процесу формирања *поводом тога што*. При крају периода, уочава се појава сложеног везника *односно тога што*. Сложени везник *односно тога што*, према увиду из наше грађе, није типичан ни за предстандардни период, ни за савремени српски језик, те остаје специфичност фазе стабилизације савременог српског језика. Значење узрока типа критеријум исказује се сложеним везником *по тому што*, који у савременом језику гласи *по томе што*. Забележена је и интерференција узрочног значења са једноставнијим категоријама. Месно-узрочна интерференција видљива је у реченицама уведеним једнослексемским везником *откуда* и сложеним везником у процесу формирања *отуда што*. Узрочно-начинска интерференција видљива је код једнолексемских везника *чим* и, делимично, код сменатички неспецификованог субординатора *како*. Најбројније су клаузе уведене везником *будући да*, који се јавља и у арахином лику *будући* у предстандардном периоду. Лик *будући* се у поствуковском периоду повлачи због изоморфности са обликом глаголског прилога садашњег глагола *бити* и номинативом једнине мушког рода партиципа у придевској функцији. Клауза уведена везником *будући да* јавља се у сва три положаја, али је обично у препозицији. Среће се без корелатива, али и са корелативима *зато* и *то*. Овај сложени општеузрочни везник налази се у центру узрочног значења у корпусу. Њему је конкурентан општеузрочни везник *јер*, који уводи узрок типа разлог и који се, због свог заменичког порекла, налази у постпозицији. Од контекстуално условљених везника срећу се једнолексемски везници *пошто, чим, како, откада*. Овај слој представља прву фазу у развоју узрочних везника, за коју је типична интерференција са другим значењима (месним, временским и начинским). Други хронолошки слој чине општеусловни везници *јер* и *будући да*, који чине центар категорије узрока у испитиваном периоду. На периферији система налазе се сложени везници у процесу формирања, којима се изражавају специфична узрочна значења. Од архаичних конструкција запажена је форма *будући*, форма *јербо* и употреба клаузе уведене везником *како* у постпозицији, при чему је предикат у футуру првом. Овоме се могу додати случајеви узрочно-месне и узрочно-начинске интерференције, примећени код везника *откуда* и *чим*.

11. ЦИЉНЕ РЕЧЕНИЦЕ

11.1. Теоријско-методолошке основе

Финалност припада категоријалном комплексу каузативности. Циљно значење интерферира са једноставним и са сложеним категоријама, као што су место, време, начин, аниматност, узрок, условност, намера и друге (Пипер и др. 2005: 804; Ковачевић 1998: 83–109; Ковачевић 1988/9). Значење циља карактерише „свијесна акција бића (која имплицира реализацију његове воље и/или жеље) што представља начин досезања планираног циља обиљеженог другом јединицом у саставу финалне конструкције” (Ковачевић 1998: 84–85).

Циљна реченица има адвербијалну конституентску вредност (Брабец и др. 1966: 209; Лалевић 1962: 220; Миновић 1987: 96; Мразовић, Вукадиновић 2009: 613; Станојчић, Поповић 1992: 316). У литератури се истиче и њихова сродност са изричним реченицама, волунтативним реченицама, као и реченицама које значе „жељу, готовост и спремност” (Стевановић 1969: 810–811, 811). Запажена је и њихова веза са узрочним реченицама (Силић, Прањковић 2007: 345). Обично се везују за постпозицију, али могу бити и у другим позицијама (Миновић 1987: 97; Пипер и др. 2018: 456–457). Употребљавају се са презентом, потенцијалом или, архаично, футуром првим (Барић и др. 1997: 499–500; Миновић 1987: 97; Мразовић, Вукадиновић 2009: 613; Силић, Прањковић 2007: 346–346; Станојчић, Поповић 1992: 316; Стевановић 1969: 812–813). Циљне реченице могу бити допунске и одредбене (Станојчић, Поповић 1992: 316). Према Јосипу Силићу и Иви Прањковићу, намерне реченице не комбинују се са корелативима (2007: 346).

Разликују се контекстуално условљена и контекстуално неусловљена финална значења (Ковачевић 1998: 85). Субординатор *да* остварује се као општециљни контекстуално условљени везник. Да би се изразила прецизна циљна значења, стварају се сложени везници (Ковачевић 1998: 97–98). Финално значење граматикализује се зависном реченицом и употребом потенцијала, који садржи „конативни мотив жеље или хтјења” (Ковачевић 1998: 98). Зависна финална клауза са потенцијалом може бити уведена везницима *да*, *како*, *е да* и *не ли* (Ковачевић 1998: 98–99). У оквиру сложених везника разликују се контекстуално неусловљени општефинални везници и сложени финални везници специфичне семантике (Ковачевић 1998: 101–102).

Веселин Ђуркин издваја следеће типове сложених везника финалног значења: (а) „сложене везнике финалног значења настале у процесу удружења замјеничких прилога и општезависног везника *да*”; (б) „сложене везнике финалног значења настале преко прилошких израза”, које дели на оне који су настали преко заменичког прилошког израза и на оне које су настали преко прилошких израза синтагматског типа, при чему се разликују везници општефиналне семантике и сложени везници спецификоване финалне семантике; (в) „сложене везнике творене преко глаголског прилога садашњег и општезависног везника *да*”; (г) „сложене везнике финалног значења настале преко анафорске употребе релативне замјенице *што*“ (Ђуркин 2018б: 252–280).

Слободан Павловић у старосрпској пословноправној писмености значење циља везује за „волунтативне реченичне допуне”, које са намерном реченицом деле стремљење ка одређеном циљу (2009: 280). Намерне реченице се везују за конскриптивне и пословноправне активности. Од везника бележи партикулу, односно везник *да*, сложене везнике *како да*, *иако да*, као и спорадичну употребу везника *како*, *иако* и *када* (Павловић 2009а: 281).

У новинарском стилу предстандардног периода намерне реченице углавном се уводе везницима *да, да би*. Када су у постпозицији, не употребљава се корелатив. У инверзији може се јавити корелативна заменица *то*. Намерне реченице са везником *да* обично су без корелатива, а ретко се уз ове реченице јавља корелатив *зато* (Милановић 1998б: 125). У предстандардном периоду, финално значење се изражава и финалним инфинитивом и конструкцијом *за* + инфинитив (Бабић 2012: 200–201; Јерковић 1972а: 291–292; Јерковић 1976: 131; Милановић 1998б: 140; Милановић 2014: 387; Суботић 1989: 138; Херити 1983: 307).

Аутори граматика из XIX и прве половине XX помињу бележе следеће финалне субординаторе: *да, да не, неби ли, да тим, да што, да то* (Вебер 1862: 130), *да, једа / еда, нека, нек* (Будмани 1862: 144; 232), *да, еда (једа), нека, како*, упитна форма са потенцијалом (Новаковић 1870: 70; Новаковић 1894: 337–338), *ако, да, еда, како, ли, нека* (Маретић 1899: 501–502), *да, те, нек, нека, само да*, потенцијал и партикула *ли* у комбинацији са речцом *не, еда (једа)* и *како* (Лукић 1920: 47–49). Јанко Лукић разликује: (а) финалне реченице уз глаголе кретања (праве финалне реченице); (б) циљне реченице уз глаголе који означавају бригу и труд, уз које циљна допуна има значење објекта (*verba curandi et postulandi*); (в) циљне реченице уз глаголе и изразе који значе страх (*verba timendi*); (г) циљне реченице уз глаголе противљења и слагања типа *verba impediendi* (*сметати, забранити, противити се*) (1920: 47–49).

У току израде докторске дисертације објавили смо рад „Статус финалних реченица у *Зборницима закона и уредбених указа* из пете деценије 19. века” (Павловић Јовановић 2019). Дошли смо до закључка да се у предстандардном периоду циљне реченице у преко седамдесет посто случајева уводе везником *да*, у око петнаест посто примера везником *како*, док се остали везници налазе на периферији система (сложени архаични везник *како да* и сложени везник *зато да*). Установљено је да се полако формирају сложени везници, али у корпусу нисмо пронашли ниједан потпуно формиран сложени финални везник.

11.2. Општи статус циљних реченица у административно-правном стилу српскога језика XIX века

Циљне реченице се у административно-правном стилу XIX века чине скоро седам процената примера централног корпуса (6,96%). Иако нису компатибилне са инхерентним особинама административно-правнога стила, оне су посебно карактеристичне за уводни део закона у предстандардном периоду. Означавају мотивацију за доношење закона. Највише примера уведено је општезависним везником *да* са презентом или потенцијалом (67,13%). Следе циљне реченице уведене везником *како* (28,83%), *како да* (2,42%), *зато да* (1,21%) и осталим сложеним везницима у процесу формирања (0,41%). У корпусу се издвајају три хронолошка слоја: (а) архаични сложени везник *како да*, који се губи у другој половини века и који административно-правни језик XIX века повезује са старосрпским пословноправним стилем (Павловић 2009а: 290–295); (б) контекстуално условљени семантички неспецификовани једнолексемски везници, који су карактеристични за почетне фазе развоја писмености и за почетак функционалности диференцијације (*да, како*); (в) сложени циљни везници *зато да, желећи да, у намеренију да*, који представљају најновији слој у развоју зависне реченице у процесу функционалности диференцијације (Ђуркин 2018б: 277–278; Ковачевић 1998: 97–98).

11.2.1. Статус циљних реченица уведених везником *да*

Општезависни семантички неспецификовани контекстуално условљени једнолексемски субординатор *да* у комбинацији са презентом и потенцијалом најчешће је средство за изражавање финалног значења (Барић и др. 1997: 498–500; Белић 2000: 182; Брабец и др. 1966: 209–210; Будмани 1867: 144, 232–233; Вебер 1862: 130; Катичић 2002: 275–280; Ковачевић 1989: 186; Лалевић 1962: 220; Маретић 1899: 502; Миновић 1987: 97; Мразовић, Вукадиновић 2009: 512; Новаковић 1870: 170; Новаковић 1897: 337–338; Пипер, Клајн 2013: 514–515; Пипер и др. 2018: 451–456; Силић, Прањковић 2007: 346; Станојчић, Поповић 1992: 316–317; Стевановић 1989: 810–813). Указују на готово сигурно остварење циља с аспекта адресанта, а фокус је „самој вези мотива и циља” (Ковачевић 1998: 100). У односу на везнк *како* субординатор *да* карактерише и већа извесност да ће до остварења циља доћи (Ковачевић 1989: 186).

Током целог века доминирају реченице уведене општезависним субординираним *да*. Финална реченица обично је у постпозицији, ређе у интерпозицији, а најређе у препозицији, што одговара стању у савременом језику (Пипер и др. 2018: 456–457). Комбинује се са презентом¹⁷⁰ и потенцијалом и у предстандардном и у стандардном периоду (Павловић Јовановић 2013: 332–333). Са афирмативним презентом јавља се циљна реченица са ограниченим типом глагола. Највише примера пронађено је у законодавно-правном подстилу, у коме је овај тип реченица ограничен на кодирање одређених ситуација. Употребљава се уз глаголе кретања, али таквих примера има најмање. Користи се уз глаголе типа *слати*, *уручити*, *предати*, који изражавају ситуације у којима се одређени ентитет или особа пребацују из надлежности једног државног органа другом (на пример, кривац се предаје суду). Током целог века користе се глаголи *позвати*, *сазвати*, који се односе на сазивање Народне скупштине или неког другог државног органа. Глаголи као што су *употребити*, *поступити*, *представити* изражавају радње које се врше да би се испунио неки законски важан циљ или процедура. Уз глаголе који значе објављивање или изношење у јавност употребљава се циљна реченица, чији је управни предикат глагол *знати*. Предикат главне реченице у овом случају често је модификован јаким модалним оператором (Јанићијевић 2015: 131–132). Циљна реченица кодира јавност закона. Овај тип циљних реченица у корпусу је немаркиран, а преко њих се врши нормативноправно кодирање (када се указује на конкретну дужност или обавезу адресанта или државног органа) и идеолошко кодирање (када се указује на важност доношења неке уредбе). Идеолошко кодирање посебно је видљиво у примеру у коме се истиче да је важно *да закон управља народом српским*, јер начело законитости, које се остварује у XIX веку, Србију уводи у ред европских држава (Павловић М. 2008: 11–13):

(А) постпозиција:

несвршени презент (главна реченица) + несвршени немобилни презент (зависна реченица):

Сва три ова печата хранима су кодъ Директора, кой, текъ у случаю препятствія свога, вручава ѿ првому Секретару Канцелларіе, **да ѿ онъ за то време чува** (Устројеније III 1839/40: 36); Државный Совѣтъ руководи законодавство у свой обширности, и чува, да се ни една струка народны дѣла не води безъ законы уредба, **да тимъ начиномъ законъ влада свимъ народомъ Србскимъ** (Устав 1835: 6); Полза државне службе неоспоримо изискуе, да се они, кои ће по времену у испуняванѣ државне власти уѣи, колико е могуће болѣ предуготове, **да отечеству и сограђанима своимъ цѣли сходно послуже, они пакъ, кои не бы никакве добре надежде за свою будућность обенавали, да се пре, него што у уживанѣ чиновнически преимущества ступе, добро познаду, и дасе као такви не примаю у она важна положенія, у коя само способность и добро владанѣ треба да приступа имаю** (Уредба (29) 1845/47: 81);

¹⁷⁰ Циљне реченице уведене везником *да* с презентом означавају „рационално оспоредовану жељу с *извјесним*, *реалним* циљем јер се готово искључује постојање пило какве претпоставке о препреци на путу ка пистизању циља“ (Ковачевић 1989: 186).

пасивни свршени презент (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Ако је Народна Скупштина раније распуштена а нова није још изабрана, сазива се стара Народна скупштина да **изврши тај задатак** (Устав 1888: 4);

императивна конструкција (главна реченица) + свршени немобилни презент (зависна реченица):

Да дужни буду мотрити, да се крађа и поаре у Срезу њиномом не догађају; чују ли гдѣ о таковима; то да одма тамо изађу, и све мѣре употребе, **да се и поаре и кривци изнађу, и ови везани Окружном Началнику съ описаниемъ дѣла њиного пошло** (Настављенија IX 1839/40: 85); (...) зато непропуштамо тога ради Обштине опоменути, и упутити, како имъ поступати валя, **да опредѣленію исты благодѣянія подпуно и точно одговоре** (Уредба XXVIII 1840/40: 205);

модални глагол (главна реченица) + несвршени немобилни презент (зависна реченица):

Само ће се интабулација такова са дужникомъ судейски сообщити морати, **да онъ зна, и ако бы пакъ изятія какова чинити имао, да за 8 дана Суду предложити може** (Уредба XVIII 1839/40: 123); Тако исто и онда треба таксу приковати, кадъ є одређена и постоянна цѣна месу, **да се опетъ знаде, пошто є такса месу съ Касапима уговорена** (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 225);

модални глагол (главна реченица) + свршени немобилни презент (зависна реченица):

Скупштина може и сама да позове министре или одређене поверенике, **да јој даду потребне извештаје и објасњења**, и ови ће то свагда дати (...) (Устав 1869: 24); Кои у време прегледа збогъ болести извести се не бы могли, мораю се представити лѣкару, **да се онъ о болести увѣри и ню да осведочи** (Закон XXI 1839/40: 141); Но будући да су се и одъ онога времена у призрению рукованя и употребљаваня исты прихода многа злоупотребленія появила, која су или Обштине, или Управителѣи Обштински, или поедини жителѣи чинили, зато непропуштамо тога ради Обштине опоменути, и упутити, како имъ поступати валя, **да опредѣленію исты благодѣянія подпуно и точно одговоре** (Уредба XXVIII 1840/40: 205); Тако исто и онда треба таксу приковати, кадъ є одређена и постоянна цѣна месу, **да се опетъ знаде, пошто є такса месу съ Касапима уговорена** (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 225);

футур први (главна реченица) + свршени немобилни презент (зависна реченица):

Ако ли се нађе, да є Свештеникъ живота нечестивогъ и беззаконногъ, и да злимъ примѣромъ своимъ на соблазнъ служи, таковый ће се предати духовноме Суду, **да по изслѣдованію и мѣри кривице достойну казнъ пріими** (Закон XXI 1839/40: 134); Почемъ се 100 приложника, којима право припада, да буду почестни Членови Депутацие, набере, обнародоваѣ ће се имена њина у Новинама Србскимъ, и позватъ ће се сви, **да се о светомъ Савви у мѣсту средоточногъ Правленія нашегъ скупе** (Уредба (18) 1841/45: 22); Пошто је овако поступљено, онда ће се сазвати велика народна скупштина, **да коначно реши, хоће ли се и предложене измене или допуне у уставу учинити, или који пропис истога протумачити** (Устав 1869: 40); Ако Краљ тестаментом није одлучио кандидате за намеснике, сазваће се Велика Народна Скупштина **да изабере Краљевско Намесништво** (Устав 1888:15); Ако ли се нађе, да є Свештеникъ живота нечестивогъ и беззаконногъ, и да злимъ примѣромъ своимъ на соблазнъ служи, таковый ће се предати духовноме Суду, **да по изслѣдованію и мѣри кривице достойну казнъ пріими** (Закон XXI 1839/40: 134);

модални глагол / футур други (надређена реченица) + несвршени немобилни презент (зависна реченица):

Нико не може бити, суђен док не буде надлежно саслушан, или законим начином позван **да се брани** (Устав 1888: 4);

(Б) интерпозиција (због постављања глагола управне реченице у финалну позицију):

свршени пасивни перфекат (надређена реченица) + несвршени немобилни презент (зависна реченица):

Войници, којима бы роблѣ, отете артиллерійске ствари, оружје, амуниція, баряцы, конѣи, магазини, военна касса, канцелларія, и тима подобна, **да пропрате**, предана была, у то дирнути да се не усуде, но тамо, куда имъ є заповеђено, невредимо да предаду; иначе подпастьће подъ строгу и найстрожію казнъ (Извод закона XXII 1839/40: 159–160);

(В) препозиција:

модални глагол (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Да ко у Гимназији или Полугимназијама званіе Профессорско добыти може, треба да є барь Философійске науке са добрымъ успѣхомъ свршио, да осимъ Србскога и другій кои одь учены езька зна, а онай нарочито, кои бы као науку предавао, и да є примѣрногъ владаніе (Устројеније (82) 1844/45: 330).

Јављају се и циљне реченице са негираним презентом:

модални глагола (главна реченица) + негирани несвршени немобилни презент (зависна реченица):

По томе валя Обштине да добро мотре на вредность подь залогъ пріймльны непокретны добара, да нештетуо, ако се при продаи ньиной докаже, да онолико невреде, за колико су заложена (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 226).

Циљне реченице са потенцијалом¹⁷¹ налазе се са великим бројем потврда у корпусу. Употребом потенцијала долази до граматикализације циљног значења (Ковачевић 1998: 98). Јављају се у све три позиције. Доминира постпозиција, а најређа је интерпозиција. Потенцијал може бити у негираном или у афирмативном облику. Реченице са потенцијалом, афирмативним или негираним, изразитије су идеолошки маркиране. Циљна реченица са афирмативним потенцијалом користи се често у комбинацији са неким модалним глаголом да означи да је закон објављен или да је јасан адресантима (*да би се знало*). У циљној реченици употребљен је глагол *знати*. Често се у управној реченици налазе глаголи које значи одредбене процесе, као што су *определити*, *издати приложити*, *не пропустити*. Обично се ове реченице налазе у преамбулама као уводна мотивација, али се срећу и у главним деловима закона. Афирмативни потенцијал посебно је идеолошки обојен када се говори о забрани дотадашњег светковања недеље и празника, пошто открива и ширу културолошку слику века. Негирани потенцијал углавном се употребљава у преамбулама, мада има и неколико примера из закона. Служи за изразитије идеолошко кодирање, а кодира експлицитну мотивацију законодавца за доношење закона. Може се издвојити неколико кôдова присутних у циљној реченици с потенцијалом. Први тип обухвата остваривање принципа законитости (*закон се доноси да се не би догодило кривично дело, да се не би чиниле злоупотребе, да се неком не нанесе неправда*). Кодирање принципа законитости садрже и мање апстрактне одредбе, као што је, на пример, мотивација за доношења прописа који ће спречити сељане да крију количину жира коју имају. С друге стране, овај тип кодирања открива и историјске околности у којима се нашла Србија, па се у једном примеру наглашава да се пропис доноси *да се не би нарушио ауторитет Високе Порте*. У другу врсту кодова спадају они у вези са културолошким аспектима, као што су питања чувања пристојности, традиционалног морала и хришћанске вере. Овде се укључује и чување угледа других против лажних оптужби. У трећу групу кодова спадају примери који припадају научном и медицинском коду, који су посебно видљиви у прописима који се тичу карантина и вакцинације. Овај тип циљних реченица посебно карактерише доба уставобранитеља, када се више пажње поклањало образлагању закона и једнакој расподели власти између кнеза Александра Карађорђевића и других државних органа, док овај тип реченица изостаје у време апсолутизма Михаила Обреновића:

(А) афирмативни потенцијал:

(a1) постпозиција:

модални глагол (главна реченица) + несвршени потенцијал (зависна реченица):

(...) на предложеніе Общества или Касапина, да збогъ овогъ или оногъ узрока валя цѣну меса повысити или по нижити, нову таксу опредѣлити, и при свакој промени нову таксу на касапници и на выше мѣста дати приковати, да бы свакій знао, колика є кадь цѣна месу (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 225);

свршени потенцијал (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

¹⁷¹ Употреба потенцијала у циљној реченици уведеној везником *да* „увјек подразумевају и рационалну наградњу конативне мотивације, али и неизвјесност реализације постављеног циља. Тим клаузама по правилу се обиљежава само *нада* у остварење циља, јер се за његову реализацију, осим агенсове акције, подразумева и реализација још неких неексплицираних услова“ (Ковачевић 1989: 186).

Поводомъ тымъ, што Народъ нашъ вообште свету Неделю, а и гдѣкое годишнѣ заповѣдне Господске Празднике, са свимъ опредѣленію и воли Божіой противно проводи, кое тyme, што у те дане по варошима и касабама чаршію отвара и явный пазаръ држи, кое пакъ тyme, што по нѣкимъ мѣстима польске тежачке послове предузима и оправля; и тако у мѣсто, што бы те свете дане по закону светковао, а онъ ий противу закона обезсвѣуе и безчести: то да бы у Народу нашему еданпуть за свагда доякошнѣ противозаконно светкованѣ свете Неделѣ и Праздника, као воли Божіой противно, престало, а у мѣсто тога право, законно, воли Божіой угодно и сходно светкованѣ свете Неделѣ и Праздника воспоставило и увело се, нашли смо се побуѣжени на представленіе врховне Духовне Власти слѣдуюћу Уредбу издати (Уредба XV 1839/40: 113);

(а2) интерпозиција:

свршени презент (главна реченица) + потенцијал модалног глагола:

(...) Будући се пакъ овомъ Уредбомъ укида пазаръ у свету Неделю, то да бы свакій Србинъ своє кућевне потребе, кое є дояко съ пѣяце набавляо, или на пѣяцы продавао, и одяко съ пѣяце набавляти или на пѣяцы продати могао: то се овомъ Уредбомъ за сваку варошь и мѣсто, гдѣ в обычай дояко быо, пѣяцу у Неделю држати, опредѣлює шестый данъ сваке Неделѣ т. е. Субота, а за варошь Бѣоградъ поредъ Суботе опредѣлюєсе и Вторникъ, у коя ће се ова два дана пѣяца и пазаръ држати (Уредба XV 1839/40: 114–115);

(а3) препозиција:

модални глагол у потенцијалу (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Да бы Попечитель Финансіе лако, точно и уредно дужностима своима одговорити могао, опредѣлює се за сваку ову струку по едно особито Оддѣленіе, у коєму ће се односителна дѣла извршивати и оталявати (Устројеније IV 1839/40: 46); Да бы свакій Србинъ потребе своє у неко извѣстно време лакше набавляти, а своє ствари удобнѣ продавати могао; да бы се обштѣмъ састаянѣмъ и купаца и продаваца духъ трговачкѣй међу народомъ развіо и трговина процвѣтала, опредѣлює се (Уредба X 1839/40: 87); Да бы се безштедно и безразложно сѣченѣ горе по цѣломъ Отечеству нашемъ предупредило, и свакомъ границе предположиле, како му у сѣченю ове поступати валя, да се шуме, као обштенародно и обштенолезно добро, не бы угаманѣвале, но напротивъ тогъ, сходнымъ и умѣреннымъ употребленіемъ подизале, и свагда у добромъ станю обдржале, опредѣлюємо слѣдующа правила (Уредба XII 1839/40: 101); Да бы Окружни Казначей могли уредно съ новцѣма, кое они како одъ данка тако и остальи прихода прѣймали буду руковати, и о истѣма у свако доба точанѣ рачунѣ предати, слѣдующа се Уредба наблюдаваня ради издає (Уредба XX 1839/40: 129).

модални глагол у потенцијалу (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Да бы се каламѣнѣ кравльи богинялако распространити и уредити могло, нужно є: 1. Да каламѣнѣ дѣло управленю и верховномъ надзыраню Оддѣленія Санитета Попечительства Внутренни Дѣла подпада (Правила VII 1839/40: 70);

несвршени потенцијал (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Да бы се преднаведене дѣурне и остали трошкови накнадили, плаћатъ ће на ползу Обштине, у којој є Панађуръ, сви продавцы слѣдуоће таксе (Уредба X 1839/40: 92); Да бы свакій Србинъ у Отечеству нашемъ знао, кои су то годишнѣ заповѣдни Праздници, у кое исто тако, као и у свету Неделю неможе быти ни пѣяца ни панађуръ, они ће у Календару нашемъ съ црвены словы напечатани быти, а и Свештенство ће свагда напредъ такоє у Цркви Народу обявљивати (Уредба XV 1839/40: 115);

несвршени потенцијал (зависна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Да бы пакъ напоследку свакій Казначей знао, по каквој му форми треба рачуне водити, и протоколле држати; то се прилаже овде за образацъ рачуноводства (Уредба XX 1839/40: 131);

несвршени потенцијал (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Да бы се дознати могло колико у комъ месту беѣара има, и у кою классу кои принадлежи, дужанъ є примирителный Судъ свакогъ места све беѣаре пописати, кои се у мѣсту налазе, и пописане у классе по гласу то) (Уредба XXIV 1839/40: 177);

несвршени потенцијал (зависна реченица) + негирани свршени перфекат (главна реченица):

И да бы Обштине овимъ благодѣянїяма уредно руковале, и доодке одтуда упутно и намѣреню сходно употреблявале, нисмо пропустили, изданомъ Уредбомъ подъ Н. В. № 1159./С. № 1595 12. Септ. 183. укратко и правацъ прописати, како да Обштине речене приходе чуваю, и на оно, на што су

одређени, употребљавао (Уредба XXVIII 1840/40: 205); чке 5. 6. 7. и 8. Раздѣлити (Уредба XXIV 1839/40: 177);

(Б) негирани потенцијал:

(б1) постпозиција:

футур први (главна реченица) + негирани несвршени потенцијал (зависна реченица):

При сочинявану и опредѣленію уредбе или закона нарочито старанѣ Совѣта бытѣ, да не бы таковъ законъ носіо у себи диранѣ у законна права Господствованія Высоке Порте, коя е Господарь Землѣ (Устројеније I 1839/40: 20); Свакій ѣ се при опровергану мнѣнія и доказательства чувати, да не бы преступіо правила пристойности, да не бы другога ни словомъ ни дѣломъ, ни самымъ погледомъ вреѣао, или на гнѣвъ наводіо (Устројеније I 1839/40: 25); 7. Попечительи ѣе свакій по своіой струцы представляти Князу лица способна за упраздѣна званія ради наименованія, у чему ѣе мотрити, да небы предложенія такова противна была изложенію кондуктны листа (...) (Устројеније IV 1839/40: 39); (...) и ово ѣе немогући преиначавати пресуде Великога Суда, по власти надзирательства надъ свима Судовима и поредачномъ и законномъ Судоводству дужно быти настояти, да се небы коме збогъ непорядка и недостаточнаго испыта ствари и доказательства неправда учинила, и зато ако примѣти, да у поднесенной парници или кодъ Суда Окружнаго ли кодъ Великога Суда поредакъ наблюдаванъ ние, или стваръ достаточно испытана и доказательства исцрплѣна нису, исту парницу са пресудами повраћат ѣе натрагъ, съ примѣчаніяма и побуженіяма сходнима, и тимъ налогомъ и упутствованіемъ, да се иста парница на ново предузме, уредніе и достаточніе исцрпи, и пресуда изрече, кое ѣе Судъ Великій или Апелляціонный у извршеніе доводити (Устројеније XXVI 1840/1840: 198–199);

несвршени презент (главна реченица) + негирани несвршени потенцијал (зависна реченица):

По томе, ако бы Совѣтъ и у теченію године злоупотребленія какова примѣтіо, има право опоменути надлежнаго Попечителя и одъ нѣга обясненіе поискати, па у случаю потребе са споразумѣніемъ Княза и нуждне мѣре употребити, да не бы злоупотребленіе растло и далѣ распростиралосе (Устројеније I 1839/40: 22); Овамо спада поглавито и нарочно: а) Заведеніе, устроеніе и добро надзыраніе Карантина земальски противу кужне заразе, да се не бы у Землю међу Народъ унела, и ако бы се унела, сходнымъ начиномъ и наредбама угушила и искоренила (Устројеније IV 1839/40: 43); Осимъ тогъ, да Свещтеницы, ако не чешѣ, баремъ свака три мѣсеца у црквама Обштество свое опоминю, да не бы пренебрегавали децу свою пелцовати, представляюћи имъ опасности, кое се одтуда раѣаю, и да ѣе за небреженіе, то и самое Богу одговарати (Правила VII 1839/40: 70);

модални глагол (главна реченица) + негирани свршени потенцијал (зависна реченица):

Састанакъ зове се оно погранично мѣсто, гдѣ е одређено, да се Народъ обе сосѣдне Землѣ може састаяти, договарати, између себе трговати, но подъ строгимъ само надзыраніемъ, да се не бы овостранскій съ оностранскимъ помѣшао, и кужна болестъ у внутренность Землѣ унела (Устројеније XXIII: 163);

(б2) препозиција:

негирани свршени потенцијал (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Да не бы пакъ кое село право количество жира свогъ затаивало, и забранывало другимъ селима свинѣ у своіой шуми жири ти, дужность ѣе быти Срезскогъ Началника са кметовима села оногъ, кое жира има, извидити и увѣритисе, а по роду опредѣлити, колико се комада свиня могу пустити подъ нагоницу у исту шуму изъ села сосѣдны и други, коя су жира лишена (Указ XIX 1839/40: 128);

негирани несвршени потенцијал (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Да се ово не бы чинило, треба свака Обштина, да одреди едногъ изъ средине свое, кои ѣе на то добро мотрити (...) (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 222–223);

негирани несвршени потенцијал (главна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Да се небы месо шкодно здравлю човечіемъ у касапницы сѣкло, забрануе се Касапима куповати одъ селяна заклано марвинче или пресно месо, кое бы се могло лако одъ липсотине какове догодити (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 223);

Цильне реченице с потенцијалом у препозицији примеѣне су у преамбулама, при чему служе за идеолошко кодирате, тј. служе да мотивишу доношење закона:

Да бы се пакъ одъ овы обштински прихода желаемый конаць получію, свима Общинама како Варошкима тако сеоскима слѣдуюће владанѣ у томъ призрѣнію опредѣлюемо, препоручуемо и налажемо (Уредба XVII 1839/40: 119); Да бы пакъ и они неженѣни люди, кои нити кућа, нити баштина свой имаютъ, него служеѣи другоѣ, себи што годишнѣ привреде, Правителству такоѣе што плаћали; *то* же у напредакъ овакови неженѣни и безкућни люди, кои се обично „бећари“ зову данакъ годишнѣи и то одъ Митрова дана плаћати почети (Уредба XXIV 1839/40: 177); Да бы се ова плата уредно скупляла, и точно Кметовима и Помоћницама издавала, налаже се свима Срезскима Началницама, да се постараю, да жители ову Кметовску плату заедно съ данкомъ издаю, како же се Кметови и Помоћници за свою службу намиривати моћи (Уредба XXVII 1840/40: 203–204); Да бы свака Варошь или Паланка, и свако мѣсто, гдѣ бы касапнице были, имало задовольно говеѣгъ, овчѣгъ, ягнѣгъ и друге стоке мяса, да бы се жители свою таковы мѣста одъ свакоѣ злоупотребленія Касапа сачували, и наипосле, да бы се испунила и обща желя, да се по свымъ таковымъ мѣстима, здрава и дебела стока и то по приличну цѣну колѣ, опредѣлюемо са согласіемъ Совѣта за касапнице по Отечеству Нашемъ слѣдуюћу уредбу (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 219); Да бы се точніе испуњавао уговоръ заключеный Обществомъ са закупителѣмъ касапнице и поузданіе наплаћивале казни одъ Касапа, ако учине какво преступленіе противу предписаны правила, треба свакій закупитель наипре да положи емство, было ово у готовомъ новцу или у непокретнымъ добрама (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 226); И да бы Обштине овымъ благодѣяніяма уредно руковале, и доодке одтуда улутно и намѣренію сходно употреблявале, нисмо пропустили, изданомъ Уредбомъ подъ Н. В. № 1159./С. № 1595 12. Септ. 18з. укратко и праваць прописати, како да Обштине речене приходе чуваю, и на оно, на што су одреѣни, употребляваю. (Уредба XXVIII 1840/40: 205); чке 5. 6. 7. и 8. раздѣлити. (Уредба XXIV 1839/40: 177); Да бы се пожелаема цѣль, изображеніе и просвѣщеніе у Отечеству нашемъ одобравати, вводити и разпространявати, и уклоняти све, што овомъ на путу стои, постигла, Намѣстничество Достоинства Княжескоѣ у согласію са Совѣтомъ Княжества Србскоѣ рѣшава, да се отсадъ сви странни у Сербію долазеѣи, а и овдашнѣи, школе не свршивши младиѣи, при приманю у Правителственну службу, само привременнымъ Практикантима или Писарима по ставляю (...) (Указ 6. (Пр.) 1839/40: 232); Да бы Попечительство Просвѣщенія у дужностима, кое су му нѣговымъ Устроеніемъ и Уредбомъ о явномъ училищномъ наставленію одъ 23. Септемврія 1844-е № В. 1318/№ С. 1070. предписане, лакше, болѣ, и цѣли сходніе дѣйствовати могло, нашли смо за добро, придати му у помоћ еданъ отборъ Просвѣщенія (...) (Устројеније (27) 1845/47: 77); Да би статистичко одељење са што већимъ успехомъ могло радити на овомъ задатку, при њему же постојати Стални Статистички Одбор (Стенографске белешке 1899, предлогъ закона о Народнимъ школама, 249).

Цильне реченице нарочито су честе уз глаголе *бринутти се*, *старатти се*. У њима се предикат у зависној реченици употребљава у презенту или потенцијалу, а предикат може бити и у негираном и у афрмативном облику (в. одељак 4.2.2).

У већини примера цильна реченица у препозицији није праћена корелативом у главној реченици. Међутим, пронађени су и примери са корелативом *то*. Реченице са корелативом обично су издвојени знаком две тачке (Павловић Јовановић 2019: 363). Ради се о структурирању дводелног периода, карактеристичног за правни стил XIX века. Коришеће корелатива повезано је са стављањемъ цильне реченице у позицију теме. Пронађено је мало оваквих примера:

Да бы се трговачка сношенія између Сербіе и Новогъ-Пазара олакшала, и тѣме трговинау Сербіи больма напредовала: *то* е Намѣстничество Княжескоѣ Достоинства, на представленіе Попечительства Внутренњи Дѣла, у согласію са Совѣтомъ Княжества Србскоѣ, за полезно и нужно нашло, да се еданъ Састанакъ на друму Новопазарскомъ, на Рашкој караули, између утока рѣке Рашке у Ибаръ, као на найзгодніемъ мѣсту, по санитарскимъ прописима установи (...) (Указ 7.(Пр.) 1839/40: 233); Да бы трговцы наши изъ Новина Србски дознати могли и цѣну раане, стоке и т. п. по свима знатнима пиящима странны, а осото нама сосѣдны земаля: *то* же се постарати Учредникъ, да изъ странны Новина, кое же Типографія имати, такове цѣне вади, и у Србске Новине ставля (Пропис (26) 1841/45: 45).

Јављају се и примери са корелативима, који се одвајају запетом или тачком и запетом:

Да бы Поштанско заведеніе напредовати могло, *то* же садъ у почетку нарочита дужность Управителя быти, да онъ двапутъ у години визитаціе Поштанске по свимъ Мензуланама и Постекспедиціяма чини (...) (Устројеније (69) 1843/45: 238); Но да бы се удовице и сирота дѣца и оны Чиновника, кои последня годишња плата ніе већа одъ 300. талира была, лакше из државати могла, *то* се опредѣлюе, да се таковима пензія одъ 60. талира годишнѣ изъ овоѣ фонда издае (Уредба (73) 1843/45: 263); (...) но дабы Депутация истотъ фонда могла знати, да е не само време наступило, да

таковимъ безъ родителя оставшимъ сиротама пензію издає, него и гдѣ су и кои Тудори наређени, да исту примаю и за нѣи употребљаваю, *то* ће Судъ све, што є за то нужно, такође съ прописанымъ документима, израдѣти и нѣой, управе нѣне ради, што се пре може, доставѣти (Уредба (73) 1843/45: 267); И ова мера да бы већѣи успѣхъ имала, *то* да и Попечительство Правосудія одъ свое стране изда Судовима налогъ, да у томе притичу у помоћъ полицейнымъ властима, и да никакве тужбе противу оваквогъ одъ стране нѣиове поступаня не примаю (...) (Закон (21) 1845/47: 62); А да бы се разна злоупотреблѣнія, коя се при продаи и куповини турски земаля ласно догађати могу, предупредила; *то* самъ Я са согласіемъ Совѣта одъ 23. пр. № 714. за нужно нашао рѣшити: да се она наредба, по коіой нитко не може никакву турску землю дотле откупѣти, докле се право притяжанія продавца на исту не изслѣди, наново поощри и тимъ іоштъ допуни (...) (Уредба (33) 1845/47: 86); Да бы пакъ напоследку свакій Казначей знао, по каквой му форми треба рачуне водѣти, и протоколле држати; *то* се прилаже овде за образаць рачуноводства (Уредба XX 1839/40: 131); Да бы пакъ и они неженѣни люди, кои нѣти кућа, нѣти баштина своіой имаю, него служећи другогъ, себи што годишнѣ привреде, Правительству такође што плаћали; *то* ће у напредакъ овакови неженѣни и безкућни люди, кои се обично „бећари“ зову данакъ годишнѣи и то одъ Митрова дана плаћати почети (Уредба XXIV 1839/40: 177).

Повремено се у примерима из предстандардног периода налази се кореферент *на тај коначу* у значењу „у том циљу“:

Имаюћи предъ очима ползу Отечества нашега, и стараюћи се о благостоянію народа Србскогъ, мы смо за добро нашли нека благодѣянія, као што су касапнице, кантаръ, механе, жировнице, аліе, скорозаведене рыболовне аренде, Общинама уступѣти, *на тај коначу*, да бы оне, одтуда свое Общинске потребе подмиривати, и потребна заведенія подизати могле (Уредба XXVIII 1840/40: 205); Депутація ова заводи се и постановлява *на тај коначу*, да съновцыма фонда школскогъ тако уређус, како ће одъ годишнѣи интереса и доодака нѣговы не само све садъ постосѣ школе моћи издржавати, но да се іоштъ одтуда као изъ общага и свезасѣдничкогъ извора и блага народногъ, нове школе и учебна заведенія, гди бы годъ то нужно и могућно было, подижу и осниваю, по свима странама и красвима отечества нашегъ Сербіе, безъ разлике Среза или Округія кога (Уредба (18) 1841/45: 21).

У неким случајевима, када је циљна реченица у препозицији, у главној реченици користи се кореферент *у том случају*:

Да бы свакій у већимъ мѣстима за благовременно меса на касапници добыти могао, *у томъ случаю* треба Обштество према множини народа да опредѣли, съ колико ће кантара или теразія кои Касашињъ месо мерѣти (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 222).

Циљне реченице у препозицији у уводном мотивационом делу прописа могу бити структуриране у оквиру градационих реченица са корелативним везницама, чиме се повећава стилогеност и идеолошка мотивисаност примера:

Да бы се пакъ народнѣи овай фондъ школскій не само у цѣлости своіой вѣчито сачувао, но такође одъ године до године снажіо и приумножавао, а къ тому и годишнѣи свое извѣстне интересе на обдржаванѣ своіо наши народны школа и обще подпомаганѣ народногъ просвѣштенія доносио, одређує се една Депутація, подъ именовъ: Депутація главнѣи фондъ школскій управляюћа (Уредба (18) 1841/45: 21).

Да закључимо. У административно-правном стилу XIX века највише примера циљних реченица уведено је општезависним везником *да*. Обично је у постпозицији. Најређа је у интерпозицији. Када је у препозицији, циљна клауза је маркирана, а тај положај обичан је у уводним деловима правних прописа предстандардног периода. Циљна реченица у препозицији посебно је обележје уводних преамбула из доба уставобранитеља, када се јасно истиче и мотивација за доношење закона, што даје легитимитет власти и истиче начело законитости. Циљне реченице имају најважнију улогу у идеолошком кодирању. Од глаголских облика јављају се презент и потенцијал. Оба глаголска облика могу бити у афирмативној и негираној форми. У главној реченици срећу се свршени и несвршени презент, футур први, модални глаголи, а ређе императивне конструкције или свршени перфекат. Ретко се употребљавају уз глаголе кретања, а обичније су уз одредбене глаголе, или глаголе који значе усмерење. Циљне реченице доминантно су без корелатива. Употребљава се корелатив *то* у предстандардној епоси, често у другом чланку дводелног периода, обично издвојен тачком и запетом. Ретко се у предстандардном периоду срећу кореферентни изрази *на*

тај конач (када ја клауза у препозицији), односно у *том случају* (када је клауза у постпозицији).

11.2.2. Статус сложеног везника *зато да*

11.2.3. Статус зависних реченица са везником *како*

Сложени везник *зато да* настао је „у процесу повезничења катафорски употријебљених замјеничких прилога [...] и општезависног везника *да*” (Ђуркин 2018б: 252). У предстандардном периоду налазимо примере дистактне реализације катафорски употребљеног заменичког прилога *зато* и општезависног везника *да*:

Страже на кордону *зато* се држе, да оне у свако време добро чувају, да люди из оне стране у нашу земљу преко границе ни из незнања, ни потајно, ни силом не прелазе, и да се тако, или буди на кои другий начинь, ни животинь, имено домаће, ни косякве ствари нигдѣ на другомь мѣсту, осимь само на Карантинима, нѣке и на Састанцѣма, не пропуштаю и не уносе (Правила (30) 1841/45: 121).

Овде се дистактна реализација остварује због постављања глагола у финални положај.

Катафорски употребљен заменички прилог и циљна реченица могу бити и у контактном положају, али одвојени запетом, што може указивати на интонациону паузу. Овакав контактни положај предуслов је да дође до реанализе у сложени везник (Ђуркин 2018б: 253):

Прво каламљѣнѣ овчій богиня дужни су, особито садь съ почетка, сами мѣстни и Окружни Лѣкари и Фисикуси предузимати и чинити, и то колико те потребе ради, да се редњема поуздано и брзо край учини, толико и **зато, да и други люди одь нѣи, као одь вѣштака у послу, науче, како треба правилно и уредно овце пелцовати** (Правила (78) 1844/45: 294).

У примерима без интерпункције везник *зато да* тумачимо као потпуно формиран, што проверавамо премештањем зависне клаузе у препозицију¹⁷² (Ђуркин 2018б: 254):

Будући да су се одь времена обнародованогь Устава Националногь, коимь се Срби у своимь добрима обезбѣђаваю, многе тербе поради земаля противь садашнѣи притѣжателя кодь Судова одь разны времена и изь разны основа на повраћаѣи появиле: **зато да бы како Судови по правди судити, тако и тужителѣи са основномь законнымь свою правицу тражити могли, а и нравични притѣжательѣи у своме добру безбѣдни остаяли**, издаемо слѣдующе у томь призрѣнѣю законно опредѣленѣе како Судовима, тако и жителѣима Сербѣе (Закон XIII 1839/40: 103–105) [→ Издајемо следујущте у томе призренију законо определеније како Судовима, тако и жителѣима Сербѣе, зато да би како Судови по правди судити, тако и тужителѣи са основномь законимь своју правицу тражити могли, а и нравични притѣжательѣи у своме добру безбедни остајали / Зато издајемо следујущте у томе призренију законо определеније како Судовима, тако и жителѣима Сербѣе, да би како судови по правди судити (...)]; Будући да су ове дужности у врло обширномь смыслу изложене; **зато да бы Попечитель Просвѣштенѣя по садашнѣој потреби земаљской овима лакше одговорити, и нѣи у дѣйство привести могао**, поставляю му се за правац слѣдующе основне точке, шта и како му дѣлати надлежи [→ Поставляју му се за правац следујущте основне точки шта и како му дјелати надлежи зато да би Попечител Просвештенија по садашњој потреби земаљској овима лакше одговарати и нѣи у дејство привести могао / Зато поставляју му се за правац следујущте основне точки шта и како му дјелати надлежи да би Попечител Просвештенија по садашњој потреби земаљској овима лакше одговарати и нѣи у дејство привести могао] (Устројеније IV 1839/40: 53); И **зато да бы Лекарь каламљѣня управь знао разликовати праву кравлю богиню одь други**, необходимо му е нужно мотрити [→ Необходимо му је нужно мотрити зато да би Лекар каламљѣня управь знао разликовати праву крављу богињу од други / Зато необходимо му је нужно мотрити да би Лекар каламљѣня управь знао разликовати праву крављу богињу од других] (Правила VII 1839/40: 74); **Зато да бы се истима распрама коначь учинѣю, и Судовима правац у томе смотренѣю опредѣлю**, издаемо и прописуемо слѣдующта правила (Определеније XXIX 1840/40: 210) [→ Издајемо и прописујемо следујущта правила зато да би се истима распрама коначь учинѣю, и Судовима правац у томе

¹⁷² На основу трансформационог-супституционог текста види се „да ли је замјенички прилог интегрална компонента сложеног везника (тј. да ли је граница међу клаузама испред цијелог везничког склопа) или је структурни елемент управне клаузе” (Ђуркин 2018б: 254).

смотренију определио / зато издајемо и прописујемо следујушта правила да би се истима распрама конач учинио, и Судовима правац у томе смотренију определио].

Дефинитивни суд о трансформацијама не може се дати, јер се ради о предстандардном периоду. Међутим, због тога што се циљна реченица може наћи у препозицији, можемо говорити о начелно формираном сложенем везнику (Ђуркин 20186: 225–255). Могућа је дистактна реализација делова сложеног везника.

Финалне клаузе уводи и семантички неспецификовани контекстуално условљени једнолексемски везник *како*, изразито полифункционалан у испитиваном корпусу (Белић 2000: 182; Барић и др. 1997: 500; Брабец и др. 1966: 209–210; Катичић 2002: 281; Ковачевић 1998: 99–100; Лалевић 1962: 220; Новаковић 1894: 336; Маретић 1899: 502; Миновић 1987: 97; Мразовић, Вукадиновић 2009: 612–613; Пипер, Клајн 2013: 514; Пипер и др. 2018: 451–454; Силић, Прањковић 2007: 346–347; Станојчић, Поповић 1997: 316; Стевановић 1969: 812–813). У највећем броју случајева везник *како* комбинује се са потенцијалом, а реченица је у постпозицији. Пошто се користи потенцијал у зависној реченици, конструкција се одликује хипотетичношћу (Силић, Прањковић 2007: 346). Код субодринатора *како* тежиште је на „инструменталном карактеру финалне реализације” (Ковачевић 1998: 100). У зависној реченици често се налази у модални глагол у потенцијалу, што указује на то да се законски пропис доноси *како* би се омогућило обављање неке важне радње (*потребно је изабрати чиновнике како би се обавила важна народна дела, потребно је омогућити печатне папире за поштанску службу*). Такође, клаузе уведене субординатором *како* користе се и када је потребно указати на хитност радње:

несвршени презент (главна реченица) + модални глагол у потенцијалу (зависна реченица):

Извршеніе ове Уредбе препоручуе се Попечителству Просвѣщенія, съ тымъ, да Намъ по опредѣленію Чл. 24. ове уредбе способна и нужнымъ свойствама снабдѣвена лица, за редовне Членове и принадлежеће къ персоналу канцелларійскомъ Чиновнике по именеце представити ускори, **како бы се къ рукованю важнаго овогъ дѣла народногъ часъ пре приступити могло** (Уредба (18) 1841/45: 28); У дужности Управителя Поштанскогъ спада: (...) б) Непрестанно у преправности имати при Управителству потребне печатане папире за манипулацију Поштанску нуждне, **како бы у случаю поискиваня едне или друге Поште, незадржано, куда валя оправити могао** (...) (Устројеније (69) 1843/45: 237); Напротивъ тога препоручуе се обштинама, да се свака одъ нѣи постара, ако не више, а *оно* баремъ едного одъ свои найразумниі и найдушевниі жителя избрати, и приволити га, да посао каламлѣня одъ вѣштака, а имено одъ Окружногъ лѣкара научи и пріими, **како бы онъ после у време потребе и нужде, на свою и обштинску ползу, каламлѣнѣмъ овчій богиня радити, на у томъ и друге способне и своемъ и обштемъ добру раде люде учити и напућивати мого** (Правила (78) 1844/45: 294). А да би поменуте власти то јошть поузданіе чинити могле, съ друге се стране наређуе, да свакій онај, у чѣмъ бы се стаду богинѣ на овцама появили, одма и безъ свакогъ оклеваня то своіой првој мѣстной полицайной власти яви, **како бы она такође одма у станю могла быти, што којой надлежи, предузети и чинити**, а и вышшой власти надлежно извѣстіе даду, по потреби и упыть за дальй поступакъ доставити (Правила (78) 1844/45: 295); Главне и особите нѣгове дужности есу: 1. Да се споразумѣва са свима нѣговымъ подручнымъ, **како бы свагда сасдинѣнымъ силама радити, и важне, кое су му наложенепослове одправляти мого** (Уредба (29) 1841/45: 54);

модални глагол (главна реченица) + несвршени потенцијал (зависна реченица):

(...) *зато* е нужно, да се овакова обштеполезна училишта съ временомъ по свимъ мѣстима отечества нашегъ установе, **како бы дѣца свию жителя Србски прилике имала овога првоначалногъ воспитанія участницима быти** (Устројеније (82) 1844/45: 317);

модални глагол (главна реченица) + модални глагол у потенцијалу (зависна реченица):

Далъ у поглавите нѣгове дужности спада: 9). Распытиванѣ, какво е станѣ здравля по сусѣднымъ окружнымъ, а и подальнимъ земляма Турскога царства, **но съ добрымъ настояванѣмъ, како бы оно поуздано и добро дознавати мого** (...) (Уредба (29) 1841/45: 55–56); Осимъ тога, мора Дневникъ свагда точно и уредно војенъ быти, **како бы се у свако доба и у случаю изненадне визитаціе одъ**

Попечителства Финансије или одъ Главне Контроле изаслане, правилно приѣманѣ, издаванѣ и станѣ кассе одма види могло (Пропис (25) 1845/47: 68); Будући да е овдашня Књигопечатња съ довольнымъ числомъ иностранны Новина снабдѣвна, дужанъ ће быти Учредникъ све ове Новине прегледати, па изъ свега оно нарочно избрати и за Србске Новине наше превести, што е у отношенію землѣ и народа Србскогъ найважнѣе, и што Србина найвыше къ читаню приволети и интересирати може, **како бы се Новине наше по народу како овдашнѣмъ, тако и у страннымъ Државама живеѣмъ веѣма распространити и выше Пренумеранта имати могле** (Пропис (26) 1841/45: 44); Главне и особите нѣгове дужности есу: 8. Да пооди съ лѣкаромъ у болестъ падшегъ карантинисту, **како бы се нѣму о томъ явило, да бы се тако о нуждномъ нѣговомъ негованю старати, и да бы одъ нѣга налоге и препоруке саслушати могао** (Уредба (29) 1841/45: 55);

несвршени презент (главна реченица) + свршени потенцијал (зависна реченица):

(...) зато се упуѣе и Судъ предварително на Централно Правленіе, т. е. Попечителство, да оно размотри и расположеніе сходно учини, **како бы се такво изравненѣ безъ уштрба и замашателства у дѣйство привело** (Толковаѣе (90) (Пр.) 1844/45: 359);

глаголски прилог садашњи / глаголски прилог прошли (надреѣена имплицитна дубинска предикација) + потенцијал (зависна реченица):

(...) ако бы се случайно, одправляюћи своје званичне дужности или лѣчећи болестника, како помѣшао, то се одма у испытѣ карантинскій поставити, явивши то и Директору, **како бы се таки наредба могла учинити, да другій Лѣкаръ на мѣсто нѣга у карантину ради** (Уредба (29) 1841/45: 58); (...) онакове е дужна ондешня стража примити, па иѣ до сусѣдне карауле све поиздалѣ одъ нѣи идући, да се съ нѣима небы помѣшали, одпатити, имаюћи иѣ истой измѣне ради предати, **како бы се тако линіомъ одъ карауле до карауле подъ добромъ и строгомъ стражомъ до оближнѣга Карантина спровели** (Правила (30) 1841/45: 125–126);

модални глагол у футуру првом (главна реченица) + свршени потенцијал (зависна реченица):

Ако бы тѣи старешине нашли, да се на комъ мѣсту измеѣу караула люди преко границе провлачити могу, *то* ће нѣима у такомъ случаю быти дужность, да тамо, гдѣ е найзгоднѣи и найпотребнѣе, страже умложе, **како бы се тако онакій прелазакъ предупредіо** (...) (Правила (30) 1841/45: 130);

свршени футур први (главна реченица) + свршени потенцијал (зависна реченица):

Свакій данакъ одреѣуесе само за едну годину дана; и ако се по истеченію ове види и докаже изъ раучна казначейства државнога, да нѣе доволянь, то ће га скупштина народна за другу годину сходно повѣсити, **како бы манякъ прошле године изишао** (Устав 1835: 9);

допунска конструкција *да* + презент (надреѣена предикација) + свршени потенцијал (зависна предикација):

Ако бы се кои, у кога су се стаду богинѣ появили, по изданой наредби одъ стране надлежне власти, да своје овце прописано лучи и пелцуе, **како бы се болестъ у постанку свомъ, докъ се іошть о силила нѣе, угушила** (...) (Правила (78) 1844/45: 295–296);

допунска конструкција *да* + презент (надреѣена реченица) + модални глагол у потенцијалу (зависна реченица):

(...) а да о неправилности руковоаца извештава Министра просвете и Црквених Послова, **како би он могао према нѣима на време предузимати законске мере, ради обезбеѣња интереса фондовских** (Стенографске белешке 1899: предлог закона о народним школама, 246).

Могу се јавити и две циљне клаузе уведене двама различитим везницима једна за другом, при чему је клауза уведена везником *како* надреѣена клаузи са субординатором *да*. Обе су са предикатом у потенцијалу:

Главне и особите нѣгове дужности есу: 8. Да пооди съ лѣкаромъ у болестъ падшегъ карантинисту, **како бы се нѣму о томъ явило, да бы се тако о нуждномъ нѣговомъ негованю старати, и да бы одъ нѣга налоге и препоруке саслушати могао** (Уредба (29) 1841/45: 55).

Облик негираног потенцијала ретко се употребљава са везником *како*. Овакве клаузе су реѣе, и илуструју идеолошки кѣд, пошто имплицирају да се закон доноси да би се спречила негативна последица неизвршења одреѣене радње (*ствари за школу се морају набављати и зрада се мора поправљати да деца не би губила наставу, војни трубачи морају се отпуштати од службе после осам година, да не би држава морала да се стара о нѣима, треба свима омогуѣити да потраже правду, да их отежани поступак не би од тога одвратио*). Негација је, семантички и нормативноправно, облигаторна. Афирмативна реченица би носила значење које се жели избеѣи

(законодавац не жели да деца дангубе, не жели да трубачи постану слаби и немоћни, не жели да људи буду одвраћени од тражења правде). Ови примери су интересантни, јер и носе и шире културне кодове епохе:

(А) постпозиција:

несвршени футур први (главна реченица) + негирани потенцијал модалног глагола (зависна реченица):

Онъ ће се старати, да се и друге потребе, за училишта нуждне, благовременно набаве, као што е огревъ; онъ ће надzirати надъ зданиемъ, и настояти, да се поправке, као што е креченѣ, оправлянѣ прозора и т. д. у истомъ благовременно предузму, **како не бы дѣца чрезъ то дангубити, и у наставленію уштрбѣ трпити морала** [→? како би деца чрез то дангубити, и у наставленију уштрб трпити морала] (Устројеније (82) 1844/45: 325–326);

несвршени презент (главна реченица) + негирани потенцијал модалног глагола (зависна реченица):

У слѣдству овогъ Совѣтъ е 18. пр. Юнія № 604. рѣшио и Я одобравамъ: да се за трубаче Кавалерійске унапредакъ добровольници узимаю, и да имъ се за прве 4. године по 2. талира а за друге 4. године по 4. талира плате на месецъ дае; но по истеченію 8. година службе да се изъ воинства отпуштаю, **како не бы дужимъ задржаванѣмъ у служби у слабостъ и немоћъ пали, и тиме се у то станѣ поставили, да имъ Правительство мора при отпуштанію изъ службе какову помоћ чинити и какво нарочно о њима стараніе имати** [→? како би дужим задржавањем у служби у слабост и немоћ пали, и тиме се у то стање поставили, да им Правительство мора при отпуштању из службе какову помоћ чинити и какво нарочно о њима старање имати] (Уредба (30) 1845/47: 83);

(Б) препозиција:

негирани потенцијал (зависна реченица) + свршени перфекат (главна реченица):

Узевши у размотреніе досадашній начинъ Судопроизводства у отечеству нашемъ, и имаюћи у виду то основоположеніе, да правицу треба досуђивати брзо, и да треба ономе, кои покровителство закона потражуе, отворити путь, да лако, безъ великогъ отлаганя, и безъ многогъ губитка времена, правду и заштиту закона нађе, **како га незгоде и трошкови съ траженѣмъ правде соужени не бы одъ траженя правде одвраћали** [→? како би га незгоде и трошкови с тражењем правде сојужени од тражења правде одвраћали]; нашли смо за добро слѣдујућа, по преслушанію мнѣнія нарочне на то опредѣленне комиссіе, и по размотренію представленія Попечительства Правосудія одъ 11. Декемврія 1844. № 4328. и извѣстія Помоћника истогъ Попечительства одъ 6. Декем. №. 47. опредѣлити (Допунителна правила (6) 1845/47: 38).

У управној реченици може се наћи и катафорски употребљен заменички прилог *тако*, при чему се остварује интерференција са начинско-поредбеним реченицама:

Профессоръ, придржаваюћи се прописанога редостава, дужанъ е, ако зато већ устроеніе књиге нема, предметъ свой самъ израдити, и *тако* устроити, **како бы се истій съ одобренѣмъ Попечительства Просвѣщенія ради олакшаня ученика и печатати могао** (Устројеније (82) 1844/45: 340).

Овај пример илуструје начинско-циљну интерференцију типичну за административно-правни стил. Субординатор *како* у комбинацији са корелативним заменичким прилогом *тако* упућује на начин вршења радње (*предмети Попечительства просвѣштенија морају се устројити на одређени начин*). Међутим, сам начин вршења радње није прецизиран, већ се експлицира циљ који се жели постићи. На циљно значење упућује употреба потенцијала у структури зависне реченице, као и инкорпорација циљне предлошко-падежне конструкције у структуру зависне клаузе (*ради олакшанија ученика*).

У постпозицији могу се налазити две циљне клаузе у сукцесивном односу:

Са свима Попечителствама Главна ће Контрола у договору бити, **како бы се узаймичнымъ договоромъ и согласіемъ кодъ своію Надлежательства рачуноводство у Отечеству нашемъ у болѣ и цѣли сходніе станѣ довело, како бы се после и прегледанѣ тѣхъ рачуна болѣ и скоріе по свымъ струкама свршивати могло** (Устројеније (81) 1844/45: 307).

Јављају се и две циљне реченице у низу, али са различитим везницима:

Свакій ротный Коммандиръ сачиняватѣ кондуитный листъ своію Офицѣра свое роте, и овај ће съ концемъ сваке године подносити свомъ баталіонномъ Коммандиру, кои ће опетъ са своимъ примѣчаніяма таковый подносити Штабу, а овај ће са своима: примѣчаніяма подносити Попечителству Внутреннѣ Дѣла, **како бы ово свагда прегледъ имало о способности, отличію и заслугама военны**

лица, да бы се у случаю представлѣнія одъ стране Главнога Штаба за повышеніе чина учинѣногъ, управлять могло (Устројеније (1) 1845/47: 21).

Када се циљна реченица налази у постпозицији, ретко се употребљава просентенцијализатор *на то*. Циљне реченице тада имају допунску функцију и на граници су са значењем намене:

Управитель ће све силе свое употребити и *на то*, како бы Правителству што већа полза одъ Поштанскогъ заведенія приносила се, и како бы то трговини земальској на користь и напредакъ служило (Устројеније (69) 1843/45: 238).

Јавља се и комбинација количинске и циљне реченице. Овај тип реченица близак је пропорционалним реченицама:

Будући є цѣль основны училишта та, да и они отечественни сынови, кои неће прилике имати далѣ учити се и изображавати се, у *толико* се воспитаю и науче, **како бы съ временемъ добри християни, поштени люди, и полезни грађани быти могли**; зато є нужно, да се овакова обштеполезна училишта съ временемъ по свимъ мѣстима отечества нашегъ установе, како бы дѣца своіа жителя Србски прилике имала овога првоначалногъ воспитанія участницама быти (Устројеније (82) 1844/45: 317).

Циљне клаузе уведене везником *како* ретко су у интерпозицији:

глаголски прилог садашњи (надређена предикација) + модални глагол (зависна реченица):

Желећи свако бreme, колико є могуће и колико се са потребомъ и ползомъ обштомъ слаже, олакшати, **како бы народъ после бурны, за Отечество наше, временау самомъ почетку сладость правде и правце, благотворнымъ Уставомъ земальскимъ утврђене, окусити и уживати могао**, рѣшили смо, нѣке расходе земальске укинувши, а нѣкима по могућству предѣле положивши, и расписъ Привременнога Правленія Ф. П. № 133. 1. Октоврја 1812. год. уваживши, данакъ, кои є до садъ са шесть талира съ главе на главу на народъ ударенъ быо, одъ Ђурђева дне 1842. год. на петъ талира спустити и съ главе на главу годишнѣ опредѣлити (...) (Уредба (57) 1842/45: 195);

модални глагол (главна реченица) + футур први (зависна предикација):

Училиштне часове дужни су Профессори прилѣжно и точно обдржавати; и у случаю, кадъ бы збогъ важне законне причине какове изостати морали, треба да то Ректору благовременно яве, **како ће се моћи наредба учинити**, да се одъ другога у дужности (Устројеније (82) 1844/45: 341).

Ретко се циљне реченице у препозицији комбинују са корелативом *то*:

Но да бы то нѣгово право ясно и чисто было и остало у свако време, па и приликомъ появившегъ се каквогъ потраживаня, Попечителство Финансія потражи'ће или ће поискати тапию одъ таковогъ свогъ добра одъ оногъ, кодъ когъ се она наоди, па пошто є наје или добые, надлежно ће, а по потреби и путемъ Суда, поступити, да га Правителственнымъ остальымъ добрама причисли и присакупи; а ако є **како не бы могло наћи или добыти**, *то* ће оно онда подѣйствовати, да се такова тапіа одъ Правителственогъ добра, па была она гдѣ му годъ драго за никакву и безсилну означи и объяви (...) (Указ (49) 1842/45: 179).

Ретко се везник *како* јавља се негираним презентом у постпозицији. Као и у случају са негираним потенцијалом, негација је семантички и нормативноправно облигаторна, пошто би афирмативна реченица значила да законодавац жели да *судови и судије који су начинили прекршај прођу некажњено*:

Ако бы се догодило, да се кои Судъ или Судія одъ ове стазе удали, и тимъ неправду жителяма причини, и штету принесе, то ће на то надлежна выша власть и по званичној својој надзирателној дужности и на тужбу оштећены страна особито вниманіе обратити, **како да такови Судови и Судіе непрођу безъ заслужене соразмѣрне казни** [→ како да такови Судови и Судије прођу без заслужене соразмјерне казни] (Уредба (79) 1844/45: 297–298).

Јавља се реченица са футуром првим, која се у савременом језику посматра као архаизам (Барић и др. 1997: 500; Катичић 2002: 281; Ковачевић 1998: 100; Стевановић 1969: 813). Наш корпус показује да је ова конструкција већ у првој половини XIX века маргинална:

допунска конструкција *да* + презент (надређена предикација) + несвршени футур први (зависна предикација)

Депутација ова заводи се и постановљава на тај конацъ, да съ новцыма фонда школскогъ тако уређує, **како ће одъ годишњи интереса и доодака нѣговы не само све садъ постосе школе моћи издржавати, но да се јоштъ одтуда као изъ общага и свезаедничкогъ извора и блага народногъ, нове школе и учебна заведенія, гди бы годъ то нужно и могућно было, подижу и осниваю, по свима**

странама и красвима отечества нашегъ Сербіе, безъ разлике Среза или Окружія кога (Уредба (18) 1841/45: 21).

футур први модалног глагола (главна реченица) + свршени футур први (зависна реченица):

Учредникъ Новина Србски дужанъ ће быти брижљиво старати се о томе, да одма у прве дане сваке седмице са изборомъ и преводомъ оны членова, кои ће се у Новине ставити, готовъ буде, **како ће се у Суботу, или, ако бы у овај данъ празникъ каковъй догодіо се, на еданъ данъ пре, то естъ у Петакъ Новине печатати, тай истый данъ изъ печатнѣ изићи, и кудъ коє надлеже, разаслати се моћи** (Пропис (26) 1841/45: 44).

несвршени презент (главна реченица) + свршени футур први (зависна реченица):

Ако бы коя стража на кордону видила, да ніе у станю, веће какво число неразбориты кордонопреступника потиснути и одъ линіе удалити, или ако бы дознала, да се онакови спремаю, **како ће силомъ на кордонъ ударити** и у ову страну продретићи (...) (Правила (30) 1841/45: 127–128).

Да закључимо. Сложене реченице са везником *како* обично се јављају са афирмативним потенцијалом у постпозицији. Овај тип реченица среће се и у интерпозицији. Ретко је у препозицији. Обично се не употребљава с корелативом. У постпозицији среће се јако ретко са корелативом *на то*. Поред афирмативног потенцијала, јавља се и са негираним потенцијалом, негираним презентом и, архаично, са футуром првим. Овај тип реченице везује се за законодавно-правни стил, како стил преамбула, тако и стил законских текстова. Специфичан је јер кодира идеолошку позицију законодавца, па из тог разлога изражава и шире моралне и културолошке кодове епохе, односно открива однос законодавца како према самом принципу законитости, тако и његов однос према адресантима. У реченицама са негираним презентом и потенцијалом, негација је семантички и нормативноправно обавезна, јер се ради о кодирању позиције законодавца, који жели да спречи одређене догађаје (злоупотребе, неправилности, избегавање казни и друго).

11.2.4. Статус сложеног везника *како да*

Јавља се и архаични сложени везник *како да*. Сви примери овога везника у корпусу пронађени су у првом делу предстандардног периода, док овај сложени везник није карактеристичан за другу половину века. У питању је везник чије се формирање доводи у везу са балканистичким тенденцијама (Павловић 2009а: 290). У средњем веку најчешће се сретао уз директивне глаголе. Запажа се и интерференција са последичним значењем, на шта указује присуство интензификатора, „који ступа у релацију са зависном предикацијом као изразом резултативности” (Павловић 2009а: 292–293, 293).

У нашем корпусу примећује се интенционално-консекутивна интерференција. То је последица тога што су ове реченице везане за законодавно-правни подстил (пропис се доноси да би се остварио неки циљ, који је и очекивана последица прописа). Интерференција са последичним значењем ретко је експлицитно маркирана корелативним заменичким прилогом *тако*. Чешћи су примери без корелатива. У надређеној реченици јављају се модални глагол или футур први. У зависној реченици налази се свршени презент или негирани несвршени презент. Овај тип реченице увек је у постпозицији, „чиме се прати природни след корелативних радњи” (Павловић 2009а: 295). Значењски и функционално не одступа од других намерних реченица у корпусу. Њиме се кодира циљ који законодавац жели да постигне или последица коју жели да спречи. Обично се ради о хетеросубјекатским конструкцијама, а таутосубјекатску конструкцију налазимо само у једном примеру, што се слаже са стањем у средњем веку (Павловић 2009а: 295):

модални глагол (надређена реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Рачуни, ови быгъ ће еданъ одъ, другогъ оддѣлени, и мораю се по истеченію Априлія и Октоврія мѣсеца приуготовити и закључити *тако*, да ий Управителство поштанско најдалѣ до 20 дана слѣдуоућегъ

мѣсеца примити, и одма прегледанѣ њино предузети може, **како да найдалѣ за 2. мѣсеца дана прегледане Попечителству Внутренњи Дѣла поднесе** (Устројеније (69) 1843/45: 241–242); Нити се у њој законодавномъ властію пресеца стварь; но само се у особитомъ случаю на човечность призрѣніе узима, и старанѣ чини за сирочадѣ, коя се за своѣ добро нису старати могла, и за коя се и онако особито само Правительство бринути морало, **како да се изван судейскимъ начиномъ обоима странама задоста учини, путемъ некимъ изравненія**, да не бы се ни една страна оштетила (...) (Толковање (90) (Пр.) 1844/45: 359); У случаю болести, кадѣ бы се войницы у болници налазили, ова три цванцька на рану опредѣлена неће се њима издавати, но ће се при болници на рану њину употребити, тако да ће се къ томе јошѣ и додатакъ одѣ Правительства учинити, **како да болестници по прописима лѣкарскимъ удобно ранили се могу** (Устројеније (1) 1845/47: 15);

футур први (надређена реченица) + негирани несвршени презент (зависна реченица):

Ако бы се догодило, да се кои Судѣ или Судія одѣ ове стазе удали, и тимъ неправду жителѣма причини, и штету принесе, то ће на то надлежна выша власть и по званичној својој надзирателној дужности и на тужбу оштеђены страна особито вниманіе обратити, **како да такови Судови и Судіе непрођу безѣ заслужене соразмѣрне казни** (Уредба (79) 1844/45: 297–298).

Да закључимо. Употреба сложеног везника *како да* у циљном значењу повезује законодавно-правни стил предстандардног периода са средњовековним пословноправним стилем. У поствуковском периоду долази до губљења овог сложеног везника, пошто његова употреба ни по чему није била специфична у односу на друге типове циљних реченица. До повлачења овог везника највероватније долази због потребе да се систем везника са општефиналним значењем растерети, као и због полифункционалности самога везника (среће се и у допунском и начинском значењу). Овај везник јавља се у првом делу предстандардног периода. У главној реченици среће се модални глагол или футур први, а у зависној свршени презент или негирани несвршени презент. Клаузе уведене овим везником кодирају мотивацију за доношење закона или последицу коју законодавац жели да спречи. Овај тип клаузе показује и интерференцију са консекутивним значењем, што је обично имплицирано, а ретко је експлицирано заменичком корелативом *тако*.

11.2.5. Статус сложених циљних везника

У предстандардном периоду сложени везник *желећи да* налази се у процесу формирања, на шта указује употреба интерпункције између глаголског прилога садашњег и опшезависног субординатора *да*. Овај везник пронађен је у преамбулама, у којима кодира мотивацију за доношење закона. Овај сложени везник јавља се у савременом језику (Ђуркин 2018б: 277–278; Ковачевић 1998: 97–98), а у његовој основи се налази глагол конативне семантике (Ковачевић 1998: 97). Пронађен је у преамбулама, уредбама и указима. Зависна клауза налази се у препозицији. Овакав тип реченица карактеристичан је за законе предстандардног периода:

Будући да еданѣ писмоноша Београдске Поште, кои по 4. точки Устроєнія Пошта и дужность Канцелларійскогѣ служителя извршивати има, никако не може многобройна званична и приватна писма за времена да разноси: то **желећи, да разношенѣ ови писама брзо и сигурно буде**, на предложеније Попечительства Вн. Дѣла одѣ 11. ов. О. № 260. са согласіємъ Совѣта одѣ 16. ов. № 806. овимъ опредѣлявамъ: да се, на место досадашнѣгѣ Поштанскогѣ служителя овдашнѣ Поште, два писмоноше о плати, кою е досада служитель имао, држе, и да приватни люди за писмоносный трудъ како овде у Београду тако и свуда у земљи, гди писмоноше при Поштама има, какогодѣ и другима, кои бы приватна писма съ Поште разносили, дужни буду писмоношама за свако писмо, кое имъ съ Поште однесу и предаду, по десетѣ пара чаршиски плаћати, изузимаюћи изѣ овогѣ плаћаня Кнѣзя и Попечителѣ (Уредба (31) 1845/47: 84); **Желећи, да се ова злоупотреблѣнія што пре предупредѣ**, Я самъ са согласіємъ Совѣта одѣ 6. пр. мѣс. № 729. за нуждно нашао Попечительству Внутренњи Дѣла препоручити (Уредба (32) 1845/47: 85).

11.2.6. Статус зависних клауза са значењем намене

Значење намене остварује се уз глагол *служити* и *употребити*¹⁷³ и уводи се реченицама са везником *да*. У зависној реченици предикат се налази у немобилном презенту. Реченица са значењем намене везује се за конкретне ентитете, као што су делови документа или буџетска средства, те је прагматички потенцијал ових реченица у оквиру законодавно-правног подстила мали:

Пета ће колона служити, да се види, у коју € књигу и на кои листъ сумма разведена (Пропис (25) 1845/47: 68); Овлашћује се Министар Просвете и Црквених Послова, да на трошкове око отварања грађанских и девојачких школа као и на плате наставника у тим школама, може утрошити уштеде из буџета Министарства Просвете и Црквених Послова за 1898, рачунску годину (...) (Стенографске белешке 1899: 248, предлог закона о Народним школама).

11.3. Закључак о статусу циљних реченица

Циљне реченице чине око седам посто примера у централном корпусу. Циљно значење изражава се општезависним субординатором *да*, субординатором *како*, сложеним везником *како да*, сложеним везником *зато да* и осталим сложеним везницима у процесу формирања. Циљно значење обично се изражава семантички неспецификованим контекстуално условљеним једнолексемским везником *да*. У зависној клаузи предикат може бити у презенту и у потенцијалу. Код циљних реченица запажају се три хронолошка слоја: (а) архаични слој, у коме се јавља сложени везник *како да*, типичан и за средњовековну пословноправну писменост и клауза са везником *како* у комбинацији са футуром првим; (б) централни слој, у коме преовлађују једнолексемски семантички неспецификовани контекстуално условљени везници општефиналне семантике *да* и *како*; (в) најновији слој сложених финалних везника, који су у процесу формирања. Клаузе уведене финалним везницима обично су у постпозицији и да кодирају мотивацију за доношење закона. Циљне реченице нису компатибилне са инхерентним особинама административно-правног стила, те оне не служе за нормативноправно кодирање. Њихова главна улога је идеолошко кодирање. У случају да се у зависној реченици налази негирани презент или потенцијал, указује се на негативну последицу коју законодавац жели да спречи, те се примећује интерференција са консекутивним значењем. Посебно су стилематични примери у којима се клауза са општезависним везником *да* јавља у препозицији, што је нарочито карактеристично за примере из предстандардног периода. Примери из преамбула предстандардног периода носе изразито обележје идеолошког кодирања, посебно у доба уставобранитеља. Ова мотивација може бити везана за примену принципа законитости, али и за културолошке, моралне и обичајне норме XIX века, те за потребе да се очува здравље и безбедност земље. Тиме се преамбуле из доба уставобранитеља супротстављају законским прописима, који су карактеристични за апсолутистичку власт Обреновића, нарочито за апсолутизам Михаила Обреновића.

¹⁷³ Као предуслов за изражавање намене потребно је да се у предикату надређене реченице јави егзистенцијални глагол или глагол који означава да се неки предмет употребљава с одређеном сврхом (Ковачевић 1998: 107).

12. ПОСЛЕДИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

12.1. Теоријско-методолошке напомене

У зависности од перспективизације и комуникативне хијерархије каузални однос може бити концептуализован као узрок или као последица (Брабец и др. 1966: 209; Ковачевић 1998: 111; Силић, Прањковић 2007: 344). Са аспекта развоја језика, последичне конструкције следе за узрочним, те је њихов систем мање развијен (Ковачевић 1998: 110–111). На основу анализе савременог и Вуковог језика, Милош Ковачевић издваја пет типова последичних реченица: реченице с квалитативно-последичном клаузом, реченице с чисто последичном клаузом, реченице с односом неадекватног услова у основној клаузи и последице у зависној клаузи, реченице с односом недостатног услова у основној клаузи и последице у зависној клаузи и реченице с релативно-последичном клаузом конклузивног типа (Ковачевић 1998: 112). Последичне реченице повезане су са закључним, начинским, погодбеним, намерним, количинским и релативним реченицама (Вукојевић 2008: 2).

Последичне реченице припадају групи адвербијалних реченица (Барић и др. 1997: 502; Брабец и др. 1966: 209; Лалевић 1962: 223; Миновић 1987: 102; Пипер, Клајн 2013: 516; Мразовић, Вукадиновић 2009: 611; Стевановић 1969: 863). Последична реченица може имати и предикатску конституентску вредност (Миновић 1987: 103). Уводи се везницима *да*, *те*, *како*, а може бити и јукстапонирана (Барић и др. 1997: 502; Лалевић 1962: 223; Миновић 1987: 102; Мразовић, Вукадиновић 2009: 611–612; Пипер, Клајн 2013: 516; Пипер и др. 2018: 447; Силић, Прањковић 2007: 344; Стевановић 1969: 862). У новијој фази развоја језика, као последица функционалности стилске диференцијације, јавио се сложени везник *тако да* (Брабец и др. 1966: 209; Миновић 1987: 107; Силић, Прањковић 2007: 344; Стевановић 1969: 863). У овим реченицама као корелативи јављају се заменички прилози *тако* и *толико*, као и демонстративне заменице *такав*, *толики* (Барић и др. 1997: 501–502; Брабец и др. 1966: 209; Лалевић 1962: 223; Миновић 1987: 102; Мразовић, Вукадиновић 2009: 611–612; Пипер и др. 2018: 448; Силић, Прањковић 2007: 344; Станојчић, Поповић 1992: 319; Стевановић 1969: 863). Последичне реченице увек су у постпозицији (Миновић 1987: 102–103; Пипер и др. 2018: 447; Станојчић, Поповић 1992: 320).

Последичне реченице у новинарском стилу XIX века се јављају у постпозицији. Њихов најчешћи везник је *да*, а у главној реченици налазе се корелативи *тако* и *толико*. Почиње да се формира последични везник *тако да*. Корелатив је још увек део главне реченице, што показује употреба интерпункције. Срећу се потврде формираног сложеног везника *тако да* (Милановић 1998б: 127–128).

Последичне реченице не наводе све прегледане граматике из XIX и са почетка XX века. Адолфо Вебер Ткалчевић наводи везнике *да*, *те*, *да не* и истиче да су последичне реченице увек у постпозицији (Вебер 1862: 131). Стојан Новаковић каже да у главној реченици може бити прилог *тако* или *толико*, а у зависној везник *да* (1894: 346). Томислав Маретић наводи везнике *да*, *како* и *те* (1899: 509), а исте субординаторе наводи и Александар Белић (2000: 183).

12.2. Статус последичних реченица у административно-правном стилу XIX века

Последичне реченице обухватају око два процената свих пронађених примера у корпусу (1,98%). Највећи број примера је са општезависним везником *да* у комбинацији са заменичким прилогом за начин *тако* или демонстративном заменицом *таков*,

такова, таково / такав, таква, такво, а остатак примера уводи сложени општепоследични везник *тако да*. Све последичне реченице су у постпозицији (Вебер 1862: 131, 158; Миновић 1987: 105; Пипер, Клајн 2013: 516; Пипер и др. 2018: 448; Стевановић 1969: 861).

Највише примера последичних реченица уведено је општезависним везником *да* у комбинацији са корелативно употребљеним заменичким прилогом *тако*. Корелативни заменички прилог и субординатор су у дистанктном положају. Употреба глаголских времена у корпусу је ограничена¹⁷⁴, јер се ради о административно-правном стилу, у коме доминирају презент, футур, потенцијал и модални глаголи. У надређеној реченици користе се свршени и несвршени потенцијал, свршени перфекат, свршени и несвршени презент или модални глаголи. Последичним реченицама кодира се прекршај који је почињен. Дело које прекида важење закона (на пример, болест) кодирано је у свршеној форми. Нека трајна особина дата је у несвршеној форми или у форми модалног глагола, и, ретко, футура првог. У зависној реченици користе се негирани несвршени потенцијал, свршени потенцијал, негирани свршени презент, модални глагол у афирмативној и негираној форми, несвршени и свршени презент и, ретко, футур први. Нарочито су интересантни примери са негираним презентом и негираним потенцијалом, јер се њима антиципирају негативне последице или неизвршење неких правних норми. Последичне реченице кодирају мотивацију за доношење закона. Ови примери се срећу током целе епохе:

свршени потенцијал (надређена реченица) + негирани несвршени потенцијал (зависна реченица):

Ако би који од намесника *тако* у болест пао, **да, по уверњу три лекара, које државни савет, на позив и у договору са друга два намесника, одреди, не би могао дужност своју вршити**, онда ће, докле то стање траје, два остала намесника послове државне пуноважно одправљати (Устав 1969: 9);

свршени потенцијал (надређена реченица) + свршени потенцијал (зависна реченица):

(...) па ће се оне само, да изъ службе са пензиомъ изступи, дозволити, кои бы десетъ или выше одъ десетъ година вѣрно и точно служю, и у служби тѣлесно и душевно *тако* изнемогао и ослабио, **да небы никако за даљу службу способанъ быо** (Уредба (64) 1843/45: 211);

свршени презент (надређена реченица) + негирани несвршени потенцијал (зависна реченица):

У случају да који члан намесништва умре или *тако* оболи **да по уверењу три лекара, које Државни савет одреди на позив она друга два намесника и у договору са њима, не би могао више никако своју дужност вршити**, или најзад ако да оставку, друга ће два намесника отпраљати државне послове до првога састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника (Устав 1888: 40); У пенсију се они могу ставити само ако су навршили 40 година државне службе, или 65 година, или ако су *тако* оболели **да не могу више вршити своју дужност** (Устав 1888: 47);

свршени перфекат (надређена реченица) + негирани несвршени презент (зависна реченица):

Чиновник који је сенатор, не може бити пензионисан без свог пристанка, до навршене седамнаесте године, сем ако је навршио 40 година државне службе или је *тако* оболео **да не може вршити своју службу** (Устав 1901: 24); Иначе могу бити стављени у пенсију ако су навршили 40 година државне службе или ако су *тако* онемоћали **да не могу више вршити своју дужност** или ако то сами затраже (Устав 1901: 27);

свршени потенцијал (надређена реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Ако бы се кои войникъ своме Началнику у служби *тако* непокоранъ показао, **да се противъ нѣга силомъ оружја ополчи, и на нѣга нападне**, таковъй као бунтовникъ да буде стрелянъ (Закон XXI 1839/40: 136);

несвршени потенцијал (надређена реченица) + модални глагол (зависна реченица):

¹⁷⁴ У последичним реченицама време главне реченице претходи времену зависне реченице (Барић и др. 1997: 501; Пипер и др. 2018: 449).

Ако бы оне *тако* лаке было, да **ій вѣтарь може носити**, то треба на нѣи каменъ, или дрво или грудву метнути (...) (Правила (30) 1841/45: 126);

несвршени презент (надређена реченица) + негирани модални глагол (зависна реченица):

Ако ли є пакъ путуюћий войникъ *тако* болестанъ, да **не може яшити**, то да му се одъ мѣста до мѣста кола или кочиє дати имаю (...); (Предписаније (28) 1841/45: 50); (...) а онъ ће одма Началника Одѣленія извѣстити, да є надлежный рачунъ *тако* неуреданъ, да **се прегледанію нѣговомъ приступити ніє могло** (Устројеније (81) 1844/45: 310);

несвршени презент (надређена реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Но ако є Лѣкаръ о нарави болести, у кою є карантинистъ пао, у сумњи, или ако є она доиста подозрителна, гнусна или прилѣпчива, или *тако* тежка, да **болестникъ особите неге потребує**; то се онъ мора съ нѣговомъ постельомъ и сасвимъ, што є на нѣму, у особиту колибу, коя є за шпиталь наменута, обзорно и брижливо пренети (...) (Уредба (29) 1841/45: 75);

несвршени презент (надређена реченица) + свршени потенцијал (зависна реченица):

Ако бы штету учинивша стока одъ ситнога реда была, или бы се при процѣњиваню штете нашло, да є иста стока *тако* незнатне вредности, да **бы трошакъ, кои бы се на дуже нѣно издржаванѣ имао чинити, нѣну цѣну, коя іоу по одбытку накнаде за штету и осмодневну рану остає, превазишао**; онда нека Примирителный Судъ одма овако обстоятелство Срезскомъ Началнику яви (...) (Уредба (38) 1845/47: 93);

свршени презент (надређена реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Све банкноте или новцы одъ артиє, све мѣнице или вексле, а и други папири, пошто се найпре, кадъ ій є повише у паклама, *тако* разреде, да **ій кадъ или димъ са свію страна, листъ по листъ, достизати и лизати може** (Уредба (29) 1841/45: 98); „Кадъ се пакъ догоди, да се на едно и исто добро дужника више повѣрителя или кредитора у еданпуть *тако* Суду ради интабулаціє прияве, да **Судъ у томъ ни єднога одъ нѣи поискано интабулиранѣ пре остальї ніє мого предузети**; то ће се онда сви они упротоколлу интабулаціє на єдномъ мѣсту, подъ єдномъ нумеромъ, и съ равнымъ и єднакимъ правомъ ставити“ (Указ (45) 1842/45: 163);

свршени презент (надређена реченица) + негирани несвршени презент (зависна реченица):

А ако исте ствари *тако* доју, да **се немаю ни одъ чега одвѣяти и чистити**, тадъ ће се узимати (Карантинска тарифа (75) 1843/45: 280);

свршени презент (надређена реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Но ако бы се нашло и доказало, да удовица ніє способна, о своіой се дѣцы *тако* старати, да **се она по имаюћемъ могућству уредно издржаваю и воспитаваю**; то ће онда татори сами пензію пріймати и квитирати (...) (Уредба (42) 1845/47: 98–99);

модални глагол (надређена реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Денькови съ памукомъ и вуномъ, коє уздужъ на три мѣста съ обе стране *тако* распорити валя, да **на шесть мѣста, на среди и на оба угла, отворени буду** (Уредба (29) 1841/45: 104–105); При томъ се мора іошть свакій денякъ свакій данъ єдномъ *тако* преврнути, да **му она страна, коя є юче доле была, данасъ горе стои** (Уредба (29) 1841/45: 105); Али млоги болестници немаю *тако* яку наравъ, да **имъ она на тай начинъ може болестъ изъ тѣла изъ рати** (Уредба (29) 1841/45: 118);

несвршени презент (надређена реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Кодъ многи болестника, кои одъ куге леже, иде нѣнъ почетаць, развитакъ и свршетаць *тако* нагло єданъ за другимъ, да **имъ є тежко границе разликовати** (Уредба, додатак (29) 1841/45: 115); Меня ли се узъ оны досадны знакова (4) ватра то є онда и главоболя *тако* мучна, да **се болестнику, комъ се чини, да му она по глави раздире, гризе и жига, никако не да заспати, и да онъ у томъ, особито у лѣто, ређе зими и у пролеће, съ ума сиђе, па се око себе разбацує и біє, и, ако се не чува и не држи, бѣжи, и иде, да крозь прозоръ напoлѣ или у воду скочи** (Уредба (29) 1841/45: 116–117); Ствари, кои су *тако* лоше, да **ништа не вреде**, валя на ватри спалити (...) (Правила (30) 1841/45: 126);

модални глагол (надређена реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Страже на кордонской линіи у свако, а особито у опасно време, *тако* треба да стоє, да єдна другу **даню видити, у ноћи пакъ довикати може** (...) (Правила (30) 1841/45: 122);

свршени перфекат (надређена реченица) + модални глагол (зависна реченица):

И они Чиновници коє бы Правителство, узевши у призрѣніє државну користъ и цѣль предпоставлѣну збогъ особите явне или тайне, дуготраюће болести, или немоћи ума и тѣла, за *тако* слабе

и неспособне нашло, да они и по представленію касателногъ Надлежателства, коме речени Чиновницы подпадаю, дужности званія свога сходно постоеѣма прописанима правилами никако са ползомъ обштомъ одправляти немогу, и зато бы іѣ у мирно станѣ поставити за добро нашло, задржаваю право на соразмѣрну пензію, башъ да и небы пуны десеть година изслужили (Уредба (64) 1843/45: 212);

свршени перфекат (надреѣена реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Подъ 6. Марта т. г. П. № 644. явивши Совѣту Попечительство Внутренѣи Дѣла, да се игранѣ картїи у некима местима отечества нашегъ *тако* яко распротрло и уобычаило, да се **млоги люди, своѣ послове и трговину пренебрегаваюѣи, на картанѣ одаю**, чимъ се не само упропашѣваю него и у дугъ и разна изступленія падаю, предложило му є, да Уредбу противу картаня изда (Закон (21) 1845/47: 62);

свршени перфекат (надреѣена реченица) + негирани несвршени потенцијал (зависна реченица):

(...) ништа манѣ исто є правило *тако* написано, да **бы невешти Судїе могли по истомъ мислити, да су они дужни у свакомъ случаю у суѣнѣ предузимати сва злочинства, за коя бы само дознали, да нису наказана** (Правило (19) 1845/47: 59); Али ни онда неѣе удовица пензію примати, ако се є пре законымъ путемъ *тако* одъ свога мужа разставила, да **збогъ своѣ кривице нїє право издржаваня или препитанія одъ овога добыла** (Уредба (73) 1843/45: 270).

Јавља се и контактни положај између корелативног прилога *тако* и општезависног субординатора *да* између којих се користи запета, за коју можемо претпоставити да означава интонациону паузу у предстандардном периоду. Контактни положај јесте предуслов да се спој реанализира у контекстуално неусловљени семантички спецификовани сложени последични везник *тако да*. Реанализа се дешава код квалитативно-последичног типа реченице, у коме се корелатив *тако* јавља у финалној позицији, у којој се губи интензификаторска улога (Ђуркин 2018б: 235–236). Реанализа изостаје када је прилог условљен структурном и семантичком валентношћу неког елемента надреѣене клаузе (Ђуркин 2018б: 237):

несвршени презент (надреѣена реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Нѣинѣ є отровъ веома прилѣпчивъ, *тако*, да **оне не само своіомъ матеріомъ, него и паромъ, слиномъ и осталымъ тѣлеснымъ изметомъ болестны оваца на здраве овце лако прелазе** (Правила (78) 1844/45: 289); Сва горе изложена писма, понаособъ или у пакетима, држе се у кѣду два сата и *тако*, да **се са своіу страна добро окаде** (Уредба (29) 1841/45: 100); За кордонске страже на пограничној линїи постое карауле или чардацы, и то *тако*, да **стражари добро могу съ нѣи и изъ нѣи и предсобомъ у ону страну, и лево и десно дуж линїе видити и сва когъ спазити, кои бы крадомъ или изъ незнаня преко нѣ у ову страну наумію или нагао иѣи** (Правила (30) 1841/45: 122);

несвршени презент (надреѣена реченица) + футур први модалног глагола (зависна реченица):

Припадаюѣа пензія удовицы и дѣцы упокоеногъ чиновника остає свагда цѣлокупна, *тако*, да **ѣє у случаю смрти удовице, као майке, заоставша по нѣой дѣца, или ако бы дѣца помрла, нѣина прежививша іѣ мати, као удовица чиновника, или ако бы єдно или выше одъ дѣще умрло, она, коя ѣє іѣ преживити, сву, безъ свакогъ одбитка, уживати** (Уредба (73) 1843/45: 263–264);

несвршени презент (надреѣена реченица) + негирани модални глагол (зависна реченица):

Поштанско заведеніе заводити, држати, и распространявати, припада Правителству са исключителнымъ правомъ *тако*, да **нико другїй таково или подобно заведеніе установити и држати неможе**, кое бы кѣ истомъ опредѣленію т. є. пренашаню периодическомъ стварїи за Пошту назначены, служило (Устројеније (69) 1843/45: 243);

свршени потенцијал (надреѣена реченица) + негирани потенцијал модалног глагола (зависна реченица):

Кои бы войникъ на своіой стражи заспао, или бы се опїо *тако*, да **свою службу испунявати не бы могао**, онаѣ ѣє, быо Оффицѣрь или простый войникъ, найстрожіє казнѣнъ, и у време немирно или на кордонској оштрој стражи по важности злы слѣдствїя самога живота лишень быти (Закон XXI 1839/40: 139);

несвршени потенцијал (надреѣена реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Кои бы се войникъ стражи или патрули *тако* противіо, да на ню оружіемъ нападне, тай ће као бунтовникъ живота лишень быти (Закон XXI 1839/40: 139);

свршени перфекат (надређена реченица) + негирани перфекат модалног глагола (зависна реченица):

Убийство безъ намѣренія и неотице учинѣно учинѣно, извинитъ ће се, сеако се случайно догодило *тако*, да се никоимъ начиномъ избећи, и съ najveћимъ позоромъ предупредити ніе могло (Закон XXI 1839/40: 151);

футур други (надређена реченица) + футур други (зависна реченица):

Судъ ће старати се, да казнь буде соразмѣрна кривици, *тако* да манѣ злочинство манѣомъ, а веће већомъ казню казньо буде (Устројеније XXV 1840/1840: 186);

свршени презент (главна реченица) + модални глагол у презенту (зависна реченица):

Пресуда Великимъ Судомъ изречена, есте конечна, *тако*, да се съ нѣомъ стране задовольити мораю, нити далѣга Суда тражити могу (Устројеније XXVI 1840/1840: 198);

свршени презент (главна реченица) + негирани футур први модалног глагола (зависна реченица):

Но ако се такове ствари безъ свакогъ завиютка донесу, *тако*, да се неће морати одъ подозрителны замотака, ужета и т. д. чистити, него ће се онако, како дођу, прописно, комъ принадлеже, предавати; то ћесе онда на нѣи узимати (Карантинска тарифа (75) 1843/45: 280);

свршени презент (надређена реченица) + свршени футур први (зависна реченица):

Указъ овај добыва силу законну одъ Ђурђева дана ове године, за све Вароши Окружне и све Паланке, и одъ тога дана престаю сва права и обвезателства, која су дана была досадашњимъ Касапима *тако*, да ће Обштине по наредби Попечительства Внутренья Дѣла, лицытаціе касапница сада одма расписати, и касапнице оному уступити, ко да выше аренде (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 227);

негирани свршени презент (надређена реченица) + негирани несвршени презент (зависна реченица):

(...) да бы се сотимъ олакшанѣ учинило касси народной, докле годъ фондъ до совершенногъ станя свогъ не доспѣ, *тако*, да већъ выше помоћи изъ Правителствене кассе неузпотребуе (Уредба (18) 1841/45: 21);

футур први (надређена реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Свакога ће онога, кои бы противъ Уредбе и прописа поступио, и родну и сирову гору затирао, покрай наплате у новцу, и неизбѣжна казнь постићи, *тако* да таковий за едно велико дрво, было оборено, было обелѣно, поредъ губитка дрвета, кои ће припасти на ползу Обштине, у чіой є таково осѣчено, плати 3. цванцыга, за осреднѣ 2. цванцыга, за потанѣ одъ гредѣ до мертѣка или рогова 1. цванцыгъ, а за ситну шуму као на листнике, и тако и за учинѣне пожаре, да накнаду спрамъ штете учини; и да се покрай тога соразмѣрной казни тѣлесной одъ 10. до 30. штапа подвргне (Уредба (3) 1845/47: 30–31); Слѣдователно свакій онај, кои се изъ сталне у привременну службу премѣсти, задржава права и званіе свое сталне службе, и потому онај, кои га у нѣговомъ сталномъ званію заступио буде, бытъ ће на исто само привременно поставлѣнъ, *тако*, да се онајпрвый на свое стално званіе свагда, докле друго какво стално опредѣленіе добио не буде, повратити може (Уредба (24) 1845/47: 66).

У предстандардном периоду ове клаузе често показују начинско-последичну интерференцију¹⁷⁵:

Настоявати да се Пассоши, коє онѣ издавао буде, по Высочайшимъ Хатишерифима Султанскимъ, основаннымъ на Трактатима, существующимъ између Блистателне Порте Отоманске и Покровителствующегъ Сербію Императорско-Русскогъ Двора, уважаваю свудъ изванъ границе Србске, *тако*, да се лицама онымъ, која съ таковымъ путовала буду, никакова препятствія у Иностраннымъ Државама неполажу (Устројеније III 1839/40: 31); Онѣ ће се потрудити, да изради и предложи Князу и Совѣту еданъ проектъ поради заведенія и устроєнія еднога главнога школскога Надзырателства, коє ће управляти свима школама и воспитателными заведеніяма земальскимъ, *тако*, да оно дужно буде не само существующе у добромъ поредку садржавати, потребне добре Управителѣ и Наставнике набавляти, надзыраніемъ своимъ надѣ точнымъ извршиванѣмъ дужностейъ нѣины бдити, о успѣху младежи, о способности, точности и прилѣжанію Наставника извѣщавати се, но и своя повременна у томъ смыслу извѣстія и предложенія нуждна поради усовершенствованія существующи, и подизанновы заведенія Попечителству Просвѣщенія, подѣ коєга надзыраніемъ и управленіемъ непосредственно

¹⁷⁵ Живојин Станојчић и Љубомир Поповић кажу да су последичне реченице о врста начинских реченица (1992: 320).

стои, чинити (Устројеније IV 1839/40: 53–54); Лекаръ прободє съ иглицомъ зрелый меуръ наувзышеномъ нѣговомъ краю (не у среди, саму рупицу) *тако, да сама чиста течность, а не кровь потече, и съ иглицомъ привати єдну каплю матеріє* (Правила VII 1839/40: 75); Потомъ увати горню часть голе руке съ левакомъ, затегне кожу, каламити имаоуегъ се места съ палцемъ и првымъ прстомъ до нѣга *тако, да кожа, глатко затегнута остане (...)* (Правила VII 1839/40: 74–75); Кадъ є дугъ овако интабулиранъ, онъ є већ скопчанъ са онымъ непокретнымъ добромъ, и лежи на нѣму као неко бремє *тако, да се одделити одъ нѣга неможе, докле се годъ своимъ путемъ судейски неизбрише* (Уредба XVIII 1839/40: 124); При такомє стѣцшшту намиритъ ђе се займодавцы по реду ипрвенству дугова *тако, да дояко у обычаю бывша гурема, по којой є соразмѣрно свакій займодаваць нешто губію и добыяю, са свимъ престає* (Уредба XVIII 1839/40: 125).

У корпусу је пронађен и у потпуности формиран сложени везник *тако да*¹⁷⁶, што се у предстандардном периоду означава и изостанком интерпункције (Милановић 1998б: 86–87). Овај везник бележи литература (Брабец и др. 1966: 209; Пипер и др. 2018: 447–448; Силић, Прањковић 2007: 344; Стевановић 1969: 863). Везник *тако да* настао је „у процесу диференцијације и специјализације посљедичних и других граматичких значења у језику” (Ђуркин 2018б: 235). Формиран је из потребе да се последично значење изрази контекстуално неусловљеним семантички спецификованим везничким средством (Ђуркин 2018б: 235). Образовањем сложеног везника, зависна реченица постаје структурно рашчлањена, па се постиже „нерестриктивност, накнадност, могућност формалног одвајања, интонацијска и семантичка цјеловитост, аутономност, као и могућност релативно лаког преобликовања у независну реченицу” (Ђуркин 2018б: 237–238). Лука Вукојевић овај везник издваја као „једини граматикализовани везник рашчлањених последичних реченица” (2008: 232). У питању је општепоследични везник карактеристичан за све функционалне стилове, а његову велику дистрибуцију у административно-правном стилу запазила је и Веселина Ђуркин, која је то објашњава инхерентним особинама законодавно-правног подстила административно-правног стила „у чијем фокусу није откривање узрока, о чему свједочи и слаба дистрибуциона моћ сложених узрочних везника, већ упућивање на посљедицу (реалну, често остварену), односно пацијентивно-посткаузативну, консеквентну ситуацију” (Ђуркин 2018б: 238):

несвршени футур први (надређена реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Истимъ начиномъ ђе и по єданъ Членъ и по єданъ Кассехранитель, изпрва по жребію, а после тога редомъ сваке године одъ звания свога одступати и на нѣино мѣсто другій бирати се, **тако да се за три године сви Членови и сви Кассехранители новомъ избору подвргну и промѣну (...)** (Уредба (18) 1841/45: 23–24);

несвршени презент (надређена реченица) + модални глагол (зависна реченица):

(...) да су они, кои су изъ оне затворене стране овамо дошли, подпуно и сасвимъ здрави, **тако да се у ову чисту, здраву земљу безъ сваке опасности одъ кужне заразе слободно пустити могу** (Уредба (29) 1841/45: 70);

крњи перфекат (зависна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

„Я Н. Н., кои самъ до садъ подданикъ Н. быо, ступаюуи у сажителство Србско заклинѣмъ се Богомъ живымъ, да ђу као и другій рођеный Србинъ владаюему Князу Србскомъ свагда вѣранъ быти, да ђу Устава земальскогъ, закона и уредба совѣстно придржавати се, власти земальске слушати и нѣима покоравати се, да ђу данакъ, даянія, и остала сва бремена земальска, коя се налагала буду, точно плаћати и носити, и све дужности сажителю Србскомъ свойствене вольно испунявати. Тако ми Богъ помогао, и **тако да могу одговоръ дати на нѣговомъ страшномъ Суду.**“ (Уредба (80) 1844/45: 301);

несвршени футур први + несвршени футур први:

Одушевленіє нѣгово, коимъ є онъ досадъ за добрымъ тежію, природна нѣгова мудрость и са мужествомъ скончана смерность и спрама старієга послушность питаю Ме тврдомъ надеждомъ, да ђе Ми преважно бремє владѣнія, кое Я данасъ на себе примамъ, лако быти сносити, да ђе Ми достоинство Княжеско, на кое самъ Я данасъ ступію, на утѣху и задовољство служити, и **тако да ђу свагда узрока**

¹⁷⁶ Реченице са овим везником Живојин Станојчић и Љубомир Поповић сматрају псеудозависним последичним реченицама (1992: 320).

имати, благосиљати оне дане, кадъ самъ изборомъ Народа на високо ово достоинство позванъ и кадъ самъ на таково по Царскомъ потрѣненію явно ступіо (Прокламација (83) (Пр.) 1842/45: 3 (352).

У предстандардном периоду може се јавити и реченица са негираним потенцијалом:

(...) па ће се оное само, да изъ службе са пензіомъ изступи, дозволити, кои бы десетъ или выше одъ десетъ година вѣрно и точно служіо, и у служби тѣлесно и душевно *тако* изнемогао и ослабіо, **да небы никако за даљу службу способанъ быо** (Уредба (64) 1843/45: 211); На оне Чиновнике, кои бы у самомъ извршиваню дужности особито отличіе показали и пожертвованіе за отечество учинили, **тако**, да бы тымъ снагу своју тѣлесну и душевну *толико* уштетили, **да бы за даљу службу неспособни были**, имагъ ће се особито призрѣніе, и они ће соразмѣрну пензію по мѣри пожертвованія учинѣногъ и ползе причинѣне, получавати, несматрајући на године службе, кое су за получаванѣ пензіе; опредѣлѣне (Уредба (64) 1843/45: 212).

Други пример је интересантан јер се две последичне реченице надовезују једна на другу, при чему је прва са заменичким прилогом *тако* у улози корелатива, а друга у тој улози има заменички прилог за количину *толико* (*они су били тако пожртвовани да би тим своју снагу телесну и душевну толико уштетили да би за даљу службу неспособни били*).

У надрѣненој реченици може се употребити и катафорски употребљен заменички прилог за количину *толико* у комбинацији са субординатором *да* (Барић и др. 1997: 502, Брабец и др. 1966: 209, Лалевић 1962: 223, Миновић 1987: 103, Мразовић, Вукадиновић 2009: 511, Пипер, Клајн 2013: 516, Силић, Прањковић 2007: 344; Стевановић 1969: 863). Овде се остварује начинско-последична интерференција:

свршени презент (главна реченица) + негирани свршени презент (зависна реченица):

Потомъ увати горню часть голе руке съ левакомъ, затегне кожу, каламити имаюћегъ се места съ палцемъ и првѣмъ прстомъ до нѣга тако, да кожа, глатко затегнута остане; садъ убоде съ иглицомъ, съ каламѣнѣ материомъ снабдѣвенномъ, у кожу *толико*, **да крвь не пође** (...) (Правила VII 1839/40: 74–75);

несвршени презент (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Мораю знати Србскій ѣзикъ и то у почетку баремъ *толико*, **да болестника безъ толмача испытати и нужно му наставленіе дати могу** (Настављенија XIV 1839/40: 108);

свршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Одъ тада се наравъ занима съ тимъ, да оно, што є вучаць са горео, одлучи одъ живота, средствомъ благогъ, доброгъ гновня, кое се съ поля до удубљину свудъ око цѣлога пришта разноси, и одъ когъ се мртва краста скупља и у высъ диже, докъ се *толико* одъ дна не одвои, **да само као о кончиѣу виси**, кое се у четири, седамъ или и выше дана, по мѣри снаге болестника или величине красте, учини (Уредба (29) 1841/45: 119);

презент глагола бити (главна реченица) + негирани несвршени презент (зависна реченица):

Но у томъ мотрити валя, да димъ нигда nebude *толико* якъ, **да се писма безъ прилике негараве** (Уредба (29) 1841/45: 100);

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (главна реченица):

Укажу ли се съ почетка по цѣломъ тѣлу, или само на мѣстима, модре или црне, као сочиво велике, илиюштъ и манѣ пеге или петехіе, то болестнициюштъ могу *толико* снаге имати, **да су у станю по кући или по полю одати**, али збогъ тога, што су имъ ноге у коленима клонуле, едва само каопіяни (...) (Уредба (29) 1841/45: 115);

свршени потенцијал (главна реченица) + свршени потенцијал (зависна реченица):

Онай, кои бы се и самъ поединъ налогу Правителственномъ или предпоставлѣнной власти *толико* противникомъ показао, **да бы власти при извршиваню налога, Судейски пресуда, или дужности свое, у упорству своемъ оружаномъ рукомъ на супротъ стао**, сматра се као насилникъ, и подложанъ є казни робіе одъ 1. до 5. година (...) (Уредба (74) 1843/45: 274–275);

У предстандардном периоду у надрѣненој реченици употребљава се и катафорски употребљена демонстративна заменица *таки*, *так(в)а*, *та(к)во*. Демонстративне заменице као корелативе бележи литература (Барић и др. 1997: 502; Брабец и др. 1966: 209, Миновић 1987: 103, Мразовић, Вукадиновић 2009: 611, Пипер, Клајн 2013: 516, Силић, Прањковић 2007: 344, Станојчић, Поповић 1992: 319, Стевановић 1969: 863):

несвршени презент (главна реченица) + негирани модални глагол (зависна реченица):

Лѣкаръ, узъ когъ се налази и іошть еданъ карантинскій чиновникъ, у визитателной соби, гдѣ се и испытъ чиніо, визитира у карантинъ ступивше странне по голомъ тѣлу и у *такој* дальнини иза преграде, да се съ нѣмъ никако не може помѣшати, али опетъ да може добро видити, едали су они, кое визитира, здравіи или се на нѣма какви знацы куге налазе (Уредба (29) 1841/45: 69);

свршени перфекат (главна реченица) + негирани модални глагол у перфекту (зависна реченица):

Па ако є предидућа болестъ упокоеногъ *такова* была, да се по нѣой нѣ могло поуздано дознати, да є болестникъ сасвимъ чистъ одъ куге **быо**, или напротивъ тога, ако є онай изванъ сваке сумнѣ одъ куге умрео; онда треба лешъ съ свакомъ могућномъ предосторожношћу визитирати (...) (Уредба (29) 1841/45: 78).

Демонстративна заменица за каквоћу јавља се и у истој форми као и у савременом језику (*такав, таква, такво*):

несвршени презент (главна реченица) + модални глагол (зависна реченица):

Ако є пакъ рачунъ предварително прегледанъ *такавъ*, да се испыту подвергнути може, онда ће се Рачуноиспытатель најпре уверити, єсу ли надлежне сумме добро израчунѣне (...) (Устројеније (81) 1844/45: 310);

несвршени презент (главна реченица) + негирани модални глагол (зависна реченица):

Но ако се земља налази у *таквим* околностима, да није могућно ванредно сазвати скупштину, Къаз може, на предлог министарског савета, а по договору са државним саветом, решити, да се учини зајам, који не сме превазићи суму од две стотине хиљада дуката (Устав 1869: 22);

несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Ако се пак пусти из недостатка доказа, а кривица је *таква*, да понижава учитељски позив, решиће Министар Просвете како о враћању задржане плате тако и о опстанку дотична наставника у служби (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 239).

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Робства у овој земљи нема, то єсть нико не може човека у *таковој* власти имати, да се съ нѣмъ самопроизвольно као са стварима поступати и располагати може (Грађански законик 1844: 3).

У предстандардном периоду улогу корелатива има и синтагма *оно/то стање*:

Саката, и она дѣца, која збогъ какове тѣлесне или душевне болести ни после пунолѣтногъ вѣка (пр. 10.) неће се моћи удомити или у *оно стање* поставити, да сама себи ужитакъ заслужую, уживатъ ће припадајућий имъ дѣо одъ пензіе и далѣ, и то или до смрти нѣине иль докъ не оздраве (Уредба (73) 1843/45: 265); У слѣдству овогъ Совѣтъ є 18. пр. Юніа № 604. рѣшио и Я одобравамъ: да се за трубаче Кавалерійске унапредакъ добровольници узимаю (...) но по истеченію 8. година службе да се изъ воинства одпуштаю, како не бы дужимъ задржаванѣмъ у служби у слабостъ и немоћъ пали, и тиме се у *то стање* поставили, да имъ Правительство мора при одпуштању изъ службе **какову помоћ чинити и какво нарочно о нѣма стараніе имати** (Уредба (30) 1845/47: 83).

У једном примеру из предстандардног периода у надређеној реченици јавља се заменички прилог *дотле*:

Одъ, осталихъ участника, съ овима сдруживши се, кои су *дотле*, да су текъ на употреблѣну одъ властїи силу уступити морали, подстрекачи да се казне вѣчтомъ вобомъ (Уредба (74) 1843/45: 274).

12.3. Закључак о статусу последичних реченица

Последичне реченице нису честе у административно-правном стилу XIX века. Обухватају око два посто примера у главном корпусу. Највећи број примера су последичне реченице нерашчлањеног квалитативно-последичног типа. Уведене су општезависним субординатором *да* у комбинацији са корелативом *тако*, који може бити у контактної или дистактної позицији у односу на субординатор. У предстандардном периоду у контактном положају чест је знак интерпункције, што сугерише да везник није у потпуности срастао. Сложени везник *тако да* јавља се и као потпуно формиран. Установљена је интерференција са категоријом начина и циља. У улози корелатива, који има и интензификаторску улогу, јављају се и заменички прилог

за количину *толико* и облици демонстративне заменице *таков, такова, таково* (*таки, така, тако*) (предстандардни период) или *такав, такова, таково* (стандардни период). Ови примери користе се у законодавно-правном стилу када се указује на последицу доношења или недоношења закона. Последичне реченице јављају се у оквиру кодирања примарне хипотезе или као мотивација у преамбули. У главној реченици могу се наћи свршени и несвршени презент, свршени перфекат, модални глаголи или, ретко, футур први. У зависној реченици срећу се свршени и несвршени презент, потенцијал, модални глаголи и, ретко, футур први. Посебно су карактеристичне реченице са негираним потенцијалом или негираним презентом, који указује на неповољну околност која би могла уследити (болест или смрт). Последичне реченице употребљавају се и за указивање на уређивање физичког простора, спречавање побуна и злоупотреба и томе слично. Типичне су за документе који показују интерференцију са научним стилем, па се користе за медицинске процедуре и за опис болести.

13. ДОПУСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

13.1. Теоријско-методолошке напомене

Концесивност је најсложенија каузална категорија (Кубурић Мацура 2021: 13; Прањковић 2001: 48). У концесивној релацији јављају се обрнути (неочекивани) узрок и последица. Концесивност је повезана са кондиционалношћу, каузалношћу и адверзативношћу. Везује се за позни језички развој, што се објашњава принципом раста (Кубурић Мацура 2021: 14–15; Поповић 1994: 524). Семантичко поље концесивности у савременом српском језику има два центра. У центру једног поља налазе се језичка средства за изражавање неадекватности узрока, а у другом језичка средства за изражавање неадекватности услова (Кубурић Мацура 2021: 26). Њих повезује наткатегоријално значење „одступања од очекиваног, било условно или узрочно предодређеног слиједа догађаја” (Кубурић Мацура 2021: 26). Зависне реченице за изражавање концесивности деле се на оне које изражавају узрочноконцесивно значење и на оне које изражавају условноконцесивно значење (Кубурић Мацура 2021: 113).

У старосрпској пословноправној писмености концесивност се изражава средствима са погодбеним значењем *аще, акѝ, ако, кьда, да* (Павловић 2009а: 333). У средњем веку није било специјализованих семантички спецификованих контекстуално неусловљених везника за изражавање допусног значења. Значење субординатора „сигнализовано је контекстом и/или додатним формалним маркерима као што су лексема *и*, те одговарајући кореференти употребљени уз негирану управну предикацију” (Павловић 2009а: 333). У средњевековној пословноправној писмености разликују се допусне реченице евентуалнореалног типа и иреална допусност, која је ретка (Павловић 2009а: 334–335).

Допусне реченице у новинарском стилу XIX века најчешће се јављају са везничким спојевима *ако и (ако... и)*. Када се налазе у инверзији, углавном се јављају са корелативима *ничим мање, опет, опет зато*. Обележје допусних реченица може бити и везнички спој *и да* (Милановић 1998б: 131). Везник *премда* није фреквентан. У инверзији се обично користе корелативи *ничим мање, опет* (Милановић 1998б: 131).

Допусне реченице су добро обрађене у граматици из XIX и са почетка XX века. Аутори наводе следеће допусне везнике: *премда, акопрем, премаке, да и, ако и, све да и, макар, ма* (Вебер 1862: 129); *премда, за све да, макар, буд, да, и, ако и, баш да, кад да, ма, макар* (Будмани 1867: 144); *нек, да, и, ако, ако и, макар, премда, ма (ма да), буд, буди, баш, да* (Новаковић 1894: 339); *ако, ако и, и ако, да, да и, и да, ма, макар, макар да, премда и што* (Маретић 1899: 512–513); *ако, ако и, и ако, да, да и, макар, ма (скраћено од макар), ма и, ма да, премда (од према = једнако, равно и без свезе да), баш и да, буд, буди, што* (Лукић 1920: 52–53); *ако, ако и, иако, да (да и, и да), ма (ма да), макар (макар да), нек(а), премда* (Белић 2000: 183). Јанко Лукић помиње и јукстапониране допусне реченице и допусне реченице са удвојеним радним глаголским прилогом (Лукић 1920: 52–53). Сложену реченицу која значи допуштање Стојан Новаковић сврстава у реченице које представљају додатак предикату или предикатским додацима (1894: 333).

13.2. Статус допусних реченица у административно-правном стилу српскога језика XIX века

Допунске реченице говоре о нечему што се остварује упркос препреци у главној реченици и што није компатибилно са инхерентним особинама правног текста.

Присуство великог броја допусних реченица имплицирало би нестабилност правног система, што законодавац не жели. Допусне реченице употребљавају се само под изузетним околностима. Служе да на неки начин кодирају изузетке. Допусно значење заступљено је са нешто мање од једног процента (0,53%). Општеконцесивни везници чине око шездесет посто свих пронађених примера, док остали примери припадају парцијалноконцесивним везницима.

У аналитичком делу прво ћемо се осврнути на статус општеконцесивних везника (одељак 12.2.1), а затим на статус парцијалноконцесивних везника условноконцесивне семантике (одељак 12.2.2).

13.2.1. Клаузе са општеконцесивним значењем

Од општеконцесивних¹⁷⁷ везника доминира контекстуално неусловљени семантички спецификовани везник *премда*, који се јавља у нешто мање од тридесет посто примера (28,57%) у односу на све типове допусних реченица, односно у 46,62% примера у односу на пронађене општеконцесивне везнике. Општеконцесивно значење изражава се и везницима *мада*, *ма*, *да и*, *ако (и)*. Сви остали везници јављају се спорадично са максимално три потврде. Јавља се и једна потврда са јукстапонираном реченицом. У савременом администраивно-правном стилу ситуација је потпуно другачија, пошто општеконцесивне клаузе уведене везницима *иако*, *мада*, *премда* чине само око 10% пронађених примера концесивних клауза (Кубурић Мацура 2021: 115).

13.2.1.1. Статус општеконцесивних реченица уведених везником *премда*

У предстандардном периоду доминира субординатор *премда*, који настаје реанализом споја предлога *прем* и субординатора *да* (Маретић 1899: 512–513). Везује се за старији језик (Пипер, Клајн 2013: 517; Стевановић 1969: 874). Бележе га аутори граматика из XIX и XX века (Барић и др. 1997: 512; Белић 1955: 95; Белић 2000: 183; Брабец и др. 1966: 211; Будмани 1867: 144; Вебер 1862: 145; Катичић 2002: 317–318; Лалевић 1962: 224; Лукић 1920: 52–53; Маретић 1899: 511–515; Миновић 1987: 105; Новаковић 1894: 339; Пипер, Клајн 2013: 517; Пипер и др. 2018: 468; Станојчић, Поповић 1992: 315). Јосип Силић и Иво Прањковић овај везник сврставају у узрочнодопусне везнике (2007: 350). Јавља се у језику Јована Рајића, Доситеја Обрадовића, Јована Суботића, као и у *Новинама сербским* (Куна 1970: 173; Милановић 1998б: 131; Милановић 2014: 336–337; Младеновић 1964: 146). Александар Албин у језику *Српских вједомости* проналази га у облику *прам да* (1968: 102). Према Адофлу Веберу Ткалчевићу, овај везник користи се „*kada se priznaje stvar jamačna*” (1862: 130), о којој се не сумња (Вебер 1862: 130). Овај везник означава „*da se dogodilo nešto suprotno onome što smo očekivali*” (Брабец и др. 1966: 211). Клаузе уведене везником *премда* обично се везују за препозицију (Миновић 1987: 106). Мијана Кубурић Мацура истиче да клаузе уведене везником *премда* уводе узрочноконцесивне клаузе и да је дистрибуција ових клауза слободна (2021: 114–115).

У корпусу клауза уведена везником *премда* налази се у препозицији или, чешће, у интерпозицији. Ретко се у надређеној клаузи јавља корелатив *то*, одвојен знаком две тачке. Фреквентнија је без корелатива. Највише примера пронађено је у преамбулама закона предстандардног периода, у којима ове клаузе служе да мотивишу доношење законског прописа за чију се примену могу јавити неке препреке:

¹⁷⁷ Код општеконцесивних везника „допусно значење [је] не само примарно него и једино значење модела” (Ковачевић 2009: 91).

(А) препозиција:

(а.1) са корелативом *то*:

модални глагол (главна клауза) + несвршени презент (зависна клауза):

Премда се каламљѣнѣ у свако време съ предосторожношчу совршавати може: *то* е опетъ болѣ таково при якой зими или запари оставити (...) (Правила VII 1839/40: 74–75);

(а2) без корелатива:

модални глагол (главна клауза) + несвршени презент (зависна клауза):

Премда су Началничества дужна заповѣсти и налоге свію Попечительства, по дѣлима, коя у когъ струку спадаю, извршивати, ништа манѣ, у осталоме су она подчинѣна Попечительству Внутренѣи Дѣла (...) (Устројеније VIII 1839/40: 81);

(б) интерпозиција:

редуковани предикат (зависна реченица) + модални глагол (надређена реченица):

Попечительѣи **премда независимо еданѣ одъ другоѣ дѣйствую,** опетъ, ради точнога дѣловодства, у непрестанномѣ сношенію и споразумѣнію валя да буду (...) (Устројеније I 1839/40: 21);

несвршени презент (зависна реченица) + негирани потенцијал (надређена реченица):

Ако ли по учинѣной процени господаръ зданія са ценомѣ опредѣленомѣ за землю, **премда маньомѣ него што е зданія вредность,** небы задоволяѣнѣ быо, *то* му остае на волю или исплатити и землю одкупити, или зданіе свое дигнути, и на друго место пренети (...) (Определеније XXIX 1840/40: 212–213);

пасивни партицип (зависна реченица) + свршени презент / модални глагол (надређени реченични комплекс):

Али сва она писма или пакети съ писмама, коя гласе, **премда за иностранне државе атресирана,** да се комиссионарима, при карантину у мѣсту налазеѣимѣ се предаду, мораю се као и она за Србію упуѣена, отварати и чистити (Уредба (29) 1841/45: 100);

редукована партиципска конструкција (зависна реченица) + свршени футур први (главна реченица):

Но ако бы Чиновникъ обвинѣнѣи одъ службе одлученѣ быо, па бы свою невиность путемъ судейскимѣ показао, и пресудомѣ судейскомѣ одъ сваке кривице ослободіо се, онда и ове године, **премда изванѣ службе проведено,** узетъ ће се у рачунѣ и къ остали ма причислити (Уредба (64) 1843/45: 211);

несвршени перфекат (зависна реченица) + несвршени футур први (главна реченица):

Оне удовице или она сирота дѣца, коима се по досадашньої Уредби одъ 18. Октобра 1843. пензія одъ 60. талира годишнѣ изъ овога фонда издавала, **премда су ныини мужеви или родителѣи маню одъ 300 талира плату имали,** приимаѣе и унапредакъ ту исту пензію (Уредба (42) 1845/47: 98).

Клаузама уведеним субординатором *премда* истиче се оно што је већ познато или што се претпоставља, оно што се уобичајено ради и оно што већ постоји у законским прописима (*калемљење се увек може извршити, начелничества су дужна заповести извршити, попечительѣи делују независно*). Законско функционисање могуће је и без онога што се наводи надређеном реченицом. Међутим, постоји хијерархија у вредновању, па је ситуација исказана у надређеној реченици (са становишта законодавца) боља од оне која већ постоји: *деца се увек могу калемити (вакцинисати), али је боље да се то не ради о великој зими или врућини, министри делују независно, али је боље ако буду у међусобној комуникацији*. У једном примеру, хијерархија није само вредносна, већ постоји и хијерархија у стварности (*начелства су дужна слушати заповести и налог свих попечительства, али свима је надређено попечительство унутрашњих дела, коме морају посебно одговарати*). Навођење информације у допусној реченици није неопходно са гледишта нормативноправног кода, па се ради о идеолошком кодирању. Допусне реченице указују и на то да ће се пропис примењивати, иако то не би било очекивано, сходно законским или другим ограничењима (*писма ће се чистити иако су адресирана на стране адресе, иако би то могло да изазове проблеме друге врсте, јер карантинска одредба има приоритет, урачунаће се године у служби, иако је чиновник одлуком суда исте провео ван ње*). Последњи пример интересантан је,

јер клауза уведена везником *премда* кодира пропис из старог закона, који је у супротности са новим законом (*по старом закону пензија се даје за мањи износ, међутим удовице или деца примаће износ пензије као да је њихов муж или отац примао плату од 300 талира или већу*).

Један пример реченице са везником *премда* занимљив је јер се клауза налази у интерпозицији, али се заправо ради о постпонованом положају. На финално место у реченици дошао је финитни глагол, што је типична позиција за XIX век (*а приштови само се у куги, премда не на сваком болеснику, указују → приштеви се само у куги указују, премда не на сваком болеснику*). Ово је реченица из уредбе о вакцинисању и припада медицинском дискурсу, те спада у четврти слој језика права (Висковић 1989: 30–31). Носи информацију о томе шта је најчешћи, али не и апсолутни, показатељ болести:

(...) ерѣ мищине, безѣ кои нигда или готово нигда кужный болестникъ не може оздравити, ни у каквој другој болести тако рано, већ одма у почетку или најдуже трећий данѣ, излазе, а приштови само се у куги, **премда не на свакомъ болестнику**, указую (Уредба (29) 1841/45: 117).

Изразито је идеолошки мотивисан један пример са допусном зависном реченицом уведеном везником *премда* у препозицији. Оваква конструкција показује мотивацију законодавца, који истиче да *мера која се доноси може бити неправедна према општинама у које се шаљу протерани*, но законодавац даље објашњава зашто је она неопходна. Ово навођење мотивације има идеолошку функцију истицања (привидне) транспарентности закона:

Што се овогъ протериваня тиче, ова мѣра **премда се може сматрати као неправедна за оне обштине, у које се овакви рђави люди шалю, и које тимъ начиномъ, безъ икакве своскривице, мораю туђе злочинце примити и тршити**, опетѣ се мора признати, да нужда обстоятелства у некимъ случаима изискуе, да се тако поступи; ерѣ има рђави людѣи, кои се по обычнымъ њовимъ преступленѣма никако другѣ не могу поставити у то станѣ, да се обштина, у којој живе, обезбеди одъ њѣовы злочинства, него кадѣ се изъ места, у комъ су имъ способности за злочинства познати, и у комъ ѣи ятаци и помѣшници у преступленѣма њѣовимъ подпомажу, удаде и у какво странно место оправе (Закон (13) 1845/47: 51).

Идеолошко кодирање налазимо и у примерима, у којима је концесивна клауза уведена везником *премда* у препозицији (први пример) и интерпозицији, али близу почетка надређене клаузе (други пример):

Премда се при издаваню овогъ правила то имало у виду, да се пређашня зла дѣла каквогъ кривца у судейско призрение узимаю онда, кадѣ истый кривацъ збогъ каквогъ злочинства Суду преданъ буде, а не да се онъ само по дознаню ови стары дѣла, безъ икакве нове кривице, подѣ Судѣ узимлѣ и на казнѣ осуђуе; ништа манѣ исто е правило тако написано, да бы невешти Судѣ могли по истомъ мислити, да су они дужни у свакомъ случаюу суђенѣ предумимати сва злочинства, за коя бы само дознали, да нису наказана (Правило (19) 1845/47: 59); Ово разсуждение **премда е одъ мале важности спрема оногъ главногъ предмета за разсуждаванѣ**: ништа манѣ, оно мора колико толико имати влѣяние на строгостъ или благодѣ казни (Правило (19) 1845/47: 59–60).

У првом примеру налазе се две правне одредбе. Једна је препозицији са клаузом уведеном везником *премда*, а друга је у другом делу периода уведена изразом *ништа мање*. Налазе се, са аспекта законодавца, у хијерархијском односу. Прва одредба, кодирана клаузом са везником *премда*, износи мање важну одредбу са аспекта правне норме, а надређена реченица износи оно што је у фокусу творца закона. Оваквим кодирањем законодавац показује да хијерархија међу одредбама постоји. Наводи законску одредбу која је већ на снази, међутим, образлаже зашто се определио за другу. Друга реченица је структурирана на интересантан начин. Субјекат зависне реченице је екстракован и постављен у фронталну позицију да би се постигао фокус (*Премда је од мале важности спрема оног главног предмета за разсуждавање → Ово расуждавање (фокус) премда је (...)*). Оваква реченична структура већ је примећена у правном стилу XIX века (Ћорић 1996: 90–91). Други чланак периода, одвојен знаком две тачке, чини главна реченица, у којој је демонстративна заменица *оно* експонент субјекта, при чему анафорски упућује на синтагму *ово разсужденије*. Демонстративна заменица у

надређеној реченици има функцију објекта, а оваква структура омогућава да синтагма *ово расуђденије* (из структурних разлога редуплицирана демонстративном *оно*) буде истовремено субјекат зависне и објекат подређене реченице.

Да закључимо. Клаузе уведене везником *премда* представљају најбројније узрочноконцесивне клаузе у корпусу. Овај везник је контекстуално неусловљен семантички неспецификован једнозначни номинатор концесивног односа. Јавља се у интерпозицији и препозицији. У постпозицији среће се условно у једном примеру, када иза њега долази глагол. Ретко се јавља с корелативом. У грађи смо пронашли само један пример клаузе у препозицији са корелативом *то*, који учествује у формирању структуре периода. Овај тип реченица користи се у преамбулама, у којима се износи мотивација за доношење закона. Клаузама уведеним везником *премда* антиципира се препрека за доношење закона, износи се оно што је већ познато и оно што је у хијерархијском и вредносном смислу, са аспекта законодавца, мање важно. Друга алтернатива, према мишљењу законодавца, представља бољу варијанту. Посебно је изражено идеолошко кодирање код примера у којима се антиципира противљење доношењу одређеног прописа.

13.2.1.2. Статус општеконцесивних реченица уведених везником *ма*

Са мало потврда јавља се везник *ма*, који представља одраз колоквијалног језика. Ова реченица налази се у интерпозицији, а у функцији предиката је радни глаголски придев (крњи перфекат) (Барић и др. 1966: 211; Белић 2000: 183; Будмани 1867: 235; Вебер 1862: 129; Живановић 1889: 27–28; Кубурић Мацура 2021: 142; Лалевић 1962: 224; Лукић 1920: 52–53; Миновић 1987: 105; Мразовић, Вукадиновић 2009: 607; Пипер, Клајн 2013: 517; Пипер и др. 2018: 468; Стевановић 1969: 875). Користи се у реалном условноконцесивном значењу¹⁷⁸. У надређеној клаузи налазе се несвршени презент или презент модалног глагола (Кубурић Мацура 2021: 142). Најчешће се у овој улози јавља глагол *бити*, али се срећу и други глаголи. Овај тип клауза обично је у интерпозицији:

крњи глаголски перфекат / радни глаголски придев (зависна реченица) + несвршени презент (надређена реченица):

На едно непокретно добро може се и више дугова интабулирати; и у томъ случаю онај дугъ има првенство, кои є раніє интабулиранъ, **ма быо документъ и одъ позднієга датума**, какогодъ што свакій интабулираный дугъ првенство има одъ свію неинтабулираны дугова, ако бы они и одъ ранієга датума были (Уредба XVIII 1839/40: 124);

крњи перфекат / радни глаголски придев (зависна реченица) + негирани модални глагол (надређена реченица):

Факторъ никакову стваръ, **ма она најманя и најнезнатнія была**, несмѣ дати печатати, ако ніє найпре собственнымъ подписомъ Цензора и обычнымъ дозволеніємъ „да се печата“ снабдѣвена (Дужности (27) 1841/45: 48);

крњи перфекат / радни глаголски придев (зависна реченица) + свршени потенцијал / футур први (надређени реченични комплекс):

Кои бы или умствено или писмено друге на издайничко дѣло позивао или подизао, сматра се такођеръ као издайникъ, и нѣгова казнь, ако бы што успѣю, т. є. **ма едногъ на то приволео**, быгъ ће смрть, ако ли бы таковый позивъ безъ свакогъ успѣха остао, быгъ ће вѣчита робія (Уредба (74) 1843/45: 273).

У првом примеру, у коме је допусна реченица у интерпозицији, истиче се оно што није важно са гледишта правне норме (*није важно колико је документ стар докле год постоји*). Други пример има слично значење, а присутно је и додатно идеолошко кодирање, које наглашава дужност *фактора*, који мора да буде толико пажљив да *ни најмању ни најнезнатнију ствар* не сме штампати без дозволе цензора. Ова реченица

¹⁷⁸ Да би се овај везник употребио у реалном условноконцесивном значењу, у надређеној реченици мора бити презент, футур први или императив (Кубурић Мацура 2021: 142).

указује на јачину цензуре у обреновићевској Србији. Идеолошко кодирање носи и последња реченица, којом се истиче да се издаја, *макар у најмањем нивоу, макар на њу било кога навео*, кажњива смрћу. Предикат у облику перфекта има релативну употребу, односно указује на то да се чињеница/прекршај региструје пре примене правног прописа.

13.2.1.3. Статус споја *да и*

Конструкција уведена везником *да* у комбинацији са негираним потенцијалом архаична је, а њена колоквијалност додатно се истиче употребом партикуле *баи*. Пример се налази у постпозицији и јавља се у предстандардном периоду. Комбинација субординатора *да* са партикулом *и* примећена је у литератури (Барић и др. 1997: 514; Белић 2000: 183; Вебер 1862: 129–130, Лукић 1920: 52–53, Маретић 1899: 512; Новаковић 1894: 339; Стевановић 1969: 877). Ради се о потенцијалноусловном концесивном значењу, које се у савременом језику изражава сложеним везником *и да*. Овај тип реченица има значење „неадекватног потенцијалног услова за који постоји изузетно мала вјероватноћа да ће се реализовати” (Кубурић Мацура 2021: 148–149). Њиме се кодирања матрица *правило – изузетак* (Јанићијевић 2015: 124). Посреди је изузетак од општег правила о пензионисању чиновника, а надређени реченични комплекс кодира изузетак (*да ће се, по изузетку од општег правила о пензионисању, они чиновници који због болести или немоћи ума и тела не буду могли обављати своје дужности пензионисати без обзира на то што нису испуњени услови прописани датим правилом*). Допусном реченицом, која се налази у постпозицији, истиче се основно правило за пензионисање чиновника (*потребно је да чиновник у служби провереде десет година*). Опште правило, када се ради о изузетку, секундарно је хијерархијски и информационо, те се поставља у постпозицију:

И они Чиновници коебы Правителство, узевши у призрѣніе државну користъ и цѣль предпоставлѣну збогъ особыте явне или тайне, дуготраюће болести, или немоћи ума и тѣла, за тако слабе и неспособне нашло, да они и по представленію касателногъ Надлежателства, коме речени Чиновници подпадаю, дужности званія свога сходно постоєћима прописанима правилама никако са ползомъ обштомъ одправляти немогу, и зато бы ій у мирно станѣ поставити за добро нашло, задржаваю право на соразмѣрну пензію, **башъ да и небы пуны десеть година изслужили** [→ иако нису пуних десет година ислужили] (Уредба (64) 1843/45: 212).

13.2.1.4. Везник *ако* у улози субординатора концесивних реченица

Субординатор *ако* у комбинацији са партикулом *и* употребљава се у допусном значењу још у средњем веку (Павловић 2009а: 333). У допусном значењу бележе га и аутори граматика XIX и XX века (Барић и др. 1966: 211; Белић 2000: 183; Будмани 1867: 234; Вебер 1862: 129; Живановић 1889: 27–28; Катичић 2002: 315–316; Лалевић 1962: 223–224; Лукић 1920: 52–53; Маретић 1899: 431, 511; Мразовић, Вукадиновић 2009: 611; Новаковић 1897: 339; Пипер и др. 2018: 468; Стевановић 1969: 876). Јосип Силић и Иво Прањковић овај везник сврставају у условнодопусне, и то реалнодопусне реченице (2007: 352). Има га у Доситејевом језику (Куна 1970: 173) и у језику *Новина сербских* (Милановић 1998б: 130–131). У предстандардном периоду везник *ако* семантички је неспецификован и уводи и допусно значење у комбинацији са партикулом *и* и потенцијалом. Овај тип реченица Мијана Кубурић Мацура сврстава у потенцијалноусловне концесивне клаузе (2021: 148):

Солдаты, **ако бы и женѣны быо**, за време пребываня нѣговогъ у военной служби давано данка неіподчинѣнѣ (...) [→ Солдат, иако је жењен, за време дужности не мора да плаћа данак иако су други жењени људи у обавези то да чине/] (Правила (66) 1843/45: 221); Кои бы войникъ у мирно или немирно време, самовольно варошь, село, цркву, шпиталь или куће жителя и остале зграде подпаліо, **ако и не бы**

сагорело [→ иако се у случају да не би нешто сагорело обично не кажњава строго], *онај* да буде живота лишени заједно са својима помагачима (Закон XXI 1839/40: 153).

У првом примеру ради се о изузетку од правила, односно кодирању матрице *правило – изузетак* (Јанићијевић 2015: 124). У другом случају кодира се однос *деликт – санкција* и указује се на то да је прекршај толико велики, да ће, иако не постоји видљива последица, прекршилац бити адекватно кажњен.

Јављају се и потврде са предикатом у облику негираног перфекта:

Председатељ и Членови Суда овога треба да буду честни, совјестни, непристрасни, неподмитљиви, и одь саме природе бистри, благоразумни и проицателни люди, кои ће, **ако и нису прилике имали учити се**, кадри быти оно, што є предь Богомь и предь людма право, здравымь разумомь своимь постигнути, и у свакомь случаю оно, што за право нађу, безь свакога атара или мита рђшити и пресудити (Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: 236–237).

13.2.1.5. Везник *макар* у улози концесивног везника

Пронађен је један пример са везником *макар*, који представља одлику колоквијалног језика предстандардног периода. Допусно значење овога везника примећено је у литератури (Барић и др. 1997: 512; Белић 2000: 183; Брабец и др. 1966: 211; Будмани 1867: 144, 225, Вебер 1862: 129–130, Катичић 2002: 319–320; Лукић 1920: 52–53; Маретић 1899: 511–512; Миновић 1987: 105; Новаковић 1894: 339; Пипер и др. 2018: 468; Прањковић 2001: 49; Стевановић 1969: 872–875). Јосип Силић и Иво Прањковић клаузе уведене везником *макар* третирају као условнодопусне реченице (2007: 350–351), а према Предрагу Пиперу и Ивану Клајну означавају посебно истакнуту супротност (2013: 517):

Никаквомь Званичнику, быо онь у којој мудраго струцы дђла Земальски, разумъваоћи у то наравно и званичнике Консисто́рија, и Профессоре и Учителѣ, едномь речію све оне, кои одь Правительства плату примаю, **па макарь у каквој служби да се налазе**, ніє слободно другога кога у нђговомь посебномь дђлу предь Судомь заступати, ни по пуномоћію, нити иначе буди коимь начиномь. (Уредба (72) 1843/45: 259).

Правна нормe генерализује се на све чиновнике, што је додатно наглашено употребом партикуле *па* (*па макар*). Ову комбинацију помиње Лалевић (1962: 223–224). Ова конструкција пронађена је и жанру стенографских бележака, у коме указује да се одређена појава дешава, иако није прихватљива с гледишта здравог разума:

Видео сам, господо, кад је вршен избор повереника, па сам видео како се бирало партијски на пр. ако је један човек био радикал, **па макар био пијаница**, и неписмен човек, њега су бирали за кмета (Стенографске белешке 1899: 377, дебата, посланик Живко Јеремић).

У питању је реалноусловно значење, а у предикату се налази радни глаголски придев глагола *бити* (Кубурић Мацура 2021: 142).

13.2.1.6. Везник *мада* у улози концесивног субординатора

Једнолексемски семантички спецификован контекстуално неусловљени везник *мада* има општеконцесивно значење (Кубурић Мацура 2021: 114). У корпусу среће се у другој половини века. Овај везник у допусном значењу добро је забележен у литератури (Барић и др. 1966: 210; Белић 2000: 183; Лалевић 1962: 223–224; Миновић 1987: 105; Мразовић, Вукадиновић 2009: 607–611; Пипер, Клајн 2013: 517; Пипер и др. 2018: 468; Станојчић, Поповић 1992: 315; Стевановић 1969: 873). У предстандардном периоду делови везника пишу се одвојено (уп. и Лукић 1920: 52–53; Новаковић 1894: 339). Овај везник спада у узрочнодопусне везнике (Кубурић Мацура 2021: 115–121):

Само у случају кад је земаљска безбедност, било споља било изнутра, у великој опасности, а скупштина није сакупљена, Књаз може што је нужно, **ма да би за то потребовало садејства скупштинског, сам на предлог министарског савета наредити, што ће силу закона имати, а кад се**

прва скупштина састане, њој ће се овако ванредно издати закон поднети на одобрењем (Устав 1869: 19).

У наведеном примеру кодира се изузетак од правила (*велика спољна и унутрашња опасност*), па се дозвољава да се прекрши уобичајени законски пропис, на кога реферише допунска реченица. Истицање допунске реченице није неопходно са становишта нормативноправног кода. Ради се о идеологеми. Примећује се принцип учтивости, који се огледа у употреби потенцијала уместо презента, чиме се имплицира да је законодавац на нижој позицији од правног субјекта о коме се говори (српског кнеза). Употреба презента би имала јачу законодавну снагу (*мада је за то потребно садејства скупштинског*).

13.2.1.6. Јукстапониране реченице са радним глаголским придевом у концесивном значењу

Јукстапонирана реченица у којој се налази радни глаголски придев глагола *бити* јавља се са допусним значењем у једној потврди из предстандардног периода:

Никаквомъ Званичнику, **быо онъ у којој мудраго струцы дѣла Земальски**, разумѣвајући у то наравно и званичнике Консисто́рія, и Профессоре и Учителѣ, едномъ речію све оне, кои одъ Правительства плату примаю, па макаръ у каквој служби да се налазе, ніе слободно другога кога у нѣговомъ посебномъ дѣлу предъ Судомъ заступати, ни по пуномоћію, нити иначе буди коимъ начиномъ (Уредба (72) 1843/45: 258).

13.3. Парцијалноконцесивни везници у административно-правном стилу српскога језика XIX века

Код парцијалноконцесивног значења концесивношћу је обухваћен само један сегмент значења, али не и значење у целини. Мијана Кубурић Мацура истиче три карактеристике парцијалноконцесивног модела: (а) њима се сегментира само део опсега значења пропозиције; (б) сегментирани део пропозиције ирелевантан је за остваривање значења пропозиције у целини, те је структура подложна хабитуализацији; (в) сегментиран део има хипотетичко, а не фактивно значење (2021: 159–160).

13.3.1. Парцијалноконцесивне реченице уведене сложеним везником са партикулом *год*

Парцијалноконцесивне реченице уведене сложеним везником са партикулом *год* остварују се у оквиру субјекатскоконцесивног модела, у коме се „у потпуности укида ограничење у погледу идентитета субјекта, тј. вршиоца радње или носиоца стања” (Кубурић Мацура 2021). У контексту административно-правних текстова, овим типом реченица кодира се дубинска хипотеза, која се најчешће односи на кривце. Целокупна правна одредба примењује се без обзира на то ко је кривац, те се на дубинском нивоу идеолошки кодира и начело да су сви једнаки пред законом, што је достигнуће правних система XIX века. Овакво нормативноправно кодирање омогућује то што субјекатскоконцесивне реченице отварају могућност за „неограничен број претпостављених опција које се тичу идентитета субјекта реченице” (Кубурић Мацура 2021: 161–162). Мијана Кубурић Мацура показује да се субјекатскоконцесивне реченице могу трансформисати у неограничен број условних реченица уведених субординатором *ако*, што овај тип реченица чини компатибилним са административно-правном стилем (2021: 161–162). Дубински свака слободна релативна реченица може се трансформисати у субјекатскоконцесивну условну реченицу (*који/ко почини кривично дело, сносиће прописане последице – који год / ко год почини кривично дело, сносиће прописане*

последице / ако ко / било ко / неко почини кривично дело сносиће прописане последице). Међутим, из идеолошких разлога ретко се експлицира хабитуална речца *год*, пошто би то значило да законодавац очекује да ће се кривично дело неограничено понављати, што би умањило кредибилитет закона пред поданицима.

Сложени везник субјекатскоконцесивног значења настаје у процесу обједињења релативне заменице или заменичког прилога и партикуле *год* (која се још јавља у дијалекатској форми *гођ*) (Ђуркин 2018б: 337–341). Реченице уведене релативним заменицама за лице у комбинацији са партикулом *год*, обично се односе на дужности и права или почињен деликт. Када у надређеној реченици парцијалноконцесивна клауза има улогу субјекта, ради се о случајевима са ендочентричним антецедентом, који има улогу формалног заступника клаузе у главној реченици. Обично се ради о универзалном квантификатору *свако*, који се јавља у акузативној форми и служи да попуни место отворено рекцијским потенцијалом надређеног глагола (*ови да буду дужни свакога, кои се гођъ своме кмету или Примириџелному суду противанъ и непокоранъ покаже, дати одма везати и окружному началнику послати* → *ови да буду дужни свакога [ЧОВЕКА], који се гођъ своме кмету или примирителному суду противан и непокоран покаже, дати одма везати и окружному началнику послати* – **ови да буду дужни који се гођъ своме кмету или Примириџелному суду противан и непокоран покаже, дати одма везати и окружному началнику послати* // *Свакогъ, кои бы годъ у опасно време покушао, силомъ се или крадомъ одъ страже, кадъ га прати и чува, отети, да овамо међу наше утече, нека га она, ако се одма нъной чуварной пратнъи не подвергне, на мѣсто изъ пушке убиѣ* – *који би год у опасно време покушао, силом или се крадом од страже, кад га прати и чува отети, нека га она убије* – *ако неко покуша да побогне силом или се отме, нека га стража убије*). У другом случају парцијалноконцесивна реченица граматична је и без антецедента, јер је постављена у препозицију. У надређеној реченици њену формалну функцију и рекцијско место попуњава енклитичка заменица у трећем лицу једине мушког рода *га*. У ова два примера могућа је и трансформација у условне реченице уведене везником *ако*, што показује да се њима кодира дубинска правна хипотеза. Постоје и идеолошки разлози за хабитуализацију ових реченица. Ради се о прекршајима који се из различитих (у првој реченици идеолошких, а у другој здравствених) разлога третирају као опасни (*свако ко је непокоран Примириџелном суду, везује се и шаље даље, свако ко бежи од страже у опасно време (време куге) треба да се убије на лицу места*). Употребом речце *год* законодавац истиче да се очекује да ће се ови прекршаји, ретко дешавати, те да је потребно истаћи да ће *свако ко начини тај прекршијај* бити строго кажњен. Истицањем речце *год* антиципира се да ће број прекршиоца бити мали и да ће се радити о изузетку од правила. Што се тиче темпорално-аспекатске парадигме, она је доста слична оној код условних реченица и код других типова зависних реченица које кодирају дубинску хипотезу у форми *ако* – *онда*. У зависној реченици налази се свршени презент или свршени потенцијал. Док свршени презент указује да је потребно да се прекршај догоди да би се испунила санкција, или да се испуни услов да би се остварило право, у корпусу потенцијал се користи као маркирани глаголски облик, који указује на то да се кориди мање пожељна радња. У надређеној реченици налази се футур први, модални глагол или императивна конструкција:

(а) *који год / ко год*:

свршени презент (зависна реченица) + футур први (главна реченица):

Кои годъ што нибудъ у вредности одъ 100 талира фонду приложи [→ ако неко нешто у вредности од 100 талира фонду приложи], добиће писменну благодарностъ одъ стране Попечителства Просвѣштения (Уредба (18) 1841/45: 20);

свршени презент (зависна реченица) + модални глагол (главна реченица):

Ови да буду дужни свакога, кои се гођъ своме кмету или Примириџелному Суду противанъ и непокоранъ покаже, дати одма везати и Окружному Началнику послати [→ Ако се било ко своме кмету

или Примирительному Суду противан и непокоран покаже, ови да буду дужни таквога одма везати и Окружному Началнику послати] (Настављенија IX 1839/40: 85);

свршени потенцијал (зависна реченица) + императивна конструкција (главна реченица):

Свакогъ, кои бы годъ у опасно време покушао, силомъ се или крадомъ одъ страже, кадъ га прати и чува, отети, да овамо међу наше утече, нека га она, ако се одма нђной чуварной пратњи не подвргне, на мђсто изъ пушке убиѣ [→ ако би било ко у опасно време покуша, силом или крадом од страже, кад га прати и чува, отети да овамо међу нађе утече, нека га она (...) на место из пушке убије] (Правила (30) 1841/45: 125);

(Б) *шта/што год*:

футур први (главна реченица) + свршени презент (зависна реченица):

Онъ ће дужанъ быти, сваке неделѣ карантину шияти своѣ рапорте, а међу тымъ, **што се годъ важно на састанку догоди и отлаганя не трпи**, о томъ одма и рапортирати (...) (Устројеније XXIII: 166);

редукована реченица + несвршени презент (зависна реченица):

(...) после све, **штогодъ къ постельи принадлежи**, па и иста слама и друга трава, на којој се лежало (Уредба (29) 1841/45: 88);

модални глагол (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Што є годъ одъ покућанства дрвено, треба водомъ опрати или мокрымъ крпама добро обрисати, и после или на пољу или у амбару лувтирати (Уредба (29) 1841/45: 106).

Среће се и локационоконцесивни модел, који „подразумијева укључивање концесивног значења у мјесну локализацију надређене радње, чиме се укида важност те локализације за реализацију те радње” (Кубурић Мацура 2021: 170). Овај тип реченица уведен је сложеним везником који је настао у процесу обједињења заменичког прилога за место *где/гди* и сложене партикуле *год* (Ђуркин 2018б: 41, 285–287, 337–341). Енклитички облик глагола обично је уметнут између делова сложеног везника. Ове клаузе срећу се у интерпозицији у виду фразеологизираних конструкција. Налазе се и препозицији са корелативом *ту*, који у структури надређене реченице заступа функцију главне. У зависним реченицама предикат је у потенцијалу. Ове конструкције илуструју и месно-условну интерференцију (в. одељак 6.3.5 и 8.2.1):

(А) интерпозиција:

конструкција *да* + презент (надређена реченица) + потенцијал (зависна реченица):

(...) но да се јоштъ одтуда као изъ общага и све заедничкогъ извора и блага народногъ, нове школе и учебна заведеня, **гди бы годъ то нужно и могућно было, подижу и осниваю, по свима странама и красвима отечества нашегъ Сербіѣ, безъ разлике Сре за или Окружја кога** (Уредба (18) 1841/45: 21);

(Б) препозиција (са корелативом *ту*):

свршени перфекат (зависна реченица) + негирани несвршени презент (надређена реченица):

А дгидогъ є у смотреню овы добара одъ стране Судія или други чиновника до времена обнародованя Устава каква пресуда или наредба издана, *ту* новомъ супеню места нема, изузимаюћи само она два случая, коя су у 11. точки у изятіѣ ставлѣна (...) (Толковање (4) 1845/47: 35–36).

У једном примеру са реченицом уведеном парцијалноконцесивним везником *шта год* у препозицији, јавља се у постпозицији универзални квантификатор *све* и корелатив *ово*. Универзални квантификатор има емфатичку улогу, јер редуплицира значење партикуле *год*. Катафорски употребљен демонстратив *оно* има улогу заступања синтаксичке функције у зависне реченице у главној, те улогу у структурирању реченичног комплекса:

Па **што бы годъ тако необычно или недозволѣно тамо на линіи усочио или дочуо**, све є оно дужанъ одма своме старіѣму доказати, да овај безъ свакогъ отлаганя онамо сѣ пажњомъ отиде и онде нуждне мѣре предузме (Правила (30) 1841/45: 123).

У реченици која следи парцијалноконцесивна реченица налази се у препозицији, позиционо је истакнута и фокусирана:

(...) а гди годъ є у смотреню овы добара одъ стране судія или други чиновника до времена обнародованя Устава каква пресуда или наредба издана, *ту* новомъ супеню места нема, изузимаюћи само она два случая, коя су у 11. точки у изятіѣ ставлѣна (...) (Толковање (4) 1845/47: 35–36).

У надређеној реченици налази се корелатив *ту*, који служи да редуплицира синтаксичку функцију зависне реченице и да структурира сложену реченицу. Овај пример пронађен је у тумачењу закона и указује на то да се пропис примењује безусловно. Могућа је замена везником *кад* и универзалним квантификатором *увек* (*а увек када је у смотренију ови добара (...)*).

Реченице са постпонованом партикулом *год* указују на то да ће се пропис применити на све припаднике категорије без изузетка, па је могућа замена реченицом са универзалним квантификатором: *све дрвено покућанство треба водом опрати, свако ко новац приложи добиће потврду, свуда где је нужно и могуће, треба подићи покућства, свако ко силом побегне од страже, она ће га убити*. Ове реченице указују на то да се правило примењује на све чланове скупа. У већини реченица предикат је у облику презента. Употреба потенцијала указује на условно-допусну интерференцију, коју показује и могућност замене условним везником (*свако, ако би у опасно време покушао*). Употреба потенцијала указује на идеолошко кодирање и на мању вероватноћу да ће се радња догодити, јер законодавац претпоставља да ће већина поданика поштовати пропис. С друге стране, употреба презента углавном се везује за процесе и неживе ствари, када је вероватноћа примене закона већа (скоро апсолутна из позиције законодавца).

13.3.2. Парцијалноконцесивне реченице уведене сложеним везником са препонованом партикулом *ма*

Овај тип реченица остварује се у оквиру квалитативноконцесивног и квантитативноконцесивног модела. Уведене су сложеним везником са препонованом партикулом *ма*, која је праћена односно-упитном заменицом за каквоћу (*какав, каква, какво*) или односно-упитном заменицом за количину (*колики, колика, колико*). Овај тип реченица налази се у постпозицији, а функцију предиката врши перфекат или радни глаголски придев. Речца *се* налази се у првом примеру између делова везника, што је типичан положај за енклитику у предстантандром периоду (Луковић 1994а: 80–83):

(А) квалитативноконцесивни модел¹⁷⁹:

негирани модални глагол (главна реченица) + свршени перфекат (зависна реченица):

Сва дарованія на фондъ школскій учинѣна, есу постоянна и не порицаема, т. е. учинѣный поклонъ на фондъ школскій нигда се выше порећи и повратити не може, **ма се какве промѣне съ приложникомъ, не изузимаюћи ни само крайнѣ сиромаштво нѣгово, временомъ догодиле** (Уредба (18) 1841/45: 18);

(Б) квантитативноконцесивни модел¹⁸⁰:

несвршени презент / несвршени негирани потенцијал (надређени реченични комплекс) + радни глаголски прилог глагола *бити* (зависна реченица):

За аманете само оне емствує Поштанско заведеніє, кои се као аманети за делижансѣ предавали буду, а никако за оне, кое бы пошилятель у писма или друге завитке, не явивши Пошти, ставляю, **ма колике вредности исте ствари быле** (Уредба (70) 1843/45: 252).

Реченица *ма се какве промене догодиле* кодира информацију важну с аспекта нормативноправног кода да ће прописи важити, ма шта се касније догодило, тј. да се новац дариван школском фонду не може повратити.

13.4. Закључак о статусу концесивних реченица

¹⁷⁹ Овај модел обухвата „особину, квалитет неког именичког појма, у којој год се он синтаксичкој позицији налазио” (Кубурић Маџура 2021: 167).

¹⁸⁰ Ово је најфреквентнији партцијалноконцесивни модел у савременом српском језику.

Концесивни везници нису компатибилни са инхерентним одликама административно-правног стила. Заузимају око један проценат свих пронађених примера. Општеконцесивно значење обично се у корпусу изражава субординатором *премда*, а јављају се и субординатори *ма*, *ако* у комбинацији са партикулом *и*, *да* у комбинацији са партикулом *и*, *макар*, *ма(да)* и један пример јукстапониране допусне реченице. Од општеконцесивних везника најбројнији је субординатор *премда*. Клауза уведена овим везником обично се налази у препозицији и представља обележје преамбула. Овим клаузама кодира се оно што је хијерархијски секундарно и, са аспекта законодавца, мање важно, а представља препреку доношењу закона. Од општеконцесивних везника архаична је употреба везника *да* у комбинацији са партикулом *и* са негираним потенцијалом. Од парцијалноконцесивних везника примећени су субјекатскоконцесивни, квалитативноконцесивни, квантитативноконцесивни и локационоконцесивни тип. Употребљавају се два типа сложених парцијалноконцесивних везника: сложени везници са партикулом *год* у постпозицији и сложени везници са партикулом *ма* у препозицији. Парцијалноконцесивни везници указују на то да законски пропис важи без обзира на то што је један сегмент стварности (најчешће кривац) релативизован. У дубинској структури сложени везници са партикулом *год* кодирају неограничен број *ако* – *онда* хипотеза. Свака релативна реченица уведена релативним заменицама *који/ко* са субјекатским значењем може се хабитуализовати партикулом *год*. Међутим, хабитуализација, посебно када се у парцијалноконцесивној реченици употреби потенцијал, не догађа се често, јер би законодавац оставио сувише алтернатива, што у очима адресанта може умањити његов кредибилитет. Зато се хабитуализација оставља за посебне изузетке, као што је случај велике и опште опасности.

14. ЕКСЦЕПТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ

14.1. Теоријско-методолошке напомене

Категорија ексцептивности остварује се само у оквиру субординације на синтагматском и реченичном нивоу (Ђуркин 2018б: 359; Ковачевић 1998: 203–208). Ексцептивно значење односи се на то да се „садржај зависне клаузе изузима [...] из уопштено датог (генерализирајућег) садржаја надређене. На тај начин садржај зависне клаузе у својеврсној је супротности са садржајем надређене (основне), тако да се ексцептивно значење увијек при употреби ових везника изводи из значења супротности” (Ковачевић 1998: 217). Сложене реченице са ексцептивним значењем резултат су новијег развоја језика и његове функционалностиске диференцијације (Ковачевић 1998: 215). Сложени ексцептивни везници настају преко срastaња „предлога и предлошких израза, и то тако што се уз једнозначни предлог односно предлошки израз (овдје ексцептивни) употреби демонстративна замјеница *то* у одговарајућем падежу (овдје генитиву) уз коју долази општесубординацијски везник *да* или *што*” (Ковачевић 1998: 215). Када се заврши процес обједињења ексцептивног прилошког израза са демонстративном заменицом, заменица је редундантна и може се изоставити. Демонстративна заменица у саставу сложених ексцептивних везника је факултативна (*осим тога што* → *осим што*) (Ковачевић 1998: 215). Везници *што* и *да* у саставу сложених ексцептивних везника разликују се на основу опозиције фактивност – хипотетичност (Ковачевић 1998: 217).

Сложени ексцептивни везници могу бити контекстуално условљени и контекстуално неусловљени (Ковачевић 1998: 222). Веселина Ђуркин разликује следеће типове сложених ексцептивних везника: (а) „сложени ексцептивни везници настали у процесу обједињења ексцептивних прилошких израза приједлошко-замјеничког типа и општезависног везника *што* или *да*” (2018б: 362–367); (б) „сложени везници са факултативном редукцијом демонстративне замјенице”; (в) „сложени везници са демонстративном замјеницом као обавезном интегралном компонентом” (2018б: 368–372); (г) „сложени ексцептивни везници са простим везником условне семантике као структурном компонентом” (2018б: 372–377); (д) „сложени ексцептивни везници формирану удружењем рестриктивне партикуле *само*, *једино* и општезависног везника *што*” (2018б: 377–380). Ауторка истиче да су за административно-правни стил карактеристични примери са *осим* и *изузев* у споју са предлозима *ако* и *кад* (2018б: 381). Приметно је одсуство везника са „семантички неспецификованим субординацијским везницима *што/да*” (2018б: 381). У публицистичком стилу Вука Стефановића Караџића забележени су сложени ексцептивни везници *осим што*, *осим ако*, *само што*, *до да* (2018б: 381).

14.2. Статус ексцептивних везника у административно-правном стилу српскога језика XIX века

У грађи је мало примера са ексцептивним значењем. Најмање је заступљен овај тип (0,23%). Изражава се везницима *осим/осем ако*, *осим кад*, *осим где*, *сем ако*, *само ако*, *само што* и *кром(ј)е кад*. Везник *поред тога што* у процесу формирања регистрован је у адитивној функцији.

Везник *осим ако*, који се јавља у савременом административном функционалном стилу (Ђуркин 2018б: 376), потврђен је у следећим комбинацијама:

(а) несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Због чистоте, која треба у сваком мјесту да буде, свима вообще Касапима и Меанцијама забрањено се, унутра у Вароши, веће число стоке клати, **осимъ ако има ко двоє, или троє или најпосле четворо ситны брава да заколѣ** [→ *Због чистоте, која треба у сваком месту да буде, свима вобште Касапима и Меанцијама забрањује се, унутра у Вароши, веће числго стоке клати, осим има ко двоје или троје (...) / Због чистоте, која треба у сваком месту да буде, свима вобште Касапима и Меанцијама забрањује се, унутра у Вароши, веће число стоке клати, ако има ко двоје или троје (...)] но и то су дужни у својој авлии чинити, и одма крвь и осталу нечистоту закопати (Указ 1. (Пр.) 1839/1840: 221).

(б) модална конструкција (надређена реченица) + потенцијал (зависна реченица):

Са дужностио чуваня јавны дѣянія скопчана є дужность, да у случаю пожара у Совѣту или у близости породившег' се сви Канцелларійски Чиновници, **осимъ ако бы собствена њѡва кућа или обиталиште у опасности было**, у Канцелларию похите, и постараюсе Архиву и остала Акта одъ пожара спасти (Устројеније I 1839/40: 27) [→ Са дужностиу чуваня јавны дјејанија скопчана је дужност, да у случаю пожара у Совјету или у близини породившег се сви Канцеларијски Чиновници, ако би спобствена њѡва кућа или обиталиште у опасности било, у Канцеларију похите, и постарајусе Архиву и остала Акта од пожара спасити];

(в) футур први (главна реченица) + негирани несвршени перфекат (зависна реченица):

И самъ иностранцац у пословима са Србскимъ житељима, или и са иностранцемъ у Србији, наћи ће правицу по овима законима; **осимъ ако он ниє посао у туђој земљи заключио, или нарочито за туђе законе везао, или се онъ законнима слѣдствама у туђој земљи надати има** (Грађански законик 1844: 2) [→ *И сам иностранцац у пословима са Србским житељима, или и са иностранцем у Србији, наћи ће правицу по овима законима, ако он није посао у туђој земљи закључио, или нарочито за туђе законе везао, или се он законима следствама у туђој земљи надати има].

Да се ради о сложенем везнику, показује неграматичност реченице која се добија елидирањем условног везника *ако* (*Забрањује се клање већег броја стоке ако неко има (само) два или три комада*), као и чињеница да се у инверзији задржава цела конструкција: *Осим ако има ко двоје или троје или најпосле четворо ситни брава да закоље, забрањује се клање већег числа стоке* (Ђуркин 2018б: 372–377). У административно-правном стилу овим везником врши се нормативноправно кодирање изузетка од правне норме, те се остварује матрица правило – изузетак (Јанићијевић 2015: 124). Предлог се може елидирати, реченица ће остати граматична, али семантички и логички бесмислена: *Чиновник ће, ако је његова кућа или обиталиште у опасности, похитати у канцеларију да спасава архиву*. Законодавац је кодирао потпуно супротно значење: *Чиновник ће спасти архиву УВЕК, осим у случају да је његова кућа у опасности*.

У процесу формирања сложених ексцептивних везника са условним елементом *ако* учествују прилошки израз са лексемом *случај*, али не у локативној, већ у генитивној форми, што је условљено структурним устројством реченице. Ово потврђује тврдњу Милоша Ковачевића да се сложени везници ексцептивног значења формирају преко прилошких израза са именицом *случај* (Ковачевић 1998: 210–213, 220):

Судъ второгъ степена изриче пресуду своју конечно, и њоу у извршеніє даєдоводити, **осимъ случая ако є казнъ смртна**, мртва шиба и лишениє чина Офицѣрскогъ, какове ће се пресуде свагда пре извршеніє преко Попечителства Внутренњи Дѣла подносити Князю на усмотреніє и путъ помилованія (Устројеније (1) 1845/47: 21) [→ Суд второг степена изриче пресуду своју конечно, и њоу у извршеније доводи, осим ако је казнъ смртна, мртва шиба и лишеније чина Офицѣрског (...)].

Овај везник се јавља и у фонолошком облику *осем ако*:

Кад се из старих школских општина нова школска општина образује, нова школска општина нема никаква права на имање старијих школских општина, осем ако би јој ове добром вољом хтеле што учинити, а то се мора редовним путем свршити (Стенографске белешке 1899: 245, Предлог закона о народним школама).

Везник *осим кад* потврђен је у фази формирања са експлицираном лексемом *случај*, чија интерполација омета потпуно формирање везника:

Докле скупштина траје, њене чланове не може никаква власт ни позвати ни ставити у притвор, докле она не реши, да се може истраживање против њих одпочети, **осим случајева, кад се ухвате на самом делу злочинства или преступа** (Устав 1869: 25).

На крају периода сложени ексцептивни везник *осим кад* јавља се као потпуно формиран везник:

Осим кад је на делу ухваћен, српски грађанин не може бити притворен нити иначе лишен слободе, без писаног и законским разлозима поткрепљеног решења надлежне истражне власти (Устав 1901: 10) [→ Кад је на делу ухваћен, српски грађанин не може бити притворен нити иначе лишен слободе, без писаног и законским разлозима поткрепљеног решења надлежне истражне власти].

Уколико се елидира предлог *осем*, реченица је граматична, али јој је значење, са аспекта нормативноправног кода, потпуно другачије од значења првобитне реченице: (а) *Српски грађанин може бити притворен без писаног и законским разлозима поткрепљеног решења само ако је на делу ухваћен*; (б) *Српски грађанин не може бити притворен нити лишен слободе ако је на делу ухваћен*. Изостављањем предлога добија се граматична реченица, која је неприхватљива са гледишта правног кодирања, јер се добија норма потпуно супротна интенцијама законодавца.

У грађи се јавља и сложени ексцептивни везник *осим где*, што је последица изразите семантичке неспецификованости субординатора *где* у XIX веку. Овај сложени везник не бележи се у савременом језику (уп. Ђуркић 2018: 359–383):

Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, или да се у томе ограничи, **осим где закон то допушта и са накнадом по закону** [→ (?) Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, или да се у томе ограничи, где закон то допушта / *Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, или да се у томе ограничи, осим закон то допушта] (Устав 1869: 12); Претрес у судовима бива јавно, **осим где закон, због јавног поретка и морала, друкчије наређује**; но судије, се саветују и дају глас тајно, а пресуда се исказује гласно и јавно. (Устав 1869: 37) [→ (?) Претрес у судовима бива јаван, где закон, због јавног поретка и морала, друкчије наређује (...)] / *Претрес у судовима бива јаван, осим закон...]; Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, нити се право приватне својине може ради тога ограничити, **осим где закон то допушта и уз накнаду по закону** (Устав 1888: 5–6) [→ Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, нити да право приватне својине може ради тога ограничити, где закон то допушта и уз накнаду по закону / *Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе нити да право приватне својине може ради тога ограничити, осим закон то допушта (...)].

Испуштањем предлога *осим* добија се, са аспекта нормативноправног кодирања, чудна конструкција: **Добро се ограничава где закон то допушта, претрес у судовима бива јаван где закон друкчије наређује, нико не може да буде принуђен да своје добро уступи где закон то допушта*. Јавља се логичка контрадикција између онога што се кодира у главној и онога исказаног у реченици уведеној везником *где* (*Закон допушта ограничење – добро се ограничава у том случају; закон друкчије наређује да се врши претрес (тајно, дискретно, не јавно) – претрес се врши јавно*). Ово показује да је спој *осим где* важан за нормативноправно кодирање. Да се ради о сложеном везнику, показују примери у инверзији: *Осим где то закон допушта и са накнадом по закону, нико не може бити приморан да добро уступи* [→ *Где закон то допушта и са накнадом по закону, свако може бити приморан да добро уступи*]; *Осим где закон због морала друкчије наређује, претрес бива јавно* [→ *Где закон због морала друкчије наређује, претрес не бива јавно*]. Елидирање предлога *осим* могуће је само уз промену истинитосног модалитета надређене реченице.

У грађи се јавља и сложени ексцептивни везник *сем ако*:

Они се не могу ни у пензију ставити преко своје воље, **сем ако су навршили 40 година државне службе, или 65 година живота**, или ако су тако оболели да не могу више вршити своју дужност (Уредба (29) 1845/47: 81); А убијца е свакиј онај, **кои каковомъ годъ начиномъ другога вољно живота лиши, било то оружјемъ, било отровомъ, било самымъ наговоромъ, или по наговору или безъ тога**; осимъ ако се не убијство са свимъ неотице и случајно догодило (Извод закона XXII 1839/40: 160); Место становања школског надзорника је у окружном граду, а канцеларија у згради окружног начелства, **сем ако**

Министар Просвете не би нашао за потребно, да му одреди које друго место (Стенографске белешке 1899, Предлог закона о народним школама, 241).

У дистактном положају могу бити прилошки израз *осим тога* и субординатор *ако*. Растављени су интензификаторским партикулама:

Но они ће у томъ поуздано свѣдочанство о њињимъ отличнимъ способностима и благимъ обичаима показати, а *осимъ тога* јоштъ нарочито, **ако ће ступити у редъ надлежательственны или Канцелларійски Чиновника**, или, по могућству, одма, или, у случају препоне, до надлежно одредити се имаюћегъ рокъ, на себе и качество отечественны сынова узети (извор).

Међутим, овде се ради о адитивном, а не о ексцептивном значењу.

Јавља се и сложени везник *само ако* (Ђуркин 2018б: 372–377; Ковачевић 1998: 220). Овај везник карактеристичан је за другу половину XIX века, када се јавља као потпуно формиран:

Новине и друге штампане ствари могу се забранити (узаптити) **само ако садрже: увреду Краља и Краљевскога двора, или увреду страних владалаца и њихових домова или позив грађана да устају на оружје** (Устав 1888: 7) [→ Новине и друге штампане ствари могу се забранити (узаптити) ако садрже увреду: Краља и Краљевскога двора, или увреду страних владалаца и њихових домова или позив грађана да устају на оружје]; Скупштина може решавати **само ако је у њезиној седници више од половине целокупнога Уставом одређенога броја посланика** (Устав 1888: 31) [→ Скупштина може решавати ако је у њезиној седници више од половине целокупнога Уставом одређенога броја посланика]; Али гласати у Скупштину могу министри **само ако су у исто време и народни посланици** (Устав 1888: 38) [→ Али гласати у Скупштину могу само министри ако су у исто време и народни посланици].

Уколико би дошло до изостављања рестриктора *само*, јавила би се граматички коректна реченица (*Скупштина може решавати ако је у њој више од половине посланика које одређује Устав; Министри могу гласати ако су народни посланици; Новине се могу забранити ако садрже увреду краља*). Међутим, значење ових реченица није сасвим исто, јер се њима не искључује супротно значење, као што је случај са примерима са сложеним ексцептивним везником *само ако*. Није експлицитно истакнуто да ли скупштина може решавати ако је у њеној седници мање од половине посланика; да ли се новине могу забранити ако у њима не постоји увреда краља; да ли министри могу гласати ако нису народни посланици. Иако је имплициран негативан одговор, то није довољно за административно-правни стил, зато што се у њему захтева експликација значења. Везник *ако* није довољан у случајевима када се истиче да се све друге могућности укидају, па се зато овде користи сложени везник *само ако*: *Скупштина може да ради само ако у њој има више од половине посланика* – пресупонира се да она НЕ МОЖЕ да ради ако има мање од половине; *Новине се могу забранити само ако садрже увреду краља или позив на оружје* – пресупонира се да се новине НЕ МОГУ забранити ако не садрже наведени садржај; *Министар може гласати само ако је народни посланик* – пресупонира се да министар не може гласати ако није посланик. Улога везника *само ако* јесте експлицитно искључивање других могућности. Да се ради о сложеном везнику, показује и то што везник остаје у структури реченице приликом пермутације: *Само ако садрже увреду краља и двора, новине се могу забранити; Само ако су у исто време и народни посланици, министри могу гласати*.

Ове реченице у грађи обично су у постпозицији са глаголом у презенту, али има и примера препозитивне употребе:

Само ако се с временом, према промењеним друштвеним и другим приликама, покаже да то није могуће, може се ово имање, по одобрењу законодавне власти а на предлог управљача дотичног имања употребити за друге сличне цели (Устав 1888: 57).

Мање примера има у предстандардном периоду, али се јављају:

Подъ даванѣ Правителству Србскомъ припадаюћегъ данка подпадаю не само женѣни люди, него и удовице, а најпосле и неженѣни, кои су 18-ту годину возраста свога прешли, а притомъ се као Старѣшине фамилије своје сматраю, **само ако баштину, или друго какво непокретно имѣније притяжаваю, или се занатомъ, трговиномъ или буди којомъ другомъ промышлѣностѣу у Княжеству Србіе занимаю** [→ Под давање Правителству Србском припадајућег данка подпадају не само жењени људи, него и удовице, а најпосле и нежењени, који су осамнаесту годину возраста свога прешли, а притом

се као Старешине фамилије своје сматрају, ако баштину, или какво друго непокретно имање притјажавалу, или се занатом, трговином или буди којом другом промишљеношћу у Књажеству Србије занимају] (Правила (66) 1843/45: 219).

У овом примеру замена условним везником *ако* јесте могућа, али и овде постоји експлицитно издвајање могућности (три могућности у раставном односу – потребно је да остварују приходе на један од три начина: ако имају непокретно имање, ако се баве трговином или занатом или ако се баве још неком делатношћу која доноси приходе). Постојање разних опција имплицирано је у условној реченици. Улога сложеног везника *само ако* огледа се у експлицитном кодирању.

Сложени везник *поред тога што* са демонстративном заменицом као обавезним елементом у предстандардном периоду био је у процесу формирања (Ђуркин 2018б: 368–372), на шта указује употреба интерпункције иза прилошког израза *поред тога*. У овом случају се ради о везнику са адитивним значењем:

Поредъ тога, што се по природи опредѣленія свога Практиканство не може сматрати као Чиновничество, Совѣтъ суди, да е цѣли државной противно, што су сазваніемъ Практиканта права и преимущество Чиновника саюжена (Уредба (29) 1845/47: 81) [→ Поред тога, што се по природи одределенија свога Практиканство не може сматрати као Чиновничество Совѣт суди, да је цели државној противно (...)].

Јавља се и прилошки израз *ван случаја* у споју са општесубординацијским везником *кад*. Релативна реченица уведена је субординатором *кад* уз катафорски употребљен семантички празан антецедент лексикализован именицом *случај* са ексцептивним значењем:

Без овлашћења Народне Скупштине посланици не могу се узимати на одговор, нити ставити у притвор за какву кривицу или за дугове, од дана избора па за све време трајања њиховог посланичког мандата, *ван случајева кад се ухвате на самоме делу* (Устав 1888: 35).

У истом документу јавља се сложени везник *осим кад*, са којим је супституција могућа: *Без овлашћења Народне скупштине посланици не могу се узимати на одговор, нити ставити у притвор за какву кривицу или за дугове, од дана избора па за све време трајања њиховог посланичког мандата, осим кад се ухвате на самоме делу / осим ако / сем ако се ухвате на самоме делу*.

Јавља се и ексцептивни везник *само што* (Ђуркин 2018б: 377–379; Ковачевић 1998: 218–219), који је настао „у процесу повезницења рестриктивне партикуле [...] и општезависног везника *што*” (Ђуркин 2018б: 377):

Њина е дакле дужностъ она иста, која и Секретара, **само што за безпогрѣшно преписиванѣ писама нећею емствовати они, него Секретари** [→ Њина је дакле дужност она иста, која и Секретара осим што / сем што за безпогрешно преписивање писама нећеју јемствовати они, него [ће јемствовати] Секретари] (Устројеније III 1839/40: 34).

У овом примеру уочава се субординирани реченични комплекс са супротним односом, који садржи везник у коме је други предикат (*ће јемствовати*) изостављен јер је редундантан.

Само за предстандардни период карактеристичан је сложени ексцептивни везник *кром(ј)е кад*:

Такса за превозъ на скелама узимаѣ ће се унапредакъ на свакој скели слѣдујућа: 1. Одъ пуны кола съ разнымъ товарима, **кромѣ кадъ се на воденице иде** (Уредба XXX 1840/1840: 214) [→ Од пуни кола с разним товарима, осим кад се на воденице иде].

На лексичком нивоу појављује се хибридни облик који садржи славеносрпски/рускословенски елемент *кром(ј)е* и елемент из народног језика *кад*. У погледу структуре и употребе, овај везник у потпуности следи правила која се тичу сложених везника *осим кад / сем кад* (Ђуркин 2018б: 372–377; Ковачевић 1998: 230). Не користи се у савременом језику, мада ексцептивну вредност предлога *кром(ј)е* региструје Михаило Стевановић (Ковачевић 1998: 209).

14.3. Закључак о статусу ексцептивних реченица

Зависне реченице с ексцептивним значењем представљају најмање бројну групу зависних реченица у корпусу. Ово значење изражава се везницима *осим/осем ако, сем ако, осим кад, осим где, само ако, само што* и *кром(ј)е кад*. Везник *кром(ј)е кад* среће се у предстандардном периоду и представља једини хибридни везник, који се састоји од рускословенског/славеносрпског предлога *кром(ј)е* и општевременског народног везника *кад*. Међутим, иако се може рећи да се формално ради о (делимичном) славенизму, структурно, овај везник понаша се потпуно исто као и ексцептивни везник *осим/сем ако*, то јест његов синтаксички статус одговара систему српског народног језика доситејевског типа. У савременом језику не среће се ни сложени ексцептивни везник *осим где*, који се јавља у XIX веку, пошто овај период карактерише велика семантичка дифузност субординатора *где*. За предстандардни период за већину везника може се рећи да су у процесу формирања, на шта указује интерпункција, а у поствуковском периоду су потпуно формиран, мада ово није апсолутно правило. Клаузе уведене ексцептивним везником, због своје семантике, теже постпозицији. Најчешће се јавља везник *осим ако*, који у нормативноправном коду служи да кодира изузетак у оквиру матрице правило – изузетак (Јанићијевић 2015: 124). У административно-правном стилу XIX века интересантан је и статус сложеног везника *само ако*, карактеристичног за другу половину века, који служи да се експлицитно искључе друге могућности и друга читања правног текста.

15. СПЕЦИФИКАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ

15.1. Теоријско-методолошке напомене

Настанак спецификативних везника везује се за функционалностилску диференцијацију, првенствено у другој половини XIX века (Ковачевић 1998: 158). Спецификативно значење у савременом језику уводи се на нивоу зависносложене реченице сложеним везницима *с тим што* и *с тим да* (Ђуркин 2018б: 385–387). Њиме се изражава „значење спецификације” (Ковачевић 1998: 159), којим се семантика супраординиране реченице „спецификује, тј. коригује, ограничава, проширује, поближе објашњава” (Ђуркин 2018б: 385). Настају „срастањем падежног облика катафорски употрејибљене демонстративне замјенице с експликативним везником *што* или *да*” (Ковачевић 1998: 159).

15.2. Статус спецификативних реченица у административно-правном стилу српскога језика XIX века

Реченице са спецификативним значењем су, након ексцептивних реченица, најређе заступљене у административно-правном стилу XIX века. На ове реченице отпада мање од 1% у централном корпусу (0,32%). Највише се јавља везник *с тим да*, који се налази у процесу формирања. Везник *с тим што* није пронађен, али се региструје спој прилошког израза *с тим* у комбинацији са компаративним прилогом *више* са две реченице уведене општезависним субординатором *што*.

У грађи је спецификативно значење мало заступљено. Сложени везник *с тим да* у процесу је формирања, на шта указује употреба интерпункције:

Ако ли бы дужникъ само часть нѣку дужне сумме положю, то ће му се сверху тога особенна квитта вручити, **съ тимъ, да се иста положенна часть капитала и на самой облигацин Кассехранителѣма назначи** (Уредба (18) 1841/45: 27); Извршеніе ове Уредбе препоручуе се Попечителству Просвѣщенія, **съ тимъ, да Намъ по опредѣленію Чл. 24. ове уредбе способна и нужнымъ свойствама снабдѣвена лица, за редовне Членове и принадлежеће къ персоналу канцелларійскомъ Чиновнике по именеце представити ускори**, како бы се къ рукованю важнога овогъ дѣла народногъ часть пре приступити могло (Уредба (18) 1841/45: 28); Нађе ли Лѣкаръ по извѣстнымъ знацыма, да е на карантинисту, кои се еразболео, права и истинита куга; онда онаковогъ кужногъ болестника, ако се како пре не буде у болничку колибу премѣстио, треба съ изложенымъ колибашомъ у нѣговой, гдѣ се наша колиби подъ свойскимъ надгледанѣмъ и леченѣмъ карантинскогъ Лѣкара оставити, а све друге карантинисте одъ дружине му у другу колибу преселити; но сви они мораю одъ дана, у кой се онай нынѣ немоѣнный другъ разболео, изнова карантинирания періодъ започети, разумѣва се и съ тимъ, да имъ се и ствари опетъ добро, као првый путь, чисте и да се бодро око и на нѣино станѣ здравля има (Уредба (29) 1841/45: 76); Восакъ и новый, неупотребляванный сунѣрь, како нѣколико у води одстои, съ тимъ, да се меѣутимъ сунѣрь выше пута цеди и по томъ осуши (Уредба (29) 1841/45: 97); Такса за свакойъ заграничныйъ пасошъ одреѣнена е два цванц., кою ће Началничества и Управителство вароши Бѣограда, кадъ га издавала буду, наплаћивати **съ тимъ, да по свршетку сваке године, како рачунъ одъ изданы пасоша засдно сатабеларнымъ прегледомъ пасоше узевши лица, тако и сакуплѣне за нѣи новце Попечителству Иностранны Дѣла шилю и предаю** (Уредба (36) 1841/45: 148).

Овим реченицама кодира се информација која припада нормативноправном коду. Меѣутим, иако се тиче радње која се мора извршити, она је у нормативноправној хијерархији секундарна, што показује и положај ових клауза у постпозицији. У питању је радња која се или подразумева (и раније је назначена у закону) или се ради о вођењу протокола везаног за дату радњу.

У случајевима када „падежна форма демонстративне замјенице *с тим* [...] није у реакцијском потенцијалу глагола у функцији предиката главне клаузе” (Ђуркин 2018б: 388), могао би се и претпоставити већ формиран везник *с тим да*. То је случај са глаголима надређене реченице *наплаћивати, одстојати, разумевати се, препоручити*.

У питању су глаголи најразличитије семантике, који у свом рекцијском потенцијалу немају инструментални облик (Ђуркин 2018б: 388; Ковачевић 1998: 161). Ови примери припадају нормативноправном коду и носе информацију која је мање важна од примарне информације, те се као таква налази у постпозицији. Значење ових реченица блиско је и значењу пропратне околности (Ковачевић 1998: 160). Пошто је у корпусу административно-правног стила, у питању је „спецификација условом, као посебним подтипом спецификативне семантике ове клаузе” (Ковачевић 1998: 163), будући да се „[з]ависном [...] клаузом обиљежава садржај што је семантички међуусловљен са садржајем основне” (Ковачевић 1998: 163). У фокусу је „додатни услов”, пошто се се увек ради о обавезном, али мање битном аспекту правне норме.

Прилошки израз *с тим* и општезависни везник *да* јављају се и у дистактном положају, најчешће због структуре реченице, која је преферирала финални положај глагола:

Одъ добры гроша, кою самъ сумму я долуподписаный общенародномъ у Сербіи ради общаго воспитанія и наставленія заведенномъ фонду съ тымъ обвезательствомъ дужанъ остао, да сваке поль године, т. е. о Ђурђеву и Митрову дне припадаюћий интересъ на сто шесть непремѣнно дондѣ плаћамъ, докле годъ капиталъ овай я, или наслѣдницы мои дужни будемо; за сигурность тога залажемъ я у вредностиодъ гроша . . . пара добры (Уредба (18) 1841/45: 30 (МОДЕЛ ОБЛИГАЦИЈЕ)).

Везник *с тим што* у грађи нисмо регистровали. Потврдили смо спој *с тим* + интензификатор *више* + општезависни субординатор *што*:

Примѣтивши, да є Указомъ одъ 11. Августа 1841. год. В. № 990. коимъ є жировница пређе Обштинама уступлѣна бывша, одъ исты одузета, и остальымъ приходима Правителственнымъ причислѣна, Обштинама неправда учинѣна съ тымъ выше, што Членъ 20. Устава Земальскогъ, на кои се речена наредба оснива, никако неопредѣлює собственость добара и прихода, т. е. коме шта съ правомъ собственности исключително принадлежит, но шта выше између дужностей Попечителя Финансіе назначивши, да онъ има чувати и управляти приходе Обштенародне, изрекомъ каже, „да ће число прихода Обштенародны опредѣлено быти Законама Землѣ”, слѣдователно да пређе издана у томъ призрѣнію уредбена опредѣлѣнія никако не дираю у наведену точку Устава, нити се противузаконнымъ назвати могу; а и далѣ што при укиданю овога прихода за подмириванѣ потреба Обштински, кое су и после остале, у исто време састаранѣ подобателно съ друге стране учинѣно ніе: рѣшили смо се, имаюћи предъ очима она иста првашня блага намѣренія, да бы Обштине како Варошке, тако и Сеоске процвѣтале, и свое обштинске потребе подмиривати могле, по смыслу изданы на то Уредба а имено Указа Намѣстничества одъ 19. Юнія 1839. год. В. № 115. и Уредба одъ 12. Септемвра 1839. год. В. № 1159./С. № 1195. и 23. Марта 1840. год. К. В. № 221/С. 288. (12 Юня 1841. В. № 674./С. № 321) опредѣлену Жировницу Обштинску Обштинама уступити, и осталима приходима њинима, ради подмириваня Обштински потреба причислити, и съ тымъ и горепоменутой Указъ одъ 11. Августа 1841. год. В. № 990. и онако Членомъ 17. Устроєнія Совѣта про писане форме у предмету овомъ нуждне лишаваюћий се, обезснажити и уничтожити (Уредба (56) 1842/45: 193–194).

Ова реченица налази се унутар уредбе из предстандардног периода, која је цела дата у оквиру вишеструкосложеног реченичног комплекса. Овим типом конструкција уноси се додатно објашњење и мотивација за доношење закона.

15.3. Статус спецификативних реченица

Спецификативне реченице ретко се срећу у административно-правном стилу XIX века. Пронађен је везник *с тим да*, који се налази у процесу формирања. Реченице уведене везником *с тим да* налазе се у постпозицији и кодирају информацију која је, с гледишта административно-правне норме, од секундарног значаја. Везник *с тим што* није пронађен, али је регистрован један пример у коме се прилошки израз *с тим* комбинује с компаративном прилога *више* и општезависним субординатором *што*.

16. ЗНАЧЕЊЕ ПРОПРАТНЕ ОКОЛНОСТИ

16.1. Теоријско-методолошке напомене

У литератури постоји различито тумачење значења пропратне околности (Тодоровић 2014). Типично се односи на пратилачко значење, секундарно у односу на њему симултану другу радњу (Тодоровић 2014: 407). Ово значење карактерише један од типова реченица у коме може доћи до множења негација (Петковић 2018: 351–360).

16.2. Статус зависних реченица са значењем пропратне околности у административно-правном стилу српскога језика XIX века

Значење пропратне околности представља маргинални тип значења зависних реченица у корпусу. У централном корпусу заступљен је са око један посто (1,18%). Ово значење се изражава различитим варијантама сложеног субординатора *при чему* (*почем, при чем, по чему*), који садржи и анафорски употребљену релативну заменицу *што*. Милош Ковачевић истиче да се ради о „везничкој субординацијској конструкцији односног типа” (Ковачевић 1998: 244). Сложени субординатори настали су преко анафорске употребе релативне заменице *што*, по истом принципу као и сложени последични везници релативног типа (*због чега, услед чега, ради / поради / зарад чега, од чега, на основу чега, поводом чега*) (Ђуркин 2018б: 239). У питању су субординатори адвербијално-релативног типа, који су једнозначно одређени као сложени везници у значењу пропратне околности. На ове конструкције отпада скоро деведесет посто пронађених примера (86,36%), а остатак примера обухвата семантички изразито неспецификован везник *где/гди* (9,09%) и друге маргиналне конструкције.

Коришћење једнолексемског семантички неспецификованог субординатора *где/гди* у значењу пропратне околности показује да у предстандардном периоду преовлађују семантички неспецификовани везници, код којих се види интерференција различитих значењских типова. У пронађеним примерима ради се о интерференцији значења пропратне околности са начинским значењем (уп. одељак 9.8, 9.10). Значење пропратне околности показује се трансформационо-супституционим тестом, где се види да је могућа замена сложеним везником *при чему*:

Ако бы се совѣтованѣ таково провукло, и вышество се опредѣлити не бы могло, *онда* ће Предсѣдатель или по собственной дужности, или по зактеваню едного или выше одѣ Совѣтника, опоменути на даванѣ мнѣнїя, *гди ће се одѣ најмлаѣегѣ почети и редомѣ до најстарїега пратити* [→ *при чему ће се од најмлаѣег и почети и редом до најстаријега пратити*] (Устројеније I 1839/40: 24).

Основно средство за изражавање пропратне околности у грађи јесте везник *почем*, који није карактеристичан за савремени језик. Овај везник јавља се у предстандардном периоду у временском значењу (в. одељак 7.2.8). Значење пропратне околности ослања се на значење симултаности. Радња која се наводи припада административно-правном кодирању. Информација коју носи мање је битна с аспекта нормативноправног кода, те се везује за постпозицију. У главној реченици среће се футур први или несвршени презент, а у зависној реченици су несвршени глаголски облици (презент, перфекат или потенцијал). Перфекат се јавља у жанру толковања (тумачења). Ова се конструкција користи за означавање дела правне норме који је хијерархијски мање важан или који се подразумева. Употребљава се да би се постигла редувантност правног језика. У жанру тумачења даје додатно објашњење везано за ситуацију или се налазе у интерференцији са узрочним значењем. Могућа је и замена сложеним везницима *с тим што/да* са значењем спецификативности, пошто оба типа уводе хијерархијски мање важне реченице везане за постпозицију (Ковачевић 1998: 244).

Понекад замена није у потпуности могућа, јер се губи додатно усложњено значење критеријума:

(а) футур први (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

У обштинама, које су састављене из више села, зато што је из једног села кмет, а из други помоћници, плаћаће се и помоћници од њихина села, **почемь и они као и кметь сваки у свомь селу све уредбе и дужности кметовске извршуют** [→ с тим што и они као и кмет сваки у свом селу све уредбе и дужности кметовске извршуют] (Устројеније XI 1839/40: 99);

(б) несвршени презент (главна реченица) + несвршени презент (зависна реченица):

Наименованіе састанака зависи одъ наредбе, **по чему, єдни су самостални (сами за себе), други съ карантиномь союжены, а трећи одъ надлежногь карантина зависими, и ови се подь обште при млѣнымь именовь зову филијални** [→ с тим што су, једни самостални (сами за себе), други с карантином сојужени, а трећи од надлежног карантина зависими, и ови се под обште примљеним именов зову филијални] (Закон XIII 1839/40: 104); Уговоръ заедно са цѣномь опредѣлѣномь, кою господаръ зданія плаћао буде господару землѣ, остае снажанъ не само између оны, кои су га заключили, но прелази и на њиове преемнике, и наслѣднике, **почемь є везанъ за землю и зданіе** [→ с тим што је везан за земљу и здање тако да (...)] тако, да се ни наслѣдиємь, ни куповиномь и продаіомь, ни менянѣмь, ни закупомь, ни наймомь или кириомь уничтожити и преиначити неможе (...) (Определеније XXIX 1840/40: 211). (...) па ако є пре, ондасе држи да є праведно и законно истога лишень, **почемь то на Турско Правленіе спада** [→ с тим што то на турско Правленије спада], аколи є после почетка 1816. године добра истога лишень самовластно, онда тапію такову уважити треба, и таковому добро повратити (Толковање (62) 1843/45: 206);

(в) несвршени перфекат (главна реченица) + несвршени перфекат (зависна реченица):

До године 1833. 26. Окт. кадъ є Ферманъ Царскій, месеца Редепа 1249. (1833), силу своју за Србию получіо, коимъ су границе Србіе опредѣлѣне, данакъ пресечень, и свеза спајска у Србији престала, само се они за праве сайбіе својі земаля држати могу, кои су тапіама обезбѣѣни были; сви остали были су само прости притяжательи и уживаоцы, **почемь су землѣ стаяле подь спаіомь или мукадомь и еминлукомь, кои су прави и савршеніи господари были** [→ при чему су земље стајале под спајіом или мукадом и еминлуком / пошто су земље стајале под спаііом или мукадом и еминлуком / с тим што су земље стајале под спајііом или мукадом и еминлуком] (Устројеније XXIII: 163);

(г) свршени потенцијал / свршени перфекат (надређени реченични комплекс) + несвршени потенцијал:

Ово се тако разумно предпоставило; слѣдователно по основу и духу истога закона, ако бы се преко свега тога са яснимъ доказателствама каковий непредвиђеный случай и штогодъ пре почетка 1816. године появіо, да є одъ кога годъ добро собственне самовластно и неправедно одузето, **то бы се и овај тако сматрати морао, као да се после почетка 1816. године догодіо; почемь бы га основъ и духъ закона заштитіо** [→ с тим што би га основ и дух закона заштитіо / при чему би га основ и дух закона заштитіо / на основу чега би га основ и дух закона заштитіо] (Толковање (62) 1843/45: 206–207).

Јавља се и у форми *при чем*. У овом случају замена везником *с тим што/да* није могућа, јер се описује истовремени начин обављања двеју радњи у комбинацији редукована реченица + свршени презент:

Међу два стаклена парчета, (одъ коій є едно мало издублѣно, а друго равно) **при чемь се течность у шупльину єднога положи, другимь се парчетомь поклопи и у около воскомь залепи** (Правила VII 1839/40: 76).

Среће се и у форми сложеног везника *при чему*, присутног и у савременом језику:

(а) негирани несвршени презент (главна реченица) + несвршени футур први (зависна реченица):

Офицѣрима пакъ рана се не опредѣлює, а плату неће добывати онда, кадъ одъ службе отсутствую преко добывенога рока, **при чему ће се у призреніе узети §. 78. Закона. воєнногь** (Устројеније (1) 1845/47: 15);

(б) модална конструкција (главна реченица) + несвршени футур први (зависна реченица):

(...) но она ће дужна бити одма о поступкутоме, задено съ обясненіємь показаны узрока, надлежно Попечителство, ради одобренія или и продуженія рока извѣстити, и одтуда рѣшеніе очекивати;

при чему ће Попечителство нарочито мотрити, да се не бы у оваковомъ случаю злоупотребленія одъ ниже власти чинила (Уредба (2) 1845/47: 25).

Ретко се значење пропратне околности исказује релативном реченицом са формом *у чем*:

А у исто време валя догодившій се случай предпоставлѣныма явити, да по ныиной наредби Лѣкаръ види, каква є управо онога болестъ у **чемъ ако нађе, да ніє кужна (...)** (Правила (30) 1841/45: 129).

Значење пропратне околности изражава се и координацијом, у комбинацији координираног везника *а* и лексичког конектора *притом*:

Поводомъ пытания Попечительства Внутреннѣи Дѣла, подъ 22. Маія т. г. В. № 222. Совѣту, усмотренію томъ предложенногъ: оѣ ли се, враћаюћимъ се на дужность свою войницыма, путни трошкови, а у случаю болести подвозъ одобравати, поднео ми єистый свое мнѣніе: да се войницыма, идућимъ на опредѣленіе свое, или сбогъ какве свое важне нужде на време одпуштаюћимъ се кућама, и одтуда враћаюћимъ се на дужность, као и сасвимъ одъ дужности разрѣшенымъ и са опредѣленія одпуштаюћимъ се, путни трошкови не признаду; **а притомъ, да се путуюћима кући своіой войницыма, или на дужность повраћаюћимъ се, ако су слаби и болестни, одъ мѣста до мѣста, и то по селима, гди мензулане нейма, по 2. коня, еданъ за войника, а другій за пратиоца нѣговогъ, рачунаюћи за свакогъ коня по 1. грошъ чарш. посредствомъ кмета селскогъ набаве и даду;** а кметъ, да дужанъ буде подвозе ове изъ селске касе плаћати, и после одъ таковы рачунъ Окружномъ Началничеству подносити (Предписаније (28) 1841/45: 49–50).

16.3. Закључак о реченицама са значењем пропратне околности

Реченице са значењем пропратне околности представљају маргиналну категорију у административно-правном стилу XIX века. Најчешће се уводе различитим варијантама везника *почем, при чем, при чему*. Ова реченица обично се јавља у постпозицији. Примећује се интерференција са узрочним значењем. Кодирају се сегменти правне норме који су хијерархијски мање важни. Овај тип реченице јавља се у законодавно-правном подстилу, у указима, устројенијима, а примећене су и у жанру толковања (тумачења). Значење пропратне околности исказује се и семантички неспецификованим контекстуално условљеним једнолексемским везником *где*, при чему се примећује интерференција са начинским значењем. Исказивање пропратне околности чешће је у законским текстовима предстандардног периода.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У дисертацији смо анализирали статус зависнослужених реченица у административно-правном стилу српскога језика у XIX веку. Анализом су обухваћени законски текстови од доношења *Сретењског* (1835), односно *Турског устава* (1838) године, па све до *Устава* 1901. године. Овај устав, иако формално припада XX веку, укључен је у корпус из два разлога: (а) представља последњи устав донет у време династије Обреновића; (б) нацрт за сам устав написан је раније, (в) устав се у великој мери и ослања на раније донете уставе (1869, 1888). Основни корпус чине текстови устава донетих за време XIX века (1835, 1838, 1869, 1888, 1901), као и законски текстови који се налазе у *Зборницима закона и уредбених указа*. Поред тога, централни корпус је проширен текстовима усмене варијанте административно-правног стила (корпус стенографских бележака) и текстом из *Природног права* Јована Стерије Поповића (правни уџбенички стил). Корпус обухвата и *Грађански законик* Јована Хаџића.

Дисертација попуњава празнину у опису административно-правног стила српскога језика XIX века, која постоји између описа који је за средњовековни пословноправни стил дао Слободан Павловић (2009) и описа савременог правног језика. Прати се да ли постоји континуитет у развоју српског правног језика екавског типа у систему зависнослужених реченица. Утврђено је да континуитет постоји, а он се остварује као у инвентару везника, тако и у издвојеним типовима зависнослужених реченица. Примећена су појединачна одступања у предстандардном периоду (везана за формирање везника *кром(ј)е тога што*, за постављање глагола у финалну позицију, за спој *без да*, за екстраковање елемената зависне реченице у фронталну позицију, за чешћу употребу партиципа). Међутим, све ове особине у систему зависнослужених реченица налазе се на периферији, те се као такве повлаче после усвајања Вукове реформе. Континуитет се запажа и у механизмима за формирање сложених везника (услови за реанализу и генерализацију су исти током целог периода).

Већина постављених хипотеза је потврђена. Потврђено је да се у првом делу века користи доситејевски језички типа, а да се у другој половини периода, после 1868. године користи језик вуковског типа. Оба језичка типа деле заједничку базу у оквиру система зависнослужених реченица. Разлике између предстандардног периода и периода стабилизације стандардног језика постоје, а оне се виде у структурирању реченичног комплекса, у реду речи (постављање глагола на крај реченице, екстраковање реченичних чланова), у чешћем коришћењу партиципа и инфинитивних конструкција, у коришћењу одређених лексичких јединица у оквиру управних речи (у предстандардном периоду користе се славенизми). Такође, потврђена је и хипотеза да највише избора утицаја на употребу зависнослужених реченица имају инхерентне особине административно-правног стила. У прилог овоме говори и то што постоји велика подударност у оквиру дистрибуције и фреквенције типова зависнослужених реченица у различитим фазама развоја српског правног језика (средњи век, XIX век и савремени српски правни језик). Потврђена је и хипотеза да се систем зависнослужених реченица развија од мисаоно једноставнијих ка мисаоно сложенијим категоријама. То се види у томе што у предстандардном периоду доминирају семантички неспецификовани контекстуално условљени једнолексемски везници у односу на семантички спецификовани контекстуално неусловљене сложене везнике. У прилог овој хипотези говори и то што на почетку периода доминирају инкорпорирана значења, док се у току века постепено развијају и сложене мисаоне категорије (како специфична значења у оквиру већ постојећих категорија, тако и нове значења као што су ексцептивно и спецификативно). Ово се остварује преко принципа раста. На крају, потврђена је и

хипотеза да на развој система зависнослужених реченица утичу и спољашњи и унутрашњи фактори. Спољашњи фактори везани су за интелектуализацију и европеизацију језика, за развој функционалностилске репартиције, као и за развој друштва, културе и права у XIX веку. Поред тога, на систем зависнослужених реченица утичу и шире политичке и културне прилике у Србији у XIX веку. Најважнији спољашњи фактор који утиче на систем зависнослужених реченица је Вукова језичка реформа.

У анализи коришћено је више метода, који су примењени хијерархијски. Примарни метод била је синтаксичко-семантичка анализа, на основу које су издвојене следеће категорије зависних клауза: допунске реченице, релативне реченице, временске реченице, месне реченице, поредбено-начинске реченице, условне реченице, финалне (циљне) реченице, узрочне реченице, последичне реченице, допусне реченице, ексцептивне реченице, спецификативне реченице и реченице са значењем пропратне околности. Након синтаксичко-семантичке анализе, коришћени су методи функционалностилске репартиције (за утврђивање избора и фреквенције пронађених конструкција), као и метод историјске лингвистике (компаративни метод и метод унутрашње реконструкције), као и метод спољашње историје језика (историје књижевног језика). На основу метода функционалностилске репартиције, разликују се везници који су типични за општи језик од везника који су специфични за административно-правни стил. Овај метод је коришћен и да се испита повезаност употребљених везника са инхерентним особинама административно-правног стила. Метод функционалностилске репартиције коришћен је и да се утврде специфичности у оквиру одређених поджанрова административно-правног стила XIX века. Од метода унутрашње историје језика коришћен је компаративни метод, да би се упоредило стање у XIX веку у односу на савремени језик и у односу на средњовековну пословноправну писменост. Метод унутрашње реконструкције коришћен је приликом праћења развоја појединих реченичних конструкција, нарочито у вези са развојем сложених везника. Посебан нагласак био је на праћењу процеса реанализе и генерализације сложених везничких конструкција. Метод спољашње историје језике коришћен је да би се одвојиле конструкције које припадају слоју народног језика од слоја славенизама. Следећи корак у анализи представља метод теорије права, на основу кога се пратило како се зависнослуженим конструкцијама реализују елементи нормативноправног кода, односно на који начин се у површинском слоју правне одредбе кодирају дубински елементи правне норме. На самом крају, укључен је метод анализе дискурса и социолингвистички метод, на основу кога се пратио ниво идеологема у тексту, као и утицај ширих културноисторијских и политичких околности на устројство правног текста у XIX веку. У анализи су се издвајају типови зависнослужених реченица у оквиру следећих бинарних парова: (а) домаћи везник – позајмљени везник (критеријум језичког типа); (б) контекстуално условљени – контекстуално неусловљени везник (структурно-семантички критеријум); (в) семантички спецификован – семантички неспецификован везник (семантички критеријум); (г) једнолексемски везник – сложени везник (структурни критеријум); (д) општесистемски – вишесистемски – моносистемски везник (критеријум функционалностилске репартиције).

Примарни допринос докторске дисертације представља детаљан опис статуса зависнослужених реченица у административно-правном стилу XIX века. У анализу је укључено преко 8000 реченица из административно-правног стила. Анализом су обухваћени предстандардни период и период стабилизације савременог српског језика. Утврђено је да систем зависнослужених реченица, како у инвентару везничких конструкција, тако и у забележеним семантичким пољима у потпуности одговара систему српског језика на народној основи. Добијени резултати иду у прилог тези да

постоји континуитет у развоју српског књижевног језика екавског типа на нивоу система зависнослужених реченица коришћених у административно-правном стилу. Начелно се може успоставити и паралела са српским средњовековним пословноправним језиком, упркос вековном прекиду у развоју српског правног стила. Тај континуитет се односи на начелну дистрибуцију забележених конструкција (на пример, на доминацију условног значења уведеног везником *ако*), али и на јављање неких конструкција присутних у средњовековној пословноправној писмености у предстандардном периоду (појава слободних релативних реченица, релативних реченица са инкорпорираним антецедентом и циљних и поредбено-начинских реченица уведених везником *како да*). Такође, између средњовековног пословноправног стила и административно-правног стила XIX забележена је сличност у прагматичкој функцији коришћених конструкција, нарочито оних у вези са кодирањем примарне *ако – онда* хипотезе, код условних и неких типова релативних реченица. Ова сличност условљена је тиме што је дистрибуција реченица у правним текстовима повезана са инхерентим особинама административно-правног стила, а и посредним утицајем средњовековног права у правничком образовању XIX века. С друге стране, запажа се и континуитет између административно-правног стила XIX века са савременим правним језиком. Ово се нарочито односи на другу половину века, када долази до усаглашавања правних прописа, те и мање варијације у избору конструкција. Овај континуитет се види и у формирању сложених везника типичних за административно-правни стил, који почињу своје формирање у XIX веку, да би се потпуно укључили у систем зависних везника у XX веку. У том смислу, развој система зависнослужених реченица у XIX веку поклапа се са процесом интелектуализације и европеизације, са развојем науке, културе и просвете, што утиче на функционалностилску диференцијацију.

У административно-правном стилу српског језика у оквиру система зависнослужених реченица издвајају се три хронолошка слоја: (а) први слој представљају оне конструкције и везници које су у процесу повлачења већ у предстандардном периоду, да би се до краја века потпуно изгубиле (на пример, везник *како да* у допунском, циљном и поредбено-начинском значењу, комбинација везника *како* и *футура* првог у циљном значењу, комбинација везника *како* и потенцијала у значењу постериорности типа имедијатности, везник *почем* у временском, узрочном и значењу пропратне околности); (б) центарлни слој једнолексемских контекстуално условљених семантички неспецификованих везника, као и сложених везника старијег постања, као што су *пре него (но) што* у временском значењу или везник *будући да* у узрочном значењу, који чини центар система зависнослужених реченица у административно-правном стилу српског језика XIX века; (в) последњи слој чине сложени везници у процесу формирања, као што су сложени везници *у случају да*, *у случају кад*, *у случају где*, *под условијем да*, *у приликама кад*, *за време док*, *односно тога што*, *поводом тога што*, *желећи да*, *зато да*. Што се тиче последњег слоја, он није идентичан са системом сложених везника у савременом језику. На пример, везник *односно тога што* повукао се из система сложених узрочних везника за изражавање узрока типа повод, а сложени везник *у случају где* Веселина Ђуркин не региструје у систему сложених везника савременог српског језика.

Утврђено је да дистрибуција зависнослужених реченица у потпуности одговара дистрибуцији зависнослужених клауза, коју је за енглески језик пронашао Ристо Хилтунетн. Ово упућује на закључак да инхерентне особине административно-правног стила имају директног утицаја на дистрибуцију зависнослужених реченица. Релативне реченице су најбројније (39,93%), затим следе условне реченице (15,61%), допунске реченице (12,42%), временске реченице (10,92%), циљне реченице (6,96 %), начинско-поредбене реченице (6,49%), узрочне реченице (3,53 %), последичне реченице (1,98%),

месне реченице (1,74%), реченице са значењем пропратне околности (1,18%), допусне реченице (0,53%), спецификативне реченице (0,32%) и ексцептивне реченице (0,23%). Доминација релативних реченица објашњава се њиховом бројношћу у општем језику, али и њиховим уделом у кодирању дубинске правне норме. Бројност условних реченица тумачи се тиме што условне реченице представљају идеалну спољашњу форму дубинске правне норме. Условне реченице представљају основну форму зависних клауза како у средњем веку, тако и у савременом језику. Удео допунских реченица објашњава се њиховом функцијом у општем језику (представљају облигаторни елемент реченичне структуре), али и њиховом улогом у оквиру номративноправног кода, у коме служе за изражавање материјалне садржине закона. Дистрибуција адвербијалних реченичних типова сужена је и условљена је њиховом компатибилношћу са инхерентним особинама административно-правног стила. Употреба временских реченица је доста сужена у односу на општи језик, а узрочне и месне реченице су маргиналне. Интересантан је статус циљних реченица, чија се заступљеност тумачи њиховим улогом у идеолошком коду, јер се преко њих изражава мотивација за доношење неког законског прописа.

У досадашњим истраживањима српског правног језика XIX века утврђено је да је језик у законима из предстандардног периода модернизовани доситејевски језик, а да се у законским текстовима после 1868. године користи вуковски језички тип. Доситејевски језички тип одликује основа на српском народном језику, уз славенизме у лексици и синтакси. Што се стања корпусу тиче, сви пронађени модели субординатора и зависносложених реченица припадају српском народном језику. Једини изузетак чини сложени везник *кромџ кад*, који се јавља у ексцептивном значењу. Овај везник представља хибридну конструкцију, који садржи рускословенски/славеносрпски елемент *кромџ* (*кромје*, *кромје*) и субординатор *кад*. По начину грађења овај везник се уклапа у механизам настанка сложених везника у српском народном језику. Типични синтаксички славенизам представља употреба партиципа (партицип презент пасива, партицип презент актива, партицип претерита актива и партицип претерита пасива). Такође, у предстандардном периоду у одређеним конструкцијама доминира и инфинитив у односу на њему конкурентну конструкцију *да* + презент. Позајмљеним везником може се сматрати и ненормативна конструкција *без да*, чије се присуство у текстовима из XIX века тумачи утицајем страних језика, као што су немачки и француски. Под страним утицајем сматра се и појачано коришћење релативизатора *који* у посесивном значењу, што се тумачи утицајем рускословенског језика. Постављање глагола у финални реченични положај објашњава се утицајем немачког, латинског и рускословенског језика. Финални положај глагола има утицаја на структуру реченичног комплекса у предстандардном периоду, на пример, на дистактни положај релативине реченице и антецедента, на уметање одређених реченичних типова, на екстраковање одређених елемената зависне реченице у фронтални положај и тако даље.

Корпус је подељен у два велика периода, а као гранична је узета 1868. година, као година коначног прихватања Вукове језичке и правописне реформе. Ова година је значајна и по томе што је у њој убијен кнез Михаило, а наредне 1869. године донет је нови устав. Грађа је подељена у две јасно дефинисане целине: (а) на грађу из предстандардног периода (од 1835, односно 1838. године до 1868. године); (б) на грађу из поствуковског периода, односно периода стабилизације савременог српског језика, која обухвата период од 1868. године до краја века. За језик из прве половине периода Милош Луковић је утврдио да се ради о модернизованом доситејевском идиому, док је језик другог периода савремени српски језик у процесу стабилизације језичке норме. Што се тиче синтаксичког система зависносложених реченица, утврђено је да оба језичка типа деле исту базу засновану на шумадијско-војвођанском дијалекту екавског типа и исте језичке механизме. Међутим, постоје разлике у оквиру два система. Прва је

та што се предстандардни период одликује нестабилном реченичном структуром, дугим реченицама, које су најчешће обликоване у период од два чланка. Реченично устројство често је нестабилно и условљено постављањем глагола у финалну позицију. Предстандардни период чува и неке архаичне структуре (релативне реченице са инкорпорираним антецедентом, конструкцију *како* + футур први у циљном и начинском значењу и тако даље). Иако се неке од ових конструкција задржавају и у стандардном периоду, углавном се постепено губе током века. Што се тиче поствуковског периода, њега одликује губљење сложених везника, који почињу да се формирају у предстандардном периоду, а који су садржали славенизме. Реченични комплекс је стабилнији, а форма периода у оквиру законских текстова се постепено губи. Постепено се губи реченична структура условљена постављањем глагола на крај реченице.

Изразита специфичност предстандардног периода је и постојање изузетно дугих вишеструкосложених реченичних комплекса, од којих су неки на граници неграматичности. На самом почетку периода, нарочито за време прве владавине Милоша Обреновића и Михаила Обреновића, што се наставља и кроз цео период владавине уставобранитеља, цео законски пропис може бити садржан у оквиру једне компликоване вишеструкосложене реченице. Ово је посебно карактеристика краћих законских одредби као што су укази, уредбе и преамбуле закона. Процедура доношења закона за време Михаила Обреновића постепено се мења, те дуге прописе смењују прописи који се састоје од краћих реченица, а често и само од једне разбијене допунске реченице.

Запажена је и строга организација неких вишеструкосложених реченица у форми периода. Периоди представљају специфичан начин организације зависносложених реченица типичан за XIX век. Период се састоји од два чланка, протазе и аподозе. Чланци су обично раздвојени интерпункцијским знаком, као што су две тачке, тачка и запета или запета. Структуру периода карактерише и честа употреба корелатива, који се јављају у другом чланку. Периоди су карактеристични за неке типове релативних реченица, нарочито за оне код којих је релативна реченица у препозицији, за условне реченице (које су у предстандардном периоду организоване или у виду двочланих периода, или у оквиру вишеструкосложених периода, који се састоје од примарне хипотезе и од изузетка од ње), као и за узрочне реченице којима се истиче мотивација или повод за доношење закона и тако даље.

У предстандардном периоду у односу на период стабилизације савременог српског језика примећена је већа варијација у погледу избора конструкција и већи удео различитих хронолошких слојева у оквиру једне категорије. Ово се може тумачити неоформљеношћу и нестандардизованошћу правног језика, али и већим уделом идиолекатских особина састављача правних прописа. Ово је карактеристично нарочито за *Устројство војске* и за *Уредбу о карантину*. За *Устројство војске* карактеристичан је велики број инкорпорираних релативних реченица, као и слободних релативних реченица уведених релативизатором *који*. За *Уредбу о карантину* карактеристичан је велики број конструкција са значењем постериорност типа имедијатност, која се изражава везницима *како*, *чим*, *пошто* и *почим*.

Потврђена је хипотеза да на почетку периода доминирају контекстуално условљени семантички неспецификовани једнолексемски везници. То се најбоље види у предстандардном периоду, а делимично и у периоду стабилизације савременог српског језика. Од контекстуално условљених семантички неспецификованих везника јављају се: општезависни везник *да* (допунске реченице, финалне реченице, реченице са значењем намене, последичне реченице), везник *кад* (условне реченице, временске реченице), везник *како* (допунске реченице, временске реченице, начинске и поредбено-начинске реченице, узрочне реченице, финалне реченице), везник *пошто* (временске

реченице, узрочне реченице), везник *почем* (временске реченице, узрочне реченице, реченице са значењем пропратне околности). Изразито семантички неспецификован је везник *где*, који има ширу дистрибуцију у предстандардном периоду, него у савременом српском језику (условно значење, месно значење, начинско значење, значење пропратне околности). Јавља се као везник условних реченица, а у процесу формирања примећен је и сложени везник у *случају где*, који се није задржао у савременом језику.

Изразита семантичка неспецификованост и контекстуална условљеност ових везника, довела је до потребе да се одређена значења изразе прецизније, што доводи до формирања сложених везника. Што се тиче дистрибуције сложених везника, треба модификовати хипотезу да се они јављају на крају века. Наиме, до формирања одређених сложених везника (прецизније до предуслова за њихово формирање) долази још у предстандардном периоду, који је имао дужу традицију писмености на рускословенском и славеносрпском језику. Тако се, на пример, види да процес формирања сложених условних везника у *случају да*, у *случају кад*, у *случају ако* почиње у предстандардном периоду, а довршава се у периоду стабилизације савременог српског језика. Такође, у предстандардном периоду запажамо и конструкције код којих је било предуслова да до формирања сложених везника дође, међутим, због промене језичког типа и посрбљавања славенизама, до њиховог формирања није дошло (на пример, везник у *случају где*, спојени као *под условијем кад*, у *приликама кад*). У граничној епоси, што лепо илуструје устав из 1868. године, долази до повлачења конструкција које садрже славенизме, до разбијања вишеструкосложених реченичних комплекса, што поновно доводи до доминације контекстуално условљених семантички неспецификованих једнолексемских везника. На крају периода, због убрзаног друштвеног и културног развоја, као и због формирања функционалних стилова, долази до образовања нових типова сложених везника (*на случај кад*, *односно тога што*, *поводом тога што*). Неки сложени везници показују стабилан развојни пут због своје јаке позиције у оквиру административно-правног стила XIX века (*у случају ако*, *у случају кад*, *поводом тога што*). У систему сложених везника с краја века примећују се и конкурентни облици (*односно тога што* / *поводом тога што* у значењу узрока типа повод), те долази до њиховог повлачења ради растерећења система.

Потврду хипотезе да у првој половини периода доминирају семантички неспецификовани контекстуално условљени везници доноси и чињеница да се на почетку века јавља и велики број прелазних типова између различитих значења. То је најочигледније у случају условно-временске интерференције код условних реченица уведених везником *кад*. Изразита значењска неспецификованост код овога типа реченица доводи до формирања сложених везника већ на самом почетку периода. Код везника *где* запажена је месно-условна интерференција. Интерференција различитих значењских типова видљива је и у реченицама уведеним везником *уколико* (*у колико*), код којих се, посебно у предстандардном периоду, запажа интерференција са количинским и пропорционалним значењем (на шта указује употреба корелатива у *онолико* / *у толико*, као и искључива везаност овог значења за постпозицију). У другој половини века условно значење се стабилизује, што се види у томе што се значење мере губи, па се значење везника везује само за две алтернативе (или је услов испуњен, или није испуњен), у могућности да се реченица пермутује (тј. да се јави и у препозицији), као и у употреби потенцијала у реченици уведеној субординатором *ако*. Запажена је и интерференција начинског значења са консекутивним, циљним, узрочним и значењем пропратне околности. Интерференција се примећује и код узрочног значења: месно-узрочна (*откуда*, *отуда што*), временско-узрочна (*пошто*, *почим*, *како*) и начинско-узрочна (*како*, *чим*). Парцијалноконцесивно значење остварује се у интерференцији са условним значењем, пошто одређени парцијалноконцесивни модели могу да се

трансформишу у (условно) неограничен број кондиционалних клауза уведених везником *ако*. На крају периода, повећава се број конструкција којима се прецизније изражава одређено значење, што представља последицу интелектуализације и функционалности стилске диференцијације.

Потврђена је хипотеза да зависносколожене клаузе с корелативима преовлађују у првом делу периода, а да се током века постепено повлаче. Повлачење корелатива тумачи се развојем конфигуриране синтаксе, стабилизацијом реченичног комплекса током XIX века и губљењем периода као посебног типа реченичног устројства у предстандардном периоду. Наши резултати иду у прилог резултатима до којих је дошао Александар Милановић (2003), који повлачење корелатива крајем века тумачи утицајем француске синтаксе и стабилизацијом реченичног комплекса у време формирања београдског стила. Корелативи убедљиво доминирају у предстандардном периоду, претежно у вишеструкосложеним реченичним комплексима организованим у оквиру периода од два чланка. Корелативи се претежно срећу у следећим категоријама: (а) релативне реченице: слободне релативне реченице и реченице са инкорпорираним антецедентом – демонстративне заменице *онај, она, оно, тај, та, то*, демонстративне заменице за каквоћу *таков, такова, таково*, интензификатор *то*; (б) условне реченице: везник *ако* – прилошки израз у *том случају*, демонстративна заменица и интензификатор *то*, демонстративна заменица *тај, та, то*, демонстративна заменица за каквоћу *таков, такова, таково / такав, таква, такво*, спој *ако ли – а оно, онда*, демонстративна заменица *таков, такова, таково / такав, таква, такво*, везник кад – *онда, оно, уколико – у онолико, у толико, где* – заменички прилог *ту, а оно, онде, а оно онде*, субјункторид *ли – онда, то*, сложени везник у *случају ако – то, онда*, сложени везник у *случају кад – онда*, сложени везник у *случају да – то*; (в) временске реченице: *кад – онда, како – одма(x), у оном часу, од онога часа, пошто – одма(x), онда, док – дотле, време / за ово време / за цело време, почем – онда*; (г) месне реченице: *где – ту, а он, онде, то, онде, онда, ту*; (д) начинске, поредбене и поредбено-начинске реченице: *како – онако, тако, као што – тако*; (ђ) узрочне реченице: *како – зато, тако, то, будући да / будући – то, зато, поводом тим што – то, по причини што – то*; (е) допусне реченице: *премда – то, гди год – ту, шта год – ово*. Нису наведене конструкције које се и у савременом језику јављају са корелативима, као што су последичне и пропорционалне реченице. Корелативи имају вишеструку улогу: имају улогу у структурирању вишеструкосложеног реченичног комплекса, имају улогу у структури надређене клаузе (заступају или целу зависну реченицу, или само један њен члан, на пример показне заменице *такав, такови, такво* заступају субјекат или објекат у надређеној реченици), служе као верификатор значења (на пример, заменички прилог *зато* служи као верификатор значења узрочности), имају интензификаторску улогу и тако даље.

Као посебан допринос докторске тезе истиче се и испитивање утицаја инхерентних особина административно-правног стила на избор и фреквенцију одређених типова зависносколожених реченица. На основу типова кодирања у правном језику (природнојезичко, логичко, нормативноправно и идеолошко), у оквиру правног текста издвојили смо обавезне нормативноправне елементе, којима се кодира неки од елемената дубинске структуре правне норме (правни субјекат, правни објекат, правна обавеза, правно овлашћење, примарна хипотеза, деликт, санкција, фуктор *треба*), и на идеолошке елементе (идеологеме), које нису облигаторни елементи правног текста, већ кодирају мотивацију за доношење закона и садрже шире културне, историјске, политичке и модалне кодове. Нормативноправно кодирање се, пре свега, постиже кроз зависне клаузе уведене везником *ако*. Ово је доминантан начин за исказивање примарне правне хипотезе и представља идеалну провршинску реализацију дубинске правне норме. Међутим, примарна хипотеза може се реализовати и у оквиру других типова

зависних клауза. То су слободне релативне реченице уведене релативизаторима *како/који*, релативне реченице са инкорпорираним антецедентом постављене у протазу условне реченице уведене везницима *кад*, *где* и сложеним везницима са лексемом *случај*, временске реченицом са везником *кад* и друге. У оквиру нормативноправног кодирања исказује се и секундарна хипотеза, супротна примарној, спојем *ако ли*, коришћењем речце *пак*, коришћењем супротног везника *но* и, спорадично, коришћењем негације. Зависном реченицом са субјунктороидом *ли* кодира се зависна клауза која изражава услов који се тумачи као последња опција, када су друге алтернативе недоступне.

Темпроално-аспекатска парадигма у складу је с оним што је већ утврђено у литератури у вези са административно-правним стилем. Запажа се доминација презента, футура првог и потенцијала. Спорадично се у одређеним конструкцијама јављају футур други и перфекат. Користи се велики број модалних глагола. Специфичност за административно-правни стил XIX века представља употреба великог броја императивних конструкција. Оно што је интересантно за испитивани корпус, посебно за типове зависнослужених клауза које кодирају дубинску *ако – онда* хипотезу, јесте да је употреба глаголских времена повезана са степеном вероватноће вршења одређене радње, односно да је условљена бирарном опозицијом *очекивано – мање очекивано*. Оно што је, с аспекта законодавца, више очекивано, везује се за употребу презента, футура првог и префекта. Оваква дистрибуција запажена је у неким типовима релативних реченица, као и у условним реченицама. С друге стране, потенцијал се везује за ситуације које се, с аспекта законодавца, посматрају као мање очекиване, као мање пожељне, а често и потпуно непожељне. Употребом потенцијала, поготову у комбинацији са неким везницима (као што је, на пример, у *случају ако*), истиче се да се нека непожељна радња ретко догађа. У том смислу видимо да није у потпуности могуће одвојити нормативноправно кодирање од идеолошког кодирања, пошто дистрибуција глаголских времена зависи од става законодавца према одређеној радњи.

У оквиру допунских реченица доминирају реченице уведене општезависним везником *да*, а затим следе реченице уведене субординаторима *што*, *како*, *како да* и *е да*. Нема већих формалних и структурних одступања везаних за употребу допунских реченица у предстандардном и стандардном периоду. Одступања су везана за архаичне везнике *како да* и *е да*, за екстраковање и фронтирање субјекатског или објекатског аргумента у предстандардном периоду, за повремени дистактни положај између управне речи и допунске реченице, као и за употребу појединачних форми (употреба негираног презента/потенцијала уз глагол *забранити*, употреба негираног потенцијала уз глаголе *чувати се* и *пазити се*). Такође, запажа се разлика и у лексичкој дистрибуцији управних глагола и управних израза у предстандардном периоду, у коме преовлађују славенизми са суфиксом *-ије*.

Допунска реченица објекатског типа уз управни одредбени глагол (*решиити*, *одредити*, *потврдити*, *овластити*) представља фундаменталну карактеристику административно-правног стила. Ово се сагледава и на нивоу закона у целини, али и на нивоу појединачних чланова. На нивоу закона у целини јавља се уводна реченица која се састоји од субјекатског аргумента, управног одредбеног глагола и објекатске реченице (која некад може бити и цео законски пропис). Оваква структура илуструје и хијерархизованост правног текста, која је обележена визуелно (позиционирањем текста, различитим типом слова), чиме изражава замишљену структуру Паноптикона, као идеалног средства за надзирање поданика. Овакво устројство преноси се ниже елементе правног текста (чланове и стаовове). Текст се кодира и нормативноправно и природнојезички, а нормативноправно кодирање омогућава читање правне одредбе у целини (линеарно), али и у оквиру појединачних одредби (фрагментарно). На овај начин постиже се економичност у оквиру правног текста, односно нема потребе да се управна

реченица користи више пута. Овакво устројство правног текста у предстандардном, и делимично стандардном периоду, условљава и то да се императивне конструкције у форми *да* + презент могу тумачити и као експлицирани делови редуковане реченице, чији је имплицирани управни део глагол *наредити/заповедити*.

У законодавно-правном подстилу XIX века допунска реченица се јавља у објекатској, субјекатској, предикативној и атрибутској функцији. Јавља се уз различите типове глагола. Уз одредбене глаголе доноси материјалну садржину прописа, а одабир глагола идеолошки је мотивисан (*решиити, потврдити, препоручити*). Одабир глагола условљен је и различитом перспективизацијом хијерархијских односа између законодавца и поданика. Перспективизација из угла законодавца дата је уз глаголе *захтевати/зактевати, заповедити, наредити, наложити, забранити*, којима се истиче надмоћни положај законодавца. Пермисивних глагола има мало, пошто се не слажу са наредбованим карактером закона. С друге стране, глаголи типа *молити, тражити, предстати, жалити се*, дају се из перспективе поданика. Њима се истичу правна овлашћења грађана. Посебна одлика закона XIX века, нарочито закона из предстандардног периода, јесу и управни глаголи којима се истичу дужности поданика и државних органа (*старати се, бринути се, бдети, пазити, мотрити* и њима слични). Код неких глагола запажа се и интерференција са циљним значењем. Јављају се и евиденцијални глаголи, којима се мотивише доношење закона, а који су типични за преамбуле (глаголи визуелне перцепције *видети, сведочити*, као и когнитивни глаголи *уверити се, дознати, сазнати*, глагол аудитивне перцепције *чути*). Уз комуникативне глаголе доноси се материјална садржина законских прописа. Неки типови глагола, као што су когнитивни, дубитативни и конативни глаголи, нису типични за административно-правни стил. Важну улогу имају и допунске реченице са функцијом предикативне допуне уз глагол *састојати се / састојати се*, који се јавља у оквиру стипулативних правних дефиниција.

Поред тога што се јављају у законодавно-правном подстилу, као основном жанру правног језика, допунске реченице имају своју улогу и у другим жанровима. Одређени типови допунских реченица, као што је реченица са глаголом *препоручити*, јављају се као формулатични завршеци уредба и указа. Неки типови допунских реченица служе као мотивација у преамбулама закона, као и у краћим законским формама уредба и указа у предстандардном периоду. Свођење уредбе или указа само на основну нормативноправну форму (субјекатски аргумент + управни одредбени глагол + допунска реченица) карактеристично је за период владавине Михаила Обреновића, када изостаје детаљно објашњење карактеристично за предстандардни период, што се објашњава Михаиловим апсолутизмом и тежњом да се процедура доношења закона стандардизује. Иако форма допунских реченица не варира током периода, варира избор управног аргумента, који је идеолошки условљен. Ово је изразито видљиво за време владавине Милана Обреновића, а нарочито у време Берлинског конгреса, када Србија стиче независност. Изразито је идеолошки мотивисана и употреба глагола *препоручити*, која се везује за прописе које законодавац пише за државне органе и појединце (владаре), који су хијерархијски на вишем нивоу власти, те употреба глагола *препоручити* представља стратегију учтивости и стратегију чувања образа. Посебне специфичности у употреби допунских реченица показују стенографске белешке, као усмени жанр правног језика. У њима се користе допунске реченице којима се изражава материјална садржина онога што посланици износе, али се допунске реченице користе и у сврху манипулације и убеђивања других говорника да прихвате изнесени аргумент.

Релативне реченице представљају најбројнији слој у административно-правном стилу српског језика XIX века. Постоје велике разлике у систему релативних реченица предстандардног периода и периода стабилизације савременог српског језика. До ове

стабилизације долази постепено, с тим што неке конструкције остају као синтаксички архаизми до краја века. Од особина које одступају од прототипичне релативне реченице у савременом српском језику примећени су: примери са дистактним положајем релативизатора и антецедента, релативне реченице са инкорпорираним антецедентом, слободне релативне реченице уведене релативизатором *који*, посесивне релативне реченице уведене релативизатором *који*, као структурно нерашчлањене односно-проширујуће реченице уведене трећим лицем једнине средњег рода релативизатора *који*. Неке од ових особина јављају се и као хронолошки слојеви, уз одговарајући конкурент, који је преовладао у савременом језику (дистактни положај / контактни положај, посесивне релативне реченице са релативизаторима *који/чији*, структурно нерашчлањене релативне реченице уведене релативизаторима *које/што*, слободне релативне реченице уведене релативизаторима *који/ко*). Предстандардни период одликује неконфигурисана синтакса, постављање глагола у финалну позицију у реченици, што је условило и велики број примера са дистактним положајем антецедента и релативизатора. Одступања везана за предстандардни период карактеристична су и за појединачне архаичне рекције одређених глагола, као и за чешћу употребу корелатива него у савременом језику.

Одређени типови релативних реченица могу се трансформисати у условну реченицу са структуром *ако – онда*, што значи да оне припадају нормативноправном кóду и да кодирају основну правну хипотезу. Ово се односи на слободне реченице уведене релативизаторима *који/ко*, на релативне реченице са инкорпорираним антецедентом, на релативне реченице са ендоцентричним антецедентом, као и на неке типове релативних посесивних реченица са релативизатором *чији*.

Удео нормативноправног и идеолошког кодирања повезан је и са дистрибуцијом рестриктивних и нерестриктивних релативних реченица. Рестриктивне релативне реченице углавном се везују за нормативноправне кодирање. Оне су чешће у односу на нерестриктивне релативне реченице, пошто је правни стил по својој природи неререференцијалан. Релативне нерестриктивне реченице углавном се односе на појединачне референте, као што су документи, личности или државни органи. Нерестриктивне релативне реченице имају двојаку улогу у оквиру правног текста. Оне континуативног типа служе за нормативноправно кодирање. Оне се могу изоставити без последица на комуникативном и семантичком плану, али њихово изостављање доводи до непотпуне правне норме. С друге стране, нерестриктивне релативне реченице парентетичког типа могу се изоставити без било каквих последица како на семантичком, тако и на нормативноправном плану. Оне служе за кодирање ширег идеолошког и културног контекста (на пример, за кодирање става династије Обреновић према династији Карађорђевић).

Условне реченице друге су по бројности у централном корпусу. Јављају се у око петнаест процената пронађених примера. Њихова учесталост тумачи се њиховом улогом у административно-правном кодирању, јер представљају идеално средство за изражавање *ако – онда* хипотезе, односно за изражавање матрице *примарна хипотеза – деликт – санкција*. Оне служе за увођење и компликованијих структура, које обухватају и изузетке од правне норме. Употреба условних реченица стабилна је током века, при чему су улоге у правном кодирању тесно повезане са одређеним типовима условних реченица. Највише примера условних реченица уведено је општеусловним везником *ако* (укључујући и форму *ако ли*, која служи за кодирање изузетка од примарне хипотезе), затим следе условне реченице уведене семантички неспецификованим везником *где*, везником *уколико* (који је у датом периоду у процесу формирања и који се јако ослања на првобитно количинско, односно пропорционално значење), као и различитим сложеним везницима, било формираним, било у процесу формирања (*у случају ако, у*

случају кад, у случају где, у случају на, на случај да). Као конкурентне форме јављају се комбинације предлошког израза у *случају* са генитивом. Условне реченице често се користе у оквиру вишеструкосложених периода, које прати и употреба корелатива.

Временске реченице су четврте по учесталости у централном корпусу. Њихову употребу карактерише ограничени инвентар како везника, тако и значења. Преовлађују семантички неспецификовани контекстуално условљени једнолексемски везници (*кад, како, пошто, чим, почем, док, докле*), а јављају се и сложени везници *пре него што* (*пре него, пре но што*), *тек што* и *за време док*. Сложени везник *пре него што* старијег је постања, а у предстандардном периоду јавља се у форми *пре него*, која се крајем века повлачи. Везник *пре него што* јавља се и предстандардном периоду и у периоду стабилизације савременог српског језика. У неким примерима види се да везник још увек није у потпуности формиран. Што се тиче заступљених значења, доминира значење постериорности типа имедијатности са аспекта главне, односно непосредне антериорности са аспекта зависне реченице. Велики број везника уводи ово значење у предстандардном периоду (*како, пошто, чим, почем*), а у другом делу периода повлачи се везник *како* у овом значењу, као и везник *почем*. Повлачење ових везника доводи до проширивања употребе везника *пошто*. У грађи пронађено је неколико конструкција које се с аспекта савременог језика сматрају архаичним и које се повлаче већ у другој половини века. Ради се о комбинацији везника *како* с потенцијалом у значењу постериорности типа имедијатност, односно непосредне антериорности, везнику *како* у значењу *откако*, везнику *почем* у временском значењу, као и о форми везника *пре него што*. Што се тиче сложених везника, који представљају најновији слој у развоју српског језика, пронађен је само везник *за време док* у другом делу века. Међутим, прецизнији закључци о статусу сложених временских везника не могу се донети на основу административно-правног стила, нарочито његове законодавно-правне реализације, пошто већина сложених везника није компатибилна са административно-правним стилем. То се примећује на примеру везника *тек што*, који се јавља у интерференцији научног и административно-правног стила и личи на конструкцију из разговорног језика.

Месне реченице представљају периферни систем зависних реченица у административно-правном стилу XIX века. Због изразите неререференцијалности административно-правног стила месне реченице ретко имају конкретно месно значење. Доминира апстрактно месно значење, које се често преплиће са условним, временским, циљним и узрочним значењем. Месно значење најчешће се изражава заменичким прилогом *где* у везничкој служби, а затим следе заменички прилози *куда* и *откуда*. Месно значење често се преплиће са условним у форми вишеструкосложених реченичних комплекса, који се у предстандардном периоду јављају у виду вишеструкосложених периода. Месне реченице често се употребљавају са корелативима. Пронађени су и примери месно-релативне интерференције, као и примери парцијалноконцесивних месних везника (*где год*) са хабитуалним значењем. Као дијалекатска и архаична особина јавља се фонетски лик *гди* у предстандардној епоси.

Начинске, поредбене и начинско-поредбене (поредбено-начинске реченице) изражавају се спојем катафорски употребљеног заменичког прилога *тако* и општезависног субординатора *да* (који не прелази у сложени везник), везником *како*, сложеним везницима за једнакост *као што / како год што / као да*, сложеним поредбеним диферентивним везником *него што/да*, а спорадично и семантички неспецификованим везником *где* и спојем *без да*. У процесу формирања јављају се и сложени начински везници као што је *на начин како*, који илуструју потребу за прецизним изражавањем у административно-правном стилу. Начинско значење показује

интерференцију са консекутивним значењем (спој *тако да*) и са циљним значењем. У односу на савремени правни језик у предстандардном периоду бележи се већи удео реченица уведених сложеним везником *као што*. Овај везник има улогу у административно-правном кодирању, а често се употребљава и као текстуални конектор. Заступљеност реченица уведених везником *као да* слична је оној у савременом језику. Сложени поредбени диферентивни везник *него што* у оквиру нормативноправног кодирања служи да изрази значење које је у присутно у већој мери него што је законом прописано. Најчешће се на овај начин кодира санкција.

Узрочне реченице представљају значајан језички слој у административно-правном стилу српског језика XIX века. Чине мање од четири посто пронађених примера пошто нису компатибилне са инхерентним карактеристикама административно-правнога стила. Првенствено имају улогу у идеолошком кодирању, у коме уводе мотивацију за доношење закона. Највише се везују за жанр указа, уредби, за преамбуле закона, као и за жанр тумачења (толковања). Међутим, срећу се и у законодавно-правном подстилу. Доминирају у предстандардном периоду, нарочито на његовом почетку, када се посебно истиче потреба да се мотивише доношење закона. Иако представљају малобројну групу, узрочне клаузе представљају хетерогрену категорију, у којој се издавају три језичка слоја. Ова категорија је интересантна, јер, поред релативних реченица, представља најнестабилнији систем зависносложених реченица, који је доживео значајна пререструктурирања у току XIX века. У првом слоју јављају се контекстуално условљени семантички неспецификовани једнолексемски везници. Ови везници показују интерференцију са месним, временским и начинским значењем, те овај тип везника илуструје прву фазу у развоју узрочног значења. То су везници *откуда* (месно-узрочна интерференција), *чим, како, пошто* (временско-узрочна интерференција) и *чим, како* (месно-начинска интерференција). Од архаичних конструкција на периферији система срећу се и лик *јербо*, форма *будући*, субординатор *зашто* и комбинација субординатора *како* са футуром првим у постпозицији. Не припадају све маргиналне категорије архаизмима. Категорија *пошто* у испитиваном корпусу јесте маргинална, али она припада новијем слоју развоја узрочних реченица. Занимљив је пример везан за субординатор *како*, код кога се јавља прелазна конструкција у којој је видљиво и узрочно и начинско значење (верификовано кроз заменичке прилоге *зато* и *тако*). Центар узрочног семантичког поља типа разлог чине општеузрочни везници *јер* и *будући да*. Клауза уведена везником *јер* везује се за постпозицију, а клауза уведена везником *будући да* за све три позиције. Везник *будући да* убедљиво је најбројнија узрочна конструкција у испитиваном корпусу. Јавља се често у оквиру двочланог периода у комбинацији са корелативима *зато* и *то*. Конкурентна му је форма *будући*, која се повлачи из система узрочних везника због растерећења система и изоморфности са обликом глаголског прилога садашњег глагола *бити* и номинативном једнине мушког рода партиципа презента. Трећи хронолошки слој представљају сложени везници. Систем сложених везника обухвата везнике *зато што, због тога што, зато да, из разлога (узрока) што, по тому што, по причини што, поводом тога што, односно тога што, отуда што*. Јављају се и формиранни везници, али су чешћи везници код којих је, због употребе интерпункције, могућа двојака интерпретација, па смо их тумачили као везнике у процесу формирања. Систем сложених везника у административно-правном стилу XIX века није исти као у XX веку. У периоду стабилизације савременог српског језика јавила су се два везника са значењем узрока типа повод (*поводом тога што* и *односно тога што*), од којих се задржао само семантички прозирнији и фреквентнији везник *поводом тога што*. Узрок типа критеријум у предстандардном периоду изражавао се сложеним везником *по тому што*, који је у савременом језику замењен семантички транспарентнијим везником *на основу*

тога што. У оквиру месно-узрочне интерференције у предстандардном периоду јавља се и везник *отуда што*.

Иако нису компатибилне са инхерентним особинама административно-правног стила, финалне реченице се јављају у око седам посто пронађених реченица у корпусу. Оне се уводе углавном семантички неспецификованим контекстуално условљеним везницима *да* и *како*. Општезависни субординатор *да* циљно значење уводи у комбинацији са презентом и потенцијалом, док се везник *како* јавља са потенцијалом и архаично у комбинацији са футуром првим. Ови везници чине центар финалног значења у проучаваном корпусу. Ретко се јављају у оквиру нормативноправног кода. Њихова примарна улога је у идеолошком кодирању. У овом значењу посебно су проминентне циљне реченице са потенцијалом, које се налазе у препозицији, нарочито у преамбулама, указима и уредбама предстандардног периода. На перифереји узрочног значења налази се сложени архаични везник *како да*, као и најновији слој сложених финалних везника у процесу настајања (*зато да*, *желећи да* и други). Циљно значење у грађи показује посебну интерференцију са консекутивним значењем, јер циљ указује и на последицу која се жели избећи.

Последичне реченице су маргинални тип зависних реченица у административно-правном стилу XIX века. Најбројнији тип јесте структурно нерашчлањена квалитативно-последична реченица, која се уводи општезависним субординатором *да* у комбинацији са корелативом. Корелатив је у форми заменичког прилога *тако* или демонстративне заменице *таков*, *такова*, *таково* у предстандардном, односно *такав*, *таква*, *такво* у периоду стабилизације савременог језика. Јављају се и чисто последичне реченице уведене сложеним везником *тако да*. Овај везник јавља се и као потпуно формиран и у процесу формирања, на шта указује интерпункција. Последичне реченице срећу се у оквиру нормативноправног кодирања и указују на могуће негативне последице (не)доношења прописа или на начин уређивања простора. У корпусу се јавља интерференција са начинским и са циљним значењем.

Концесивни везници јављају се маргинално у корпусу, пошто нису у складу са инхерентним особинама административно-правног стила. У корпусу се остварује и општеконцесивно и парцијалноконцесивно значење. Општеконцесивно значење се изражава везницима *премда*, *ма*, *ако* у комбинацији са партикулом *и*, везником *да* у комбинацији са партикулом *и*, везницима *макар*, *ма(да)* и једаним примером јукстапониране допусне реченице. Од парцијалноконцесивних модела јављају се субјекатскоконцесивни, квалитативноконцесивни, квантитативноконцесивни и локационоконцесивни тип. Концесивни везници служе за изражавање изузетка од правила. Општеконцесивни везници, нарочито они са субординатором *премда*, изражавају елемент правне норме који је представљен као мање важан. Парцијалноконцесивно значење, нарочито оно условноконцесивног типа, остварује се преко интерференције са условним значењем. Парцијалноконцесивни модели указују на то да се правна норма примењује без изузетка.

Ексцептивне реченице по бројности представљају маргинални слој у административно-правном стилу XIX века. Међутим, присуство зависнослужених реченица са ексцептивним значењем у корпусу значајно је из три разлога. Први је тај што ексцептивне реченице представљају најновији слој у развоју система зависнослужених реченица, настао под утицајем функционалностилске диференцијације. У грађи се ексцептивно значење изражава сложеним везницима *осим ако*, *осим кад*, *осим где*, *сем ако*, *само ако*, *само што*, *кром(ј)е кад*. Неки од ових везника почињу да се формирају већ у предстандардном периоду, што показује да је процес уобличења административно-правног стила почео већ тад. Други разлог за издвајање ексцептивних реченица јесте њихова улога у административно-правном кодирању, при

чему служе за експлицитно искључивање свих алтернативна осим оне наведене у субординираој реченици. Трећи разлог јесте што се у оквиру система ексцептивних реченица налази и сложени хибридни везник *кром(ј)е кад*, који представља комбинацију рускословенског/славеносрпског елемента *кром(ј)е* и српског народног везника *кад*. Систем ексцептивних реченица у XIX веку разликује се и по присуству сложеног везника *осим где*, који се не јавља у савременом језику.

Најновијој фази развоја система зависнослужених реченица у оквиру административно-правног стила припадају и реченице са спецификативним значењем. Пронађен је сложени везник *с тим да* (као потпуно формиран и у процесу формирања). Сложени везник *с тим што* није пронађен, али су нађени контексти у којима постоје предуслови за његово формирање. Зависне клаузе са спецификативним значењем служе да се изрази радња која је хијерархијски секундарна с аспекта нормативноправног кода, те се као таква поставља у постпозицију.

Пропратнооколностно значење представља маргинално значење у корпусу. Слично је спецификативном значењу по томе што кодира информацијски и нормативноправно секундарну радњу, која се везује за постпозицију. Значење пропратне околности изражава се претежно везником *почем*, који се везује и за временско и за узрочно значење. Јавља се и интерференција пропратнооколностног значења са релативним значењем (на пример, сложени везник *по чему*, који се јавља и у савременом српском језику). У значењу пропратне околности јавља се и семантички неспецификован субординатор *где*, што говори о његовој значењској дифузности у XIX веку.

Извори

Појединачни документи

1. Устав 1835: Уставъ Княжества Сербіе изданъ и заклетвомъ потврђенъ о Сретенской скупштини 1835 год., У Крагуевцу, У Княжеско-Србској Типографіи, 1835.
2. Устав 1938: Уставъ Княжества Сербіе (Султанскій Хатишерифъ истекшій около половине Шевала 1254 (одъ 10/12 до 12/24 Декемврія 1838) содржавајућий Уставъ, дарованый Нѣговымъ Высочествомъ жителяма Нѣгове провинціе Сербіе, Мосму Везиру, Юсуфъ-Мухлисъ-Паши (да бы онъ быо прославлѣнъ!) и Князу Народа Србскогъ Милошу Обреновићу (да бы нѣговъ конаць быо щастливъ!), Београд, Књажеско српска књигопечатња, 1839.
3. Устав 1869: Устав Књажества Србије проглашен на Петров-дан на Великој Народној Скупштини држаној у Крагујевцу о Духовима 1869, у Београду, у Државној штампарији, 1869.
4. Устав 1888: Устав Краљевине Србије проглашен 22 децембра 1888. год. на Великој Народној скупштини држаној у Београду месеца децембра 1888. год., у Београду, штампано у Краљевској српској државној штампарији, 1888.
5. Устав 1901: Устав Краљевине Србије, Државна штампарија Краљевине Србије: Београд, 1901.
6. Грађански законик 1844: Законикъ грађанскій за Княжество србско, обнародованъ на Благовѣсти 25. марта 1844. године, у Бѣограду, у Књигопечатњи Княжества Србскогъ, 1844.
7. Протоколи 1877: *Протоколи Народне скупштинe која је држана у Крагујевцу 1877*, Београд: Државна штампарија.
8. Стенографске белешке 1899: *Стенографске белешке о седницама Народне скупштинe Краљевине Србије за 1898. годину*, Београд: Државна штампарија.
9. Природно право 1995: Јован Стерија Поповић, *Природно право Јована Стерије Поповића*, језички редактор текста Љиљана Суботић, Нови Сад: Матица српска Одељење за друштвене науке, САНУ, Адвокатска комора Војводине.

Зборници закона и уредбених указа:

1. Зборник 1840: Сборникъ законâ и уредбâ и, уредбены` указа, изданы` у Княжеству србскомъ одъ времена обнародованогъ Уставаземальскогъ (13. Февр. 1839. до Април. мес. 1840) I., печатано у Књигопечатњи Княжества србскогъ, у Београду, 1840 [<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4103>]
2. Зборник 1845: Сборникъ законâ и уредбâ и, уредбены` указа, изданы` у Княжеству србскомъ, одъ Априла 1840. до конца Декемвра 1844. Г. II. часть, печатано у Књигопечатњи Княжества србскогъ, у Београду, 1845 [<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4104>]
3. Зборник 1847: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены` указа, изданы` у Княжеству србскомъ, одъ 1^{огъ} Јануара 1845 до конца Декемвра 1846 (съ прибавленіемъ неки старіи). III. У Београду: Печатано у Књигопечатњи Княжества србскогъ [<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4113>].
4. Зборник 1849: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены` указа, изданы` у Княжеству србскомъ, одъ 1^{огъ} Јануара 1847 до конца Декемвра 1849, IV, У Београду: Печатано

- у Книгопечатни Княжества србскогъ, [[http:// digital.bms.rs/ ebiblioteka /pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4114&m=2#page/2/ mode/2up](http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4114&m=2#page/2/mode/2up)].
5. Зборник 1853а: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка 1849 до конца 1850), V, у Београду: У Правиителственной Книгопечатни, [<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4116&m=2#page/2/mode/2up>].
 6. Зборник 1853б: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка 1851 до конца 1853), VI у Београду: У Правиителственной Книгопечатни.
 7. Зборник 1854: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка до конца 1853), VII, у Београду: У Правителственной Книгопечатни.
 8. Зборник 1856: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка 1854. до конца 1855), VIII, у Београду: У Правителственной Книгопечатни.
 9. Зборник 1857: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка до конца 1857), X, у Београду: У Правителственной Книгопечатни.
 10. Зборник 1858: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка до конца 1858), XI, у Београду: У Правителственной Книгопечатни.
 11. Зборник 1859: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка до конца 1859), XII, у Београду: У Правителственной Книгопечатни.
 12. Зборник 1861: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка до конца 1860), XIII, у Београду: У Правителственной Книгопечатни.
 13. Зборник 1862: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указъ, изданы' у Княжеству Србїи (одъ почетка до конца 1861), XIV, у Београду: У Правителственной Книгопечатни.
 14. Зборник 1863: Сборникъ закона и уредба, изданы' у Княжеству Србїи, XV, у Београду: у Државной Штампарїи.
 15. Зборник 1865: Сборникъ закона и уредба, изданы' у Княжеству Србїи, одъ почетка до края 1864, XVII, Београду: у Државной Штампарїи.
 16. Зборник 1866: Сборникъ закона и уредба, изданы' у Княжеству Србїи, одъ почетка до края 1866, XIX, Београду: у Државной Штампарїи.
 17. Зборник 1867: Зборникъ закона и уредба изданы у Княжеству Србїи, XX, у Београду: у Државной Штампарїи.
 18. Зборник 1868: Зборникъ закона и уредба изданих у Књажеству Србији од почетка до краја 1868. године, XXI, у Београду: у Државној штампарїи.
 19. Зборник 1869: Зборникъ закона и уредба изданих у Књажеству Србији од почетка до краја 1869. године, XXII, у Београду: у Државној штампарїи.
 20. Зборник 1870: Зборникъ закона и уредба изданих у Књажеству Србији за 1870. годину, XXIII, у Београду: у Државној штампарїи.
 21. Зборник 1871: Зборникъ закона и уредба издани у Књажеству Србији за 1871. годину, XXIV, у Београду: у Државној штампарїи.
 22. Зборник 1872: Зборникъ закона и уредба издани у Књажеству Србији за 1872. годину, XXV, у Београду: у Државној штампарїи.

23. Зборник 1874: Зборник закона и уредба изданих у Књажеству Србији за 1873/4. годину, XXVI, у Београду: у Државној штампарији.
24. Зборник 1875: Зборник закона и уредба изданих у Књажеству Србији у години 1875, XXVII, у Београду: у Државној штампарији.
25. Зборник 1877а: Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији, од 23. јануара 1876. до 1. јуна месеца 1877 год, XXIX, Београд: издање и штампа Државне штампарије.
26. Зборник 1877б: Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији, од 23. јуна до 24. јула 1876, 31, Београд: издање и штампа Државне штампарије.
27. Зборник 1878: Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији, од 5. августа 1877. до 12. јуна 1878, 32 (XXXII), Београд: издање и штампа Државне штампарије.

Дигиталне библиотеке:

Дигитална библиотека Матице српске:

http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/string:%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE/tags:object_order

Дигиталне библиотеке Управе за заједничке послове Републичких органа:
<https://www.uzzpro.gov.rs/biblioteka-digit.html>

Дигитална библиотека Народне библиотеке Србије:

https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_75B4CF407E8A9F7D196AF0CE7D3334E4

Google books:

Зборници 1, 2 и 3:

<https://books.google.rs/books?id=UHhWhiIGK8IC&pg=RA3-PA121&dq=Sbornik+zakona+i+uredbeni+ukaza&hl=sr-Latn&sa=X&ved=2ahUKEwj84pvajLH7AhUIvaQKHc-KC1EQ6AF6BAgKEAI#v=onepage&q=Sbornik%20zakona%20i%20uredbeni%20ukaza&f=false>

Зборник 4:

https://books.google.rs/books?id=3dS-iiETeLwC&printsec=frontcover&dq=Sbornik+zakona+i+uredbeni+ukaza&hl=sr-Latn&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Sbornik%20zakona%20i%20uredbeni%20ukaza&f=false

Зборник 9:

https://books.google.rs/books?id=Di_WAAAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=Sbornik+zakona+i+uredbeni+ukaza&hl=sr-Latn&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Sbornik%20zakona%20i%20uredbeni%20ukaza&f=false

Зборник 15:

https://books.google.rs/books?id=IhNRAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=Sbornik+zakona+i+uredbeni+ukaza&hl=sr-Latn&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Sbornik%20zakona%20i%20uredbeni%20ukaza&f=false

Појединачни документи цитирани у тексту:

1. Устав I 1838/1840: Устав Княжества Србије, т. е. султанскій хатишерифъ, Зборник 1840, 1–15.
2. Устројеније III 1839/40: Устроєніе Совѣта Княжества Србскогъ, Зборник 1840, 16–28.
3. Устројеније III 1839/40: Устроєніе Княжеске канцелларіе, Зборник 1840, 29–37.
4. Устројеније IV 1839/40: Устроєніе Централнога правленія Княжества србскогъ, Зборник 1840, 38–57.
5. Устројеније VI 1839/40: Устроєніе гарнизонне войске, Зборник 1840, 58–66.
6. Указ VI 1839/40: Указъ Попечительству Финансіе (о уступању општинских прихода), Зборник 1840, 67–68.
7. Правила VII 1839/40: Правила за калемлѣнѣ богиня, Зборник 1840, 69–77.
8. Устројеније VIII 1839/40: Устроєніе окружны началничестава, и главне дужности срезски начальника, Зборник 1840, 78–83.
9. Настављенија IX 1839/40: (Настављенија као додатак изданим полицијским уредбама), Зборник 1840, 84–86.
10. Уредба X 1839/40: Уредба о држању панађура, Зборник 1840, 87–93.
11. Устројеније XI 1839/40: Устроєніе обштина, Зборник 1840, 94–100.
12. Уредба XII 1839/40: Уредба о сѣченю шума, Зборник 1840, 101–104.
13. Закон XIII 1839/40: Законъ на повраћај земаля, Зборник 1840, 103–108 (105–110).
14. Настављенија XIV 1839/40: Наставленія за окружне лѣкаре и фізікусе, Зборник 1840, 108–112 (111–115).
15. Уредба XV 1839/40: Уредба за светкованѣ неделѣ и празника, Зборник 1840, 113–115 (116–118).
16. Уредба XVI 1839/40: Уредба за зямя из правителствене кассе, Зборник 1840, 116–118 (118–120).
17. Уредба XVII 1839/40: Уредба за обштинске приходе, Зборник 1840, 119–121 (121–123).
18. Уредба XVIII 1839/40: Уредба за интабулацію, Зборник 1840, 122–126 (124–128).
19. Указ XIX 1839/40: Указъ попечительству внутреньи дѣла (о житородним шумама), Зборник 1840, 127–128 (129–130).
20. Уредба XX 1839/40: Уредба за окружне казиачеє, Зборник 1840, 129–131 (131–133).
21. Закон XXI 1839/40: Законъ военный, Зборник 1840, 132–156 (134–158).
22. Извод закона XXII 1839/40: Изводъ закона военны, Зборник 1840, 158–162 (159–164).
23. Устројеније XXIII 1839/40: Устроєніе пограничны састанака, Зборник 1840, 163–176.
24. Уредба XXIV 1839/40: Уредба, како ће се одѣ саѣ и одѣ беѣара данакъ узимати, 177–181.
25. Устројеније XXV 1840/1840: Устроєніе Судова Окружны, 182–195.
26. Устројеније XXVI 1840/40: Устроєніе великога или апеллаціоннога суда, Зборник 1840, 196–200.
27. Уредба XXVII 1840/40: Уредба о избираню кметова, нѣиовой плати, и дужностима, Зборник 1840, 201–204.
28. Уредба XXVIII 1840/40: Уредба противъ злоупотребленія съ благодѣянїама обштинскимъ, Зборник 1840, 205–209.
29. Определеније XXIX 1840/40: Определѣніе права и отношенія између господара мѣста и господара зданія, Зборник 1840, 210–213.

30. Уредба ХХХ 1840/1840: Уредба о правителственимъ скелам на Морави и Колубари, 214–216.
31. Указ 1. (Пр.) 1839/1840: Указъ Нашему Попечителю Внутренъи Дѣла, Полковнику, Кавалѣру, Ђорђу Протићу (о касапницама), Зборник 1840, Прибавленије, 219–228.
32. Указ 2. (Пр.) 1839/40: Указъ Нашему Попечителству Финансије (о држању мезулана), Зборник 1840, Прибавленије, 228.
33. Указ 3. (Пр.) 1839/40: (Указ) Одъ стране Попечителства Внутренъи Дѣла (о касапској уредби), Зборник 1840, Прибавленије, 229.
34. Прокламација 4.(Пр.) 1839/40: Прокламација (о уступању кнежевског достојанства), Зборник 1840, Прибавленије, 230–231.
35. Указ 5. (Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Финансије (о београдском базрђанбашлуку и каику), Зборник 1840, Прибавленије, 231.
36. Указ 6. (Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Правосудія и Просвѣштенія (о примању у службу страних људи који нису завршили школу), Зборник 1840, Прибавленије, 232.
37. Указ 7.(Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Внутренъи Дѣла (о пограничном састанку на рашкој караули), Зборник 1840, Прибавленије, 233.
38. Указ 8. (Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Финансије (о приходима базрђанбашлука), Зборник 1840, Прибавленије, 234.
39. Указ 9. (Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Финансије (о тужби видинских солара), Зборник 1840, Прибавленије, 235–236.
40. Привремено устројеније 10. (Пр.) 1839/40: Привременно Устроєније, и Кругъ дѣятелности Примирителны Судова, Зборник 1840, Прибавленије, 236–240.
41. Указ 11.(Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Правосудія и Просвѣштенія (о примању страних поданика у правителствену службу), Зборник 1840, Прибавленије, 241 (243).
42. Указ 12.(Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Правосудія и Просвѣштенія (о примању страних поданика у правителствену службу), Зборник 1840, Прибавленије, 242–243.
43. Указ 13. (Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Внутренъи Дѣла и Просвѣштенія (о побољшању стања мирског свештенства), Зборник 1840, Прибавленије, 243–244.
44. Указ 14. (Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Финансије (о есапу који се уноси из Цесарије), Зборник 1840. Прибавленије, 244–245.
45. Указ 15.(Пр.) 1839/40: Указъ Попечителству Правосудія и Просвѣштенія (о сочинителъима прошенија), Зборник 1840, Прибавленије, 245.
46. Указ 16. (Пр.) 1839/40: (Указ о оснивању још једне гимназије у Београду) Без наслова, Зборник 1840, Прибавленије, 246.
47. Указ 17.(Пр.)1839/40: Указъ Попечителству Внутренъи Дѣла (о житородним шумама), Зборник 1840, Прибавленије, 246–247.
48. Прокламација 18. (Пр.) 1830(40)/40: Прокламација (о кнежевој верности султану), Зборник 1840, Прибавленије, 248–249.
49. Указ 19. (Пр.) 1840/40: Указъ (Попечителству унутрашњих дела о састанку на Ступовцу), Зборник 1840, Прибавленије, 250.
50. Указ (1) 1840/45: Указъ Попечителству Внутренъи дѣла одъ 8. Февруарія 1840. В. № 317. У прирѣнију даваня дозволенія Чиновницъма Окружны и Срезски Началничества ради одсутствованя на неко време, 1.
51. Указ (2) 1840/45: Указъ Попечителству Внутренъи Дѣла одъ 9. Февруарія 1840. В. № 340. Касателно поправленія неуредности у ношеню писама одъ пограничны Састанака къ Карантинима и одовудъ обратно, 2.

52. Предписаније (3) 1840/45: Предписаніе Попечительству Внутреннѣи Дѣла одъ 23. Марта 1840. В. № 224. да се све Царске ствари изъ Цариграда и Румелие у Србію безъ наплаћиваня Карантинске таксе пуштаю, 3.
53. Предписаније (4) 1840/45: Предписаніе Попечительству Внутреннѣи Дѣла одъ 27. Марта 1840. В. № 289. да и варошани и Паланчани, кои землѣ притяжаваю, рану у кошеве подобно селскимъ жителѣма даю, и права на уживанѣ ове имаю, 3–4.
54. Предписаније (5) 1840/45: Предписаніе Попечительству Правосудіа одъ 1. Априла 1840. В. № 315. о опредѣленію казни за оне, кои гору безъ допуштена секу, као додатакъ къ Уредбѣ одъ 22. Юлія 1830, 4.
55. Указ (6) 1840/45: Указъ Попечительству Правосудіа одъ 25. Мая 1840. В. № 638. Опредѣлююћій таксу за издаваюћа се акта изъ Судова Окружны и Апеллаціонногъ, 5.
56. Предписаније (7) 1840/45: Предписаніе Попечительству Внутреннѣи Дѣла одъ 25. Мая 1840. В. № 640. у прирѣнію лова невредоносны дивлячій, 6.
57. Уредба (8) 1840/1845: Уредба одъ 6. Юнія 1840. В. № 307/ С. № 583. о наплаћеню меанскога, 7–9.
58. Предписаније (9) 1840/45: Предписаніе Попечительству Финансіа и Просвѣщенія одъ 14. Септемврія 1840. В. № 1576. гласеће да се ни една обштинска школа не издржава трошкомъ Правителственнымъ, 10.
59. Предписаније (10) 1840/45: Предписаніе Попечительству Внутреннѣи Дѣла одъ 17. Септемврія 1840. В. № 1640. у прирѣнію опредѣленія казни за оне, коя рыбу трую, 11.
60. Предписаније (11) 1840/45: Предписаніе Попечительству Внутреннѣи Дѣла одъ 20. Септемврія 1840. В. № 1630. у смотренію мангупа, 12.
61. Предписаније (12) 1840/45: Предписаніе Попечительству Финансіе одъ 26. Септемврія 1840. В. № 1797. о наплаћиваню ђумрука на ћерамиду, коя се изъ Турске преноси, 13.
62. Предписаније (13) 1840/45: Предписаніе Попечительству Внутреннѣи Дѣла, одъ 26. Септемврія 1840. В. № 1708. о наплаћиваню карантинске чистителне таксе на ћерамиду изъ Турске доносећу се, 13–14.
63. Предписаније (14) 1840/45: Предписаніе Попечительству Внутреннѣи Дѣла одъ 1. Ноемврія 1840. В. № 2126. о наплаћеню одъ Кордонопреступника діорне за служителѣ Санитетскіе, 14.
64. Предписаније (15) 1840/45: Предписаніе свима Попечительствама одъ 15. Ноемврія 1840. В. № 2265. да свакій онай, кои што на правителственномъ зданію, као: пенцере и друге ствари поквари, самъ и оправи, 15.
65. Указ (16) 1840/45: Указъ одъ 20. Декемврія 1840. В. № 2624. опредѣлююћій таксу на Дипломе, 16.
66. Предписаније (17) 1840/45: Предписаніе Попечительству Финансіе одъ 31. Декемврія 1840. В. № 2664. содржаваюће, да Солдати ни женѣни ни неженѣни за време службе свое на свою главу данакъ не плаћаю, 16.
67. Уредба (18) 1841/45: Уредба одъ 13. Януарія 1841. В. № 58. одъ 1841 год./ С. № 1082. одъ 1840. год. о прибору главногъ фонда школскогъ, 17–32.
68. Правила (19) 1841/45: Правила одъ 12. Марта 1841. В. № 291/ С. № 128. за пописиванѣ данакъ плаћаюћи глава, 32–36.
69. Уредба (20) 1841/45: Уредба одъ 12. Марта 1841. К. № 291/ С. № 128. о опредѣленію казни за чиновнике, кои противу правила коншкрибціалны какво преступленіе учине, 37.
70. Предписаније (21) 1841/45: Предписаніе Попечительству Финансіе одъ 10. Юнія 1841. В. № 611. да се на свимъ ђумруцыма по сувой границы при наплаћеню

- ђумрука дукать цесарскій у 14. цванцька, а форинта сребра у 11. гроша чаршійски узима, 38.
71. Указ (22) 1841/45:Указъ Попечительству Финансіе одъ 17. Юнія 1841. В. №. 67. о премѣштаю Оддѣленія Казначейства изъ Крагуевца у Београдъ, 39.
 72. Правила (23) 1841/45: Правила одъ 19. Юнія 1841. В. № 847/ С. № 352. у комъ ће случаю млађій Чиновникъ дужности старіегъ отправляти, 40–41.
 73. Указ (24) 1841/45:Указъ попечительству Финансіе одъ 25. Юнія 1841. В. № 728. да се на Воћняке и винограде, и у манѣмъ количеству одъ 300. # цес. не дае новаца изъ касе Правителственне подъ интересъ, 42.
 74. Указ (25) 1841/45:Указъ Попечительству Внутренњи Дѣла одъ 25. КОнія 1841. В. № 736. о наплаћеню таксе за печате Примирителны Судова, 43.
 75. Пропис (26) 1841/45:Пропись Учреднику новина Србски одъ 1. Юлія 1841. К. №800/С. №320, 44–46.
 76. Дужности (27) 1841/45:Дужности Цензора при Правителственной Книгопечатнѣи одъ 1. Юлія 1841. К. № 800/С. № 324, 47–49.
 77. Предписаније (28) 1841/45:Предписаніе Попечительству Внутреннѣи дѣла и Финансіе одъ 11. Юлія 1811 В. № 520. у призрѣнію подвоза войника на дужность враћаюћи се и нѣовы путны трошкова, 49–50.
 78. Уредба (29) 1841/45: Уредба одъ 19. Юнія 1841. В. № 919/С. № 234. за Карантине и пограничне Састанке, 51–120.
 79. Правила (30) 1841/45:Правила одъ 21. Юлія В. № 950/С. № 464. за страже на пограничномъ Кордону, 121–132.
 80. Уредба (31) 1841/45:Уредба одъ 30. Августа 1841/С. № 627. о уредніемъ и точніемъ издаваню данка, 133–135.
 81. Уредба (32) 1841/45:Уредба одъ 6. Октоврія 1841. В. № 1399/ С. № 713. о опредѣленю форме и величине печата свію надлежателства, 136–138.
 82. Указ (33) 1841/45: Указъ Попечительству Правосудія одъ 10. Октоврія 1811. В. № 1373. о установленю Суда вароши Београда, 139.
 83. Уредба (34) 1841/45:Уредба одъ 13. Октоврія 1841. В. № 1449/ С. № 704. о плати чиновника, кои збогъ укинутогъ Правителствомъ Званія безъ службе остаю, 140–141.
 84. Предписаније (35) 1841/45: Предписаніе Попечительству Внутренњи Дѣла одъ 15. Октоврія 1841. В. № 1435. у смотреню лицытираня Карантински и Састаначки меана, 142.
 85. Уредба (36) 1841/45:Уредба одъ 5. Ноемврія 1841. В. № 1545/ С. № 254. о издаваню заграничны Пассоша, 143–149.
 86. Уредба (37) 1841/45:Уредба одъ 7. Новмврія 1841. В. № 1544/С. № 844. о прелама и селама, 150–151.
 87. Устав (38) 1841/45:Уставъ Дружства Србске Словесности одъ 1. Новмврія 1841. В. № 1546/ С. № 863, 152–155.
 88. Указ (39) 1841/45:Указъ Попечительству Финансіе одъ 15. Декемврія 1841. В. № 1700. противу ексикъ дуката и осталы калпъ новаца, 156–158.
 89. Указ (40) 1841/45: Указъ Попечительству Внутренњи Дѣла одъ 20. Декемврія 1841. В. № 1730. о одцеплѣню Управительства вароши Београда одъ Примирителногъ Суда, 158–159.
 90. Предписаније (41) 1841/45:ПредписаніеПопечительству Внутренњи Дѣла одъ 31. Декемврія 1841. В. № 1697. у смотреню предпоставляня неженѣны оженѣныма при пріиманю у военну службу, 159.

91. Указ (42) 1842/45: Указъ Попечительству Внутреннѣи Дѣла одъ 28. Января 1812. В. № 83. у смотренію таксе за визе, 160.
92. Предписаније (43) 1842/45: Предписаніе Попечительству Внутреннѣи Дѣла и Правосудія одъ 4. Февруаря 160. 1842. В. № 119. о укиданю апсанскогъ, 161.
93. Указ (44) 1842/45: Указъ Попечительству Внутреннѣи дѣла одъ 13. Февр. 1842. В. № 114. о премѣштаю панаѣура обштине Пожаревачкесь Томине неделѣ на Павловъ данъ и премѣштаю Буковичкогъ панаѣура у Крагуеваць, 162.
94. Указ (45) 1842/45: Указъ Попечительству Правосудія одъ 6. Марта 1842. В. № 266. о додатку къ Уредби о Интабулаци, 163.
95. Указ (46) 1842/45: Указъ Попечительству Внутреннѣи Дѣла одъ 16. Марта 1842. В. № 318. Одатку къ Уредби Санитетско-Полицайной, у призрѣнію скраѣненія Карантинскогъ періода за странне особе, 164.
96. Уредба (47) 1842/45: Уредба одъ 17. Марта 1842. В. № 373/С. № 264. о Чиновницыма, 165–175.
97. Уредба (48) 1842/45: Уредба одъ 17. Марта 1842. В. № 374/ С. № 264. О задржаваню плате задужены Чиновника и Званичника, 176–177.
98. Указ (49) 1842/45: Указъ Попечительству Финансіе одъ 6. Априлія 1812. В. №. 428. Прописуюћій правило, по коме да се поступа и суди, кадъ бы се о праву Правительства на какво одъ нѣговы добара вопросъ или парница, повела, 178–179.
99. Уредба (50) 1842/45: Уредба одъ 8. Априлія 1812. В. № 461/С. № 397. о даваню Апсеника на радъ, 180–182.
100. Предписаније (51) 1842/45: Предписаніе Попечительствама Иностраннѣи дѣла и Финансіе одъ 18. Априлія 1842. В. № 490. у смотренію преиначенія Уредбе одъ 1824. год. касателно узиманя трговачки обявленія, 183.
101. Уредбени додаток (52) 1842/45: Уредбеныи додатокъ одъ 7. Мая 1842. В. № 555/С. № 413. къ правилама за каламлѣнѣ богиња, 184–186.
102. Предписаније (53) 1842/45: Предписаніе свима попечительствама одъ 20. Юнія 1842. В. № 74. о времену издаваня плате Чиновницыма, 187.
103. Уредба (54) 1842/45: Уредба одъ 6. Ноем. 1842. В. № 52/С. № 997. о наплати Свештеника за нѣино Свяштенодѣйствіе, 188–191.
104. Уредба (55) 1842/45: Уредба одъ 16. Ноемврія 1842. В. № 105/С. № 149. о теченію новаца, 191–192.
105. Уредба (56) 1842/45: Уредба одъ 16. Ноем. 1842. В. № 106/С. № 150. о уступленію обштинама жировнице, 193–194.
106. Уредба (57) 1842/45: Уредба одъ 16. Ноемвр. 1842. В. № 107/С. № 151. о спуштаню данка одъ 6. на 5. талира, 195.
107. Такса (58) 1842/45: Такса за прелазакъ преко велике на Морави Ђупріе одъ 15. Декемврія 1842. К. № 294/ С. № 316, 196–198.
108. Уредба (59) 1842/45: Уредба одъ 21. Декемврія 1842. В. № 320/С. № 376. коіомъ се она одъ 1841. године, у смотренію пописиваня данакъ плаћаюћи глава, допуњава, обясњава и преиначава у некимъ точкама, 199–201.
109. Додатак (60) 1842[!3]/45: Додатакъ одъ 10. Февруаря 1842. В. № 142/С. № 126. къ Уредби одъ 1841. год. у призрѣнію куплѣня данка; касателно задружны фамилія, 201–202.
110. Додатак (61) 1843/45: Додатакъ одъ 10. февруаря 1843. К. В. №. 145/Сов. № 125. къ Уредбѣ одъ 12. Септемврія 1830. године Нам. № 1158/С. № 1597. у призрѣнію позаймльиваня новаца изъ Правителственне кассе, 203–205.
111. Толковање (62) 1843/45: Толкованѣ одъ г. марта 1843. В. № 329/С. № 252. относеће се на 9. точку Уредбе одъ 28. Юлія 1839. В. №. 627/С. № 1192. у призрѣнію повраѣая земаля, 206–207.

- 112.Правила (63) 1843/45: Правила одъ 3. Априля 1843. В. № 513/С. № 423. о преиначенію Уредбе одъ 10. Юнія 1841. год. В. № 847/С. № 352. у смотренію Чиновника, 208–209.
- 113.Уредба (64) 1843/45: Уредба одъ 3. Апр. 1843. В. №. 514/С. №. 425, потомъ се преначала она отъ 2. Августа 1841. В. № 961/С. №. 536. о пензіи Чиновника, 210–216.
- 114.Уредба (65) 1843/45: Уредба одъ 15. Септемврія 1843. В. № 814/С. №842. о наплаћенію скеларине на скелама Дунавскимъ и Савскимъ, 217–218.
- 115.Правила (66) 1843/45: Правила одъ 1. октоврія 1843. В. № 936/С. № 1003. за комиссію пописываюћу данакъ плаћаюћи глава, 219–224.
- 116.Указ (67) 1843/45: Указъ одъ 6. Октовр. 1843. В. № 982, о премѣштаю Контроле изъ Финансія у Совѣтъ, 225.
- 117.Указ (68) 1843/45: Указъ Попечительству Финансіе одъ 13. Октоврія 1843. В. № 1030. о укиданію Званія Правителственногъ Фишкала, 226.
- 118.Устројеније (69) 1843/45: Устроєніе Поштанскогъ заведенія одъ 15. Октовр. 1843. В. № 1066/ С. № 1049, 227–247.
- 119.Уредба (70) 1843/45: Уредба одъ 15. Октоврія 1843. В. № 1066/ С. № 1049. за наплаћиванѣ такса Поштански, 248–256.
- 120.Додатак (71) 1843/45: Додатакъ одъ 11. Октовр. 1843. В. № 1036/С. № 1002. къ уредбенымъ правиламаза страже на пограничномъ кордону одъ 21. Юлія 1841. В. №950/С. № 464, 257–258.
- 121.Уредба (72) 1843/45: Уредба одъ 21. Октовр. 1843. В. № 1092/ С. №. 1136. о забраненію Званичницама и Чиовницама заступати кога у парници предъ Судомъ, 259–260.
- 122.Уредба (73) 1843/45: Уредба одъ 18. Окт. 1843. В. №1077/С. № 1135. о пензіи Удовица и Сирочади Чиновника, 261–271.
- 123.Уредба (74) 1843/45: Уредба одъ 22. Окт. 1843. В. № 1107/С. № 1163. противу нарушителя явногъ мира и поредка, 272–276.
- 124.Карантинска тарифа (75) 1843/45: Карантинска Тарифа одъ 21. окт. 1843. В. № 1091/С. № 1181, 277–286.
- 125.Додатак (76) 1843/45: Додатакъ одъ 3. Ноем. 1843. К. В. № 1066/ Сов. № 1049. къ 5. точки Уредбе одъ 13. Апр. 1843. у призрѣнію задржаваня плате Чиновника збогъ крађе подъ Судъ падшіи, 287.
- 126.Уредба (77) 1844/45: Уредба одъ 7. Февр. 1844. К. В. № 167/С. №78. о праву притяжаваня добара у разнымъ Обштинама, 288.
- 127.Правила (78) 1844/45: Правила одъ 16. Февр. 1844. В. № 208/С. № 148. о поступку съ овцама збогъ реднѣ овчій богиня, 289–296.
- 128.Уредба (79) 1844/45: Уредбаодъ 22. Февр. 1844. В. № 251/С. № 179. опоминюћи Судіе на точно испуняванѣ свои дужностій, 297–299.
- 129.Уредба (80) 1844/45: Уредба одъ 2. Маія 1844. В. № 603/С. № 494. преиначаваюћа ону одъ 8. Апр. 1842. године В. № 462/С. № 395. о Србскомъ прирођенію и отпуштаню Срба изъ ньиногъ отечества, 300–303.
- 130.Устројеније (81) 1844/45: Устроєніе Главне Контроле одъ 14. Юлія 1844. В. № 981/С. № 776, 304–314.
- 131.Устројеније (82) 1844/45: Устроєніе явногъ Училищтногъ наставленія одъ 3. Сеп. 1844. В. № 1318/ С. №1074, 315–345.
- 132.132.Прокламација (83) (Пр.) 1842/45: Прокламација Княжеска одъ 26. Окт. 1842. № 1. о ступленію на достоинство Княжеско, 1–3 (349–350).
- 133.Указ (84) (Пр.) 1842/45: Указъ отъ 30. Ноемврія В. № 124. коимъ се уничтожава купленѣ жита у Обштинске кошеве, 352.

- 134.Решеније (85) (Пр.) 1843/45: Рѣшеніе одъ 18. Марта 1843. В. № 383. коимъ се 20. Члень Устроєніа пограничны Састанака преиначава, 353.
- 135.Указ (86) (Пр.) 1843/45: Указъ одъ 28. Марта 1843. В. №454. коимъ се допуњава Уредба о сѣченю родне горе, 354.
- 136.Уредбени додатак (87) (Пр.) 1843/45: Уредбены додатакъ одъ 11. Октов. 1843. В. №1036./С. №1002. къ правилама за страже на пограничномъ Кордону, 355, дуплирано и у главном документу, 355.
- 137.Толковаѣе (88) (Пр.) 1843/45: Толкованѣ 8. точке Уредбе о пензиі Удовица и Сирочади Чиновника В. № 1289. 27. Новмврія 1843, 356.
- 138.Толковаѣе (89) (Пр.) 1843/45: Толкованѣ 4. точке уредбе о пензиі удовица и сирочади чиновника В. №. 1416, Декемврія 16. године 1843, 357.
- 139.Толковаѣе (90) (Пр.) 1844/45: Толкованѣ 11. и 12. точке Уредбе о повраћаю земаля В. № 617. Маія 12. године1844, 358–359.
- 140.Уредбени додатак (91) (Пр.) 1844/45: Уредбены додатакъ одъ 25 Априлія 1844. В. №546/С. № 44. о рани апсеника.
- 141.Устројеније (1) 1845/47: Устроєніе гарнизонногъ воинства, 1–24.
- 142.Уредба (2) 1845/47: Уредба за одсуствованѣ чиновника, 25–28.
- 143.Уредба (3) 1845/47: Уредба за чуванѣ жирородне горе, 29–32.
- 144.Толковаѣе (4) 1845/47: Толкованѣ закона на повраћаи земаля о новомъ суѣеню, 33–36.
- 145.Толковаѣе [Указ] (5) 1845/47: Толкованѣ §§-а Грађанскогъ Законика о задрузи, 37 (део толковања је штампан и на страни број 50).
- 146.Допунителна правила (6) 1845/47: Допунителна правила суѣеня, 38–42.
- 147.Закон (7) 1845/47: Законъ о заменѣваню тѣлесне казни новчаномъ, 43.
- 148.Заклетва (8) 1845/47: Заклетва чиновничка, 44 (нема је у садржају).
- 149.Уредба (9) 1845/47: Уредба о суѣеню цыгана, 45.
- 150.Уредба (10) 1845/47: Уредба о ресуму судейскомъ, 46.
- 151.Уредба (11) 1845/47: Уредба о таксама судейскимъ, 47.
- 152.Уредба (12) 1845/47: Уредба о казненю крадльиваца и лопова, 48–49.
- 153.Закон (13) 1845/47: Законъ о протериваню лопова, пустаія и ньювы ятака, 51–52.
- 154.Закон (14) 1845/47: Законъ о суѣеню кметова за лична ньюва дѣла и злоупотребленіе власти, 52–53.
- 155.Закон (15) 1845/47: Законъ о извршителности пресуда за пупиларна дѣла, ако се не апеллираю, 53–54.
- 156.Уредба (16) 1845/47: Уредба поступаня са кривцыма, страннымъ подданицыма, 55–56.
- 157.Закон (17) 1845/47: Законъ за неупотребляванѣ окривлѣника на радѣ преизвршителне пресуде, 57.
- 158.Уредба (18) 1845/47: Уредба за подношенѣ приватны молба чиновнички, 58.
- 159.Правило (19) 1845/47: Правило, како да се при осуђиваню кривца узимаю у призрѣніе преѣашня зла дѣла истога, 59–60.
- 160.Уредба (20) 1845/47: Уредба за наплаћиванѣ таксе на каменъ, кои се око Београда копа, 61.
- 161.Закон (21) 1845/47: Забрана играня карти, 62.
- 162.Толковаѣе (22) 1845/47: Толкованѣ Грађ. Законника §§ 68 и 105 о надлежне власти дозволяваню брака и преудае, 63.
- 163.Уредба (23) 1845/47: Уредба за прелазенѣ у Влашку страну на Састанакъ, 64–65.
- 164.Уредба (24) 1845/47: Уредба о привременнымъ чиновницыма, 65–66.
- 165.Пропис (25) 1845/47: Прописъ за књиговодство при кассама Окружны Началничества, 67–75.

166. Уредба (26) 1845/47: Уредба о рукованю црквены новаца, 76.
167. Устројеније (27) 1845/47: Устроєніє Отбора Просвѣштєнія, 77–79.
168. Установљєње (28) 1845/47: Установленѣ панађура Делиградскогъ о Крстову дне, 80.
169. Уредба (29) 1845/47: Уредба за практиканте, 80–82.
170. Уредба (30) 1845/47: Уредба за трубаче Кавалерійске, 83.
171. Уредба (31) 1845/47: Уредба за писмоноше поштанске, 84.
172. Уредба (32) 1845/47: Уредба за за наплаћиванѣ и петнайстодневно пошилянѣ наплаћены новаца одъ Срезски Началника, 85.
173. Уредба (33) 1845/47: Уредба (нова) за одкупљиванѣ турски земаля, 86.
174. Разрешавање (34) 1845/47: Разрѣшаванѣ Началника Окруж. одъ држаня ключа одъ касе, 87.
175. Уредба (35) 1845/47: Уредба за даванѣ почєка дужницима Правит. касе, 88.
176. Уредба (36) 1845/47: Уредба за плаћанѣ већила и кметова цыгански, 89.
177. Уредба (37) 1845/47: Уредба за рачунанѣ и издаванѣ плате чиновницима, 90–91.
178. Уредба (38) 1845/47: Уредба о мангупу, кои у поляма штету чини, 91–93.
179. Толковање (39) 1845/47: Толкованѣ 5-е точке Уредбеногъ предписанія одъ 16 Мая 1845 В. № 569 о новомъ супєню парница, одъ времена Устава єдномъ прєсуђєны, 94.
180. Уредба (40) 1845/47: Уредба за Постъ-Експедиторе, 94–95.
181. Установљєње (41) 1845/47: Установленѣ Панађура кодъ Тршке цркве, 95.
182. Уредба (42) 1845/47: Уредба о пензиі удовица и сирочадїй чиновника, 96–103.
183. Уредба (43) 1845/47: Уредба о данку и прирезу цыгана муамеданске вере, 104.
184. Толковање (44) 1846/47: Толкованѣ 11-е точке закона на повраћай земаля о новомъ суђєню, 105.
185. Уредба (45) 1846/47: Уредба за употребљиванѣ силє и боя одъ полицайне власти према упорницима, 106–108.
186. Закон (46) 1846/47: Законъ за наплаћиванѣ жировнице и награду кметова заньїовъ утєме трудъ, 108.
187. Уредба (47) 1846/47: Уредба, да се одъ привр. Постъ-Експедитора процентъ за фондъ Удовичкїй не наплаћує, 109.
188. Уредба (48) 1846/47: Уредба за ношенѣ Литїє и плату свєштєника о заветинама обштинскимъ, 110–112.
189. Ослобођєње (50) 1846/47: Освобођєнѣ грађе и други ствары за цркве изъ странны земаля уносєћи се одъ наплаћиваня ђумрука, 113.
190. Установљєње (51) 1846/47: Установленѣ инжинирске школе, 114–115.
191. Уредба (52) 1846/47: Уредба за прирезъ обштинскїй и за сиротинскїй фондъ у Бєограду, 116–119.
- 192.200. Установљєње (53) 1846/47: Установленѣ полу-Карантина на Пандиралу, 120.
- 193.201. Установљєње (54) 1846/47: Установленѣ полу-Карантина кодъ Ябука, 121.
- 194.202. Решєније (55) 1846/47: Рѣшенїє за оправлянѣ Срезски кућа трошкомъ Правит., 122.
- 195.203. Уредба (57) 1846/47: [Уредба о такси за мензулске коње], 122.
- 196.203. Објанєније (58) 1846/47: Допунителны правила о поступаню судєйскомъ обяснєнїє, 123–125.
- 197.204. Пропис (59) 1846/47: Прописъ заклетве чиновника (старїи стр. 44) новїй, 126.
- 198.205. Уредба и тарифа (60) 1846/47: Уредба и тариффа кантаряне и визирине, 127–130.

- 199.206. Определеније (61) 1846/1847: Опређленіе поштанске таксе за ношенѣ Новина и повременны списанія, 130–131.
- 200.207. Устројеније (62) 1846/47: Устроєніе Врховногъ Суда, 132–135.
- 201.208. Правило (63) 1846/47: Правило о задржаваню плате чиновника, сбогъ крађе подъ Судъ падшегъ, 136–137.
- 202.209. Уредба (64) 1846/47: Уредба за добошарску таксу, 137.
- 203.210. Упуствије (65) 1846/47: Упутствіе о суваћеню коза, 138.
- 204.211. Пропис (66) 1846/47: Прописъ за наплаћиванѣ ђумручке таксе, 139.
- 205.212. Толковање (67) 1846/47: Толкованѣ Грађ. Законика §§ 545 и 831 о заедничкимъ обвезателствама, 140–142.
- 206.213. Решеније (68) 1846/47: Рѣшеніе за бесплатно изъ Прав. Апотеке даванѣ лекова сиромашнимъ ученицыма богословіе, 143.
- 207.214. Решеније (69) 1846/47: Рѣшеніе за бесплатно поштомъ ношенѣ Новина и повременны списанія, 143–144.
- 208.215. Предписаније (70) 1846/47: Предписаніе за чуванѣ иманя сирочадій одъ разсипаня чрезъ даће, 145–146.
- 209.216. Толковање (71) 1846/47: Толкованѣ 7-е точке Уредбе о благодарїяма обштинскимъ и 11-е закона на повраћај земаля относительно на बारे обштинске, 146–147.
- 210.217. Устројеније (72) 1846/47: Устроєніе суда Апеллаціонногъ (ново), 148–152.
- 211.218. Премештај (73) 1846/47: Премештай панађура изъ Болеча у Сопотъ, 153.
- 212.219. Пропис (74) 1846/47: Прописъ за годишнѣ заключаванѣ и подношенѣ рачуна, 154.
- 213.220. Решеније (75) (Пр.) 1840/47: Рѣшеніе за чаршію у Врбицы, 157.
- 214.221. Решеније (76) (Пр.) 1840/47: Рѣшеніеза позаймльиванѣ новаца изъ Прав. касе людма у рани оскуднымъ, 158.
- 215.222. Решеније (77) (Пр.) 1840/47: Рѣшеніе укидаюће ону часть ђумручке таксе, коя едавана на фондъ школскій и шпитальскій, 159.
- 216.223. Уредба (78) (Пр.) 1840/47: Уредба за аренду Београдскогъ рыболова на Дунаву и на Сави, 159.
- 217.224. Уредба (79) (Пр.) 1840/47: Уредба за изарендиранѣ ђумручке таксе на рыбу, коя се изъ Аустріе у Београдъ преноси, 160.
- 218.225. Дозволење (80) (Пр.) 1840/47: Дозволенѣ крчменя соли, ракіе и други ситница у чаршии Ужичкой, 160.
- 219.226. Забрана (81) (Пр.) 1840/47: Забрана ношеня мундира и пр. нечиновнимъ лицама, 161.
- 220.227. Уредба (82) (Пр.) 1840/47: Уредба за спровођенѣ бѣгунаца, 161–162.
- 221.228. Наредба (83) (Пр.) 1840/47: Наредба за писанію монастырску, 163.
- 222.229. Пропис (84) (Пр.) 1840/47: Прописъ заклетве войничке и офицырске, 163–164.
- 223.230. Решеније (85) (Пр.) 1841/47: Рѣшеніе за даванѣ подвоза чиновницыма, 164–165.
- 224.231. Уредба и тарифа (86) (Пр.) 1841/47: Уредба и тариффа такса на издаваема акта при Агенциі у Княжествама Валахиіе и Молдавіе, 165–167.
- 225.232. Решеније (87) (Пр.) 1842/47: Рѣшенія о такси визираня пасоша, 167–168.
- 226.233. Решеније (87) (Пр.) 1844/47: Рѣшенія о такси визираня пасоша, 169.
- 227.234. Уредба (88) (Пр.) 1843/47: Уредба (старія) за одкупльиванѣ турски земаля, 168–169.
- 228.235. Устројеније (89) (Пр.) 1844/47: Устроєніешпиталя централне войске, 170–198.

- 229.236. Решеније (90) (Пр.) 1844/47: Рѣшеніе о ненаплаћиваню ђумрука на дуванъ бокчу, кои изъ Єнице долази, 199.
- 230.237. Пропис (91) (Пр.) 1844/47: Прописъ Кнѣговодства при главномъ Казначейству, 200–207.
- 231.238. Пропис (92) (Пр.) 1844/47: Прописъ Кнѣговодства при главномъ Казначейству, 208–211.
- 232.239. Установлење (93) (Пр.) 1844/47: Установленѣ званія Кабинетскогъ Совѣтника Княж., 212.
- 233.240. Толковање (94) (Пр.) 1844/47: Толкованѣ и одъ части измена Уредбе о скеларини, 213–215.

Литература

1. Ајдановић 2007: Јелена Ајдановић, Исказивање објекта у номинализованим структурама (у текстовима 19. века), *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*, Лингвистичке свеске 6, Филозофски факултет, Нови Сад, 63–71.
2. Ајдановић, Ружић 2015: Јелена Ајдановић, Владислава Ружић, Циљни инфинитив у књижевном језику код Срба у 19. веку и данас, *Српски језик и његове норме (дијахроно-синхрони аспекти)*, Лингвистичке свеске 10, Нови Сад: Филозофски факултет, 124–141.
3. Алановић 2005: Миливој Алановић, Типологија и кореференцијалност агенса у српском, француском и немачком језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 48/1–2, Нови Сад, 151–232.
4. Алановић 2011: Миливој Алановић, *Каузативност – манипулативност: од концепта ка форми*, Нови Сад: Филозофски факултет.
5. Алановић 2015: Миливој Алановић, Допунска реченица уз каузативно-манипулативне глаголе, *Јужнословенски филолог*, LXXI, 3–4, 203–232.
6. Алановић 2017: Миливој Алановић, Пример лексикализације значења: улога допунске реченице уз један тип именичког регенса, *Путевима речи: зборник радова у част Даринки Гортан Премк*, ур. Рајна Драгићевић, Београд: Филолошки факултет, 601–613.
7. Алановић 2019: Миливој Алановић, *О допунама и допуњавању у српском језику*, Нови Сад: Филозофски факултет.
8. Албин 1968: Александар Албин, *Језик новина Стефана Новаковића (1792–1794)*, Матица српска, Нови Сад.
9. Андријанић 2009: Ljubica Andrijanić, *Administrativni stil*, *Hrvatistika*, 3/3, Zagreb: 15–22.
10. Антић 2019: Александра Антић, Барокна геометрија реченице у делу *Кратка всемирна историја* (1831) Георгија Магарашевића, *Зборник радова Филозофског факултета*, 141–163.
11. Антонић 1994: Ivana Antonić, *Комunikација и убеђивање*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVII, Нови Сад, 41–50.
12. Антонић 2001: Ivana Antonić, *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
13. Аристотел 2000: Aristotel, *Retorika*, prevod i komentari dr Marko Višić, Beograd: Plato.
14. Бабић 2012: Биљана Бабић, *Ортографске и језичке карактеристике у штампаним дјелима Павла Соларића*, Бања Лука: Филолошки факултет.
15. Барић и др. 1997: Eugenija Barić, Mijo Lončarević, Dragana Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Zinka, *Hrvatska gramatika, drugo promenjeno izdanje*, Zagreb: Školska knjiga.
16. Белић 1954: Александар Белић, О сложеним реченицама и сродним појавама (I), *Наш језик*, књ. V, св. 7–8, 227–234; О сложеним реченицама и сродним појавама (II), *Наш језик*, књ. V, св. 9–10, 297–305.
17. Белић 1955: Александар Белић, О сложеним реченицама, *Књижевност и језик у школи*, II/2, фебруар 1955, Београд, 89–97.
18. Белић 1998: Александар Белић, *Општа лингвистика (О језичкој природи и језичком развоју)*, Изабрана дела Александра Белића, том 1, прир. Милка Ивић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

19. Белић 2000: Александар Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика. Библиографија радова Александра Белића*, Изабрана дела Александра Белића, том 14, прир. Живојин Станојчић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
20. Бјелаковић 2007а: Исидора Бјелаковић, Релационо и/или детерминационо значење копулативно-партиципских конструкција: (у текстовима 19. века), *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*, Нови Сад: Филозофски факултет, 139–148.
21. Бјелаковић 2007б: Исидора Бјелаковић, Агенс у неагентивним партиципским пасивним конструкцијама (у текстовима 19. века), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, L, 63–70.
22. Бјелаковић 2007в: Исидора Бјелаковић, Декомпоновање предиката у новинским и административним текстовима 19. и 20. века, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, Београд, 341–355.
23. Бјелаковић 2008: Исидора Бјелаковић, *Партиципски пасив у књижевном језику код Срба у XIX веку*, Нови Сад: Филозофски факултет.
24. Бјелаковић 2009: Исидора Бјелаковић, Рефлексивни пасив у језику Срба у периоду 1813-1855. : (реализована радња), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, Београд, 267–278.
25. Бјелаковић, Марковић 2010: Исидора Бјелаковић, Маја Марковић, Партиципски и рефлексивни пасив у српском и хрватском језику (публицистички и административни стил), у: В. Тошовић (Hg.), *Slawische Sprachkorelationen, Band 3, Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik*, Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, 257–283.
26. Бјелаковић 2017: Исидора Бјелаковић, *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и картографија)*, Нови Сад: Два пера.
27. Биговић-Глушица 2002: Рајка Биговић-Глушица, Неке од језичких одлика Исправа црногорских судова (1879–1899), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/1, Београд, 89–95.
28. Бошковић 1864а: Јован Бошковић, *Извод из српске граматике. Књига друга. Српска синтакса, Свеска I*, Београд: Државна штампарија.
29. Будмани 1867: Petar Budmani, *Grammatica della Lingua Serbo-Croata (Illirica)*, Vienna: A spese dell' autore.
30. Брабец и др. 1966: Ivan Brabec, Mate Hraste, Sreten Živković, *Gramatika hratskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
31. Васиљевић 2014: Небојша Васиљевић, *Аутоматска обрада правних текстова на српском језику, необјављена докторска дисертација*, Београд: Филолошки факултет, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:10687/bdef:Asset/view>, 16. 9. 2021.
32. Видановић 2017: Неда Видановић, Административни стил и језичка роднаравноправност, у: Милош Ковачевић, Јелена Петковић (ур.), *Савремена проучавања језика и књижевности*, Књ. 1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 137–143.
33. Висковић 1981: Nikola Visković, *Pojam prava: prilog integralnoj teoriji prava*, Split: Logos.
34. Висковић 1982: Никола Висковић, *Основе семиотике права (I дио)*, *Зборник за теорију права*, св. 2, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Београд, 1982, 91–124.
35. Висковић 1989: Nikola Visković, *Jezik prava*, Zagreb: Naprijed.
36. Висковић 2004: Nikola Visković, *Argumentacija i pravo*, Beograd: Dosije.

37. Вебер 1862: Adolfo Weber Tkalčević, *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, Веб, С. К. Naklada školskih knjiga.
38. Велчић 1987: Mirna Velčić, *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb : Školska knjiga.
39. Војновић 2007а: Јелена Војновић, Агенс у номинализованим структурама, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 50, Нови Сад, 131–141.
40. Војновић 2007б: Јелена Војновић, Семантички разлози смене појединих декомпонованих конструкција у новинским и административним текстовима 19. и 20. века, *Научни састанак слависта у Вукове дане, Граматика и лексика – дескриптивни и нормативни приступ*, 36/1, Београд, 325–339.
41. Витас и др. 2014: Душко Витас, Небојша Васиљевић, Цветана Крстев, Информатички поглед на корпус закона Републике Србије, *Српски језик*, 1, Београд, 377–394.
42. Вукић 2020: Маја Вукић, *Комбиновање везника и невезничких речи у савременом српском језику*, прир. Ивана Митић, Ниш: Филозофски факултет.
43. Вукојевић 2008: Luka Vukojević, *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
44. Готи 2012: Maurizio Gotti, Text and Genre, in: *The Oxford Handbook of Language and Law*, Ed. Peter M. Tiersma, Lawrence M. Solan, Oxford: Oxford University Press, 27–38.
45. Грицкат 1964: Ирена Грицкат, Покушај стварања српске научне терминологије средином прошлог века, *Наш језик*, XIV/1–2, Београд, 130–140.
46. Грицкат 1966: Ирена Грицкат, У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика: поводом иницијативе Матице српске да се састави Речник књижевног језика славеносрпског периода, *Зборник за филологију и лингвистику*, IX, Београд, 61–66.
47. Грицкат 1987: Ирена Грицкат, Још нека питања у вези са славеносрпском епохом, *Јужнословенски филолог*, XLIII, Београд, 111–135.
48. Грицкат 1994: Ирена Грицкат, Из историје стабилизације књижевног језика код Срба – после Вукове и Даничићеве победе, *Јужнословенски филолог*, 50, Београд, 1994, 5–31.
49. Грицкат 2004: Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
50. Грковић-Мејџор 1991: Јасмина Грковић-Мејџор, Апсолутне инфинитивне конструкције у Матичином апостоу, *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Апостоли* (ред. Вера Јерковић), Нови Сад: Матица српска, 35–39.
51. Грковић-Мејџор 1992: Јасмина Грковић-Мејџор, Синтаксички грецизми у Псалтиру Гаврила Тројичанина из 1643, *Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643*, Нови Сад: Матица српска, 129–137.
52. Грковић-Мејџор 1993: Јасмина Грковић-Мејџор, Корелати грчког темпоралног инфинитива у српским псалтирима XVI века Библиотеке Матице српске, *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Псалтири* (ред. Вера Јерковић), Нови Сад: Матица српска, 1993, 133–140.
53. Грковић-Мејџор 1994: Јасмина Грковић-Мејџор, Имперсоналне конструкције у делима светог Саве, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXVII/1-2, 1994, 197–201.
54. Грковић-Мејџор 1996а: Јасмина Грковић-Мејџор, О синтаксичким одликама Житија св. Симеона од св. Саве, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2, Београд, 43–56.

55. Грковић-Мејдор 1996б: Синтаксичке одлике Стихологије Кипријана Рачанина, *Тирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, VI, Стихологија Кипријана Рачанина* (ред. Вера Јерковић), Нови Сад: Матица српска, 149–173.
56. Грковић-Мејдор 2001: Јасмина Грковић-Мејдор, *Питања из старословенске синтаксе и лексике*, Лингвистичке свеске 1, Нови Сад: Филозофски факултет.
57. Грковић-Мејдор 2004а: Јасмина Грковић-Мејдор, Увод у историјску синтаксу, у: *Предавања из историје језика*, Лингвистичке свеске 4, Нови Сад: Филозофски факултет, 103–144.
58. Грковић-Мејдор 2004б: Јасмина Грковић-Мејдор, Развој хипотактичког ДА у старосрпском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVII/1/2, 2004, 185–203.
59. Грковић-Мејдор, Курешевић 2005: Јасмина Грковић-Мејдор, Марина Курешевић, Инфинитив у Вуковом преводу Новог завета, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/1, Београд, 89–102.
60. Грковић-Мејдор 2006: Јасмина Грковић-Мејдор, Развој анафорског објекта: старословенски у индоевропској перспективи, *Јужнословенски филолог* LXII, Београд, 39–52.
61. Грковић-Мејдор 2007а: Јасмина Грковић-Мејдор, Кратак приказ резултата синтаксичких истраживања на пројекту *Историја српског језика (2005–2007)*, *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*, Лингвистичке свеске 6, Нови Сад: Филозофски факултет, 7–12.
62. Грковић-Мејдор 2007б: Јасмина Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
63. Грковић-Мејдор 2008: Јасмина Грковић-Мејдор, Ка реконструкцији прасловенске синтаксе, *Зборник Матице српске за славистику*, 73, Нови Сад, 71–83.
64. Грковић-Мејдор 2010а: Јасмина Грковић-Мејдор, Когнитивни аспекти развоја транзитивности, у: Јасмина Грковић-Мејдор, Милорад Радовановић (ур.). *Теорија дијахронијске лингвистике и проучавање словенских језика* (ур. Ј. Грковић-Мејдор, М. Радовановић), Београд: САНУ, 2010, 43–62.
65. Грковић-Мејдор 2010б: Јасмина Грковић-Мејдор, О конструкцији акузатива с партиципом, *Јужнословенски филолог*, LXVI, Београд, 187–204.
66. Грковић-Мејдор 2011а: Јасмина Грковић-Мејдор, Праиндоевропски датив + инфинитив: порекло и словенски развој, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, Нови Сад, 27–44.
67. Грковић-Мејдор 2011б: Јасмина Грковић-Мејдор, Развој предикативне посесије у српском језику, *Граматика и лексика у словенским језицима*, Зборник радова с међународног симпозијума (ур. С. Танасић), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 361–377.
68. Грковић-Мејдор 2012а: Јасмина Грковић-Мејдор, Образац српског „боли ме глава” као синтаксички архаизам, Глас САНУ, Одељење језика и књижевности, књ. 28, Београд, 43–60.
69. Грковић-Мејдор 2012б: Јасмина Грковић-Мејдор, О функционалности раслојености српкословенског језика, *Кирило-Методијевски студије 21 (= Средновековни текстове, автори и книги. Сборник в чест на Хайнц Миклас)*, Софија: Българска академия на науките, Кирило-Методијевски научен център, 288–299.
70. Грковић-Мејдор 2013: Јасмина Грковић-Мејдор, *Историјска лингвистика: когнитивно-типолошке студије*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.

71. Губерина 1952: Petar Guberina, *Povezanost jezičkih elemenata*, Zagreb: Matica hrvatska.
72. Дежо 1982: Laszló Dezso, *Typological Studies in Old Serbo-Croatian Syntax*, Budapest: Akademiai Kiado.
73. Драгин 2005: Наташа Драгин, Синтаксичке одлике Теодосијевог Житија Петра Коришког, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVIII/1-2, Нови Сад, 35–51.
74. Драгин 2009: Наташа Драгин, Синтаксичке одлике култних списа посвећених кнезу Стефану Штиљановићу, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LI/2, Нови Сад, 7–26.
75. Драгин 2014: Синтаксичке одлике Прогласа Константина Филозофа (Хил 23), Јованка Радић, Виктор Савић (ур.), *Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 237–254.
76. Дракић 2012: Драгиша Дракић, О стилу језика закона, *Зборник Правног факултета у Новом Саду*, 1, Нови Сад, 369–381.
77. Ђуркин 2013: Веселина Ђуркин, Принципи настанка сложених везника и њихова функционалностилска дистрибуција у српском језику, необјављена докторска дисертација, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (https://phaidrakg.kg.ac.rs/detail_object/o:363?tab=0#mda), 2.1.2023.
78. Ђуркин 2014: Веселина Ђуркин, Сложени везници начинског и поредбеног значења, *Наслеђе*, 28, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 165–183.
79. Ђуркин 2018а: Веселина Ђуркин, „Функционалностилска дистрибуција сложених зависних везника у српском језику“, Једна текстна врста административног функционалног стила: оглас (оглашавање) продаје стечајне имовине, у: Јелена Петковић, Владимир Поломац, Српски језик: статус, систем, употреба, *Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 479–497.
80. Ђуркин 2018б: Веселина Ђуркин, Сложени зависни везници у српском језику (и њихова функционалностилска дистрибуција), Београд: Јасен.
81. Ерић Букарица 2018: Aleksandra Erić Bukariica, Pasivne konstrukcije u pravnim tekstovima na engleskom jeziku i njihovi prevodni ekvivalentni u srpskom jeziku, *Прилози проучавању језика*, 49, 2018, 153–170.
82. Живановић 1889: Јован Живановић, *Српска синтакса: својим ученицима саставио Јован Живановић професор*, Нови Сад: Издање и штампа А. Пајевића.
83. Ивић 1966: Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818* (поговор), у: Вук Стефановић Караџић, *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 2, *Српски рјечник*, 1818. прир. Павле Ивић, Београд: Просвета, 19–186.
84. Ивић 1970: Милка Ивић, О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником ДА, *Зборник за филологију и лингвистику*, 13/1, Нови Сад, 43–54.
85. Ивић 1977: Милка Ивић, Теоријско-методолошки проблеми словенске синтаксе везани за концепт „фактивности“, *Јужнословенски филолог*, XXXIII, Београд, 1–16.
86. Ивић 1991: Павле Ивић, Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског, *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 19/2, 5–14.
87. Ивић 1997: Milka Ivić, *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Београд: Biblioteka XX vek.
88. Ивић 2008: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Београд: XX vek.
89. Ивић 2014: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, прир. Александар Младеновић, *Целокупна дела VIII*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

90. Јанићијевић 2011: Марко Јанићијевић, Моделовање текстуалних целина на примеру законских аката на српском и енглеском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, Нови Сад, 247–259.
91. Јанићијевић 2012а: Марко Јанићијевић, Европеизација српског уставног дискурса, у: Милош Ковачевић (ур.), *Српски језик, књижевност, уметност*, Књ. I, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 507–514.
92. Јанићијевић 2012б: Марко Јанићијевић, Дискурс законских аката: упоредно-развојни приступ, *Зборник за језике и књижевности Филозофског факултета у Новом Саду*, 2, Нови Сад, 45–64.
93. Јанићијевић 2013а: Марко Јанићијевић, О модалности у законским актима у српском и енглеском језику, у: Милош Ковачевић (ур.), *Српски језик, књижевност уметност*, Књ. I, Крагујевац: Филолошко уметнички факултет, 319–328.
94. Јанићијевић 2013б: Марко Јанићијевић, Репрезентација друштвених класакроз дијахронију домаћих устава, у: Ivana Živančević Sekureš (ur.), *Susretu kultura*, VI/1, Novi Sad: Filozofski fakultet, 437–448.
95. Јанићијевић 2013в: Марко Јанићијевић, Етимолошка метафора у административном дискурсу, у: Milivoj Alanović, Jasmina Dražić, Gordana Štasni, Gordana Štrbac (ur.), *Leksika – gramatika – diskurs*, Zbornik u čast Veri Vasić, Novi Sad: Filozofski fakultet, 497–504.
96. Јанићијевић 2013г: Марко Јанићијевић, Имплицитне вредности у преамбулама устава на српском и енглеском језику: критичкопрагматички приступ, *Наслеђе*, 26, Крагујевац, 19–29.
97. Јанићијевић 2015: Марко Јанићијевић, *Дискурс законских аката на српском и енглеском језику: развојно-упоредни приступ*, Београд: Јасен.
98. Јанић 2012: Александра Јанић, *Категорија субјунктива у српском и бугарском језику – упоредно проучавање*, необјављени мастер рад, Филозофски факултет: Ниш.
99. Јањушевић Оливери 2018: Ана Јањушевић Оливери, *Интензификаторске партикуле у савременом српском језику*, Косовска Митровица – Никшић: Филозофски факултет у Приштини са привременим средиштем у Косовској Митровици / Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик.
100. Јелић 1986: Zoran Jelić, *Osnovi normativne tehnike*, Београд: Економика.
101. Јерковић 1972а: Јован Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад: Матица српска.
102. Јерковић 1972б: Јован Јерковић, Језик писама Јована Јовановића Змаја, *Зборник за филологију и лингвистику*, XV/2, Нови Сад, 67–113.
103. Јерковић 1976: Јован Јерковић, *Језик Богобоја Атанацковића*, Нови Сад: Матица српска.
104. Јерковић 1981: Јован Јерковић, *Језик Љубомира Ненадовића*, Нови Сад: Матица српска.
105. Јерковић 1990: Вера Јерковић, Синтаксичке одлке Јефимијине похвале кнезу Лазару, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXIII, Нови Сад, 183–189.
106. Јерковић 1997: Јован Јерковић, О континуитету развоја екавске верзије савременог српског књижевног језика, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XL/2, Нови Сад, 141–149.
107. Јовић 1995: Љубомир Ив. Јовић, *Језик закона*, друго, допуњено издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

108. Јовић 2011а: Надежда Јовић, О неким лексичким слојевима у језику Нишког трговинског гласника (8.10.1895 – 25.12.1895), *Годишњак за српски језик и књижевност*, 24/11, Ниш, Филозофски факултет, 81–89.
109. Јовић 2011б: Надежда Јовић, О лексици Зборника закона и уредба и 1867. године, у: Милош Ковачевић (ур.), *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*, Књига 1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 387–397.
110. Јовић 2012: Надежда Јовић, О неким синтаксичким одликама језика београдских и нишких новина с краја XIX века, *Годишњак за српски језик*, XXV/12, Ниш, 89–98.
111. Јовановић 2010: Гордана Јовановић, Правна терминологија у Карађорђевој законику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд, 40, 143–148.
112. Караџић 1818: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима, скупио и на свет издао Вук Стефановић Караџић*, у Бечу: у штампарији Јерменског манастира.
113. Караџић 1852: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима скупио и на свијет издао Вук Стеф. Караџић*, у Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.
114. Катичић 1984/85: Radoslav Katičić, *Vrste pogodbenih rečenica u standardnom jeziku srpskom ili hrvatskome*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 27–28/1, Нови Сад, 339–342.
115. Катичић 2002: Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskog književnog jezika*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
116. Катнић-Бакаршић 2001: Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo.
117. Кашић 1968: Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад: Филозофски факултет.
118. Кашић 1969: Јован Кашић, Фонетске и морфолошке особине просечног језика прве половине XIX века, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XII/1, Нови Сад, 183–212.
119. Кашић 1970: Јован Кашић, Прилози проучавању синтаксичке проблематике прве половине XIX века, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XIII/1, 263–272.
120. Кашић 1971: Јован Кашић, Фразеолошке појаве у приватним писмима из прве половине XIX века, *Зборник за филологију и лингвистику*, Нови Сад, XIV/1, 91–102.
121. Келзен 2000: Hans Kelzen, *Čista teorija prava*, preveo Danilo N. Basta, Beograd: Gutenbergova galaksija.
122. Кирфел 2004: Sabine Kirfel, Правни термини – еквивалентност у двојезичној правној комуникацији с освртом на лексикографска питања, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, Београд, 159–168.
123. Кликовац 2008: Duška Klikovac, *Jezik i moć: ogledi iz sociolingvistike i stilistike*, Beograd: XX vek.
124. Кликовац 2011: Душка Кликовац, О месним клаузама у српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/3, Београд, 47–72.
125. Кнежевић, Ранковић 2016: Ивана Кнежевић, Зоран Ранковић, О неким аспектима црквеног административног стила, у: А. Вранеш, Љ. Марковић (ур.), CLIMB: Culture, Language, Translation, Library and Book History, Књ. 1, Међународна конференција Филологија културе, Београд: Филолошки факултет, 65–73.
126. Ковачевић 1989: Милош Ковачевић, Интенционалне конструкције у Доситејеву језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXII/2, 177–191.

127. Ковачевић 1994: Милош Ковачевић, Условно значење везника ДОК, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 22/2, Београд, 147–154.
128. Ковачевић 1998: Милош Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд, Србиње: Рашка школа, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета.
129. Ковачевић 2003: Милош Ковачевић, *Граматичке и стилистичке теме*, Бања Лука: Књижевна задруга.
130. Ковачевић 2007: Милош Ковачевић, *Србистичке теме*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
131. Ковачевић 2009: Милош Ковачевић, *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
132. Ковачевић 2010: Милош Ковачевић, Сложена реченица с временском зависном клаузом у значењу постериорности, *Српски језик*, XV, Београд, 77–102.
133. Ковачевић 2011: Милош Ковачевић, *Граматичка питања српскога језика*, Јасен, Београд.
134. Ковачевић 2012а: Милош Ковачевић, *Узрочно семантичко поље*, Јасен: Београд.
135. Ковачевић 2012б: Милош Ковачевић, О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора, *Српски језик*, XVII, Београд, 13–38.
136. Ковачевић 2013: Милош Ковачевић, Реченице с реалноусловним везницима у савременом српском језику, *Радови Филозофског факултета*, Филозофски факултет, 15/1, Пале, 9–32.
137. Ковачевић 2014: Милош Ковачевић, Синтаксичко-семантички услови употребе везника КАД у погодбеном значењу, *Српски језик* XIX, Београд, 2014.
138. Ковачевић 2015: Милош Ковачевић, *Кроз синтагме и реченице*, Београд: Јасен.
139. Кордић 1995: Snježana Kordić, *Relativna rečenica*, Zagreb: Matica hrvatska.
140. Кречмер 2002: Анна Кречмер, *Уочи стандардизације српског језика (Језик хроника Ђ. Бранковића)*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 30/1, Београд, 11–19.
141. Кречмер 2004: Анна Кречмер, Формирање функционалних стилова у српској писмености у доба Вукових реформи, Научни састанак слависта у Вукове дане, 32/1, Београд, 201–210.
142. Куна 1970: Herta Kuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića, Djela*, XXXVI, књ. 21, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo.
143. Курешевић 1996: Марина Курешевић, Активни партиципи у једном одломку средњовековног романа Српска Александрида. Прилози проучавању језика 27, Нови Сад 1996, 25-31.
144. Курешевић 1997/8: Марина Курешевић, Глаголски придеви као кондензатори реченичног садржаја. Прилози проучавању језика 28/29, Нови Сад 1997-98, 47–59.
145. Курешевић 1999/2001: Марина Курешевић, Инфинитиви и инфинитивне конструкције у Теодосијевом делу "Живот светога Саве". Прилози проучавању језика 30-32, Нови Сад 1999-2001, 47-69.
146. Курешевић 2001: Марина Курешевић, Мешање падежа места и циља - балканизам или иманентно словенски развој: на корпусу ћирилских повеља XII и XIII века. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIV/1-2, Нови Сад 2001, 117-137.
147. Курешевић 2005: Марина Курешевић, Активни партицип презента као адноминални детерминатор – о једној старој / новој особини српског језика. Примењена лингвистика 6, Нови Сад 2005, 138-147.

148. Курешевић 2006: Марина Курешевић, Апсолутни датив у српској средњовековној писмености. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIX/1, Нови Сад 2006, 35–113.
149. Курешевић 2007а: Марина Курешевић, О једној редакцијској иновацији у конструкцији апсолутног датива. Научни састанак слависта у Вукове дане 36/1, Београд 2007, 245–256.
150. Курешевић 2007б: Марина Курешевић, Функционална раслојеност српскословенског језика посматрана кроз употребу апсолутног датива. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L, Нови Сад 2007, 427–445.
151. Курешевић 2009: Марина Курешевић, Употреба претериталних времена у Српској Александриди. Научни састанак слависта у Вукове дане 38/1. Београд 2009, 253–266.
152. Курешевић 2010а: Марина Курешевић, О употреби партикуле/везника да у Српској Александриди, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XXXV-2, Нови Сад 2010, 243–258.
153. Курешевић 2010б: Марина Курешевић, О конкурентној употреби акузативних конструкција (са акузативом и партиципом) и допунске реченице у Српској Александриди. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LIII/1, Нови Сад 2010, 79–92.
154. Курешевић 2011а: Марина Курешевић, Исказивање реченичне каузалности у Хиландарском типичу. Српски језик – студије српске и словенске 16, Београд – Никшић – Бања Лука – Сарајево 2011, 161–184.
155. Курешевић 2011б: Марина Курешевић, Исказивање реченичне каузалности у Српској Александриди. Савремена проучавања језика и књижевности II/1, Крагујевац 2011, 15–28.
156. Курешевић 2014: Марина Курешевић, Хипотактичке структуре у Српској Александриди: функционалностилски аспекти, Нови Сад: Филозофски факултет.
157. Курешевић 2015: Марина Курешевић, Проучавање хипотактичких структура и њихова улога у расветљавању функционалностилске раслојености српског језика, *Српски језик и његове нормe (дијахроно-синхрони аспекти)*, Лингвистичке свеске 10, Нови Сад: Филозофски факултет, 63–81.
158. Курешевић 2022: Марина Курешевић, *Сем уже сице бившу: о синтакси и језичком стилу српскословенских текстова*, Нови Сад: Филозофски факултет.
159. Лалевић 1962: Миодраг С. Лалевић, *Синтакса српскохрватског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике Народне Републике Србије.
160. Лукић 1920: Јанко Лукић, *Синтакса српскога језика*, Београд: Књижара Геце Кона.
161. Лукић 1995: Радомир Лукић, *Теорија државе и права, II Теорија права*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Београдски издавачко-графички завод.
162. Луковић 1988/90: Милош Луковић, Настанак и синтаксичка својства Устава за Књажество Србију од 1869. године, *Прилози проучавању језика*, 24/26, Нови Сад, 87–97.
163. Луковић 1994а: Милош Луковић, *Развој српскога правног стила, прилог историји језика и права у Србији*, Београд: Службени гласник.
164. Луковић 1994б: Милош Луковић, Позадина забране Вукове графиције и правописа у Кнежевини Србији, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* цXXXVII, Нови Сад, 309–319.
165. Луковић 1996: Милош Луковић, Специјални стилови, у: Милорад Радовановић, Бранислав Брборић, Иван Клајн, Драгољуб Петровић, Живојин Станојчић, Милош

- Луковић, Драго Ђупић, Митар Пешикан, *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, Београд, 143–157.
166. Луковић 2006: Милош Луковић, Српски правни језик, *Архив за правне и друштвене науке*, 3/4, Београд, 1533–1554.
167. Луковић 2009: Милош Луковић, *Богишићев законик, припрема и језичко обликовање*, Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт САНУ.
168. Луковић 2010: Милош Луковић, „Језички израз Уставâ Кнежевине/Краљевине Србије“, у: Александар Фира, Ратко Марковић (ур.), *Два века српске уставности: Зборник радова са научног скупа одржаног 11–12 марта 2010*, Београд: Српска академија наука и уметности, Правни факултет Универзитета у Београду, 158–174.
169. Лутовац Казновац 2019: Тамара Лутовац Казновац, *Језик писама турских султана Дубровнику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, необјављена докторска дисертација, доступно на: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/11729>
170. Мадариага 2017: Nerea Madariaga, Reanalysis, In: A. Ledgeway & I. Roberts (Eds.), *The Cambridge Handbook of Historical Syntax* (Cambridge Handbooks in Language – and Linguistics), Cambridge: Cambridge University Press, 70–91.
171. Максимовић 2006: Ева Максимовић, Јурислингвистика као спона између правних и језичких наука, *Право и језик*, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу, Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, 163–173.
172. Манојловић 2013: Нина Манојловић, Беспредлошке и предлошко-падежне именичке синтагме у законодавно-правном функционалном стилу на примеру Статута Универзитета у Крагујевцу, *Радови Филозофског факултета* 1, Пале, 235–246.
173. Манојловић 2015: Нина Манојловић, Пасивне конструкције у административно-правном функционалном стилу, *Српски језик*, XX, Београд, 619–637.
174. Манојловић и др. 2015: Нина Манојловић, Стефан Тодоровић, Милица Кочовић, Номинализациони процеси као маркери бирократизације језика на примеру статута високообразовних институција чији је оснивач Република Србија, у: Željko Milanović (ur.), *Konteksti*, II, Novi Sad: Filozofski fakultet, 179–189.
175. Манојловић 2016: Нина Манојловић, Експлицитна категоризација у законодавно-правном стилу у српском и енглеском језику на примерудиректива ЕУ, у: Драга Мاستиловић (ред.), *Наука и евроинтеграције*, Пале: Филозофски факултет, 341–352.
176. Манојловић 2017: Nina Manojlović, Fuzzy expressions in legal texts, у: Biljana Mišić Plić, Vesna Lopičić (ur.), *Jezik, književnost, značenje*, Niš: Filozofski fakultet, 577–586.
177. Маретић 1887: Tomislav Maretić, Veznici u slovenskijem jezicima, *Rad JAZU*, knj. LXXXVI, Zagreb, 76–150.
178. Маретић 1888а: Tomislav Maretić, Veznici u slovenskijem jezicima, *Rad JAZU*, knj. LXXXIX, Zagreb, 61–128.
179. Маретић 1888б: Tomislav Maretić, Veznici u slovenskijem jezicima, *Rad JAZU*, knj. XCI, Zagreb, 1–80.
180. Маретић 1888в: Tomislav Maretić, Veznici u slovenskijem jezicima, *Rad JAZU*, knj. XCIII, Zagreb, 1–71.
181. Маретић 1899: Tomislav Maretić, *Gramatikai stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika*, Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana.

182. Марјановић 1996: Слободан Марјановић, Правопис и језик *Протокола Народне скупштине у Нишу* из 1878. године, Научни састанак слависта у Вукове дане, 25/2, Београд, 245–253.
183. Марјановић 2006: Милош Марјановић, О односу језика и права као друштвених појава, *Право и језик*, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу, Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, 113–129.
184. Марковић 1994: Жељко Марковић, Из језичке проблематике *Сретењског устава*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVII, Нови Сад, 329–337.
185. Матила 2012: Heikki E. S. Mattila, Legal vocabulary, in: Ed. Peter M. Tiersma, Lawrence M. Solan, *The Oxford Handbook of Language and Law*, Oxford: Oxford University Press, 27–38.
186. Мацановић 2018: Ана Мацановић, *Српска језикословна терминологија у 19. веку*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
187. Микелсен 1981: Hans Kristian Mikkelsen, Сложена реченица у старосрпском језику (анализа реченичких конструкција у закону Цара Душана (Струшки споменик)), *Јужнословенски филолог*, XXXVII, Београд, 213–236.
188. Микелсен 1986: Hans Kristian Mikkelsen, Синтаксичка зависност (хипотакса) у односу према семантичкој зависности, Научни састанак слависта у Вукове дане, 15, Београд, 1986, 47–55.
189. Милановић 1998а: Александар Милановић, Вукова употреба контактних синонима у Новинама сербским, *Српски језик*, 3, 1/2, Београд, 127–131.
190. Милановић 1998б: Александар Милановић, *Особне језика „Новина сербских“ (1813–1822)*, необјављени магистарски рад, Београд: Филолошки факултет.
191. Милановић 1999а: Александар Милановић, Однос према лексици странаг порекла у новинама Стефана Новаковића *Славенно-Сербскија Вѣдомости* (1792–1793), *Српски језик*, 4, 1/2, Београд, 583–592.
192. Милановић 1999б: Александар Милановић, Контактни синоними (посрбица-оријентализам) у језику бечких Новина Сербских, Четврти лингвистички скуп „Бошковићеви дани“ : радови са научног скупа, Подгорица, 8. и 9. октобар 1998, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 239–246.
193. Милановић 2000а: Александар Милановић, Конкуренција деагентизованих реченица при генези српског новинарског стила, Научни састанак слависта у Вукове дане, 29/1, Београд, 287–295.
194. Милановић 2000б: Александар Милановић, Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези новинског подстила, *Српски језик*, 5, 1/2, Београд, 623–639.
195. Милановић 2002а: Александар Милановић, Настанак српске новинске фразеологије, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/1, Београд, 97–104.
196. Милановић 2002б: Александар Милановић, Корелативи у временским реченицама из Венцловићевих беседа, *Рачански зборник*, књ. 7, Бајина Башта, 115–125.
197. Милановић 2003: Александар Милановић, Корелативи у српској сложеној реченици из XIX века, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 31/1, Београд: Међународни славистички центар, 81–90.
198. Милановић 2004: Александар Милановић, Неке лексичке карактеристике новинарског подстила у предвуковском периоду, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, Београд, 211–221.

199. Милановић 2006: Александар Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике.
200. Милановић 2013: Александар Милановић, *Језик весма ползен*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
201. Милановић 2014: Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Филолошки факултет.
202. Милер 1986: Barbara Müller, Међусобни односи међу логичко-семантичким релацијама и зависним односно независним синтаксичким структурама, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 15/1, Београд, 1986, 95–102.
203. Миновић 1987: Milivoje Minović, *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole: rečenica, padeži, glagolski oblici*, Sarajevo: „Svjetlost” OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
204. Миновић 1988: Milivoje Minović, Наџинске и колиџинске реџенице, *Књижевни језик*, XVII/3, Sarajevo, 141–157.
205. Мијајловић, Мијајловић 2018: Ана Мијајловић, Милена Мијајловић, Барокна геометрија реченице у делу *Живот Саве Текелује* Јована Суботића, *Folia linguistica et litteraria*, 21, Nikšić, 67–85.
206. Митић, Благојевић 2021: Ивана Митић, Андреј Благојевић, Анализа родно осетљивих термина у правним документима, *Philoloia Mediana*, Ниш, 793–806.
207. Михајловић 2019: Милица Михајловић, Барокна геометрија реченице у драми *Невиност или Светислав и Милева (1837)* Јована Стерије Поповића, Баштина, 48, Лепосавић, 65–87.
208. Милошевић 1986: Ксенија Милошевић, Језички и ванјезички сигнали каузалне зависности између простих реченица у сложеној, *Књижевни језик*, 15/3–4, Сарајево, 280–296.
209. Младеновић 1964: Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад: Матица српска.
210. Младеновић 1979: Александар Младеновић, Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXII/2, Нови Сад, 95–129.
211. Младеновић 1989а: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик. Студије и чланци*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
212. Младеновић 1983: Александар Младеновић, Карактер језика у првим писмима српских устаника из 1804. године, *Историјски значај српске револуције*, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XVIII, Одељење историјских наука књ. 5, 775–785.
213. Младеновић 1989б: Александар Младеновић, Језик неких писама српских устаника из времена Боја на Чегру, *Зборник Народног музеја у Нишу*, 5, Ниш, 45–52.
214. Младеновић 1995: Александар Младеновић, Напомене о језику неких писама српских устаника из 1813, *Зборник Матице српске за славистику*, 38/1, Нови Сад, 79–82.
215. Младеновић 2004: Александар Младеновић, Напомене о српском књижевном језику за време Првог српског устанка, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVII/1–2, Нови Сад, 7–26.
216. Младеновић 2006: Радивоје Младеновић, Требају ли Србима брокер, дилер, тендер, бренд, Право и језик, *Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу*, Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, 89–111.

217. Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика, одабрани радови*, Београд: Чигоја штампа.
218. Мразовић, Вукадиновић 2009: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
219. Нарог, Хајне 2017: Heiko Narrog, Bernd Heine, Grammaticalization. in: A. Ledgeway & I. Roberts (Eds.), *The Cambridge Handbook of Historical Syntax*, Cambridge: Cambridge University Press, 7–27.
220. Николић 2011: Марина Николић, „Начинске реченице у савременом српском језику: статус и семантички потенцијал“, у: М. Ковачевић (ур.) *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (29-30. X 2010), Књ. 1, *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 113–127.
221. Николић 2014: Марина Николић, *Категорија степена у српском језику: сложена реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
222. Новаковић 1870: Стојан Новаковић, *Српска синтакса за ниже гимназије и реалке Кнежевине Србије*, Београд: Државна штампарија.
223. Новаковић 1894: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.
224. Николић 2017: Милка Николић, *Поредбено-начинске конструкције у српском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
225. Нуорлуото 1989: Juhani Nuorluoto, *Jovan Stejić's Language: A Contribution to the History of the Serbo-Croatian Standard Language*, Helsinki: Helsinki University Press.
226. Окука 1990: Milan Okuka, *Ogledi o našem književnom jeziku*, Nikšić: Univerzitetska riječ.
227. Окука 1996: Milan Okuka, Српски језик у Аустро-угарској монархији средином 19. вијека, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2, Београд, 165–176.
228. Остојић 1998/1999: Бранислав Остојић, О језичкој структури *Општег имовинског закона за Књажевину Црну Гору* с посебним освртом на његову лексичку и творбену семантику, *Зборник Правног факултета*, 22/23, Подгорица, 123–130.
229. Остојић 2000а: Бранислав Остојић, Језичка структура црногорских законика 19. вијека с посебним освртом на њихову лексичку слојевитост, *Српски језик*, 5/1–2, Београд, 239–249.
230. Остојић 2000б: Бранислав Остојић, Два аспекта језика законика опшчег црногорског и брдског и два његова језичка слоја, у: М. Шуковић (ур.), *Двијеста година Законика опшчег црногорског и брдског*, Радови са научног скупа, Подгорица, 30. октобар 1998, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 65–74.
231. Павловић 1999: Слободан Павловић, Синтаксичка структура старосрпске раздужнице, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLII, Нови Сад, 113–122.
232. Павловић 2000а: Слободан Павловић, Српска повеља као комплексан говорни чин обећања, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, 2000, 405–415.
233. Павловић 2000б: Слободан Павловић, Перформативи у старосрпским правноекономским списима, *Јужнословенски филолог*, Београд, LVI/3–4, 763–770.
234. Павловић 2003: Слободан Павловић, Синтаксичко устројство датума у старосрпским повељама и писмима, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVI/1, Нови Сад, 35–47.

235. Павловић 2004а: Слободан Павловић, Жанрови старосрпског пословноправног стила, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, Београд, 223–234.
236. Паловић 2004б: Синтаксичка структура старосрпских остава, у: Јудита Планкош (ур.), *Зборник радова са трећег међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића”*, Београд – Нови Сад – Суботица: Институт за српски језик САНУ – Матица српска и Филозофски факултет – Градска библиотека, 403–412.
237. Павловић М. 2006: Марко Павловић, Кратка историја српског правног језика, Научни скуп Право и језик, Крагујевац, 4. мај 2006, прир. Миодраг Мићовић, Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за друштвене науке, 7–26.
238. Павловић С. 2006а: Слободан Павловић, Предикатски модификатори пропозитивног реченичног садржаја у старосрпском језику XII–XV века, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXI, 2006, 181–190.
239. Павловић С. 2006б: Слободан Павловић, *Детерминативни надежи у старосрпској пословноправној писмености*, Нови Сад: Матица српска.
240. Павловић С. 2006в: Слободан Павловић, Синтаксичке одлике старосрпске пословноправне писмености, теоријско-методолошки приступ, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LIV/2, Нови Сад, 201–205.
241. Павловић С. 2006г: Слободан Павловић, Кондиционална клауза у старосрпској пословноправној писмености, *Јужнословенски филолог*, LXII, Београд, 113–138.
242. Павловић С. 2006д: Слободан Павловић, Комплементна клауза волунтативног типа у старосрпској пословноправној писмености, *Српски језик*, XI/1–2, Београд, 327–340.
243. Павловић С. 2006ђ: Слободан Павловић, Квалификативнокомпаративна клауза у старосрпској пословноправној писмености, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/2, Београд, 31–43.
244. Павловић 2007а: Слободан Павловић, Старосрпска пословноправна писменост као реторички феномен, *Славистичка ревија*, 55/4, 2007, 613–622.
245. Павловић 2007б: Слободан Павловић, Каузална клауза у старосрпској пословноправној писмености, *Јужнословенски филолог*, LXIII, Београд, 167–197.
246. Павловић 2007в: Слободан Павловић, Спацијална клауза у старосрпској пословноправној писмености, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, Београд, 627–636.
247. Павловић 2007г: Слободан Павловић, Концесивна клауза у старосрпској пословноправној писмености, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXII, Нови Сад, 283–291.
248. Павловић 2007д: Слободан Павловић, Квалификативнокомпаративна клауза у старосрпској пословноправној писмености, у: Јасмина Грковић-Мејџор, Владислава Петровић (ур.), *Лингвистичке свеске 6*, Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхронијски план), Нови Сад: Филозофски факултет, 215–222.
249. Павловић С. 2008: Слободан Павловић, Синтаксичко-семантички потенцијал старосрпског везника како, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LI/1–2, Нови Сад, 17–30.
250. Павловић М. 2008: Марко Павловић, *Правна европеизација Србије 1804–1914*, Крагујевац: Правни факултет.
251. Павловић 2009а: Слободан Павловић, *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.

252. Павловић 2009б: Слободан Павловић, Функционалностилско раслојавање старосрпске пословноправне писмености, у: ур. Сима Ћирковић, Коста Чавошки. *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, 133–150.
253. Павловић 2009в: Слободан Павловић, Позиционирање зависних реченица у старосрпском језику, *Јужнословенски филолог*, LXV, Београд, 267–297.
254. Павловић 2009г: Слободан Павловић, Основе развоја старосрпске хипотаксе, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LII/1, Нови Сад, 107–123.
255. Павловић 2009д: Слободан Павловић, Развој иреалног услова у српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, Београд, 95–104.
256. Павловић 2010: Слободан Павловић, Икониичност у старосрпској хипотакси, у: Јасмина Грковић-Мејдор, Милорад Радовановић (ур.), *Теорија савремене дијахроне лингвистике и проучавања српског језика*, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 131–149.
257. Павловић Ј. 2013: Јелена Павловић, *Употреба надежа у Стенографским белешкама о седницама Народне скупштине за 1898. годину*, необјављени мастер рад, Ниш: Филозофски факултет.
258. Павловић С. 2013: Слободан Павловић, *Узроци и механизми синтаксичких промена у српском језику*, Нови Сад / Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
259. Павловић 2014: Јелена Павловић, Падежне конструкције са значењем повода у Стенографским белешкама са седница Народне скупштине Краљевине Србије за 1898. годину, *Радови Филозофског факултета*, 16/1, Пале, 445–454.
260. Павловић 2015: Јелена Павловић, Типови преношења туђег говора и њима сродне конструкције у Стенографским белешкама о седницама Народне скупштине за 1898. годину, *Радови Филозофског факултета*, 17/1, Пале, 447–472.
261. Павловић 2017: Јелена Павловић, Утицај функционалностилске и жанровске диференцијације на употребу падежа у Стенографским белешкама Народне скупштине Краљевине Србије за 1898. годину, *Slavica Wratislaviensia*, CLXV, Вроцлав, 305–314.
262. Павловић 2018: Јелена Павловић, Методолошки аспекти анализе зависносложених реченица у правним текстовима на српском језику (предстандардни период), у: К. Чькарова (ур.), *Словото – идеи, идеали, утопији*, *Сборник с доклади от Деветнадесетата национална конференција за студенти и докторанти*, Пловдив: Универзитетскоиздателство „Паисий Хилендарски”, 196–209.
263. Павловић 2019: Јелена Павловић, Методолошки оквир за израду корпуса правних текстова 19. века, *Славистика*, XXIII/2, Београд: 111–120.
264. Павловић Јовановић 2019: Јелена Павловић Јовановић, Статус финалних реченица у Зборницима закона и уредбених указа из пете деценије 19. века, *Наш језик*, L/1, Београд, 361–368.
265. Павловић 2020а: Јелена Павловић, Најважније тенденције у проучавању синтаксе српског језика 19. века, у: М. Ковачевић, Ј. Петковић, *Савремена проучавања језика и књижевности*, IX/1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 27–38.
266. Павловић 2020б: Јелена Павловић, Графија и правопис *Зборника закона и уредаба Кнежевине Србије* за 1845. годину, *Филолошески форум*, 12, Софија, 112–123.
267. Павловић 2020в: Јелена Павловић, Значајан прилог синтакси и функционалној стилистици српскога језика (Веселина Ђуркин, Сложени зависни везници у српском језику: (и њихова функционалностилска дистрибуција), Јасен, Београд, 2018, 466 стр.))”, *Лунар*, 71, Крагујевац, 323–328.

268. Павловић Јовановић 2020а: Јелена Павловић Јовановић, Нерестриктивне релативне реченице у административно-правном стилу српскога језика 19. века (прелиминарна истраживања), *Verba iuvenium*, 2, Пловдив, 33–47.
269. Павловић Јовановић 2020б: Јелена Павловић Јовановић, Репрезентација хране и пића у *Зборницима закона и уредаба за Кнежевину Србију* из пете деценије 19. века, *Липар*, 73, Крагујевац, 145–157.
270. Павловић Јовановић 2021а: Јелена Павловић Јовановић, Главни правци у проучавању језика права, *Наш језик*, ЛП/2, Београд, Институт за српски језик САНУ, 59–70.
271. Павловић Јовановић 2021б: Јелена Павловић Јовановић, Изражавање наредби и дужности у *Зборницима закона, уредаба и уредбених указа за 1840. и 1845. годину*, Баштина, 54, Приштина – Лепосавић, 15–25.
272. Павловић Јовановић 2022а: Јелена Павловић Јовановић, Досадашња проучавања српског правног језика 19. века, у: Ј. Петковић, М. Ковачевић, *Савремена проучавања језика и књижевности*, књ. 1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
273. Павловић Јовановић 2022б: Јелена Павловић Јовановић, Статус завсних реченица у граматицима из 19. века, *Verba iuvenium*, 4, Пловдив: Универзитетско издаваштво Универзитета у Пловдиву, 167–178.
274. Петровић 1856: Ђорђе Петровић, Рѣчникъ закона', уредба', уредбены' прописа и пр. и пр. изданы у Княжеству Србији одъ 1827. до половине 1854. године, Београд: Правителственномъ Књигопечатњомъ.
275. Петровић, Војновић 2005: Владислава Петровић, Јелена Војновић, Употреба инфинитива у текстовима са почетка 19. века, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/1, Београд, 73–88.
276. Петковић, Поломац 2013: Јелена Петковић, Владимир Поломац, Слагање негација у старосрпском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVI/2, Нови Сад, 7–22.
277. Петковић 2018: Јелена Петковић, Двострука негација у пропратнооклосним реченицама, у: Владими Поломац, Јелена Петковић, *Српски језик: статус, систем, употреба: Зборник радова у част проф. Милошу Ковачевићу*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 351–360.
278. Пипер и др. 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, у редакцији Милке Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
279. Пипер и др. 2018: Предраг Пипер, Миљивој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Дојчил Војводић, Срето Танасић, Биљана Марић, Марина Николић, *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ.
280. Пипер, Клајн 2013: Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна грамика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
281. Подгорац 1990: Тодор Подгорац, Језик и стил Устава Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903, у: Миодраг Јовичић (ур.), *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века: зборник радова*, Београд: Српска академија наука и уметности, Научна књига, 185–190.
282. Подгорац 2006: Тодор Подгорац, Сложеност односа права и језика, *Право и језик*, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу, Крагујевац: Правни факултет, 131–148.

283. Поповић 1966: Љубомир Поповић, Предлошки изрази у савременом српскохрватском језику, Наш језик, XV/3–4, Београд, 195–220.
284. Поповић 1982: Ljubomir Popović, Iz problematike konstituisanja i strukturiranja složenih rečenica: nezavisne i zavisne rečenice, *Књижевност и језик*, година XXIX/1, Београд, 1–15.
285. Поповић 1994: Marko Popović, O primesama koncesivnosti u nekim staroslovenskim stihovima, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVII, Нови Сад, 523–524.
286. Поповић 1996: Љубомир Поповић, Интегрални приступ комуникативним реченицама (систем врста независних предикатских реченица као граматикализација говорних чинова и анализа комуникативних реченица као најмањих завршених јединица текста и дискурса), *Књижевност и језик*, XLIV/1–2, 1–41.
287. Поповић Московљевић 2016: Jasmina Popović Moskovljević, O korelativnim konstrukcijama u južnoslovenskoj lingvistici (I), *Анали Филолошког факултета*, 28/1, Београд, 337–346.
288. Поломац 2006: Владимир Поломац, О графици у крагујевачком издању Новина српских (1834), *Наслеђе*, 3/5, Крагујевац, 109–129.
289. Поломац, Лутовац 2014: Владимир Поломац, Тамара Лутовац, Два писма турског султана Мурата II Дубровнику (тектолошка и језичка анализа), *Наслеђе*, 28, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 9–24.
290. Поломац 2016: Владимир Поломац, *Језик повеља и писама Српске деспотовине*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
291. Поломац 2018: Владимир Поломац, Српски као дипломатски језик југоисточне Европе XVI века (на примеру писма Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију), у: Ј. Петковић, В. Поломац (ур.), *Српски језик: статус, систем, употреба*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018, 539–552.
292. Прањковић 1986: Иво Прањковић, Зависне реченице у хрватском или српском језику – класификацијске недоумице, *Научни састанак стависта у Вукове дане*, 15, Београд, 57–64.
293. Прањковић 1993: Ivo Pranjković, *Hrvatska skladnja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
294. Прањковић 2001: Ivo Pranjković, *Druga hrvatska skladnja: sintaksičke rasprave*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
295. Радовановић 2003: Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića,
296. Ранковић, Лазић 2010а: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, *Уредбе и прописи Митрополије београдске: 1835–1856*, Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу.
297. Ранковић, Лазић 2010б: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, *Уредбе и прописи Митрополије београдске: 1857–1876*, Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу.
298. Ранковић, Лазић 2011а: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, *Уредбе и прописи Митрополије београдске: 1877–1893*, Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу.
299. Ранковић, Лазић 2011б: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, *Уредбе и прописи Митрополије београдске: 1894–1920*, Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу.
300. Ранковић 2013: Зоран Ранковић, Графијска и ортографско-фонетска обележја Уредаба и прописа Митрополије београдске, у: Ј. Грковић-Мејџор, К. Кончаревић,

- Теолингвистичка проучавања словенских језика*, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, Књ. 5, Београд: САНУ, 465–472.
301. Радојевић 2015: Марко Радојевић, *Језик Сретењског устава – синтаксичке и стилистичке црте*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, необјављени мастер рад (доступно на: <https://www.academia.edu/19563370/%D0%88%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%A1%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%9A%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B5%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B5%D1%86%D1%80%D1%82%D0%B5>), 13.1.2023.
302. Радоњић 2017: Radmila Radonjić, *Engleski modali u pravnim dokumentima Evropske unije i njihovi srpski ekvivalenti*, необјављена докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет, 2017, <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9518/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y>, 20.1.2021.
303. Редли 2019: Јелена Редли, Несистемски спојеви речи у правним текстовима, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 48/1, Београд, 227–236.
304. РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
305. РСМС: Речник српскохрватскога књижевног језика, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1969–1976.
306. РСАНУ: Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, 1–21, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–2019.
307. Русимовић 2014: Тања Русимовић, *Релативне реченице са форичким супстантивним антецедентом у савременом српском језику*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, необјављена докторска дисертација (https://phaidrakg.kg.ac.rs/detail_object/o:520?tab=0#mda)
308. Ружић 2006а: Владислава Ружић, Допунске реченице у савременом српском језику (I), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/1, Нови Сад, Матица српска, 123–217.
309. Ружић 2006б: Владислава Ружић, Допунске реченице у савременом српском језику (II), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/2, Нови Сад, Матица српска, 103–266.
310. Ружић 2010: Владислава Ружић. О класификацији зависних реченица у српском језику, *Српски језик*, XV, Београд, 105–119.
311. Сааведра 2000: Д. Сааведра, Опозиције неких везника и синтаксичких структура у вези са фактивношћу у српском језику, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, Београд, 995–1003.
312. Савић и др. 2006: Свенка Савић, Слободанка Константиновић Вилић, Невена Петрушић, *Језик закона – карактеристике и родна перспектива*, ур. Миродраг Мићовић, *Право и језик*, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу, Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац, 55–63.
313. Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I–II Zagreb: Matica hrvatska.
314. Симић, Јовановић 2002: Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса I–II*, Београд: Јасен.

315. Симић, Јовановић 2004: Радоје Симић, Јелена Јовановић, Генеза и еволуција функционалних стилова у српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, Београд, 39–53.
316. Симић 2006: Мирољуб Симић, Улога језика у тумачењу права, у: ур. Миродраг Мићковић, *Право и језик*, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу, Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац, 65–72.
317. Силић 1984: Josip Silić, *Od rečenice do teksta*, Zagreb: Liber.
318. Силић 2006: Josip Silić, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Zagreb: Disput.
319. Силић, Прањковић 2007: Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka sveučilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
320. Слијепчевић Бјеливук 2021: Светлана Слијепчевић Бјеливук, *Рекламно-пропагандни жанр у српском политичком дискурсу*, Београд: Институт за српски језик.
321. Станојевић 1928: Станоје Станојевић, *Студије о српској дипломатици I Ст. Станојевића: Из Гласа Српске Краљевске Академије 90–132 (1912–1928)*. Београд: Глас САНУ.
322. Сосир 1969: Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, prev. Sreten Marić, Beograd: Nolit.
323. Спасић 2019: Наташа Спасић, Поредбене и/или начинске конструкције од Вука до данас, *Баштина*, 48, Приштина – Лепосавић, 89–101.
324. Спасић 2021: Наташа Спасић, Унапређивање писане комуникације студената српског као страног језика у административном функционалном стилу, у: Милош Ковачевић, Јелена Петковић (ур.), *Савремена проучавања језика и књижевности*, Год. XII, Књ. 1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 243–260.
325. Станковић 2006: Гордана Станковић, Глосе о језику у праву, ур. Миродраг Мићковић, *Право и језик*, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу, Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, 43–54.
326. Станојчић 1973: Живојин Станојчић, *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића I синтагматски односи*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
327. Станојчић 1980: Живојин Станојчић, *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића II (реченички односи)*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
328. Станојчић 1990: Живојин Станојчић, *Синтаксичке студије (о вуковској традицији у језику и граматици)*, Универзитетска рјеч: Никшић.
329. Станојчић, Поповић 1992: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *ГраMATика српскога језика: уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
330. Степанов 2018: Страхинја Степанов, Једна текстна врста административног функционалног стила: оглас (оглашавање) продаје стечајне имовине, у: Јелена Петковић, Владимир Поломац, *Српски језик: статус, систем, употреба*, Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 479–497.
331. Стевановић 1969: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма), II, Синтакса*, Београд: Научна књига.
332. Стевановић 2017: Јована Стевановић, Барокна геометрија реченице у роману *Прикљученија Телемака* Стефана Живковића, у: ур. Zoran Raunović, Željko Milanović, *Četvrti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka Konteksti*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 135–147.

333. Стевовић 1960: Игрутин Стевовић, *Функционална граматика српскохрватског језика*, Београд: Завод за издавање уџбенике Народне Републике Србије
334. Стерија Поповић 1995: Јован Стерија Поповић, *Природно право*, ред. Љиљана Суботић, Нови Сад – Београд: Матица српска – Адвокатска комора Војводине – Српска академија наука и уметности.
335. Стефановић 2000: Димитрије Е. Стефановић, *О административном језику Сентандрејаца у другој половини XVIII века*, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, Београд, 1111–1119.
336. Стошић 2012: Јелена Стошић, *Језик, графика и ортографија једног Карађорђевог писма*, *Зборник Народни музеј Ниш*, 22, Ниш, 145–158.
337. Суботић 1984: Љиљана Суботић, *Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку*, *Прилози проучавању језика* 20, Нови Сад, 5–81.
338. Суботић 1986: Љиљана Суботић, *Један облик кондензације зависних реченица : (из језика српских писаца 19. века)*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 15/1, Београд, 133–139.
339. Суботић 1989: Љиљана Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад: Матица српска.
340. Суботић 1990: Јелисавета Суботић, *Напомене о језику неких граховских докумената с краја XVII вијека*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVII, Нови Сад, 467–474.
341. Суботић 1988: Љиљана Суботић, *Неке синтаксичке особености Његошевог књижевног језика (о једној врсти допунских реченица са потенцијалом)*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/2, Београд, 475–480.
342. Суботић 1994: Љиљана Суботић, *Парцелација реченице у језику српских писаца 19. века*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 37, Нови Сад, 597–603.
343. Суботић 1995: Љиљана Суботић, *Доситејеве басне и наравученија (језичка анализа – релативне реченице)*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXIII, Нови Сад, 45–52.
344. Суботић 1996: Љиљана Суботић, *Језик Стеријиних правних списа (Инфинитив – нека значења и функције)*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2, Београд, 79–84.
345. Суботић 1998: Љиљана Суботић, *Употреба партиципа у књижевном језику Јована Стерије Поповића*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLI/2, Нови Сад, 95–102.
346. Суботић 2002: Ljiljana Subotić, *Istorijska lingvistika*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
347. Суботић 2004: Љиљана Суботић, *Из историје књижевног језика: питање 'питање језика'*, у: *Предавања из историје језика*, *Лингвистичке свеске* 4, Нови Сад: Филозофски факултет, 145–191.
348. Суботић, Бјелаковић 2005: Љиљана Суботић, Исидора Бјелаковић, *Исказивање и типологија агенса у пасивним конструкцијама (у језику писаца предвуковске епохе уз поређење са стандардним језиком)*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/1, Београд, 55–69.
349. Суботић 2007: Љиљана Суботић, *Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман Дејан и Дамјанка)*, у: *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*, *Лингвистичке свеске* 6, Нови Сад: Филозофски факултет, 240–252.
350. Табороши 2006: Светислав Табороши, *Језик у праву*, ур. Миродраг Мићовић, *Право и језик*, *Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу*, Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, 29–41.

351. Танасић 2012а: Срето Танасић, Узрочне реченице с везником ако у савременом српском језику, *Српски језик*, 17, Београд, 53–63.
352. Танасић 2012б: Срето Танасић, *Из синтаксе српске реченице*, Београд: Београдска књига, Институт за српски језик САНУ.
353. Танасић 2013: Срето Танасић, Временско и узрочно значење везника пошто у савременом српском језику, *Јужнословенски филолог*, 69, Београд, 319–334.
354. Танасић 2014: Срето Танасић, *Синтакса пасива у савременом српском језику*, Београд: Београдска књига, Институт за српски језик САНУ.
355. Танасић 2021: Срето Танасић, *Прилози синтакси српског језика*, Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
356. Тирзма 2012: Peter M. Tiersma, A History of the Language of Law, in: Ed. Peter M. Tiersma, Lawrence M. Solan, *The Oxford Handbook of Language and Law*, Oxford: Oxford University Press, 13–26.
357. Тодоровић 2014: Стефан Тодоровић, Значење пропратне околности у србистичкој (и сербокоратистичкој) литератури, *Philologia Mediana*, 6, Ниш, 397–411.
358. Тодоровић, Манојловић 2015 Стефан Тодоровић, Нина Манојловић, У потрази за вршиоцем радње - номинализациони процеси као средство обезличавања у језику јавне комуникације (администрација и медији), у: М. Ковачевић (ур.), *Зборник радова са научног скупа Наука и слобода*, Филолошке науке, Пале: Филозофски факултет, 347–364.
359. Толстој 2004: Никита Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска.
360. Тополињска 1986: Zuzana Topolinska, Рекуренција реченица и класични појам `хипотаксе`, Научни састанак слависта у Вукове дане, 15, Београд, 11–19.
361. Тошовић 2002: Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.
362. Урошевић 2015: Данка Урошевић, *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту*, необјављена докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет, <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4514?show=full>, 13.3.2022.
363. Унбегаун 1995: Борис Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, прев. Михаило Поповић, Београд, Нови Сад: Вукова задужбина, Орфелин, Матица српска.
364. Ферклаф 2003: Norman Fairclough, *Analysing Discourse: Textual Analysis for social research*, London – New York: Routledge, Taylor&Fransis Group.
365. Фуко 1997: Мишел Фуко, *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
366. Халупка Решетар 2011: Sabine Halupka Rešetar, *Rečenični fokus u engleskom i srpskom jeziku*, Filozofski fakultet: Novi Sad.
367. Харис, Кембел 1995: Alice Harris, Lyle Campbell, *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
368. Херити 1983: Питер Херити, *Књижевни језик Емануила Јанковића*, Нови Сад: Матица српска.
369. Хјелмслев 1980: Louis Hjelmslev, *Prolegomena teoriji jezika*, прев. Ante Stamać, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
370. Хилтунен 2012: Risto Hiltunen, *The Grammer and the Structure of Legal Text*, in: Ed. Peter M. Tiersma, Lawrence M. Solan, *The Oxford Handbook of Language and Law*, Oxford: Oxford University Press, 39–51.

- 371.Цолић 2017: Aleksandra Colić, Hipotaktičke strukture adverbijalnog tipa u Venclovićevom Prološkom žitiju Svetog Maksima, *Romanoslavica* LIII/1, Букурешт, 13–30.
- 372.Цолић Јовановић 2018: Александра Цолић Јовановић, Употреба претериталних глаголских времена у Венцловићевом Пролошком житију Светог Максима, Савремена проучавања језика и књижевности, Зборник радова са IX научног скупа младих филолога Србије, одржаног 8. 4. 2017. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, година IX / књига 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 2018, 29–39.
- 373.Ђорић 1996: Божо Ђорић, Неке језичке карактеристике правних текстова половине 19. века, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2, Београд, 85–95.
- 374.Ђорић 2017: Драгана Ђорић, Значај језика за право, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 4, Нови Сад, 1573–1587.
- 375.Чутура, Стевановић 2014: Илијана Чутура, Јелена Стевановић, Вишезначносттекста закона и подзаконских аката у сфери пољопривреде и руралног развоја, у: Милош Ковачевић (ур.), *Српски језик, књижевност, уметност*, Књ. 1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 121–133.
- 376.Шафер 2017: Марина Шафер, Условне реченице и појам услова у Старом завјету (Ђура Даничић), у: ур. Милош Ковачевић, Јелена Петковић, *Савремена проучавања језика и књижевности*, Зборник радова са VIII научног скупа младих филолога Србије, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 73–84.
- 377.Шафер 2019: Марина Шафер, О једном типу условних реченица с везником да у Српским народним пословицама Вука Стефановића Караџића, ур. Милош Ковачевић, Јелена Петковић, *Савремена проучавања језика и књижевности*, Зборник радова са X научног скупа младих филолога Србије, одржаног 31. марта 2018. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, год. X, књ. 1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 165–176.
- 378.Шкиљан 1998: Dubravko Škiljan, *Javni jezik, pristup lingvistici javne komunikacije*, Beograd: XX.

Биографија кандидата

Јелена Павловић Јовановић рођена је 03.02.1988. године у Крушевцу, где је завршила основну школу као ђак генерације. У истом граду завршила је и Гимназију као носилац Вукове дипломе. Основне академске студије Србистике на Филозофском факултету у Нишу уписала је 2007. године као први студент на ранг-листи. Основне студије Србистике завршила је 2011. године са просечном оценом 9.70 и остварених 360 ЕСП поена. Исте године је као прва на ранг-листи уписала Мастер академске студије Филологије. Мастер студије завршила је 2013. године са просечном оценом 9.89 као најбољи дипломирани студент на студијском програму Филологија. Одбранила је мастер рад под називом *Употреба надежа у Стенографским белешкама о седницама Народне скупштине за 1898. годину* под менторством проф. др Срета Танасића. У току основних и мастер студија била је два пута добитник стипендије *Доситеја* Министарства омладине и спорта Републике Србије и стипендиста Фонда за младе таленте Града Крушевца.

Докторске академске студије Српског језика и књижевности уписује школске 2013/2014. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу као прва на ранг-листи. Све испите предвиђене студијским програмом положила је са просечном оценом 9.90.

Радила је као наставник српског језика и књижевности у Основној школи „Драгомир Марковић” у Крушевцу у току априла 2013. и у Основној школи „Саво Јовановић Сирогојно” у Сирогојну од октобра 2013. до октобра 2014. године. У летњем семестру академске 2014/2015. године била је ангажована као демонстратор на предмету Увод у дијалектологију на Филозофском факултету у Нишу. Од 2015. до 2018. године била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Била је ангажована на пројекту *Динамика структура савременог српског језика* (ОИ 178014). Од јула 2018. године запослена је као истраживач-приправник, а од 2021. као истраживач-сарадник у Центру за проучавање језика и књижевности (касније Центру за научноистраживачки рад) Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу.

У оквиру програма Еразмус + била је на студијским боравцима на Институту за словенске језике Филолошког факултета Универзитета у Вроцлаву (Пољска), на Филолошком факултету Универзитета „Пајсије Хилендарски” у Пловдиву (Бугарска) и на Хумболтовом универзитету у Берлину.

Учествовала је на преко тридесет научних конференција у земљи и иностранству. Аутор је више од двадесет научних ауторских и коауторских радова из области српског језика и књижевности, као и већег броја приказа и хроника. Била је предавач на Републичком зимском семинару за наставнике српског језика и књижевности (Филолошки факултет Универзитета у Београду, јануар 2022). Учествовала је на преко педесет облика стручног усавршавања, укључујући и Летњу школу генеративне лингвистике (Бањалука, 2018, онлајн 2021), обуке из области Корпусне лингвистике (Филолошко-уметнички факултет Крагујевац / Хумболтов универзитет у Берлину, 2018), обуке за младе предузетнике у науци (Falling Walls Берлин, 2020/2021), Друге интернационалне школе психолингвистике, неуролингвистике и клиничке лингвистике (Нови Сад, онлајн, 2021) и многих других. Била је стручни консултант Прве конференције за ученике основних школа „Мали Вук” (Алексинач, 2022).

Основне области интересовања су јој историјска синтакса, историјска семантика, функционална стилистика, литерарна ономастика, историјска прагматика, историја језика XIX века, лингвистика права, историјска анализа дискурса, семиотика и методика наставе српског језика и књижевности

Образац 1

ИЗЈАВА АУТОРА О ОРИГИНАЛНОСТИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Изјављујем да докторска дисертација под насловом:

Зависносложена реченица у административно-правном стилу српскога језика у XIX
веку

представља *оригинално ауторско дело* настало као резултат *сопственог истраживачког рада*.

Овом Изјавом такође потврђујем:

- да сам *једини аутор* наведене докторске дисертације,
- да у наведеној докторској дисертацији *нисам извршио/ла повреду* ауторског нити другог права интелектуалне својине других лица,

У Крагујевцу, 2022. године,

Јелена Павловић Јовановић
потпис аутора

Образац 2

**ИЗЈАВА АУТОРА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Изјављујем да су штампана и електронска верзија докторске дисертације под насловом:

Зависносложена реченица у административно-правном стилу српскога језика у XIX
веку

истоветне.

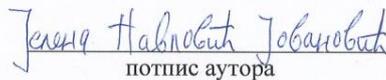
У Крагујевцу, 2022. године,

Јелена Јанковић Јовановић
потпис аутора

припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од следећих *Creative Commons* лиценци:

- 1) Ауторство
- 2) Ауторство - делити под истим условима
- 3) Ауторство - без прерада
- 4) Ауторство - некомерцијално
- 5) Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима
- 6) Ауторство - некомерцијално - без прерада²

У Крагујевцу _____, _____ 2022. _____ године,

потпис аутора

припадника јавности да наведену докторску дисертацију користе у складу са одредбама Закона о ауторском и сродним правима.

² Молимо ауторе који су изабрали да дозволе припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци да заокруже једну од понуђених лиценци. Детаљан садржај наведених лиценци доступан је на: <http://creativecommons.org.rs/>